

**Görkəmli türkoloq alim, Əməkdar Elm Xadimi,
akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin
anadan olmasının 80 illik yubileyinə həsr olunmuş**

**«AZƏRBAYCAN FİLOLOGİYASI:
İNKİŞAFIN YENİ MƏRHƏLƏSİ»**
mövzusunda Respublika elmi konfransının

MATERİALLARI

2 noyabr 2016-cı il

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Akad. A.M.Məhərrəmov	sədr, rektor
AMEA-nın müxbir üzvü, prof. A.H.Kazımzadə	sədr müavini, Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
Prof. İ.N.Əliyeva	üzv, Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Prof. S.T.Hacıyev	üzv, Sosial məsələlər, tələbələrlə iş və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektor
AMEA-nın müxbir üzvü, Prof. N.Q.Cəfərov	üzv, Atatürk Mərkəzinin müdiri
AMEA-nın müxbir üzvü, Prof. N.A.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Fil.f.d. E.H.Məmmədov	üzv, Filologiya fakültəsinin dekani
Dos. M.T.Vəliyev	üzv, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti
Prof. T.H.Hüseynov	üzv, kafedra müdiri
Prof. S.Ə.Abdullayeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. C.Q.Nağıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. A.C.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Prof. H.A.Əsgərov	üzv, kafedra müdiri
Prof. L.H.Quliyeva	üzv, kafedra müdiri
Prof. M.M.Cəfərov	üzv, kafedra müdiri
Prof. E.İ.Əzizov	üzv, Türkologiya kafedrasının professoru
Fil.e.d. R.B.Əskərov	üzv, kafedra müdiri
Fil.e.d. S.H.Orucova	üzv, kafedra müdiri
Dos. Ə.M.Paşayeva	üzv, kafedra müdiri
Dos. S.V.Abbasova	üzv, kafedra müdiri
Dos. A.Q.Abbasov	üzv, kafedra müdiri
Dos. B.İ.Hacıyev	üzv, kafedra müdiri
Dos. E.N.Fərəcullayeva	üzv, kafedra müdiri
Dos. F.A.Şiriyev	üzv, HİK-in sədri
Fil.f.d. Ü.H.Hüseynova	məsul katib, böyük elmi işçi

T⁵⁰⁰²⁰⁰⁰⁰⁰⁰
M-658(07) – 2016

© “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2016

TOFIQ HACIYEV - GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQ

NİZAMİ CƏFƏROV

*AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi*

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV

Açar sözlər: *Tofiq Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dili, yaradıcılıq fəaliyyətinin təsnifatı, türkologiya*

Academician Tofiq Hacıyev

The article have been devoted a course of life and creativity of the known scientist-linguist, academician Tofiq Hacıyev. The special attention has beens given to public work Tofiq Hacıyev and its participation in national-liberation movement of republic. The detailed classification of creative activity of the scientist is given in the article.

Keywords: *Tofiq Hacıyev, Azerbaijan literary language, classification of creative activity, turkology*

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev 1936-cı ilin may ayının 1-də Qarabağ mahalında, Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində dünyaya gəlmişdir. Orta təhsilini başa vurub 1953-cü ildə Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə qəbul olunmuş, xüsusi istedadı, zəhmətkeşliyi ilə müəllimlərinin diqqətini cəlb edən tələbə Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirərək 1958-ci ildə Azərbaycan dilçiliyi ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılmışdır. Dünya şöhrətli dialektoloq, akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərliyi ilə «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda geniş (və məhsuldar) araşdırmalar aparan gənc tədqiqatçı namizədlik dissertasiyasını 1962-ci ildə uğurla müdafiə etmişdir.

Tofiq Hacıyev 1962-ci ildən 1967-ci ilə qədər M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda əvvəl müəllim, sonra isə dosent kimi çalışmış, 1968-ci ildə yenidən doğma Universitetə qayıdaraq elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirmişdir.

1969-cu ildə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda müdafiə etdiyi doktorluq işi öz məzmun-mündərcəsinə, araşdırılmış dil materialının zənginliyinə, təhlil (və ümumiləşdirmə) yeniliklərinə (və vüsətinə) görə müəllifə böyük şöhrət gətirmiş, çox keçmədən (1971-ci ildə – 35 yaşında) Universitetin yeni yaradılmış Türkologiya kafedrasının professoru seçilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyevin həm elmdə, həm pedaqoji fəaliyyətdə, həm də cəmiyyətdə qazandığı böyük nüfuzun nəticəsi idi ki, Universitetdə Türkologiya kafedrasının qurucusu (və uzun illər müdiri olmuş) professor Fərhad Zeynalovun vəfatından sonra – 1984-cü ildə yekdilliklə həmin kafedranın müdiri seçilmişdir.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində akademik Tofiq Hacıyev milli təfəkkürlü görkəmli ziyalılardan biri kimi hərəkatın ön sıralarında olmuşdur. Və həmin illərdə doğma Qarabağın, Cəbrayılın, doğulub boya-başa çatdığı Soltanlı kəndinin işğalı vətənpərvər ziyalıya olduqca ağır təsir göstərmişdi. Yüksək elmi-intellektual səviyyəsi ilə yanaşı xaraktercə kifayət qədər hissiyyətli, emosional olan Tofiq Hacıyev hər bir itgini ürəyinə salır, həyatının, tərəcəməyi-halının üzvi tərkib hissəsi kimi yaşayırdı. Və tale ona əvvəllər də heç zaman unutmayacağı bir faciə yaşatmışdı: Leninqrad Dövlət Universitetinin şərqsünəslş fakültəsinin tələbəsi, elmdə onun yerini tutacağına heç bir şübhə etmədiyi böyük oğlu İsmayıl dənizdə batmışdı... Ancaq Tofiq müəllim elmi-intellektual, hissiyyətli-emosional olduğu qədər də iradəli idi. Özündə güc tapıb fəaliyyətini (və mübarizəsini) davam etdirirdi. Mürəkkəb tarixi şəraitdə qısa bir müddətdə (1993) olsa da, Azərbaycan Respublikasının maarif naziri təyin edilməsi ölkə ictimaiyyətində onun şəxsiyyətinə olan hörmətin təzahürü idi.

Tofiq Hacıyev elm-tədrisin idarə edilməsində bütün ömrü boyu (və bütün enerjisi ilə) çalışmışdır. Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya elmləri üzrə Ekspert Şurasının, Dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasının sədri, Dövlət Dil Komissiyasının, Milli Məclisin Toponimiya Komissiyasının üzvü olmuşdur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (və onun Ağsaqqallar Şurasının) üzvü idi.

Ömrünün son illərində (2013-cü ildən) AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyev hələ sağlığında özünün elmi məktəbini yaratmış alimlərdəndir. Və təsadüfi deyil ki, onu bütün Türk dünyasında «xocaların xocası» («müəllimlərin müəllimi») adlandırmışlar.

Görkəmli alimin xidmətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə Tofiq Hacıyev 1999-cu ildə Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülmüş, 2009-cu ildə isə Azərbaycan Respublikasının «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuşdur. 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2014-cü ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir.

O, Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Kültür, Dil və Tarix Qurumunun fəxri üzvü idi. Türkiyə Cümhuriyyətinin «Ləyaqət nişanı»na layiq görülmüşdür.

Akademik Tofiq Hacıyevin zəngin yaradıcılıq irsi ən ümumi şəkildə aşağıdakı sahələri əhatə edir:

I. Dialektologiya.

Tofiq Hacıyev «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda yazıb müdafiə elədiyi namizədlik dissertasiyası ilə elmə dialektoloq olaraq gəlmişdir. Həmin dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi ondan ibarət idi ki, Cəbrayıl şivəsi ilk dəfə Azərbaycan dilinin Qərb və Cənub dialektləri arasında keçid şivəsi kimi təqdim edildi. Və gənc tədqiqatçının zəngin dil faktlarının araşdırılması, müqayisəsi əsasında gəldiyi bu qənaət böyük maraq doğuraraq qəbul olundu. Bundan sonra Azərbaycan dialektologiyasında «keçid şivələri» anlayışı geniş istifadə edilməyə başladı.

Lakin Tofiq Hacıyev xüsusilə ədəbi dil tarixi ilə bağlı gələcək araşdırmalarında dialektologiya məsələsinə toxunsa da, özünün, əslində, çox uğurla başlamış dialektoloq karyerasını doğma Cəbrayıl şivəsini tədqiqlə başa vurmuş oldu.

II. Dil (xüsusilə ədəbi dil) tarixi.

Tofiq Hacıyevin elmi maraq dairəsinin əsasını, heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin tarixi təşkil edir ki, bu sahədə onun gördüyü ilk (və ən fundamental) iş «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasıdır. Həmin mövzuda nəşr etdirdiyi «Satira dili» (1975), «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» (1977), «Sabir: qaynaqlar və sələflər» (1980), «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu» (1983) monoqrafiyaları göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bu zəngin (və mürəkkəb, ziddiyyətli, ideolojiləşmiş...) dövrü müəllif tərəfindən bütün miqyası (və dərinliyi) ilə araşdırılmış, indiyə qədər öz mötəbərliyini itirməyən ümumiləşdirilmələr aparılmışdır.

Tofiq Hacıyevin dil tarixçisi kimi böyük nüfuz qazanmasının ikinci mərhələsinin «debütü» 1976-cı ildə nəşr olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü)» kitab-dərsliyi oldu. Və bu əsər Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ilk (və ən görkəmli) mütəxəssisi, professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin məşhur dərsləkləri ilə rəqabətə girərək, onlardan bir sıra elmi-metodoloji üstünlüklərini də nümayiş etdirirdi ki, buraya, ilk növbədə, a) Azərbaycan ədəbi dilinin qədim köklərinin daha dəqiq (və aydın) müəyyənləşdirilməsi; b) dövrləşdirmə prinsiplərinin mükəmməlliyi və c) «ədəbi dil tarixi»nin predmetinin daha da dürüstləşdirilməsi (onun norma və üslublarının tarixindən bəhs etməli olduğu qənaətinə gəlinməsi) daxil idi.

Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki araşdırmalarını davam etdirərək təxminən on il sonra «Azərbaycan ədəbi dili tarixi»nin ikinci hissəsini (1987) çap etdirir. Ancaq buna qədər olduğu kimi bundan sonra da müəllifin Azərbaycan ədəbi dili tarixi barədəki elmi-metodoloji təsəvvürlərini təxmin eləməyə imkan verən nəşrlər olmuşdur: «Azərbaycan dili tarixi» (K.Vəliyevlə) (1983), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (kollektiv) (1991), «Azərbaycan dili» (Z.Budaqova ilə) (1992) və s.

2012-ci ildə Tofiq Hacıyevin iki cildlik «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» dərslük-monoqrafiyası çapdan çıxdı ki, bu fundamental əsər həm görkəmli alimin, həm də ümumən Azərbaycan dilçiliyi elminin həmin sahədə son sözüdür.

Fikrimizcə, Tofiq Hacıyevin Azərbaycan ədəbi dili tarixi istiqamətindəki işlərinin üçüncü mərhələsini «Dədə Qorqud Kitabı» üzərindəki genişmiqyaslı araşdırmaları müəyyən edir. Ona görə «genişmiqyaslı» deyirik ki, həmin araşdırmalarda dil-sülub əsas olsa da, müəllif çox tez-tez nəinki dilçiliyin, hətta ümumən filologiyanın hüdudlarından kənara çıxaraq kompleks tarixşünaslıq (etnoqrafiya, sosiologiya, politologiya və s.) təhlilləri aparır. Bu ensiklopedik araşdırmaların nəticələri Tofiq Hacıyevin ya özünün qələmə aldığı, ya da tərtib etdiyi aşağıdakı kitablarda toplanmışdır: «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz» (1999), «Dədə Qorqud Kitabı (Ensiklopedik lüğət)» (2004), «Dədə Qorqud dünyası» (2004), «Qorqud ədəbiyyatı» (2004), «Kitabi- Dədə Qorqud» (2004), «Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi» (2014) və s.

III. Türkologiya.

Tofiq Hacıyevin türkoloji marağının (və araşdırmalarının) ilk mərhələsini Azərbaycan dilinin xüsusilə qədim dövrünün ümumtürkoloji kontekstdə tədqiq etməsi təşkil edir ki, sovet dövründəki antitürkçü ideoloji şəraitdə bunun nə qədər çətin olduğu barədə geniş söhbət açmaq, yəqin ki, artıqdır. Və yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, hələ 70-ci illərdən onun elmi-metodoloji mövqeyini «pantürkçü» sayırdılar.

Fikrimizcə, alimin türkoloji mövzuda yazdığı ən möhtəşəm əsəri «Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili» (2013) monoqrafiyasıdır ki, burada o, müasir türk xalqlarının qarşılıqlı (və bilavasitə) ünsiyyəti üçün Türkiyə türkcəsinin seçilməsini zəruri hesab edir... Lakin bu əsərə qədər də müəllifin ümumtürkoloji mövzuda bir sıra məqalələri nəşr olunmuşdur: «Türk dillərində geminantın mənşəyi haqqında» (1971), «Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı» (1981), «Qədim yazılı abidələrdə bədiiiliklə tarixiliyin vəhdəti» (1985), «Türk dillərində qədim morfemlərin bərpası» (1987), «Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri» (2004) və s.

Buraya bir sıra monoqrafik ümumtürkoloji əsərlərin ruscadan Azərbaycan dilinə tərcüməsini (və onlara yazılmış şərhləri) də daxil etmək lazım gəlir.

IV. Yazıçı dili.

Yazıçı dilinin, yaxud müxtəlif dövrlərdə yaşamış ayrı-ayrı sənətkarlara məxsus bədii dil təzahürlərinin öyrənilməsi əlinə qələm aldığı ilk illərdən Tofiq Hacıyevin ehtiraslı bir missiyası olmuşdur. Görünür, onu ədəbi dil tarixinə gətirən də bu ehtiras-stixiya idi... Sual oluna bilər ki, alimin bu sahədəki yüklərlə məqalələrinə nə üçün ümumən ədəbi dil tarixi araşdırmalarının tərkib hissəsi kimi baxılır?.. Məsələ burasındadır ki, Tofiq Hacıyevin müxtəlif illərdə nəinki müasir yazıçıların, hətta klassiklərin məsələn, Füzulinin, Vaqifin, Ü.Hacıbəylinin... dil-üslubundan yazdığı yazılar ədəbi dil tarixi universallığından və xronologiyasından kənara çıxan fərdi dil-üslub inersiya-vəhyinin araşdırılmasına həsr olunur. Belə ki, Füzulinin dili tədqiqatçının şərhində bir halda XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin faktıdırsa, digər halda yalnız Füzuliyə məxsus təzahürdür... Eləcə də müasir dövrün böyük sənətkarlarının özlərinəməxsus dil-üslub yaradıcılığı...

Tofiq Hacıyevin «Yazıçı dili və ideya- bədii təhlil» (1979), «Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz» (1990), «Füzuli: dil sənətkarlığı» (1994), «Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili» (2014) və s. kitablarında toplanan məqalələri, eləcə də kitablarına daxil edilməmiş çoxlu dəyərli yazıları (məsələn: «Vaqif dilinin estetikası», «Gözəlliyin dili və dilin gözəlliyi», «Q.Zakirin dili haqqında», «Sözün də su kimi lətafəti var», «Əliəğa Vahidin dili» və s. və i.) onun «yazıçı dili»nin tədqiqi sahəsində, doğrudan da, böyük bir məktəb yaratdığını təsdiq edir.

V. Proqram və dərsləkləri.

Tofiq Hacıyev 1970-ci illərdən başlayaraq Universitetdə ardıcıl tədris etdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kursu üzrə bir sıra mükəmməl proqram və dərsləklərin tərtibçi-müəllifi olmuşdur. Onun bu sahədə ən mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycanın müstəqillik qazandığı 90-cı illərin əvvəllərindən etibarən orta ümumtəhsil məktəblərinin xüsusilə yuxarı (IX, X, XI) sinifləri üçün «Azərbaycan dili» proqram və dərsləklərinin hazırlanmasında həm müəllif kimi bilavasitə iştirakı, həm də bu prosesə rəhbərlik etməsidir. Görkəmli alim-müəllimin tövsiyəsi ilə həmin illərdə orta məktəb proqramlarına o zamana qədər tədris olunmayan «nitq mədəniyyəti», «üslubiyyət», «dil nəzəriyyəsi», «türkologiya» mövzuları gətirildi. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu dərsləklər artıq 20 ildən çoxdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində təkmilləşdirilərək istifadə olunur.

Tofiq müəllimin həmin iş xüsusi diqqət yetirməsi özünü onda da göstərirdi ki, «Azərbaycan dili» dərsləklərinin hər yeni nəşri üzərində yenidən çalışır, müvafiq redaktələr aparır, orta məktəb müəllimlərinin mülahizələrini nəzərə alırdı.

VI. Ədəbiyyatşünaslıq.

Tofiq Hacıyev əsas diqqətini dilçiliyə verməsəydi, yəqin ki, çox böyük bir ədəbiyyatşünas ola bilərdi. Və hərdən xatırlayırdı ki, tələbəlik illərində «dilçilik» və ya «ədəbiyyatşünaslıq» üzrə ixtisas bölgüsü aparılarda Yaşar Qarayevlə razılaşırdı ki, mən dilçi olum, o, ədəbiyyatşünas; gələcəkdə ortaya konkretlik çıxmasın. Elə də oldu... Ancaq Tofiq Hacıyev vaxtaşırı bu «centlmen razılaşması»ni mahiyyətinə xələl gətirmədən müəyyən mənada pozmağa məcbur idi. Çünki ədəbiyyat onu çəkirdi... Və beləliklə, 70-ci illərdən etibarən «dilçi ədəbiyyatşünaslar» deyilən bir «zümərə» meydana çıxdı ki, onların önündə müəllimləri Tofiq Hacıyev gedirdi: Kamil Vəliyev, Kamal Abdullayev, Nizami Cəfərov...

Tofiq Hacıyevin ədəbiyyatşünaslıq əsərləri müasir ədəbi prosesə aid müxtəlif məqalələrdən, eləcə də ədəbiyyat tarixi kitablarına daxil edilmiş oçerklərdən ibarətdir.

VII. Tərcümələr.

Tofiq Hacıyevin ilk tərcümələri tələbəlik illərinin məhsuludur. Və professor Əli Sultanlının tərtib etdiyi «Roma ədəbiyyatı müntəxabatı»na daxil edilmişdir. Antik müəlliflərdən olunmuş bu çevirmələr ilk qələm təcrübələri olsa da, gənc tərcüməçinin istedadını bu və ya digər səviyyədə nümayiş etdirir.

Murad Adcinin «Qıpçaq çölünün yovşanı» (1997), «Dünya və türk: munis tariximiz» (2006), B.A.Serebrennikovla N.Z.Hacıyevanın «Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası» (2002), Mikayıl Baştunun «Şan qızı dastanı» və poetikası» (2005), İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan və həlbətül-lisan» (2006) kimi əsərlərinin ruscadan Azərbaycancaya tərcümələri Tofiq Hacıyevə məxsusdur. Və bu tərcümələrin dəyəri bir də ondadır ki, müəllif çevirdiyi əsərlərin hər birinə ciddi araşdırmalar əsasında müfəssəl elmi şərhlər yazmışdır.

VIII. Publisistika.

Tofiq Hacıyev böyük müəllim, alim olmaqla yanaşı, həm də görkəmli ictimai xadim idi. Çoxlu sayda elmi-bədii və siyasi-publisistik məqalələri, müsahibələri, çıxışları və s. mövcuddur ki, hər biri onun ideoloji

mövqeyini bütün təfəsilatı ilə əks etdirir. Millilik, vətənpərvərlik, ziyalılıq Tofiq Hacıyevin ictimai dünyagörüşünün, publisistik təfəkkürünün əsasında dayanırdı.

Və cəsarətlə demək olar ki, onun ömrü boyu, özündən asılı olmayaraq, Tanrının verdiyi böyük istedadla yaratdığı bir əsəri də var ki, bütün yaradıcılığı onda ehtiva olunur: bu, yaddaşlardan heç zaman silinməyəcək təkrarsız (və tarixi!) Şəxsiyyətidir.

ELBRUS ƏZİZOV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

TOFIQ HACIYEVİN ELMİ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Tofiq Hacıyevin əsərləri, dil tarixi, dialektologiya, ədəbi dil, ümumi türkologiya, bədii əsərlərin dili*

The main directions of Tofiq Hacıyev's scientific activity

Rich and multifaceted the scientific heritage of outstanding scientist, academician Tofiq Hacıyev. His research covers various fields of philology. In Türkology it is known works of the scientist on the history of language, dialectology, general Turkic and questions of belletristic language.

Keywords: *Tofiq Hacıyev's works, history of language, dialectology, literary language, general Turkology, the belletristic language.*

Akademik Tofiq Hacıyevin görkəmli dilçi alim və böyük müəllim olduğunu göstərmək üçün onun tutduğu vəzifələri, elmi adlarını, kitablarının və məqalələrinin sayını sadalamağa ehtiyac yoxdur, çünki bunlarsız da o, təkcə ölkəmizdə deyil, onun hüduklarından kənar da kifayət qədər yaxşı tanınır. Müasir Azərbaycan filologiyasında "Tofiq müəllim" deyərək söhbətin məhz akademik Tofiq Hacıyevdən getdiyi, demək olar ki, hamıya aydın olurdu. Elm və təhsil sahəsində çalışan tələbələrinin onunla əlaqədar işlətdikləri "Tofiq müəllim" müraciətində "müəllim" sözü həm öyrədən, həm də ustad mənalarını ifadə edirdi. Tofiq müəllim türk dünyasında "müəllimlərin müəllimi" kimi tanınırdı. Əlbəttə, aydındır ki, hər bir alim, hər bir müəllim özünəməxsus keyfiyyətləri ilə seçilir. Tofiq müəllim klassik alim, klassik müəllim idi. Bir alim kimi Tofiq Hacıyevi fərqləndirən əsas cəhət əsərlərinin elmi dəyəri ilə, irəli sürdüyü fikir və mülahizələrin yeniliyi ilə bağlıdır. O, elmi yeniliyi görən, ona xüsusi dəyər verən, onu qiymətləndirən bir alim idi.

Tofiq Hacıyevin elmi-tədqiqat fəaliyyəti zəngin və çoxşaxəlidir. Görkəmli alimin filologiyanın müxtəlif sahələrini əhatə edən araşdırmaları, xüsusilə dil tarixi, dialektologiya, ümumi türkologiya və bədii dil məsələlərinin öyrənilməsi sahəsindəki əsərləri ona böyük şöhrət gətirmişdir. O, dilçilik elminə 1962-ci ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi "Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi" əsəri ilə gəlmişdir (7). Bu əsərdə dilçiliyimizdə ilk dəfə olaraq Cəbrayıl rayonu şivələrinin Azərbaycan dili şivələrinin qərb və cənub qrupları arasında keçid təşkil etdiyi elmi dəlillərlə əsaslandırılmışdır. Bu dissertasiya keçid xarakterində olan konkret bir rayon şivəsinin öyrənilməsinə həsr olunmuş qiymətli elmi-tədqiqat işi kimi Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi yer tutur. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, gənc tədqiqatçının dissertasiyasının müdafiəsinə qədər 1960-cı ildə türk dillərinin dialektologiyası məsələləri üzrə Bakıda keçirilmiş III məhəlli müşavirədə Cəbrayıl şivələrinin keçid xarakterinə həsr edilmiş çıxışı hələ o zaman türkoloqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Bu çıxışın mətni 1963-cü ildə "Türk dillərinin dialektologiyası məsələləri" (rus dilində) məcmuəsinin 3-cü cildində nəşr olunmuşdur (8).

Tofiq Hacıyev elmi fəaliyyətini sonralar əsas etibarilə dil tarixi məsələlərinin öyrənilməsi istiqamətində davam etdirmiş, 1969-cu ildə 33 yaşında ikən "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Filologiya üzrə gənc elmlər doktorunun ilk elmi uğurları onun şəxsinə dilçilik elminə istedadlı bir alimin gəldiyini göstərirdi. Onun sonrakı elmi fəaliyyəti də bunu təsdiq etdi. Tofiq Hacıyevin 1975-ci ildən başlayaraq bir-birinin ardınca nəşr olunmuş "Satira dili" (1975), "Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü)" (1976), "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili" (1977), "Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil" (1979), "Sabir: qaynaqlar və səlflər" (1980), "Azərbaycan dili tarixi" (1983, K.Vəliyevlə birgə), "Molla Nəsrəddinin dili və üslubu" (1983), "Azərbaycan ədəbi dili tarixi (II hissə)" (1987), "Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz" (1990), "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" (1991, kollektiv), "Azərbaycan dili" (1992, Z.Budaqova ilə birgə), "Füzuli: dil sənətkarlığı" (1994), "Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz" (1999), "Mikayıl Bəştunun "Şan qızı dastanı" və poetikası" (2005), "Azərbaycan ədəbi

dili tarixi (I, II hissələr)” (2012), “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” (2013), “Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili” (2014) kitabları, habelə çoxsaylı məqalələri filologiyamızı yeni fikir və mülahizələrlə zənginləşdirmişdir. Onun dil tarixinə dair əsərlərində dilimizin qədim tarixi xalqın tarixi ilə vəhdətdə araşdırılmışdır.

T.Hacıyevin elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətini Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafı probleminin öyrənilməsi təşkil edir. O bu sahədəki tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi dilinin əsas inkişaf dövrlərini və onların ayrı-ayrı mərhələlərini sistemli şəkildə araşdıraraq müasir ədəbi dilimizi qədim tarixi olan zəngin bir dil kimi səciyyələndirmişdir. Alimin əsərlərində ədəbi dil tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. T.Hacıyevin bu məsələyə yanaşmasında diqqəti cəlb edən cəhət ədəbi dilin əsas atributu olan normanın tarixi inkişafına əsaslanmasıdır. Ədəbi dilin dövrləşdirilməsində normanın dəyişməsi prinsipinin əsas kimi götürülməsi fikri ilk dəfə onun 1973-cü ildə Kişinyovda nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi probleminə dair” adlı məqaləsində öz əksini tapmışdır. Müəllif həmin məqalədə Azərbaycan ədəbi dili tarixində iki dövr müəyyənləşdirir: I. *Ədəbi dilin təşəkkül dövrü* (XVII əsrin başlanğıcınadək); II. *Ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü* (I dövrdə 2 mərhələ, II dövrdə isə 4 mərhələ göstərilir) (9).

Burada verilən dövrləşdirmə alimin 1976-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü)” əsərində saxlansa da (2, s. 53-57), onun iki hissədən ibarət “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” (2012) dərsliyində ədəbi dil tarixinin iki dövrü və onlara aid edilən mərhələlər müəyyən dərəcədə fərqli şəkildə təqdim olunur: I. *Yazıyaqədərki dövr*; II. *Yazılı dövr* (I dövr 2 mərhələni, II dövr isə 3 mərhələni əhatə edir) (5, s. 75-90). Əlbəttə, burada bizim məqsədimiz Azərbaycan ədəbi dili tarixinin T.Hacıyev tərəfindən verilmiş dövrləşdirilməsini müfəssəl təhlil etmək deyil, alimin müəyyən bir məsələni daha mükəmməl bir şəkildə həll etmək üçün daima düşündüyünü, cəhdlər etdiyini nəzərə çarpdırmaqdır.

T.Hacıyevin elmi təhlillərində həmişə sərraf dəqiqliyi, incə filoloq həssaslığı özünü göstərir. Məsələn, o, Azərbaycan nağıllarının standart başlanğıcı olan “*Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi*” folklor deyiminə yazıyaqədərki dövrün dil faktı kimi, qədim şeir nümunəsi kimi yanaşır və belə hesab edir ki, deyimdəki *üz* sözünün qədim forması *uz* olmuşdur. Dilimizdə hazırda işlənən *uzun, uzaq, uzat, uzan* sözlərinin də kökündə məhz həmin *uz* sözü dayanır. Hətta M.Ə.Sabirin şeirində *uz* kökündən düzəlmiş *uzaşmaq* feili də var (*Gözdən uzaşdı qoymayın*). Qədim türk şeirində alliterasiyanın da mövcudluğunu nəzərə alan alimin qənaətinə görə, haqqında danışılan folklor deyimi (*Az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi*) Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövründə “*Az getdi, uz getdi, dərə, dəpə, düz getdi*” şəklində olmuşdur. O, həmin deyimi şeir formasında təqdim edir:

Az getdi,
Uz getdi.
Dərə, dəpə,
Düz getdi. (5, s. 85-86)

Bir alim kimi T.Hacıyevə xas olan bir cəhət onun məlum faktlara yeni gözlə baxmağı, ondan yeni elmi nəticələr çıxarmağı bacarmasıdır. M.F.Axundzadənin komediyalarında müəllif nitqini əks etdirən sadə dildə yazılmış remarkaların olduğu tədqiqatçılara yaxşı məlumdur. Görkəmli alim həmin remarkaları təhlil edərək belə bir diqqətəlayiq nəticəyə gəlir ki, M.F.Axundzadənin nəsr dili fəaliyyəti “Aldanmış kəvakib” hekayəsindən qabaq dram əsərlərinin içində başlamışdır. O, “Hekayəti-Müsyö Jordan ...” komediyasının ikinci məclisinin başlanğıcındakı remarkaya əsaslanaraq (“*İkinci məclis haman gündə əvvəlinci damda vaqə olur. Dam kilim, gəbə ilə pakizə fərs olub, bir tərəfdə un çuvalları düzülüb, bir tərəfdə yağ dəriləri, yun məfrəşləri qoyulubdur...*”) qətiyyətlə yazır ki, “C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin portret-hekayələrinin nəsr dili kökü budur, “Aldanmış kəvakib”dən də artıq məhz budur” (6, s. 111).

T.Hacıyevin elmi fəaliyyətində ümumtürkoloji məsələlərin tədqiqi də müəyyən yer tutur. Alimin “Türk dillərində geminatın mənşəyi haqqında” (1971, rus dilində), “Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı” (1981), “Türk dillərində qədim morfemlərin bərpası” (1987, rus dilində), “Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri” (2004) məqalələri və “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” (2013) kitabı irəli sürülən fikir və mülahizələrin yeniliyi ilə fərqlənir. T.Hacıyev türkologiya üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bir sıra əsərləri – B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”nı, M.Adcinin “Qıpçaq çölünün yovşanı”, “Dünya və türk: munis tariximiz” əsərlərini, bulqar-tatar şairi Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” poemasını, Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” əsərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu əsərlərin tərcüməsini və onlara yazılmış ön söz və şərhləri görkəmli alimin türkologiyaya töhfəsi kimi qiymətləndirmək olar.

T.Hacıyevin çoxillik davamlı elmi axtarırlarının yekunu olan “Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz” (1990) kitabının təkcə dilçilik baxımından deyil, ədəbiyyatşünaslıq baxımından da əhəmiyyətli olduğu ayrıca qeyd edilməlidir. Bu kitabda qədim və zəngin tarixi olan ədəbi-bədii dilimizin XX əsrin 30-cu illərindən başlayan yeni inkişaf mərhələsində ayrı-ayrı sənətkarların dildən istifadədəki özünəməxsusluğu dəqiqliklə müəyyənləşdirilmişdir. T.Hacıyev ədəbiyyatımızın müxtəlif nəsilərini təmsil edən söz ustalarından

S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, N.Rəfibəyli, B.Vahabzadə, H.Arif, İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, Ə.Kərim, S.Əhmədov, Anar, Elçin, Y.Səmədoğlu, M.Araz və başqalarının fikrin dəqiq və təsirli formada ifadəsi üçün yeni söz, yeni ifadə axtarırlarını, spesifik deyim tərzini konkret dil materialı əsasında araşdıraraq bütünlükdə yeni dövrdə bədii üslubdakı novatorluq meyillərini aşkara çıxarmağa nail olmuşdur. Tofiq müəllim bədii dilin kamil bilicisi idi, bədii dil duyumu onda çox güclü idi.

Ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələrinin dil və üslub özəllikləri haqqında onun dəqiq elmi mülahizələri heç bir mübahisə doğurmayan ümumi filoloji fikir kimi qəbul edilir. T.Hacıyevin elmi yaradıcılığında özünü göstərən bu cəhət istər dilçilikdə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda ona böyük nüfuz qazandırmışdır. Fikrin aydınlığı üçün onun bəzi elmi qənaətlərinə diqqət etmək kifayətdir:

Səməd Vurğun haqqında: "...S.Vurğun dilinin bədiiyi onun məcazlarının, mübaligələrinin, qeyri-həyati təşbehlərinin bolluğunda deyil. Şeir dili üçün zəruri sayılan həmin əlamətlər Azərbaycan sovet poeziyasında ən az S.Vurğunun dilində üzə çıxır (rus dilçiləri A.S.Puşkinin dilini də belə əlamətləndirirlər). S.Vurğun dilindəki təşbehlər, ümumən, adiliyi, həyatiliyi, gündəlik azərbaycanlı ünsiyyətində işlənməsi ilə *səciyyəlidir*... S.Vurğun dilinin şeiriyətində intonasiya mühüm faktordur və deməli o, bədii məzmunu görə ritm qurmağın, intonasiya yaratmağın ustasıdır" (3, s.47-48).

İlyas Əfəndiyev haqqında: "İ.Əfəndiyevin sənətkar təbiəti üçün ən əlamətləndirici xasiyyət lirizmdir. Lirizm, bir tərəfdən, onun dilindəki şeiriyəti qidalandırır, o biri tərəfdən hadisə və obrazlarındakı psixologizmi şərtləndirir" (3, s. 65).

Bəxtiyar Vahabzadə haqqında: "Əksliklərin təması görmək və əks etdirmək şairin poeziyasına xüsusi ekspressiya gətirir. Məhz buna görədir ki, onun dilində antonimlər sevimli və işlək semantik fiqurlardandır. Antonimlər həyat və fikir təzadlarının onun dilindəki siqnalıdır" (3, s. 115-116).

Görünür ki, biz belə bir fikri etiraf etməliyik ki, müasir Azərbaycan filologiyasında bədii dili bütün incəliklərinə qədər duyub həssaslıqla təhlil etməklə Tofiq Hacıyevin misli yoxdur. Təsədüfi deyil ki, Xalq yazıçısı Anar "Ağır itki" adlı yazısında Tofiq Hacıyevin çağdaş Azərbaycan şeirinə və nəsrinə həsr olunmuş əsərlərini bədii sözə "obyektiv münasibətin etalonu" kimi dəyərləndirmişdir (1).

Tofiq Hacıyev ixtisasca dilşünas alim olsa da, ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin tədqiqi də onun maraq dairəsində olmuşdur. Alimin "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna, Mikayıl Baxtının "Şan qızı dastanı"na, türkdilli ədəbi qaynaqlara, XX əsrin əvvəllərində realist Azərbaycan ədəbiyyatına və Əli Kərim poeziyasına həsr olunmuş əsərləri filoloji təhlilin mükəmməlliyi ilə seçilir.

T.Hacıyev ana dilimizin keşiyində duran, onun saflığını və gözəlliyini qoruyan bir alim idi. O, 1997-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı çıxışında Bakı şəhərindəki reklamlarda və müxtəlif xarakterli yazılarda əcnəbi, yabançı təsirlərin artdığını diqqətə çatdırmış və bunun qarşısının alınmasının vacibliyini qeyd etmişdi (4). Yeri gəlmişkən deyək ki, bu məsələ indi də aktualdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2015-ci ilin noyabr ayında AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqdakı çıxışında ana dilimizin saflığının qorunması məsələsinə xüsusi yer ayırmış, dilimizə xaricdən olan müdaxilələrin yolverilməz olduğunu göstərmişdir: "Azərbaycan dili bizi bir xalq, millət kimi qoruyub. Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilmişik. Azərbaycan dilinin saflığını qoruya bilmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki, dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda da dəstək qazanır, bu, məni doğrudan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur" ("Yeni Azərbaycan" qəzeti, 2015, 11 noyabr).

T.Hacıyev yarım əsrdən artıq bir müddətdə ölkənin ali təhsil sistemində çalışmışdır. 1962-ci ildən Azərbaycan Pedaqoji Dillər İnstitutunda, 1968-ci ildən isə Bakı Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyətdə olmuşdur. O, 1984-cü ildən ömrünün sonunadək Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində işləmişdir. Mahir pedaqoq kimi tanınan Tofiq müəllim bir neçə nəslin müəllimi olmuş, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf etmişdir. Görkəmli alim 2013-cü ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsində işləsə də, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olsa da, bir müəllim kimi dəyişmədi, tələbələr üçün yenə müəllim olaraq, ustad olaraq qaldı.

Tofiq müəllim ömrünün 80-ci ilində də elmi-pedaqoji fəaliyyətini səmərəli şəkildə, böyük bir həvəslə davam etdirirdi. Ancaq qəfil ölüm səksən yaşı tamamlamağa ona imkan vermədi. Tofiq müəllimlə bağlı xatirələrimiz hələ kövrəkdir. Təsəllimiz budur ki, onun əziz xatirəsi unudulmayacaq, əsərləri isə Azərbaycanın elm tarixində daim yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Anar. Ağır itki // Ədəbiyyat qəzeti, 2015, 28 noyabr.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü). Bakı: ADU nəşri, 1976, 156 s.

3. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990, 360 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında çıxış // Xalq qəzeti, 1997, 4 noyabr.
5. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 475 s.
6. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012, 389 s.
7. Гаджиев Т.И. Джебраильский говор азербайджанского языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1962, 21 с.
8. Гаджиев Т.И. Выступление на III региональном совещании по вопросам диалектологии тюркских языков. Т. III. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1963, с. 211-213.
9. Гаджиев Т.И. К проблеме периодизации истории азербайджанского литературного языка // Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев: Изд-во “Штиинца”, 1973, с. 147-152.

Prof. Dr. RASİM ÖZYÜREK

Türkiye, Bilkent Üniversitesi Bölge Ülkeleri Direktörü

TÜRKOLOJİNİN ÖNDE GELEN BİLİM ADAMI PROF. DR. TEVFİK HACIYEV

Anahtar kelimeler: *T.Hacıyev'in eserleri, dil tarihi, dialektoloji, edebi dil*

The advanced scientist in area of Turkology prof. dr. Tofiq Hajiyev

The information about life and creative way of outstanding scientist Tofiq Hajiyev has given in the article. The Special attention is given to activity of the scientist in Azerbaijan-Turkish cultural contacts, a writing of textbooks of the Azerbaijan language for Turkish students.

Keywords: *T. Hajiyev's works, history of language, dialectology, literary language*

***Toplumda her şey dilden başlar ve dilin üzerinde
durur; Allah da dünyayı, insanı dille, sözle yarattı.***

Tevfik Hacıyev

Tevfik İsmayıl oğlu Hacıyev 01 Mayıs 1936 yılında Azərbaycan'ın Cebrayıl ilçesi Soltanlı köyünde doğmuştur. Azərbaycan Devlet Üniversitesinin (şimdiki Bakü Devlet Üniversitesi) filoloji bölümüne girmiş, 1958 yılında üstün derece ile mezun olmuştur. 1962 yılında yüksek lisans eğitimini tamamlamıştır. Azərbaycan Pedagoji Diller Enstitüsünde beş yıl öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. 1968 yılından itibaren faaliyetini Bakü Devlet Üniversitesinde devam ettirmiştir. Bundan sonraki bütün başarılı çalışmalarını mezun olduğu Bakü Devlet Üniversitesinde sürdürmüştür. 1962'de doktor, 1965'de doçent, 1971'de ise profesör olmuştur. 1984 yılından ömrünün sonuna kadar Bakü Devlet Üniversitesinde Türkoloji Bölümüne Başkanlık yapmıştır. Çok kısa bir müddet Azərbaycan Eğitim Bakanı görevinde bulunmuştur. 2013 yılında Azərbaycan Millî Bilimler Akademisi Nesimi adına Dilcilik Enstitüsünün direktörü vazifesine tayin edilmiştir.

Türk dünyasına ve Türkologlara örnek bir bilim adamı olmuş T.Hacıyev'in kaleme aldığı 36 kitabı ve çok sayıda ilmi makalesi vardır. Tofik Hacıyev 1971'den 1985 yılına kadar (Türkoloji bölümünün başkanı olmadan önce) 15 sene, sadece “profesör” oldu, fakat bu 15 senede 10 monografi, ders kitabı, 100'e kadar dergi, gazete vb. makaleleri yazdı. Bugün Azərbaycan filoloji ilmini çeşitli alanlarda - yurt içinde ve yurt dışına başarıyla temsil eden ulusal kadrolar yetiştirdi. Filolojinin, özellikle de Türkoloji'nin Azərbaycan'da gelişmesi ve ilerlemesi için bilim kürsüsünde büyük fedakarlıklar gösterdi.

Hatta şartların çok zor olduğu yıllarda bile başkanı olduğu Bakü Devlet Üniversitesinin Türkoloji Bölümünü dünyaya duyurdu, geliştirdi. Dünyadaki uluslararası kuruluşlarda Türkiye'nin ve Azərbaycan'ın gururu oldu. Bir insanın hayatına sığdırmayacağı kadar eserler yarattı Tefvik müellim.

Prof. T. Hacıyev Azərbaycanda Devlet Dil Komisyonunun kurulmasını da önermişti. Daha sonra Azərbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in kararıyla bu komisyon kurulmuştu. “Kitabi-Dede Korkut Ansiklopedisi”nin hazırlanarak yayımlanmasında, orta okulların dil dersliklerinin mükemmelleştirilmesinde, uzman dil bilimci kadroların yetiştirilmesinde ve s. büyük hizmetleri olan âlim, ulusal bağımsızlık döneminde “Emektar bilim adamı” adına ve “Şöhret” madalyasına layık görülmüştü. 2014' de Azərbaycan Millî Bilimler Akademisinin hakiki üyeliğine kabul edilmişti.

Türkiye'de de T.Hacıyevin Türk dünyasına gösterdiği hizmetler yüksek değerlendirilmiştir. O, Dil, Tarih ve Kültür Kurumunun onursal üyesi idi. Türkiye Atatürk Kültür Kurumunun hazırladığı 30 ciltlik “Türk dünyası edebiyatı tarihi” kitabının yazarlarından biriydi. Türkiye'nin Sanatçılar ve Yazarlar Vakfı'nın 2002

yılı için “Türk dünyasına hizmet” ödülüne sahip olmuştu. 2004 yılında iki ödüle: Mayıs ayında Karaman Türk Dili Ödülü, Temmuz ayında ise Atatürk Dil Kurumu tarafından Üstün Hizmet Baratına layık görülmüştü.

Dünyada her toplumun hedef ve ihtiyaçları gün geçtikçe değişmektedir. Buna göre insan yetiştirmek ülkelerin geleceği için çok önemlidir. Eğitimin kalitesi konusunda iş değil, beyinler değiştirilmelidir. Kötüler eleştirilerek iyiye sahip çıkılmalı, bilimsel öğretim metot ve teknikleri ile çocuk ve genç psikolojisini bilen nitelikli eğitim öğretim kadroları çağdaş ve sistemli bir eğitim formasyonu ile yetiştirilmelidir. Bu mânâda Türkoloji'nin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuş T.Hacıyev Azerbaycan toplumunun hedef ve ihtiyaçlarını çok iyi bilen bir bilim adamıydı. Azerbaycan toplumunun belirlediği hedef ve ihtiyaçlarına yönelik yetiştirilecek kaliteli insan gücü ancak kaliteli bir eğitimle, kaliteli programlarla mümkün olabilirdi. Tefik Hacıyev Azerbaycan toplumunun belirlediği hedeflere bir an önce kavuşabilmesi için durağanlıktan kurtulup yeniliklere ve değişikliklere cevap verebilecek reformlara ve en başta eğitim alanında yapılacak yeni yapılanmalara ihtiyacı olduğunu sık sık vurgulardı. Yazar orta okulların IX, X, XI sınıfları için “Azerbaycan Dili” ders kitabını yazmış, üniversiteler için Türk dilleri ve dil tarihi konularında programlar ve derslikler hazırlamıştır. Tüm bu kitaplar uzun zamandır okul ve üniversite öğrencilerinin, araştırmacıların Azerbaycan edebi dilini öğrenmesinde önemli kaynaktır ve eminlikle diyebiliriz ki, bundan sonra da olacaktır. Türk dünyasında ortak bir iletişim dilinin önemi konusunu kendisine baş tacı edinen bir Türkolog'umuz, bir aydınımız idi Tefik Hacıyev... Yazılarıyla, kitaplarıyla, konuşmalarıyla Türk dünyasında ortak bir iletişim dilinin yaygınlaşması uğrunda çalışmalar yapmış bir bilim insanıydı. Tefik Hacıyev yalnızca Türkiye'ye geldiğinde, Türkiye'deki toplantılarda değil, Azerbaycan'da da, başka ülkelerde de Türk dünyasında ortak iletişim dilinin yaygınlaştırılması düşüncesinin yılmaz savunucusu olmuştu. T.Hacıyev bunun için yeni bir dil yaratılması düşüncesinde değildi. O, Türkiye Türkçesi'nin Türk dünyasında ortak iletişim dili olarak kullanılmasının savunuculuğunu yapmıştı. Türk dünyasında ortak iletişim dili konusunu yazılarında konuşmalarında, derslerinde, bildirilerinde gündeme getiren ünlü Türkolog bu düşüncesini, önerdiği çözüm yollarını kitaba dönüştürmüştü. 2013 yılında basılmış “Türkler için Ortak İletişim Dili” adlı kitabı büyük dincinin bu konudaki araştırmalarının zirve noktasıydı.

Yıllar önce Tefik müellim Bilkent Üniversitesine Rektörlükçe konuşmacı olarak Türk Dili Bayramına davet edilmişti. Kalabalık bir dinleyici kitlesi önünde Türk Dili ile bağlı bildirisini sunduktan sonra şöyle seslendi: “Üniversitenizde kolaydan zora, yakından uzağa, genelden özele ve sarmallık ilkesine uygun İngilizce öğretimi gerçekleştiriyorsunuz. Teknoloji tabanlı öğretim süreci izliyorsunuz. Görüntülü ve sesli kaynakların kullanımına önem veriyorsunuz, İngilizce öğretiminde Dört temel becerisine eşit oranda yer veriyorsunuz. Bunu yeni araç ve gereçlerle güçlendiriyorsunuz. Derslerde destekleyici araç ve gereçleri kullanıyorsunuz. Burada bütün bölümler var. Acaba, bu güzel üniversitede Türkçe öğretmeni yetiştirecek bir Enstitü açamaz mısınız? Burada, bu ilim yuvasında Türk Dili ve Edebiyatı veya Türkçe bölümlerinden herhangi birini açmanızı canı gönülden bir Türkolog olarak Sizden istiyorum”. Kapanış konuşmasında kürsüye gelen o zamanın Rektörü Prof. Dr. Ali Doğramacı Azerbaycan'ın Bakü Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümü Başkanı Prof. Tefik Hacıyev hocamızın tekliflerini Mütevelli Heyet Başkanımız, kurucumuz İhsan Doğramacı'ya arz edeceğini söylemişti. Yetkili kurullarda görüşüldükten sonra tezsiz yüksek lisans bölümüne fen edebiyat fakülteleri Türk dili ve edebiyatı bölümüne öğrenciler alındı. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Enstitünün içinde yer aldı. Tefik Hacıyev bu bölümün açılması sonucunda Bilkent Üniversitesi Rektörü Ali Doğramacı'yı kutlamıştı.

Artık Bilkent Üniversitesi Türk Dili ve edebiyatı öğretmeni olmak isteyenlerin yeni buluşma noktasıdır. Bugün üniversitede Türk Dili ve edebiyatını teknoloji ile buluşturuyor, dijital ortamda öğretiyoruz. Liselerde okuyan gençlere bu enstitüden mezun olan öğretmenler Türk kültürünü daha yakından tanıtıyorlar. Eğitim kalitemizi yükseltmek amacıyla eğitimcilerimizin çağdaş yaklaşım, yöntem teknikleriyle donatılmış bir biçimde yetiştirilmesi enstitümüzün temel hedefleri arasındadır. Enstitülerin ikinci sınıf öğrencileri staj için İngiltere'ye gönderiliyor. Türk kültürü de daha yakından yabancılara tanıtılıyor.

Tefik müellimin Türk dünyası için yapacağı çok işleri, planları, hayalleri vardı. Ancak amansız ölüm tüm bu hayalleri gerçekleştirilmeye fırsat vermedi. Değerli hocamızın ölüm haberini yüreğimiz burkularak öğrendik. Türkoloji və Dünya bilim ailesi yiğit bir oğlunu, Bilkent ailesi saygıdeğer Hocasını, Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayının Bilim Kuruluysa öz değerli Üyesini kaybetti.

Aramızdan gitmesiyle yetiştirdiği bilim adamlarının, öğrencilerinin, tüm onu sevenlerin gözleri yaşlı, Türkolojide baba şefkatiyle koruduğu, hayatlarına ışık verdiği insanlarsa yetim, öksüz kaldı.

Ancak Tefik Hacıyev'in kendisinden sonra bize bıraktığı bu fedakar yoldan dönmeyeceğiz. Onun ışıklarını daha da çoğaltacağız. Dünyanın her yanında, her üniversitesinde, her bilim kurulunda Tefik hocamızın bilim elçileri bundan sonra da görevlerine başarıyla devam edecekler. Onun eserleri sonsuzadek

yaşatılacaktır. Türkoloji dünyasında tüm genç Türkologlar hep onu örnek almışlar. Gelecek nesiller de örnek almaya devam edeceklerdir.

Ülkemiz və milletimiz her zaman T.Hacıyev'i yarattığı eserler ve yetişirdiği bilim adamları ile hatırlayacaktır. Ruhun şad, mekanın cennet olsun, ÜSTAD!

Böylesinə başarılarla dolu ömrünü eğitime, Türkolojiyə adayan prof. dr. Tofiq Hacıyev'in bir sözü ilə yazıma son veriyorum: "... kitabımızın bədii kamilliyinin en yüce göstericisi onun dilidir. Bu dilde masalvari təsvir var ki, bədii dile şifahi epiklik veriyor... Bu dil kişi sözünün, andın dilidir: "Kılıcına toğranayım! Okuma sançılalım! Yer gibi kertileyim! Bu alkışın dilidir: "Dilin üçün öleyim, gelinciyim!..." Bu dil edeb, marifet dilidir, nezaket dilidir, utancaq dildir; bu dilin sözündən de, cümləsindən de abır-heya dökülür... Nihayet, Türk Dili Tanrının dilidir... "Kuran"ın İhlas süresi nasıl da gözəl tərcümə olunub; Yücelərdən yücesin, Kimse bilmez necesin, Görklü Tanrı!..

İSMAYIL MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ (Alimin 80 illiyi münasibətilə yazılmış məruzə əsasında hazırlanmışdır)

Açar sözlər: bədii dil, yaradıcılıq, söz sənətkarlığı, bədii dilin nəzəriyyəsi, elmi üslub

Literary language problem in creativity of professor Tofiq Hacıyev (It is prepared based on the report written to the 80 anniversary)

The article is devoted a literary language problem in creativity of professor Tofiq Hacıyev. Culture of a literary language, verbal skill of persons of the literature has found the reflexion in numerous research works of the scientist.

Keywords: *Literary language, reativity, verbal skill, the literary language theory, scientific style*

AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi, "Şöhrət" ordenli Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dili tarixinin ən görkəmli tədqiqatçısıdır. Onun çoxşaxəli filoloji araşdırmalarında bədii dillə bağlı fundamental yaradıcılığı da müasir dilçilik elmimizin ən sanballı nümunələri kimi diqqəti çəkir. Ardıcıl və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etdiyi ədəbi şəxsiyyətlərin bədii dil mədəniyyəti, söz sənətkarlığı görkəmli dilçi alimin çoxsaylı tədqiqat işlərində öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyatımızın korifeylərinə, ədəbi prosesin tanınmış nümayəndələrinə xas olan dil və üslubi məziyyətlər qədim və zəngin ədəbiyyatımızın ənənəvi fonunda nəzərdən keçirilmişdir. Onun qələm məhsulları özündə müasir filoloji düşüncəmizin siqlətini nümayiş etdirir, müasir elmi təfəkkürümüzün estetik-analitik ağırlığının təzahürü kimi meydana çıxır.

Akad. T.Hacıyevin bu sahə ilə bağlı bütün monoqrafiya, dərslik, kitab və məqalələrində dil sənətkarlığının, onun estetik təbiətinin məzhi açılır. Ədəbi şəxsiyyət və bədii dil problemləri nəzəri dilçilikdə ön plana çəkilir. Onun iki cildlik "Azərbaycan ədəbi dili tarixi", "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili", "Satira dili", "Molla Nəsrəddinin dili və üslubu", "Sabir: qaynaqlar, sələflər", "Füzuli: dil sənətkarlığı", "Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz", "Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil" və s. kimi monumental kitablarında, ədəbi tənqid və poetikaya dair çoxsaylı və dəyərli məqalələrində bədii dil və üslub məsələləri, sözün estetik problematikasi elmi-nəzəri miqyası ilə səciyyəvidir. Bədii dil və üslub problem və qayğıları onun geniş diapazonlu yaradıcılığında, bir qayda olaraq, dövrün estetik fikri, ədəbi prosesin ən aktual problemləri ilə ahəngdarlıq təşkil edir. Bədii üslubun, yazıçı dilinin, poeziya nitqinin inkişaf meyillərini, onun problem və qayğılarını əhatəli estetik kontekstdə dəyərləndirmək onun yazı üsuluna, təhlil və araşdırma özünəməxsusluğuna xas olan keyfiyyət göstəriciləridir. Məhz buna görə də akad. T.Hacıyevin bədii ədəbiyyatın dili ilə bağlı parlaq fəaliyyəti filologiya, xüsusilə poetik linqvistikada olduqca uğurlu hadisə kimi etiraf və təqdir olunmuşdur.

Akad. T.Hacıyevin bədii dilin nəzəriyyəsi ilə əlaqəli bənzərsiz yaradıcılığının başlıca istiqaməti çoxəsrlik ədəbiyyatımızın bədii dil təcrübəsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilib ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. T.Hacıyev yaradıcılığında dilimizin tarixi kökəni, onun inkişafında zaman amili, üslubi rəngarəngliyi geniş elmi filoloji aspektdən nəzərdən keçirilmiş, zamanın söz sənəti qarşısında qoyduğu estetik tələblərə aid nəzəri müddəalar mühüm təfərrüatları ilə izlənilir. Akad. T.Hacıyev geniş tədqiqat predmetləri içərisində bədii dilin müxtəlif aktual və köklü problemlərinə aydınlıq gətirir, poetik yaradıcılıqda forma, dil-üslub

zənginliyinin əhəmiyyətini, bədii nitq mədəniyyətini daim diqqət mərkəzində saxlayır, bədii təsvir və ifadə vasitələri axtarışları problemlərinə həmişə həssas tədqiqatçılıq duyğusu və səriştəsi ilə yanaşır. Nəsimi, Xətai, Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi klassiklərimizdən tutmuş S.Əhmədov, B.Bayramov, Ə.Kərim, R.Rza, B.Vahabzadə, M.Araz, R.Rövşən, S.Rüstəmخانli və son dövrümüzün başqa görkəmli qələm sahiblərinin yaradıcılığı timsalında dil sənətkarlığının vacib problemləri ətrafında söhbət açır, dil və üslub cəhətdən orijinallığın, yeniləşmənin mexanizmini konkret dil faktları əsasında səciyyələndirir. Ənənəyə yeni yaradıcı baxışla forma yeniliyinə yiyələnən məziyyətlərini ümumiləşdirərək sırf nəzəri aspektdən işıqlandırmışdır. Bunun ədəbi-bədii dilin təkamülünə təsirinin şərhı də öz elmi sanbalı ilə diqqəti çəkir. Söz və ifadə yaradıcılığının, novatorluğunun, folklor poetikasına bağlılığın, klassik ədəbiyyatdan faydalanma meyillərinin spesifik əlamətlərinə elmi-nəzəri baxış T.Hacıyev yaradıcılığında öz mükəmməlliyi, prinsipial elmi konsepsiyası ilə birləşir. Bütün hallarda bədii ədəbiyyatın dilində müşahidə edilən linqvistik faktorları görkəmli türkoloq dövrünün, real həyatın bədii şüurda törətdiyi hadisə kimi dəyərləndirir. Ədəbi prosesdəki novatorluğun əsas istiqamətlərini dillə bağlayan T.Hacıyev bədii idrak proseslərinə, onun müasirləşməsinə aid elmi qənaətlərini olduqca sərrast arqumentlərlə, aydın, məntiqi dəlillərlə, xüsusi inandırıcılıqla təqdim edir. Hər bir söz sənətkarını onun dildən istifadə, üslubi özünəməxsusluğu ilə səciyyələndirir. “Bədii dili ilə öz dövrünün sənət etalonu” S.Vurğunu, “sərbəst şeiri dili ilə milliləşdirən” R.Rzani, “ürəyini dilinə verib və oxucunun ürəyini bu dillə ələ alan” H.Arifi, “özünü epik intonasiyada kökləmiş” Qabili və digər çoxsaylı söz ustalarını ədəbi dilin dinamikası, bədii fikrin hərəkəti ilə vəhdətdə araşdırmış, dillə bağlı sənətkarlıq axtarışlarına xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

T.Hacıyevin fəaliyyəti ilə filologiyamızda bədii dilin hərtərəfli tədqiqinə maraq intensiv xarakter almışdır. Bunun sayəsində Azərbaycan dilçilik elminin, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqidin elmi-nəzəri səviyyəsi yüksəlmişdir. Bədii dil konsepsiyasını, onun fundamental nəzəriyyəsini yaratmaq işində T.Hacıyev misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Bədii dil proseslərinə həsr olunmuş yazılarında Azərbaycan dilinin potensial poetik imkanları, ifadəlilik qüdrəti, zəngin bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı bədii söz ustalarının fərdi üslubu, yaradıcılıq fəaliyyəti öz geniş əksini tapmış, dilimizin inkişaf meyilləri, aktual problemləri də parlaq şəkildə təqdim olunmuşdur. Ədəbiyyatşünas Vılayət Quliyevin aşağıdakı mülahizəsi böyük türkoloqun alim portretinin mühüm cizgilərindən biri kimi dəyərlidir: “Poetexnikanı öyrənmək baxımından T.Hacıyev B.Tomaşevskinin, yaxud V.Vinoqradovun rus ədəbiyyatı üçün gördükləri işi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün görür”.

Akad. Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbiyyatının bütün inkişaf mərhələlərindəki sənət dilindən danışarkən onun elmi təfəkkürünün orijinal təzahür və ifadə formaları aşkarlanır. Təbii elmi üslub, ən ciddi problemlərin şərhində elmi üslubla bədii üslubun vəhdəti, məntiqi təfəkkürün obrazlı ifadə tərzı türk dünyasının görkəmli aliminin fərdi yaradıcılıq üslubunun ayrılmaz atributlarındanır. Onun elmi-nəzəri təfəkkürünün məhsullarına xas olan məziyyət, ən parlaq əlamət elmiliklə yanaşı sadəliyi, aydınlığı və təbiiliyidir. Tofiq Hacıyev qələmindən çıxmış və hər bir əsər fenomenal təfəkkürün məhsulu kimi parlaq yaradıcılıq aktıdır.

Böyük və sonsuz kədər hissi, hüznə yazımı tamamlamaq məcburiyyətindəyəm. 2015-ci ilin noyabrın 27-də amansız və vaxtsız ölüm sevimli müəllimim akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevi sıralarımızdan apardı. Əgər o yaşasaydı, ömür vəfa etsəydi, 2016-cı ilin may ayının 1-də unudulmaz müəllimimizin, ustadımızın 80 yaşı tamam olacaqdı. Min-min təəssüflər, səd heyflər olsun ki, biz tələbələrı, alim həmkarları onun iştirakı olmadan bu yubleyi qeyd edirik. Cismən aramızda olmasa da, əzizimiz Tofiq müəllim mənən həmişə bizimlədir. Ruhun şad olsun, qəbrin nurla dolsun, heç zaman unudulmayan ustadımız, Allah sənə qəni-qəni rəhmət eləsin.

SEVİL MEHDİYEVA

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

BÖYÜK ALİMİN VƏTƏNDAŞLIQ QAYƏSİ

Açar sözlər: *türkçülük, dastan, alim, qayə, vətəndaşlıq*

Civic stand of the outstanding

Tofiq Hacıyev has written monographs, books, textbooks related to the topical issues of turkology and educated many scholars in this field. Moreover, Tofiq Hacıyev has established one school in this area by his own effort. His rich scientific creativity has been discussed throughout the paper.

Keywords: *Turkism, saga, academics, goal, citizenship*

Bu gün biz akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevin həyat yolunun əlamətdar bir gününü – anadan olmasının 80 illiyini çox, təəssüflər olsun ki, böyük alimin özünün iştirakı olmadan qeyd etmək məcburiyyətindəyik. Amma sanballı alimin özündən sonra qoyub getdiyi məxsusi elmi kitabxanası, onun qələmindən çıxmış onlarla monoqrafiyanın, yüzlərlə elmi məqalənin, tərcümələrin külliyyəti bu alimin yoxluğunu bizə – onun yoluna, məsləkinə, ideyasına sadıq tələbələrinə aramızda olmadığını müəyyən mənada unutturur. Qeyd edirəm ki, bu böyük alim XIX və XX əsrin əvvəllərində dilimizi, ədəbiyyatımızı, tariximizi qoruyub saxlayan, onu inkişaf etdirən sinkretik-hərtərəfli, alim ziyalılar pleadasının ən nümunəvi davamçısı, ən tipik araşdırıcısıdır. Onun elmi əsərləri, sanballı monoqrafiyaları Azərbaycan – türk xalqının ən vacib problemlərinin milli baxımdan elmi-nəzəri tədqiqinə həsr edilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyev fenomenal elmi vergiyə, zəngin elmi əhatəyə-erudisiyaya malik bir dilçi-alim türkologiya sahəsində bütün istiqamətlərdə qələmini sınaqdan çıxarmış, bu elmin bütün sahələrində böyük uğurlar əldə etmiş, məhsuldar bir alimdir. Onun ünvanına çox böyük təşbihlər, epitetlər demək olar. Fikrimcə, Tofiq Hacıyevə yaraşan ən münasib təyin vətəndaş sözüdür. Hamımıza məlumdur ki, akademik Tofiq Hacıyev xalqının, millətinin tale yüklü məsələlərində ən mübariz əsgər kimi dönməz, ardıcıl, ısrarlı, öz mövqeyində möhkəm dayanan vətəndaş bir alimdir.

Ümumən, akademik Tofiq Hacıyev öz elmi kredosunu, milli problemlərini prinsiplial mövqeyini bildirərək öz dahi sələflərini: Nəsimi ısrarını, Xətai vətəndaşlığını, Füzuli lirizmini, Vaqif şirinliyini, Sabir satirasını yaşadır, sanki onların məsləkini və arzularını həyata keçirir.

Akademik T. Hacıyev Azərbaycan ümumən, türkologiya elminin bütün sahələri üzrə öz mükəmməl qələmini sınaqmış, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, tarixi qrammatika, tarixi leksikologiya, üslublar tarixi, terminologiya, dialektologiya, mətbuat dili, satira dili, yazıçı dili, eləcə də türkologiyanın aktual problemləri ilə əlaqədar monoqrafiyalar, kitablar, dərslilər yazmış, Azərbaycan dilinin tarixi sahəsində çoxsaylı alim yetişdirmiş, bu sahədə həm də məktəb yaratmış müəllimdir.

Akademik T. Hacıyev öz elmi yaradıcılığına daima kənardan baxmağı bacaran, onun gələcək perspektivləri haqqında, bu istiqamətlərdə prioritet problemlərə üstünlük verən, Azərbaycan türk xalqının Qafqazlarda yerli-oturaq aborigen etnos olduğunu dünya səviyyəsində işıqlandıran vətəndaş alimdir.

Alimin zəngin yaradıcılıq səmasında tərcüməçilik təcrübəsi özünü sözün tam mənasında doğruldu. Fikrimizcə, akad. T.Hacıyev tərcümə sənətinin, tərcümə yaradıcılığının şedevri Murad Acının “Polin polovesskoqo polya” əsərinin tərcüməsi – “Qıpçaq çölünün yovşanı”dır. Əsərin girişində Murad Acının oxucuya ünvanlandığı “Keçmiş və gələcəyi ilə maraqlanmayanlar əcdadlarına və gələcək nəsillərə laqeyd olanlar! Lütfən, siz bu kitabı əlinizə almayın! Bu sizin üçün deyil!” müraciətindən aydın olur ki, bu kitab, doğrudan da, məhz akad. Tofiq Hacıyev kimi millətinin, xalqının taleyini, öz taleyindən üstün tutan, millətinin, xalqının gələcəyi üzərində daim düşünən, vətənin daşına çevrilməyə hazır olan vətəndaşlar üçündür. Akad. T. Hacıyev bu əsərdə öz məsləkini, ideyasını gördüyü üçün tərcüməsi öz yaradıcılığının vacib hissəsi kimi, yaradıcılıq kredosuna türk və türkçülük probleminin obyektiv həllini ön plana çəkmək amalından irəli gəlir.

Akad.T. Hacıyev qədim türk abidələrini: “Gültigin”, “Bilgə xaqan”, “Qutaqqu bilik”, “Divani lüğət-it türk” əsərləri üzərində tədqiqatlar apararkən türkçülü ideyalarına obyektiv münasibəti ilə diqqətdə qalır. Təbii olaraq, alimin ən böyük tədqiqat obyektinə Azərbaycan – türk xalqının möhtəşəm abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. Onun “Dədə Qorqud kitabı” ilə əlaqədar yaratdığı silsilə əsərləri: “Dədə Qorqud dünyası”, “Kitabi-Dədə Qorqud” (qədim və sadələşdirilmiş mətnlər) “Qorqud ədəbiyyatı”, “Dədə Qorqud kitabı” (ensiklopedik lüğət) və s. fundamental əsərləri bu yenilməz abidənin xalqımızı “Ana kitabı” olması həqiqətini bir daha təsdiqləyir.

Akad. Tofiq Hacıyev “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili haqqında “Bu dildə nağılvəri təsvir var ki, bu da bədii dilə şifahi epiklik verir” – deyərək tamamilə haqlıdır, çünki Dədə Qorqud eposu, ilkin olaraq, Azərbaycan türk xalqının şifahi təxəyyülünün bəhrəsidir. Buna görə də, alim, təbii olaraq, Azərbaycan xalqının zəngin frazeoloji yaradıcılığının məhsulu olan etiket-şablonlardan - xalq dilində əsrlərlə istifadə olunan işlədilib-cilalanmış xalq ifadələrindən: alqışlardan, andlardan, xalq dualarından bəhs edərkən bu xalqın mərifət, səmimiyyət kimi özəlliklərini nəzərdə tutur. Bu isə Azərbaycan-türk xalqının öz həmvətənləri kiçik etnoslarla, kiçik xalqların nümayəndələri ilə, bu gün olduğu kimi iki min il bundan öncə də eyni səmimiyyət, eyni mərifət bəsləyərək isti münasibətlərinin göstəricisidir.

Bu gün ölkədə multikulturalizmin və tolerantlığın uğurla davam etdiyi bir dövrdə unudulmaz akademik T. Hacıyevin ideyaları öz geniş tətbiqini tapır.

Akad. Tofiq Hacıyev alimlərin ən nəhəng Məhəmməd peyğəmbərin “Türklərin dillərini öyrənin, onlara uzun hökmdarlıq göstərilir” kəlamlarına arxalanaraq Azərbaycanın qədim tayfa birliklərinin məhz türkdilli olmasını tarixi mənbələrin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ilə əlaqəli şəkildə tədqiq etmiş, özünün

fundamental çoxcildliyini - “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” (I, II c. Bakı, Elm, 2012) yaratmışdır. Bu əsər Azərbaycan türk xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin, on əsrlik milli-mənəvi, intellekt tarixinin salnaməsidir.

Əsərdə şumer-türk əlaqələrinə xüsusilə diqqət verən alim göstərir ki, başqa xalqlarla əlaqə və ünsiyyət dildə mütləq bir iz qoyur. Çox zaman bir xalqın tarixinə başqa bir xalqın dil materialı ilə aydınlıq gətirmək olur. Alimin fikrincə, azərbaycanlıların bir xalq kimi formalaşmasında türk etnosunun həlledici amil olması həqiqətini müəyyən etmək prosesində qonşu-həmhüdüdü xalqların dil materialı mühüm amillərdəndir.

Alim öz tədqiqatlarında şumer-türk əlaqələrinə arxalanaraq şumer-Azərbaycan türk əlaqələri səviyyəsində mümkün hesab edir və bunu Azərbaycan dövləti olan Midiya ilə Şumer dövlətlərinin “torpaq-torpağa” dayanmaqları ilə əsaslandırır. Alimin belə xalqsevər və millətsevər elmi nəticələri, hər şeydən öncə, onun böyük vətəndaşlıq qayəsinin parlaq nəticələridir.

Mən bu yazımda nə deyə bildimsə, fikrimi qrammatik cəhətdən, feilin indiki zamanında ifadə etdim. Bu da o deməkdir ki, akademik Tofiq Hacıyev bu gün bizim cərgəmizdədir. Həmişə olduğu kimi, ön sıramızdadır. O , bu gün də yazır-yaradır! Ruhunuz şad olsun, əziz Tofiq müəllim!

ELÇİN MƏMMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: *T.Hacıyev, türkologiya, elmi yaradıcılıq, pedaqoji fəaliyyət, əsərlər*

Well-Known Turkologist - Academician Tofiq Hacıyev

The article deals with the life and works the well-known turkologist of T. Hacıyev. The outstanding specialist in Turkic philology professor Tofiq Hacıyev whose linguistic researches made a valuable contribution to the study of the Turkic languages and solution of the most significant problem created the great school in Turkology.

Keywords: *Tofiq Hacıyev, turkology, scientific creativity, pedagogical activities, works.*

Türk dünyasının görkəmli alimi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, «Şöhrət» ordenli, Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Dil, Tarix və Kültür Qurumunun fəxri üzvü, akademik Tofiq Hacıyev 1936-cı il mayın 1-də Cəbrayıl rayonunun Soltanlı kəndində anadan olmuş, orta təhsili həmin kənd məktəbində aldıqdan sonra 1953-cü ildə ali təhsil üçün Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indi Bakı Dövlət Universiteti) Filologiya fakültəsini seçmişdir. Təhsil illərində istedadı ilə həmyaşıdlarından seçilən T.Hacıyev 1958-ci ildə Filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, aspiranturada saxlanmışdır. Bundan sonrakı ömrünü elmə həsr etmiş, dilçiliyin dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil, türkologiya, üslubiyyət, nitq mədəniyyəti və ədəbi tənqid sahələrinə dair bir-birindən dəyərli əsərlər yazaraq, türk dilçiliyini zənginləşdirmişdir.

Alim elmi yaradıcılığa dilçiliyin dialektologiya sahəsi ilə başlamışdır. 1962-ci ildə «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Gənc alim ilk tədqiqatında dialektoloji terminlər sırasına keçid şivəni də əlavə etmiş, onun mahiyyətini açıqlamış və Cəbrayıl şivəsinin keçid xarakterli olmasını müəyyənləşdirmişdir. Onun qənaətinə görə, qərb və cənub ləhcələrinin sərhədləri bu şivədə başa çatır, buna görə də Cəbrayıl şivəsində hər iki ləhcənin xüsusiyyətləri işlənəkdədir. Bu fikri görkəmli dialektoloq, akad. M.Şirəliyev və digər mütəxəssislər elmi yenilik kimi qəbul etdilər. Bundan sonra dialektologiyada keçid şivələr anlayışı geniş şəkildə işlənməyə və tədqiq olunmağa başlandı.

T.Hacıyev 1962–1967-ci illərdə M.F.Axundov adına Pedaqoji Dillər İnstitutunda əvvəlcə müəllim, sonra dosent (1965-ci ildən) işləmiş, 1968-ci ildən pedaqoji fəaliyyətini Azərbaycan Dövlət Universitetində davam etdirmişdir. 1969-cu ildə «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, 1971-ci ildə isə professor elmi adına layiq görülmüşdür. 1984-cü ildən ömrünün sonuna qədər BDU-nun Türkologiya kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Bu illər ərzində türkologiyanın tədrisi və milli kadrların hazırlanmasında onun mühüm xidmətləri olmuşdur. Eyni zamanda 30-a qədər dərslük, monoqrafiya, 500-dən artıq elmi və publisistik məqalə yazmışdır.

T.Hacıyev elmi yaradıcılığa dilçi-dialektoloq kimi başlasa da, daha çox dil tarixi və ədəbi dil məsələlərini tədqiq etmişdir. 1976-cı ildə alimin «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabının birinci hissəsi çap olunub. Kitabda öncə xalqımızın və dilimizin tarixi ilə bağlı mövcud saxta, qondarma fikirlər təkzib olunur,

tarixi mənbələr və faktlar əsasında Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdən türk tayfalarının yaşaması sübuta yetirilir. Qeyd olunur ki, II minilliyin əvvəllərində oğuz-səlcuqların regiona yürüşü yerli əhalinin mövqeyini gücləndirmişdir. Bəzi alimlər buna etiraz etsələr də, alimin tutarlı faktları qarşısında arqumentlərinin zəif olmasını görüb geri çəkilməzlər. Bundan əlavə, ədəbi dillə bağlı «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» (1977), «Azərbaycan dili tarixi» (1983 – K.Vəliyevlə həmmüəllif), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (II hissə – 1987), «Azərbaycan dili» (1993 – Z.Budaqova ilə şərikli), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (1991 – şərikli) kimi monoqrafiya və dərs vəsaitlərinin müəllifi olmuşdur. 2012-ci ildə «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» dərsliyi təkmilləşdirilmiş şəkildə iki cildə nəşr olundu. Alim əvvəlki fikirlərini daha da dərinləşdirərək, yazıya qədərki dil faktlarından çıxış etmiş, Azərbaycan-türk xalq dilinin e.ə. II minillikdən formalaşmağa başlaması fikrini irəli sürmüşdü. Hazırda bu fikirlər elmi ictimaiyyət tərəfindən müdafiə olunur, tədqiqatlar bu istiqamətdə aparılır.

Klassiklərimizin dili-üslubu ilə bağlı «Satira dili» (1975), «Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil» (1979), «Molla Nəsrəddinin dili və üslubu» (1983), «Füzuli: dil sənətkarlığı» (1994) kitabları və onlarla məqalələri tarixi üslubiyyət sahəsində ən qiymətli nümunələrdir.

Müstəqillik illərində T.Hacıyev ümumtəhsil məktəbləri üçün proqram və dərsliklərin hazırlanmasında təşkilatçı və müəllif kimi iştirak etmişdir. Onun rəhbərliyi ilə yeniləndirilmiş «Orta ümumtəhsil məktəblərinin V–XI sinifləri üçün türk dili proqramı» (1993) çap olunmuşdur. İlk dəfə orta məktəblər üçün «Türk dili» IX sinif üçün (1994 – şərikli), «Türk dili» X–XI siniflər üçün (şərikli) dərslikləri nəşr edilmişdir. Bu dərsliklər 1997–1998, 2000, 2004, 2005, 2009-cu illərdə «Azərbaycan dili» adı ilə təkrar çap olunmuş, hazırda orta məktəblərdə dərslik kimi istifadə olunmaqdadır.

T.Hacıyev təkcə dilçiliklə deyil, eyni zamanda ədəbiyyat məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Onun «Sabir: qaynaqlar və səzlər» (1980), «Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz, düşüncələrimiz» (1999), «Üzeyir Hacıbəylinin bədii dili» (2014) kitabları, «Türk dünyası ədəbiyyatı tarixi» (30 cildə – Ankara), «Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası» (1996), «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (6 cildə – 2004) kitablarında, ali məktəblər üçün hazırlanmış «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» (1998) dərsliyində həmmüəllif kimi iştirakı onun zəngin filoloji yaradıcılığından xəbər verir.

«Dədə Qorqud kitabı» abidəsinin, alimin öz təbiri ilə desək, «Ana kitabımızı»ın nəşri, tədqiqi və təbliği onu daim düşündürmüşdür. «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncələrimiz» (1999) və «Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi» (2014) monoqrafiyalarında, «Dədə Qorqud kitabı» (ensiklopedik lüğət – 2004), «Dədə Qorqud dünyası» (2004), «Qorqud ədəbiyyatı» (2004), «Kitabi-Dədə Qorqud» (əslə və sadələşdirilmiş mətn – 2004) kitablarında, eləcə də müxtəlif illərdə respublikamızda və xaricdə nüfuzlu toplularda çap olunmuş 30-dan artıq məqaləsində abidənin yazılma tarixi, coğrafi koordinatları, oğuzların mənşəyi, dövlət quruluşu, kulturu və dili ilə bağlı bir çox mübahisəli məsələlər tam elmi həllini tapmışdır. Bu tədqiqatlar respublikamızda «qorqudşünaslığın» formalaşmasında və inkişafında, abidə ilə bağlı araşdırmaların intensivləşməsində mühüm rol oynamışdır.

T.Hacıyev Azərbaycan Respublikasının Maarif naziri vəzifəsində (1993) işləmiş, 1999-cu ildə Əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür. İstər sovet dönməsində, istərsə də müstəqillik illərində respublikamızda və xaricdə beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda dilçiliyimizi ləyaqətlə təmsil etmişdir. Sovet dönməsində Kişinyov, Odessa, Nalçik, Tbilisi, Moskva, Alma-Ata, Düşənbə, Nukus, Bişkek, Ufa və b. şəhərlərdə keçirilən ümumittifaq konfranslarda maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdir. Müstəqillik illərində Kayseri (1990), Tehran (1993, 1995), Antalya (1993), Bakı (1992, 1994, 1996, 2014), Ankara (1996, 1997, 2002), Urmiya (1997), Bursa (1996), Konya (1998), Təbriz (1998), İzmir (2000), Tirana (2013) və başqa şəhərlərdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda məruzələri rəğbətlə qarşılanmışdır.

Tofiq Hacıyevin tərcümə sahəsində də fəaliyyəti uğurlu olmuşdur. Türk dünyasının nadir əsərlərindən olan B.Serebrennikov və N.Hacıyevanın «Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası» (2002), Murad Adcinin «Qıpçaq çölünün yovşanı» (1997) və «Dünya və türk: munis tariximiz» (2006), Mikayıl Bastunun «Şan qızı» dastanı və poetikası» (2005), İbn Mühənnanın «Hilyətül-insan və həlbətül lisan» (İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi) (2006) əsərlərini ana dilimizə tərcümə etmişdir. Atatürk Dil Qurumu B.Serebrennikov və N.Hacıyevanın məlum «qrammatika» kitabının əhəmiyyətini nəzərə alaraq, T.Hacıyevin tərcüməsində türk nüsxəsini Ankarada nəşr etmişdir. Bunları yalnız tərcümə əsərləri kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı, hər bir kitaba yazılan geniş ön söz və şərhələrdə alim mənbələrdən çıxış edərək türk dillərinin tarixi və mənşəyi ilə bağlı qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Tofiq Hacıyev 2001-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmiş, 2009-cu ildə «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuşdur. Pedaqoji və elmi fəaliyyətlə yanaşı, respublikamızın ictimai həyatında fəal iştirak etmiş görkəmli alim Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasında filologiya üzrə Ekspert Şurasının (2007–2012) və dilçilik üzrə Əlaqələndirmə Şurasının (2008–2014) sədri olmuşdur. Eyni

zamanda Yazıçılar Birliyinin, Dövlət Dil Komissiyasının və Milli Məclisdə Toponimiya Komissiyasının üzvü, «Türkologiya» və «Dədə Qorqud» məcmuələrinin baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir.

T.Hacıyev sağlığında ədəbi məktəb yaratmış alimlərdəndir. Onun rəhbərliyi ilə 6 filologiya elmlər doktoru, 30-a yaxın fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. Bu gün Tofiq Hacıyev məktəbinin yetirmələri: AMEA-nın müxbir üzvü N.Cəfərov, professorlar: E.Əzizov, R.Əskər, dosentlər: G.Vəliyeva, Q.Abdullayeva, S.Sadiqova və başqaları dilçiliyimizi inkişaf etdirirlər.

Tofiq Hacıyev 1995-ci ildən Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk Dil, Tarix və Kültür Qurumunun fəxri üzvü idi. Elmi və ictimai fəaliyyətinə görə 1998-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin «Ləyaqət nişanı» ilə təltif olunmuşdur. Türkiyə Atatürk Kültür Qurumunun hazırladığı 30 cildlik «Türk dünyası ədəbiyyatı tarixi»nin müəlliflərindən idi. Türkiyənin Sənətçilər və Yazarlar Vəqfinin 2002-ci il üzrə «Türk dünyasına xidmət» medalı ilə mükafatlandırılmışdı. 2004-cü ilin mayında Qaraman Türk Dili mükafatına, həmin ilin iyulunda isə Atatürk Dil Qurumunun Üstün Hızmet Baratına layiq görülmüşdü.

Tofiq Hacıyev 2013-cü ildə AMEA Dilçilik İnstitutuna direktor vəzifəsinə təyin olunmuş, 2014-cü ildə isə AMEA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir.

Görkəmli türkoloq 2015-ci il noyabrın 27-də dünyasını dəyişmiş, II Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Akademik T.Hacıyevin əzizi xatirəsi onu sevənlərin, həmkarlarının və tələbələrinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Fikrimi tanınmış dilçi alimin ana dilimizin tarixi və inkişaf yolu haqqında poetik və poetik olduğu qədər də elmi olan aşağıdakı sözləri ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: “*Dilimiz “Qar üstünə qan dammış kimi al yanaqlım” təşbehindən bəri, “Gördüm” və “Görmədim” fəlsəfi təsdiq və inkarından “El bilir ki, sən mənimsən” Vətən sevgisinə, “Qalib gələcəkmi dünyada kamal” bəşəri sualına qədər uzun və uğurlu bir yol keçib. Bu yol sonsuzluğa üz tutub... Bu yolun sahibləri bizik!*”

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012
3. Hacıyev T. Dədə Qorqud kitabı: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014
4. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979
5. <http://www.tofiqhaciyevev.az>

MƏHƏRRƏM VƏLİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏDQIQATÇISI KİMİ

Açar sözlər: *T.Hacıyev, Azərbaycan, ədəbi dil, şair, ədəbiyyat*

Akademik Tofiq Hacıyev the author about the medieval Azerbaijani literary language

The article deals with the well-known turkologists Tofiq Hacıyev's ideas about literary language. In this article are analyzed the ideas of the author about the medieval Azerbaijani literary language və is spoken about the language of the poets.

Keywords: *T. Hacıyev, Azerbaijan, literary language, poet, literature.*

Görkəmli dilçi alim akademik Tofiq Hacıyev türkologiyanın inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş, hələ sağlığında özündən sonrakı nəsillər üçün böyük məktəb yaratmış alimlərimizdən biridir. Onun elmi fəaliyyəti Azərbaycan sərhədlərini aşaraq bütün türk coğrafiyasına, oradan da dünya dilçilik elminə önəmli töhfələr vermişdir.

Dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə sanballı tədqiqatlar aparmış Tofiq Hacıyev, əsasən, tanınmış dil tarixçisi idi: Azərbaycanda dil tarixi akademik məktəbinin yaradıcısıdır, -desək, yanılmazdır. Onun çoxsaxəli elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilinin tarixi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Alimin tədqiqatlarının ana xəttini Azərbaycan dilinin tarixi, ədəbi dilin təşəkkülü, formalaşması, dövrələşdirilməsi kimi vacib problemlər təşkil edir. Prof. Nizami Cəfərov yazır: “T. Hacıyev elm dünyasına dialektoloq olaraq gəldi, lakin sonradan dil tarixçisi kimi professionallaşdı, 1970-ci illərdən sonra isə onun böyük qabiliyyəti təkcə dilçilik elminin deyil,

ümumiyyətlə, filologiyanın sərhədlərini aşdı və görkəmli alim çox yönlü türkoloq, türkoloq-azərbaycanşünas olaraq işlərini davam etdirdi” (1, s. 2).

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf problemlərini uzun müddət mərhələ-mərhələ araşdırmış dilçi alim apardığı müşahidələrinin nəticəsi olaraq ədəbi dilin dövrləşdirilməsində öz qəti mövqeyini bildirmişdir. Ədəbi dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri ilə bağlı aparıcı mövqedə olan yazıçıların dilini bütün səviyyələrdə tədqiq etməsi, ona ədəbi dilin hər mərhələsi üçün xarakterik olan normaların dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsində ədəbi dilin mahiyyətini müəyyən edən bir fakta diqqət edilməlidir; norma dövrləşdirmənin əsas kriteriyası olmalıdır. Dövrləşmənin başlıca əlamətləri haqqında məlumat verən T.Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini 2 dövrə ayırırdı: 1) yazıyaqədərki dövr; 2) yazılı dövr. **Birinci dövrü** xalq dilinin mövcudluğu faktları, Şumer tarixi, daşlar üzərindəki yazılar, folklor örnəkləri, onomastik vahidlərin etnik tərkibi, lüğət tərkibinin komponentləri, sözlərin təkhecalı xarakteri və s. səciyyəndirdiyi halda, **ikinci dövrü** bir sıra mərhələlərin ədəbiyyat və mənbə faktları («Dədə Qorqud kitabı», divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı mövqeyi, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli qəzəlləri, Vaqif qoşmaları, üslub və normaların dəyikənliyi (xəlfələşmə, üslubların yenidən təşkili, çoxvalentlilik halları, yeni üslubların formalaşması, ədəbiyyatda yeni janrların meydana çıxması və s.), yaxud inkişafı xarakterizə edir.

Bu mənada Tofiq Hacıyevin orta əsrlər Azərbaycan şairlərinin dili haqqındakı araşdırmaları öz dərin məzmunu ilə yanaşı, o dövr ədəbi-bədii dilimizin mənzərəsini əks etdirmək baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dilçi alim XIII-XVI əsrlər ədəbi dilini yarımmərhələlərə ayıraraq təhlil edirdi. Tədqiqatçı orta əsrlərdə Azərbaycanda divan ədəbiyyatı dilinin formalaşdığını, lüğət tərkibində ərəb-fars sözlərinin bir qədər fəallığını, dilimizin dövlət, sənət və elm dili kimi işləklilik hüququ qazanmasını və s. mühüm faktlarla əsaslandırır, İ. Həsənoğlunun qəzəllərini, Əli adlı şairin «Qisseyi-Yusif»ini, «Dastani-Əhməd Hərami»ni, Qazi Bühranəddinin dilinin koloritini, oğuz elementlərini, Mahmud Kaşğarının monumental «Divan»ını dil tarixi, xüsusilə ədəbi dil tarixi baxımından təhlil edirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından sonra ana dilində əlimizə gələn ilk ədəbi örnək İ.Həsənoğlunun “Apardı könlümü...” qəzəlini geniş şəkildə təhlil edən görkəmli alim bu şeiri dil tariximizin ən qiymətli ədəbi nümunəsi kimi dəyərləndirmişdir: “Həsənoğlu qəzəlində şairin fərdi istedadı ilə Azərbaycan türkcəsinin milli mükəmməliyi birləşir, dahilələrə məxsus sənət nümunəsi yaratmış olur. Əlimizdəki ədəbi faktlar göstərir ki, qəzəl öz sənətkarlığı ilə Şərqi, türk dünyası ədəbiyyatını iki əsr heyrdə saxlamışdır” (2, s. 158).

XIV əsrin tanınmış hökmdar-şairi Qazi Bühranəddin poeziyasının dili barəsində də T.Hacıyevin fikirləri maraqlıdır. “Q.Bühranəddin oğuzların salur tayfasındandır. Buna görə də onun dilində oğuz elementləri cəmləşməli idi” deyən müəllif, şairin şeirlərinin lüğət tərkibini dəqiqliklə və faktlara söykənərək təhlil edir, “Divan”ında klassik poeziyada ilk dəfə olaraq xüsusi isimlərin (Xızır, Məryəm, İsa, Misir, Nil, Yusifi-Kənan və s.) geniş kəmiyyətdə işləndiyini göstərirdi. Tədqiqatçı Q.Bühranəddinin dilindəki ikili xarakterə (şair-hökmdar) obrazlı şəkildə belə aydınlıq gətirirdi: “Şairin yaratdığı bədii lövhə elə bir tabludur ki, onun bir tərəfində qılıncı-qalxanlı ərlər, o biri tərəfində ala gözlü, al yanaqlı gözəllər dayanır. Həm də sadəcə dayanmırlar, onlar arasında hissi və fikri ünsiyyət gedir, bununla da tablo şəkillikdən çıxıb canlı həyata çevrilir” (2, s. 170).

XIII-XIV əsrlər ədəbi dilinin Nəsimi yaradıcılığı ilə yekunlaşdığı qənaətinə gələn və “Bu yarımmərhələnin kamillik həddinə çatması Nəsiminin şəxsiyyəti ilə bağlıdır”, - deyən T.Hacıyev yazırdı: “XIII-XIV əsrlər ədəbi dili yalnız zaman etibarilə Nəsimi dövründə yekunlaşmış, həm də bu müddətdə dilin təkamülündə müəyyən keyfiyyət hiss etdirən kəmiyyət yığıcı başa çatır” (2, s. 194).

Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında Nəsiminin dili lokal çərçivədə deyil, nəhəng Füzuli dili ilə müqayisə olunur: milli leksikonun üstünlüyü ilə yanaşı, onun dilində xalqiliyi bütövləşdirən mühüm cəhətlər - şairin dilinin təsirlilik dərəcəsi, aşılmalı qabiliyyəti, sintaksisinin “çevikli”yi, elastikliyi, dilinin elmi-fəlsəfi cəhətləri, satirik elementləri, şairin tərcümə dili və s. qeyd olunur: “Maraqlıdır: Nəsimi dili daha çox türkcə olmaq etibarilə canlı danışmaq dilinə Füzulidən daha yaxın olsa da, atalar sözü və məsəllər Füzulidə Nəsimidəkindən dəfələrlə artıqdır. Nəsimi elə mükəmməl başlanğıc oldu ki, onun dil ənənəsi həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatımız tərəfindən örnək kimi tanındı” (2, 229).

T.Hacıyevin tədqiqatlarında XV-XVI əsrlər ədəbi dili bir sistem kimi, dövrün ictimai-siyasi tarixindən təcrid olunmadan araşdırılır, ədəbi dilin lüğət mənzərəsi canlandırılır, Füzuli dilinin novatorluğu, sintaksis xalqiliyi, Şah İsmayılın Azərbaycan dilinə doğma münasibəti onun mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasəti ilə bağlı maraqlı faktlar əsasında üzə çıxarılır. Bununda yanaşı, o, XV-XVI əsrlər ədəbi dilində üslubi müəyyənləşdirmənin differensiallaşmasını dəqiqləşdirmiş, bir sözlə, «ədəbi dil üslublar və normalar sistemidir» düsturunu açmışdır.

Qurbani dilinin xüsusiyyətləri, xalq dili ilə sıx əlaqəsi, Xətai dilinin əsas üslubi keyfiyyətləri, onun aşıq poeziyasının ənənələrini yaşatmaq, qorumaq meyl, çağatayizmlərə müraciətinin nəticələri, ədəbi dilimizin tarixində Füzulinin yeri, bu xüsusda milli ədəbi dilin möhkəm özül üzərində müəyyənləşməsi məsələləri araşdırılır.

Tofiq Hacıyev Xətainin həm tanınmış hökmdar, həm də görkəmli şair kimi dilimizin inkişafındakı tarixi xidmətlərini tutarlı elmi faktlara söykənərək və obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir. Müəllif düzgün qeyd edirdi ki, qısa müddətdə qazandığı böyük uğurlarda – ölkənin birləşdirilməsində bədii sözün aydın kəsər və nüfuzu Xətaiyə ordudan az kömək etmir və ona görə də: “Xalq şeiri janrlarındakı dilin kütləviləşməsi, sevilməsi, uğur gətirməsi, şairi aludə edir və klassik janrlardakı dilində də o ölçüdə uzaqlaşmağa çalışır. Obrazlı desək, Xətainin dilində üslubi ikiləşmə bir nəfəsin hərarəti ilə birləşir” (2, s. 282).

T.Hacıyev Xətayinin dilini iki müstəvidə təhlil edirdi: şair dili və hökmdar dili. Poeziyasında Xətaini bədii nitqi xalq dilinə məxsus, danışiq koloritli, yüksək emosionallıq hopdurulmuş ustad şair kimi qiymətləndirirdisə, hökmdar kimi onun nitqini “rəsmi üslubun xəlqilik ölçüsündə möcüzəsidir” kimi xarakterizə edirdi: “Bu dil ona görə sadədir ki, onu şair-sərkərdə yazıb. Sərkərdə qılıncını yerə qoyub, əlinə qələm alıb bu sözləri yazmışdır. Ancaq şair Xətainin dili ilə şah Xətainin dili ana dilimizin gözəlliyini necə göstərir” (2, s. 287).

T.Hacıyev yaradıcılığında Füzulinin xalq dili ilə yazılı dili birləşdirə bilmək ustalığı, sənətkarlığı aydın şəkildə izah olunur. Ən əsası, Füzulinin Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisi olması təsdiqi edilir. “Füzuli üslubu differensiasiya imkanı yaratdı və Azərbaycan ədəbi dilini leksik və qrammatik baxımdan bütün üslubi imkanlarla təmin etdi- müvafiq mədəni şərait istənilən üslubu işə sala bildi. Yəni Avropa elmində milli ədəbi dil deyilən səviyyəni Azərbaycan türkcəsi üçün Füzüli hazırladı” (2, s. 298).

T.Hacıyev Füzulini daha yaxşı duyur və həmin duyğunu, Füzuli fikrinin böyüklüyünü, dərinliyini dolaylı yolla, özünəxas üslubda çatdırırdı. Maraqlıdır ki, M.Füzuli dilinin lüğət tərkibi bütün layları, söz ehtiyatları T.Hacıyevin irsində hərəkətə gətirilir, şərti də olsa bir sıra qruplar müəyyənləşdirilir. Həmçinin Füzulinin dilinə tarixi qrammatika nöqtəyi-nəzərindən də yanaşılır: “Dilinin morfoloqiyasına görə, Füzuli geniş mənada oğuz şairidir; onun morfoloqiyasında Azərbaycan və Türkiyə türkcələri paralelləşir”. Müəllif qeyd edirdi ki, Füzuli dilinin qrammatik sistemində tarixiliyin də sözü var - xalqa gələcək milli ədəbi dil kimi xidmət edəcək bu qrammatika, birinci növbədə, XVI əsrin öz dilidir. Həmçinin o, Füzulinin söz sənətini - sənət dilinin xəlqiliyi və elmiliyini onun işlətdiyi, mənimsədiyi frazeoloji vahidlərə, atalar sözlərinə, müdrik kəlamlara, aforizmlərə əsasən də təhlil edirdi. Füzulinin bədii nəsr dilinin orijinallığı, onun dilində semantik sahələr (çoxmənalılıq, sinonim, omonim və atonimlik əlamətləri) və bir çox sözlərin mövcud mənaları, Füzuli dilində metaforikləşmə hadisəsinin təzahür formaları, Füzulinin dil məntiqi və bəzi üslubi boyalar Tofiq yaradıcılığında üzə çıxarılır. Onun fikir və mülahizələrində Füzuli dilinin ən incə momentləri əks olunur.

T.Hacıyev eyni zamanda XVII-XVIII əsrlər ədəbi dilinin kamala yetdiyi tarixi-siyasi, mədəni şəraiti, “süqut və durğunluq” dövrünün inkişaf ənənələrini, üslubların spesifik təzahürlərini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Saib Təbrizi və Qövsü Təbirizi şeirlərinin dili, onların üslub keyfiyyəti, “Füzulinin sənətindən doğulan” M.P.Vaqif dilinin bənzərsizliyi haqqında orijinal fikirlər səsləndirmişdir. Həmçinin o, həmin dövrün nəsr dilinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri, elmi və rəsmi-epistoluar üslubun dildə təzahür imkanları barəsində mühüm fikirlər ortaya qoymuşdur.

“Qövsü XVII əsrin Füzulisidir” deyən T.Hacıyev şairin dilini leksik və qrammatik quruluş baxımından XVII əsrin əsas dil faktı kimi dəyərləndirir, Füzuli dilinin yüz illik xəlqiləşməsinin nəticəsi və “əruz sintaksisi”nin xəlqiləşməsi kimi xarakterizə edirdi: “Qövsü bu mükəmməl sintaksisi xalq şeirinə təmasla bir qədər də xəlqiləşdirir. Beləliklə, aparıcılığın klassik şeirdən xalq şeirinə keçid dövrünün şairi olan Qövsünün dili xalq şeir ifadələrinin bolluğu və *mükəmməl əruz sintaksisinin güclü xəlqiləşməsi ilə* (kursiv bizimdir – M.V.) səciyyələnir” (2, s. 428).

Bütövlükdə orta əsrlər mərhələsində ədəbi dilimizin intibahı M.P.Vaqifin dilində öz əksini tapmışdır. Adolf Berjenin də dediyi kimi, “Vaqifin yetişməsi öz zamanəsinin ən fərəhli ədəbi hadisələrindən biri idi”. T.Hacıyev Vaqifin ədəbi dilimiz tarixindəki xidmətlərini və yerini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirir, xalq dilinin saflığının, munisliyinin şairində dilindəki təzahür elementlərini faktlarla sübuta yetirirdi. Görkəmli alim yazırdı: “Xalqın folklor dilini, danışiq-ünsiyyət dilini Molla Pənah Vaqif yazılı ədəbi dil hüququna qaldırdı. O, milli ədəbi dilin xəlqilik inkişafına adilik tonu əlavə etdi” (4, s. 238). Müəllif qeyd edir ki, Vaqifin dilində cəmi 3506 söz var (3, s. 439) və bu, belə məşhur söz ustası üçün heç də göstərici böyük deyil. “Deməli, Vaqifin ustalığı bu material üzərindəki iş üsulundadır” qənaətinə gələn T.Hacıyev şairin dil duyumunu, ana dilimizin zənginliklərinə dərinliklərlə bağlı olmasını düzgün qeyd edirdi.

Böyük bir epoxanın dil mənzərəsini – orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairlərinin dilini bu qədər dərinliklərlə araşdırmaq yalnız T.Hacıyev zəkasının, istedadının nəticəsi ola bilərdi. Deməli, dünya

şöhrətli türkoloq ana dilimizi dərindən bilirdi: “Hər kimsə Nəsimi sözünü şərh edə bilməz, Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq” deyən Nəsimi dilinin sirlərini açacaq qədər dilimizin imkanlarına yaxından bələd idi.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. “Türkçəmizin vicdan bekcisi prof. dr. Tovfiq Hacıyev” / Türk Dünyası Dil və Ədəbiyyat Dərgisi, 2012, № 26 s. 21-23
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2012
3. Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi (oçerklər və materiallar), Bakı: Elm, 1983
4. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, 1990
5. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979
6. Məhərrəmov A. T.Hacıyevin 70 illik yubileyində giriş sözü / Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, BDU, 2006, s. 3-10

İSLAM VƏLİYEV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ ÜZRƏ MƏKTƏB YARATMIŞ ALİM

Açar sözlər: *T.Hacıyev, Azərbaycan, dil tarixi, dilçilik*

The scientific founder of school of history of the Azerbaijan language

The article deals with T. Hacıyev's scientific activity. In this article is analyzed the scientific researches of the well-known scientist about the history of the Azerbaijan language.

Keywords: *T.Hacıyev, Azerbaijan, the history of language, linguistics.*

Tofiq Hacıyev Azərbaycanın görkəmli elm xadimi, böyük ziyalı, Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri, AMEA-nın həqiqi üzvü, Türkiyə Dil, Tarix və Kültür Qurumunun fəxri üzvü, bir çox mükafatlar laureatı, Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli alim idi. Yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, etikaya və əxlaqa malik şəxsiyyət olan Tofiq Hacıyev Azərbaycan ziyalılığına örnək bir alim, unudulmaz müəllim kimi millətimizin sevimlisinə çevrilmişdi.

Elmi fəaliyyət sahəsinə görə Azərbaycan dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı olan Tofiq Hacıyev həm də dünya şöhrətli türkoloq, istedadlı ədəbiyyatşünas, tənqidçi, səriştəli tərcüməçi idi. Bunların hamısından öncə isə güclü vətəndaşlıq, milli təəssübkeşlik mövqeyinə malik olan ziyalı, nurlu bir insan idi. Onun rəhbərliyi altında BDU-nun Türkologiya kafedrası Azərbaycanda türkoloji mərkəz hesab olunurdu.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, formalaşması və dövrləşdirilməsi kimi vacib problemlər Tofiq Hacıyevin yaradıcılığının əsasını təşkil edirdi. Filologiya fakültəsində Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə proqramların, dərslərlərin və dərs vəsaitlərinin hazırlanması zəhmətkeş və məhsuldar qələm sahibi olan Tofiq Hacıyevin adı ilə bağlı idi. Onun “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” (1977), “Azərbaycan ədəbi dili (təşəkkül dövrü)” (1976), “Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə” (1987), “XIII-XVI əsrlər ədəbi dili tarixi”, Azərbaycan ədəbi dili tarixi (1991); “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” (I və II cildlər, 2012), “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi” (2014) və s. kitabları Tofiq Hacıyevin dil tarixinin bilicisi kimi həmişə axtarışda olduğunu sübut edən faktlardandır.

Bu kitablarda təkcə ədəbi dil tarixi problemləri əhatə olunmur, eləcə də Azərbaycan türklərinin Azərbaycan dövlətinin yerləşdiyi coğrafi ərazinin çox qədimi zamanlardan türk vətəni olması söylənilir, dil materialı ilə tarix yazmağın, tarixi hadisələri dəqiqləşdirməyin nümunəsi göstərilirdi.

Azərbaycan dilinin tarixi üzrə məktəb yaratmış akademik T.Hacıyev filologiya elminin müxtəlif problemləri ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparmış istedadlı alim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun geniş və çoxşaxəli elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tarixi – tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi, tarixi leksikologiya, əlifba, imla, terminologiya, toponomiya, nitq mədəniyyəti, yazıçı dili, dialektologiya məsələləri öz həllini tapmışdır.

Məlumdur ki, dil tarixinin iki istiqamətdə – həm tarixi qrammatika, həm də əbədi dil tarixi üzrə tədqiqinin praktik əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, dil tarixinin iki istiqamətdə öyrənilməsi sayəsində dilin tarixinə analitik şəkildə yanaşmaq üçün imkan yaranır, sahələr konkretləşir, bir növ, ixtisaslaşma gedir. Azərbaycan dilinin tarixinin belə bölgüsünü aparən T.Hacıyev göstərmişdir ki, hər iki bölmənin obyektinin

eyni olmasına, yəni hər iki sahənin eyni mənbəyə istinad etməsinə baxmayaraq, abidələrin dilinə yanaşma məqsədinə, faktları tədqiq etmə istiqamətlərinə görə onların arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Tarixi qrammatika dilin bütün tarixi təzahürlərini, yazılı nə varsa hamısını bütöv halında alıb tədqiq etməli, ədəbi dil tarixi isə tarixi təzahürlərdən ancaq ədəbi norma sayılanı öyrənməlidir (1, s. 16).

T.Hacıyev «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» ilə «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» fənlərinin predmetini çox düzgün təyin edir və məsələnin mahiyyətini belə açıqlayırdı: «Tarixi qrammatika dil faktlarını təcrid olunmuş şəkildə, mətndən kənarında təhlil edir, yəni forma ilə məzmunun bütövlüyü halında tədqiq etmir, onlara işarələr sistemi kimi yanaşır. Ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyaların forma göstəricilərinə etimoloji münasibətdən, fonetik tələffüz və morfoloji təkamül baxımından diqqət yetirir. Bu baxışda zehni-aqli inkişaf rəhbərliyinə çox, xronologiyaya daha artıq əhəmiyyət verilir. Ədəbi dil tarixi isə dil faktlarını mətnin daxilində öyrənir. Mövcud qrammatik qəliblərin fikri, düşüncəni ifadə etməsindəki çevikliyə diqqət yetirir. Yəni morfoloji, sintaktik faktları süst halda, yatmış tərzdə götürür. Onun daxili potensialını aşkar edir. Dil faktlarının əlaqəyə, rəhbərliyə girib yaratdığı dinamik şəraiti göstərir» (1, s. 17). Beləliklə, tarixi qrammatika dilin, ədəbi dil tarixi isə nitq tarixini öyrənən sahə kimi, nitq təzahürü kimi xarakterizə olunur.

Sonda dil tarixinin iki istiqamətdə öyrənilməsi ilə bağlı T.Hacıyev belə bir qənaətə gəlmişdir ki, deməli, «...dilin tarixini öyrənməkdə tarixi qrammatika və ədəbi dil tarixi öz diferensial yükünü saxlamalı, praktik cəhətdən hər biri öz işini görməlidir» (3, s. 8)

«Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» fənni «Azərbaycan dili tarixi» kursunun bir bölməsini təşkil etməklə, ayrıca bir fənn kimi tədris olunur. Tarixi qrammatika dil faktlarının ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu günə kimi keçib gəldiyi tədrisi inkişafını, dil hadisələrinin dəyişmə və təkamülünü, təşəkkül prosesini tədqiq edən bir elm sahəsidir. Hər bir dilin mahiyyəti, spesifik cəhəti ilk növbədə öz ifadəsini o dilin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fonunda tapır. Qrammatik quruluş hər hansı yad təsirlərdən kənarında, mövcud dilin öz daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşır, keyfiyyət və kəmiyyətə dəyişir və təkmilləşir. Odur ki, dilin qrammatik quruluşu öz inkişafının bütün dövrləri ərzində milli xüsusiyyətlərini, əsilliyini, sabitliyini qoruyur, dilin özəyini təşkil edir. Deməli, dilin əsas cəhətləri – dil qanun və qaydalarının, mövcud dil normalarının qanunauyğun şəkildə inkişafı həmin dilin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması ilə müəyyənləşdirilir, müasir dilin hansı bünövrə üzərində qurulduğu haqqında konkret nəticələrə gəlinir. Dil cəmiyyətdə və onun üzvləri arasında əlaqə və ünsiyyət yaradan əsas, həm də yeganə vasitə olduğundan cəmiyyət daxilində baş verən hər hansı yeni bir hadisə, ictimai həyatda olan inkişaf və ya tənəzzül öz təsirini o xalqın dilinə də göstərir. Dilin qrammatik quruluşu ümumxalq səciyyəsi daşdığı üçün o dildə danışan xalqın yaranması tarixi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Xalqın birgə əməyinin məhsulu olan və tarixən sabitləşən dil xüsusiyyətləri müxtəlif inkişaf mərhələsində yaranmış, hamıya ondan eyni səviyyədə faydalanmaq imkanı vermişdir.

T.Hacıyev Azərbaycan dilçiliyində mövcud ənənəyə uyğun olaraq bütövlükdə dilin quruluş səviyyəsinin (səs sisteminin, lüğət tərkibinin, morfoloji və sintaktik quruluşun) tarixi qrammatika adı altında öyrənilməsi fikrini əsas götürmüş və qeyd etmişdir ki, dilin digər sahələri olan tarixi fonetika və tarixi leksika haqqında verilən məlumatlar nisbətən az – epizodik səviyyəyə daşmalıdır. Belə ki, dilin fonetik quruluşu haqqında bilgi verildikən Azərbaycan dilinin səs qanunları – yəni səslərin tələffüzündə kəmiyyət göstəricisi, ahəng qanunu, kombinator və fonoloji hadisələr, səslərin qrafik təəcəssümü və s. məsələlər əhatə olunmalıdır (6, s. 5). Məqsəd də budur ki, morfolojiyə bəhsində rast gəlinən qrammatik göstəricilərin variantları məsələsi daha dərinə qavranılsın.

Morfologiyanın obyekt kimi hər hansı nitq hissəsindən danışılarkən yeri gəldikcə, həmin nitq hissəsi vasitəsilə tarixi leksika və söz yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradılır, həm də nitq hissələri ilə bağlı söz düzəltmə prosesləri izah edilərkən minimum səviyyədə də olsa, tarixi-leksikoloji faktlar da canlandırılmış olur.

Müxtəlif nitq hissələri ilə bağlı qrammatik kateqoriyaların hər birinə xidmət edən forma göstəricilərin, mövcud sintaktik vahidlərin tarixi yaşanışı, inkişaf xüsusiyyətləri isə bütün təfərrüatı ilə öyrədilir.

Qrammatikanın hər bir dilin quruluşunun əsasını təşkil etməsinə nəzərə alan, dil tarixi öyrənilərkən dilin digər səviyyə – yaruslarından qrammatikaya üstünlük verilməsini təbii sayan T.Hacıyev göstərirdi ki, eyni zamanda tarixi fonetika və tarixi leksika bəhsində müəyyən məlumatlar verilməklə bu tədris fənninin bütövlükdə «tarixi qrammatika» adlandırılması, real vəziyyətlə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə, qrammatik quruluş faktlarının həcmi və bu faktların incəliklərlə öyrədilməsi həmin halı doğruldur (6, s. 6).

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasının vəzifələrinin ən vacibi türk dilləri ailəsinə mənsub olan dilimizin qohum dillərdən ayrılma, müstəqilləşmə və özünə aid fərdi xüsusiyyətlərlə müəyyənləşmə prosesini aydınlaşdırmaqdır.

Tarixi qrammatikanın köməyi ilə ilk anadilli yazılı nümunələrindən təşəkkül dövrü canlı danışq dili haqqında təsəvvür yaratmağın mümkünlüyünü də T.Hacıyev inandırıcı dil faktları ilə sübut edirdi. Onun

qənaətinə görə, XIII–XVI yüzilliklərin yazılı materiallarında hal, xəbərlik, zaman, şəkil, şəxs və s. kateqoriyaları ilə bağlı eyni qrammatik mənanı bildirmək üçün müxtəlif formal əlamətlərdən (müqayisə etməli: *-in, -in; -nin, -nin; -i, -i; -ni, -ni; -dan, -dən; -din, -din; -dir, -dir, -dur, -dür; -durur, düürür; -ır, -ir, -ur, -ür; adur, -ədur; -acaq, -əcək; -isar, -isər* və s.) istifadə olunmuşdur. XVI yüzillikdən sonra Azərbaycan dilinə məxsus yazılı mənbələrdə bu şəkildələrin bir qismi (*-in, -in; -i, -i; -dan, -dən; -ır, -ir; -dur, dür; -acaq, -əcək*) ilk dövrlərdən canlı xalq dilində işləndiyi üçün dildə sabitləşmişdir. Eyni məzmun ifadə edən qrammatik göstəricilərin digər qrupu (*-nin, -nin; -in, -in; -din, -din; -durur, -dürür; -adur, -ədur; -isar, -isər*) bir sıra türk xalqlarına da aid olan ümumi bir ədəbi dilin (türkoloji ədəbiyyatda buna «turki» deyirlər) xüsusiyyətləri, eləcə də qədim dövrlərdən türk, özbək, uйğur xalqlarının canlı danışığı dili faktları olduğu üçün hazırda türkcədə, özbəkcədə, uйğurcadə işlənməkdədir (6, s. 6).

XIII – XVI yüzilliklərdə oxşar hala leksik vahidlərlə bağlı da təsadüf olunur: *demək-ayıtmaq, vermək-sunmaq, getmək-varmaq, gecə-dün // tün, yuxu-düş, əzizləmək-ağırlamaq, etmək-qılmaq, yigit-alp, sağ-əsən, toy-duyun* və s. müvazi işlənən sözlərdən birinci yazılanlar canlı xalq danışığı dilimizə məxsus leksik vahidlər kimi XVII yüzillikdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilində fəaliyyət göstərir.

T.Hacıyev «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabına yazdığı giriş hissəsində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun təşəkkülü, yaşı məsələsini də aydınlaşdırır. Onun yazdığına görə, morfoloji quruluşuna görə «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» fənni aqlütinasiyanın özünəməxsusluğunu, onun spesifik tarixi gəlişini konkret faktlarla əyaniləşdirir. Ümumi dilçilikdəki belə bir fikri – «aqlütinativ quruluşun flektiv quruluşa nisbətən daha möhkəm olması» fikrini təqdir edir. Həm də bu nəzəri fikirdən aşağıdakı qənaətə gəlir: aqlütinativ quruluş: a) mükəmməliyinə görə ideal sayılır; b) daha davamlı, daha sabit olur; c) istər Hind-Avropa, istər Altay (türk) dillərinin mövcud qrammatik quruluşu – birincilərin flektiv, ikincilərin aqlütinativ quruluşu bugünkü sivilisasiyanın tamlığı tarixə məlum olmayan dərinlikdə formalaşmışdır. Gəldiyi nəticəni əyani material əsasında çatdırmaq üçün ilk yazılı nümunəmiz kimi XIII yüzillikdə yaşayıb-yaratmış İ.Həsənoğlunun qəzəllərinə müraciət edir. Həsənoğlu qəzəllərinin dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir daha göstərir ki, artıq bugünkü dilimizlə səsleşən əsas lüğət fondu, fonetik və qrammatik quruluş, eləcə də frazeologiyası müəyyənleşmiş Azərbaycan dili mövcud idi, o dövrdən bugünədək ancaq kəmiyyət faktı kimi nəzərə çarpan cüzi dəyişiklik baş vermişdir (6, s. 8-9). T.Hacıyev şair Həsənoğlu qəzəllərindən topladığı dil faktları ilə aqlütinativ quruluşun dözümlüyü haqqındakı təəvvürü bir daha təsdiqləyirdi. Tarixi qrammatika ilə bağlı fikirlərini davam etdirən müəllif yazırdı: «...aqlütinasiyanın davamlılıq qanunu bunu da deyir ki, bu müəyyənlik bir-iki əsrin işi deyil, daha qədim təşəkkülün davamıdır» (6, s. 9).

T.Hacıyev «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabına yazdığı giriş hissəsində Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda analitizmin gücləndiyini göstərən faktları da müəyyənleşdirmişdir. Bunun üçün XIII – XIV yüzilliklərin yazılı abidəsi Hindüşah Naxçıvaninin «Sihahül – əcəm – bil – lisan – əl – farsı» əsərində söz yaradıcılığında (feil yaratmada) şəkilçi məqamında köməkçi sözlərdən (olmaq, etmək, qılmaq) istifadə olduğunu qeyd edir. Məsələn: *axır olmaq «qurtarmaq», əndişə etmək «düşünmək», qəbul eyləmək «almaq, götürmək», üzr eyləmək «bağışlamaq», əpsəm olmaq «susmaq», cəng etmək «vuruşmaq», kahil olmaq «tənbəlləşmək»* və s. Əcnəbi dil təsiri ilə baş verən bu proses sintetizmlə yanaşı gedərək aqlütinasiyanın mahiyyətini poza bilməmişdir. Həmin sözlərdən bəzilərinin aqlütinativ qarşılıqları da yaranmışdır: *tamam eyləmək «tamamlamaq», qəsd eyləmək «qəsdlənmək»* (6, s. 9). T.Hacıyev sözünə davam edərək yazırdı ki, analitizm prosesi müəyyən həddə çatanda şüurlu şəkildə onu sıxışdırmaq və aqlütinasiyanın hüququnu qorumaq, onu gücləndirmək meylı yaranır. Nümunə olaraq XX əsrin 80-ci illərində ədəbi dil səviyyəsində analitizmlə mübarizə gətirdiyini, mətbuatda sintetik formanın işlənməsinə üstünlük verildiyini: *arzu etmək «arzulamaq», arzu olunmaq «arzulanmaq», təkrar etmək «təkrarlamaq», təkrar olunmaq «təkrarlanmaq», aşkar olmaq «aşkarlaşmaq», aydın olmaq «aydınlaşmaq»* kimi misallarla göstərmişdir (6, s. 9).

T.Hacıyevin Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı digər xidmətləri də diqqəti cəlb edir. Hadi Mirzəzadənin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabı yenidən nəşr olunarkən T.Hacıyev həmin kitabın müasir tələblərə uyğun şəkllə salınmasına xeyli əmək sərf etmişdir. Belə ki, kitabın müxtəlif bölmələrində ixtisarlar və artırmalar apararaq bərabər, kitaba salınmayan və tədrisi vacib olan bəzi nitq hissələri ilə dərsliyi xeyli zənginleşdirmişdir. Dilçilikdə daha çox mübahisələrə səbəb olan iki nitq hissəsi – «Zərf» və «Modal sözlər» Tofiq müəllimin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» kitabına daxil edilən yeni bölmələrdir. Zərf nitq hissəsi ilə bağlı bəzi məsələlər: yazılı abidələrin dilində də zərf-sifət uyğunluğu, yeni zərf anlayışı yarıdan qəlibə sifətin «şərik» olması, zərfin feili bağlama kateqoriyasına münasibəti, *-layın, -calayın/-cılayın* morfemlərinin, zərfin ən qədim qrammatik göstəricilərindən olan *-in, -in, -un, -ün* şəkildəsinin zərf yaratmada iştirakı və s. aydınlaşdırılır. Bu nitq hissəsi ilə əlaqədar feil-zərf əlaqəsində tarixən feili sifətin iştirakı maraqlı doğurur. Feili sifətlərdə əlamət məzmununun onun qrammatik semantikasına hopduğundan sintaktik mövqə qrammatik kateqoriya mənsubiyyətini həll edir. Müasir Azərbaycan dili baxımından

arxaikləşmiş, lakin tarixən çox işlək olan *-r*, *-ar*, *-ər*, *-ir*, *-ir*, *-miş*, *-miş* kimi şəkilçilər feili sifət şəkilçisi kimi işləndiyi dövrlərdə zərf yaradıcılığında da iştirak etmişdir. «Dədə Qorqud Kitabı»ndan seçilən nümunələrə diqqət yetirək: Qarğu kimi qara saçum *uzanır* gördüm; Quduz qurtlar evimi *dəlür* gördüm; Baqsa-görsə oğ-lancığı alca Qana *bulaşmış* yatur; Oğlan ata binər, qılınc *quşanar* oldu, ov ovlar, quş *quşlar* oldu və s. (6, s.184)

Əslində qrammatik formaların, morfemlərin müştərəkliyi sifət və zərfin leksik semantikasına ilə bağlıdır – çünki biri əşyanın, o biri hərəkətin olmaqla hər ikisi əlamət bildirir. Məlum olduğu kimi, əlamət anlayışının da məlum şəkilçiləri və qrammatik qəlibləri mövcuddur. Bu məqsədlə T.Hacıyev yazırdı: «Buna görə də sifətlə zərfin söz yaratma formaları ümumən üst-üstə düşür. Təbii ki, bu üst-üstə düşmə prosesi sonrakı abstraksiya fəaliyyətinin nəticəsidir. Yəni insan təfəkkürünün inkişafı o həddə çatır ki, ümumi əlaməti konkret əlamətlərə qarşı qoyur və onlardan üstün tutur» (6, s. 180). Bu hissədə zərf nitq hissəsi ilə əlaqədar daha bir sıra məsələlər: zərfin quruluşu, məna növləri, müxtəlif üsullarla mürəkkəb zərflərin düzəldilməsi öz həllini tapmışdır. Sonda T.Hacıyev yazılı abidələrin dilindən topladığı zəngin nümunələr əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, leksik-qrammatik vahidlər kimi zərflər dilin lüğət tərkibində tarixən də mühüm yer tutmuş və aktiv işlənmişdir. Bütövlükdə köməkçi nitq hissələrinin kəmiyyət məxrəcinə uyğun sayılan modal sözlərin tarixi inkişafı barədə T.Hacıyevin fikirləri maraqlıdır. Onun qənaətinə görə, nitq prosesində danışanın real gerçəkliyə münasibətini bildirmək üçün ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub sözlərdən bəziləri etimoloji leksik-qrammatik kökündən təcrid olunur, ancaq əslində olan qrammatik məna əsasında şəxsin söylədiyinə və ya eşitdiyinə münasibətini rədd edir. Müqayisə etməli: *tutalım – əmr (tutmaq)*, I şəxsin cəmi. Cümlədə bu söz-forma xüsusi intonasiya ilə ayrılır, həmin intonasiya isə ona konkret münasibət – fərziyyə məzmunu yükləyir: «Tutalım elmə olmusan vasil, Bizə bu elmdən nədir hasil (S.Əzim)» və ya «Sanasan ki, iki qəndü şəkdür (Vaqif)» (6,s.239)

Mənaca modal sözlər qruplaşdırılır (yeddi məna növü göstərilir). Tarixən modal sözlərin içərisində əcnəbi dil vahidlərinin üstünlük təşkil etdiyini orta əsrlər klassik-kitab üslubunun aparıcılığı, klassik poeziya janrlarının bolluğu ilə əlaqələndirilir. Belə ki, göstərilən üslubda və ya janrlarda ərəb-fars sözləri və o dillərə məxsus qrammatik xüsusiyyətlər fəal iştirak edirdi. «Dədə Qorqud Kitabı»nda modal söz kateqoriyasının zəyifliyini abidənin daha qədim qrammatik quruluşu əks etdirdiyi ilə bağlayırdı (6, s. 246-247).

T.Hacıyev 1990-cı ildə «Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar» adlı elmi əsərlərin tematik məcmuəsində çap etdirdiyi «*-dürür // -türür* şəkilçisinin mənşəyinə dair» məqaləsində yazırdı ki, XVI əsrin sonlarına kimi üçüncü şəxs xəbərlilik şəkilçisi həm nəsrədə, həm də şeirdə eyni abidədə, hətta bir cümlədə həm müxtəsər (*-dir, -dir*), həm də daha qədim fakt kimi səciyyəli geniş (*-dürür// -türür*) formaları ilə işləmişdir (müqayisə etməli: *kimdürür* (Dastani – Əhməd Hərami); *məşhurdurur* (Q.Bürhanəddin); *xürrəmdürür* (Kışvəri); *hökmdürür* (Füzuli) və s. (2, s. 63).

Həm türkologiyada, həm də Azərbaycan dilçiliyində bir qayda olaraq bu şəkilçinin mənşəyindən danışarkən *-dürür* formasını daha qədim, əslində ilkin forma hesab edirlər, *-dür* şəkilçisini isə onun cilalanmış, sadələşmiş şəkli sayırlar. Predikativlik ifadəçisi olan bu şəkilçi ilə indiki və müzəre zamanın şəkilçiləri arasında etimoloji uyğunluq görülür. Predikativlik və zaman bildirən bu şəkilçi «*durmaq*» feili ilə əlaqələndirilir. Dilçilikdəki başqa bir fikrə görə indiki zaman şəkilçisinin söz kökü e(-r) «et» mənşəyinə gedir. *-dürür // -türür* şəkilçisinin mənşəyi ilə bağlı mövcud fikirlərin heç biri ilə razılaşmayan T.Hacıyev onu da qeyd edirdi ki, bununla belə müvafiq morfoloji vahidlərin söz-kökü olmağa real namizədimiz də yoxdur (2, s. 69).

-dür və *-ür* şəkilçilərinin «dur» feili ilə əlaqələndirilməsi *-durur* formasının mürəkkəb quruluşu ilə şərtlənir və yazılan qrammatik semantikanın «*durmaq*» feilinin leksik məzmununa uyğun gəlməsi bu gümana zahirən haqq qazandırır; parçalanma bu şəkildə getmişdir: dur (feil) + ur (şəkilçi). Əslində leksik vahidə bərabərləşdirilən *-dur* formasının özü iki şəkilçidən ibarətdir (*-ad* və *-ir*). Müəllif fikrinin sübutu üçün belə bir mülahizəni irəli sürürdü. O qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilinin tarixində indiki zamanı ifadə etmək üçün *-ir, -ir* –lə yanaşı fonetik variantları ilə birlikdə *-adur* şəkilçisi də işlənmişdir (2, s. 64). Bu formaya müasir dövrdə Quba dialektində, özbək, noqay, qırğız dillərində, qaraim dialektlərində də rast gəlinir. Əslində *-adu* formasında müşahidə olunan bu şəkilçinin ilk variantlarında *-r* ünsürü də olmuşdur. T.Hacıyev göstərirdi ki, müxtəlif türk dillərində, eləcə də dialektlərində indiki zaman formasının paradigmatlarında xəbərlilik və zaman şəkilçisinin mənşəyini əyani şəkildə görmək mümkündür. Məsələn: Azərbaycan dialektlərində: *al-ad-am, al-ad-u(r), al-iy-im, al-iy*; özbək dilində: *yoz-a(d)-man; yoz-ad-ı(r)*; qarayım dialektlərində: *al-a(d)-min, al-ad-ır* (2, s. 64).

Paradigmatlardan çıxış edən müəllif indiki zaman anlayışını bildirən şəkilçilərin üç formada meydana çıxdığını nəzərə çatdırırdı: *-ir // -ar; -iy // -ay; -id // -ad* və bu şəkilçilərin hamısını eyni formanın sonrakı inkişaf təzahürü sayır, həm də hesab edir ki, burada r, y, v, d samitlərindən biri ilkindir, samit əvəzlənmələri r-z-d; r-z-y xətləri ilə getmişdir. Saitlərin açıq və qapalılığı sonrakı tarixi keçidlərin nəticəsidir (2, s. 64). Türk dillərində mövcud olan *-adır* (aladır) və *-iyor* (alıyor) təzahürləri şəkilçilərin tarixi birləşmələridir: *adır*=*-ad + -ir, -iyor = -iy + -or*. Belə hadisə şəkilçilərdən biri daşlaşdıqda, sıfır morfemə çevrildikdə, ya da

intensivlik, sürəklilik bildirmək gərək olduqda baş verir. Zaman və xəbərlik şəkilçiləri predikativlik bildirmək etibarilə özündə modallıq yükü daşıyır. Modallıqda isə təkidlik, intensivlik ifadə etmək imkanı olur. Morfem təkrarı ilə qrammatik mənanın yaranması türk dillərində mövcuddur (2, 65).

Məqalənin sonunda T.Hacıyev belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dildə şəkilçilərdən birinin daşlaşması ilə, ya intensivlik, təkidlilik bildirmək üçün şəkilçilər təkrarlanmışdır (bəzən isə üçqat təkrar alınmışdır). Samavar qaynıyadurur (ədəbi dildə: qaynayır) = qayna + (y)ad +ur+ur (dialektlərdə). Təkidlik xəbər şəkilçisində daha aydın əks olunduğundan indiki zaman şəkilçisinin təkrarı ad +ır nəticədə -dır formasına çevrilmişdir. Şəkilçinin etimoloji şərhində (-adur = -a+dur; adurur = a + durur) -a hissəsinin feili bağlama kimi qiymətləndirilməsi türkoloqların subyektiv münasibətindən irəli gəldiyini göstərən T.Hacıyev qeyd edirdi ki, əslində şəkilçi dildə təbii olaraq -ad + ur kimi üzvlənməlidir, dilçi isə nəzərdə tutduğu niyyətə görə -a+dur tərzində bölür. Beləliklə, -durur // -dürür üçqat indiki zaman (-a) + d + ur + ur) şəkilçisindən ibarətdir (2, s. 65-66).

Məlumdur ki, istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsinə dair dəqiq və yekdil fikir yoxdur. Bu haqda çoxlu araşdırmaların mövcudluğuna baxmayaraq mürəkkəb feilin mahiyyəti bir-birindən fərqlənən mövqelərdən aydınlaşdırılır, həm də terminlərin işlədilməsində dolaşıqlığa yol verilir. Qədim dövrlərdən başlayaraq rəngarəng analitik feil formaları – tərkibi feillər, perifrastik feil formaları, yarımçıq feillər, feili birləşmələr və s. çox vaxt mürəkkəb feillər kimi səciyyələndirilir. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillərin müəyyənləşməsində mövcud olan bir-birinə zidd fikirlərə öz münasibətlərini bildirən T.Hacıyev və E.Əzizovun həmmüəllif olduqları «Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair» məqaləsində belə bir nəticəyə gəlirlər ki, Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur. Çünki türk dillərinin özünəməxsus tipoloji quruluşu feilin strukturca mürəkkəb növünün inkişafı üçün zərurət doğurmamışdır. Ehtimal ki, türk dillərinin morfoloji imkanlarının zənginliyi hərəkətin və ya prosesin sintaktik yolla əmələ gələn feil növü ilə ifadəsini məhdudlaşdırmışdır; aqlütinativ quruluş özünü hakim saxlamış, şəkilçi ilə yaradıcılıq əsas olmuşdur (4, s. 8-9). Komponentləri feil olan mürəkkəb feillər vaxtilə tərz mənası əmələ gətirməyə xidmət edən konstruksiyalardan törədiyini T.Hacıyev və E.Əzizov qəbul etdiklərinə görə belə bir qənaətə gəlirlər ki, həmin birləşmələr tarixən dildə mürəkkəb feil kimi mövcud olmamışdır (4, s. 9). Onlar türk dillərində analitik feil formalarının güclü olmasının səbəbini dilin söz yaradıcılığı sistemində deyil, qrammatikasında axtarmağı tövsiyyə edirlər. Son olaraq T.Hacıyev və E.Əzizov mürəkkəb feil haqqında dediklərini yekunlaşdıraraq belə bir fikir irəli sürürlər: «... müxtəlif tədqiqatlarda mürəkkəb feil adı ilə təqdim olunan birləşmələr yerinə görə qrammatik formalardan, rəngarəng sintaktik vahidlərdən, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələrindən başqa bir şey deyildir» (4, s. 9).

T.Hacıyevin «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» fənni ilə əlaqədar ən böyük işlərindən biri türk dillərinin tarixi qrammatikasına dair əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi ilə bağlıdır. Tarixi qrammatikanın predmetini – Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını dürüst anlamaq üçün ancaq dil qanunlarını bilmək kifayət deyil, bir sıra elm sahələrinin köməyinə ehtiyac var, əlaqədar elmlər üzrə bilik vacibdir (6, s. 11). Əlaqədar elm sahələri qarşıya çıxan səhv fikirlərin, dolaşıqların ola bilməyinin qarşısını alır, bu sahə ilə bağlı tədqiqat işi aparana yaxından kömək edir. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası ilə bağlı müxtəlif məsələlərin həllində bilavasitə Azərbaycan dili ilə əlaqədar sahələr kifayət etmir. Elə xüsusiyyətlər özünü göstərir ki, bunları mövcud sahələrdən kənarında axtarmaq lazım gəlir. Belə ki, müəyyən dövrə qədər Azərbaycan dili eyni sistemli digər türk dilləri ilə bu və ya başqa cəhətdən ortaqlı xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Bu cəhətdən hər hansı bir dil faktının müəyyənləşdirilməsinin ümumi türkoloji planda həll edilməsi zərurəti yaranır (5, s. 26-27).

Bu baxımdan T.Hacıyevin tanınmış türkoloqlar B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın birlikdə yazdıqları «Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası» kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək 2002-ci ilə çap etdirməsi diqqəti çəkir. Sovetlər İttifaqında öz savadı və istedadı ilə çox məşhur olan hər iki türkoloqun adı çəkilən kitabı üç fəsildən (I fəsil. Fonetika; II fəsil. Morfologiya; III fəsil. Sintaktik) ibarətdir. Bu kitaba T.Hacıyevin yazdığı «B.İsgəndər oğlu və N.Zeynal qızı haqqında iki söz» adlı girişdə belə bir fikir diqqəti cəlb edir: «B.A.Serebrennikovdan «türk ədəbi dillərinin tarixi təşəkkülü haqqında fikriniz» soruşduqda bizim bir sıra bədxahlarımızdan fərqli olaraq onun hələ 1970-ci ildə cavabı belə olmuşdur: «Mən bu fikirdəyəm ki, türk dillərinin yaranması e.ə. ikinci əsrdən başlayır». B.A.Serebrennikovun bu qənaəti bir daha göstərir ki, Azərbaycan – türk xalq dilinin tarixi onun dediyi tarixdən başlayır. Azərbaycan ədəbi türkcəsi öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir (7, s. 5). T.Hacıyevin kitaba yazdığı girişin başqa bir yerində göstərilir: «... Kitabda B.İsgəndər oğlunun məlum elmi obyektivliyi bütün aşkarlığı ilə görünür. B.İsgəndər oğlu və N.Zeynal qızı türkcələrin morfoloji kateqoriyalarının göstəricilərinin (şəkilçilərinin), fonetik vahidlərinin və ümumiyyətlə, səs qanunlarının məlum, səsimiz – ünümüz yetən tarixlərdən çox-çox qədimə getdiyini, əksərən ulu türkcədən gəldiyini söyləyir və əsaslandırırırlar. Bu, tarixin

şumer dəyrinliyidir» (7, s. 6). Müəlliflər bağlayıcıların sonralar yaranmış olması ilə bağlı tabesiz, tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin tarixi təkamülünün elmi şərhini çox böyük istedadla təqdim edirlər (7, s. 6).

T.Hacıyevin kitaba yazdığı girişdən oxuyuruq: “N.Zeynal qızının türk dilçiliyində böyük sintaksisşünas olması ilə yanaşı, B.İsgəndər oğlunun fenomenal nəzəri dilçilik biliyi, həm də türkcəni gözəl duyması insani heyran edir. Məhz bu duyğu ilə biliyin, türkcəyə bələdliklə nəzəri dilçilik savadının vəhdətinin nəticəsidir ki, bu əsər türkcələrin müqayisəli qrammatikasına dair bu günə qədərki tədqiqlərin ən mükəmməlidir” (7, s. 6-7).

T.Hacıyevin «Kitabi Dədə-Qorqud»un dilində iki sintaktik xüsusiyyət haqqında», «Türk dillərində geminatın mənşəyi haqqında», «Türk dillərində sözün morfoloji inkişafı», «Azərbaycan dilinin analitik yolla söz yaradıcılığına yad dil təsiri», «Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri», «Türk dillərində qədim morfemlərin bərpası», «Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili», “Dədə Qorqud Kitabı: tariximizin ilk yazılı dərsliyi” və s. əsərlərində də Azərbaycan və türk dillərinin tarixi qrammatikasına dair bir sıra mübahisəli məsələləri öz geniş izahını tapmışdır. Beləliklə, Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilinin tarixi, təşəkkülü və inkişafı mərhələləri, xüsusilə xalqımızın ana kitabı sayılan “Dədə Qorqud Kitabı” ilə bağlı çoxsaylı dərslikləri, monoqrafiyaları və məqalələri ilə bütöv bir elmi məktəbin əsasını qoymuşdur.

Ömür vəfa qılsaydı, akademik T.Hacıyev Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı problemlərin həllində qətiyyətli addımları və fikirləri ilə yenə də öndə dayanacaqdı. Lakin faciəli ölüm Tofiq müəllimi bizdən amansızcasına ayırdı... Ümidvaram ki, möhtərəm Prezidentimizin Azərbaycan xalqının rifahına, elminə, onun inkişafına daim göstərdiyi qayğı nəticəsində unudulmaz alimimiz Tofiq Hacıyevin arzuları onun yetirmələri tərəfindən uğurla həyata keçiriləcəkdir.

Munis şəxsiyyət, gözəl insan, böyük müəllim, görkəmli alim, dünya şöhrətli türkoloq, dəyərli dost olan akademik Tofiq Hacıyevin əziz xatirəsi daim onu sevənlərin qəlbində yaşayacaq və həmişə dərin ehtiramla yad olunacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. 2 cildə. c. I. Bakı: Elm, 2012
2. Hacıyev T. *-dürür // -türür* şəkilçisinin mənşəyinə dair. «Türk dillərinin tarixi morfoloqiyasına dair araşdırmalar» (elmi əsərlərin tematik toplusu), Bakı: BDU nəşriyyatı, 1999
3. Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi (oçerklər və materiallar). Bakı: Elm, 1983
4. Hacıyev T. Əzizov E. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair. «Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər» (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, 1988
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
7. Serebrennikov B., Hacıyeva N. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası (tərcüməçi və ön sözün müəllifi T.Hacıyevdir). Bakı: Səda, 2002

QIZILGÜL ABDULLAYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

ELMİ YENİLİKLƏRİN QOVŞAĞINDA DAŞLAŞAN ƏSƏR

(2 hissəli «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» adlı monoqrafiya haqqında)

Açar sözlər: *Xalqın tarixi, dilin tarixi, konsolidasiya, dövrləşdirmə, milli dil, oğuz qatı, elmi məntiq, təsnifat, etnogenezis, etnik kök, lüğət fondu, təşəkkül prosesi, semantika, fonoforma*

The work hardening on a joint of scientific innovations

The article is devoted the two-piece monography «History of the Azerbaijan literary language» of academician T.Hajiyev, In article is told about innovations of the author. These innovations are presented according to a new periodization.

Keywords: *History of the piople, history of the language, consalidation, periodizaion, national language, oghuz layer, the scientific logic, classification, ethnogenesis, ethnic roots, dictionary fund, formation process, semantics, phonoform*

Ölməz şairimiz Füzuli yazırdı:

Hər sözüm bir pəhlivandır kim, bulub tə'yidi həqq,
Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhrü bəri (5, s. 381)

Şair bununla sübut edirdi ki, söz ən kəsərli və ən güclü silahdır. Akademik T.Hacıyev də mübarizəsini sözlə aparırdı. O, sözdən hörülmüş fikir balbalı ilə mübarizə meydanına atılırdı. Özü də həmişə udur, elmi mübarizə meydanını qalib tərkd edirdi. Çünki sözünün arxasında mükəmməl özlül üzərində qurulan bir elm dayanırdı. Yenə Füzulinin şeir dili ilə dediyi özünəməxsus bir fikrinə söykənək:

Elmsiz şeir əsası yox divar olur,
Əsassız divar gəyətdə bietibar olur.

Bir tərəfdən nadir elmi mənbələrə, digər tərəfdən məntiqinin gücünə söykənirdi Tofiq Hacıyev. Məqamında elə bir elmi məntiq nümayiş etdirirdi ki, bu məntiqin dumana dönüb dağılma təhlükəsi sıfıra enirdi. Dil onun məhvəri idi. Amma bu dili ünsiyyətə buraxan xalq da var idi axı. Odur ki, xalq və dil paralelləri, xalqın tarixi və dilin tarixi müvaziliyi onun sərgilədiyi elmi faktların hamısında yanaşı addımlayırdı. Çünki türkoloji aləm heç vaxt onları təcrid olunmuş halda, əlahiddə qəbul etmirdi. Odur ki, xalqın tarixi haqqında söylənilən hər hansı bir fikir elə dilin tarixini əks etdirirdi. Demək, onun təfəkkür dünyasında xalq və dil qoşa qanad idi. Bəzən sual verirlər ki, dil nə qədər inkişaf edib? Əlbəttə, bu elmi məntiqə sığmayan sualdır. Çünki obyektiv gerçəklikdir ki, insan təfəkkürü nə qədər inkişaf edib, dilin inkişafı da elə o qədərdir. Yəni «təfəkkürüstü dil» deyilən bir şey yoxdur. Ədəbi dil isə yerli dil üzərində qurulur və sonrakı yaşam tarixini irəliyə doğru yönəldir. Bu da faktdır ki, dildaxili və dilxarici faktorların mərkəzində yer alır ədəbi dil. Bu qarşılıqlı fonda ədəbi dil ümumxalq dilindən əlini üzmədən yetişir və dövrdən dövrə, mərhələdən mərhələyə adlayır. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili mürəkkəb bir tarixi prosesin nəticəsi olaraq müəyyənləşir. Şübhə yoxdur ki, keçilən bu inkişaf yolunun öyrənilməsinə həmişə ehtiyac duyulur. Bəkir Çobanzadə də yazır ki, «dürlü çağlarda insanın yeyəcəyi nasıl dəyişiyorsa, dilə olan ehtiyacı da öylə dəyişiyor, dürləniyor» (3, s.214). Bax bu ehtiyacın elmi əsaslarla öyrənilməsinə həyata keçirən ən sanballı ilk elə Tofiq Hacıyev oldu. Dil yanğısı, xalq yanğısı, dilin və xalqın tarixi, dilimizin dünəni, bu günü, gələcək taleyi onun gündəlik havası, suyu, çörəyi idi. Elə bu vətəndaş yanğısının nəticəsidir ki, hər gün dilin və xalqın əhatəsində olan Tofiq Hacıyev ədəbi dilin dövrləşdirilməsi ilə yenidən dilimizin keçmişinə qayıdış etdi və onun keçdiyi o tarixi yola yeni bir rakusdan baxaraq onu elm aləminə təqdim etdi. Bu, ədəbi dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu reallıqla cızan yeni bir dövrləşmə idi. Müəllifi olduğu bu dövrləşmənin mahiyyətində hansısa bir sırf tarixi hadisə, yaxud sırf ictimai-siyasi məzmun deyil, dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları dayanırdı. Məhz bu daxili proseslər onun təsnifatında dövr və mərhələ dayanıqlığını müəyyənləşdirirdi. Təbii ki, burada tarixilik də var, xronoloji ardıcılıq da var, daxili əlaqə və münasibətlər də var, amma ən önəmlisi bu təsnifat üçün tələb olunan dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına söykənəcək var. Tofiq Hacıyev 36 kitabın müəllifi idi. Bu kitabların isə hərəsinin öz ünvanı var idi. Biz onu həmişə bu müxtəlif ünvanların sakini olaraq tanıyıyıq. Odur ki, onu gah türkün etnik təfəkkürünün məhsulu olan «ana» abidəmizin baş qəhrəmanı Dədə Qorqud, gah türk ellərini oymaq-oymaq gəzərək türkün dilini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, ekzotik dil mənzərəsini, adət və ənənələrini, hikmət dünyasını bütün dünyaya çatdıran Mahmud Kaşgari, gah insanları haqqa çağıran Nəsimi, gah Məcnun kimi aşiq və şair olan Füzuli, gah nadir satirik nitqi ilə həmişə kişi sözü deməyi bacaran M.Ə.Sabir, gah ezop dili ilə türkün dərđini faş edən, onun dərđinə əlac axtaran C.Məmmədquluzadə, gah da sözlə müsiqinin harmoniyasını yaradan Ü.Hacıbəyov kimi dühaların əhatəsində görmüşdük. Məhz bu əhatə Tofiq Hacıyevi bütöv bir türk dünyasının, böyük bir xalqın, millətin ağsaqqalı səviyyəsinə qaldırmışdı. O həm də sözün və sözünün ağsaqqalı idi. Odur ki, millətin milli dili və yaranma tarixi onu düşündürməyə bilməzdi. Bu onun savaşı idi. Hansı ki, bu savaşda da qalibiyyət bayrağını başından yuxarı, ucalardan ucaya qaldırmağı bacardı. Əslində o, sözünü sovetlərin qılıncının qansız baş kəsdiyi bir dövrdə demişdi. Təkcə deməmişdi, həm də yazmışdı. Onun hələ 1976-cı ildə yazıb elmin istifadəsinə verdiyi «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» kitabında xalqın etnik kökü, etnogenezisi, mənşəyi ilə bağlı təqdim etdiyi fikirlər o dövrün faktoloji elmi yeniliyi idi. Məhz bu əsərdə, eləcə də davamlı olaraq mətbuatda Azərbaycan türkünün yaşam tarixinin eramızdan əvvələ belə gedib çıxdığını alim qələmi aləmə duyurmuşdu. O hamının deyə bilmədiyi, həm də demək istəmədiyi sözü deməyi bacarmışdı. Düzdür, bu yolda məsləkdaşları da var idi. Amma Tofiq Hacıyev səviyyəsində türkün tarixinə, onun dilinin kökünə enən və ona müdaxilə etməyi bacaran fədakarı yox idi. Bu baxımdan onun gələcək nəsillərə miras qoyub getdiyi 2 cildlik «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» monoqrafiyası bir daha Tofiq Hacıyevin elmi yeniliklərinin ifadəçisinə çevrildi. Əvvəl olduğu kimi bu əsərdə də ədəbi dilimizin tarixini yenə də iki dövrə böldü. O daha yeni və sanballı elmi mənbələrə araxalanaraq yazıyaqədərki dövrün eramızdan əvvəllərə getdiyini göstərdi. İlk dəfə olaraq göstərdi ki, «yazıyaqədərki dövr bütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir» (6, s.75). Yazıyaqədərki dövrü tayfa konsolidasiyası dövrü kimi elm aləminə tanıtdı. Türkdilli tayfaların konsolidasiya tarixinin irandilli tayfaların konsolidasiya tarixindən çox-

çox əvvələ getdiyini mənbələrə köklənərək sübut elədi. Türklərlə müqayisədə konsolidasiya tarixi daha cavan olan farsların bizim kökümüzün əsasında dayanmasını müdafiə edənlərin fikirlərinin absurt olduğunu bəyan etdi. Bu artıq xalqın yaranması demək idi. Əgər xalq mövcuddursa, demək, xalqın ünsiyyətə buraxdığı dil də mövcuddur. Midiyanın bir türk dövləti olmasına elmi sabitlik gətirdi. Fikrinin sübutu üçün elm adamlarını *Marbi* və *Bozbi* adlarını müqayisəyə çağırdı. Midiyalıların toteminin ilan olması və farsların onlara *marlar* deməsinin *Marbi* (mar – ilan, bi – bəy // bay — 8, s.61-62) ilə əlaqə varlığını təqdim etdi. Beləliklə, Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqının etnik kökü, etnogenezisi ilə bağlı gedən fikir mübarizəsində yenə öz sözünü dedi, özü də 1970-ci illərdəki ilə müqayisədə daha kəskin, daha təkmlil və daha mükəmməl dedi. Azərbaycanlıların etnik kökündə irandilli tayfaların durduğunu, türklərin bu əraziyə XI əsrdən etibarən gəldiyini və fars mənşəli bir dili götürərək onu asimilyasiya etdiyini, asimilyasiya prosesinin isə XIII əsrdə bitdiyini dəyənlərə qarşı durdu. Göz görə-görə xalqımızın və dilimizin tarixini müasirləşdirməyə xidmət edən, əslində isə 70-ci illərdən bəri dediklərinə arxa ola biləcək yeni bir mənbə tapa bilməyənlərə bir daha sübut etdi ki, «azərbaycanlıların etnik kökündə yaradılışından türk başlanğıcı durur» (6, s. 38). Cəbhə qarşıdurmasında türkə qarşı yönəldilmiş böyük siyasi məqsədə qulluq edən İ.M.Dyakonov, İ.Əliyev, E.A.Qrantovskilərin fikir müharibəsinin qarşısında tək dayandı. Bir əlində iti zəkası, dəqiq və sərrast məntiqi, digər əlində 1970-ci illərdən bu günə qədər damla-damla topladığı və söykənəcək saydığı yeni elmi mənbələr dayandı. 1976-cı ildən sonra L.Q. Qumilyov türkoloji aləmdə tarixi eramızdan əvvələ gedən parfiyalıların türk olmasını nöqtələdi və onu aksiomaya çevirdi. Osman Nedim Tuna şumer-türk əlaqələrini təsdiq edən əsərləri ilə meydan suladı. Rza Nur, Zəki Vələdi, Renenin əsərləri Tofiq Hacıyevin 1976-cı ildə irəli sürdüyü fikirlərinin təsdiqinə çevrildi. Y.Yusifov Qədim Ön Asiya mənbələrindən çıxış edərək eramızdan əvvəl III minillikdə mövcud olan və fonofərqlilik nümayiş etdirən Aratta / Alateye ölkəsinin adını Ural-Altay məxrəcində izah edərək onun eyni məna tutumlarının daşıyıcısı olduğunu sübuta yetirdi. O qeyd etdi ki, iki fonetik tərkibli bu sözün hər ikisində iki komponent iştirak edir. İkinci komponent «dağ» anlamını (tey // tay = dağ) verir, digəri isə yüksəklik mənasına uyğun gəlir. Bu o deməkdir ki, bu qədim toponimlərin əsasında türk mənşəlilik durur. Q.Qeybullayev də tarixi toponimiya sahəsindəki tədqiqatları ilə Tofiq Hacıyevin fikirlərinə dəstək oldu. Bir sözlə, Tofiq Hacıyev çox doğru olaraq göstərdi ki, Ön Asiyadakı türkiyəmlərə barmaqarası baxmaq olmaz, çünki müxtəlif alimlər tərəfindən milliliyi sübut edilən bu lüğəvi dil nümunələri Midiya – Atropaten və Albaniya ilə bağlılığı olan mənbələrdə qeydə alınır. Bu isə artıq həmin zaman kəsiklərində türk dil mühitinin varlığını elmə təqdim edir. Gürcü mənbələrindən tapılan *bun* türklər haqqında məlumatla da Tofiq Hacıyev bu antitürk təbliğatçıların yolunu sipər kimi kəsdi. *Buñ* (// *böñ*) sözü «qalın» deməkdir, Qədim türk sözlüyü bunu deyir (4, s. 118). Deməli, *buñ* türklər «qalın türklər» deməkdir. Amma «Dədə Qorqud kitabı»ndan bildiyimiz bir «qalın oğuzlar» da var. Tofiq Hacıyev bun türklərlə qalın oğuzların yaşayış koordinatlarının müqayisəsinə əsasən sübut etdi ki, bun türklər (yəni qalın türklər) elə qalın oğuzlar deməkdir. Nəzərə alsaq ki, gürcü mənbələrində *buñ* türklər haqqında məlumat eramızdan əvvəl VI əsrə gedir, gör onda bu fakt türkün dilini, türk xalqının tarixini nə qədər qədimə aparıb çıxarır. Unutmayaq ki, qalın oğuzların təqdimatı «Dədə Qorqud kitabı»ndan götürülür. Bu isə birbaşa abidənin tarixinə də bir işıq salır. Araşdırmalarında dərinə də dərinə gedib çıxan Tofiq Hacıyev müəyyənləşdirdi ki, Azərbaycan millətinin antropoloji tədqiqi qırpçaq-oğuz yox, məhz oğuz-qırpçaq istiqamətinə getdiyi kimi, dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sistemi də qırpçaq-oğuz deyil, məhz oğuz-qırpçağa bağlıdır. Nəzərə alaq ki, V.Bartold da, oğuzların ən qədim türk etnosları olduğunu qeyd edir və hətta digər türk etnosların müəyyənləşib tarix səhnəsinə çıxmasında oğuzu ulu başlanğıc kimi qəbul edir (2, s.548-557). Bu monoqrafiyada Tofiq Hacıyev daha bir yeniliyə imza atdı. O sübut elədi ki, dilimizin tarixində qədim oğuz qatı deyilən bir qat var. O, qədim oğuz qatı ilə bağlı söylədiklərini bir daha bu möhtəşəm monoqrafiyanın mərkəzində yerləşdirdi. Mənbələrə, eləcə də Azərbaycan şivə faktlarına müraciət fonunda sübut elədi ki, Azərbaycan türkcəsinin tarixində əslində iki oğuz qatı var. Azərbaycan xalqının tarixini XI, Azərbaycan türkcəsinin tarixini isə asimilyasiya prosesinin nəticəsi olaraq XIII əsrdən başlayanları fakt qarşısında qoyaraq birinci oğuz qatının eradan əvvəl başlayıb yeni eranın əvvəllərinə qədər davam etdiyindən danışdı. Bu zaman kəsiyi dilimizin özülünü təşkil edən fonetik, qrammatik və eləcə də əsas lüğət fondunun təşəkkülünə qədərki dövrü əhatə edir. İkinci qat orta əsrləri əhatə edir və bu qat digər oğuz dilləri ilə əlaqələr nəticəsində dilə nüfuz edən dil faktlarına qaynayıb qarışması nəticəsində meydana gəlir. Tofiq Hacıyevə görə, II oğuz qatının özü də iki yerə ayrılır:

«1. Eramızın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədərki müddət. Görünür, «Dədə Qorqud kitabı»nda təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur. 2. XII-XV əsrlər arası. Bu zaman azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib» (6, s. 76). Bunu da fakt olaraq qeyd etdi ki, qədimlik özünü fonetik səviyyədə daha güclü hiss etdirir. Amma sadəcə deməklə qalmadı, həm də onun təsdiqləyicisi rolunda çıxış edə biləcək nümunələr təqdim etdi. Bu qədim faktların içində **ş – s** (qas – qaş, asıx – aşıx, şillə – sillə...); **d – z** (muraz – murad, məzə – mədə...); **ç – ş** (çaşqın – şaşqın...); **k – ç** (kərt-

mək – çərtmək...); l – ş (bələk – beşik, dəlik – deşik...); c – z (zan – can...); ç – ş (çis → sis...)... uyğunluğu xüsusi yer tutur. Müəllif çox doğru olaraq sonuncu nümunələrin «şeh» anlamını daşıyan *çi* kökünə dayandığını qeyd edir. Bu tarixi kök morfem klassiklərin də dilində, dialektlərimizdə də işlək olan bir çox leksik vahidlərin kökündə gizli şəkildə də olsa, mövcuddur və yaşamını davam etdirməkdədir. Sarı Aşıq yazır:

Almaçısən, nəcisən? Nə satırsən, nə çi sən?

Dolu döymüş Aşıq, Nə bulud var, nə *çisən* (Sarı Aşıq, 10, s.66);

Bu nümunədəki *çisən* lüğəvi dil nümunəsi də eyni kök morfem üzərində qurulur. *Çisən* dil faktı hal-hazırda «narın yağı» anlamında *çisan* fonetik cildi ilə Dərbənd, *çisəx'* fonoforması ilə Çənberək, Oğuz, Şəmki, Tovuz [(*Yazbaşı çox olur çisəx'* (Şəmki); *Sərdən çisəx' gəlir* (Basarkeçər)] (1, s.103) dialektlərində yaşayır və həmin kökə bağlanır. Göründüyü kimi, dilin möcüzəsi yenə öz işini görür və dili tərk edib gedən bu sözü (onlarla belə faktları) dialektlərdə oturdur, gizli şəkildə olsa da, ona yeni həyat bəxş edir.

Bu, Tofiq Hacıyevin sadəcə fonetik hadisələr fonunda sadalamaları deyil. Bunlar dili qədim oğuz qatına aparən səs uyğunluqlarıdır. Orta əsrlərdə, yəni ikinci oğuz qatında qeydini tapa bilməyənlərdir ki, onlar dilimizi qədim oğuz qatına doğru istiqamətləndirir. Məsələn, Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, l – ş // ş – l; k – ç uyğunluğu M.Kaşğaridə görünür. Deməli, bunlar «e.ə.-in dil faktı olmalıdır» (6, s.78). Bu, Tofiq Hacıyevin dilimizin tarixinin daha qədim qatlara gedişinin sübutu üçün verdiyi mücadilənin yekunu idi. Hansı ki, bunlar da bu böyük alimin ilkləri siyahısında yer alır. Bu məsələdə ömrü boyu yol yoldaşı olduğu «Dədə Qorqud kitabı» da ona yardımını əsirgəmir. Abidədəki İç oğuzlar və Daş oğuzlar müvafiq olaraq yerli və gəlmə türkləri ifadə edir. İç oğuzlar qədim türklərdir, oturaq türklərdir, bu torpağın yerli sakinləri, əbədi və əzəli sahibləridir. Daş oğuzlar isə gəlmələrdir. Halbuki, Tofiq Hacıyevin yuxarıda adları çəkilən anticəbhədaşları «yerli türk» ifadəsini ağızlarına belə almır, amma çox asanlıqla «gəlmə türk» ifadəsini işlədirlər. Allah qəni-qəni rəhmət eləsin Qumilyovlara, Yampolskilərə. Ona görə ki, onlar türk olmaya-bu çətin mübarizə tarixində Tofiq Hacıyevin fikir arxadaşları oldular. Çox maraqlıdır, nədən keçmişimizdən bizə miras qalan «Dədə Qorqud»umuzdakı o tarixi görmürlər, daha doğrusu, nədən görmək istəmirlər?! Güclü güvənci olduğu üçün Tofiq Hacıyev yazı dövrünü də «Dədə Qorqud»dan başladı və bununla yenə də bir ilkə imza atdı. Elm aləminə yaxşı bəllidir ki, mərhum ulu öndərimiz cənab Heydər Əliyevin sərəncamı ilə beynəlxalq səviyyədə keçirilən 1300 illik yubiley «Dədə Qorqud» abidəsini VII əsrə daşdı. Halbuki buna qədər «Dədə Qorqud kitabı»nın tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənilir, hətta onu XI əsrə, hətta ondan da müasirə – XV-XVI əsrlərə aid edənlər də tapılırdı. Allah rəhmət eləsin ulu öndərimiz cənab Heydər Əliyevə! Ona görə ki, bu qərarı ilə «Dədə Qorqud kitabı»nu müasirləşdirənlərin fikir dünyasını darmadağın etdi. Amma bu fakt unudulmamalıdır ki, hər biri bir «Oğuznamə» olan boyların tarixi də müxtəlifdir. Bunların hərəsi bir zaman kəsiyinin məhsuludur. Bu məsələ ilə bağlı yuxarıda qeyd etdiyimiz İç və Daş oğuzları yada salmaq kifayətdir. Amma bundan da yan keçmək olmaz ki, VII əsrdən bu günə qədərki ayırıcı fasilə XIII əsrə bərabər olduğu halda, «Dədə Qorqud»dakı leksik faktların anlaşma dərəcəsi yerində, müasir dilimizdə, dialektlərimizdə qorunub oturuşu yerində, unsıyyətə intensiv xidməti də yerindədir. Statistik hesablama bu abidənin leksik faktlarının 70 faizindən çoxunun hələ də işləndiyini təsdiq edir. Tofiq Hacıyev özü də etiraf edir ki, «bu fakt dünya dillərinin heç birində görünməyib» (6, s.91). Elə müəllif də heç yerdə qeyd alınmayan bu möcüzəli faktın əlindən tutur və bu onu milli dilin yaradılışına doğru istiqamətləndirir. Beləliklə, o müəyyənləşdirir ki, «Dədə Qorqud»un lüğət fondu bu gün də qorunmaqdadır (təbii ki, istisnalar da mövcuddur). Elə ona görə də Tofiq Hacıyev «Dədə Qorqud kitabı»nın lüğət tərkibinin yox (çünki o daimi dəyişkənlik fonunda inkişaf edir), məhz bütün dövrlər üçün dəyişilməz, sabit qalan lüğət fondunun əlindən tutur. Çünki lüğət fondu Reformatskinin sözlərinə əsaslanaraq, kimə? (yəni hamıya aid olan), harada? (yəni hər yerdə işləmə bilən) və nə zaman? (yəni hər zaman işləmə bilən) suallarına cavab verə biləcək sözlər toplusudur. Elə bu fakt Tofiq Hacıyevə imkan verir ki, milli dilin yaranmasını VII əsrdən — «Dədə Qorqud kitabı»ndan başlasın. Başladı və bununla da növbəti yeniliyə imza atdı. Beləliklə, Tofiq Hacıyevin «ilk»lərinin sırasına milli dilin yeni yaranma tarixi ilə bağlı bir «ilk» də qoşuldu. Onu da yada salmaq ki, türkcülüyə qadağa qoyulduğu bir dövrdə, yəni sovetlər dövründə Tofiq Hacıyev marksizm-leninizm siyasətinə qarşı dayanaraq qorxmadan milli dilimizin varlığının XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən başladığını bəyan edirdi. Təbii ki, yenə də faktları əlində rəhbər tutaraq bunu təqdim edirdi. Bu o vaxt idi ki, marksizm-leninizm təlimi məhz bütün milli dillərin XIX əsrdən reallaşdığını deyirdi. Amma bu bir reallıqdır ki, milli dillərin hamısının yaranma tarixinin eyni vaxtdan, yəni XIX əsrdən başlaması absurtdur. Unutmayaq ki, hər bir xalqın öz milli geyimi, öz milli mətbəxi, öz milli adət və ənənələri... olduğu kimi hər birinin də öz milli dili vardır. Bu dillər bir-birindən fərqləndiyi kimi, onların inkişaf istiqaməti, inkişaf sürəti, inkişaf tempi, inkişaf tarixi, inkişaf qanunauyğunluqları da müxtəlifdir. Bunu unutmamaq, təbii ki, reallığa zərbə vurmaq deməkdir. Odur ki, milli dillərin hamısının eyni vaxtda reallığa qovuşması qeyri-elmilikdən başqa bir şey deyildir. Tofiq müəllim bunu da qabarıq şəkildə vurğulayır ki, XIII əsrə qədərki mərhələ milli dilin inkişaf mərhələsi, XIII-XVI əsrlər milli dilin

formalaşması, konkret olaraq Füzuli mərhələsi isə milli dilin tam mənada müəyyənləşməsi mərhələsidir. Çünki Tofiq Hacıyevin təbirincə desək, «Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur» (6, s.104). XVII-XVIII əsrləri isə milli dilin yeni mərhələsi kimi qəbul edilir. Bu da bir elmi yenilikdir. Vaxtilə Tofiq müəllim milli dilin yaranmasını XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlləri ilə bağlayırdısa, milli dilin yeni mərhələsinin XX əsrin əvvəllərindən başladığını qeyd edirdi. Bu, təbii ki, ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə «Dədə Qorqud kitabı»nın beynəlxalq səviyyədə 1300 illik yubileyinin keçirilməsinə qədərki zaman idi. Bu yubiley dillə bağlı çox şeyləri dəyişdi. Və dediyimiz kimi, Tofiq Hacıyev tərəfindən ilk dəfə olaraq XVII-XVIII əsrlər artıq milli dilin yeni mərhələsi kimi dilimizin tarixinə yazıldı. Çünki o, araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirdi ki, bu tarixi mərhələdə hər şeydə milliləşmə adına demokratikləşmə gedir. Kultu qırılan, tənəzzülə uğramağa başlayan dövlət dili – fars dili, eləcə də həmişə onunla qoşa qanad kimi addımlayan ərəb dili öz hakimlik missiyasını yavaş-yavaş Azərbaycan türkcəsinə dövr edir. Əgər bu zaman kəsiyinə qədər əcnəbi dil əruz vəznü, klassik şeir janrları, əcnəbi mənşədən olan leksik vahidlər, izafət tərkibləri ilə əhatələnirdisə, deməli, bu, klassik dilin aparıcılığını təmin edirdi. Belə halda, dildaxili proseslər nəticəsində, konkret olaraq diferensasiya, sabitləşmə, demokratikləşmə proseslərinin yekunu olaraq, XVII-XVIII əsrlərdə aparıcılıq qazanan milli dil də milli nə varsa, ətrafına toplayır. Yəni milli dil – türk dili öz malı olan milli heca vəznünü, milli xalq şeiri janrlarını, milli sözləri, eləcə də türkləşmiş ərəb və fars sözlərini çəkib arxasınca aparır. Bu isə artıq folklor-danışıq dilinin aparıcılığına təminat verir. Tofiq Hacıyev bu tarixi mərhələni həm də ilk dəfə olaraq xəlqiləşmənin yenidən təşkili mərhələsi kimi təqdim edir. Müəllifin bu təyinatını da obyektiv reallıq kimi qəbul edirik. Bəli, biz inkar etmirik, əksinə təsdiqləyirik ki, xəlqiləşmə klassik söz ustalarımızın dilini də əhatə edir. Və bunu sübuta yetirəcək kifayət qədər faktik dil nümunələri də var. Amma unutmaq, bu, əruzda xəlqiləşmədir. Əvvəlki tarixi mərhələlərdən fərqli olaraq, XVII-XVIII əsrlərdə xalq şeiri janrlarında yazanların artması bir tərəfdən xalq şeiri janrlarında yazılmış dil materialının çoxluğuna, digər tərəfdən isə onun əhatə dairəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Məhz Vaqif, Vidadi kimi sənətkarların sayəsində bu kəmiyyət çoxluğu xalq şeiri janrlarını mərhələ yaratmağa daşıyır. Yəni XVII əsrə qədərki tarixi dövrü klassik şeir janrları mərhələsi kimi qəbul ediriksə, XVII-XVIII əsrlər xalq şeiri janrları mərhələsi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə düşür. Deməli, bir var əruzda xəlqiləşmə, bir də var heca vəznində xəlqiləşmə. Təbii ki, ikincisi artıq kütlə yaradır. Tofiq müəllim «xəlqiləşmənin yenidən təşkili» deyəndə məhz bunu nəzərdə tutur. Aparıcı meyldən kənara çıxmalar qeydə alınsa da (7, s.39-43), XIX - XX əsrin 30-cu illərinə qədərki yarım-mərhələ üslubların yenidən təşkili, satira, mənzum hekayə, realist dram və nəsr epoxası kimi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinə yazılır. Ən önəmlisi isə odur ki, nəsr bütün tarixi boyu bədii üslubu tənzimləyən nəzmlə paralelləşir. Daha konkret ifadə etsək, nəsr ilə nəzm eyni səviyyə qatında yer alaraq inkişafına bərabər hüquqluluq fonunda «davam» deyir. Tənzimlənmə, dilin bütün qatları üzrə normada sabitləşmə isə sonuncu yarım-mərhələ olan XX əsrin 30-cu illəri– XXI əsrləri əhatə edir. Bu da faktıdır ki, dilimizin keçdiyi bütün tarixi inkişaf yolu məhz bu dövrləşdirmə üzərində qurulur və bizlərə təqdim edilir. Onu da deyək ki, Tofiq Hacıyev dövrlər və mərhələlər arasına bir Çin səddi çəkmir. Çünki onlardan biri o birinin içində doğulur, ətə, qana gəlir və nəticədə daxili inkişaf səviyyəsinə görə ya dövrə, ya da mərhələyə çevrilir. Sistemə çevrilməsə də, əvvəlki sonrakının ilki hesab olunur. Amma Tofiq Hacıyev bu dövr və mərhələləri ekvivalentləşdirmir də. Aydınlaşdırıcı təhlillər əsasında onları diferensial və inteqral xüsusiyyətləri ilə birləşdirərək təqdim edir və bununla da dilimizin tarixi keçmişini bütün çılaqlığı ilə özündə əks etdirən real bir dil mənzərəsi yaradır. Bu isə əsərin fundamentallığından xəbər verir. Əsərdə təqdim olunan başqa bir fakt da monoqrafiyada yeni adları ilə tarixiləşir. Bu *klassik-kitab üslubu* və *folklor-danışıq üslubunun* müvafiq olaraq *klassik-kitab dili* və *folklor danışıq dili* kimi təqdim edilməsi ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, «üslub» sözü «dil» leksemi ilə əvəzlənir. Müəllif həmçinin onu da qeyd edir ki, bütün üslublar fəaliyyətdədir, amma bu üslubların hər biri ikili qolla (yəni *klassik təzahür* və *xalq təzahür* qolları ilə) yaşamaqda və ədəbi-bədii dil nümunələri təqdim etməkdədir.

Ümumiyyətlə, akademik Tofiq Hacıyevin iki hissəli «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» monoqrafiyası davamlı olaraq elmi yeniliklər təqdim edir. Bu kitabı vərəqlədikcə insan fəxarət hissi keçirir, çünki onun hər sətirinin arxasında dilimizin güvənci olan bir fədakar alim əməyi görürük. Oxuduqca həm də həzz alırıq, çünki bizi poetiklik müşayiət edir. Çünki hər şey dilçiliklə ədəbiyyatşünaslığın vəhdəti fonunda gedir. Unutmaq ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixi əslində nitqlər tarixidir. Bu nitqin sahibləri isə bizim klassik söz ustalarımızdır. Məhz bu nitqə söykənərək Tofiq Hacıyev bədii üslubun aparıcıları olan klassiklərimizin – Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İ.Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi, Məsihi, Vaqif, Vidadi, S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov... kimi sənətkarların söz dünyasının bağlı səhifələrini açır. Beləliklə, bu tədqiqat əsərində klassiklərimiz Tofiq Hacıyevlə bir yola çıxır. Hər ikisi bir-birinə dayaq olur. Klassik dil öz varlığını Tofiq Hacıyevə əmanət edir. Tofiq müəllim isə bu mirasın poetik dil məzərəsini açmaq qüdrətinə malik olan qələmini onlara əmanət edir. Beləcə bu qoşa qanad dilimizin tarixi keçmişindən müasir dilimizin təqdimatına qədərki yolun iki səyahətçisinə çevrilir. Bu təqdimatda Tofiq Hacıyevin elmi

yaradıcılıq istiqamətlərinin çoxşaxəliliyini görürük. Bu təhlillərdə biz gah fonetist, gah qrammatist, gah dalektoloq, gah da türkoloqla qarşılaşırıq. Həm də dilçi, ədəbiyyatçı, tarixçi, filosofla üz-üzə dayanırıq. Məhz bu iki qütblü dördləşmələr onu hər kəsdən fərqləndirərək özü edir.

Məhəmməd Peyğəmbərin türk dili haqqındakı bir hədisində yazılır: «Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır» (9, s.55). Biz isə bu məzmunu sonunculandıran bir fikrimizə şərik olduğumuzu Sizdən rica edirik: «Dilimizin güvənci olan akademik Tofiq Hacıyevin elmi irsini dərindən öyrənin, çünki bu irsin daşıyıcıları olan, kəmiyyəti ilə cild-cild kitablara sığmayan, elmi səviyyəsi ilə dünya durduqca yaşayan və türk dilini ədəbiyyətə qovuşduran əsərlərinin uzun sürəcək hakimiyyəti vardır». İnanırıq ki, bu kitablar sizləri heç vaxt yolda qoymayacaq, davamsız olaraq savadlının əlindən tutaraq ona Tofiq Hacıyevin elm dünyasından pay verməyi əsla əsirgəməyəcək. Yetərlidir ki, siz akademik Tofiq Hacıyevin təfəkkür dünyasını özündə daşılaşdırın bu əsərlərlə birgə elmi səfərə çıxasınız.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s
2. Бартольд В. В. Сочинения. II т. I ч. Москва: Изд-во восточной литературы, 1963, 1020 с.
3. Çobanzadə V. Seçilmiş əsərləri V cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 368 s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
5. Füzuli M. Əsərləri V cildə. I c. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1958, 465 s.
6. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
7. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi II h. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
8. Hacıyev T. Mikayıl Bəştunun «Şan qızı» dastanı və poetikası. Bakı: Təhsil, 2005, 312 s.
9. Kaşğari Mahmud. Dīvanü lüğət- it-türk. 4 cildə. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
10. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar. Bakı: Sabah, 1993, 120 s.

RƏHİLƏ QULİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AKADEMİK TOFIQ HACIYEV TÜRKOLOGİYANIN CANLI ENSİKLOPEDIYASI İDİ

Açar sözlər: *T.Hacıyev, Azərbaycan, türkologiya, dil tarixi, ədəbi dil*

Academik Tofiq Hacıyev as the live encyclopaedia of turkology

The article deals with Tofiq Hacıyev's scientific and pedagogical activities. In this article is investigated the role of the author about the linguistics and is spoken about his works.

Keywords: *T. Hacıyev, Azerbaijan, turkology, the scientific creativity, the history of the language, literary language*

Xalqı tarix səhnəsində tanıdan onun dəyərli insanları, görkəmli şəxsiyyətləridir. Həyatda xalqının şöhrətlənməsi üçün, eli üçün can yandıran, tarixdə əbədi iz buraxan insanlar ömürlərini xalqına: onun elminin, gələcəyinin, hətta hər bir fərdinin inkişafına həsr edirlər. İnsan dünyaya gəlir, yaşayır və dünyadan gedir. Bir gün yaranan, bir gün ədəbiyyətə qovuşur, torpaqdan yaranan torpağa qayıdır. Xoşbəxt o insandır ki, həyatda, dünyada özünəməxsus iz qoyub-gedir. Elə insanın böyüklüyü, müdrikliyi də Tanrının ona verdiyi ömrü şərəf və ləyaqətlə yaşamasında, insanların xatirələrində, tarixin səhifələrində nəsilərə örnək olaraq haqqın dərgahına qovuşmasındadır. “Ölüm haqdır, çıxmaq olmaz əmrdən” – demişlər. Tale, ömür, əlbəttə, ilahinin qismətidir. Lakin tarixdə elə şəxsiyyətlər var ki, onlar ölümlərindən sonra da əbədi ömür qazanıblar. Belə şəxsiyyətlərdən biri adı Türk dünyasına böyük hərflərlə yazılmış, türkologiyanın canlı ensiklopediyasına çevrilmiş, dünya dilçilik elmində özünəməxsus yer tutmuş akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev idi. Azərbaycan xalqının ölməz şairi B.Vahabzadə məqalələrinin birində (“Fikir bahadırı”) yazırdı: “...Bir dəfə doğuluruq, bir dəfə ölürük. Olumla ölüm, ilk nəfəslə son nəfəs, beşiklə məzar arasındakı ömür hər kəs üçün əzizdir. Lakin xariqələdə insanlar, böyük təbiətlər öz ömürlərində elə böyük və müqəddəs amal, məslək qazanırlar ki, onların qazandıqları itirdiklərindən qat-qat yüksəkdə durur. Onların məsləkləri həyatlarına deyil, həyatları məsləklərinə xidmət edir. Ömür, həyat onlar üçün amal və məsləklərini həyata keçirməkdə bir vasitəyə çevrilir... Belə insanların xatirəsi həmişə insanlıq üçün əziz olmuş, unudulmamışdır”.

Bütün istedadını, fəaliyyətini türkologiyaya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına, çiçəklənməsinə sərf etmiş T.Hacıyev yaşadığı cəmiyyət üçün, gələcək nəsillər üçün yazıb-yaratdığı, qaranlıq nöqtələrə aydınlıq gətirməyi özünə həyat tərzini seçmişdi. Görkəmli alimin həyat yolunu izləyəndə adama elə gəlir ki, o yorulmaq bilmədən çalışmış, heç dincəlmədən Azərbaycan dilçiliyinin, türkologiyanın inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmiş, bəlkə də yorğunluğunu işləyərək unutmuşdur.

Tofiq müəllim Azərbaycan təhsilinin, maarifçiliyinin, Azərbaycan dilçilik elminin, türkologiyanın inkişafında misilsiz fikir bahadırlarından biri idi. Məhz bu səbəbdən də bu fədakar elm xadiminin, gözəl müəllimin, şöhrətli insanın xatirəsi daim əziz tutulacaqdır.

Xatirəsi heç vaxt yaddaşımızdan silinməyən çox hörmətli Tofiq müəllim haqqında fikirlərimizi ürəyimiz istədiyi kimi ifadə etmək bizim üçün – tələbələri üçün həm çətin, həm də şərəflidir. Tofiq Hacıyevin həyatı o qədər zəngin, zəngin olduğu qədər də keşməkeşli, yaradıcılığı o qədər çoxşaxəlidir ki, bu həyat və yaradıcılıq barəsində danışmaq, onun hansısa bir istiqamətindən yazmaq hər zaman böyük səy tələb edir. Dilçi alimin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, ümumən, türkologiya sahəsində gördüyü nəhəng işləri, elmimizə verdiyi töhfələri işıqlandırmamaq, elm yolunda necə əzmkarlıqla çalışaraq, millətə, xalqına, dövlətə xidmətini qiymətləndirməmək günah olardı. Onun elmi cəfəkeşliyi hamı üçün, xüsusən tələbələri üçün örnək olmalıdır.

1958-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetini (indiki Bakı Dövlət Universitetini) fərqlənmə diplomu ilə bitirən Tofiq Hacıyev 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almışdır. 1969-cu ildə isə “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bu vaxtdan etibarən alim hər iki istiqamətdə: həm dil, həm də ədəbiyyat sahəsində tədqiqatlar apararaq sanballı əsərlər yazmışdır.

Türkologiya və dil tarixi sahəsində zəngin elmi irs qoyub-getmiş akademik T.Hacıyev hələ yaşasaydı, bu elm xəzinəsini daha da zənginləşdirəcəkdə. Təəssüf, çox təssüflər olsun ki, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan elmi bütün türk dünyasının canlı ensiklopediyası sayılan dəyərli oğlunu, mötəbər bir alimini itirdi. Gənc yaşlarından elm aləminə qədəm qoyan Tofiq Hacıyevin elmi fəaliyyətindən geniş danışmaq, onun əsərlərinin təhlilini vermək, təbii ki, bir məqalə həcmində mümkün deyil. Biz bu görkəmli elm xadiminin istər tələbə ikən, istərsə də müəllimlik fəaliyyətində bəhrələndiyimiz bir neçə əsəri haqqında söz açmaq istəyirik.

Əvəzolunmaz alimin “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” adlı dərslisi ilk çap olduğu 1976-cı ildən üzü bəri filoloqların, dil tarixi müəllimlərinin istinad etdiyi monumental mənbədir. Fikirlərini daha da təkmilləşdirərək 2012-ci ildə bu əsəri yenidən çap etdirən müəllif xalqımızın tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti haqqında məlumat verən qədim əlyazmalardan və görkəmli klassiklərimizin əsərlərindən istifadə edərək Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşma tarixini, onun mərhələlərini, ədəbi dilin təşəkkülünü, onun normalarını, üslublarını yüksək elmi səviyyədə kompleks şəkildə tədqiq etmiş, məsələnin nəzəri və praktik cəhətdən həllini düzgün vermişdir. Dilçilik ədəbiyyatında ədəbi dil anlayışının tarixinə münasibət fərqlidir. Bu münasibətlə türkoloq alim yazırdı: “Ədəbi dil həmişə mövcud olmuşdur, hətta xalq dilinin təşəkkülündən əvvəllər də. Tayfa dili – dialekt dili dövrünün də ədəbi təzahür variantı olmuşdur. Hələ ibtidadi başlanğıc dövründə kollektivin ümumməişət əlaqə-ünsiyyət vasitəsinin müqabilində estetik-emosional ifadə vasitəsi kimi əmək və mərasim nəğmələri yaranırdı... Ədəbi dil tarixi kateqoriyadır... Onun hər tarixi şəraitə uyğun əlamətləri və vəzifələri olur” (2, s. 8-9). Müəllif ədəbi dilin təşəkkül dövrünü “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə bağlayırdı: “Dədə Qorqud Kitabı”nda bir neçə əsrlik ədəbi-bədii təfəkkürümüzün sanballı çəkisi cəmləşir (2, s. 69).

Müəllif yazılı ədəbi dilimizin tarixini İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində (XIII əsr) yazdığı qəzəllərlə bağlayır və yazırdı ki, “şairin əlimizdə olan məşhur qəzəli həm söz sənətinin, həm də bütövlükdə o dövr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin səviyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır” (2, s. 87).

Görkəmli alim Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək səviyyədə inkişafını izləyir, sistemli şəkildə tədqiqatını davam etdirirdi. O, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli dilini tədqiqat obyektinə çevirmiş, ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin sayəsində ədəbi dilimizin yüksək şəkildə inkişaf edərək sabitləşdiyini göstərmişdir: “XIII-XIV əsrlər ədəbi dili yalnız zaman etibarilə Nəsimi dövründə yekunlaşır, həm də bu müddətdə dilin təkamülündə müəyyən keyfiyyət hiss etdirən cəmiyyət yığılı başa çatır. Bu dövr sadəcə zaman şkalasında yuxarı mərtəbəni tutduğu üçün yox, məzmunca, keyfiyyətcə dolğunluq kəsb etdiyinə görə zirvə ləyaqətinə qalxır. Bu yarım-mərhələnin kamillik həddinə çatması Nəsiminin şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirdi: o həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, həm də xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi” (2, s. 105).

Füzuli dünyasının vurğunu olan tədqiqatçı şairin dilinin qüdrətini belə xarakterizə edirdi: “Füzuli söz sənətinin kamilliyi ilə elə etiraf olunmuşdur ki, XVI əsr Azərbaycan dilini onun əsərlərinin dili kimi təsəvvür edirik” (2, s. 133). Tofiq Hacıyevin kitablarını, məqalələrini oxuduqca insan bu əsərlərin dilinə - onun aydınlığına, sadəliyinə, səmimiyyətinə, axıcılığına heyrət edir.

Tofiq Hacıyevin haqqında söhbət açmaq istədiyim ikinci dəyərli kitabı “Molla Nəsrəddinin dili və üslubu” əsəridir. Bu kitab haqqında da söz açmağım təsadüfi deyil. Kitabdakı “Ön söz yerinə” adlanan hissədə müəllifin fikirlərinə diqqət yetirsək, həmin fikirlərin əsərin bütün məğzini əhatə etməsi aydın olacaq: “Molla Nəsrəddin” Azərbaycan mədəniyyətinin üfqlərində gur şüa kimi parladi. O, xalqın ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikrinin bütün guşələrini, məişət sahələrini işıqlandırır... “Molla Nəsrəddin” yalnız dünya satira sənətini və onun nəzəri əsaslarını zənginləşdirmək səviyyəsində mükəmməl ədəbi məktəb olaraq qalmadı, fəlsəfi dünyagörüşə çevrildi, maarif məşəlinə döndü... “Molla Nəsrəddin”in söhbətində xalq öz dilinə təzədən vurulmuşdu. O, xalq dilindəki sözlərə yeni mənalar daxil edirdi; xalq dili sözlərində əsrlərlə mürgülənmiş mənaları ayırdı, hərəkətə gətirirdi. Məna-enerji ilə hərəkətə gələn sözlər insanları çəkib “Molla Nəsrəddin”in idealına aparırdı” (3, s. 3-4).

Müəllif kitabının “Son söz yerinə” hissəsində isə yazırdı: “Molla Nəsrəddin”in nadir sənət dili haqqında son söz deməyə hələ çox var... İndiki halında isə deməliyik ki, bu kitab da daxil olmaqla bu vətəndaş qədər yazılanların hamısı “Molla Nəsrəddin”in dilinə ləyaqətli müqəddimədir” (3, s. 268).

Müəllifin öz dilindən gətirdiyimiz bu sitatlar kitabın özü haqqında hər şeyi deyir. Ona görə də bu əsəri oxumağı hamıya tövsiyə edirik. T.Hacıyevin bütün əsərləri dəyərli, qiymətli elmi mənbədir. Onun istər dilə, istərsə də ədəbiyyata dair tədqiqatları dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, mədəniyyətşünaslığın nadir inciləri sırasına daxildir.

Tofiq Hacıyevin yaradıcılıq diapazonu o qədər genişdir ki, onun bütün sahələrindən danışmağı, həm də hərtərəfli məlumat verməyi özümüzə borc bilirik. Onun 1980-cı ildə “Sabir: qaynaqlar və sələflər”, 1990-cı ildə “Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz”, 1999-cu ildə “Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz”, 2005-ci ildə “Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” və poetikası” və s. kitabları nəşr olunmuşdur. Bunlardan başqa görkəmli alim 1988-ci ildə ali məktəblər üçün hazırlanmış “Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı” dərslərində, həmçinin altı cildə hazırlanmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabının I cildinin də müəlliflərindən biri olmuşdur. Bütün bunlar Tofiq Hacıyevin gərgin əməyinin, filoloji yaradıcılığının bəhrəsi idi. Lakin ədəbiyyata dair biri-birinin ardınca bir çox dəyərli əsərlər yazsa da, o, dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis kimi bütün türk dünyasının şöhrətli alimi idi. Onun “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili (1977)”, “Azərbaycan dili tarixi” (K.Vəliyevlə həmmüəllif kimi) (1983), “Azərbaycan dili” (Z.Budaqova ilə həmmüəllif) (1991), “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (2012)”, “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” (2013) və s. dərslər, dərslər vəsaitləri, monoqrafiyaları Azərbaycan dilçilik elminin böyük nailiyyətləri idi. Bunlar ali məktəblərdə geniş istifadə edilən əsas elmi-nəzəri əsərlərdir.

Tofiq müəllim türk dillərinin və türk xalqları ədəbiyyatının hərtərəfli tədqiqatçısı idi. Onun türkologiya sahəsindəki elmi araşdırmaları, sanballı tədqiqat əsərləri bütün türk dünyasının mötəbər mənbələrindən biridir. O, IX əsrdə yaşamış bulqar-tatar şairi Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı və poetikası” kitabını nəşr etdirmiş, eyni zamanda “Şan qızı dastanı”nı ruscadan Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmiş və onun monoqrafik təhlilini vermişdir.

Tofiq Hacıyev türk dünyasında həm də Qorqudşünas alim kimi tanınmışdır. O, 2000-ci ildə çap olunmuş iki cildlik “Dədə Qorqud kitabı ensiklopediyası”nın əsas müəlliflərindən biri, həmçinin birinci cildin redaktoru olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Latın qrafikalı əlifba ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə əlaqədar Tofiq Hacıyevin gərgin fəaliyyətini qeyd etməmək qeyri-mümkündür. Bu sərəncamla bağlı Tofiq müəllim dörd kitabın tərtibçisi və redaktoru oldu: “Dədə Qorqud dünyası”, “Dədə Qorqud kitabı”, “Ensiklopedik lüğət kitabı”, “Kitabi-Dədə Qorqud” əsl və sadələşdirilmiş mətnlər”.

T.Hacıyev tarixi üslubiyyat sahəsində də böyük işlər görmüşdü. Onun “Satira dili” (1975), “Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil” (1979), “Molla Nəsrəddinin dili və üslubu” (1983), “Füzuli: dil sənətkarlığı (1994)” kitabları bu qəbildəndir. Həmçinin onun bu mövzuda yüzlərlə məqaləsi çap olunmuşdur. Bunlarla yanaşı, görkəmli türkoloq “Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası”nı da hazırlamışdı.

O, türklər haqqında geniş, obyektiv tarixi məlumatlar verən əsərləri Azərbaycan oxucularına çatdırmağı, sanki özünə borc bilirdi. Bu səbəbdəndir ki, M.Adçının “Dünya və türk: munis tariximiz”, “Qırçaq çölünün yovşanı” kitablarını, B.Serebrennikov və N.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası”, yuxarıda adını çəkdiyimiz M.Baştunun “Şan qızı dastanı” kimi əsərləri Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmişdir.

Tofiq Hacıyev ömrü boyu elmi və pedaqoji sahədə geniş fəaliyyət göstərmişdir. O, sözün əsl mənasında böyük pedaqoq, sevimli müəllim idi. O yalnız ali məktəb tələbələrini düşünmürdü, ali məktəb dərslərləri yazmırdı. Onu, ümumiyyətlə, Azərbaycan təhsilinin inkişafı, məktəblərimizdə tədrisin keyfiyyətinin yüksək səviyyəsi çox maraqlandırır. Ona görə də ümumtəhsil məktəbləri üçün proqramların tərtibində iştirak edir və dərslərlərin müəllifi kimi böyük işlər görürdü. O, 1993-1994-cü illərdən başlayaraq son illərə qədər X-XI siniflərin orta məktəp dərslərinin əsas müəlliflərindən biri olmuşdur.

Tofiq müəllim həmçinin 1984-cü ildən ömrünün sonuna qədər Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasına rəhbərlik etmiş, bir çox türkoloq alimlərin yetişməsində böyük əmək sərf etmişdir. Bakı Dövlət Universitetinin rektoru, akademik Abel Məhərrəmovun T.Hacıyevin 70 illik yubileyindəki çox səmimi fikirləri “Kredo” qəzetində çap edilmişdir. “Universitetdə o alimlərin yubileyi keçirilir ki, onun haqqında Azərbaycan cəmiyyətində, Azərbaycan ictimaiyyətində çox dolğun fikir formalaşmış olsun. Bu prizmadan baxanda görürük ki, doğrudan da, Tofiq müəllim özünəməxsus dolğun həyat tərzini keçirmişdir. Gözəl alim, gözəl insan kimi, böyük ziyalı kimi, böyük müəllim kimi Azərbaycan ictimaiyyətində özünə şöhrət qazanmışdır. Onun həyat yolu, doğrudan da, hər bir gəncə örnəkdir... Akademiyadan gələn dostlarımız, böyük alimlərimiz məndən inciməsin. Hesab edirəm ki, bu gün BDU-nun Türkologiya kafedrası Tofiq müəllimin rəhbərliyi altında Azərbaycanda türkoloji mərkəz hesab olunur. Nə qədər türkoloqlar hazırlanırsa, hamısı burada hazırlanır. Elmi mühit isə orada yenə də çox güclüdür. Başqa işlərə kölgə salmaq fikrində deyiləm, ancaq doğrudan da, belədir. Yenə də Tofiq müəllimin bu elmə, türkçülüyə, türkologiyaya olan münasibəti hesabına əldə olunmuşdur” (6, s. 7).

Müasir Azərbaycan publisisti və ədibi Əli Rza Xələfli yazır: “Tofiq Hacıyev birmənalı etiraf olunan alimdir. Dünya türkoloji elminin müasir nəhəngləri həmişə onun fikirləri ilə hesablaşırlar. Bu, bizim hökmümüz deyil. Müvafiq sahənin bilicilərinə məlum olan həqiqətdir. O, bütün türk dünyası dövlətlərinin ən hörmətli ödəllərinə layiq görülüb. Türkiyə dövlətinin “**Ləyaqət**” ordeni ilə təltif edilib” (4, s. 1).

Bəli, bu, bir həqiqətdir. Tofiq müəllim Dil, Tarix və Kültür Qurumunun **fəxri üzvü idi**. Türkiyə Atatürk Kültür Qurumunun hazırladığı **30 cildlik “Türk dünyası ədəbiyyatı tarixi”** kitabının müəlliflərindən biri idi. Türkiyənin Sanatçılar və Yazarlar Vəqfinin 2002-ci il üzrə “**Türk dünyasına xidmət**” ödəllərinin sahibi idi. 2004-cü ildə iki mükafata: may ayında **Qaraman Türk Dili mükafatına**, iyul ayında isə Atatürk Dil Qurumunun **Üstün Hizmet Baratına** layiq görülmüşdür.

Bu siyahını artırmaq da olar. Təsədüfi deyil ki, vida mərasiminə böyük ağrı-acı ilə Türkiyədən gəlmiş Bilkənd Universitetinin direktoru, professor Rasim Özyürək “Türkologiyanın bül sütünü qırıldı”, – deyərək çox təsirli nitq söyləmişdi: “Ey Türk dünyasının böyük oğlu, dəyərlı şəxsiyyəti! Ey müəllimlər müəllimi! Ey bəylər bəyi! Ey insanların xası! Türkologiyanın zirvəsi! İnsanlığın üz ağılığı Tofiq müəllim! Bu acı xəbəri ürək ağrısı ilə öyrəndim. Türkologiya, ümumən, dünya dilçilik elmi igid bir oğlunu, Bilkənd ailəsi öz hörmətli ağsaqqalını, müəllimini, Beynəlxalq Türk Dili Qurultayının akademik heyəti isə öz dəyərlı üzvünü itirdi. İtkimiz böyük, acımız sonsuzdur” (8).

Dünya şöhrətli alim ana dilini çox sevir, yüksək qiymətləndirirdi: xalq dilinin şirinliyindən, onun dərin mənalar ifadə etmək xüsusiyyətlərindən danışmaqla yanaşı, dilimizin tarixini araşdırır, onun qədim tarixə malik olduğunu sübuta yetirirdi.

Türk dünyasının böyük oğlu İhsan Doğramacının ana dili haqqında fikirlərinə böyük önəm verir, əsərlərində, məqalələrində həmin fikirləri tez-tez diqqətə çatdırmağı sanki özünə borc bilirdi. İ.Doğramacının ana dili haqqında söylədiyi gözəl fikirlərdən biri belədir: “Ailədə, süfrədə danışılan dil ana dilidir. Ana dili düşünməyin, xəyala dalmağın, zümrümənin, arzusunun, sevincin, dərdin-ağrının dilidir” (2, s. 3). Müdrikliklə deyilmiş bu cür sözlər Tofiq müəllimi çox təsirləndirirdi.

Tofiq Hacıyev 36 kitabın, 500-dən çox elmi məqalənin, ümumtəhsil məktəbləri üçün bir çox proqram və dərsliklərin müəllifi idi. O, hələ sovetlər dövründə Moskva, Kişinyov, Odessa, Nalçik, Alma-Ata, Bişkek, Ufa, Düşənbə, Tiflis və digər şəhərlərdə keçirilmiş ümumittifaq dilçilik müşavirə, konfrans və qurultaylarının fəal iştirakçısı olmuşdur. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra isə, o, Ankara, İzmir, Kayseri, Konya, Antalya, Tehran, Urmiya, Təbriz, Tirana şəhərlərində keçirilmiş uluslararası elmi konfrans, simpozium və qurultaylarda yüksək səviyyəli, məntiqli çıxışlar etmiş və bu məruzələr elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyevin çoxsaxəli elmi və pedaqoji fəaliyyəti dövlətimiz və ictimaiyyətimiz tərəfindən daim yüksək qiymətləndirilmişdir. Möhtərəm Prezidentimiz bu böyük elm fədaisini “Şöhrət ordeni” ilə təltif etmiş, Prezident təqaüdünə layiq görmüşdü.

BDU-nun Türkologiya kafedrasının dosenti Qızılgül Abdullayeva, Tofiq müəllimə həsr etdiyi “Kimlər gəldi, kimlər getdi bu dünyadan...” adlı məqaləsində yazır: “Cəbrayıl rayonunda bir körpə gəldi bu dünyaya, adını Tofiq qoydular. Gələn bir körpə idi. Bəs gedən kim oldu bu dünyadan?! – Görkəmli türkoloq –alim, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, Əməkdar elm xadimi, Şöhrət ordenli, ləyaqət nişanlı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdcüsü, filologiya elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, Türkologiya kafedrasının müdiri, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Türk dünyasının təəssübkeşi... akademik Tofiq Hacıyev idi” (1, s. 15).

Tofiq müəllim şərəfli bir ömür yolu keçdi, elmin səmasında günəş kimi parladı, tələbələrinin qəlbində özünə abidə ucaltdı. Yuxarıda saydığımız titullara, adlara, ödəllərə layiq görüldü.

Yenə də Rasim Özyürəyin Tofiq müəllimlə vida mərasimində söylədiyi təsirli fikirlərə üz tuturam: “Dəyərli Tofiq müəllim! Bundan sonra da bizə miras qoyduğunuz bu şərəfli yoldan heç vaxt dönməyəcək, vuruşduğunuz amallar uğrundakı mübarizəni ləyaqətlə davam etdirəcəyik. Dünyanın hər yerində çalışan yetirmələriniz bundan sonra da öz vəzifələrini şərəflə yerinə yetirəcək, Sizin irsinizi sonsuzadək yaşadacaqlar” (8).

Əziz müəllimim! Siz öz əməllərinizlə elə böyük sevgi qazanmışsınız ki, tələbələrinizin və bütün xalqımızın xatirəsində daim yaşayacaqsınız.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Q. Kimlər gəldi, kimlər getdi, kimlər getdi bu dünyadan / “Kredo” qəzeti, Bakı, 2015, № 53, s. 15
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1976
3. Hacıyev T. Molla “Nəsrəddin”in dili və üslubu. Bakı: Yazıçı, 1983
4. Xələfli Ə. Gəlimli... Gedimli türk / “Kredo” qəzeti, Bakı, 2015, № 49, s.1
5. İsmayılov C. Ədəbi türkcəmizin tarixi problemi Tofiq Hacıyev konsepsiyasında / <http://www.cahid.info/archives/850>
6. Məhərrəmov A. T.Hacıyevin 70 illik yubileyində giriş sözü / Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, BDU, 2006, s. 3
7. Məhərrəмова R. Görkəmli türkoloq prof. T.Hacıyev / Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, BDU, 2006, s. 10
8. Özyürək R. Tofiq Hacıyev itkisi: Hüznümüz sonsuzdur / http://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=46806

MƏHBUBƏ QURBANOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

UNUDULMAZ İNSAN

Açar sözlər: *türkoloq, görkəmli alim, akademik, Tofiq Hacıyev*

Unforgettable human

It have been spoken about academicT. Hajiyev who had the great services in the development of the Azerbaijan philology andturkology.It have been contained memories reflected with Tofiq Hajiyev too.

Keywords: *turkolog, a prominent scientist, academic, T. Hajiyev*

Akademik Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev Azərbaycanın elm və təhsil tarixində bir sıra qiymətli monoqrafiyaların, dərslik və dərs vəsaitlərinin, tərcümələrin, çoxsaylı məqalələrin müəllifi olan görkəmli türkoloq-alim, akademik, kafedra müdiri, böyük bir institutun – Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru kimi respublikamızda tanınırdı.

T.Hacıyev Azərbaycan filologiyasında ən məhsuldar, ən çox yazan dilçilərdən idi. Əsərlərinin sayına, mövzularının rəngarəngliyinə görə o, digər dilçilərdən fərqlənirdi. Onun tədqiqat spektri də çox geniş idi..

Akademik T.Hacıyev barədə ürək sözlərimi yazmaq, doğrusu, mənim üçün çox şərəfli, çətin və bir o qədər də məsuliyyətlidir. Bu gün Azərbaycan filologiyasında, həqiqətən böyük xidmətləri olan, hazırda haqq dünyasında yaşayan bir çox görkəmli alimlərimiz – böyük şəxsiyyətlərimiz vardır ki, onlar dönə-dönə anılmağa, yad edilməyə layiqdirlər. Bunu layiqli şəkildə həyata keçirmək bizlərin qarşısında duran mənəvi borcdur.

Lakin bəzən elə olur ki, çoxdan tanıdığın və xətrini əziz tutduğun tanınmış bir alim – akademik haqqında söz demək çətin, çox çətin olur. Bir sıra hallarda isə asan olur.

Ona görə çətindir ki, bu şəxsiyyətə layiq sözlər seçib onları düzüb-qoşmaq xüsusi bacarıq və məsuliyyət tələb edir. Ona görə asandır ki, xətrini dünyalar qədər istədiyim, adı ailəmizdə daim hörmət və ehtiramla çəkilən bir insan haqqında bir yazı – xatirə yazmaq üçün məəttəl qalmazsan, çünki söylənəsi və yazıləsi o qədər xatirələr var ki....

Atam Əbdülhəmid Bağirov Türkologiya kafedrası açıldan ömrünün son gününədək həmin kafedrada Tofiq müəllimlə bərabər işləyib. Tofiq müəllim atama qarşı olduqca sayğılı və hörmətçil olub. Atam

ömrünün son illərində - 1 ilə yaxın yataq xəstəsi olduğundan işə gedə bilmirdi. Bəlkə də bunu bugünkü gün demək o qədər də düzgün deyil. Bu gün onlar hər ikisi haqq dünyasındadır, amma mən deyəcəyəm..

Bir gün atam Tofiq müəllimə zəng vurub daha işə gəlməyəcəyini bildirdi. Dedi ki, - “artıq qocalmışam, işə gəlib-gedə bilmirəm. Bu cavan uşaqlar nə vaxtadək mənim dərslərimi deyəcəklər, ayıbdır, xəcalət çəkirəm”.

Tofiq müəllim qəti etiraz etdi və dedi, nə qədər mən bu kafedranın müdiriyəm, sizin adınız kafedranın dərslərində yazılacaq, dərsləriniz deyiləcək, maaşınızı alacaqsınız. Belə şeyi yalnız Tofiq müəllim kimi insanlara sağlığında qiymət verən adamlar edər, elə də etdi.

Xeyirxahlıq, insanpərvərlik unudulmadığı kimi, xeyirxah insanlar da yaddaşlardan silinmir. Bu böyük insanı onu tanıyanların qəlbində yaşadan onun bütün mənalı ömür boyu etdiyi yaxşılıqlar və xeyirxahlıqlardır.

2005-ci ildə başıma gələn o dəhşətli faciədən 2 ay sonra ilk dəfə işə çıxdığım gün kafedrada oturdum. Bir də gördüm rəhmətlik Tofiq müəllim mənə tərəf gəlir, tez ayağa durdum. Qarşıma gəldi. Məni qucaqlayıb öpdü. Mənimlə üzbəüz Yusif müəllimin yanında əyləşdi. Susdu, heç bir söz demədi. Arada üzü titrəyir, yanaqlarından yaş damlaları gildir-gildir süzülürdü. O ağlayır, mən ağlayırdım. Bala itirməyin acısını yaxşı bilirdi. O da mən dadan acını dadmışdı. Bir qədər oturdu, sonra getdi. Baxışları ilə o hər şeyi deyirdi. Çünki o da mənim kimi ürəyi dağlı idi. Rəhmətlik olduqca kövrək idi...

Akademik Tofiq Hacıyevin yazdığı bütün kitablar mənim də kitabxanamın ən qiymətlisidir. Əvvəllər atam dünyasını dəyişənə kimi o, kitablarını avtoqrafla atama bağışladı. Sonra məni unutmurdu, hər təzə kitabını mənə də verirdi.

1993-cü ilin 23 avqustunda erməni quldurlarının Dağlıq Qarabağı, o cümlədən Cəbrayılı işğal etməsi bütün azərbaycanlılar kimi Tofiq Hacıyevi də çox sarsıtmışdı. Doğulduğu, böyüyüb boya-başa çatdığı, doğmalarının, əzizlərinin uyuduğu torpağın düşmən tapdığı altında olması, sonra işə yaxınlarının, həmyerlilərinin qaçqınlıq həyatı bu vətənpərvər və həssas insana yaman təsir etmişdi. O, Vətənimizin hər qarış torpağını sevir, Qarabağın, eləcə də onun dilbər guşələrindən biri olan doğulduğu Cəbrayılın və digər bölgələrin – bütün Qarabağın azad olacağı, torpaqlarımızın alınacağı günü – qələbə gününü səbirsizliklə, böyük ümidlə gözləyirdi. Söhbət bu mövzudan düşəndə uşaq kimi kövrəlirdi.

2015-ci il iyun-iyul aylarında filologiya fakültəsinin bir neçə əməkdaşları Türkiyənin Bilkent Universitetində 20 günlük ezamiyyətdə - yay məktəbində olduq. Professorlar: Rasim Özyürək və Həmzə Zülfüqar, həmçinin Türk Dil Qurumunun sədri və əməkdaşlarının Tofiq müəllim haqqında necə səmimi, ürək dolusu xoş sözlərini eşitdik və çox qürurlandıq.

Akademik Tofiq Hacıyevin rəhbərliyi ilə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən tərtib olunmuş Naxçıvanın dialektoloji Atlası Türk Dil Qurumuna və Bilkent Universitetinə təqdim olundu. İraq, Qazaxıstan və Türkiyə alimləri atlası çox bəyəndilər və onların da belə bir atlasının hazırlanmasına ehtiyac olduğunu bildirdilər. Bu işdə Tofiq müəllimin xüsusi əməyi qeyd olundu.

Professor Rasim Özyürək Tofiq Hacıyevi öz elmi rəhbəri və ustası kimi, bütün Türk dünyasında türk dilinin, türkologiyanın “hoca”sı kimi yüksək qiymətləndirdiyini və ona salam söyləməmizi xahiş etdi. Tofiq müəllim vəfat edəndə o, xəstə yatırmış. Eşidən kimi özünü Bakıya ustasının dəfn mərasiminə çatdırdı, fəxri qaravulda durdu, ürək ağrısı ilə vida nitqi söylədi.

Tofiq Hacıyev həm pedaqoq, həm də tədqiqatçı-alim kimi parlaq, işıqlı insanlardan olub. Azərbaycanda türkologiyanın, dil tarixinin öyrənilməsində, Qorqudşünaslığın tədqiqində müstəsna xidmətləri olub. Onun müəllimliyi və alimliliyi bir-birini üzvi surətdə tamamlayırdı. O, öz sahəsində ən məhsuldar alimlərdən biri olub. Ancaq Tofiq müəllimi alim kimi tanıdan təkcə əsərlərinin kəmiyyəti deyil, bəlkə də, daha çox keyfiyyəti idi. Bir sıra fundamental əsərlərlə yanaşı, o bu gün də tədris olunan qiymətli dərslərlərin müəllifidir.

Akademik T.Hacıyev yeni nəsillər dilçisi-tədqiqatçıların yetişməsində də məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, rəhbərliyi ilə onlarla fəlsəfə doktorları və elmlər doktorları yetişmişdir.

Onun rəhbərliyi altında alimlik dərəcəsinə yiyələnmiş insanlar təkcə respublikamızda deyil, hətta xarici ölkələrdə çalışmaqdadırlar. Tofiq müəllimin Azərbaycanın hüduqlarından kənarında yaşayan və çalışan yetirmələri, şübhəsiz, onun qayğıkeşliyinin, insanpərvərliyinin, timsalında doğma Azərbaycanımızın – Vətənimizin xoşməramlı tədqiqatçılarıdır. Onlardan bəzilərinə müxtəlif beynəlxalq simpoziumlarda görmüşəm, məsələn, prof. Rasim Özyürək, prof. Kamil Nərimanoğlu, dos. Tamilla Əliyeva-Abasxanlı, dos. N.Vəliyeva və digərləri. Onlar xarici ölkədə yaşasalar da, Tofiq müəllimi unutmur, onunla yazışır və ona böyük hörmətlərini etiraf edirdilər.

Akademik Tofiq Hacıyev elmi-pedaqoji fəaliyyətdən savayı tərcüməçiliklə də mütəmadi olaraq məşğul olmuşdur. O, Murad Adcının “Qıpçaq çölünün yovşanı”, “Dünya və türk: munis tariximiz” adlı əsərlərini dilimizə elə mükəmməl şəkildə tərcümə etmişdir ki, oxucu kitabın üstündə müəllifin adını

görməsə, onun tərcümə olduğuna inanmaz. Əlimə aldığım ilə yerə qoymadan onları oxumuşdum. Onun tərcümələrinin sayı təbii ki, daha çoxdur, ancaq mən oxuduqlarımı deyirəm.

Tofiq müəllimin Azərbaycan dilçiliyi və Türkologiyasının öyrənilməsi və təbliği sahəsində uzun illər göstərdiyi xidmətləri dövlətimiz tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir. Görkəmli alim təkcə öz dövlətimiz tərəfindən deyil, Türkiyə Cümhuriyyətinin də “Ləyaqət Nişanı”, Türkiyə Sanatları və Yazarlar Vəqfinin “Türk dünyasının xidmət ödülü” ilə və başqa mükafatlarla təltif edilmişdir.

Mən deyərdim ki, bizim nəslin bəxti gətirmişdir. Çünki biz professorlar - Mir Cəlal Paşayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Abbas Zamanov, Əlövsət Abdullayev, Fərhad Zeynalov, Ağamusa Axundov, Yusif Seyidov və bu kiçik yazımı həsr etdiyim Tofiq Hacıyev kimi bir çox alimlər - filoloqlardan dərs almış, onlarla eyni zamanda, eyni fakültədə çalışmaq səadətinə nəsib olmuşuq.

Tofiq müəllim öz xarakterinə görə sakit, ağır təbiətli bir insan olsa da, ürəyi kövrək, qəlbi incə yumorla dolu idi. Üzündə bir nur var idi. Onunla görüşəndə onun əhatəsində olanda bu nur ətrafına da sirayət edir, işıq saçır. Onu tanıdığım müddətdə bir dəfə də olsun əsəbi, səsinin tonunu yüksəldən görmədim. O, kafedra müdiri, daha sonra Milli Elmlər Akademiyasında Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru işləyərkən də hamıya bir təşkilatçı və müdir kimi nümunə, örnək idi.

Tofiq müəllim xoş rəftarlı, geniş ürəkli, mülayim və mehriban bir insan idi. Bu keyfiyyətlər əslində əsil ziyalı və xüsusən də müəllimdə olmalı xasiyyətlər idi. O da əsil müəllim, əsil ziyalı idi. O, böyük Mövlananın dediyi kimi “olduğu kimi görünən və göründüyü kimi olan” insan idi. Ona görə də Tofiq müəllimi tanıyanlar onu çox sevirdilər. O, sözünün ağası idi, dediyini edərdi, məsləkindən dönməzdi, məğrur adam idi, sözündə və hərəkətlərində yüz ölçər, bir biçərdi.

Bu gün Tofiq Hacıyevin əziz xatirəsi on millərlə tələbəsinin, onlarla yetirməsinin qəlbində yaşayır. Düşünürəm ki, Tofiq müəllimi xatirində saxlayan hər bir insan onun kimi müəllimi, dostu, yoldaşı olması ilə fəxr edə bilər.

Mən hörmətli Tofiq müəllim haqqında ən səmimi ürək sözlərimi əks etdirən bu kiçik yazımla onun ruhuna tükənməz ehtiramımı bildirirəm. Onun əziz xatirəsi qarşısında baş əyirəm. Düşünürəm ki, nə yaxşı ki, həyatda Tofiq İsamyl oğlu Hacıyev kimi dilçilik tarixində adı əbədi həkk olunan insanlar var. Tofiq müəllim öz yaxşı əməlləri ilə bu gün də öz həmkarları və tələbələri arasında xoş məramla xatırlanır.

Allah ona rəhmət eləsin, məzarı nurlu, məkanı cənnət olsun.

SEVDA SADIQOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

TOFIQ HACIYEVİN ARAŞDIRMALARINDA “ŞAN QIZI DASTANI”

Açar sözlər: *Şan qızı, bulqar, mif, türk, tərcümə*

“Shan gizi dastan” in researches of Tofiq Hajiyev

In article have been revealed scientific and art directions of creative work of Tofiq Hajiyev over “Shan qizi dastan” During research is represented special value of this work in reflexion of history, geography, mythical thinking of the Turkic people.

Keywords: *Shan qizi, bulqar, myth, turk, translation*

Qədim bulqar abidəsi “Şan qızı dastanı”nın elm aləminə məlum olmasının qərribə tarixçəsi vardır. Bu tarixçə türkdilli xalqların həyatında baş vermiş bir çox ictimai-siyasi, mədəni-tarixi hadisələrlə bağlıdır.

Bulqarşünaslıq İnnovasiya və Mədəniyyət üzrə Beynəlxalq Akademiyasının akademiki Fərhat Nuruttinovun qeydlərinə görə, 30-cu illərdə, ərəb əlifbasında yazılmış bulqar kitab və əlyazmalarının bütövlükdə məhv edilməsi işləri başlanmışdı. Bu zaman “Şan qızı dastanı” daxil olmaqla bir neçə bulqar abidəsini Qazaxıstanın indiki Petropavlovski, keçmiş Kizil Yar şəhərinin sakini bulqar-tatar ziyalısı İbrahim Mühəmmədkərim oğlu Niqmatulin xilas etmişdir. Abidələrin Niqmatulinin əlinə necə düşdüyü barədə isə dəqiq məlumat yoxdur [6].

Yeri gəlmişkən deyək ki, bu cür tarixi hadisələr SSRİ məkanında yaşayan bütün türkdilli xalqların, o cümlədən, Azərbaycan xalqının da həyatından qaranlıq xətt kimi keçmişdir. T. Hacıyev bu hadisələr barədə maraqlı bir faktı xatırlayaraq yazır ki, “Mən müəllimim akademik M.Şirəliyevdən eşitmişəm ki, o, 1937-cı ildə ərəb əlifbası ilə olan qəzet, jurnal və kitablarını kisə-kisə daşıyıb qaynatasının həyatında yandırılıb. Yoxsa

ziyalı evlərini xüsusi itlərlə axtaran KQB işçiləri onu “molla” siyasi damğası ilə sürgünə göndərməliydilər” [2,5]. Belə gərgin tarixi şəraitdə Niqmatulin İman Baştunun “Cafqar tarixi”, Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” və “Barac dastanı” eposu kimi qədim yazı mətnlərini doğru bir zamanda rus dilinə çevirə bilmişdir. Elə həmin vaxt onun haqqında XDİK-yə məxfi məktub(danos) çatdırılır. Bunun əsasında Niqmatulini oraya götürərək evində axtarış aparırlar. Belə güman olunur ki, əlyazmalar o zaman hökumətin əlinə keçir və çekistlər tərəfindən məhv edilir. Rus dilindəki mətnlər isə diqqətdən kənar qaldığı üçün onlara toxunulmur, Niqmatulin sərbəst buraxılır. O, 1941-ci ildə, müharibə başlayanda həlak olur. Bu yazılar əvvəlcə müəllifin bacısı tərəfindən qorunub saxlanılır, 1976-cı ildə, bacısının vəfatından sonra isə onun arxivi bacısı nəvəsi F.Nuruttinova keçir[6]. Bulqar abidələrdən M.Baştunun "Şan qızı dastanı" 1991-ci ildə İstanbulda türk dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə ilk dəfə olaraq T.Hacıyev tərəfindən əvvəl hissə-hissə təqdim olunmuş, 2005-ci ildə isə elmi araşdırmaları, Azərbaycan və rus dillərində tərcümə mətnləri ilə birlikdə “Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” və poetikası” adlı kitab şəklində çap edilmişdir.

T.Hacıyevin araşdırmalarında yer alan “Şan qızı dastanı” sıradan bir bədii əsər deyil, “Dədə Qorqud kitabı”, “Qutatqu bilig”, “Manas” dastanı səviyyəsində qiymətli tapıntıdır. Türk xalqlarından bulqar boyunun abidəsi olmaqla, bütövlükdə türk mifik təfəkkürünü, dünyagörüşünü, tarix və coğrafiyasını, türkün çeşidli-keçidli tanrıçılıq, bütprəstlik, islam inancları və neçə-neçə maraqlı məsələləri içinə alan dəyərli abidədir.

T.Hacıyev abidə üzərində elmi-tədqiqi və ədəbi-tərcümə istiqamətlərində iş görmüşdü. O, əsərin müəllifi və yaranma tarixi haqqında ətraflı məlumat vermiş, dastanın poetikasının ənənəvi türk heca şeiri əsasında təhlilinə geniş yer ayırmış, mif və reallıq istiqamətində elmi mülahizələrini təqdim etmişdir. Dastanın içərisində yer alan tarix və coğrafiya, türk adət və törələrinin tarixi, milli, kökləri dastan müstəvisində, hadisə və obrazlar silsiləsində şərh olunmuşdur.

“Şan qızı dastanı” dörd hissədən ibarətdir: 1. Alpları və cinlərin davranışları; 2. Şan Alban qızının evinə gedən yol; 3. Yörəqlərlə döyüş; 4. Dostlar öz xoşbəxtliklərini tapırlar. Əsərin müəllifi, bulqar xalqının ictimai və mədəni həyatında dəyərli yeri olan Mikayıl Baştudur. Onun atası Şəms və babası Qabdulla vaxtilə islam missionerləri olmuşlar. Şəms bu missiya ilə qara bulqarların baş şəhəri Baştuya-indiki Kiyev şəhərinə köçərək 825-ci ildə qara bulqar əsilzadələrinin və hökmdarı Aydarın islamı qəbul etməsinə təsir etmişdir. Onun oğlu bu şəhərdə dünyaya gəldiyi üçün Baştu təxəllüsünü götürmüşdür. Mikayıl Baştunun fəaliyyəti ədəbi-bədii yaradıcılıqla məhdudlaşmamış, o üç bulqar hökmdarına-Çilki, Bat-Uqor və kiçik oğlu Almuş Cəqfərə vəzirlik etmişdir. O, başqa dəyərli işlərlə də bulqar xalqının tarixində özünəməxsus rol oynamışdır. Belə ki, Mikayıl Baştu geniş maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, Bulqar tarixində ilk dəfə əhalinin siyahıya alınmasını təşkil etmişdir [2, 9-11].

Əsərdən də məlum olduğu kimi dastan şifahi şəkildə mövcud olmuş, Baştu onu eşitdiklərindən yazıya köçürmüşdür.

Onu 882-də,
Çilki Bat Uqor oğlu taxta çıxan il
Ərlərin müdrik nəsihətçisi
Baştu adlı şair yazdı.
Onu oxumuşların sözündən
Danışacağıq dastanı.
Bəlkə unutmuşlar bəzi şeyləri,
Ancaq saxlamışlar əsas olanı [2,104]

T.Hacıyevin tədqiqatlarında diqqəti çəkən mühüm cəhətlərdən biri də Dastandakı “konkret hadisə və obraz cizgilərin”³,198“Dədə Qorqud kitabı” ilə səsleşməsidir.“Bu səsleşmələrin elələri var ki, ümumiyyətlə, türk dastançılığında müşahidə olunur. Elələrinə də rast gəlmək olur ki, bunlar hələ ki, ilk, bütöv türk dastanı kimi bizə çatan “Dədə Qorqud kitabı”nda yazıya alınmışdır”(3,198).Dastanda milli-etnik xarakterlərin, oxşar ayinlərin, mərasimlərin, yas, toy adətləri kimi neçə səciyyəvi cəhətlərin paralelliyi ümumi tarixin qədim izlərindən xəbər verir.“Qırçaq köklü bulqar-tatarların “Şan qızı dastanı”nda verilən adətlər, mərasimlər “Dədə Qorqud kitabı” ilə səsleşirsə, bizim bugünkülərə uyğun gəlersə, deməli, bunlar ilkin xarakter daşıyır, xalq differensiasiyasından əvvəlki ümumtürk hadisəsidir” [2,s. 83].Tərcümə əsəri olmasına baxmayaraq, bəzi dil-ifadə uyğunluğu da diqqəti çəkir (3.209). Mətnə “Dədə Qorqud kitabı”ndakı xanlar-xanı qəlibində “igidlər igidi(храбрый из храбрейших), sədaqətliyərin sədaqətliyi (верный из верных), ucaların ucası (вершина из вершин)– (I bölmə, 8-ci nəğmə), əxlaqsızların ən əxlaqsızı (самая растленная из растленных)-(I bölmə,9-cu nəğmə)” (3,209) kimi ifadələr işlənir. Ümumi qənaət isə budur ki, “Şan qızı dastanı” da zamanında “Dədə Qorqud kitabı” kimi çox məşhur olmuş və “Kitab”a Oğuznamə (Oğuz salnaməsi) olaraq baxıldığı kimi, ona da necə dəyərlər, Qırçaqnamə və ya Bulqarnamə (Qırçaq və ya Bulqarsalnaməsi) kimi baxılmışdır. Və bunların səsleşməsi təbii görünür(3,210).

Araşdırmalarında T.Hacıyevin üzərində dayandığı maraqlı məsələlərdən biri də “Şan qızı dastanı”ndakı bəzi misraların “İqor polku haqqında povest” əsəri ilə tam oxşarlığıdır. 70-80-ci illərdə O.Süleymanovun “Az-Ya” əsəri elm aləmində böyük resonans yaratmışdır. Müəllif dəqiq dil faktlarına söykənərək “İqor polku haqqında povest” əsərini türkcədən tərcümə kimi təqdim edirdi. Bir az sonra H.A.Baskakov bu əsərin rus-türk ikidilliyi mühitində, türk dünyasını gözəl bilən qırpaqlarla qohumluq bağlılığı olan şəxs tərəfindən yazıldığını qeyd edirdi.(3,283).“Şan qızı dastanı” üzərindəki tədqiqatlarında T.Hacıyev “rus nəğməkarı” adlandırılan Boyanın dilindən söylənilən nəğmə ilə “Şan qızı dastanı”nda tam-dolğun personaj olan Boyan-İmenin nəğməsinin demək olar ki, eyni olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Bu, tatar alimlərinin təqdim etdiyi hər iki əsər arasındakı eyniyyət və oxşarlıqlara T.Hacıyevin əlavəsidir.

Сказали Боян и Ходына:

«Тяжко голове без плеч,
беда телу без головы» -

Так и Русской земле без Игоря

Boyan və Xodına dedilər:

“ Çiyinsiz başa ağırdır
Başsız bədənə müsibətdir”, -

Beləcə Rus torpağına da İqorsuz fəlakətdir.

Боян пел:Тяжело голове без плеч,

Тяжело и плечам без головы, -

Тяжело детям без отца,

Еще тяжелее отцу без сыновей

Boyan oxurdu: “Çiyinsiz başa çətindir,

Başsız da çiyinə çətin,-

Uşaqlara atasız ağırdır,

Ataya oğullarsız daha ağır [2,7].

“Şan qızı dastanı”ndakı Boyan “İqor polku haqqında povest” əsərindəki nəğməkardan fərqli olaraq, ayrı-ayrı hadisələrin içərisində iştirak edən, müxtəlif tərəflərdən tanınan bütöv, tam obrazdır.

Dastan rus dilinə tərcümə olunarkən türk şeiri, onun heca quruluşu, misra həcmi ilə yanaşı müəyyən dərəcədə türk-bulqar leksik qatı, xüsusilə, onomastik vahidlər məqsədli şəkildə qorunub saxlanmışdır: Tanqra, Alp, Cın, Tama-Tarxan, Xon, arkan(örkən), aul, Barıs, Tülpər, Sak(lar), Tat-Iran, Ərbuğa, Qazan, Boyan-İmen, Boz-bi, Boy-Terek, Albastı, Şürəli, Kara daş, İtil, Sula, Çulman adası və s. Yeri gəldikcə əsərdəki bir çox leksik vahidlərin etimologiyası haqqında T.Hacıyev tərəfindən geniş təhlillər verilir. (2,60-68).Dastanda bəzi toponimlərin yaranma tarixini izah edən hadisələr də maraqlıdır:

O cavab verdi:

Bu, **Atın** ölkəsi **Atildir**.

Buna görə çay da

Atil adlanır.

Ancaq burada yaşayan

Bizlər sabanlar

Atili çətin dediyimizcün

Buna **İtil** deyirik.

Və yaxud.

Torpaq göyə qalxdı,

Yenə öz yerinə töküldü,-

Kuyantau təpəsi

Yarandı [2, 271].

Yer adlarının, xüsusilə müasir *Kiyev*, *Qızıl qum*, *Baykal* toponimlərinin süjetdəki hadisələrlə əlaqəsi, yaranma səbəbləri burada açıqlanır:

Qulluqdan boyun qaçırdığı üçün,

“**Kəsilmiş**”, “**ayrılmış**” mənasında olan

“**Kıy**” adını verdi

Qardaşına Xan Qurbat [2,271].

Baştu şəhərinə

“**Kıy**” dedilər onun adıyla,

Baştu qalasına da

Şambət dedilər [2,272].

Bu gölün sahilləri

Qızıl quma çevrildi [2, 141].

Böyük göl oldu

Çala.

Boyqal gölü (Baykal gölü)

Dedilər ona [2, 151].

Dastanda bulqar türkünün, ümumilikdə bütöv türkün tarixi coğrafiyası öz əksini tapır.

Əsas məqamlardan biri də odur ki, M.Qaşqarlının “Divanü lügət-it-türk” əsərində “Şan qızı dastanı”nın rusca tərcüməsindəkinə tam uyğun gələn iki bənd şeir aşkar edilmişdir. Bu isə qədim bulqar qıpçaqcasındakı dastan şeirinin poetexnikası, bu türkcənin real və poetik qrammatikası, təşbehləri, dilinin yığcamlığı və sərrastlığı haqqında, heç olmasa, minimum təsəvvür yaradır.[2,8-9].

“Bal tutub otru	Bal tutaraq
Yek sanqa bardı.	Şeytan sənə (yanına) gəldi
Kal bölüb taluyuvqa	İpək geyərək
Gedibən barçın	Aciz olub qal

Etil suvi aka turır	İtil suyu axır,
Kaya tübi kak turır	Qaya dibin döyəcləyir.
Balık telim baka turır	Balıq sürüynən baxır,
Kölünq takı kuşerür.	Gölün daşqınları da doludur.

“Göründüyü kimi, bəndlərdən birincisi beş, ikincisi səkkiz hecalıdır. Deməli, ən azı dastan iki ölçüdə (5 və 8) misralarla yazılıb” [2,17].

M.Qaşqarlının “Divan”ı, M.Baştunun “Şan qızı dastanı” və “İqor polku haqqında povest” əsərlərinin müqayisəsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, 1. Bu əsərin türkcə orijinal nüsxəsi imövceud olmuşdur; 2. “Şan qızı dastanı” ilə bağlı hadisələr “İqor polku haqqında povest”ə də şamil edilə bilər.

T.Hacıyevin fikrinə görə, “Bu günə qədər bizə məlum olan türk bədii nümunələri içərisində “Şan qızı dastanı” qədər qədim mifoloji anlayış və hadisələrlə zəngin olanı yoxdur. Burada bədii təfəkkür birbaşa mif təməlinin üstündə dayanır” [2, 36]. Əsərdə bəşəri düşüncə olan dünyanın yaranılış fəlsəfəsi deduktiv yanaşma ilə təqdim edilir. Bulqar xalqı, eləcə də türk xalqları taixinin islamdan öncə və sonrakı mərhələlərini əks etdirən hadisələr bir-birinə müxtəlif zaman, obraz halqaları ilə birləşərək bütövləşir. Mifik hadisə və obrazlar türk mifik düşüncəsindən islam düşüncəsinə keçid istiqamətində real tarixi müstəviyə; bəşəri miqyasdan bir insan qrupunun, bir tayfanın həyatına köçürülür. “Şan qızı dastanı”nda Tanrı və aləm, Tanrı və insan, insanın yaranması, rəqabətin meydana gəlməsi, rəqabətdən şərin törəməsi, güclü və gücsüz qarşılaşması, pislik və yaxşılıq, xeyir və şəər kimi cox məsələlər yer alır [5].

Əsər mif, dastan, nağıl kimi ədəbi nümunələrin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. “Mifoloji məqamların bolluğu Baştunun əsərinə nağıl üslubu gətirir. Süjetin gedişində nağılçılıq, ifadə tərzində dastançılıq diqqəti çəkir” [2, 15]. Baxmayaraq ki, dastanın yazıldığı zaman mif dövrü deyil, Baştunun obrazları mifik qüvvələrdir: Alp Cil - küləkdir; Alp Qubar - buludların sahibidir; Alp Boy-Terek – ağacdır, Alp Boyan Alp Günəşlə Alp Ayın oğludur, ulduzdur; Alp bi-Artış-odun sahibidir; Alp bi-Boyqala balıq kimidir və.s. Buradakı alplar həm də güclü varlıqlardır. Görünür, qədim türk dilində *alp* sözünün “güclü”, “igid”, “qəhrəman” mənası da buradan meydana gəlmişdir.

Mifik obrazlar hadisələrin içərisində dəyişir, formalaşır. Bu cəhətdən əsərdəki Tülpər atı və Simbir Qarğa ilə bağlı hadisələr spesifikliyi ilə seçilir. Azərbaycan nağıllarındakı simurq quşuna bənzər Simbir-Qarğa adlı alp Tanrının insanları xilas etmə əmrini yerinə yetirərək, şərin insanları məhv etmək üçün Günəşin önünə çəkdiyi divarı dağıdır və həlak olur. Günəşin hərərətindən yanan Qarğanın lələkləri Tülpər atın üzərinə düşərək qızgın qarğa atlara çevrilir. Tülpərin özündə də Qarğanın qanadları əmələ gəlir, onun sürəti digər qarğa atların odunu söndürür. Burada Qarğanın həlakı mahiyyətə məhv və yox olma deyil, yeni bir formaya keçid, xeyrin yeni formada rəmzi və qələbəsidir [6]. Tülpər yunan mifologiyasındakı Peqas atıdır [4, 719]. İslamda Peyğəmbəri meraca aparan Buraq atıdır [6]. Dastandakı Boy-Terek də orijinal mifik obrazlardan biridir, xeyirxah alpdır. Boy-Terekin çətiri göy üzünə qədər uzanır, kökü isə yerin bütün qatlarından keçərək hər tərəfə yayılır. Ona görə də bu alp, yerlə, göyü birləşdirərək bütün olub bitənlərdən xəbər tutur və lazım olan ən zəruri məqamlarda Tanrı ilə ünsiyyət yarada bilir. “Bu obraz türk mifində və Azərbaycan folklorunda *Həyat ağacı* adı ilə tanınan rəmzdür (bu anlayış obrazın adında da aydın görünür: Terək-dirək, ağac deməkdir. Təmiz türkcə addır)” [2, 42]. Bəlkə də türk xalqlarında dilək ağacı, ağaca

diləyinin hasil olması üçün nəsə bağlamaq bu mifik düşüncənin izləridir. Bu gün də türk xalqlarının və bir çox xalqların inancında qalmaqdadır. A.Eynşteyn deyirdi ki, “Mən Allahın dünyanı necə yaratdığını öyrənmək istəyirəm. Elementlər spektrində təzahür olunan bu və ya digər hadisələr mənə maraqlı deyil. Mən onun fikirlərini bilmək istəyirəm-qalan şeylər yalnız detallardır” [6]. Mifik düşüncədən başlayaraq dünya-aləmi və insanı çeşidli istiqamətlərdən təqdim edən mif, dastan nağıl və s. kimi bədii təxəyyül məhsullarını detallar adlandırmaq olar. Bu detallar bütöv yaradılış mozaikasının dağılmış parçalarıdır. “Şan qızı dastanı” da bu mozaikanın mükəmməl parçalarındandır [5].

“Şan qızı dastanı”nın rus dilindəki mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsi T.Hacıyevin Azərbaycan elminə dəyərli töhfəsidir. O, əsəri Azərbaycan dilinə çevirərək əsərin elmi-tənqidi-bədii mətnini hazırlamışdır. Hər hansı bir əsərin tərcüməsi dəqiqlik tələb edən, məsuliyyətli yaradıcılıq fəaliyyətidir. T.Hacıyev XV-XVI əsrlərin bədii tərcümə dilindən bəhs edərkən qeyd edirdi ki, “Dil üçün orijinal əsəri əks etdirmək tərcümədən xeyli asandır. Çünki orijinal əsərdə milli təfəkkür tərzini dil formasına uyğundur. Daha doğrusu milli düşüncə ana dilinin səviyyəsi ilə müəyyənəlir: Bunlar qarşılıqlı surətdə bir-birini tənzim və təkmil etdiyindən aralarında daimi ahəngdarlıq vardır” [1. 130]. Hər hansı bir əsərin tərcüməsi prosesində isə fikrin ədəbi dilin normaları çərçivəsində doğru, anlaşılıq, təhrifsiz çatdırılması vacib faktordur.

Qeyd etmək lazımdır ki, T.Hacıyev tərcümə dili ilə bağlı elmi nəzəri fikirlərini növbəti dəfə bu əsərdə reallaşdırdı. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası”, Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”, Murad Adcının “Qırpaq çölünün yovşanı”, “Türklər və dünya: gizli tarix” əsərləri kimi Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı”nın tərcüməsi onun bədii tərcümə dili ilə bağlı elmi -nəzəri fikirlərinin əyani təqdimi, ümumilikdə elmi yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi və davamıdır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Təşəkkül dövrü). Bakı, 1976.
- 2.Hacıyev T. Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı” və poetikası. Bakı, 2005.
- 3.Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi.Bakı,2014
4. Mifinarodovmira. Ensiklopediya v dvuxtomax. II tom. Mockva , Sovetskaya ensiklopediya, 1992.
5. Sadıqova S. M.Baştunun “Şan qızı dastanı”nda yaranmış motivləri və mifik obrazlar. Elmi əsərlər, fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, №2, Gəncə,2015, s.96-102
- 6.<http://mybiblioteka.su/7-70678.html>
- 7.http://pikabu.ru/story/nobelevskie_laureaty_i_po_fizike_i_ikh_otnoshenie_k_religii_i_bogu_1357609

SULTAN SEYİDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

MƏNİM ƏZİZ MÜƏLLİMİM!

Açar sözlər: *tanınmış dilçi, görkəmli türkoloq, görüşlər, xatirələr*

My dear teacher

In article the nice way of life of the outstanding representative of the Azerbaijan linguistics and general Turkology have been traced, great public figure of Tofiq Hacıyev meetings and the memoirs connected with him have represented to attention.

Keywords: *famous linguist, well-known turkologist, meetings, memories.*

*Ölüm sevinməsin qoy!... Ömrünü vermir bada,
El qədrini canından daha əziz bilənlər.
Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər.*

Səməd Vurğun

Şərəfli ömür yolu az-az adamlara nəsib olur. Belələrinin əməlləri, xeyirxah işləri daim anılır. Hərtərəfli biliyə, dünyagörüşə, geniş ürəyə, dərin zəkaya malik olan, xeyirxahlığı və səmimiyyəti ilə özünə əbədiyyət qazanan müdrik insanlardan biri də Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyevdir. Əcəl aman versəydi, 2016-cı il

may ayının 1-də onun 80 yaşı tamam olacaqdı. Ölümü mənalandıran əqidədir. Böyük əqidəli insanların ölümü də böyük olur. Ömrün mənasını duyan, həssas düşünən, özünü millətinin, bəşəriyyətin bir hissəsi hesab edən və öz ölümü ilə ömrünü mənalandıran insan idi Tofiq müəllim. Öz qələmi ilə xalqına, vətəninə xidmət edən, mənalı həyat yolu keçən, böyük əqidə sahibi kimi xalqının yaddaşlarında həmişə yaşayan bu şəxsiyyətin keçdiyi şərəfli ömür yolu gəncliyə örnək olmalıdır.

Azərbaycan dilçiliyi və ümumən türkologiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru, BDU-nun türkologiya kafedrasının müdiri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi, “Şöhrət” ordenli Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev indi əbədi dünyasına qovuşmuşdur. Bircə şeylə təsəlli tapırıq. Müəllimlərimiz bizdən uzaqlaşdıqca biz onlara yaxınlaşırıq.

T.İ.Hacıyev dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş 36 kitabın, 300-dən çox elmi və elmi-kütləvi məqalənin müəllifi idi. O, təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüduqlarından uzaqlardakı elmi dairələrdə yaxşı tanınan görkəmli türkoloq, alim idi. Ədəbi dil tarixi, dialektologiya, müqayisəli tarixi – türkologiya, üslubiyyat və ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinə dair sanballı elmi əsərləri, elmi pedaqoji kadrların hazırlığı sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti ona böyük şöhrət qazandırmışdır. O, türkoloji dilçilikdə Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə nüfuzlu bir mütəxəssis sayılır. Onun elmi maraq dairəsi çoxşaxəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Tofiq müəllimin elmi maraq dairəsi təkcə dil məsələləri ilə məhdudlaşmır, onun elmi maraq dairəsi ədəbiyyatşünaslıq məsələlərinin tədqiqini də əhatə edir. Tofiq müəllim son illər türkologiya üçün maraq doğuran bir neçə əsəri rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 2005-ci ildə Mikayıl Bastunun «Şan qızı dastanı və poetikası» kitabındakı poemanı tərcümə etməklə yanaşı, bu əsər haqqında yüz səhifəlik tədqiqat işi də yazmışdır. Ümumiyyətlə, onun fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Onun Azərbaycan elmi üçün, bütöv türk dünyası üçün nələrdi gözü qabağındadır.

... Orta məktəbdə oxuyarkən mənə həmişə bir şey düşündürürdü: müəllim-tələbə münasibəti. Müəllimin öz şagirdini, öz tələbəsini sonsuz bir məhəbbətlə sevməsini, ona qayğı göstərməsini, ona ata-ana məhəbbəti ilə yanaşmasını qeyri-adi qəbul edirdim. Böyüdüm. Düz 50 il bundan əvvəl BDU-nun filologiya fakültəsinə qəbul oldum. Tofiq müəllim iki semestr mənə dərs dedi. Həm mühazirəni, həm də məşğələni özü aparırdı. Birinci semestr yoxlama, ikinci semestr isə imtahan götürdü. Biz tələbələri çox diqqətlə dinləyəndən sonra qiymətləndirirdi. Mənə Sultan xanım, «əla» alırsan – dedi. Açıq deyim ki, «əla»ya cavab verməmişdim. Utandım, Tofiq müəllim, əlavə suallar da verin – deyəndə o, bəs sənə iki semestrlik fəaliyyətin əlavə sualların cavabı deyilmi? Sultan xanım, arxayın ol, «əla» sənə öz qiymətidir. Özü də ana südü qədər halal. Onda öz-özümə qərar verdim. Mən də belə müəllim olacağam.

Tofiq müəllim o zaman bizə «Ədəbi dilin tarixi» fənnini tədris edirdi. Məşğələlərdə ədəbi dilin nəzəri məsələlərini ədəbi nümunələr əsasında izah etməyimizi tələb edirdi. Hər tələbənin qalın bir dəftəri vardı. Dil faktlarına, dil məsələlərinə aid nə qədər nümunə seçirdikse, həmin dəftərdə öz əksini tapırdı. Tofiq müəllim imtahan qabağı həmin dəftəri məndən və Almazdan götürdü. O zaman heç bilmədik ki, Tofiq müəllim nə üçün belə edir?

İllər keçdi. Mən də universiteti qurtardım. Bu illər ərzində çox qüdrətli müəllimlər gördüm. Həm orta məktəbdə, həm də ali məktəbdə qismətimə gözəl müəllimlər düşmüşdü. Mənə dərs deyən müəllimləri xatırlayıram və böyük təəssüf hissi ilə köks ötürürəm ki, indi onların çoxu bu dünyada yoxdur. Burada mərhum Ağamusa müəllimin də adını Tofiq müəllimlə bir sırada çəkmək istərdim. Hər ikisi tələbələrini həm sevdilər, həm də özlərini sevdirdilər. Mənim əziz və unudulmaz müəllimlərim, atam və anamdan sonra siz mənim mənəvi müəllimlərimsiniz. Allah sizə rəhmət eləsin!

İşə Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında başladım. Hər dəfə Tofiq müəllimi görəndə çox səmimi və mehribanlıqla görüşərdik. Müqəddəs hisslər üzərində formalaşan müəllim – tələbə dostluğumuz illər keçdikcə daha da möhkəmlənirdi. Bir dəfə Türkologiya kafedrasına getmişdim. Tofiq müəllimin bizə dərs deyən çağları yadına düşdü. Dedi ki, ay yoldaşlar, Sultan xanıma bir il dərs demişəm. Onda mən ikinci il idi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi fənnini tədris edirdim. Təhsil Nazirliyindən göstəriş gəldi ki, bu fənnin dərsliyi yazılmalıdır. Özü də 5 ay müddətində. Dərsliyin birinci hissəsini yazdım, ikinci hissəsinə gələndə Sultan xanımın dəftərinin orasını-burasını redaktə edib verdim çapa. Elə də o kitab çıxdı. Sultan xanımın xidmətini unutmam. Düzü elə utandım ki, bunu dillə ifadə etmək çətindir. Hər şagird, hər tələbə müəllim ömrünün silinməz bir səhifəsidir. İllər keçdikcə, zaman dəyişdikcə bu səhifələr şirin bir xatirə kimi sənə keçmişinə çevrilir və sən zamanın axarında ömrün qayğılı, bəzən də qayğısız anlarını o səhifələrdə tapırsan. Fəxr edirəm ki, Tofiq Hacıyev ömrünün bir səhifəsini də mən tutmuşam. Özü də unudulmaz, silinməz səhifəsini... Tofiq müəllimin ömrünün bu səhifəsini yaşadığıca, başa düşmüşəm ki, bizə müəllimlik peşəsinin sirlərini öyrədib, sənəti sevdirdi. Müəllimlik elə bir peşədir ki, o hər bir insanı, həm də bu peşəyə vurğun olan, ona qəlbən bağlı ömür yaşayanların özlərini də kamilləşdirir, formalaşdırır. Müəllimlər insan zəkasını nurlandıran sönməz işıq mənbəyi olmaqla bərabər, bəşəriyyətin mənəvi yükünü çiyinlərində daşıyan həyat

anteyləridir. Ömrünün ən gözəl çağlarını, ən enerjili illərini, saçının qara tellərini müəllimlik sənətində ağardan Tofiq müəllim! Biz tələbələriniz özümüzü tanrının sevimli bəndələri hesab edirik. Çünki biz Sizin kimi bir müəllimdən, ən əsası yüksək pedaqoji ustalığa malik olan bir İnsandan dərs almışıq.

Tofiq müəllim yüksək erudisiyaya, böyük mədəniyyətə, dərin intellektə sahib olan insandır. O, əsl pedaqoqdur, minlərlə tələbənin sevimlisi, inamı, pərəstiş etdiyi bir şəxsiyyətdir. Onda dinləyiciləri maraqlandırmaq, özünə cəlb etmək qabiliyyəti çox güclü idi. Bu qədər informasiya bolluğunda o, həmişə yeni söz deməyi bacarmış, elmin, biliyin daim işıq, ziya olduğunu tələbələrinə aşılamağa bilmişdir. O, öz maraqlı mühazirələri ilə daim tələbələrinin təfəkkürünü, düşüncə tərzini inkişaf etdirməyi, biliklərini zənginləşdirməyi bacarmış, öz müdrikliyi, dərin ağılı, gözəl nitqi ilə onlara şəxsi nümunə olmuşdur. Onun alimliliyi ilə müəllimliliyi – əsl pedaqoqluğu vəhdət təşkil edirdi. O, tələbələrinə örnək olan, çox yüksək mənəviyyətə malik olan müəllimlərimizdən idi.

Fransız filosofu Pol Valerinin fikrincə, «İnsanın özündən sonra qoyub getdikləri onun adı ilə bağlı olur, onun əməlləri bu adın fərəh, nifrət, yaxud laqeydlik rəmzinə çevrilməsinə səbəb olur». Filosof elm adamları üçün birincisinin, əksər hökmdarlar üçün ikincisinin əhəmiyyətli olduğunu qeyd edir. Tofiq müəllim sadə, səmimi, olduqca həssas, sözüne bütöv, diqqətçil və dəqiq adam idi. Onun ağayana baxışı heç zaman yadımdan çıxmır. Onda hər şey gözəl idi. Danışığı təzə, nüfuzetmə qabiliyyəti, kübar davranışı hamını valeh edirdi. Daxili məzmunu xarici forma ilə vəhdətdə idi. O, həmişə səliqəli və gözəl geyinirdi. Böyük rus yazıçısı A.P.Çexov yazırdı: «Ziyalıda hər şey gözəl olmalıdır!». Mən cəsarətlə deyərdim ki, bu dərin məntiqli sözləri Tofiq müəllimə şamil etmək tamamilə yerinə düşərdi.

Tofiq müəllim narahat qəlbli insan idi. 1990-cı ilin avqust ayı idi. Qəbul imtahanları başlamışdı. Mən qızım Humayla birlikdə universitetin həyətindəki ağacların altında dayanmışdıq. Yanımızdan bir maşın ötdü. Sonra həmin maşın arxaya doğru geri qayıtdı, bizim yanımızda dayandı. Arxa qapı açılarda Tofiq müəllimi gördük. O, səhər tezdən burada nə edirsiniz?» – ərkəyə soruşdu. Qızımı göstərərək: - Humay bu gün qəbul imtahanı verəcək dedim. Tofiq müəllim cibindən tez bir siyahı çıxartdı və qızımın imtahan vərəqəsinin nömrəsini ora yazdı. Sonra əlavə etdi: Görək, Humay xanım da anası kimimi oxuyacaq? (Həmin ili Tofiq müəllim dil-ədəbiyyat üzrə fənn birləşməsinin sədri idi). Humay imtahanların hamısından «əla» alaraq BDU-ya qəbul olundu.

Mənim əziz müəllimim! Sizin narahat qəlbiniz, ürəyiniz axıra kimi bax, beləcə döyündü! Şərəfli ömrünüzü mənəli yaşadınız! Siz dünyanızı dəyişəndən sonra mən hər dəfə universitetə gələndə o qovaq ağacının altında dayanır, sizin ayaq izlərinizi axtarıram. Qovaq ağacının yarpaqları xışıldadıqca, mənə elə gəlir ki, sizin ruhunuza nəğmələr oxuyur.

İki il əvvəl «Kredo» qəzetində «Səməd Vurğun səxavəti» adlı bir məqalə oxudum. Məqaləni mərhum yazıçı, filologiya elmləri doktoru, professor İmamverdi Əbilov yazmışdı. Məqalənin düz ortasında Əli Rza Xələfliyə qara şrifflə yazılmış bir məktub ünvanlanmışdır: «Əzizim Əli Rza müəllim! Nədənsə, uzun illərdən bəri Səməd Vurğun haqqında yazmağa başlayanda böyük bir türkoloq alimimiz Tofiq Hacıyevi xatırlayıram. Səbəbini bilmirəm, mənə əyan olan budur ki, bu bədii sevdada İlahi bir hikmət var. Görsən, salamımı yetirməyinizi xahiş edirəm». Göründüyü kimi yazıçı İ.Əbilov T.Hacıyevin səxavətini, xeyirxahlığını Səməd Vurğunun səxavəti, xeyirxahlığı ilə eyni səviyyədə tutur, eyni səviyyədə qiymətləndirir.

Tofiq müəllim bütün ömrü boyu xeyirxah və səxavətli olub. Antik dövrün mahir natiqi Solon öz mühazirələrində söyləyirdi: «Həyatın ən yüksək qayəsi xeyirxahlıqdır...» Müqəddəs “Quran”ımızda da yazılıb ki, «əsl insan odur ki, xeyirxahlıq etsin, səxavət göstərsin. Bunlar ekiz qardaşlardır».

Məhəmməd Peyğəmbərdən soruşurlar: «Əsil alim kimdir?»- «Əsil alim o şəxsdir ki, elmi öyrənən və öyrədən olsun». Tofiq müəllim elmi həm öyrəndi, həm də öyrətdi, özü də təmənnəsiz öyrətdi. O, xeyirxahlıq mücəssəməsi idi. 50 il bundan əvvəl bizim nəsil Tofiq müəllimin auditoriyasına daxil olanda özü demişkən cavan oğlan idi. Onun zil qara saçları, təbəssüm dolu gözləri, nurlu və mehriban çöhrəsi, asta yerişi o vaxtdan beynimizə həkk olunub. Uzun illərdir ki, ali məktəbin koridorları ilə addımlamış, auditoriyalarda nəsil-nəsil tələbələrə ana dilinin sirlərindən söhbət açmışdır. İllərlə ayaq döydüyü pillələr onun ömür pillələri ilə qovuşmuşdur. Mülhazələri – mühazirələri bəzən dilin müasir sərhədləri ilə məhdudlaşar, bəzən üç min il keçmişə yol açardı.

O söhbətlər, o geyim, o yerləş, o mehriban sifət hamıya tanış idi. Min adamın arasında seçilərdi Tofiq Hacıyev! Bəzən üzündə bir utancaqlıq sezilərdi. Lakin sözə başlayanda elə bil, ilhama gələrdi. Bu ilham onda gənclikdən vardı, gənclik illərinin yadigarı idi. Amma onun gəncliyi biz tələbələrin gözləri qarşısında olmasına baxmayaraq bizə elə gəlirdi ki, o, heç gənc olmayıb. Dünyaya elə müdrik bir görkəmdə, sənətinin kamil bilicisi, həqiqi professor kimi gəlib. Lakin ömür kitabını vərəqlədikcə, uşaqlıq illərindən başlayaraq, onun şöhrətinin mayasını şərəfli əməkdə, zəhmətlə istedadın vəhdətində görürük.

İstedad Tanrının insana bəxş etdiyi ən böyük nemətdir. Bu, insanın bütün varlığını işıqlandıran ilahi bir nurdur. Allah bu neməti kimə, nə üçün verdiyini özü bilir. Tofiq müəllim elmin zirvələrini fəth etmiş

məşhur bir istedad sahibi idi. O, işini, peşəsini sevən və tabeliyində olan insanlardan da bunu tələb edən bir şəxs idi. Ümumiyyətlə, işləyən adamlara rəğbəti vardı. İstedadlı gəncələri axtarıb, seçib işə cəlb edir və qiymətləndirirdi. O, hər şeyin yerli-yerində, dəqiq və dürüst olmasını istəyirdi. Onun ilhamı suyu heç vaxt tükənməyən dağdan çağlayan bir bulağa bənzəyirdi. Tofiq müəllim kollektivində çox sevilirdi; ədəb-ərkanı, abır-həyası, səmimiliyi, alicənablığı, xeyirxahlığı ilə özü qazanmışdır bu sevgini. O, daim əqidə bütövlüyünü, şəxsi ləyaqətini qoruyub saxlamışdır. Onun dünyaya, insanlara sevgisi tükənməz idi. Bu sevginin içində humanizm də, qayğıkeşlik də, xəlqilik də, bəşərlik də – hamısı vəhdət halında idi.

Nisbətən yaşlı olsa da, qəlbi cavan, qəlbi yazıb-yaratmaq eşqi ilə çırpınan müəllimim! 80 yaşınıza az qalmışdı, lakin zəhmətdən yorulduğunuzu eşitməmişdik, görməmişdik. Allahın sizə bəxş etdiyi ömrü elə-belə başa vurmadınız. Sizin bu gününüz dünəndən, sabahınız bu gündən fərqli olub. Allah sizi xoş niyyət-lərin, nəcib əməllərin həyata keçirilməsi üçün yaratmışdır. Ona görə də insanlar qəlb pərdələrini qaldırıb duyğularını sözə çeviriblər; şeir, qəsidə – poema, çoxlu sayda məqalələr qəzet və jurnal səhifələrinə köçüb:

Səmada ulduz idi, bir şimşək kimi axdı,
Xatirəsi xəyalda silinməz iz buraxdı. (M.Mahmudov).

Soltanlı kəhrizində su dayandı, axmadı,
Cəbrayıl çinarında qamət də yandı getdi.

İsmayıl oğlu Tofiq – söz dağları Bisutun
Məntiqi külüng idi – alət də yandı getdi. (Ə.R.Xələfli).

Mətbuatda çıxan yazıların hamısında Tofiq müəllimin gözlənilməz ölüm xəbərindən üzlənmək və dərin təəssüf hissi keçirmək, kədərə şərik olmaq duyğusu və eyni zamanda bu böyük ziyalıya sonsuz ehtiramın, sevginin təcəssümü dayanır.

... Ötən il 65 yaşım tamam oldu. Balaca bir qonaqlıq verirdim. Onda da xeyli danışdı. Sultan xanıma dərs deyəndə cavan bir oğlan idim. Mən isə Sarvan-Sadaxlıdan gələn bir uşaq – deyə cavab verdim. Tofiq müəllimin qəribə bir yumoru var idi. O, yenə də dəftər əhvalatını xatırlatdı. Sanki, hər bir tələbəsi ilə fəxr edirdi. Sonra da təzə açılmış kafedramız haqqında, onun üzvlərinin şənini ürəkaçan, yaddaşlardan heç zaman silinməyən xoş sözlər eşitdik. Axırda da Səidə xanımı kafedra müdiri olması münasibətilə təbrik etdi. Ona xeyir-dua verdi. Bu şərəfli və məsuliyyətli vəzifəyə layiq olduğuna görə uğurlar dilədi. Bu kafedranın gələcəkdə adlı-sanlı bir kafedra olacağına əvvəlcədən əmin olduğunu bildirdi. Yenə də onun nitqində xeyirxahlıq hiss olunurdu. Sanki xeyirxahlıqla yoğrulmuşdu mayası Tofiq müəllimin! Nə yaxşı ki, onların hamısını video-kameraya çəkirdik. İndi hər dəfə o video-görüntüyə baxanda Tofiq müəllimin səmimi və saf münasibətini duyanda, həzin səsini eşidəndə, ağayana baxışını görəndə ürəyimə bir sərnilik gəlir. İndi uşaq və gənclik illərinin xatirələri qəlbimdə bir xəyal olmuşdu. Bu xatirələr yada düşdükcə məni qanadma alıb sirlili bir aləmə aparır – düz 50-55 il əvvələ. O illərə ki, onda müəllim-tələbə dostluğuna əlçatmaz bir şey kimi baxırdım. Bu xəyal Tofiq müəllimin simasında həqiqətə çevrildi. Əziz müəllimim, indi sizin haqqınızda xatirə yazmaq mənim üçün çox çətinidir. O xatirələri çözlədikcə, o xatirələrin qaynar qucağında çırpınan ürək sakitcə pıçıldayır: İndi Tofiq müəllim aramızda yoxdur. Ancaq uzun illər tanıdığım, yaradıcılığını müntəzəm izlədiyim əziz müəllimin 80 illik yubileyində də ürək sözümlə deməsəm, qınağa düşərdim.

Nə olaydı... Nə olaydı Tofiq müəllimin başının üstünü kəsdirən bu qəfil ölüm heç olmasa bir az ləngiyəydi! – Onda özünüz ürəyinizin istisi və məhəbbəti ilə doğma və əzizlərinlə birlikdə ömrünüzün 80-ci baharını qeyd edərdiniz. Bu gün sizin 80 yaşınız tamam olur. Mən cəsarətlə deyərdim ki, sizin 80 illik şərəfli ömür yolunuzun səhifələrini vərəqlədikcə görürük ki, əməllərinizlə yaşınızı çoxdan qabalamısınız. Siz bu yaşınızda 100, bəlkə də daha artıq qocaman bir insanın görə biləcəyi işləri görmüsünüz.

Tofiq müəllim vətənpərvərlik, yurd sevgisi, yurd yangısı ilə mənalı ömrünü başa vurdu. Bu mənalı ömür yolu doğma Cəbrayıldan – Soltanlı kəndindən, onun bəy nəslindən başladı. Vətənpərvərlik, yurd sevgisi onun ömür yoluna bələdçi oldu. Nəcib xasiyyəti ona böyük hörmət, çoxlu dostlar qazandırdı.

Sizi son mənzilə yola salmaq üçün hamı gəlmişdi. Böyük bir izdiham dalğalanırdı. Bir var önlənər, bir də var əbədiyyətə qovuşanlar. Siz əbədiyyətə qovuşanlardansınız! Bu gün də bu zalda möhtəşəm bir izdiham var. Bugünkü tədbir Sizin timsalınızda elmimizə verilən qiymət və sayğı kimi qəbul edilməlidir. Sevinirəm ki, bu gün Sizi hamı hörmət və ehtiramla yad edir, hamımız üçün örnək olan yüksək mənəvi keyfiyyətlərinizdən danışır. Siz bizim aramızda cismən yoxsunuz, mənən yaşayırsınız. Siz sağlığımızda olduğundan da daha çox anılırsınız, daha çox sevilirsiniz!

Əziz müəllimim! Yubileyinizi SİZSİZ qeyd edirik. Sizin 80 yaşınız mübarək! Bu ad günü SİZSİZ, fəqət SİZİN!

MAHMUD MAHMUDOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

SƏMADA ULDUZ İDİ...

Açar sözlər: *T.Hacıyev, qətiyyətlilik, səmimiyyət, alimlik*

He was the star in the sky...

The article is devoted to the memory of famous linguist, Turkologist, academician Tofiq Hacıyev, who would have turned 80 years old.

Keywords: *T. Hacıyev, determination, sincerity, scientific.*

Ötən il noyabr ayının iyirmi yeddisi günortaya qədər mənim üçün adi günlərdən biri idi. Hətta müəyyən mənada daha uğurlu sayıla bilərdi. Belə ki, tədris etdiyim fənnin tələbinə-istehsalat prosesi ilə əyanilik naminə tələbələri “Azərbaycan” nəşriyyatına aparıb onları bəzi redaksiyaların işi ilə tanış etmişdim. Bu məsələ xüsusilə “Kredo” qəzeti redaksiyasında daha səmərəli olmuşdu. Qəzetin baş redaktoru, qələm dostum Əli Rza Xələfli həvəslə söhbət aparıb hazırlıq prosesi barədə xeyli məlumat vermiş, “Kredo”nun yeni nömrələrini, özünün təzə kitablarını onlara hədiyyə etmişdi. Mən fasilədə fakültəyə qayıtmayıb birbaşa evə gəlmişdim. Elə qarşıma bir stəkan çay qoyub içmək istəyirdim ki, qonşum hövlanək şəkildə bizə gəlib həyəcanla soruşdu:

- *Doğrudur ki, Tofiq Hacıyevin həyat yoldaşı qazdan zəhərlənib, özü isə həlak olub?!!*

El ifadəsi ilə demiş olsam, sanki yer ayağımın altından qaçdı. Tələsik tanışlarıma zəng etdim. Onlar da acı xəbəri təkzib etməyib təsdiqləyəndə daha nə edəcəyimi bilmədim. Həm də fikirləşdim ki, artıq bu, yaxınlarımla bağlı ikinci məşum hadisədir. Bəli, vaxtilə qohumlarımızdan biri də elə təzə mənzilin açarını ələ almaq ərəfəsində eyni şəkildə həyata vida etmişdi. Görünür, dərdin özünə şərik sevməsi barəsindəki fikir heç də yanlış deyilmiş...

Mən onunla əyani tanışlıqdan əvvəl də haqqında çox eşitmişdim. Həmkarları, xüsusən mərhum Şahməddin Xəlilov (məşin qəzasında, elə sükan arxasında həlak olub) kafedra müdirlərinin sadəlik və səmimiyyətindən, dərin və parlaq zəka sahibi olmasından, nəcib əməllərindən çox danışmışdı. Xüsusilə yazıçı dostum mərhum Əlibala Hacızadə keçmiş tələbə yoldaşlarından söz açarkən, iki nəfər üzərində daha çox dayanar, ancaq hər cəhətdən üstünlüyü Tofiq Hacıyevə verərdi. Bütün bunlara görə ürəyimdə ona meyil, hörmət və ehtiram yaranmışdı. Ancaq bilməzdim ki, gün gələcək xeyirxahlıq və obyektivliyindən mənə də pay düşəcək. Bu, belə oldu.

Üzərində uzun illər işlədiyim “Sözün qısa” adlı kitabımın əlyazmasını Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatına təqdim etmişdim. O, ənənəvi janrlarda yazılmamışdı, aforizm, atmaca və ikiliklərdən ibarət idi. Xülasə, dövrün əlamətləri ilə bağlı şəkildə səbirsizliklə nəşrini gözləyirdim. Dövrün əlamətləri dedikdə isə iki amili nəzərdə tuturam. Əvvəla, o zaman nəşriyyatlar nəşr məhsullarına müəyyənləşdirilmiş qayda əsasında xeyli dərəcədə qonorar verirdi. Digər tərəfdən müəllifin məşhurluğundan, nəşrlərin səviyyəsindən asılı olaraq kitabların minlərlə və daha artıq oxucusu vardı. Bütün bunlar isə heç də az şey deyildi, bütövlükdə maddi və mənəvi marağın vəhdətini özündə əks etdirirdi.

Odur ki, Ələvsət Ağalarov adlı əməkdaşın əlyazmama bütünlüklə mənfi rəy yazmasından xəbər tutanda necə möhkəm diltör olduğumu təsəvvür etmək çətin deyil. Ancaq geri də çəkilmədim. Çünki inadkarlığımıza imkan da vardı: Ümidim xarici rəyə idi.

Məlum olduğu kimi, bilavasitə nəşriyyat əməkdaşlarının özlərinin verdikləri rəy daxili rəy adlanır. Lakin bəzən əlavə - xarici rəyə də ehtiyac duyulur. Bu ehtiyac konkret sahə üzrə nəşriyyatda mütəxəssis olmayanda, bir də müəllif nəşriyyat əməkdaşının rəyi ilə ısrarlı şəkildə razılaşmadıqda edilir. Lakin hər iki halda subyektiv amillər işə mənfi təsir göstərməsin deyərək nəşriyyat əlyazmasının kimə məxsus olmasını gizli saxlayır. Bu məqsədlə müəllifin adı, soyadı vərəqdən pozulur, həmçinin məktubda da o, göstərilmir.

Mənim əlyazmam əlavə rəy üçün filologiya elmləri doktorları: Təhsin Mütəllimova və Akif Hüseynova göndəriləndə də təbii ki, bu tələblərə layiqincə əməl olunmuşdu. Son rəylər bütünlüklə müsbət olduğundan əlyazmasının nəşri tematik plana salınmış, ona təhlil xarakterli məqalə yazmaq üçün Tofiq

Hacıyevə göndərilmişdi. Tofiq müəllimin əlyazmanı necə yüksək qiymətləndirməsi elə sərlövhdən - “Yığcamlığın və hazırcavablığın kəsəri”ndən aydın görünür. Həm də fikir və mülahizələri heç də ümumi səciyyə daşmır, konkret nümunələrlə əsaslandırılırdı. Müəllif yazırdı ki, “Birincisi, bu yazılar öz poetik xüsusiyyəti ilə seçilir, məsələn... qafiyələr eyni hecalı misraların sonunda deyil, atalar sözünün şeir, nəsr tipindədir: *Torpaq barından, insan arından tanınar. Torpağı arıtmayan bazar yarıtmaz. Torpağın ətrini duymayan onun xətrinə də dəyər. Müştəri səsləməyi xoşlayan mal-qara bəsləməyi də bacarmalıdır.*

İkincisi, nümunələr atalar sözü və məsəllərə aid yığcamlığı ilə səciyyələndirir...

Üçüncüsü, bu yaradıcılıq məhsulu ictimai məzmununa görə diqqəti çəkir...

Dördüncüsü, bu yazılarda xalq yaradıcılığı üçün səciyyəvi əlamətlərdən olan improvizasiya **var...**”

Məlumat üçün xatırladım ki, Tofiq Hacıyev o zaman Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nə həqiqi, nə də müxbir üzvü idi, həmçinin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etmirdi. Hələ Əməkdar elm xadimi adına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdünə də layiq görülməmişdi. Yalnız Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri idi. Bununla belə, yenə sözü kəsərli, nüfuzu böyük idi. Həm də təqdimat xarakterli yazı o qədər tutarlı idi ki, əlyazmama mənfi rəy yazmış əməkdaş mənimlə qarşılaşmaqdan yayınar, üz-üzə gəlməməyə çalışardı.

Tofiq Hacıyevin xeyirxahlığına, alicənablığına aid başqa bir faktı yada salım.

Kafedranın sabiq müəllimi Əbdülhəmid Bağirov ömrünün son aylarını ağır xəstə halda yataqda keçirmişdi. Maddi vəziyyəti də bir o qədər ürəkaçan deyildi. Elə buna görə də Tofiq Hacıyev həmkarları ilə birlikdə dərslərini əvəz edir, aylıq əmək haqqı mənim vasitəmlə ona çatdırırdı. Halbuki rektorluğun bu işdən xəbər tutub narazı qalacağı ehtimalı da müəyyən dərəcədə narazılıq hissi doğururdu.

Yəqin ki, mənim bilmədiyim çoxlu başqa faktlar da var. Lakin elə qələmə aldıklarım da az deyil. Deməli, Allah onu ancaq xeyirxahlıqdan ötrü, xoş niyyətlərin, nəcib əməllərin həyata keçirilməsi üçün yaratmışdı. Bütün bunları düşündükcə fikirləşirəm, sanki o:

Səmada ulduz idi, bir şimşək kimi axdı,

Xatirəsi xəyalda silinməz iz buraxdı.

Allah ona qəni-qəni rəhmət eləsin, qəbri nurla dolsun!

SİMA QULİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

TERMINOLOJİ TƏDQİQATLAR AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN ORTAQ TÜRK DİLİ İDEYASI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *termin, terminologiya, alınma, beynəlmiləl termin.*

The researches by the academician Tofiq Hajiyev in the context of the idea of common Turkic language

In the article have been investigated the questions of solution of the problem of common Turkic language from the point of view of terminology. The modern stage of linguistics affirms the existence of the common terminologic layer in the number of Turkic languages. The existence of this layer create the possibilities for the formation of common terminological fund of a number of Turkic languages. The solution of this problem may be realized by means of loan terms, international terms, terminological unification and standartization and also by creation of the common National corpus of Turkic languages.

Keywords: *term, terminology, adopting, international terms.*

Görkəmli Azərbaycan dilçisi, akademik Tofiq Hacıyevin çoxşaxəli yaradıcılıq istiqamətlərindən biri onun müstəqillikdən əvvəl obyektiv səbəblərdən az, müstəqillikdən sonra isə məsələyə subyektiv, daha doğrusu? şəxsi münasibətindən irəli gələrək çox müraciət etdiyi «Ortaq türk dili» problemi olmuşdur. O yazırdı: «Türk dil ailəsini başqa dil ailələrindən fərqləndirən buradakı ailədaxili anlaşma faktıdır. Türkcələrin bir-birini anlama dərəcəsinə yaxınlığı dünya dillərinin ailə quruculuğu tarixində xüsusi haldır. Ansaq bu anlaşma qismən anlaşmadır; ideya da bundan ibarətdir ki, bu qismən anlaşma bazasında bir ümumi, ortaq dil yaradılsın. ...Heç bir türkcənin hüququna toxunmadan, hər birinin tarixi inkişaf yolunu davam etdirməsi şərti ilə elə bir məxrəcə gəlmək olar ki, bütün türklər bir dildə danışsınlar»[1, 8]. T.Hacıyev bu problemin həllinin

müxtəlif yollarını göstərməyə çalışmış, 2013-cü ildə bu barədə monoqrafiya yazmışdı [1] və bu istiqamətdə axtarışlarını davam etdirirdi.

«Ortaq türkcə ideyasını zaman özü yaratdı və tez bir zamanda onu çeşidli elmi toplantıların – qurultayların, konfransların, bilgi şələnlərin (simpoziumlarının) müzakirə mövzusunə çevrildi. Bu toplantılara misal olaraq, 1992-də keçirilən birinci sürəkli dil qurultayının (Ankara, may) Türk dil Qurumu qurultayını (İstanbul-Ankara, sentyabr-oktyabr), «Orta türk» konfransının (Daşkənd, 1992) və b. göstərmək olar. Ortaq türk dili ideyasına marağ bu gün də davam edir. Ortaq türk dili ideyasına marağ bu gün də davam edir»(2, 244).

Ortaq türk dili probleminin həllinə ilk yaxınlaşmalardan birini tədqiqatçıların bir qismi terminologiya sahəsində axtarırlar. Bunu əsas götürərək, terminoloji tədqiqatlarda hansı məsələlərə ortağ türk dili prizmasından yanaşmanın mümkünlüyü barədə bəzi fikirlərimizi ümumiləşdirmək niyyətindəyik.

Ortaqlaşdırma mahiyyətinə görə leksikoqrafiya və leksikologiyadan çox geniş bir məsələ, daha doğrusu, fundamental problemdir. Ortaqlaşdırma qohum və qohum olmayan dillər əsasında qoyulduğu kimi, formal dillərin yaradılmasında da mərkəzi mövqə tutur. Hər iki istiqamətdə işlər görülür, tədqiqatlar aparılır. İlkini yaxınlaşmada qohum dillər üçün ortaqlaşdırma nisbi sadə görünür. Bu ondan irəli gəlir ki, qohum dillərin müxtəlif səviyyələrdə ortağ vahidləri və ünsürləri mövcuddur.

A.Axundov yazır: «Ortağ türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını (başqa sözlə, ortağ əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s.) nəzərdə tuturlar. ... ortağ türk dili anlamı iki mühüm məsələni özündə birləşdirmiş olur: 1) ortağ türk dili uluslararası ünsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi və 2) ortağ türk dili ortağ əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan bir dil kimi» (2, 245). Müəllifin ikinci bənddə qeyd etdiyi ortağ terminologiyayı yaratmaqla bağlı terminologiyanın nəzəri və praktik məsələləri bir sıra imkanlar yaratmış və bir sıra imkanları da verə bilər. Fikrimizcə, bu imkanlar aşağıdakılardır:

1. Bir sıra türk dillərinin ayrı-ayrı sahələr üzrə ortağ terminoloji bazası vardır.
2. Terminologiyaya dair araşdırmaları türk dilləri çərçivəsində əlaqələndirib ortaqlaşdırmaq olar.
3. Yeni terminlərin alınmasını əlaqələndirmək mümkündür.
4. Terminoloji leksikoqrafiyada ortağ lüğətlərin tərtibinə başlamaq olar.
5. Kompüter lüğətçiliyi ortaqlaşdırma üçün baza rolunu oynaya bilər.
6. Türk dillərinin milli korpusunun yaradılmasında sözləri birləşdirmək vacibdir.

Ortağ terminoloji bazanın mövcudluğu. Bir sıra türk dillərinin ayrı-ayrı sahələr üzrə ortağ terminoloji bazasının mövcudluğu keçmiş SSRİ-də türkdilli xalqların yaşaması və onların terminologiyasının rus dilinin vasitəçiliyi ilə inkişaf etməsi məlum həqiqətdir. Azərbaycan, qazax, türkmən, qırğız, özbək dillərinin terminologiyası sovet dövründə xeyli inkişaf etmişdir. Bu dillərin o dövrdə eyniasanlı əlifbaya malik olması və terminoloji bazalarını rus dilinin vasitəçiliyi və təsiri ilə formalaşması nəticəsində onlarda xeyli sayda ortağ terminlər əmələ gəlmişdir. Doğrudur, bu terminlər alınmalardır. Nəzərə almağ lazımdır ki, terminalma ümumi bir prosesdir və bu gün də davam edir.

Başqa dildən terminalma müxtəlif dövrlərdə fərqli ola bilər. Bu, ilk növbədə xalqlar arasında iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi sahələrdəki əlaqələrdən asılıdır. Azərbaycan dilinin müxtəlif sahə terminologiyalarına ərəb və fars dillərinin təsiri mərhələləri olmuşdur. Son dövrlərdəki tədqiqatlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, beynəlmiləl terminlərdən istifadə olunması və ingilis dilindən terminlərin alınması prosesi sürətlənmişdir (3, 10). Bütün bunlar terminologiyanın formalaşmasında ikinci mənbə rolunu ingilis dilinin, üçüncü mənbə rolunu isə beynəlmiləl terminlərin oynaması faktını təsdiqləyir. Azərbaycan dilində Avropa dillərindən olan alınmaların böyük əksəriyyəti rus dili ilə əlaqələr prosesində alınmış və mənimsənilmişdir. Lakin hazırda Azərbaycan dilində gedən proseslər Avropa dillərindən yeni alınmaların birbaşa və ingilis dili vasitəsi ilə alınmasının tədricən aparıcı mövqeyə çıxmasını təsdiq edir. Bu da Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiyası ilə əlaqəlidir. Eyni fikirləri qazax, qırğız, türkmən, özbək dilləri haqqında da söyləmək olar. Doğrudur, bu dillərdə rus dilindən asılılıq hələlik Azərbaycan dilində olduğu qədər aradan qaldırılmamışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin terminoloji bazasının inkişafında da hələlik rus dilinin təsiri vardır.

Ortağ türk dili ideyası dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Şübhəsiz ki, burada ilk növbədə leksik sistemin formalaşdırılması məsələsi ön plana çəkilir. Dilin leksik sistemində terminlər xüsusi çəkiyə malikdir. Müasir dövrdə terminoloji sistemlər daha sürətlə inkişaf edir. Bütün dillərdə yeni terminlər yaranır, terminoloji sistemdə alınma terminlərin sayı artır. Bu cəhət terminlərin ortaqlıq məsələsini qabartmağa imkan verir. Dil sahəsində yaxınlaşmanın bir vasitəsi əlifbaların eyni əsasa gətirilməsidirsə, digər əsas vasitə terminoloji sistemlərdə ortaqlığa, yaxınlığa nail olmaqdır.

Təhlil və araşdırmalardan belə bir nəticə çıxır ki, türk dillərində bütün sahə terminologiyalarında elə terminlər vardır ki, onlar tam üst-üstə düşür. Bir sıra terminlərdə fonetik fərqlər özünü göstərir. Azərbaycan dilində «sistem» şəklində olan termin qırğız, türkmən, özbək dillərində «sistema» formasındadır. Bu sözün rus variantındakı son «a» fonemi Azərbaycan dilində atıldığı halda, bir sıra türk dillərində saxlanılmışdır. Ortaqlaşdırma prosesində bu fərqi aradan qaldırmaq mümkündür.

Türk dillərində istifadə olunan alınma terminlər arasında affiksial morphem səviyyəsində fərqləri olan terminlər kifayət qədərdir. Fərq bəzən bir, bəzən bir neçə dildə qeydə alınır. Eyni zamanda, fərqi müxtəlif türk dillərində olması halları da az deyildir. Əgər modulyasiya terminində fərq özbək variantındadırsa, “conservative network” terminində birinci komponentin fərqli işlənməsi qırğız dili variantında müşahidə olunur: konservativ bənd (Azərbaycan), konservativdüyü zveno (qırğız), konservativ zveno (türkmən, özbək). İki-komponentli və ya söz birləşməsi şəklində olan bu terminə Azərbaycan dilində ikinci komponent dilin öz leksik vahidi ilə əvəz edilmişdir (bənd). Digər üç dildə isə ikinci komponent də rus dilindən olduğu kimi götürülmüşdür. Söz birləşməsi şəklində olan terminlərdə belə hallar müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Məsələn, kontaktlı tranzistor (Azərbaycan), kontaktuu tranzistor (qırğız), kontaktlı tranzistor (türkmən). Kontaktli tranzistor (özbək); kontakt səthi (Azərbaycan), kontakt beti (qırğız), kontakt üsti (türkmən), kontakt səthi (özbək); kompleks müstəvi (Azərbaycan), komplekstüü teqizdik (qırğız), kompleks tekizlik (türkmən), kompleks tekislik (özbək); kompleks kök (Azərbaycan), komplekstüü tamır (qırğız), kompleks kök (türkmən), kompleks ildiz (özbək) və s.

Biz belə qənaətdəyik ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olmuş türkdilli xalqların dillərindəki terminoloji fərqlərin müəyyən bir sistem əsasında aradan götürülməsi ən azı bu dillərin ortaq terminologiyasını yaratmağa əsas verir.

İnternasional terminlərin eyni mənbə dildən alınması. Milli dillərin leksik fondunun formalaşmasında iki meyil müşahidə olunur. Həmin meyillərdən biri fondun dilin öz sözləri, digəri isə alınma sözlərin hesabına zənginləşməsidir. Alınma sözlərin müəyyən hissəsi beynəlmiləl sözlər və ya internasionalizmlər adlandırılır. Beynəlmiləl sözlər beynəlxalq lüğət fondunu təşkil edir. Onlar yalnız bir dilə deyil, müxtəlif sayda dilə keçmələri ilə diqqəti cəlb edirlər.

Beynəlmiləl sözlər dünya dillərinin bir neçəsində (üçdən az olmamaqla) qeydə alınan, səs, qrafik və semantik formasına görə yaxın olan, dil əlaqələrinin nəticəsi kimi bir dildən digərinə keçən, elm, texnika, biznes, siyasət, incəsənət, kommunikasiya vasitələri və s. sahələrdən birinə aid olub müxtəlif mədəniyyətlər üçün eyni anlayışı bildirən, ifadə edən vahidlərdir.

Müasir dövrdə beynəlmiləl terminlərin əsas mənbəsi şərti olaraq «dünya dilləri» adlandırılan dillərdir. İngilis, fransız, alman, rus, ispan və italyan dillərində formalaşan yeni terminlərin beynəlmiləl termin statusu alması hadisəsi geniş yayılmışdır. «Bu gündən bütün türkcələr Avropa sözlərini Türkiyə türkcəsinin vasitəsilə alsalar, biz nəyə nail olarıq: 1. Bütün türkcələrdə Avropa sözləri həm miqdarına, həm də mənasına görə bir-birinə uyğun gələcək; 2. Bu halda Türkiyə türkcəsinin özü də öz qohum-qardaşlarını nəzərə alacaq, ölçüsüzlüyə varmayacaq. Hansı mövcud sözüsə çıxarıb Avropa sözü ilə əvəz edəndə hövsələsizlik etməyəcək, qardaş türkcələrə səs salacaq, bu sözün onlarda olub-olmadığını öyrənəcək və sonra qərar qəbul edəcək» (1, 172). Təbii ki, bu ideya terminlərin ortaqlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əslində Avropa mənşəli yeni terminlərin Türkiyə türkcəsindən alınması məsələsini qoymaq lazım deyil. Dillərin terminologiyasını ortaqlaşdırma ilə əlaqədar komissiya yaratmaq və bu komissiyada ortaq Avropa mənşəli yeni terminlərin alınmasını ümumi sistemə salmaq lazımdır. Şübhəsiz ki, hazırda dünyada qlobal dil statusunu qazanmış ingilis dili mənbə dil rolunu oynayacaqdır. Belə bir proses bundan sonra alınan terminlərin ortaqlaşmasını birbaşa həll edir. Bu isə gələcəkdə türk dillərində terminologiyaların bir-birinə sürətlə yaxınlaşması və eyni, ən azı çox yaxın terminoloji baza yaratmasına səbəb olacaqdır.

Beynəlmiləl leksikanın, eləcə də beynəlmiləl terminlərin morphem səviyyəsində yarım-sisteminin təyini beynəlmiləl sözün, eləcə də beynəlmiləl terminin struktur-semantik xassələri əsasında onların elementlər toplusunu aşkara çıxarmağı nəzərdə tutur. Beynəlmiləl termin-elementlər səviyyəsində ortaqlıq böyükdür. Məsələn, audio, lat. «əşitmək» - ingilis dilində - audio -audio; audit- audit; auditor -auditor; auditoria-auditoriya və s. Verilmiş beynəlmiləl sözlərdə kök morf kimi «audi(o)» ayrılır. İngilis dilində bu alınmanın «əşitmə, səs» mənası vardır. Bu məna latın dilindən alınmadır. Azərbaycan dilində ayrılıqda deyil, söz birləşməsi formasında müxtəlif anlayışların adlandırılması üçün istifadə olunur. Eyni fikirləri bir çox türk dilləri üçün də söyləmək mümkündür. Demos (yunan) -xalq; Əsasında «demos» morfemi duran democracy - demokratiya, democrat - demokrat, demography -demoqrafiya sözləri beynəlmiləl sözlərə aiddir. Bu beynəlmiləl sözlərin tərkibində morphem səviyyəsində ilkin vahid «demos» morfemidir. Həmin morphem başqa

lingvistik vahidlərlə birləşərək müxtəlif beynəlmiləl sözlər yaratmışdır. Tərkib hissələrinə ayırma prosesində belə modellər qeyd alınır: demo(cr)+at, demo+cra+cy; demo+(kr)at+iya, demo+graph+y.

Grapho (yunan) -yazmaq; ingilis dilində graph, graphic, graphicallly, graphology, phonograph; Azərbaycan dilində qrafik, qrafologiya, qraf, fonograf, kallioqraf, kallioqrafiya və s. Verilmiş nümunələr «qraf» əsaslı beynəlmiləl sözləri əhatə edir. Bu cür vahidlər digər türk dillərində də işlənir. Deməli, türk dilləri terminologiyasının ortaqlaşdırılmasında beynəlmiləl terminləmənin ortaqlaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onu da qeyd edək ki, belə elementlərin az olmayan əksəriyyəti artıq ortaqlaşmışdır.

Terminologiyanın ortaqlaşdırılması standartlaşdırılması. «Dictionary of European Anglicisms» lüğətində dünyanın 16 dilində eyni şəkildə işlənən ingilis mənşəli beynəlxalq terminlər toplanmışdır. İngilis mənşəli beynəlxalq terminlərin formalaşması və müxtəlif dillərdə mənimsənilməsinin əsasında ingilis dilindən alınmış bir çox kökü sözlərin başqa dillərin şəkilçilərini qəbul etməsi və bu dillərin sözləri ilə birləşərək söz birləşməsi şəklində olan terminlər əmələ gətirməyi ilə əlaqədardır. *Bank, biznes, disk, market, media, net, test* və s. bu kimi ingilis sözlərinin iştirakı ilə əmələ gələn beynəlxalq terminlər hazırda çoxdur.

Terminologiyanın, o cümlədən elmi-texniki terminologiyanın standartlaşdırılmasının əsas məqsədi bütün ədəbiyyatlarda və sənəd növlərində terminlərin birmənalı başa düşülməsini və qeyd olunmasını, terminlər arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Terminlər müəyyən sahəyə aid olmaqla yanaşı, onlar başqa sahələrdə də istifadə olunur. Müasir dövrdə ayrı-ayrı elmlərin inteqrasiyası, eləcə də diferensiasiyası bir sahəyə aid terminin yaxın və fərqli sahələrdə işlədilməsinə imkan yaratmışdır. Bu cəhət sahə terminologiyalarında terminlərin mənalının düzgün təyin edilməsini, onların yazılış və tətbiqində vahid normaların gözlənilməsinə tələb edir. Eyni zamanda, terminlər standartlaşdırma üzrə işlərdə və ya bu sahə işlərinin nəticələrində də istifadə olunur. Belə terminlərin standartlarının yaradılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir dövrdə sahə terminlərinin müxtəlif dillərdə eyniliyi və oxşarlığı hadisəsi baş verir. Terminoloji sistemlərin beynəlxalq səviyyədə unifikasiyası bu hadisənin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Ayrı-ayrı dillərdə sahə terminlərinin eyniliyi məsələsi yeni deyildir. Bu məsələyə terminoloqlar çoxdan diqqət yetirirlər. Terminologiyası bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmiş dillərdə terminlərin unifikasiyası və standartlaşdırılması aparılır. Bu məsələlərin türk dilləri üçün, ən azı aparıcı türk dilləri üçün ortaqlaşdırılması və ya ən azı əlaqələndirilməsi zəruridir.

Türk dillərinin ümumi və ortaqlaşdırılmasının yaradılması. Konkret dillər üçün milli korpusların yaradılması ideyası yeni deyil. Əvvəllər bu, maşın fondu adlandırılırdı. Göründüyü kimi, burada termin müxtəlifliyi vardır. Vaxtilə keçmiş SSRİ məkanında SSRİ xalqlarının dillərinin milli korpuslarının yaradılması ilə bağlı intensiv işlər aparılırdı. Rus dili ilə yanaşı, hər bir müttəfiq respublikanın dili üçün milli korpus yaradılması planlaşdırılırdı. «Korpus» sözü burada özünün lüğəvi mənasında deyil, yeni anlamda işlənir. M.Mahmudov göstərir ki, türk dillərinin maşın fondunun yaradılması üçün mərkəz olaraq Qazaxıstan SSR Elmlər Akademiyasının Dilçilik İnstitutu tövsiyə olunmuşdu. Başlanğıc mərhələdə türk dillərində sözlərin qrammatik formalarının yaranma proseslərinin öyrənilməsi üçün birhecalı sözlərin struktur-fonetik müxtəlifliklərinin tədqiqi ön plana çəkilmişdi (4, 47).

Türk dillərinin korpusunun yaradılması hər bir türk dili üzrə milli korpusun yaradılması işi ilə paralel aparılmalıdır. Türk dilləri üçün ümumi korpusun yaradılmasında terminoloji lüğətlərin bu korpusa daxil edilməsi birinci növbəli məsələ olmalıdır. Belə lüğətlər əsasında maşın dilçiliyinin köməyi ilə türk dilləri üçün çoxdillə və ortaqlaşdırılmış terminoloji lüğətlər formalaşdırmaq mümkündür. Bu iş ortaqlaşdırmaya güclü təkan verəcəkdir.

Əlbəttə, bununla bağlı bir sıra digər məsələlərdən də bəhs etmək olar. Ümumi təhlil və araşdırmalar bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ortaqlaşdırılmış terminologiyasının yaradılması ortaqlaşdırılmış türk dili probleminin ilkin və əsas məsələsidir. Sonrakı proses barədə isə akademik Tofiq Hacıyev yazmışdır: “Bir-birimizi anlamaq üçün, lüğət fərqlərini artırmamaq üçün göstərəcəyimiz ikinci iş bundan sonrakı söz yaradıcılığın hər mərhələdə aparılmasıdır. Bu məqsədlə həm milli mərhələdə yeni söz düzəldilməsində, həm də yad dillərdən söz mənimsənilməsində türkcələrin razılaşması gərəkdir. Türkoloji qurultay bunun da yolunu göstərmişdir. Tövsiyə edirdi ki, yeni anlayışın ifadəsi üçün bütün türkcələr araşdırılsın, aransın, hansında müvafiq söz kökü və şəkilçi tapılsa, bütün türkcələr onu qəbul etsin. İstənilən lüğət vahidi bulunmadıqda əcnəbi, ancaq uluslararası termin alınsın” (1, 190).

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaqlaşdırılmış türk dili. Bakı: Təhsil, 2013
2. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003.

3. Даниленко В.П., Скворцов Л.И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии // Вопросы языкознания. – Москва, 1981, № 1. – С. 7–16.
4. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və Təhsil, 2013

AFAQ MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti

DÖVRÜMÜZÜN DƏDƏ QORQUDU – AKADEMİK TOFIQ HACIYEV “DƏDƏ QORQUD KİTABI”NIN QƏDİMLİYİ HAQQINDA

Açar sözlər: *“Dədə Qorqud kitabı”, qədim, dil, türk xalqlarının tarixi*

Our time Dede Gorgud - Tofiq Hajiyev about “Book of Dede Gorgud” ancient

In article has been traced the nice way of life of the outstanding representative of Azerbaijan linguistics and Turkology Tofiq Hajiyev. The main attention is given to his views on famous epos “Book of Dede Korkut”.

Keywords: *“Book of Dede Gorgud”, ancient, linguistics, history of Turkish peoples*

Gəlimli-gedimli dünyanın son ucunun ölüm olduğunu bilsək də, bizim üçün dəyərli olan insanları itirməyimizlə barışmaq çətin olur. Əslində sevdiyimiz insanlar cismən yanımızda olmasalar da, sanki hər zaman ətrafımızda dolaşır, bizi çətin anlarımızda yalnız qoymur, yuxularımıza girir, bizə yol göstərirlər, bir sözlə, onların varlığını gözlə görməsək də, ürəyimizlə hiss edirik. Tofiq müəllimin ölüm xəbəri yalnız yaxınlarını deyil, bütün Türk aləmini sarsıtdı. O gündən böyük alim haqqında qalaq-qalaq yazılar yazıldı. Sanki insanlar əllərinə qələm alıb, ürəklərinin sızıltısını sözlərə, cümlələrə çevirərək yanan qəlblərini soyutmağa çalışdılar. Gənc tələbələrindən, sıravı vətəndaşlardan tutmuş respublikamızın və bir çox xarici ölkələrin müxtəlif sektorlarında çalışan alimlərinə qədər bu Böyük insan haqqında xatirələr paylaşıldı. Onun insani keyfiyyətlərindən, səmimiliyindən, qəlbinin təmizliyindən, sadəliyindən, humanistliyindən, pədaqoqluğundan, alimliyindən, savadından, şair ruhundan, yaxşılıqlarından, həyatını Azərbaycan elminə və Türk dünyasına həsr etdiyindən danışdılar, çıxışlar etdilər, məqalələr yazdılar. Əslində bu, fani dünyanın ən yüksək mərtəbəsidir hər halda – bu qədər insanın qəlbinə hakim olub, orada bir ömürboyu yaşaya bilmək; ərsəyə gətirdiyi kitabların stolüstü kitablara, fikir və ideyalarının isə gənc alimlərin elm yolunu aydınladan yaşıl işığa dönməsi və tarixə qovuşması...

Tofiq müəllim şairlərimizin, yazıçılarımızın vurğunu idi. Hər söhbət əsnasında onlardan mütləq bir beyt, bir misra deyərdi. Şirin söhbətini daha da maraqlı edər, dinləyənləri sanki öz enerjisi ilə hipnoz edərdi. Hər bir şair və yazıçımızın özünəməxsus yeri var idi o böyük ürəyində. Məncə, ən zərif sevgi hissini isə “Dədə Qorqud kitabı”na vermişdi. Elə bil, uzun illər qürbətdə doğma vətəninə uzaq düşən balası kimi sevirdi onu. Hər zaman bu ulu abidəmizə layiqincə qiymətin verilməyəcəyindən narahat idi. Akademikimiz Tofiq Hacıyev DQK-nin bütün mövzularına toxunmuş, ona aid müxtəlif səpkidə yazılar yazmışdır: “Kitab”ın yazılma tarixi, dili, boyları, coğrafiyası, şeir dili, qədim türk cəmiyyətində demokratiyanın izləri, oğuzda ailə, ailə quruculuğu, dastanın həcmi, Dədə Qorqudun özü haqqında, DQK ilə Şumer miflərinin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsi, “Şan qızı dastanı” ilə səsləşməsi kimi mövzularda maraqlı fikirlərini özünəxas şirin bir üslubla ortaya qoymuşdur. Necə ki, “Dədə Qorqud kitabı”nı hər dəfə oxuduğumuz zaman yeni faktlar diqqətimizi cəlb edirsə, eləcə də Tofiq müəllimin yazılarını hər dəfə oxuduğumuz zaman, sanki fikirlərinin daha dərin qatlarını anlayır, hər dəfə təzə bir şey öyrənirik.

DQK-nin nə zaman qələmə alındığı haqqındakı mülahizələri hələ Sovet dövrünün məhsulu idi. Alimlərin bir çoxunun “Kitab”ı XII əsrə, Türkiyədəki alimlərin isə XIV-XVI əsrlərə aid etdikləri bir dövrdə Tofiq Hacıyev abidənin yazılma tarixinin daha qədim dövrlərə aid olduğunu faktlarla izah edirdi. Əvvəla, alimin əsrlər boyu şifahi, dildən-dilə, ağızdan-ağıza dolaşan boyların qələmə alınması versiyası maraqlı doğurur. O, Manas dastanını söyləyən manasçılarla Dədə Qorqud ozanları arasında müqayisələr aparırdı: “Manas”ın xüsusi ifaçıları var ki, onlara manasçılar deyirlər. Bu manasçılar xüsusi nəsil olaraq yaşayırlar və bu nəsil kəsilə bilər... Mənə elə gəlir ki, vaxtilə bizdə də qorqudçu ozanlar olub. Sonralar onların nəslini kəsildiyi üçün “Dədə Qorqud” dastanının el arasında söylənməsi dayanıb” (5,4). Deməli, ola bilsin ki, “Dədə Qorqud kitabı” məhz bundan sonra itməməsi, yaddan çıxması, unudulması üçün yazıya alınıb.

Akademikimiz əlimizə gəlib çatan Drezden nüsxəsinin üzünün XI əsr əlyazmasından köçürüldüyü fikrini özünəxas məntiq və faktla təsdiqləyirdi: “Drezden nüsxəsinin sonunda “təmmət” (bitti) sözündən aşağıda butalar arasında uyğur yazı üsulu ilə alt-alta ərəb rəqəmləri var ki, bu da 466 deməkdir. Görünür, Drezden nüsxəsinə yazıya alan onu hicri 466-cı, miladi 1074-cü ildə yazılmış nüsxədən köçürmüş və həmin tarixi bu şəkildə hifz etməyi düşünmüşdür” (5,6). Bununla yanaşı T.Hacıyev həmin tarixin uyğur yazı üsulu ilə XI əsrin 70-ci illərində yazılmasının da təsadüfi olmadığını vurğulayırdı. Çünki “bu dövr türk tarixində uyğur mədəniyyətinin renesansıdır. Y.Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” dastanı, Kaşğarlı Mahmudun “Divanu lüğət-it-türk” kimi monumental əsərləri də məhz həmin onilliyə aiddir. Deməli, uzun əsrlər boyu ya şifahi yaşayan bu oğuznamə həmin yüksəlişlə bağlı yazıya ilk dəfə alınmış, ya da daha əvvəllərə aid bir nüsxədən yenidən köçürülmüşdür” (5,7).

Əgər dastan XI əsrdə və ya ondan daha öncəki əsrlərdə yazıya alınmışsa, deməli, bundan bir neçə əsr əvvəl şifahi şəkildə el arasında yayılmışdı. Akademik T.Hacıyev boylardakı hadisələrin, qəhrəmanların yaşadığı dövrün X əsrdən çox daha qədim zamanlara aid olduğunu vurğulayırdı. O, “Kitab”ın dil faktlarını (məsələn, “Dastandakı bədii personajların, hadisələrin iştirakçısı olan şəxslərin adı qədim türk adlarıdır – İslamdan qabaqkı sistemdir: Qorqud, Bayındır, Ulaş oğlu Salur Qazan, Uruz, Bamsı Beyrək, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, Banuçiçək, Selcan xatun, Boyu uzun Burla xatun və s.” (5,17)); abidədə görünən İslamdan əvvəlki motivlərin - şamançılığın, totemçiliyin daha qəbəriq olmasını (şərab içmə; qurdla, ağaqla, su ilə xəbərleşmə); İslamdan qabaqkı qədim türk qadın obrazını (qızların ova çıxması, at minib ox atması, ərə getmək istədiyi oğlanı yoxlaması, onunla yarışması, gülüşməsi, qılınc quşanaraq düşmənlərin qarşısına çıxması, onları məğlub etməsi kimi İslama zidd qadın xüsusiyyətləri) və başqa bu kimi misalları verərək “Dədə Qorqud”dakı hadisələrin İslam dininin yarandığı dövrdən çox daha əvvəllərə getdiyini qeyd edirdi.

Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, akad.T.Hacıyev dastanın qədimliyini onun dili haqqındakı fikirləri ilə də isbatlayırdı. Ümumiyyətlə, Tofiq müəllim “Dədə Qorqud kitabı”nın şeir şəklinə yarandığı qənaətində idi. Əsərin dilində qədim türk şeirinin heca, qafiyə, alliterasiya əlamətlərinin aşkar göründüyünü qeyd edirdi. O, bəzi alınma sözlərin daha sonralar, abidənin yazıya alındığı dövrdə əlavə edildiyi fikrini irəli sürürdü ki, bu da qafiyə və hecəda problem yaratmışdır. Məsələn, “*al götirdilər*” misrası 5 hecalıdır, ancaq ardınca gələn *hacət dilədilər* misrasında 6 heca var. Mütləq, bu, ikihecalı ərəb sözü “*hacət*”lə bağlı olmalıdır: birhecalı hansı türk sözünə o əvəz etmişdir” (5,277). Tofiq müəllim “Kitab”ın günümüzdə gəlib çatan şeir parçalarının çox daha erkən əsrlərin məhsulu olduğunu yenə müqayisələr vasitəsilə nəzərə çatdırırdı. O, “Dədə Qorqud kitabı”nı Mahmud Kaşğarlının “Divanu lüğət-it-türk” şeiri ilə qarşılaşdıraraq belə deyirdi: “M.Kaşğarlının “Divan”ının şeirində heca və qafiyənin tam müəyyənləşdiyini nəzərə alaraq, cəsarətlə demək olar ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın şeiri ondan çox-çox qədimlərə gedir: bu iki abidənin şeir tipi arasında beş yüz-min illik təkamül fərqi var. Dastanın qədimliyinin bir dəlaləti də budur” (5,7).

Görkəmli alimimiz “Dədə Qorqud kitabı”nı türkün yeddi möcüzəsindən bir adlandırır, onun bütün türklərin stolüstü kitabı olmasını istəyirdi. Tofiq müəllim DQK-nin ölkəmizdə və onun hüdudlarında məşhurlaşması üçün çox işlər gördü – araşdırmalar apardı, tezislər, məqalələr yazdı, kitablar nəşr etdirdi və ya yazdığı kitablar işərisində Dədə Qorquda ayrıca bir hissə ayırdı, müxtəlif ölkələrdə keçirilən konfrans və simpoziumlarda çıxış etdi, məqalələr toplusu, jurnallar, ensiklopediyanın redaktoru oldu, “Kitab” haqqında dissertasiya mövzuları verdi, gənc qorqudşünaslar yetişdirdi, tələbələrinə Dədə Qorqud sevgisini aşıladı. Onun təklifi ilə hörmətli rektorumuz akademik Abel Məhərrəmov Bakı Dövlət Universitetində “Dədə Qorqud Laboratoriyası”nın açılmasına sərəncam verdi, AMEA-nın Folklor İnstitutunda “Dədə Qorqud” şöbəsi yaradıldı.

Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin də Tofiq Hacıyevə böyük bir simpatiyası vardı, alimimizin Dədə Qorqud haqqında söylədiyi fikir və mülahizələrini maraqla dinlərdi. Sonunda Tofiq müəllimin ən böyük arzusu həyata keçdi. Böyük liderimiz Heydər Əliyevin “Dədə Qorqud kitabı”nın 1997-ci ildə 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında fərmanından, YUNESKO-nun 1998-ci ili “Dədə Qorqud ili” elan etməsindən sonra Tofiq müəllimin gözlərini xatırlayıram. Sevinc göz yaşları ilə dolu o gözlər...

“Dədə Qorqud kitabı”nın müqəddiməsində belə sözlər var: “..Qorqud ata deyilən bir kişi vardı. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi.. Qorqud ata oğuz xalqının çətin işlərini həll edərdi. Nə olsa, Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edirdilər, sözün tutub gedirdilər” (7, 233). Dədə Qorqud haqqında deyilən bu sözləri oxuduğum zaman gözümün önündə Tofiq müəllimin obrazı canlanır. Doğrudan da, Tofiq müəllim dövrümüzün Dədə Qorqudu idi. Necə ki, hər boyun sonunda Dədə Qorqud gəlib boy boylar, soy soylardı, eləcə də, Tofiq müəllimimiz hər işimizin (istər elmi, istərsə də şəxsi həyatımızda) başlanğıcı və sonunda bizə mütləq xeyir-dua verməli idi.

Dədə Qorqud dövrünün müdrik, məşhur bir ağsaqqalı olmuşdur. Onun davamçıları ustadlarının sözlərini nəsilədən nəslə ötürmüş, onların Qorqud ataya olan sevgi və ehtiram hissləri Dədə Qorquda

ölümsüzlük qazandırmışdır. Eyni sözləri Tofiq müəllimimizə də aid edə bilərik. Akademikimizin tələbələri - sevilib sayılan alimlərimiz Tofiq Hacıyev məktəbinin davamçıları oldular, böyük müəllimlərinin ideya və fikirlərini yaydılar, onu əbədiləşdirdilər..

P.S.: Sözlərin hiss etdiklərimizin yanında nə qədər sönük və cansız olduğunu bu yazını yazarkən anladım. Ulu bir insan haqqında ürəyimin dərin qatlarından süzülüb gələn hisslərim yazıya çevrilən zaman cılız və quru gəldi mənə. Kaş ki, bu yazını keçmiş zamanda yazmasaydım heç...

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: ADU nəşri, 1976.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə. Bakı: ADU nəşri, 2012.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild ("Dədə Qorqud Kitabı" bölməsi). Bakı: Elm, 2004
4. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Yeni Nəşrlər evi, 1999.
5. Hacıyev T. "Dədə Qorqud kitabı": tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
6. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979.
7. Kitabı-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-oğuzan. akı, Yeni Nəşrlər Evi, 1999.

PƏRVİN EYVAZOV

Bakı Dövlət Universiteti

TÜRKOLOGİYANIN İFTİXARI – AKADEMİK TOFIQ HACIYEV

Açar sözlər: *T.Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dili, türkologiya, türk dövlətləri, ictimai fəaliyyət.*

The pride of the turkology – Academician Tofiq Hacıyev

The outstanding specialist in Turkic philology professor Tofiq Hacıyev whose linguistic researches made a valuable contribution to the study of the Turkic languages and solution of the most significant problem created the great school in Turkology.

His activity in the study of the Turkic languages in the context of Turkic ideology both became a conception of modern Turkology and made it possible to determine the new directions of this ideology for future generations.

Keywords: *Tofiq Hacıyev, the Azerbaijan literary language, turkology, Turkic countries, social activities.*

Yüksək zəka və intellekti, türkologiya sahəsində böyük nüfuzu və mükəmməl şəxsiyyəti ilə yaddaşlara həkk olmuş akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində mühüm rol oynamış ziyalılarımızdan biri idi. Onun çoxşaxəli elmi fəaliyyəti Azərbaycan sərhədlərini aşaraq bütün türk coğrafiyasına, bütövlükdə dünya dilçilik elminə böyük uğurlar qazandırmışdır. Hörmətli rektorumuz, akademik Abel Məhərrəmovun 2006-cı ildə Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyində dediyi sözlər bu böyük alimin şəxsiyyəti və fəaliyyəti haqqında dəqiq təsəvvür yaradır: "Universitetdə o alimlərin yubileyi keçirilir ki, onun haqqında Azərbaycan cəmiyyətində, Azərbaycan ictimaiyyətində dolğun fikir formalaşmış olsun. Bu prizmadan baxanda görürük ki, Tofiq müəllim özünəməxsus dolğun həyat tərzini keçirmişdir. Gözəl alim kimi, gözəl insan kimi, böyük ziyalı kimi, böyük müəllim kimi Azərbaycan ictimaiyyətində özünə şöhrət qazanmışdır... **O, Azərbaycan fikir tarixinə, elm tarixinə, intellektual tarixinə düşmüş bir insandır. Azərbaycan təhsil tarixinə düşmüş bir insandır. Hər şeydən irəli isə ziyalılıq tarixinə düşmüş bir insandır**" (3, s. 4).

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra Türk dövlətləri ilə, o cümlədən Türkiyə ilə siyasi-iqtisadi, elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi dövlətimizin əsas prioritetlərindən biri idi. Ulu öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə ölkəmizə rəhbərlik etdikdən sonra bu istiqamətdə ciddi işlər görülməyə başlandı, xüsusilə elmi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi üçün respublikamızın tanınmış ziyalılarını bir araya gətirəcək sağlam mühit formalaşdırıldı. Bu prosesdə - Azərbaycanın digər Türk dövlətləri ilə elmi-mədəni əlaqələrinin formalaşmasında akademik Tofiq Hacıyev də yaxından iştirak etmiş və mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Ana dilimizin elmi tədqiqi və təqdimində, onun tarixi və türkoloji kontekstdə araşdırılmasında Tofiq Hacıyevin silsilə əsərləri, sanballı monoqrafiyaları öz konseptuallığı, ardıcıl prinsipliliyi, bu tükənməz sərvətimizə olan dərin sevgi və sədaqəti ilə seçilir. Dilçilik tariximizdə özünəməxsus müdrik mövqeyi və

innovativ münasibətləri ilə fərqlənən Tofiq Hacıyev Azərbaycan dilçiliyinin, Azərbaycan türkologiyasının, ümumən, dünya türk dilçilik elminin bütün tarixi və çağdaş uğurlarına, problemlərinə həssaslıqla yanaşan, öz elmi mövqeyini məhz azərbaycançı və türkçü cəbhədən onillər boyu şəərəflə, ləyaqətlə müdafiə edən böyük alim, cəfəkeş elm fədaisi idi. Ən əsası odur ki, akademik Tofiq Hacıyev bütün elmi əsərlərində həmişə haqqın yanında, ədalətin tərəfində olmuşdur. Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilinin etnogenez, qlottogenez kimi mühüm problemlərinə, xüsusilə milli ədəbi dilimizin tarixinin möhtəşəm inkişaf yollarına işıq salan fundamental monoqrafik əsərlərində akademik Tofiq Hacıyev ziyanlı konsepsiyalara və bunlara meydan açan elm adamlarına tutarlı cavablar verir, heç kim və heç nədən çəkinmədən öz sözünü deyirdi. Çünki bu, Azərbaycan xalqı və onun dili barəsində haqqın, həqiqətin sözü idi. Bu, dahi dövlət xadimi, ümummilli liderimiz H.Əliyevin Azərbaycan dili haqqında dedikləri ilə səsleşən, həmahəng olan bir fikir, konseptual elmi mövqe idi. Bu obyektiv və düzgün mövqeyi 1997-ci ildə Azərbaycan Yazıçılarının X Qurultayında ana dilimizin qorunmasından və inkişaf etdirilməsindən bəhs edərək ən ulu öndərin çıxışında aydın şəkildə görürük: “Burada professor T.Hacıyev çıxış elədi və Türk Yazarları Qurultayından bir xatirəni yadına saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki professor Hacıyev biz dil haqqında müzakirələr apararkən belə mövqedə idi ki, bizim dilimizin adı başqa cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun o sözləri məni həm də ona görə sevindirdi ki, demək, bizim Türkiyədən gələn alimimiz, dostumuz bizim dilimizin qiymətini bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışiram, sən danışarsan, ya o birisi danışır. İş ondadır ki, bu dilimizin qiymətini verə bilibdir... Professor Hacıyev mənə deyir ki, siz o şirkətləri məcbur edin ki, onlar Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Vaxtilə bura mərkəzdən Azərbaycan KP-nın ikinci katibi vəzifəsinə rus millətindən adamlar gəlirdi. Mən onlara Azərbaycan dilini öyrədə bilmirdim. Neçə dəfə deyirdim, öyrənin Azərbaycan dilini, öyrənmək istəmərdilər. Amma Rusiyanın səfiri öyrənir, Amerikanın səfiri öyrənir, İngiltərənin səfiri öyrənir, Fransanın səfiri öyrənir. Bunlar böyük hadisədir, böyük nailiyyətdir”.

Eyni zamanda Türk dünyasının orta q milli-mənəvi sərvəti olan “Dədə Qorqud kitabı”nın 1300 illik tarixə malik olmasının böyük auditoriyalar qarşısında təsdiqini tapmasında akademik Tofiq Hacıyevin də səmərəli elmi fəaliyyəti və tarixi xidmətləri olmuşdur. Görkəmli alim çıxışlarının birində demişdir: “Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ilə bağlı verdiyi tapşırıqlar, bu istiqamətdə imzalanmış fərmanlar bəzi mübahisəli məqamlara son qoyulmasında mühüm rol oynayıb. Türkiyənin dədə qorqudşünasları deyirdilər ki, Dədə Qorqudun tarixi 16-cı əsrdən o yana getmir. Ancaq Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyinin keçirilməsi ilə bağlı fərman verdi və bu yubiley keçirildi. Bununla bağlı bir çox tədqiqatlar aparıldı, kitablar nəşr edildi. UNESCO da bunu qəbul etdi və bununla da Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının tarixinin 7-ci əsrə gedib çıxdığı öz təsdiqini tapdı” (4). Ümummilli lider H.Əliyevin göstərişi ilə yaradılmış və fakültəmizdə bu gün də fəaliyyət göstərən “Dədə Qorqud” ETL məhz Tofiq Hacıyevin qorqudşünaslığın inkişafı naminə irəli sürdüyü təşəbbüsün nəticəsi idi.

Tofiq Hacıyev 30 ildən artıq Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri olmuş və rəhbərliyə başladığı vaxtdan etibarən kafedra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Akademik Abel Məhərrəmovun Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyində dediyi bu sözlər əsl alim, ziyalı və vətəndaş mövqeyidir: “... bu gün BDU-nun Türkologiya kafedrası Tofiq müəllimin rəhbərliyi altında, Azərbaycanda türkoloji mərkəz hesab olunur. Nə qədər türkoloqlar hazırlarırsa, hamısı burada hazırlanır. Elmi mühit orada çox güclüdür” (3, s. 5). Həqiqətən də Bakı Dövlət Universitetinin Türk coğrafiyasının, o cümlədən Türkiyənin tanınmış ali təhsil müəssisələri ilə elmi əlaqələrinin möhkəmlənməsində akademik Tofiq Hacıyevin rəhbərliyi altında Türkologiya kafedrası da mühüm rol oynamışdır. Türkoloji tədqiqatların aparılması və bu sahədə mütəxəssislərin hazırlanması istiqamətində universitetimizin bu ölkənin tanınmış ali təhsil müəssisələri ilə, o cümlədən Türk Dil Qurumu ilə əlaqələrin qurulmasında Tofiq Hacıyev yorulmaq bilmədən çalışmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, əməkdaşlarımız və tələbələrımız hər il dünyanın aparıcı universitetlərindən biri olan Türkiyənin Bilkənd Universitetinə ezamiyyətə göndərilirlər.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Bilkənd Universitetində Türk dili və ədəbiyyatı ixtisasının açılması məhz bu görkəmli alimin təklifi əsasında reallaşmışdır. Belə ki, vaxtilə Bilkənd Universitetinin təşəbbüsü ilə Ankarada təşkil edilmiş Böyük Türk Dili Bayramındakı çıxışında “Bu elm ocağında Türk dili və ədəbiyyatı yaxud Türk dilləri bölümünün yaradılmasını bir türkoloq olaraq Sizdən cani-könüldən xahiş edirəm” deyən Tofiq Hacıyevin bu təklifini Türk dünyasının böyük ziyalısı İhsan Doğramacı yüksək qiymətləndirərək bu bölümün yaradılması üçün göstəriş vermişdi (5).

Tofiq Hacıyev ömrünün sonlarında AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin ediləndən sonra da gənclik həvəsi və enerjisi ilə çalışmışdır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamına uyğun olaraq Dövlət Proqramının hazırlanması və onun icra olunmasında görkəmli alimin mühüm rolu olmuşdur. Onun

rəhbərliyi ilə dilçiliyin inkişafı istiqamətində islahatlar aparılmağa başlanılmış, dövlət dilinin tətbiqi problemləri ilə bağlı ciddi şəkildə monitorinqlər aparılmış, Dilçilik İnstitutunda “Qaynar xətt” yaradılmış, uzun və gərgin fəaliyyətin nəticəsi olaraq “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” işıq üzün görmüşdür.

Onu da xatırlamaq yerinə düşər ki, düz 10 il əvvəl, 2006-cı ildə Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyini universitetimizdə böyük təntənə ilə qeyd etmişdik. Təsadüf elə gətirmişdi ki, I Bakı Türkoloji Qurultayının 80 illik yubileyinin qeyd olunması da eyni vaxta düşmüşdü. Sözün əl mənasında bayram bayrama qarışmışdı. Türk dünyasının tanınmış alimləri, dövlət adamları, ziyahları bu iki bayramı birlikdə qeyd etmək üçün Bakıda bir araya gəlmişdi.

Ancaq bu dəfə qurultaydakı sələflərinin yolunu şərəflə davam etdirən Tofiq Hacıyevə ömür vəfa etmədi. Amansız və qəfil ölüm bir il öncə onu aramızdan apardı. Hələ çox böyük arzuları, planları vardı. İki il əvvəl, 2014-cü il dekabrın 19-da Azərbaycan Alimlərinin I Qurultayında Tofiq Hacıyev II Türkoloji Qurultayın 2016-cı ildə Bakıda keçirilməsini təklif etmişdi. Ölməz müəllimimiz Azərbaycan Alimlərinin Birinci Qurultayındakı çıxışında demişdir: “İlk Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində keçirilib. Bu qurultayın yenidən keçirilməsi vacibdir. Sovet dövründəki antimillətçi qüvvələr hələ də tükənməyib, onlar bu gün də milli tariximizə zərbə vurmaqda davam edir. Belə qüvvələrə qarşı mübarizəni davam etdirmək zəruridir” (4).

Düz bir il öncə böyük sevinclə biz bu il yenə də bu iki möhtəşəm elm bayramını bir arada qeyd etmək üçün səbirsizlənirdik: hamımız Tofiq Hacıyev zəkasının işığında düz 90 il əvvələ səyahət edəcək və böyük ümidlərlə uğurlu gələcəyə boylanacaqdıq.

Tofiq Hacıyev halal bir alim ömrü yaşadı. O, yalnız Azərbaycanda deyil, ümumən, türk dünyası miqyasında çox böyük bir məktəb yaratdı. Heç vaxt elmi adlar, rütbələr arxasında gizlənmədi. Elmi qüdrəti ilə elmi adların çəkisini artırdı. Çoxsaylı sanballı əsərləri ilə *alim* sözünün miqyasını genişləndirdi.

Bu gün bizim bir təsəllimiz var. O da Tofiq müəllimin özündən sonra miras qoyduğu zəngin elmi irsi – akademik Tofiq Hacıyev elmi məktəbi və onun yetirmələridir. İnanırıq ki, möhtərəm Prezidentimizin Azərbaycan xalqının rifahına, dövlətimizin bütün sahələrdə inkişafına daimi diqqəti və qayğısı nəticəsində unudulmaz müəllimimiz Tofiq Hacıyevin arzularını onun davamçıları uğurla həyata keçirəcəklər.

Azərbaycan ictimaiyyəti, ümumən, Türk dünyası akademik Tofiq Hacıyevi həmişə yaratdığı əsərləri və yetirmələri ilə xatırlayacaqdır. Alimin nurlu siması və əziz xatirəsi onu sevənlərin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. “Türkçemizin vicdan beqçisi prof. dr. Tovfik Hacıyev” / Türk Dünyası Dil və Ədəbiyyat Dərgisi, 2012, № 26 s. 21-23
2. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, 1990
3. Məhərrəmov A. T.Hacıyevin 70 illik yubileyində giriş sözü / Tofiq Hacıyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, BDU, 2006, s. 3-10
4. Sarıyeva İ. Azərbaycan tarixində böyük hadisə - türk dünyasını birləşdirən I Türkoloji Qurultay / <http://www.baki-xeber.com/layihe/21251.html>
5. Özyürək R. Tofiq Hacıyev itkisi: Hüznümüz sonsuzdur / http://525.az/site/?name=xeber&duzelis=0&news_id=46806
6. <http://www.tofiqhaciye.az>

VÜSALƏ AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN ƏDƏBİ DİLİN YAZIYAQƏDƏRKİ DÖVRÜ HAQQINDA ARAŞDIRMALARI

Açar sözlər: *Tofiq Hacıyev, ədəbi dil tarixi, yazıyaqədərki dövr, dil norması*

The studies of academician Tofiq Hajiyev about preliterate period of a literary language

In this article, written by a prominent scientist Tofiq Hajiyev literary language studies have been investigated. The citations and language facts of the prewritten period of another language historians were used in the article. In this article, scientific considerations of scientist Tofiq Hajiyev about history of literary language for scientific opinions on the establishment was studied. The academic commentary about “history

of literary language” of the author was characterized. The studies about this problem of scientist was involved and prewritten period was analyzed in the context of linguistics in the research.

Keywords: *Tofiq Hacıyev, history of literary language, prewritten period, language norm*

Qədim dövrdə türk ədəbi dilinin tərkibində formalaşan, zəngin tarixi ilə türk yazılı ədəbi dillərindən seçilən və dil tarixinin mühüm tərkib hissəsindən biri olan Azərbaycan ədəbi dili zaman keçdikdən sonra dilçilik elminin bir bölməsi kimi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Aktuallığı ilə səciyyələnən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin tədqiqi hər zaman alimləri düşündürən, tədqiqata sövq edən dil məsələlərindən biri olub. Dilçi alimlərimizin təbirincə desək, “Azərbaycan ədəbi dili tarixi ilə müntəzəm məşğul olan alimlərimizdən biri də prof. T.Hacıyevdir”. [1, s.50] Elmi müqəddəs məbəd sayan, geniş tədqiqatçılıq potensialına malik olan görkəmli dilçi alim Tofiq Hacıyevin Azərbaycan dilinin tarixi və müasir vəziyyətinə dair araşdırmaları elmi faktlarla zəngindir. Filoloji məktəb yaradan, mühakimə və təfəkkür zənginliyi ilə seçilən akademik ədəbi dil tarixinin araşdırılması istiqamətindəki zəngin və məhsuldar elmi fəaliyyəti Azərbaycan dilçilik xəzinəsində xüsusi yer tutur.

Şəxsiyyət mücəssəməsi olan akademik Tofiq Hacıyevin elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutan problemlərdən biri də **ədəbi dil** məsələsidir. Mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapan “ədəbi dil” T.Hacıyevin təbirincə desək, “... xalq dili əsasında seçmə və əvəzetmə əməliyyatı ilə meydana çıxan, təşkil olunan nitq təzahürüdür”. [10, s. 20] Ədəbi dillə ümumxalq dilinin rabitə dialektikasının təsvirini verən alim belə hesab edir ki, mühafizəkarlığı ilə seçilən ümumxalq dili ədəbi dildən fərqli olaraq sürətlə inkişaf etmir: “...O (ümumxalq dili -A.V.) öz mühafizəkarlığı ilə ədəbi dili çəkir, ənənəyə bağlayır və bununla da nəsillər arasındakı ünsiyyəti mümkün edir. Ədəbi dil xalq dilini intellektuallaşdırır, xalq dili isə onun yaşaması, varlığı üçün baza təşkil edir. Bu iki təzahür arasında daimi ahəngdarlıq qalır”. [7, s. 26]

Ədəbi dil tarixində mübahisə doğuran məsələlərdən biri də ədəbi dilin inkişaf mərhələlərinin - dövrlərinin müəyyənləşdirilməsidir. T.Hacıyevin ədəbi dilimizin dövrləşməsinə dair etdiyi bölgüləri özünəməxsusluğu ilə seçilir. Belə ki, Cahid Kazımoğlunun təbirincə desək, “Tofiq müəllimin ədəbi türkcəmizin tarixi üzrə müəyyənləşdirdiyi hər bir dövr və mərhələ öz inkişafının yeni fazası ilə çıxış edir. Ədəbi türkcənin ayrı-ayrı tarixi hadisə və proseslərlə üzvü şəkildə bağlılığı ümummilliyə elementlərlə konsentrasiyaya gətirir. Bütün dövr və mərhələlər müxtəlif dil hadisələri ilə yanaşı, həmin zaman içərisindəki ədəbi dilin qrammatik və semantik sistemləri ilə də səciyyələnir”. [16] Tofiq Hacıyev ədəbi dilin dövrlərinin formalaşmasında “norma”nı əsas şərt hesab edir. Nizami Xudiyevin təbirincə desək, “...prof. Tofiq Hacıyev ədəbi dil tarixini məhz normanın tarixi kimi öyrənməyin ilk uğurlu təcrübələrini verir”. [13, s. 3] Normalar ədəbi dilin mövcudluğunun əsas təməlidir. A.Qurbanov: “Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz”. [15, s. 19] Görkəmli alim T.Hacıyev ədəbi dilin normalarından bəhs edərək yazır ki, “Hər dövrün dil norması, birinci növbədə, özünüdür, öz ətrafına söz deyir, ikinci növbədə, həmin dövrün özü haqqında gələcəyə tarixi məlumatdır”. [11, s. 293] Ədəbi dilin ümumxalq dilinin normativ qanunları əsasında fəaliyyət göstərdiyi qənaətində olan Tofiq Hacıyev bildirir ki, “Ədəbi dilin inkişafını məhz normanın təkamülü kimi anlamaq lazımdır. Normanın irəliləyişi müəyyən kəmiyyət fərqlərinin toplanması ilə şərtlənir. Bu kəmiyyət hədləri ədəbi dilin tarixində keçid düyümləri yaradır-mərhələ və yarım dövrlər əmələ gəlir. Bu kəmiyyət yığımları keyfiyyət həddinə keçdikdə dövrlər yaranır”. [12, s. 47] Tədqiqatçının apardığı müqayisələr onda belə qənaət yaratmışdır ki, dildaxili və dilxarici faktorların qarşılıqlı əlaqəsi, eyni zamanda zəngin lüğət və üslubi keyfiyyətlərin hakim mövqə tutması nəticəsində ədəbi dilimizin bütün dövrləri mürəkkəb inkişaf prosesi keçərək çağdaş dövrümüza kimi gəlib çatmışdır. O, üslubların inkişafında dil faktlarının “ədəbi və qeyri-ədəbi” hissələrə ayrılması prosesindən bəhs edərək qeyd edir ki: “Ədəbi dil tarixi dilin müxtəlif təbəqələrindən elementlərin “ixtisaslaşmasını”, dilin quruluş faktlarının “ədəbi” və “qeyri-ədəbi” hissələrə ayrılması prosesini, üslubların inkişafında bu hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini izləyir”. [10, s. 18]

Dilçi alim əvvəllər ədəbi dil tariximizi “təşəkkül və sabitləşmə dövrləri”nə bölərək qruplaşdırırdı. Z. Budaqova “Gərəkli kitab” adlı məqaləsində T.Hacıyevin dövrləşmə bölgüsü haqda yazaraq qeyd edirdi: “Burada (“Azərbaycan dili tarixi” (1983) kitabında-A.V.) isə bilavasitə dil faktlarına - əsas lüğət fondunun, fonetik tərkibin, qrammatik quruluşun və üslublar sisteminin inkişafı nəzərə alınır. Adlarında (təşəkkül və sabitləşmə dövrləri) müəyyən şərtlilik olsa da, həqiqətən, quruluş faktları, ədəbi normanın təkamül mənzərəsi dil tarixinin iki inkişaf dövrünü təsdiqləyir”; [3, s. 6] Əvvəllər dil tarixini IX əsrdən başlayan T.Hacıyev sonra fikrini dəyişərək ədəbi dil tariximizin başlanğıcını VII əsr hesab etdi. Ədəbi dil tarixini dövrlər üzrə ardıcılıqla təhlil edən, dövrlərin müəyyənləşməsində dilxarici hadisələri, dildaxili faktları, üslubların yaranma və inkişafını, normanın tarixi təkamülünü nəzərə alan müəllif ədəbi dilin dövrləşdirilməsində bu prinsiplərə əsaslanaraq dövrləşdirir: Yazı, xalqın təşəkkül tarixi və eyni zamanda cəmiyyətin, dövlətin dilə

münasibəti. Bu prinsiplərin dil və üslublara təsirini nəzərə alan alim Azərbaycan-türk ədəbi dil tarixini iki dövrə ayırır: 1. Yazıyaqədərki; 2. Yazılı dövr.

Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, "...bəzi xalqların ədəbi dillərinin inkişaf dövrlərindən bəhs edərkən din, dövlət quruluşu və daha başqa hadisələr dövrləşdirmənin hətta əsas əlamətlərindən sayılır". [4, s. 97] Ə.Dəmirçizadənin bölgü prinsipi ilə həmfikir olan akademik T.Hacıyev ədəbi dildəki dəyişiklikləri müxtəlif sinfi, iqtisadi amillərlə əlaqələndirir. Yazıyaqədərki dövrü Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərki olan dövrü hesab edən müəllif bu dövrdə dövlətçilik institutlarının, hərbi yürüşləri qeydə alan yazılı, həm də ünsiyyət vasitəsi kimi "şifahi ədəbi dil təzahürlərinin" mövcudluğunu iddia edir və fikrini Şumer tarixindən (e.ə. III min ildə) tarixi faktlar gətirməklə sübuta yetirir.

Dilçi alim "yazıyaqədərki" ifadəsində müəyyən şərtlilik olduğunu qeyd edir: "Sadəcə "yazıyaqədərki" ifadəsində müəyyən şərtlilik var. Birinci onu nəzərdə tuturuq ki, o dövrdən bizə yazıda heç nə gəlməyib. Bu dövr yazı mədəniyyətimizi sonralar Göy Türk dövlətinin daşlara qazılmış yüksək-ali üslublu yazılarının-kitabələrinin təmsalında təsəvvür edə bilərik. Orxan-Yenisey kitabələrinin dili Göy Türk imperiyasının dövlət dili-əbədi dili olmuşdur. [10, s. 75] "Yazıyaqədərki dövrün dil faktları müxtəlif qəbilələrdə daşlaşmış şəkildə nəsilən-nəslə keçir". [10, s. 85]

Alimin tarixşünasların Azərbaycanda türkün erkən tarixini danmaları, oğuzların Azərbaycan ilə bağlılıqlarını Səlcuqların dövründən başlamaları fikri ilə razılaşmır və dilimizdə oğuzcanın daha qədim tarixi olduğunu bildirir: "Halbuki dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili, Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət dilimizdə oğuzların çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir". [6, s. 10] Azərbaycan türkcəsində oğuzcanın iki qatdan təşkil olunduğunu vurğulayan T. Hacıyev eramızdan əvvəl qədim dövrlərdən "dilimizin fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərinin və qədim lüğət fondunun təşəkkül tarixinə qədər olan dövrü I qat hesab edir. [10, s. 76] Orta əsrlərdə yaranan oğuz dillərin bir-biri ilə dil inteqrasiyası sayəsində yaranan ikinci qat isə özündə iki səviyyəni ehtiva edir: "1. Eramızın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədərki müddət. Görünür, "Dədə Qorqud kitabı"nda təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur: ...Bu zaman oturaq və gəlmə oğuzların dilləri arasında həm canlı-dil, həm də ədəbi –nitq səviyyələrində əlaqə olub; 2. XII-XV əsrlər arası. Bu zaman azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib". [10, s. 76]

Müəllif fonetika və semantikasi ilə türkcəliyi müəyyənləşmiş bir qrup sözün yazıyaqədərki dövr Azərbaycan türkcəsinə aid olduğunu yazır: Məsələn, uca, yüksək anlamında "ağ" söz, böyük mənasında "ala" yüksəklik mənasını ifadə edən adur//atur, şəhər anlamında "balıq", bəy/xanım anlamında "bi", gözəl-türk, barışmaq, sülh anlamında "barış" sözü və s. Alim "barış" sözünün dil tariximizdə işlənmə tarixindən də bəhs edir. O, fonetika və morfologiyası ilk oğuz qatının faktı olan "barış" sözünün quruluşuna görə təhlil olunmadığını qeyd edir və həmin sözün **bar** hissəsini var+maq (getmək) feilinin kökü hesab edir. XI əsrə qədər Şərq türkcəsində "barış" sözünün gediş-gəliş mənası ifadə etdiyini söyləyən alim nümunələrlə fikrini isbatlayır: "*Olar bir-birka barışdı; Sağa teng tuşung birlə iltiş, barış, Qatılqıl, qırılqıl, alış, həm beriş* (M.Kaşğari Divanü lüğati türk, Qutadqu bilik, gətirdiyi sitatları). Alim bu nümunələrdə "barış" feilinin gediş-gəliş, ilətişmək, alışmaq-verişmək feilləri mənasında işləndiyini vurğulayır və **Barmaq // varmaq** paralellərindəki kimi **birış** feilində **b-v** keçidi olduğunu qeyd edir. VII əsr şifahi ədəbi dil abidəsi olan DQK-nın dilində "**barış**" sözü müasir dilimizdəki "əmin-amanlıq etmək" anlamı ilə uzlaşdığını deyən alim Şərq-Türküstan türkcəsində isə XIII əsrdən sonra bu söz sülh, əmin-amanlıq anlamını ifadə etdiyini bildirir. [10, s. 81-82] "Deməli: **bar** (maq) sonralar **var** (maq) "getmək" kimi işlətdiyimiz feilin daha qədim fonetik formasıdır. Bugünkü barışmaq feili və sonra həmin formadan törəmiş barış ismi arxaikləşmiş fonetikanın cildində daşlaşaraq qalmışdır. Bu həm də feil formasının əlaməti kimi və feildən isim düzəldən –şkilçisinin həmin **bar**-(var) fonetikasi qədər qədim olduğunu göstərir və bütün bunlar "Dədə Qorqud kitabı"ndakı qrammatik quruluşun tarixin çox dərinliyinə getməsinə dəlalət edir. Bu dərinlik Şərq və Qərb türkcələrinin differensiallaşmasından əvvəl gəlir. Eyni zamanda bu differensiallaşmanın başladığı da təsdiqlənir". [10, s. 82]

Tofiq Hacıyev azərbaycanca etimolojiləşən onomastik nümunələrə də diqqət yetirir: "Antroponimlər (Vaçaqan (V əsr alban hökmdarı-Uçağan(çəngavər, çevik, yüksək mənalarında). Tomris (əfsanəvi Midiya hökmdarı)- mifə görə yaranma, məhsul ilahəsi, Aruz// Uruz// Oruz-DQK-nın obrazları və s. 2. Toponimlər: Ögbatan-Midiyanın paytaxtı (öğ-ana, doğma; Ögbatan-doğma yurd). Digər adı: Ekbatan, indiki Həmədan: Makta (Midiyanın adı)-Mak (tayfanın totemi-ilan) + ta (məkan anlayışı bildirən şkilçisi)". [10, s. 83]

Yazıyaqədərki dövrdən bəhs edərkən, alim "frazeologiyayı həm şeiri bədiiləşdirən material, həm də ilk bədii yaradıcılıq faktı" kimi dəyərləndirir. T.Hacıyev ümumtürk eposu -DQK, İ.Həsənoğlu, "Dastani Əhməd Hərami", Nəsimi, Füzuli dilində işlənən qədim frazeoloji vahidlərin işləkliyini itirməyərək müasir dövrümüze kimi gəlib çıxması məsələsinə də toxunur: "Deməli, bugünkü, xüsusilə, Nəsimidən o yankı və DQK-dakı frazeologiya və atalar sözlərində ən qədim dövrlərin, eləcə də yazıyaqədərki dövrün dil nümunələri müəyyən, bəzən son dərəcə az tarixi dəyişikliklərlə saxlanılır. Beləliklə, bu şeirlər, bir tərəfdən,

ən qədim dövrlərin dil nümunələrini saxlayır, digər tərəfdən, həmin dövrün ədəbi-bədii dilinin varlığına və keyfiyyətinə şahidlik göstərir”. [10, s. 84]

Ədəbi dili dialekt və şivələrə əsaslanan canlı dil kimi də xarakterizə edən akademik Tofiq Hacıyev, haqlı olaraq, ədəbi dili canlı danışq dilindən təcrid etmir. Müəllif dialektologiya və qədim oğuz qatının dərin kökləri ilə bağlı fonetik hadisələri yazıyaqədərki dövrün yadigarı sayaraq tədqiqata cəlb edir, məsələn, “**Ç-s: çis-sis**. Çiskin, çiləmək (damcı) sözlərinin kökü **çi** (şeh, nəm) orta əsrlərə qədər Azərbaycan oğuzcasında müstəqil işlənib: ... ol düzölmüş incilər Sübhəməi vaxtında düşmüş **çimi**, ya dürdənmidir (Nəsimi). Müasir dilimizdəki islanmaq feilinin kökü **is-çi**-nin metatezasıdır-**ç-s** baş vermişdir. **Ş-s: qas** (qaş), **das** (daş), **asıx** (aşıq) (Cəbrayıl, Sirik kənd şivəsi). Ayrı-ayrı sözlərdə: **şillə-sillə, şunqar-sunqar, Şəki-Səki, Şabran-Sabiran**. **Ç-s:** çaqın-şaqın. Əslində bunların hamısı ç-t-ş-s silsilə inkişafının müxtəlif mərhələlərdə işlək olmuş təzahürlərinin qalıdır”. [10, s. 77]

Atalar sözlərimizdə leksik mənə və morfoloji törəmələrinin fərqi varan tədqiqatçı həmin folklor nümunələrini yazıyaqədərki dövrün məhsulu olduğunu əsaslı dəlillərlə sübut edir. Belə ki, alim “**az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi**” şeir nümunəsinin leksik-lüğəti mənasından bəhs edərək bildirir ki, 1, 2, 4-cü misraları üçhecalı, 3-cü misrası isə dörd hecalı olan bu şeirdəki kimi heca bərabərsizliyinin olması o dövrün qədim folklor, şeir nümunələrinə məxsus bir haldır. Qafiyə sisteminə nəzər yetirən alim “az, üz, düz” sözlərində “az və düz”ün müstəqil leksik mənaya malik olduğunu, lakin “üz” sözünün çağdaş dövrümüzdə leksik mənası olmadığını vurğulayır. Həmin atalar sözünün “**Az getdi, çox getdi...**” formasında da söyləndiyini qeyd edən müəllif bu iki qəlibə istinad edərək “uz” sözünü “az” sözünün antonimi kimi səciyyələndirir və “uz” sözünü müasir lüğət tərkibimizdə işlənən “**uzun, uzaq**” sözlərinin kökü hesab edir. “Uz” sözünün müxtəlif morfoloji törəmələri (uzun, uzaq, uzat, uzan (maq), uzaş) olduğunu deyən dil tarixçisi fikrini satirik şairimiz M.Ə.Sabirdən sitat gətirdiyi “Gözdən uzaşdı, qoymayın” cümləsi və DQK-da işlənən “**uz qılınc**” ifadəsi ilə əsaslandırır. Lakin müasir dilimizdə bu morfoloji törəmələrin müstəqil leksik mənası olmadığını alim xüsusi qeyd edir. Həmin şeir nümunəsinin qədim dövrün nümunəsi olduğunu alim belə izah edir: “XIII əsrdən bəri “üz” müstəqil leksik vahid kimi işlənmişdir. Hətta Orxon-Yeniseydə də ayrıca lüğət vahidi deyil, derivasiyalar şəklində mövcuddur. Əgər XIII əsrdən bu yana 8 əsr müddətində (Orxon-Yeniseyi də nəzərə alsaq, 14 əsr) həmin sözün derivatları morfoloji baxımından sabitləşməyibsə, deməli, “uz”un müstəqil lüğət vahidi kimi işlənməsi daha qədimlərə gedir. Beləliklə, həmin şeir nümunəsi çox qədim dövrün faktıdır”. [10, s. 85] T. Hacıyev “az getdi, üz getdi, dərə, təpə, düz getdi” şeir nümunəsinin yazıyaqədərki dövrün məhsulu, dil faktını olduğunu qəlibin “heca ilə alliterasiyanın yanaşı işlənməsi” faktı ilə əlaqələndirir. Alim vurğulayır ki, **təpə** sözünün **dəpə** formasında işlənməsi faktını tarixi fonetika tədqiqatçı təsdiqləyir. Akademik DQK-dakı “**Dəpə kibi ət yığdı, göl kibi qımız sağdırdı**” ifadəsinə istinadən bildirir ki, məhz bu şeirdə də ilkin variant bu cür olur: **dərə-dəpə-düz**. Sonda nəticə etibarilə, tədqiqatçı bu şeir nümunəsində “misraların az hecalılığı, hecaların qeyri-bərabərliyi, alliterasiyanın iştirakı və lüğət vahidinin leksik-morfoloji təzahürünün tarixəqədərəkiliyi” kimi əlamətlərin olmasını əsas göstərərək həmin şeirin məhz yazıyaqədərki dövrün bədii nümunəsi olduğuna dəlalət etdiyini bildirir və Azərbaycan türkcəsində şeirin qəlibini bu cür təsvir edir: “Az getdi, uz getdi, dərə, dəpə, düz getdi”. [10, s. 86]

Alliterasiyanın fəal iştirakı ilə səciyyələnən atalar sözlərimizdə alliterasiya bəzən hiss olunur və T. Hacıyevin təbirincə desək, “hiss olunan” alliterasiyaları tarixi fonetikanın köməyi ilə “restavrsiya” etmək olar. [10, s. 86] Alim tarixi fonetikanın köməyi ilə iki atalar sözündə hiss olunan poetexnik xüsusiyyət olan alliterasiyanı tam alliterasiyaya çevirir. Belə ki, sözlərin d-t olan “Daldan atılan daş topuğa dəyər” atalar sözündə müəllif qədim yazılı abidələrimizdə “daş” sözünün “taş” kimi yazıldığını qeyd edir. Beləliklə, bu atalar sözünü tam alliterasiyaya çevirdikdə qədim alliterasiya bərpası belə olur: **Taldan atılan taş topuğa təyər**. İkinci atalar sözü isə “Xatun qız bibisinə oxşar”dır. Tofiq Hacıyev tarixi qrammatikaya istinadən bildirir ki, “Xatun” və “qadın” sözləri eyni sözün tarixi-fonetik dəyişmələridir. “Dədə Qorqud”da “qadınım ana” ifadəsi göstərir ki, “qadın” qədimdə titul və möhtərəmlik bildirir. Eyni zamanda, yüksəklik məqamında qadın üçün “xanım-xatın” təyini işlənir ki, burada da “xatın” xanım mənasındadır. Ancaq “Dədə Qorqud”dakı variantda görə “qadın”ı sonrakı mərhələnin məhsulu kimi qəbul etməliyik (təsədüfi deyil ki, milli Azərbaycan dilində həmin deyiliş sabitləşdi). [10, s. 87] Bu deyimdə “qız” sözünün ilk səsinə uyğun “qadın qız” kimi ifadə olunmasının daha müvafiq olduğunu vurğulayan müəllif qədim dövrdəki kimi **qadın** sözünün **kadın** kimi də ifadə edilməsini məqbul sayır. Tam alliterasiya yaratmaq üçün isə “oxşar” feilini “bənzər” feili ilə əvəz edən alim sonda həmin deyimin ilkin və qədim qəlibini “Qadın qız bibisinə bənzər” kimi təsvir edir. Tofiq Hacıyev dilimizdə çox rast gəlinən “daş daşı yeyir, yumurtadan yun qırmaq, qara qış, yaxa yırtmaq” və s. tipli idiomları, birləşmələri də yazıyaqədərki dilin göstəriciləri hesab edir.

“Yazdı qara, qoydu günə”, “Qurulu yaya bənzər Çatma qaşım, Qoşa badam sığmayan dar ağızlım., Gəlimli, gedimli dünya, sonucu ölümlü dünya, At ayağı köklük, Ozan dili çevik olur” bu kimi tarixi-bədii nümunələri də poetexnik xüsusiyyətlərə malikliyinə görə alim, haqlı olaraq, yazıyaqədərki dövrün məhsulu

hesab edir. Sonuncu təkhecalı şeir nümunəsinin misralanma sırasını “At ayağı kolük olur. Ozan dili çevik olur” kimi göstərən T.Hacıyev misraaşırı qafiyə sisteminə də nəzər yetirir: “...birinci-üçüncü misralarında **ı-i (ayağı-dili)**, ikinci-dördüncü **ük-ik (kölük-çevik)**. Deməli, müasir şeirmizdə geniş işlənən bu qafiyənlənmə üsulu şeirin özü qədər qədimdir”. [10, s. 89]

Beləliklə, akademik Tofiq Hacıyevin ədəbi dilin yalnız yazıyaqədərki dövrü ilə bağlı elmi irsinin tədqiqinə yönəlmiş bu elmi araşdırma alimin Azərbaycan ədəbi dilinin yazıyaqədərki dövrü haqqında ətraflı təsəvvür yaradır. Müəllifin ədəbi dilimizin tarixi ilə bağlı səsləndirdiyi dəyərli fikirləri, geniş müzakirə obyektinə çevirdiyi elmi mülahizələri bu gün də aktualdır və görkəmli alimin ədəbi dilimizin tarixinə dair elmi konsepsiyasından növbəti araşdırmalarımızda geniş şəkildə bəhs edəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XIII-XVI əsrlər). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dörd cildə, I cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 480 səh.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII-XVIII əsrlər). AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dörd cildə, II cild, Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 328 səh.
3. Budaqova Z.İ. Gərəkli kitab. // Ədəbiyyat və İncəsənət qəzeti. 1984, 11 may, № 19, səh. 6
4. Dəmirçizadə Əbdülzəl. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı: Maarif, 1979, 268 səh.
5. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı: Elm, 1983, s. 24-35
6. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri haqqında. // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalı, 2010, Yanvar-Mart, № 1 (223), səh. 9-14
7. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri haqqında (Ardı). // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalı, 2010, İyul-Sentyabr, № 3 (225), səh. 20-26
8. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1976, 156 səh.
9. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1987, 293 səh.
10. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissə, I hissə, Bakı: Elm, 2012, 476 səh.
11. Hacıyev Tofiq. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissə, II hissə, Bakı: Elm, 2012, 392 səh.
12. Hacıyev Tofiq. Vəliyev Kamil. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 səh.
13. Xudiyev Nizami. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 491 səh.
14. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I cild, Bakı: Nurlan, 2003, 450 səh.
15. Qurbanov Afad. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I cild, Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 452 səh.
16. [Http: // www.cahid.info/](http://www.cahid.info/) Ədəbi türkcəmizin tarixi problemi-Tofiq Hacıyev konsepsiyasında

DİLÇİLİK

MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

ZAQATALA- ŞƏKİ BÖLGƏSİ ŞİVƏLƏRİNDƏ QƏRB ELEMENTLƏRİ (fonetik xüsusiyyətlər)

Açar sözləri: *Azərbaycan dili, dialekt, Zaqatala-Şəki bölgəsi, Qərb elementləri*

Western elements in Zagatala-Sheki dialect

The article considers the phonetic features of the Zagatala-Sheki dialect. Research has shown that the characteristic features of this dialect is a common element the north-eastern, western and southern dialects. It analyzed the features of the Western.

Keywords: *Azerbaijani language, dialect, Zagatala- Sheki dialect, West items*

Azərbaycan dili dialektləri qədim tarixə, zəngin quruluşa və geniş əhatə dairəsinə malikdir. Xalqımızın və dilimizin tarixinin öyrənilməsində və ədəbi dilimizin formalaşmasında şivələr əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan dili dialektlərinin əhatə dairəsi təkcə respublikamızın ərazisində deyil, ondan kənar da yayılmışdır.

Türkiyə, İran, İraq, Gürcüstan və Dağıstan bölgələrində də dilimizin müxtəlif şivələri fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsinə XX yüzilliyin əvvəllərində başlanılmış və şivələrin əksəriyyəti indiyə qədər monoqrafik yolla tədqiq edilmişdir.

Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrinin təsir dairəsinə Qax, Oğuz və Balakən şivələri də daxildir. Bu şivələr müxtəlif illərdə ayrı- ayrı alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Şəkişivəsi ilk dəfə çuvaş alimi N.İ.Aşmarin tərəfindən tədqiqatə cəlb edilmişdir. 1926- cı ildə onun “ Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinin ümumi xülasəsi” (rus dilində) adlı kitabı çap olunur. Monoqrafiyada Nuxa (indiki Şəki) şəhər şivəsinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. N.İ.Aşmarin ilk dəfə olaraq Şəki şivəsində burun saitlərinin işlənməsini və p, t, k, ç samitlərinin nəfəsli tələffüz olunmasını aşkara çıxarmışdır. Keçən yüzilliyin 60- cı illərində M.İslamov Şəki şivəsini fəlsəfə doktoru dissertasiyası səviyyəsində araşdırmış və onun 1968-ci ildə “Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti” adlı monoqrafiyası çap olunmuşdur. M.İslamov N.Aşmarin-dən fərqli olaraq, Şəki dialektinin sintaktik və leksik xüsusiyyətlərini də tədqiq etmişdir. Qax şivəsi Səyyarə Mollazadə, Oğuz şivəsi isə Azər Hüseynov tərəfindən araşdırılmışdır. Hər iki şivəyə aid fəlsəfə doktoru dissertasiyasında fonetik, qrammatik xüsusiyyətlər və lüğət tərkibi öz əksini tapmışdır.

Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrinin Azərbaycan dialektləri arasında mövqeyi alimlər tərəfindən müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. M.Şirəliyev şivələri coğrafi cəhətə və dil xüsusiyyətlərinə görə, dörd qrupa bölmüşdür. O, Zaqatala, Qax, Balakən və Oğuz şivələrini şimal qrupuna aid etmişdir. (5,19-20)

Son dövrlərdə Azərbaycan dili dialektləri E.Əzizov tərəfindən təsnif edilmişdir. Alimin fikrinə görə, Azərbaycan dili üç ləhcə əsasında formalaşmışdır: şimal-şərq, cənub və qərb. Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələri isə xüsusi ləhcə əmələ gətirmir, dil xüsusiyyətləri baxımından qarışıq xarakterdədir. E.Əzizov həmçinin bu bölgənin 19 səciyyəvi xüsusiyyətini qeyd edir. Bunlardan 12-si fonetik, 6-sı morfoloji, 1-i isə sintaktik xüsusiyyətdir. Bu şivələrin ləhcə əmələ gətirməməsinin əsas səbəbi kimi “yerli əlamətlərlə yanaşı, qərb və cənub ləhcələri üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə malik olması” göstərilir(1, 290). Şimal- qərb şivələrinin qarışıq təbiətini göstərən səbəblərdən biri Qafqaz dilləri ilə həmsərhəd olmasıdır. Bununla bağlı bu bölgənin şivələrində Qafqaz dillərinin(saxur, ləzgi və avar) xüsusiyyətləri də ədəbi dildən fərqlər əmələ gətirir. E.Əzizov bu cəhəti dialektlərin qarışmasının əsas səbəblərindən hesab edir.” Dialektlərin qarışmasının səbəblərindən biri yerli əhalinin dialektinin gəlmələrin dialekti ilə qarışmasıdır. Şəki-Zaqatala regionuna müxtəlif dövrlərdə türk əhalisinin miqrasiyası olduğu kimi, Dağıstandilli tayfaların köçməsi mövcuddur.

M.Vəlinin (Baharlinın) yazdığına görə, Azərbaycan avarları Avarıstandan çıxmıdılar. Onlar Azərbaycana XV əsrin axırlarından etibarən köçməyə başlamışlar” (2, 17).

Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrinə dair aparılan tədqiqatlardan da bir daha aydın olur ki, burada özünəməxsus xüsusiyyətlərdən əlavə, şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri də geniş yayılmışdır. Bunlardan başqa, Qafqaz dillərinin təsiri ilə də bəzi xüsusiyyətlər meydana çıxmışdır.

Azərbaycan dilinin hər bir dialekti digərlərindən fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Dialektlərin özünəməxsus tələffüz sistemi vardır ki, bu da onları həm ədəbi dildən, həm də başqa şivələrdən fərqləndirir. Lakin fonetik fərqlər nə qədər çox olsa da, şivələr arasında anlaşılmazlıq yaratmır. Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində də spesifik cəhətlərdən əlavə, şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələri üçün xarakterik xüsusiyyətlər geniş yayılmışdır.

Bütün şivələrdə olduğu kimi, Zaqatala-Şəki bölgəsinin şivələrində də saitlərin uzun, qısa və burunda tələffüz olunan variantları vardır. Bu bölgənin şivələri üçün ilkin uzanma hadisəsi xarakterik olmayıb, sonrakı yazanma isə iki şəkildə özünü göstərir: 1) sözün tərkibindən müəyyən samitin düşməsi nəticəsində saitlərin uzun tələffüz olunması; 2) fonetik mövqeyindən asılı uzanma

Sonrakı uzanma hadisəsi həm milli, həm də alınma sözlərdə baş verir. Milli sözlərdə sözün tərkibindən ğ, n, l, r, y, z, h, v və s. samitlərin düşməsi nəticəsində baş verir; məs.: xa:m, ağz:n, də:rmi, sə:r, di:r, ho:z, gü:m (Ş.), oxı:r, o:çi, do:ğa, (Z., O.). Fonetik mövqeyindən asılı uzanmada samit düşümü baş vermədən saitlər uzun tələffüz olunur, sözlərdə məna dəyişikliyi yaranmır. Bu uzanma bütün saitləri deyil, a, ə, e, o, ö saitlərini əhatə edir. Bu uzanmaya birinci hecası açıq və yarımaçıq, ikinci hecası qapalı saitlərdən ibarət olan ikihecalı sözlərdə rast gəlirik. İkinci heca həm açıq, həm də qapalı ola bilər: məs.: qa:rı, sa:rı, sə:rin, ge:ri, do:lu, ö:lü (3, 11).

Bu xüsusiyyət qərb şivələrində də yayılmışdır. Bunu akad. M. Şirəliyev ilkin uzanmanın əlaməti hesab etmişdir: da:rı, pa:lit, ale:r, gəle:r, quro:r, görö:r (5,25).

Uzanma hadisəsi bütün saitləri əhatə etdiyi halda, qısalma hadisəsi yalnız qapalı saitlərə aiddir. Söz kökünün birinci vurğusuz hecasında işlənən qapalı saitlər qısa tələffüz olunur. İkinci, üçüncü və sonrakı hecalarda qısalma sözlərə müxtəlif şəkilçilərin əlavəsi ilə əlaqədardır. İki və çoxhecalı sözlərə şəkilçilər qoşulduqda vurğu şəkilçidəki saitə keçir, ondan əvvəlki qapalı sait qısa tələffüz olunur. Söz sonu istisna olmaqla, qısalma hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda baş verir; məs.: cılız, sığırçı, sıyıx, şitil, kilim, kilit, qıful, cıvux, yuva, cüyür, cüjə və s.

Dialektlərdə burun saitləri velyar η səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Burun saitləri şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır. Əsasən cənub ləhcəsində və şimal- qərb şivələrində işlənir. Qərb ləhcəsində isə qədim velyar η səsi geniş yayıldığına görə, saitlərin burunda tələffüzü müşahidə olunmamışdır. Şəki şivəsində burun saitləri söz köklərində və şəkilçilərdə, Zaqatala və Qax şivələrində isə şəkilçilərdə özünü göstərir; məs.: da~ dan, quax~ quvaq, qızı, tufəh, qəfit~ konfet, qeşex, ciyi~ ciyinin, do~ don, ilxuu, sürü~ sürünün (Ş.), maa, qıçı, didıız, gəlduuz (Z.).

E.Əzizovun fikrinə görə, “Azərbaycan dilinin şimal- qərb şivələrində saitlərin bu- run variantlarının işlənməsi də həmin şivələrin qarışıq təbiətdə olmasının mühüm göstəricisidir. Burun saitləri başlıca olaraq qərb ləhcəsi (orta ləhcə) ilə digər ləhcə- lərin (cənub və şimal-şərq) sərhədində yerləşmiş şivələrdə özünü göstərir. Saitlərin burun variantlarının Azərbaycan Respublikası ərazisində şimalda Şəki, Oğuz, Ağdaş, Qax, Zaqatala, cənubda Füzuli Cəbrayıl Qubadlı Zəngilan və Naxçıvan qrupu şivələrində işləndiyi məlumdur” (2, 17).

Dialektlərə xas olan fonetik xüsusiyyətlərdən biri də səslərin dəyişməsidir.

Bu hadisə həm saitləri, həm də samitləri əhatə edir. Qərb ləhcəsində və Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində saitlərin dəyişməsi geniş yayılmışdır. Saitlərin dəyişməsi məfhumu şərti mənada işlənilir, ədəbi dildə işlənən hər hansı bir saitin əvəzinə dialektə başqa sait işlənir. Şimal- qərb şivələrində saitlərin dəyişməsində müxtəliflik özünü göstərir, şimal- şərq, cənub və qərb ləhcələrinin təsiri aydın nəzərə çarır.

Qərb ləhcəsi üçün səciyyəvi olan incə saitlərin qalınlaşması eyni ilə Zaqatala-Şəki şivələrində də geniş yayılmışdır. Bu hadisə aşağıdakı dəyişmələrlə təzahür edir:

ə>a dəyişməsi əsasən qərb ləhcəsinə xasdır. Bu hadisə şimal- qərb şivələrində mil- li və alınma sözün ortasında və sonunda müşahidə edilir; məs.: xançəl, qavır, caza, xavar, kanar, gal” gəl”, kalçə, ciyar, xazal, pencax, qiymət, vətən, meyva, surfa (Ş.), inak, çurak, supurqa, kohna, dars, gan, ganiş (Z.), maclis, xorak, tufank, yeka, mekdab, xazal (Q.) və s. Ə saitin qalınlaşmasına Bakı, Quba və Muğan şivələrin də də rast gəlinmişdir. ə~a dəyişməsi digər türk dilləri üçün də xarakterikdir, daha çox alınma sözlər də baş verir: vatan, qalam, tarap, sabr, vaqt (türkmən), vatan, taraf, zarar, sabr, vakt(tatar), tar, tan, alla” əlli”, ar, sakkar” səkkiz” (çuvaş) və s.

i~ı dəyişməsi əsasən qərb ləhcəsinin xüsusiyyətidir. Bu hadisə çox vaxt sözün birinci hecasında sonor səslərdən(l,m,n) əvvəl və ya sonra meydana çıxır; məs: ıldırım, ışıx, bildirçin, qiymət, ışıltı, mışar, fırın və s.

İ səsinin qalınlaşması hadisəsi eyni fonetik şəraitdə Zaqatala –Şəki bölgəsi şivələrində də baş verir; məs.: ildırım (Z.), ışıx, yılxı, firnı, qiymət(Q.), xalis, tarıx, cins, Şamil, Kamıl, namızad (Ş.) və s.

Bu hadisə digər türk dillərində - türkmən, tuva, türk dillərində ədəbi dil səviyyəsində geniş yayılmışdır; məs.: ışık,yıl, yılan,yıldız(türk), bit, dil, kim, çıl “it”, it(tuva), ız, dız, manc, ısıtma (türkmən) və s.

Açıq saitlərin qapalılaşması hadisəsi Azərbaycan dilinin əksər şivələrində baş verir. Bu hadisənin təzahür formaları şivələrdə müxtəlifdir. Bundan başqa, eyni xüsusiyyət şivələrdə müxtəlif şəkildə yayılmışdır, yəni bəzi şivələrdə geniş yayılan xüsusiyyət, digərlərində məhdud şəkildə , bir- iki sözdə müşahidə edilir. Qərb ləhcəsində qapalılaşma hadisəsinin əlaməti kimi a>ı, ə>i dəyişmələri xarakterikdirsə, o>u, ö>ü, a>e dəyişmələri zəif şəkildə özünü büruzə verir. Şimal- qərb şivələri qarışıq xarakterli olduğundan burada a>ı, ə>i dəyişmələri ilə yanaşı, ə>e, o>u dəyişmələrində geniş yayılmışdır:

a>ı dəyişməsi digər şivələrlə müqayisədə qərb ləhcəsi üçün səciyyəvidir, söz köklərində az işlənir, əsasən saitlə bitən sözlərdən sonra y səsi ilə başlayan şəkilçi gəldikdə özünü göstərir. Bu halda y səsinin təsiri ilə açıq a saiti qapalı ı saiti ilə əvəzlənir; məs.: yıvaş- yıvaş, yıvan, cıynax, qiynax (Gədə.), manıt, sımavar, yavıya haravıya (Qaz.), manıt, tayı ~ daha, qalıyax, daniya, kahıya, başlıyax (Qar.) və s.

Bu xüsusiyyətə Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində də rast gəlinir; məs.: manıt, şadıra “ qum ələmək üçün dəmir tor”, bıraxot, aralışır (Ş.), mancılıx (Z.) və s.

ə>i dəyişməsi əksər şivələrdə , o cümlədən də qərb ləhcəsində yayılmışdır.

Ə saitinin qapalılaşması hadisəsi söz köklərində az hallarda meydana çıxır, daha çox köklə şəkilçi sərhədində - saitlə bitən sözlərə y səsi ilə başlanan şəkilçi əlavə etdikdə özünü göstərir; məs.: şikil, zincir, incil, yihər, ləmpiyə, beçiyə, dəviynən (Qaz.), yihər, zincir, işdiyir, nəniyə, meşiyə (Tov., Ağs., Qar.) və s. Bu hadisə eyni fonetik şəraitdə şimal- qərb şivələrində də təsadüf olunur; məs.: zincir, qədir, zinzilə “ zəlzələ”, tileng “ tənək”, şəmbi, sitəlcəm, xiyal, şikil (Ş.), yihər, ləmpiyə, nəniyə, meşiyə, dəviyə, nəviyə (Q.) və s.

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə dəyişməsi hadisəsi qərb ləhcəsində zəif mövqeyə malikdir. Bu hadisənin təzahür formaları u>o, ı>a, e>ə, ə>i dəyişmələri məhdud dairədə yayılmışdır. Qərb ləhcəsindən fərqli olaraq, şimal- qərb şivələrində sözün əvvəlində və ortasında qapalı saitlərin mövqeyini zəifliyi ı>a, ı>ə, e>ə, u>o dəyişmələri vasitəsilə baş verir.

Dodaqlanma hadisəsi qərb şivələri üçün xarakterik cəhət hesab edilir. Bu hadisə söz köklərində və şəkilçilərdə meydana çıxır. Qərb ləhcəsində e saitinin dodaqlanması səciyyəvidirsə, bunu digər dodaqlanmayan saitlərə aid etmək olmaz. A~o, a~u, ə~ö, i~ü dəyişmələri qərb şivələrində zəif şəkildə özünü göstərir. Şimal – qərb şivələrində isə a, e, i, ı saitlərinin dodaqlanması geniş yayılmışdır.

E>ö dəyişməsinə əksər şivələrdə rast gəlinərsə də, qərb ləhcəsi üçün daha səciyyəvidir. Bu hadisə əsasən sözün birinci hecasında v, y samitlərindən əvvəl özügöstərir; məs.: öy, öylənif, döyül, söyüf, söyün~ sevin, çöyür, günöy, öylət (əksər şivələr). Şimal- qərb şivələrində də bu hadisə eyni fonetik şəraitdə- sözün əvvəlində və ortasında v, y samitləri qəşısında baş verir; məs.: öy, öylad, öylənmax, döyül, sövda, söyünmax, çö:r, nöyüt (Ş.).

Qərb ləhcəsində ədəbi dildə və dialektlərdə işlənən samitlər işlənməkdədir. Lakin ədəbi dildən fərqli olaraq, qərb şivələrində spesifik samitlərə də rast gəlinir.

Bu samit səslər qərb şivəri üçün səciyyəvi olduğu halda, digər şivələrdə məhdud dairədə yayılmışdır.

ŋ- dilarxası, sonor, cingiltili səsdır. Türk dillərinin ən qədim səslərindəndir.

Ən qədim və orta yüzilliklər yazılı abidələrin dilində işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində arxaikləşmiş, dialektlərdə müxtəlif şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Qərb ləhcəsində velyar ŋ səsi söz köklərində və şəkilçilərdə işləndiyi halda, şimal-şərq ləhcəsində işlənmir, cənub ləhcəsində isə sözün tərkibindən düşür, özündən əvvəlki və ya sonrakı saitə burun xüsusiyyəti verir. Qərb şivələrində aşağıdakı hallarda özünü göstərir; məs.: sonra, dana, anarı, mana, sana, gözünə, baxsanız, görərsiniz, gəzsin, gedin, sirini və s. Şimal- qərb şivələrində bu səsin düşməsi ilə burun saitləri meydana çıxır. Lakin Şəkinin Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Aşağı Göynük, Baş Göynük, Biləcik və Baqqal kənd şivələrində qorunub saxlanmışdır; Məs.: hanna, yeni, annırda, elin, elimiz, yazırsınız, alassınız, alıfsınız, mana və s.

Ƙ- dilarxası, partlayan, kar səsdır. Bu səs Azərbaycan dilinə xas olmayan və onu başqa türk dillərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri kimi göstərilir. Türk dillərinin əksəriyyətində işlənən Ƙ səsinə Azərbaycan dilində q və ya x səsləri uyğun gəlir. Bu səsə qərb ləhcəsində söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl rast gəlinir; məs.: Ƙıfıl, Ƙuş, Ƙış, Ƙıç və s. Bu səs Zaqatala- Qax şivələrində k səsi yerində özünü göstərir; məs.: Ƙomak, Ƙor, Ƙupa, Ƙabin, Ƙağız, oƘuz, yeƘa, inaƘ və s.

Azərbaycan dili dialektlərinə xas olan əsas fonetik xüsusiyyətlərdən biri də samitlərin dəyişməsidir. Qərb ləhcəsinin bəzi səciyyəvi samit dəyişmələri şimal- qərb şivələrində də yayılmışdır:

b>p dəyişməsi qərb ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Daha çox söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl təsadüf olunur; məs.: putax, puxça, pişirer, pitki, pıçax, piçin, puxarı, pütün, pısqı, paja, palaja və s. Bu hadisə qarışıq şivələrdə də mövcuddur; məs.: putax, piçin, puxarı (Ş.), putax, pıçax, pışxi, pıxara, pişmax (Z.,Q.) və s.

D>t dəyişməsi əksər şivələrdə işlənsə də qərb ləhcəsi üçün daha çox xarakterikdir, söz əvvəlində qapalı saitlərdən əvvəl, söz sonunda isə qapalı saitlərlə yanaşı, açıq a saitindən və sonor samitlərdən sonra meydana çıxır; məs.: tükən, tüş, tiş, tişi, tustax, tüşman, tufar/ tuxar, qanat, kənt, palıt, armıt, yurt, dörd, arvat(Qaz., Qar., Tov.) və s. Şimal- qərb şivələrində d samitinin karlaşması hadisəsi söz əvvəli ilə müqayisədə söz sonunda geniş yayılmışdır; məs.: tix, tükən, tufar, tarax (Ş.), tevşan~ dovşan, tişqarı, tuş, turur, tik (Z.), qənət, armıt, Əhmət, şabalıt, qurt, arvat, palıt, polat, tünt, süt, kənt (Ş., Z., Q.,O., B.) və s.

Cingiltili d səsinin karlaşması hadisəsinin tarixi qədimdir. “Kitabi – Dədə Qorqud” un dilində özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri müsir dilimizdə d ilə başlayan bir çox sözlərin burada t ilə işlənməsidir: tadı, tağ, tağarçuk, tağıl, tal, tam, tamar, taş, tavşan, tışarı və s.(1, 117.). Bu hadisə XI- XVI yüzilliklər türk yazılı abidələrində də işlənmişdir. M.Kaşğarının “ Divani- lüğət it- türk” əsərində də d səsi ilə başlayan 18 söz vardır, qalanları t səsi ilə başlayır: tilek, tirek, tiriğ, tiz, toğ, tüşdi, teniz və s.(5, 78). Türkoloji ədəbiyyatda d səsinin karlaşması hadisəsi müasir qırpçaq dillərinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır. Azərbaycan dili dialektlərindəki bu hadisə müasir qırpçaq dillərində işləkdir; məs.: taban, talak~ dodaq, tamşı~ damcı, tar, teniz, tırnak (qazax), taban, tamqa, tamcı, tar, tez~diz, tel~ dil, timer(tatar) [5, 32-33] .

B> v dəyişməsi qərb ləhcəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu hadisə sözün ortasında və təkhecalı sözlərin sonunda geniş yayılmışdır; məs.: çuvux, bava, çovan, qavax, qavıx, çivin, xavar, büvi, İrvahım, Qurvan, xəlvir, Nəvi, baravar, çiv, div, qav və s. Şimal- qərb şivələri b>v dəyişməsinə görə qərb ləhcəsinə yaxınlaşır.

Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində də eyni fonetik şəraitdə- təkhecalı sözlərin sonunda, coxhecalı sözlərin ortasında çox təsadüf olunur; məs.: qav, div, civ, çovan, arava, qavıx, kavaf, savax, bava, qavırğa, torva, xəlvir və s.(Ş.), çovan, avır, büvü, zorva, qavır, yava, qurvağa, qurvan və s.(Z., Q.)

C>j dəyişməsi qərb şivələrinə xas olan bir hadisədir. Bu hadisəyə söz ortasında da və sonunda söz köklərində, eləcə də şəkildə intervokal mövqedə meydana çıxır. M.Şirəliyevin fikrincə, bu hadisəni doğuran əsas səbəb qovuşuq c səsinin parçalanması və daha sonra partlayan d səsinin meydana çıxmasıdır; məs.: ağac-ağadjdan- ağajdan (5, 92). Qərb ləhcəsində bu xüsusiyyət coxhecalı sözlərin ortasında, təkhecalı sözlərin isə sonunda yayılmışdır; məs.: baja, ojax, bajı, geje, qoja, majal, ajıx, ciji, gedəjam, çatajam, güj, saj, aj, qaj, uj və s. Şimal- qərb şivələrində j- laşma hadisəsi müxtəlif kəmiyyətdə yayılmışdır. Şəki rayonunun bəzi kənd şivələrində (Böyük Dəhnə, Kiçik Dəhnə, Suçma, Oravan, Baş Kəldək, Baş Küngüd) təkhecalı sözlərin sonunda və coxhecalı sözlərdə isə intervokal şəraitdə c>j dəyişməsinə tez- tez rast gəlinir; məs.: saj, aj, güj, ciji, ajı, bajı, cüjə, qoja, baja, aljam, gedijəm, öyləndirjam, sındırjıtdı və s. Bundan başqa, v,n samitləri qarşısında, sözə samitlə başlayan şəkildə əlavə etdikdə də c>j dəyişməsi baş verir; məs.: mejvayi, əjnaf, gejdən, gejdı, hajda ajdım sajdan, sajda və s. Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində axırıncı hecasında c səsi olan və saitlə qurtaran sözlə samitlə başlayan sözlər birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirdikdə birinci söz son saitini itirir, ikinci sözün başlanğıc samitindən əvvəl c>j dəyişməsi meydana çıxır; məs.: Hajqurban, Hajseyid, Hajgəray, Hajkərim və s.

V>y dəyişməsi qərb ləhcəsinin digər şivə qruplarından fərqləndirən xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Belə ki, ədəbi dil və şimal- şərq ləhcəsində söz ortasında olan v səsinə qərb şivələrində y səsi uyğun gəlir. Bu hadisəyə o,ö dodaq səslərindən əvvəl təsadüf edilir; məs.: döyğa, toyla, döyşan, bənöyşə, Hoyruz, höysələ, qoyla, qırğoyul, oyuc, söyün” sevin” və s. Qərb ləhcəsinin təsiri v>y dəyişməsi Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində sözün ortasında və sonunda açıq dodaq saitlərindən sonra yayılmışdır;məs.:öylad, öy, öylən, döylət, töylə, bütöy, bozoy, oxloy,bilöy,kösöy vəs.

Qeyd olunan hadisə türk dilinin dialektlərində də mövcuddur; məs.: döylet, döyran, Oyçu, söyda, söymek, toylahana (5, 86) .

K>h dəyişməsi qərb ləhcəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət əsasən Qazax, Qarabağ və Gəncə şivələrində söz ortasında müşahidə edilmişdir; məs.: çəhmə, kəhlıx, Ələhvər, məhtəf, bəhməz və s. Bu hadisə Şəki şivəsi üçün də xarakterik sayılır. Şəkinin əksər kənd şivələrində sözün ortasında incə saitlərdən sonra, samitlərdən əvvəl təsadüf edilir. Həm də k səsinin h səsi ilə əvəzlənməsi daha çox sonor samitlər qarşısında özünü göstərir; məs.: çəhmə, tehnə, kehlix, mehtaf, təhlif, tehral “ təkrar” və s. Bundan başqa, Şəki dialektində k>h dəyişməsi bəzən şəkildə əlavəsi ilə baş verir. Yəni sonu x (k) ilə bitən sözlərə- maq, -mək məs- dər şəkildəsi və -lar,- lər cəm şəkildəsi artırıldıqda baş verir; məs.: inehlər, çörehlər, çiçehlər, ehmax, töhmax, çehmax və s.

B>f dəyişməsi. Azərbaycan dilinin şimal- şərq ləhcəsində söz sonunda b səsi cənub ləhcəsində p səsi qərb ləhcəsində isə f səsi inkişaf etmişdir. Bu cəhətdən çox hecalı sözlərin sonunda b>f dəyişməsi qərb

ləhcəsinin əsas xüsusiyyətidir. Bu hadisəyə söz köklərində və şəkilçilərdə rast gəlinir; məs.: coraf, boşqaf, qərif, kavaf, kitab, cavaf, ərəf, məhtəf, mətləf, tutuf, gəlif, çıxıf, saralıf və s. Söz sonunda f-ləşmə eyni ilə şimal- qərb şivələri üçün də xarakterikdir. Ədəbi dildə sonu b samiti ilə qurtaran çoxhecalı sözlər qərb şivələrində olduğu kimi, Şəki şivəsində də f səsi ilə tələffüz edilir; məs.: xaraf, kavaf, alıf, gəlif, boşqaf, katif, hesaf, qəssaf, cörəf, məhtəf Zeynaf, görüf və s. Zaqatala- Şəki bölgəsi şivələrində b~f dəyişməsinə bəzən sonu qoşa samitlə bitən sözlərdə də rast gəlinir. Bu xüsusi fonetik şəraitdə meydana çıxır.

Yəni b~f dəyişməsinin meydana çıxması qoşa samitlərdən birinin düşməsi ilə əlaqədardır; məs.: səf “səhv”, qəf “qəlb” (3, 46). Bu bölgədə b~f dəyişməsi söz ortasında məhdud dairədə qeydə alınmışdır; məs.: sahifkar, difcəx .

P>f dəyişməsi qərb ləhcəsinin xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Bu hadisə daha çox təkhecalı sözlərin sonunda təzahür edir; məs.: saf, laf, turf, kif, tof , taf, if qulf və s. P>f dəyişməsi şimal- qərb şivələri arasında ən çox Şəki şivəsi üçün səciyyəvidir. Bu xüsusiyyət Şəki şivəsində təkhecalı sözlərin sonunda, çoxhecalı sözlərin isə ortasında samit qarşısında özünü göstərir; məs.: laf, küf, quf, həfdix, qəflan tafdalamax və s. Həm qərb ləhcəsində, həm də Şəki şivəsində sonu p samiti ilə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlayan şəkilçi və ya söz əlavə olunduqda p səsi f səsi ilə əvəzlənir; məs.: tofda, tofdan, tafdı (Qaz.), taf görax, if, cörəf “corab” (Ş.).

ç>ş dəyişməsi şivələrdə az və ya çox dərəcədə rast gəlinərsə də qərb ləhcəsi üçün daha xarakterikdir. Bu hadisə qərb şivələrində təkhecalı sözlərin sonunda geniş yayılmışdır; məs.: köş, üş, heş, seş, iş, uş, aş ~ aç, keş, qoş və s. Qeyd olunan samit dəyişməsi şimal- qərb bölgəsində Şəki şivəsində daha çox işləkdir. Şəki şivəsində təkhecalı sözlərin sonunda, çoxhecalı sözlərdə isə əsasən samitlə başlayan şəkilçi və ya söz qarşısında özünü büruzə verir; məs.: puş, üş, heşnə, işgi, keşmiş, qaş get, qaşqın, bişqi, araşqın, biş getsin və s. Müqayisə olunan şivələrdə ç~ş dəyişməsi samitlə başlayan şəkilçilər qarşısında da əmələ gəlir; məs.: köşdə, köşdən, uşdu, seşdi, aşmax, qaşdı və s.

Ç>ş dəyişməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərindəndir. H.Mirzəzadə yazır: ”XVIII və XX əsrlərin yazı dilində ç-nın ş- ya keçməsi hadisəsinə rast gəlirik. Bu hadisə əsasən fellərdə və düzəltmə isimlərdə çox müşahidə olunur. D, m,k səslərindən əvvəl gələn ç bütünlüklə ş səsinə keçir; məs.: And işkinən amma mən belə eliyim ki... Sən mənən əhd peyman elədin and işdün... Bir dərvaza aşdılar... didi qaş manam gəl mənəm əlimi bağla (RƏF №3084) [4, 25].

C>ş dəyişməsi Naxçıvan dialektində mövcud olsa da qərb ləhcəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qərb şivələrində ədəbi dildən fərqli olaraq, çoxhecalı sözlərin sonunda karlaşma nəticəsində c səsi ç səsi ilə əvəzlənir; məs.: ağaç, qılıç çəkiç ouç~ ovuc turaç arxaç və s. Bu dəyişmə isə samitlər qarşısında baş verir; məs.: saş, ağaş, qazaş, Oruş çəkiş qılış turaş ülküş kərpiş dilmaş və s. C>ş dəyişməsi eynilə Şəki şivəsi üçün də xarakterikdir. Burada əsasən söz sonunda qismən söz əvvəlində və ortasında rast gəlmək mümkündür; məs.: şöfdə~cəfdə, başər~bacar, ağaaş, çekiş süzgəş, qarağaş, kərpiş, möhdaş, umaş, ülküş və s. M.İslamovun fikrincə, “Şəki dialektində c>ş hadisəsi müəyyən fonetik şəraitin təsiri ilə əlaqədar olaraq baş verir.

Bu onunla izah edilir ki istər sözün axırında istərsə də ortasında c səsinin ş səsi ilə əvəzlənməsi ancaq səslidən sonra mümkündür. Buna görə də sonu nc ilə bitən sözlərdən n səsi düşür və axırdakı c səsi ş ilə əvəzlənir. Daha doğrusu səslilə c ara- sındakı n sonunun düşməsi c>ş hadisəsinin meydana çıxmasına səbəb olur” (3, 50). Bu xüsusiyyətin yaranmasını H.Mirzəzadə belə izah edir: “ C səsinin belə iki xarakterli olması uzun müddət imlada sabit bir şəkil almasına mane olmuşdur. Bu xüsusiyyət XIX əsrdən başlayaraq yazıda iki qeyri- müstəqim xətt üzrə getmişdir. Yəni Azərbaycanın Rusiyaya ilhaq edilməsi dövründən sonra Şimali Azərbaycan hissəsində ədəbi dilimizin inkişafı ilə əlaqədar olaraq imlada vahid normalar yaranır. C səsinin də tam keyfiyyəti mühafizə edilir. Azərbaycanın cənub hissəsində isə bunun əksinə dildə olduğu kimi yazıda da ş səsi üstünlük kəsb edir... Söz köklərində n, r səslərindən sonra c səsi həmin səslərin düşməsi ilə karlaşır. Buna görə də ş kimi tələffüz edilir və deyildiyi tərzde yazılır; məs.: Tülki didi mən bu kuşda ondan ötrü əkləmişəm ki, müsafirləri qanaq edim (RƏF 1752) [4, 26].

Ədəbiyyat

1. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, BDU nəşri, 1999.
 2. Əzizov E. Dialektoloji atlas və dialektlərin qarışması problemi (2-ci məqalə), BDU- nun xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), 2000.
 3. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, EA nəşri, 1978.
 4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
 5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq- Qərb, 2008.
- İxtisarlər:** Ağs.- Ağstafa, B.- Balakən, Bor.-Borçalı, Q.- Qax, Qar.- Qarabağ, Qaz.- Qazax, Gəd.- Gədəbəy, O.- Oğuz, Tov.- Tovuz, Ş.- Şəki, Z.- Zaqatala

MƏSUD MAHMUDOV

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

RƏNA MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDQIQINDƏ YENİ İSTIQAMƏTLƏR

Açar sözlər: *statistik lüğətçilik, maşın tərcüməsi, mətnin səsləndirilməsi, nitqin tanınması, riyazi dilçilik, kompüter dilçiliyi*

New Directions in Investigation of the Azerbaijani Language

The article deals with the issues of investigation of the Azerbaijani language with mathematical and statistic methods and new technological devices.

Keywords: *statistical dictionary, machine translation, text-to-speech, speech recognition, mathematical linguistics, computer linguistics*

Azərbaycan dilinin riyazi-statistik metodlarla və yeni texnoloji vasitələrlə öyrənilməsi məsələlərinə ötən əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. Həmin vaxtlarda dünyanın bir çox aparıcı mərkəzlərində dilin riyazi-statistik metodlarla elektron hesablayıcı maşınlarının köməyi ilə öyrənilməsi sahəsində maraqlı tədqiqatlar aparılırdı. Keçmiş SSRİ-nin bir çox elmi mərkəzlərində, o cümlədən, Moskva, Leningrad (indiki Sankt-Peterburq), Kiyev, Minsk və s. şəhərlərində də bu qəbildən olan tədqiqatlara böyük maraq var idi. Azərbaycanda dilin yeni metod və texnologiyalarla tədqiqi sahəsində çalışan ilk araşdırıcılar da adı çəkilən həmin elm mərkəzlərində aspirantura təhsili almış və ya elmi təcrübə keçmiş mütəxəssislər idi.

Müxtəlif elm sahələrinin qovuşub yeni bir elmi istiqamət yaratması və bir elmin əsasında yeni elm sahələrinin meydana çıxması müasir dövrdə elmlərin inkişaf prosesinin aparıcı cəhətlərindəndir. XX əsrin ikinci yarısında riyazi metodların bir çox elmlərə tətbiqi maraqlı elmi nəticələrə, yeni tədqiqat obyektinə və istiqamətlərin alınmasına aparıb çıxartdı. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, hər bir elm yalnız riyazi metodların tətbiqi nəticəsində inkişafının ən yüksək dərəcəsinə çata bilər. Maraqlı orası idi ki, dəqiq elmlər, o cümlədən, riyaziyyat humanitar elmlərə də uğurla tətbiq olunurdu. Nə qədər qərribə görünsə də, riyaziyyatın uğurla tətbiq olunduğu sahələrdən biri də dilçilikdir. Bunun bir səbəbi də riyaziyyat kimi dilçiliyin də dəqiq elmlər kateqoriyasına daxil edilməsi idi. Tədqiqatçıların bir çoxu, türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin quruluşunda, qrammatik və leksik şəkilçilərin söz kökünə birləşmə mexanizmində bir riyazi nizam, qanunauyğunluq olduğunu qeyd edirlər. Mütəxəssislər humanitar elmlər sırasında ən çox dilçiliyin riyaziyyata yaxın olduğunu göstərir və hətta dilçiliyin dəqiq elmlər kateqoriyasına daxil edilməsi təklifini irəli sürürlər. Sonralar türk dillərinin formal morfoloji analizi (təhlili) və sintezi sistemi ilə bağlı tədqiqatlar bu fərziyyənin doğruluğunu bir daha təsdiq etdi. Həqiqətən də, türk dilləri ailəsində, o cümlədən, bu ailəyə aid olan Azərbaycan dilində sözdəyişdirici (qrammatik) və sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər söz kökünə (eləcə də əsas) müəyyən nizam və qanunauyğunluqla, riyazi dəqiqliklə birləşir. Məhz bu aparıcı xüsusiyyət təhlil və sintez prosesini formal baxımdan təsvir etmək, alqoritmləşdirmək və proqramlaşdırmaq imkanı yaradır.

Riyazi metodların dilə tətbiqinin nəticəsi olaraq sonralar riyazi dilçilik, tətbiqi dilçilik, hesablama dilçiliyi, statistik dilçilik (statistik lüğətçilik), kompüter dilçiliyi və s. istiqamətlər ayrıca bir elm sahəsi kimi inkişaf edib formalaşmağa başladı.

Keçən əsrin 70-ci illərini Azərbaycan dilçiliyi üçün uğurlu hesab etmək olar. Həmin illərdə Moskvada V.Y.Pines namizədlik dissertasiyaları müdafiə edib Akademiyanın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda işləməyə başladılar. Sonralar M.Ə.Mahmudov (1976) və C.Ə.Rəhmanov (1978) da bu qrupa cəlb olundu. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda formal təhlil və sintez sistemlərinin qurulması, maşın tərcüməsi, müxtəlif tipli statistik lüğətlərin tərtibi sahəsində intensiv tədqiqatlar aparılmağa başladı. Həmin dövrdə Dilçilik İnstitutu tarixində ilk dəfə olaraq Lvov Poliqrafiya İnstitutu və "Kommunist" nəşriyyatı üçün müqavilə əsasında Azərbaycan dilində sözlərin avtomatik olaraq sətirdən-sətrə keçirilməsi sistemi işlənib hazırlandı. Dilin tətbiqi məsələlərinin istehsalatda istifadəsi öz səmərəsini verməyə başlayırdı.

1976-cı ildə tərtib olunmuş və 2004-cü ildə işıq üzü görmüş tezlik lüğəti Azərbaycanda tezlik lüğətlərinin tərtibi sahəsində ilk təcrübə kimi əhəmiyyətlidir (1).

2010-cu ildə üçcildlik “Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti”nin I cildi çapdan çıxmışdır. I cild söz köklərini əhatə edir. Lüğət Azərbaycan Respublikası Rəhbərlik və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunmuşdur (tərtibçilər: M.Mahmudov, Ə.Fətullayev, S.Məmmədova, R.Fətullayev, R.Hüseynli, B.Talıbov, G.Əzimova, N.Abdullayev). Azərbaycan dilinin tezlik lüğətinin tərtibi prosesində ədəbi dilin bütün üslublarının təmsil olunması təmin olunmuşdur (elmi, bədii, publisist, rəsmi, məişət və s.). Tərtibçilər belə hesab edirlər ki, həmin baza əsasında gələcəkdə müxtəlif səciyyəli tezlik lüğətləri hazırlamaq olar: əsasların, söz-formaların, söz köklərinin tezlik, əlifba-tezlik, əks-əlifba tezlik siyahıları, qrammatik, leksik şəkilçilərin, qrafem və qrafem birləşmələrinin, durğu işarələrinin tezlik səciyyələrini əks etdirən siyahılar və s.

2004-cü ildə “Nurlan” nəşriyyatında “Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti” çapdan çıxdı (tərtibçilər: M.Mahmudov, Ə.Fətullayev). Qeyd etmək lazımdır ki, oxuculara təqdim olunmuş bu lüğət Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübədir. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti orfoqrafiyanın yeni sözlüyünə əsaslanır və təxminən 80 min sözü əhatə edir. Lüğətin annotasiyasında əks lüğətin adı lüğətlərdən fərqi belə izah olunur: “Adi lüğətlərdən fərqli olaraq əks lüğətlərdə sözlər başlanğıcdan sona doğru deyil, əksinə, sondan başlanğıca doğru əlifba sırasına düzülür. Adi lüğətlərdə eyni başlanğıca malik sözlər, əks lüğətlərdə isə eyni sonluğa malik sözlər eyni qrupda yerləşir. Azərbaycan dilinin sözmələgətmə tiplərini və modellərini, morfonoloji quruluşunu tədqiq etmək baxımından əks lüğətlər əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübə olan bu lüğətdən nəzəri dilçiliyin bir çox məsələləri ilə əlaqədar, maşın tərcüməsi və mətnlərin formal təhlili sistemlərində, tekstologiya və paleoqrafiyada, əlyazmaların oxunuşu və bərpası işlərində, naməlum yazı sistemlərinin açılması prosesində və qafiyə lüğəti kimi istifadə etmək olar” (2).

Yeni texnoloji vasitələr qədim Azərbaycan yazılı abudələrinin öyrənilməsi ilə bağlı da uğurla tətbiq olunur. Bu sahədə işlər əvvəllər tezlik və əks lüğətlərin tərtibi sahəsində toplanmış təcrübəyə əsaslanırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun bir qrup əməkdaşı tərəfindən aparılmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının statistik təhlili kompüterlərin Azərbaycan dili tarixinə tətbiqi sahəsində ilk təcrübə hesab oluna bilər. 1997-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illik yubileyi ərəfəsində tədqiqatın bir hissəsi - əlifba-tezlik siyahısı çap olundu. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının 1300 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 20 aprel 1997-ci il tarixli Fərmanı ilə əlaqədar “Kitabi-Dədə Qorqudun statistik təhlili” tədqiqatı tam şəkildə çap olundu (Bakı, “Elm”, 1999).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı aparılmış uğurlu linqvostatistik araşdırmalar dil tarixinin, digər klassiklərin dilinin də kompüterlərin köməyi ilə öyrənilməsinə marağı artırdı. Klassik Azərbaycan poeziyasının nəhəng siması Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan dilində olan əsərlərinin statistik baxımdan öyrənilməsinə başlandı və gərgin əməyin nəticəsi olaraq 2004-cü ildə “Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü (tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, C.Ə.Rəhmanov, V.S.Sultanov)” “Elm” nəşriyyatında çap olundu.

Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması və praktik istifadəsi sahəsində də çox işlər görülməlidir.

Milli korpus hər hansı bir konkret dildə mətnlərin elektron formada toplanmasına istiqamətlənmiş məlumat axtarış sistemidir. Korpus dilçiliyi sahəsində ilk tədqiqatlar 1956-cı ildən başlayaraq ABŞ-da aparılmışdır. Həmin dövrdə çoxfunksional məlumat bazalarının və lüğətlərin hazırlanmasına başlanılmışdır. Bu işləri müasir milli dil korpuslarının ilk nümunələri hesab etmək olar. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində inkişaf etmiş aparıcı dillər üçün milli korpuslar işlənib hazırlanmışdır.

Məlum olduğu kimi, hazırda respublikamızda elektron hökumət və elektron kitabxana xidmətləri fəaliyyət göstərməkdədir. Milli kitabxanada, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasında, bir çox sahə kitabxanalarında, elmi-tədqiqat müəssisələrində, ali məktəblərdə nəşr olunmuş və olunan ədəbiyyatın elektron variantı yaradılır və internetdə yerləşdirilir. Bütün bu resurslar milli korpusda mətn massivi kimi istifadə oluna bilər. Mövcud potensialdan səmərəli şəkildə yararlanmaqla Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması sahəsində işləri intensivləşdirmək olar.

Azərbaycan dilinin tədqiqində yeni istiqamətlərlə bağlı yığcam məlumat əldə etmək üçün sonda qısa ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Azərbaycan dilinin riyazi-statistik metodlar və yeni texnoloji vasitələrlə öyrənilməsi məsələləri Azərbaycan dilçiliyinin böyük elmi gələcəyi olan prioritet istiqamətlərindəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti (tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov, V.Pines), Bakı, “Nurlan”, 2004, 264 s.
2. Azərbaycan dilinin əks əlifba lüğəti (tərtibçilər: M.Ə.Mahmudov, Ə.B.Fətullayev), Bakı, “Nurlan”, 2004, 524 s.

3. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti (söz kökləri), I cild (tərtibçilər: M.Ə.Mahmudov, Ə.B.Fətullayev və b.), Bakı, “Elm”, 2010, 464 s.
4. Mahmudov M. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, “Elm”, 2002, 244 s.
5. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013, 356 s.
6. Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü (tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov və b.), Bakı, “Elm”, 2004, 548 s.
7. “Kitabi-Dədə Qorqud”un statistik təhlili” (tərtibçilər: K.A.Vəliyeva, M.Ə.Mahmudov və b.), Bakı, “Elm”, 1999, 248 s.

PROF. DR. NECATİ DEMİR
Türkiye, Gazi Üniversitesi

OĞUZCA / BATI TÜRKÇESİNİN ANADOLU'DA YAZI DİLİ HALİNE GELMESİ

Anahtar kelimeler: *Oğuzlar, batı dialekti, yazılı dil, Anadolu*

Ransition of the Oghuz western dialect of Turkish language in the written language form in Anatolia

The article is devoted Oghuz of the western dialect of Turkish language. Oghuz western dialect Oghuzes used Hakaniye Karahanl dialect of Turkish. In other words, a written language source of Turkish language, western Seljuk dialect, dialect of Beylikler period, Osman dialect is Anatolia.

Keywords: *Oghuzes, Wesrern dialect, written language, Anatolia*

Giriş: Her yazı dilinin bir kaynağı bulunmaktadır. Genellikle bir bölgenin ağız özellikleri yani konuşmaları esas alınır, çoğunlukla doğal olarak, yazı dili oluşturulmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinin kaynağı, 1911'den beri İstanbul Türkçesidir. 1911'de Yeni Lisan Hareketi ile İstanbul Türkçesi esas alınarak yeni bir yazı dili meydana getirilmesi amaçlanmış, sonuçta başarıya da ulaşılarak günümüz Türkiye Türkçesi oluşturulmuştur.

Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelmeden önce meydana getirdiği bir yazılı eser şimdiye kadar tespit edilememiştir. Dolayısıyla Anadolu öncesi Oğuzca yazı dili söz konusu değildir. Oğuzlar, muhtemelen Anadolu öncesi Hakaniye yani Karahanlı Türkçesini yazı dili olarak kullanmaktaydı¹. Bir başka söyleyişle Batı Türkçesi, Selçuklu Türkçesi, Beylikler Dönemi Türkçesi, Osmanlı Türkçesi yazı dilinin kaynağı Anadolu'dur. Anadolu'nun bir bölgesidir. Ama hangi bölgesidir?

1.Türk Yazı Dillerinin Oluşumu: Yazı dili, o dili konuşan insanlar açısından siyasal ve kültürel bakımdan önemli olan bir bölgenin ağız genelleşerek oluşur. Tarihe baktığımızda Köktürk yazı dilinin Ötüken merkezli olduğu görülmektedir. Uygur yazı dili ise Hoço ve çevresinde gelişmiştir. Karahanlı Türkçesi Kaşgar ve Balasagun çevresinde şekillenmiştir. Çağatay Türkçesi ise Herat ve çevresinin ağızına bağlı olarak gelişmiştir². Sayılan bu merkezler, hem siyasal hem de kültür merkezi olması açısından ortak özellikler taşımaktadır. Türkçenin bu lehçeleri bu merkezlerde oluşmakla birlikte zaman içerisinde Türkçenin konuşulduğu diğer bölgelerden beslenerek zenginleşmiştir.

1911'de Yeni Lisan Hareketi ile şekillenen Türkiye Türkçesi ise İstanbul ağızına dayalı olarak teşekkül etmiştir. İstanbul da dünyanın gelmiş geçmiş en büyük edebi cereyanlarından Divan Edebiyatının ve dünyanın gelmiş geçmiş en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı Devletinin merkezidir. Hem siyasal hem de kültür merkezi olma özelliğine sahiptir. Demek ki her yazı dili, siyasal ve kültürel bir merkezde yoğunlaşmaktadır. Sonra da yaygınlaşıp yazılı eserlerin kaynağı olmaktadır. Bununla birlikte Türkiye Türkçesi İstanbul dışından da beslenerek zenginleşmiştir.

Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz konu Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi onu takiben Osmanlı Türkçesi yazı dilinin kaynağı, hangi bölgenin ağızı esas alınarak şekillenmiştir?

Türkçenin çeşitli alanlarında ve coğrafyalarında durum böyle iken Türklerin bir başka ifade ile Oğuzların Anadolu'daki yazı dili hangi merkezden yükselmiştir. Konu üzerinde bazı araştırmacılar daha

¹ Özkan Aydoğdu, “Divanü Lügati't-Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri”, *Zeitschrift Für die Welt der Turken / Journal of World of Turks*, Nisan 2009, S. 1, s. 55-82.

² Leylâ Karahan, “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağız İlişkisi”, IV. Türk Dili Kurultayı, 24-29 Eylül 2000, Çeşme -İzmir, *Bildiri Kitabı - I*, Ankara, s. 929.

önce durmuştur. Leylâ Karahan, 2000 yılında gerçekleşen “Türk Dili Kurultayı”nda konuyu inceleyen bir bildiri sunmuş, sonuçta kararsız kalmıştır¹. Aynı konuyu 2013 yılında Kırşehir’de yapılan “Aşık Paşa ve Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu”nda tekrar gündeme getirmiş, Anadolu Türk yazı dilinin oluşumunda hangi ağzın kaynaklık ettiği konusunda bir hükme varmanın zor olduğunu ileri sürmüştür².

Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi hangi yörenin ağzı üzerine kurulmuştur? Bunu belirleyebilmek için birkaç özellik üzerinde durmamız gerekmektedir.

1.Siyaset ve kültür-yazı dili ilişkisi: Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi onu takiben Osmanlı Türkçesi yazı diline kaynaklık eden siyasal ve kültürel merkezler neresidir?

2.Ağız - yazı dili ilişkisi: Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi özellikleri ile günümüzde hangi yörenin ağızları birbirine çok benzemektedir?

3.Yaygın eser-yazı dili ilişkisi: Belirlediğimiz bölgenin ağzıyla yazılan ve yaygın olarak okunan eser veya eserler var mıdır? Varsa hangi eser veya eserlerdir?

Bu soruların cevabı, bizi kesin olmasa da yakın bir noktaya götürebilecektir.

2.Anadolu’da Siyaset ve kültür-yazı dili ilişkisi: Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi onu takiben Osmanlı Türkçesi yazı diline kaynaklık eden siyasal ve kültürel merkez neresidir?

Anadolu’nun ilk siyasal merkezi olarak hep Konya ön plana çıkarılmıştır. Halbuki Dânişmendli Beyliği’nin kurucusu Dânişmend Gazi, 1081’de Sivas’ı ele geçirip 1085 yılında bütün Orta Anadolu’ya hâkim olur. Orta Anadolu’ya hâkim olduktan sonra kuzeydeki sınırları Trabzon Rum Devleti’ne dayanır. Bu devletle daha yakından mücadele edebilmek için devletin merkezini, Sivas’tan *Niksar*’a taşır. Dânişmendlilerin Karadeniz sahillerine inme mücadeleleri ve Karadeniz Bölgesi’ndeki faaliyetleri, Dânişmend Gazi zamanında başlamış ve devlet/beylik Niksar’dan yönetilmiştir.

Dânişmend Gazi zamanında herhangi bir medresenin yapılıp yapılmadığını bilemiyoruz. Bilinen ilk medrese Yağı Basan Dönemi’nden kalmadır. Yağı Basan (Saltanat: 1143-1164), 20 yıldan aşkın bir süre Dânişmendlilerin Sivas kolunun hükümdarlığını yapmıştır. Döneminde pek çok problem yaşamasına rağmen imar ve kültür faaliyetlerine özellikle önem vermiştir. Sivas ve Niksar’da onun zamanında çok sayıda medrese, cami, türbe, han ve imarethane inşa edilmiştir³. Bu imar hareketlerinin daha önceki dönemin devamı oldu düşünülmektedir. Dolayısıyla Niksar, Konya ve yöresinden çok önce bir siyasal merkez özelliği kazanmıştır.

Araştırmacılar Anadolu’daki ilk büyük kültür merkezi olarak Konya ve Kırşehir çevresini düşünmüşlerdir. Anadolu’da ilk Türkçe eserlerin sahipleri olan Hoca Dehhanî, Sultan Veled, Yunus Emre, Ahmed Fakih, Aşık Paşa, Gülşehri, Şeyyad Hamza Orta Anadolu’da 13-14. yüzyıllarda yaşamışlardır. Aslında adı geçen şair ve yazarların eserlerinden Oğuzcanın 13 yüzyılda yazı dili haline geldiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eserlerde imla standartlaşmamıştır. Yani hala hemen her yazılışta kararsızlık ve standartlaşmama söz konusudur. Ayrıca bu eserlerden veya yazarlardan Yunus Emre hariç hiç biri Anadolu’da yaygın hale gelmiş ve çok okunmuş değildir.

Diğer yanda *Keşfü’l-Akabe* adlı eser, 1105’ten önce yani Malazgirt Savaşı’ndan 25 yıl geçmeden İbnü’l-Kemal İlyas bin Ahmed tarafından Kayseri’de Farsça olarak kaleme alınmıştır⁴. Eser, Niksar’da, Dânişmendli Devleti’nin kurucusu Dânişmend Gazi’ye sunulmuştur.

Amasyalı Hekim Bereket tarafından 13. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Tuhfe-i Mübarizî*, Amasya’da Amasya Valisi Halifet Gazi’ye sunulmuştur. Farsça olan eser, Hilfat Gazi’nin emriyle Türkçeye tercüme edilmiştir. Hekim Bereket, *Tuhfe-i Mübarizî*’den sonra “*Hülasa der İlm-i Tıb*” ve “*Tabiat-name*” adları ile iki Türkçe eser aha kaleme almıştır⁵.

Arapça ve Farsça eserlerin yanı sıra bu bölgede Türkçe eserlerin de kaleme alındığı, yaygın bir şekilde okunduğu anlaşılmaktadır.

3.Ağız-Yazı Dili İlişkisi: Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi, bir başka söyleyişle Selçuklu Dönemi Türkçesi özellikleri ile günümüzde hangi yörenin ağızları birbirine çok benzemektedir?

Eski Türkiye Türkçesinin yani Anadolu’da şekillenen Oğuzcanın en önemli özellikleri bir başka deyişle karakteristik özellikleri şöyledir:

¹ Karahan, “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili Ağzı İlişkisi”, s. 929-937.

² Leylâ Karahan, “Oğuzca’nın Anadolu’da Yazı Dili Olma Sürecine Dair Düşünceler”, *Aşık Paşa ve Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu*, 1-2 Kasım 2013.

³ Sefer Solmaz, *Dânişmendliler, Türkler*, C. 6, s. 437

⁴ Mikail Bayram, *Dânişmend Oğulları Devleti’nin Bilimsel ve Küresel Mirası*, Konya 2009, s. 57-79.

⁵ Bayram, age, s. 42-44.

3.1. *Kelimenin son hecesinde ve eklerde yuvarlaklaşma*: *kapu, saru, demür, saruk, yapu,...* kelimeleri Oğuz Türkçesi / Eski Türkiye Türkçesinden bazı örneklerdir¹. Genel olarak bakıldığında Konya ve Kırşehir ağızlarında genel bir yuvarlaklaşma söz konusu değildir. Ancak Tokat², Ordu³ ve Giresun⁴ ağızlarında tek örneklik arz edecek şekilde bir yuvarlaklaşmanın olduğu açıktır. Hatta kelimelerinin *son hecesinde ve eklerde yuvarlaklaşma* konusu, Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızları, Eski Türkiye Türkçesinden daha ileri boyutta olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Daha sade bir ifade ile söyleyecek olursak Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarının en önde gelen karakteristik özelliği tıpkı Eski Türkiye Türkçesinin yani Anadolu'da şekillenen Oğuzca gibi genel bir yuvarlaklaşmadır.

3.2. *Kelime başında veya ilk hecede ünlü daralması*: Örnekler: *irte* (<erte), *işik* (<eşik), *yidi* (<yedi). Konya ve Kırşehir ağızlarında da öne çıkan bu özellik, Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarında çok baskın değildir.

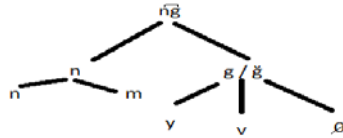
3.3. *Kelime içinde ve sonunda -k->-h-, -k>-h değişmesi*: *kohu* (<koku), *ahıt-* (<akit-), *arha* (<arka). Çok sık olmamakla birlikte Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarında görülür.

3.4. *Kelime başında k-> g- değişikliği*: Eski Türkçede k- ile başlayan kelimeler Eski Türkiye Türkçesinin yani Anadolu'da şekillenen Oğuzcada g- ile başlamaktadır: *göndüz* (<kündüz), *gönül* (<könül), *güneş* (<küneş). Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarında tek örneklik arz edecek kadar ileri derecededir.

3.5. *Kelime başında p-> b- değişikliği*: *barmak* (<parmak), *busu* (<pusu), *bınar* (<pınar). Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarında ileri derecede karşımıza çıkar.

3.6. *Kelime başında t-> d- değişikliği*: Eski Türkiye Türkçesi örnekleri: *dilkü* (<tilki), *düken-* (<tükenmek), *dut-* (<tutmak). Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarının en önde gelen karakteristik özelliği tıpkı Eski Türkiye Türkçesinin yani Anadolu'da şekillenen Oğuzca gibi genel bir değişikliktir.

3.7. *Kelime içinde ve kelime sonunda ng yani nazal n sesi*: Ordu, Giresun ve Tokat'ın kuzey tarafları yöresi ağızlarında çok duyulan bir ses değildir nadir telaffuz edilir. Lakin Eski Türkiye Türkçesinde de bu ses, tıpkı Tokat, Ordu ve Giresun ağızlarında olduğu gibi, ayrışarak *yalgız* (yalngız), *agır-* (<angırmak) -ng-> -g-> -ğ-, ng>-n- değişmesine uğramıştır. Orhun Abideleri'ndeki *ng* sesinin zaman içerisinde *n* ve *g* sesi olmak üzere ikiye ayrıldığı bilinmektedir⁵. *ñ* sesinin bölgemizde çok az duyulmasının sebebi, sesin ayrışarak -n- ve -g- ile temsil ediliyor olmasından kaynaklanmaktadır. *ñ* sesinin Ordu, Tokat ve Giresun ağızında geçirdiği aşamaları ve günümüzde sergilediği durumu şu şekilde gösterebiliriz⁶:

4. Yaygın eser-yazı dili ilişkisi:

Dânişmendlilerin Selçuklulara göre daha hızlı fetihler yapıp Anadolu'da daha hızlı yerleşik hayata geçtiğini görüyoruz. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Dânişmendli Beyliği'nin kurucusu Dânişmend Gazi, 1081'de Sivas'ı ele geçirip 1085 yılında bütün Orta Anadolu'ya hâkim olur. Demek ki Niksar'ın fethi 1085'ten önce gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra şehrin imarı için çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Niksar imarlı bir şehir olduktan sonra muhtemelen medreseler açılmış, eğitim öğretim verilmiştir. İlk eserler, burada kaleme alınmaya başlanmış olmalıdır. Zira İbnü'l-Kemal İlyas bin Ahmed Keşfü'l-Akabe adlı eserini, eseri Arapça kaleme alınmış olsa da, Malazgirt Savaşı'ndan 25 yıl sonra 1105'ten önce getirip Dânişmend Gazi'ye takdim etmesinden bu yörede böyle bir geleneğin olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yörede yazılmış en önemli eserlerden birisi, Dânişmend-nâme'dir. Eser ilk olarak, Mevlânâ İbn-i Ala tarafından II. İzzeddin Keykavus zamanında, yine onun emriyle H.642/M.1244-45 tarihinde te'lif edildiği kuvvetle muhtemeldir⁷. Battal-nâme'nin yazarı, Dânişmend-nâme'den faydalanmıştır. Zira Dânişmend-nâme'nin pek çok yerinde Battal-nâme'den referanslar bulunmaktadır. Dânişmend-nâme'de Battal-nâme'nin

¹ Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1977, s. 27-39.

² Necati Demir, *Tokat İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2005

³ Necati Demir, *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2001.

⁴ Necati Demir-Özkan Aydoğdu, *Giresun İli ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2009.

⁵ Saadet Çağatay, "Türkçede ñ~g Sesine Dair", *TDAY Belleten 1954*, TDK yay., s. 15-30.

⁶ Geniş bilgi için bk. Necati Demir, "Orta Karadeniz Bölgesi Ağızlarında Nazal N (ñ) Sesi", *TDAY Belleten 1999/I-II*, Ankara, 2003, s. 51-58

⁷ Necati Demir, *Dânişmend-nâme*, Ankara 2004, s. 18.

önemli kahramanlarının hemen hepsi tanıtılmaktadır¹. Bu durumda Battal-nâme muhtemelen 1100'lü yıllarda yani 12. yüzyılda kaleme alınmıştır.

Hazret-i Ali Cenknâmeleri'nin yazılış tarihi ise Battal-nâme'den önceki yıllara rastlamaktadır. Battal-nâme'de geçen olayların bazılarının kaynağı, bizi, *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'ne götürmektedir. Bir başka söyleyişle Battal-nâme'yi kaleme alan müellif, *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'ni okumuştur. Durum böyle olunca İslami Türk destanlarının ilkinin *Hazret-i Ali Cenknâmeleri* olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bütün bunları dikkate aldığımızda, daha önce teşekkül ettiğine hiç şüphe olmayan *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'nin, *Battal Gazi Destanı*'ndan daha önce Daişmendliler Dönemi'nde kaleme alındığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Zira metinler incelendiğinde *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'nin, başta *Battal-nâme* olmak üzere, hem konu hem de üslup bakımından diğer destanlara kaynaklık ettiği görülecektir².

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*, Anadolu'da Oğuz Türkçesi ile yazılmış ilk eserdir. Bir başka söyleyişle Batı Türkçesinin ilk yazılı eseri büyük bir ihtimalle *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'dir. Fuat Köprülü, Şeyyad İsa adlı bir şairin yazmış olduğu "Salsalnâme"den bahseder³. Ayrıca Köprülü, Şeyyad Hamza'nın tekrar kaleme aldığı Salsalnâme'yi Anadolu'da yazılmış ilk eserlerden biri olarak sayar⁴. Nitekim Ercilesun, tarihi kaynakların ışığında *Salsalnâme*'nin (*Hazret-i Ali Cenknâmeleri*'nin bir bölümü) Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe eser olduğunu söylemektedir⁵.

Bu durumda ortaya şu sonuç çıkmaktadır. *Hazret-i Ali Cenknâmeleri* erken yıllarda yani belki 1100'lü yıllarda Dânişmendlilerin başkenti Niksar'da yazılmış, buradan kısa zaman içerisinde Anadolu'ya yayılmıştır. Şeyyad Hamza'nın Sivrihisar'da Şeyyad İsa ise Anadolu'nun başka bir yerinde eseri yeniden kaleme almıştır. Böylece yaygınlaşan eser, hem Niksar ağzını Anadolu yazı dilinin temeli yapmış hem de Anadolu'da 900 yıldır en fazla okunan eser yapmıştır.

Sonuç: Eski Oğuz Türkçesi / Eski Türkiye Türkçesi yazı diline en fazla benzeyen ağız özellikleri Tokat, Samsun, Sinop, Ordu ve Giresun yöresi konuşmasıdır. Yani Dânişmendlilerin başkenti ve çevresinin konuşma dilidir. Öyle görünmektedir ki Dânişmendliler, Anadolu'ya geldiklerinde hemen yazılı eser vermeye başlamışlardır. Yazılan eserler Anadolu'ya dağılmış, yeni eserler Dânişmendli bölgesinde yazılan eserlerin dil özellikleri örnek alınarak kaleme alınmıştır.

Bu durumda yazılan ilk eser veya eserler neler olabilir, sorusu akla gelmektedir. Anadolu'da yazılmış ilk eserlerden birisi 1245 yılında Tokat'ta kaleme alınmış Dânişmend-nâme'dir. Dânişmend-nâme'den anlaşıldığına göre Battal-nâme, Dânişmend-nâme'den önce yazılmıştır. Demek ki Battalnâme 1244'ten önce kaleme alınmıştır. Battalnâme'de geçen olayların bazılarının kaynağı, bizi, *Hz. Ali Cenknâmeleri*'ne götürmektedir. Bir başka söyleyişle Battal-nâme'yi kaleme alan müellif, *Hz. Ali Cenknâmeleri*'ni okumuştur. Durum böyle olunca galiba Anadolu'da yazılan ilk Türkçe eser, *Hz. Ali Cenknâmeleri*'dir.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: *Hz. Ali Cenknâmeleri* Tokat ve Niksar civarında 1100'lü yıllarda, Dânişmendliler Dönemi'nde, Dânişmendli coğrafyasında Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Eser çoğaltılarak Anadolu'nun tamamına yayılmış, büyük bir ihtimalle Dânişmendli Türkçesi yani Niksar ve çevresi ağzı Selçuklu Türkçesi, Oğuz Türkçesi / Batı Türkçesi ve daha sonra Osmanlı Türkçesinin temelini oluşturmuştur.

Son olarak şunu özellikle belirtmek gerekir. Selçuklu Türkçesi, Oğuz Türkçesi ve daha sonra Osmanlı Türkçesi yazı dilinin temelini oluşturan Niksarlılar, muhtemelen daha sonra Ordu ve Giresun yöresini fethedip bu yöreye yerleşmiş olmalıdır. Zira Ordu ve Giresun yöresi ağzı, Selçuklu Türkçesi yani Oğuz Türkçesi yazı dili ile en fazla benzerlik gösteren yöredir.

ZEMFİRA ŞAHBAZOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

XİTABLAR VƏ ONLARIN LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Xitab, cümlədaxili vahidlər, modallıq, müraciət, cümlə strukturu*

The references and their linguistic features

The article has devoted the linguistic analysis of references. The classification of references made on the basis of sights of some scientists-linguists is represented to attention of readers. Here it is told about

¹ Necati Demir, D. Erdem, *Battal-nâme*, Ankara 2006i

² Necati Demir, *Hazret-i Ali Cenknâmeleri*, Ankara 2007.

³ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, s.243.

⁴ Köprül, *age*, s. 335.

⁵ Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004, s.442.

Keywords: *Reference, units in the sentence, modality, the reference, a sentence structure*

Özünə məxsus intonasiya, melodika və ifadə etdiyi subyektiv modallığın ifadəsilə seçilən cümlədaxili vahidlərdən biri də xitablardır. Xitablar digər sintaktik vahidlərdən həm də özünün forma və məzmununu ilə də fərqlənir. Yəni onlar (xitablar) formaca III şəxsi, məzmunu görə isə II şəxsi ifadə edir. Xitablar termininə biz ilk dəfə F.İ.Buslayevin yazdığı «Rus dilinin tarixi qrammatikası» adlı kitabında rast gəlirik.¹

Xitablar adətən müraciət bildirir. Bu müraciət arxasında əvvəlcə söyləyənin obyektə müraciəti, sonrakı mərhələdə isə xitabın qeyri-müəyyən, gizli subyektə çevrilməsi prosesi durur. Özündə bir çox gizli məqamları daşıyan və ifadə edən xitablar dilçilik ədəbiyyatlarında birmənalı qarşılanmamış və onlar haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirləri qruplaşdırsaq əsasən, aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşarıq.

1. Bir qrup alim kitabın cümlə ilə əlaqəli olduğunu söyləmişdir. (Z.M.Zəkiyev, T.T.Əl-Qədimi)². Bu qrupa daxil olan dilçilərdən bir qismi isə xitabı cümlə ilə bağlılığını qəbul edərək, həm xitabları, həm də ara sözləri həmcins üzlər sırasında öyrənmişlər.³ A.Q.Rudnev xitab və ara sözlərin cümlələri mürəkkəbləşdirildiyini qeyd etmiş və onları paralel öyrənmişdir⁴

2. İkinci qrupa daxil olan dilçilər xitabı və ara sözləri cümlə bətninə daxil olan artıq ünsür adlandırılmışdır. A.M.Peşkovski⁵

3. Üçüncü qrupa daxil olan dilçilər xitabın cümlə ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmadığını qeyd edir.⁶

4. Dördüncü qrupa daxil olan dilçilər isə xitabları cümlənin üçüncü dərəcəli üzvü adlandırmışlar. A.R.Seyfullayev.⁷

A.R.Seyfullayev xitab və ara sözləri cümlənin üçüncü dərəcəli üzvü hesab etməmişdir.

5. Beşinci qrupa daxil olan dilçilər isə xitab və ara sözləri tam qrammatik əlaqəsini qəbul etməmiş və bu sözlərin cümlədən ayrılmadığını da qeyd etmişlər. Bu qrupa daxil olan dilçilər xitab və ara sözlərin cümlə, onun üzvləri və hissələri ilə semantik bağlılığını qəbul edir və göstərir ki, bu qrammatik bağlılığın xüsusi növ olduğunu göstərmişlər. Yəni, xitablar və ara sözlər cümlə və onun üzvləri ilə birinci və ikinci dərəcəli üzvlər kimi deyil, xüsusi özünə məxsus əlaqə ilə bağlanır. Ə.Cavadov və, Z.Şahbazova bu bağlılığı relyativ (nisbi) əlaqə olduğunu qeyd etmişlər.

Bizə belə gəlir ki, xitabın cümlə ilə əlaqəsi özünəməxsusdur. Xitablar cümlədəki ümumi modallığına təsir edən bilən subyektiv modallığın daşıyıcılarıdır. Xitab cümlənin ümumi strukturunu dəyişə bilmir, lakin cümlədə ifadə edilən fikirin təsirini dəyişə bilər. Bu isə xitabın ifadə etdiyi keyfiyyətlə, ifadə olunduğu söz və birləşmələrdən asılı olur. Belə ifadələrin cümləyə bağlanması intonasiya mühüm rol oynayır. Xitabların cümlə ilə bağlanması intonasiya temp, pauza, məntiqi vurğu, ritm, melodiya da mühüm rol oynayır. Saydıqlarımız xitabların cümləyə xüsusi bağlanması xidmət edir. Xitabların cümlədəki yeri, işlənmə tərzini də bu bağlantı da cümləyə yeni məzmun verməyə xidmət edir.

Xalqın tarixi, mədəniyyəti, etno-psixologiyasını özü ilə müasir dövrə daşıyan, müraciət etməklə yanaşı söylənilən fikiri münasibət bildirən xitablar bizə belə gəlir ki, cümlədə artıq element ola bilməz. Danışan müraciət etdiyi şəxsə, obyektə münasibəti də xitabla nümayiş etdirə bilər. Müraciət edilən təkcə xitab işləndiyi cümlədə qalmaqla kifayətlənmir. Bu müraciətlə fikir sonrakı mətnə keçir, mətnin komponentlərini əlaqələndirir. Məsələn:

Başına döndüyüm ay qəşəng pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə bir dəstə bağla
Tər buxaq altına düz bənövşəni. (A.Qurbani)

Bu kiçik şeir parçasında sevgilisinə müraciət edən lirik qəhrəman sonrakı misralarla da həmin xəyalında pəri adlandırdığına öz istək və arzularını bildirir. Artıq bu həmin əvvəlki hissədə özünü obyekt kimi göstərən xitabın daxilindəki gizli subyekt önə çəkilir və bu önə çəkilmə özünü qabarıq göstərərək elə bil

¹ Буслев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Ч.1., М., 1875.

² Аль-Кадими Т.Т. Овращение в русском языке. АКД. Баку, 1968.

³ Зәкиев З.М. Современный татарский язык. М., 1971, стр.240.

⁴ Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968.

⁵ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.

⁶ Aslanov A.Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II h. sintaksis, Bakı, 1959; Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili, III c. Sintaksis, Bakı, 1981; Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər, əsərləri, Bakı, 2006. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.Ə., Həsənov A.D. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007.

⁷ Сафуллаев А.Р. Вводные члены в современном узбекском литературном языке. Баку, 1972.

cümlənin semantik yükünü - subyekt modalçılığını ifadə etməyə başlayır. Şeirin bütün bəndləri də müraciət olunanla bağlıdır. Bu bağlılıq xarici deyil, daxili bağlılıqdır. Bu isə xitabın cümlə ilə məntiqi-semantik, qrammatik bağlılığına xidmət edir. Xitab işlənən cümlələrdən sonra işlənən konstruksiyanın quruluşundan asılı olmadan müraciət olunan gizli şəkildə özünü büruzə verir, nümayiş etdirir. Elə bil ona verilən xahişi, istəyi, tələbi ifadə edir.

Ə.Cavadov xitabların cümlə ilə əlaqəsindən danışarkən bu əlaqənin olduğunu haqlı olaraq qabardır və yazır ki, bu əlaqə cümlə ilə həm məntiqi, həm də qrammatikdir. Biz Ə.Cavadovun fikiri ilə razılaşıq və həmin fikiri daha da genişləndirmək istəyirik. Yəni xitablar təkcə işləndiyi cümlə ilə deyil təsir edən bildiyi mətn kəsiyi ilə əlaqəlidir. Bu əlaqə vasitəsilə xitab mətn kəsiyindəki konstruksiyaları birləşdirərək mikromətn yarada bilər.

Xitablar formaca III şəxsi, mənaca isə II şəxsi bildirir, bununla da cümlənin mübtədə və xəbəri ilə əlaqəsi özünü maraqlı cəhətdən nümayiş etdirir.

Xitablar cümlədəki işin icracısı ola bilər. Bu zaman mübtədə III şəxsə olur.

Axı niyə belə əsirsən, külək

Səbrimi kəsirsən, külək.

Burada xitab cümlədə iş görən subyekt kimi çıxış edir. Müraciət olunan şəxs işin icracısı olmaya bilər.

Məsələn:

Ey məni heyran edən, dərxiab gördüm mən səni,

Nə pəri, nə adəmi, məhtab gördüm mən səni (Xətai)

Bəzən xitab mətnin əvvəlində gəlir, bu zaman adresat fikrini adresanta deyir və bundan sonra ona müraciət edərək fikrini qətiləşdirir, konkretləşdirərək yekunlaşdırır. Məsələn:

Pərişan halın oldum, sormadın halı pərişanıam,

Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri dərman,

Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım.

Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım. (M.Füzuli)

Xitablar danışq aktı zamanı müəyyən şəxsə müraciət, çağırışdır. Bu qrammatik –leksik və semantik – üslubi kateqoriya dildə ekspresivliyi, melodikliyi ifadə edir. İntonasiyanın ifadəsi nəticəsində dildə böyük əhəmiyyət qazanır. Xitablar adlıq halda olan leksik-semantik mənaya malik olan söz, söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Quruluşuna görə həm sadə, həm də mürəkkəb ola bilər.

Sadə xitablar, adətən, nitq hissələri ilə ifadə olunur. Q.Kazımov sadə və mürəkkəb xitablara münasibətdə fərqli münasibət bildirir. Müəllif bu haqda yazır «Xitabların quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşundan fərqlənir. Nitq hissələri ilə (sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə) ifadə olunan üzvlər sadə, söz birləşmələri ilə ifadə olunan üzvlər mürəkkəb hesab olunur. Xitabların quruluşunu müəyyənləşdirmək üçün başqa prinsiplərdən istifadə etmək lazım gəlir, çünki xitabların əsasında isimlər, isimləşmiş sözlər və ismi birləşmələr dursa da, onlar çox zaman təyinedici sözlər hesabına genişlənir və nəticədə də iki üzv- mübtədə və onun təyininə uyğun gəlir. Ona görə də bir üzv həcmində olan xitablar müxtəsər (sadə), iki üzv həcmində olan xitablar geniş (mürəkkəb) xitab hesab olunur».¹

Biz bu haqda fərqli fikir söyləməyi daha münasib bilirik. Bizə belə gəlir ki, sadə və mürəkkəb geniş və müxtəsər anlayışlarına müxtəlif prizmadan yanaşmaq lazımdır. Bu bölgədə cümlə üzvlərinin ənənəvi prinsipinə əsaslanmaq daha uyğun olar. Yəni sadə xitablar nitq hissələri ilə ifadə olunan, mürəkkəb xitablar isə söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar adlanmalıdır.

1. Bu da qurban bayramı,

Yarpaq, qurbanım olum!

Qalxsin zəfər bayramı,

Torpaq, qurbanım olum. (Əbülfəz Mədətoğlu)

2. **Şükriyyə**, taleyim mənim

Şükür xudaya!

Gördüyüm doğrumu, yoxsa rəya. (Ə.Cavad)

3. Qayıt, **mənim güllüm**, qayıt bu yerə.

Ey **mənim istəyim**, nə gəlməz oldun. (Ə.Kərim)

Xitabların geniş, müxtəsər adlanmasına başqa prizmadan yanaşmaq məsləhət bilirik. Özünə təyin qəbul edən xitab genişlənmiş, təyini olmayan xitablar isə müxtəsər adlanmasını, daha uyarlı hesab edirik. I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan xitablar geniş xitab adlana bilər, çünki cümlə üzvlərinin ənənəvi bölgüsündə də belə yanaşma özünü göstərir. Xitablar da cümlədən kənarında mövcud deyil, onlar da, bircə, cümlə vahididir. Cümlə vahidlərinə də eyni cəhətdən, prizmadan yanaşmaq doğru nəticənin alınmasına şərait yaradar.

¹ Г.Казимов. Мүасир Азәрбайҗан дили. Баки-2011, сәһ.247.

“Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu haqda bəzi fərqləri nəzərə almasaq, söylədiyimiz fikirlərin isbatı ilə rəstlaşırıq. Bu kitabda yazılan «Quruluşca xitablar sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və genişlənmiş xitablar da deyilir»² cümləsindəki müxtəsər və geniş adlandırılmanı paralel götürülməsi nəzərə alınmazsa gətirilən arqumentlər daha ağılabatandır.

Sonrakı cümlələrdə isə əvvəlkilərdən fərqli olaraq bizim düşündüyümüz kimi «bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitab, mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur»³ arqumenti özünü qabarıq şəklində hiss etdirir.

Dərslikdə «Mürəkkəb xitablar bəzən aydınlaşdırıcı sözlər vasitəsilə genişlənir» arqumentinə biz bir balaca əlavə etmək istəyirik. Yəni aydınlaşdırıcı üzv həm sadə, həm də mürəkkəb xitaba əlavə edilə bilər. Bu isə xitabın genişlənməsi deməkdir.

Məsələn: Yazın novbaharısan bizim diyarda

Qıvrım tellərini sana, **bənövşə!**

Mən səni sevmişəm bir ilk baharda

Könlümü vermişəm sana, bənövşə! (S.Vurğun)

Bəndə işlənən xitab «bənövşə» sözüdür. Şair –yəni lirik qəhrəman bənövşəni ön plana çəkir. Həyəcanı, hisslərini daxili aləmini, duyğularını əks etdirir. Mısraları bənövşəyə çox incə dillə deyir, lakin burada xitab sadə olsa da, ona həsr edilən bu sözlər insanı rıqqətə gətirir. Xitaba əlavə edilən aydınlaşdırıcı sözlər isə həmin münasibəti bir qədər də incələşdirir, mənanı dərinləşdirir.

Dahilər yaradan ey böyük ana,

Şeirimin hər sözü alqışdır sana! (S.Vurğun)

Bu mısra da qeyri-həmcins təyin qəbul edən müraciət obyektini güclü və təsiredici vasitəyə çevrilir. Xitablar müxtəlif əşya və varlıqların adını bildirə bilər. Müasir Azərbaycan dili kitabında xitabların müraciət obyektlərini üç qrupda birləşdirmişlər.⁴

1.İnsan adı bildirən

2.Başqa canlıların adını bildirənlər

3.Cansız əşyaların adını bildirənlər.

Bu qrupların içərisində dəqiqləşdirilməli bölgülərin olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Xitabların işlənməsində müraciət bir xətt kimi keçir. Lakin bu müraciətin arxasında və alt mənasında özündə subyektiv modalığın müxtəlif nüansları sərgilənə bilər. Bu danışıqın xüsusiyyətindən, əsərin janrından, formasından, növündən çox aslıdır.

Xitabın mənası yalnız müraciət bildirməklə məhdudlaşmır. Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibət də bildirir. Bu münasibət əzizləmək, məsləhət vermək, yalvarmaq, qarşısındakına kin bəsləmək, hirsənmək, əmr etmək və s. şəkildə ola bilər. Xitab vasitəsilə müraciət edilənin xüsusiyyətləri də müəyyənləşə bilər. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir və sözün seçilməsi əsasdır. Belə xitablara aşağıdakıları göstərmək olar.

I Xitab üçün seçilən sözlər vasitəsilə.

1) **Gözəl**, sana məlum olsun

Alışmışam, yanırım mən. (Aşıq Ələsgər)

2) **A bimürvət**, həsrətin çəkməkdən

İllər ilə xəstə düşdüm başa –baş. (Aşıq Ələsgər)

3) **Əzizim**, neynim sənə

Düşübdür meylim sənə (bayatı)

4) **Fəhlə**, özünü sən də bir insanımı sanırsan?

Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan? (M.Sabir)

II Şəkilçilər və köməkçi sözlər vasitəsilə.

1) Ay oğlum, ay qızım mən sənsiz necə yaşaram? (Azərbaycan jurnalı, №3. 2016)

2) Mən bəxt didərgini, tale yorğunu,

Sındır sözlərimlə bu odumu,

Yox səndən doğması, yox **canım-gözüm** (Azərbaycan jurnalı, №3. 2016)

Nümunələrdə işlənmiş mənsubiyyət şəkilçiləri öz əsl xüsusiyyətləri ilə yanaşı incəlik, sevgi, mənsubilliq, istək ifadə edir.

III Xitablar özlərinə əlavə qəbul edə bilər. Əlavələr özlərinə məxsus izahedici, konkretləşdirmə, eyni obyektə aid olması ilə yanaşı müxtəlif münasibət də ifadə edə bilər.

² Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IVh., Şərq-Qərb, Bakı, 2007, səh.2176

³ Yəni orada. Səh.217.

⁴ Ə.Z.Abdullayev, Y.Seyidov. Yəni orada s.218.

1. Qayıt gözümn nuru, könlümn atəşi,
Qayıt sahmana sal bu dünyanı (Ə.Kərim)
2. Quzum, yavrum! Adın nədir? (Cavid)

Nümunələrdə xitabdakı modallığı artırmaq üçün qrammatik vasitədən –mənsubiyyət şəkilçisindən istifadə edilmişdir.

3. Bəzi hallarda xitablar müxtəlif xarakterli sözlər artırmaqla genişlənir və təsir gücü artırılır.

Məsələn:

Gülzar: Of, **anacan**, ana!

Əminə: Qurbanam sana!

Mənim şirin balam, ağıllı qızım!

Sürüdən ayrılmış körpəcə quzum! (S.Vurğun)

Mətində təkrar olunan, müxtəlif təyinlər, vasitəsilə genişlənən metaforik xitab intonasiya, temp, pauza, vurğu, ritm, melodiya ilə musiqili səslənir. Bu isə xitabın yaratdığı mənə incəliyi, mətnə bağlılığı hesab olunur. Yuxarıda sadaladıqlarımız xitabın cümlə ilə həm semantik, həm də qrammatik bağlılığını əsaslandırır. Bədii xitablar ritm və intonasiya ilə müşayiət olunur, mətnə bəzək verir. Ekspressiv səciyyə daşıyan xitabların tərkibindəki sözlərin leksik mənası, ifadə tərz, intonasiyası, obrazlılığı gücləndirir və poetik nitqin axıcılıq və rəvanlığına səbəb olur. Bu isə obrazların daxili aləmini açmaqda yazıçıya kömək edir. Xitab cümlənin struktur quruluşunu mürəkkəbləşdirə bilmir, ancaq cümləni genişləndirə bilər. Bəzən elə vəziyyət olur ki, bir xitabla tipin fərdi obrazı səciyyələnir, onun fərdi xarakter önə çəkilir. Sevgiyə layiq olan sevdilir, nifrətə layiq olana nifrət önə çəkilir. Mənfi ekspesiyalı xitablar da güclü vasitə kimi özünü göstərir. Məsələn:

1. Ah, cəllad, birmürvət! İndi qulaq as!

Süleyman dünyası sənə də qalmaz! (S.Vurğun)

2. Səlmə: Get, namərd qonaq, get! Alçaq mürtəci!

Get, miskin hərif, get! Cəllad, yırtıcı! (H.Cavid)

Bədii ədəbiyyatda işlənən xitabların mənası bəzən intonasiya ilə dəyişdirilə bilər. Zahirən müsbət görünən xitabın alt qatında, mətnin ümumi məzmunu və intonasiyanın sayəsində mənə mənfi çalara dəyişdirilir. Məs.: S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” əsərində Məryəmin Şirinə müraciəti müsbət ekspesiyalıdır, ancaq intonasiya sayəsində ironiya, iztehzə mənəli mənfi çalar alınır.

1. Məryəm: De, sənmişsənmi?

Aha... **ovlanan şikar!**

O dillər dastanı **nazənin nigar!**

Neçin kiryirsən, **möhtərəm qonaq!** (S.Vurğun)

2. Xuraman: Vaqif, ey sərvərim, ey tacidarım.

Vaqif: Nə deyirsən? **Vəfalı yarım!**

Bədii ədəbiyyatda söyüş və təhqiredici xitablar, ifadələr tiplər arasında münasibəti, tiplərin öz səviyyəsini, münasibətlərinin gərginləşməsini göstərə bilər.

Bu zaman xitabın modallığı dəyişir, o cümlənin ümumi modallığını da dəyişir, istiqamətləndirir. Belə xitablar tək müraciət, hiss-həyəcan deyil, həm də xarakterizəedici vahidlər kimi çıxış edir. Məs.: Ali kişi Göyərçinin üstünə dişlərini qacıyıb: Qırx qazanın damazlığı, Ay oğrubaşı, gorsuz, kəfənsiz Cilov xan qızı – dedi.

Bununla demək olar ki, xitab söyləyənin həm mənfi, müsbət münasibətini də bildirir.

Xitablarda həmcinslik vasitəsilə ekspersivlik özünü göstərə bilər. Həmcins xitab hər biri özündə təyini qəbul edir, pafosla deyilən xitablardakı obrazlılıq mətni daha axıcı edir.

Gülən günəş! Axan bulaq! Ötən bülbül!

Açan gül! Gəlin – gəlin pəncərəmdən öz ətrini

Saçan gül! And içirəm, sizdən ötrü, yaşıl çəmən,

Göy dərə! Ürəyimi məşəl kimi qaldıraram göylərə. (S.Vurğun)

Xitabların təkrarı bəzən təəssüf hissini ifadə edə bilər.

Söyüd! Söyüd! Fikrin dolğun, qəlbi həsas

Candan zəif insanlara bənzəyişin var (S.Vurğun)

Bəzən təkrar xitabın ifadə etdiyi mənə fərqli hissi bildirir.

Meşələr! Meşələr! Doğrudan da siz

Yayda da, qışda da bir baharsınız (S.Vurğun)

Xitabları bəzən cümləni mürəkkəbləşdirən üzv hesab edirlər. Bizə belə gəlir ki, xitablar cümləni

mürəkkəbləşdirmir. Onlar (xitablar) cümləni həm üfqi, həm də şaquli cəhətdən genişləndirən üzvüdür. Üfqi genişlənmə dedikdə cümlə daxili vahidlərinin sırasının artmasını, genişlənməsini, şaquli istiqamət də isə cümlənin semantik tutumunu, məna dərinləşməsinə nəzərdə tuturuq. Cümləyə daxil olan xitab təkcə müraciət bildirməklə kifayətlənmir, həm məna yükünə təsir edir, həm subyektiv modallıq bildirərək cümlənin ümumi modallığına xidmət edər, onu istiqamətləndirir, ümumi fikərə münasibət bildirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, IVh., Şərqi-Qərb, Bakı, 2007.
2. Aslanov A.Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II h. sintaksis, Bakı, 1959.
3. Cavadov Ə.M. Xitab. Müasir Azərbaycan dili, III c. Sintaksis, Bakı, 1981; Seyidov Y.Ə. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər, əsərləri, Bakı, 2006.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı-2011.
5. Zəkiyev Z.M. Современный татарский язык. М., 1971.
6. Аль-Кадими Т.Т. Овращение в русском языке. АҚД. Баку, 1968.
7. Буслев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. Ч.1., М., 1875.
8. Пешкавский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
9. Руднев А.Г. Синтаксис русского языка. М., 1968.
10. Сауфуллаев А.Р. Вводные гланы в современном узбекском литературном языке. Баку, 1972.

MƏTANƏT ABDULLAYEVA
Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

“DİL” FENOMENİNƏ İKİLİ YANAŞMA

Açar sözlər: *dilin ictimai funksiyası, psixoloji refleksiya, daxili nitq, zikr, səssizlik*

Dual attitude to the phenomenon of language

In article has been presented dual attitude to the phenomenon of language. Language serves such communicative and thought processes as system of instructions, all that is in the world the problem of internal language (speech) develops in language At the same time is presented in thouth - psychological aspect.

Keywords: *social function of language, psychological reflection, inner speech, meditation, silence*

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilikdir, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir. Dil cəmiyyətin və deməli, onu məskunlaşdıran insanların güzgüsüdür, mənəviyyatın, dəyərlər sisteminin ifadə formasıdır. Dilin tarixi cəmiyyətin tarixidir, insanlığın tarixidir. Tarix boyu insanlar dildən səmərəli, uyğun formalarda və keyfiyyətlə istifadə edərək onu mənəvi sərvətlərin spesifik ifadə formasına çevirmişlər. XX əsrin görkəmli filosofu Lyüdvıq Vitgenşteyn deyir ki, dilimin sərhədləri mənim dünyamın sərhədləridir. Bu dahiyənə fikirdə dünyanın dildə inikas olunması ideyası durur.

Gözəl dilə, yəni nitqə sahib olmaq insanın intellektinin, savadlığının, aqlının göstəricisi sayılır. Yaxşı formalaşdırılmış fikir bütün dillərdə ağıllı səslənir (*Flober*). Çox dil bilən insan daha yüksək mədəni statuslu sayılır, çünki hər dil bir mədəniyyətin güzgüsüdür, çox dil çox mədəniyyətin. Çox dil bilmək bir qəsrə girmək üçün çox sayda açarlara sahib olmaq kimidir (*Volter*).

İnsanın həyatında, millətin formalaşmasında, cəmiyyətin inkişafında dilin rolu və funksiyaları haqqında tarixin bütün dövrlərində hikmət sahibləri, elm adamları dəyərli fikirlər söyləmiş, dilin təriflərini vermişlər. Azərbaycan mütəfəkkirləri dil, nitq, söz haqqında fikirlərini həm də poetik formada ifadə etmişlər. Alimlərimiz söz sərəflərinin, müdriklərin yaradıcılığını araşdıraraq dil haqqında fikirlərini yüksək qiymətləndirmişlər. Görkəmli türkoloq, mərhum akademikimiz Tofiq Hacıyev «Füzuli: dil sənətkarlığı» kitabında belə yazır: "Elmi fikirlər arasında Füzulinin dillə, onun ictimai xarakteri ilə bağlı müddəaları da qiymətlidir və müasir elmi səviyyədə öz dəyərini saxlayır. «Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz» deyərəkən müasir dilçilikdə dilin ekspressiv vəzifəsi adlanan funksiyası söylənir. «Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır, // Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz» - dillə təfəkkürün, mənəviyyatla nitqin rabitəsi göstərilir; danışq şəxsiyyətin məzmununu, ləyaqət çəkisini əks etdirir. Və ümumiyyətlə, "Söz"

qəzəлиндə dilin maddi tarix yaşatmasından, cəmiyyətdə təbliği iş görməsindən, insanın ən qiymətli mənəvi varidatı olmasından tutmuş, dildə çoxmənalı, üslubi davranışa qədər müxtəlif məsələlərdən poetik söhbət gedir. Füzuli dili ictimai hadisə bilir, şüurla bağlı olduğunu göstərir, yaradılmışlar içərisində yalnız insana məxsus olduğunu təsdiq edir” (1, 26). Akademik T.Hacıyevin “dillə təfəkkürün, mənəviyyatla nitqin rabitəsi” adlandırdığı hadisə maddi dünya haqqında bu və ya digər informasiyanın, biliyin insanın qavrama orqanları tərəfindən mənisenilməsi, daxili süzgəcdən keçirilib yenidən xarici aləmə dil vasitəsilə qaytarılması prosesidir, yəni insanın iç dünyasının fiziki aləmə dil vasitəsilə proyeksiyasıdır. Belə proyeksiya səsləndiriləndə, yaxud hansısa bir formada “leqallaşanda” görünən olur, yəni səslənən (yaxud da yazıya alınan) nitqə çevrilir; təzahür olunmayanda “daxili nitq” statusunu alır. Dil fenomeninə iki mövqədən yanaşma deyəndə, onun “leqallaşan” (görünən və eşidilən) və “leqallaşmayan” (görünməyən və eşidilməyən) formaları nəzərdə tutulur.

Dil fenomeninə ikili yanaşmanın birincisinə ictimai hadisə kimi dilin insan həyatında ünsiyyət, özünü ifadə etmə, dünyanı anlama, dəyərləndirmə və s.-dən ibarət olan leqallaşmış aspekti, yəni səslənən və görünən formaları aiddir. İkinci tərəfinə isə yalnız insanın iç dünyasında səslənən sifət və intim aspekti aiddir. İkincisinə “daxili dil” və ya “daxili nitq” deyilir. Dil fenomeninin hər iki aspekti – zahiri və daxili formaları insanın dünyanı qəbuletmə, öyrənmə, qavrama prosesinin təzahürüdür. Amma ikinci aspektin başqa funksiyası da var.

Daxili dil insanın beynində səslənən, lakin zahiri aləmdə özünü bildirməyən, görünməyən nitqdır, insanın öz-özülə arasıkəsilməz ünsiyyətidir. Buna daxili dialoq, həmçinin “nəfsin - eqonun söhbəti” də deyilir. İnsan adı halında, zahirən susanda belə, öz daxilində söhbət aparır. Bu, beynində gedən proses olsa da, xalq arasında “ürəyində danışmaq” kimi dəyərləndirilir.

Daxili dilin qrammatik quruluşu, semantikasını dil mütəxəsislərini maraqlandırmır, o daha çox psixologiyanın obyektidir. Psixoloqlar hesab edirlər ki, daxili dil (nitq) insanın inkişafında vacib “alətdir”. İnsan, təxminən, yeddi yaşından etibarən öz-özülə dialoqa girir və bu onun bütün həyatı boyu davam edir. Psixoloqlara görə, batini həmsöhbət, yəni daxili dil insana ətrafda baş verən hadisələri düzgün anlamağa, dəyər verməyə, öz hisslərini, psixoloji hallarını qiymətləndirməyə kömək edir. Buna **psixoloji refleksiya** deyilir. Lakin daxili nitq psixoloji refleksiya funksiyasını daşımayanda da, psixoloji refleksiyaya ehtiyac olmayan vaxtlarda da belə proses aramsız davam edir, ağıl nəzarətsiz şəkildə daxili dialoq aparır, öz-özülə fasiləsiz danışır. Bu zaman o, səmərəsiz nitq prosesinə çevrilir. Səmərəsiz nitq insanın fərdi tarixi yaddaşının sonsuz emosional səviyyələrdə bərpasıdır ki, bu da insanı öz fərdi aləmindəki mövcudluq “həqiqətində”, nəfsinin müəyyənləşdirdiyi çərçivədə tutub saxlayır, geniş idraki fəzaya daxil olmağa imkan vermir. Daxili nitqin ən böyük fəsadı insanı maddi dünyaya – surət aləminə, fiziki formalara sıx bağlamasıdır, insana özünün ruhi aspektinə nüfuz etməsinə mane olmasıdır; beynlə ürək arasında birbaşa rabitənin yaranması işində çəpər rolunu oynamasıdır. Daxili nitq insan qəzəbli olanda, dərin hissi-emosional hal keçirəndə daha sürətli olur. Bu fikri başqa cür formalaşdırmaq olar: öz fərdi tarixi yaddaşına, emosiyalarına, “mən” hissiyyatına möhkəm bağlı olduğu üçün özünü hər şeydən və hər kəsdən önəmli tutan insan, yəni təkəbbür girdabında çabalayan insan zahiri qıcıqlara daha kəskin reaksiya verir. Çünki zahiri qıcıqlar insanın fərdi dünyasının sərhədlərinə təcavüz təhlükəsi daşıyır. Nəfs – eqo isə təcavüzə hər cür formalarda cavab verməyə hər vaxt hazırdır. Daxili dialoqun sürətli işləməsi nəfsin istifadə etdiyi ən güclü üsuldür. Fikirlərin, obrazların və sözlərin beynində xaos axını insanı özünün həqiqi mahiyyətindən – ilahi “Mən”indən təcrid olunmuş vəziyyətini möhkəmləndirir, insanı konkret hədudlardan (dünyanı və özünü dərk hədudlarından) kənara çıxmağa, geniş idraki prosesə qatılmağa imkan vermir. Bir növ, insan eyni təfəkkür rejimində yaşayır. Nə qədər elmi biliklərini artırırsa da, insan həyata fraqmentar baxış bucağını dəyişdirə bilmir, idrakın irrasional səviyyələrini, ruhun imkanlarını açma bilmir. Daxili dilin fəsadı ondan ibarətdir ki, nə qədər ki o işləyir, insan rəşional düşüncə sərhədlərini “aşa” bilmir, ruhun intəhasız işıqlı məkanına aparan yolu tapmır, fikir labirintində ilişib qalır. Belə səviyyədə insan özünün sonsuz imkanlarına inanmır və düşünür ki, zahiri aləmə dəyişməzdir və bu fikri hər fərdin həyat haqqında anlama bildiyi son həqiqət sayır.

İnsan surət aləmini ağıl və beş duyğu üzvü ilə tədqiq edir, qavrayır; ruh aləmini – mənə aləmini bu üsullarla, rəşional vasitələrlə tədqiq etmək mümkün deyil. “Beş duyğu üzvü görünənlər haqqında məlumat verir, lakin gizli olanları – canı və Allahu dərk edə bilməz... Beş duyğu orqanının verdiyi məlumat üzərində rahatlanın əql varlığın sirlərini və Allahu dərk etmək iqtidarında deyil... Dünyəvi həqiqət ağıl və duyğu orqanları ilə qavranılır, İlahi həqiqət – «Sirlər xəzinəsi» - daxili kəşf (nurlanma) yolu ilə dərk olunur” (3, 321).

Rəşional vasitələrlə - ağıl və onun kateqoriyaları ilə dünyanın dərkini natamam hesab olunur. Dünyanın, yaradılışın bütöv dərkini materiya ilə ruhun vəhdətində mümkündür. Tarixin yaddaşında dünyanı dərk probleminin məhz bu istiqamətdə həll yolunu təqdim edən görkəmli alimlərin təcrübəsi var. Nobel mükafatı laureatı, fizik Volfqanq Pauli ilə analitik psixologiyanın görkəmli nümayəndəsi Karl Qustav Yunqun birgə fəaliyyəti məhz bu istiqamətdə qurulmuşdu. Onların birgə fəaliyyətindən çıxan nəticə belədir idi ki, həyat və

şüur hadisələri fiziki qanunlar müstəvisində izah olunmalı deyil, onlar bir-birini qarşılıqlı tamamlayan qanunlar kimi öyrənilməlidir. Çünki fiziklərin fiziki hadisələrin dərinliklərini, psixoloqların psixiki hadisələrin dərinliklərini öyrənmələri, əslində, vahid gizli reallığa yanaşmanın iki fərqli üsullarıdır. Bu üsullar birləşən zaman dünyanın bütöv mənzərəsini yaratmaq olar. Belə nəzəriyyə tarixə ***sinxronluq nəzəriyyəsi*** kimi daxil olub. Sinxronluq rasionalla irrasional dərk üsullarını birləşdirməklə materiya ilə ruhu vəhdətdə öyrənməkdir.

Rasional bilik ağılın məhsuludur. İrrasionala keçid ala bilmək üçün ağıl nə etməlidir? Ağıl ruhu necə tanınmalıdır? Mənşəyindən, dini görüşlərindən, irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq mistik təcrübə keçənlər bir yol təklif edirlər: bunun üçün insan beynində dayanmaq bilməyən dilini (nitqini-M.A.) saxlamalıdır (4, 558). Daxili dilin dayandırılması işi insanın özünüdərk təcrübəsinin – psixologiyada ***transpersonal təcrübə***, fəlsəfi ədəbiyyatda ***mistik təcrübə*** adlandırılan “Öz”ünə qayıdış yolunun başlanğıcıdır, qapısıdır. “Daxili nitq dayandırılanda, sərhədlənmiş dünya da dağılır və sanki dilimizin ciddi nəzarəti ilə gizli saxlanılan və özümüzə belə, məlum olmayan yeni hüdudlarımız üzə çıxır” (2, 129). “Yeni hüdudlar” insanın fiziki ölçülərindən çox geniş olan, ağılla dərk olunmayan ruh substansiyasının qatlarıdır.

Daxili nitq nə qədər işləyirsə, ağılla ruhun birləşməsi mümkün deyil. Ağıl sakitləşdirmək üçün əvvəl mental (psixiki) sakitlik əldə edilməlidir. Bu səbəbdəndir ki, insana mənəvi yüksəlişə səsləyən bütün ezoterik- batini təlimlər yeni şeyləri öyrətməkdən çox, köhnələrdən azad olmaq yollarını göstərir. Sufilər deyir ki, peymanəni ilahi meylə doldurmaq üçün əvvəl onu boşaldıb təmizləmək lazımdır. Psixikasını sakitləşdirib tarazlığa gətirən, hisslərin «çapar atını» cilovlayıb sükunətə çatdıran, ağılını hisslərdən uzaqlaşdıran insan boşalıb təmizlənmiş və ilahi meylə dolmağa hazır olan peymanə kimidir. Məna aləminin açarı belə insanın əlində olur. Bu səbəbdən introspektiv (yəni mistik) təcrübədə daxili nitq insanın “düşməni” sayılır, çünki o, insanı məna aləminə “keçməyə” qoymur.

Daxili nitqi kəsməyin ən səmərəli yolu islam etikasında zikr (Allahın adını çəkmə) və təfəkkür (Allahı düşünmə) mərasimləridir, induizmdə, buddizmdə meditasiya adlanır, irrasional idrakın metodlarından. Onlar introspektiv təcrübə olaraq insanı duallıq dünyasından birliyə çatdırmaq üçün istifadə edilən psixosomatik texnikadır, daxili səssizliyə çatma təcrübəsidir; ruhani çalışmadır; “nəfsin atını” cilovlama, daxili tarazlıq, əmin-amanlıq halına nail olmaqdır. Cəlaləddin Rumi daxili səssizliyi həqiqət axtarışında ən vacib əlamət sayır, axtarış yoluna çıxanlara «nitqi dayandıрмаğı, qəlb aynasını təmizləməyi» məsləhət görürdü (5, 73). Təmizlənmə, saflaşma nəfsin arıdılmasıdır. Platon deyir ki, saflaşma ən ali şeyləri dərk etməyə imkan yaradır və hər zaman ruhun içərisində gizlənmiş bilikləri üzə çıxarır ki, mahiyyətcə onlar əsil həqiqətdir.

Nizami «insan övladında təfəkkür nədir?» sualına belə cavab verir: “*Təfəkkürün keyfiyyətindən soruşdun. // Təfəkkür Allaha münacatda // İstədiyini məqsədə (çatmaq üçün) yalvarışdır*” (6, 310). Nizamiyə görə, Allaha münacatı yalnız nəfsini saflaşdırmış insanlar - bəsirət əhli edə bilər: “*Allahı tanı ki, bəsirət əhlinin yanında // Xilqətin örtüyü nazik olur. // Özünü tanı ki, mənalar yolu ilə // Özünü tanısan, Allahı da tanıyarsan*” (6, 316). Təfəkkürü zikrin bir forması kimi də düşünmək olar.

Zikr vaxtı Allahın adlarından birinin, yaxud da adının müəyyən hecalarının ardıcıl surətdə təkrarlanması ilə ağıl sakitləşir, diqqət hecaların mahiyyətinə yönəlir, o zaman daxili nitq öz-özünə dayanır. «... Zikr mistisizmin «sütunu»dur. Adlara və sözlərə ali, xüsusi məna verilir, onların tələffüzü zamanı İlahi enerji tələffüz edənin bütün varlığına işləyərək onu dəyişdirir» (7, 60). Füzuli zikri dilin bəzəyi sayır:

Zikrinlə zinət aldı həmişə zəbanımız?

Zikrin gər olmasa, ola dilsiz dəhanımız.

«Əqlini susmağa məcbur edən yolçu artıq ideyalarının qurbanı olmur, həmçinin özünün vital (həyatı – M.Ə) varlığını sakitləşdirir və daha hiss və arzularının girdabına düşüb sürüklənmir, varlığının yenidən əldə edilmiş şəffaflığında sanki yeni cavanlıq, azadlığa yeni təkan açılır» (8, 37).

Zikrin /meditasiyanın müxtəlif növləri (səsli və səssiz) var və onlar müxtəlif idraki dainliklərdə baş verir. Bu metodun əsasında daxili nitqin, obraz və xəyallar axınının tam dayandırılması və nəticədə, ağılın sakitləşməsi durur. Sakitləşdirilmiş ağıl artıq keçmiş, indi və gələcək zaman müstəvilərində meymun kimi tullanmır, o, nə danışmır, analiz etmir, nə oxumur, nə də obrazları seyr etmir, o, səssizliyə keçid alır. Sakitləşmiş ağıl ürəyə yenir, canla birləşir. Sufilər deyir ki, əgər ağıl pis iş görübsə, deməli, beynində hərəkət edib, əgər yaxşı iş görübsə, ürəkdə.

Ağılla qəlb, canın birliyi kimi çətin bir transformasiyanın hasilinə qəlbın nurlanması, idrakın hikmət yolunu işıqlandırması deyirlər. Prof. Kazım Əzimov özünün «İslamın və Zərdüştliyin dini-fəlsəfi doktrinalarında insan problemi» monoqrafiyasında belə yazır: “Sufilərə görə, belə idraka məntiqi və rasionallıqla deyil, ilahi bəxşiş kimi mistikin qəlbinə haq nurunun süzöldüyü mistik intuisiya vasitəsilə çatmaq mümkündür. Belə hal Allahı dərk yoluna qədəm qoymuş yolçu (saleh) nəfsini Allahdan başqa qalan bütün şeylərdən təmizləyib vəhdətin zikrinə dalanda baş verir. Bu elə psixoloji haldır ki, bu zaman fərd özünün “mən”inin dar mənada yox olması yaşantısını deyil, Allahdan başqa qalan bütün şeylərlə əlaqə və

münasibətlərinin yoxluğu yaşantısını keçirir” (9, 249). Füzuli deyir ki, kim Allaha sədaqətlə itaət edərsə, Ondan başqa qalan bütün şeylərin hamısı ona itaət edər.

Mahiyyətə yönəlmə – zikir / meditasiya dərin olduqca işin effekti artır və bundan sonra daha dərin mistik proseslər baş verir. “Meditasiya bizi ilahi işarənin, ayənin yüksək tezliyinə bağlayan yeganə yoldur. Buna görə də, meditasiyanın fasiləsiz praktikasından keçən şüur təmizlənib intizama öyrədildikdən sonra Məşuqun səsinə daha çox qəbul etməyə məcbur olur” (10). Zikir insanın ruhu ilə irtibat yolunun qarısıdır. Oradan keçən “əsrari-həqiqətə” çata bilər. Qapının yolunu tanımayanlar surət aləminin torunda ilişib qalır. Bu, Qurana görə, şeytanın dostu olmaq deməkdir. «Hər kəs Rəhmanın zikrindən boyun qaçırsa, Biz ona şeytanı urcah edərək və o, şeytanın yaxın dostu olar» (Quran 43:36).

Deməli, dil fenomeninə yanaşmanın ikinci aspektinə *mistik təcrübə* kontekstində baxılmalıdır. Bu zaman insanın introspeksiya yolunda (mistik təcrübəsində) dilin çox ciddi bir maneə olması faktı üzə çıxır. Bütün sufi mütəfəkkirləri daxili dili, yəni daxili dialoqu kəsmək məsələsini kəskinliklə qoyurlar. Daxili dil zərif aləmə - qəlb, can aləminə nüfuz etməyə, ilahi işıq məkanına daxil olmağa mane olduğu üçün Füzuli dildən keçməyi, yəni onu dayandırmağı vacib sayır. Füzulinin “*qəlbə nişlər vuran zəbandan keç*” fikri zikretmənin metodikası kimi başa düşülməlidir.

*Talib ol yarə, hər nə aləmdə
Səni saxlarsa, bundan, ondan keç!
Xəlqə biruzlu, birsifətli görün,
Qəlbə nişlər vuran zəbandan keç!*

Daxili səssizlikdə insan həqiqi mahiyyətinə, Platonun təbirincə desək, əsil həqiqətə aparıcı yolu tapır, eşq halının yaşantısını dadmağa başlayır, unuduğu «ilk hal»ını bərpa etmək şansını əldə edir. Əslində, psixoloqların “*yeddi yaşına qədər uşaqlar daxili səssizlikdə yaşayırlar*”- fikri insanların ilkin hallarında – ilahi irtibatın hələ pozulmaması halında doğrulmasına işarə edir. Əfsuslar olsun ki, biz insanlar yaşa dolduqca həmin rabitəni – bədənə ruhun vəhdəti yaşantısını itirib “Öz”ümüzü unuduruq.

Dilin ikili funksiyasından birincisini - dilin ünsiyyət forması və ictimai hadisə olması funksiyalarını yüksək səviyyəyə qaldırmış; dilin ikinci funksiyasını – ruhumuzla vəhdətdə yaşamaq imkanını bizə qaytarıb-qaytarmamaq səlahiyyətini daşması funksiyasını tamam unutmuşuq.

Ədəbiyyat

1. Tofiq Hacıyev. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.
2. Карлос Кастанеда. Колесо Времени. Москва, «София», 1998.
3. История азербайджанской философии. Том I, Баку: ЭЛМ, 2002.
4. Упанишады. Пер. с санскрита, исслед., коммент. и Приложение А.Я.Сыркина. Изд. 2-е, доп. – Москва: Восточная литература РАН.
5. Руми Дж. Сокровищница воспоминания. Москва: София, 2002.
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981,
7. Тримингем Дж.С. Суфийские ордены в исламе. Москва: Наука, 1989.
8. Сатпрем. Шри Ауробиндо, или путешествие сознания. Нижний Новгород: Деком, 2006.
9. Азимов К. Проблема человека в религиозно-философских доктринах Зороастризма и Ислама. Баку: Леттерпресс, 2009
10. <https://www.facebook.com/permalink.php> Livelin Voqan Li.Ürəyin sufi meditasiyası.

İSMAYIL TEMİR OĞLU

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

DİLDƏ (VƏ LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ) İNKİŞAF MEYİLLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: *İnkışaf meyilləri, dil, lüğət tərkibi, dünya təcrübəsi, neologizlərin lüğətləri, yeni sözlər*

About development tendencies in the language (and dictionary structure)

In article have been told about concepts of development and language change, about introduction in it of new words. The special attention is given to a condition of dictionary structure of languages in the Middle Ages and presently. On the basis of world experience there was a practice of creation of dictionaries of neologisms in which the new words arriving in languages are reflected.

Keywords: *Development tendencies, dictionary structure, language world experience, dictionaries of neologisms, new words.*

F. de Sössürün konsepsiyasında dilin inkişafına, dəyişməsinə yeni mövqedən yanaşılır. Onun fikrincə, dildə və nitqdə dəyişmə müxtəlif istiqamətlərdə gedir. Xarici və daxili antinomiya səmtindən çıxış edən müəllif deyir ki, dil sabitdir, nitq qeyri-sabitdir; dil – patensiya, nitq – gerçəkləşmədir və inkişafın təməli, mənbəyi həmişə nitqdədir. Cəmiyyətin və sivilizasiyanın tarixi ilə sıx bağlı olan dilin tarixində inkişaf tendensiyaları xarici amildən mütləq mənada asılıdır, lakin bu asılılıq dildaxili amillərin təsirinə kölgə salmamalıdır. Sinxron və diaxron dilçiliyə iki müstəqil fənn kimi baxan Sössür hesab edir ki, birinci dilin statik vəziyyəti, onun sistemindəki özünəməxsusluqla, ikinci isə dil faktlarının dəyişməsilə məşğul olmalıdır. “İki baxışın – sinxron və diaxron qarşılaşması tamamilə mütləqdır və kompromisə gəlmir” (4, 91).

Hər bir dilin leksik fondu (həm lüğət tərkibi, həm də əsas lüğət fondu) digər səviyyələrlə müqayisədə daha çox dəyişməyə meyillidir. Dilin uzun müddət fəaliyyət göstərən, ləng dəyişən əsas lüğət fondundan fərqli olaraq, lüğət tərkibi dildaxili və dilxarici amillərin təzyiqi ilə mütəmadi olaraq dəyişir, bu fasiləsiz dəyişmə lüğət tərkibinin əsas xassəsidir. Müxtəlif tarixi hadisələr, elm, texnika, mədəniyyət sahəsində baş verən yeniliklər müəyyən zaman çərçivəsində kütləvi şəkildə dünyanın əksər dillərində yeni sözlərin peyda olmasını şərtləndirir, bir dildə yaranmış yeni sözlər müxtəlif yollarla başqa xalqlar (dillər) tərəfindən qısa müddət ərzində mənimsənilməyə başlanır. Cəmiyyətdə baş verən dəyişmə, yeniləşmə ilə bağlı vaxtaşırı müşahidə olunan belə sözlər neologizm adlanır. Neologizmlər dilə daxil olduqda ilk vaxtlar məhdud dairədə müəyyən elm sahəsində, peşə-sənət terminləri kimi işlənir müəyyən müddət keçdikdən sonra ümumi dil faktına çevrilə bilər. Dillə cəmiyyətin üzvi əlaqəsindən doğulan belə sözlərin müxtəlif yaranma yolları müşahidə olunur:

Nadir hadisə kimi bəzən kimsə süni söz yarada bilər. Bu yolla dünya dilləri təcrübəsindən bir-iki nümunə göstərmək olar: qaz, qnom, kodak, aldehid, solipsizm... Bu və ya digər dildə mövcud olan sözyaratma modelləri əsasında, eləcə də daxili imkanlar hesabına yaradılan yeni sözlərdir. Belə sözlər (neologizmlər) cəmiyyət üzvləri tərəfindən asan mənimsənilir və sürətlə işləklilik qazanır. Bu, dialektərdən, digər qohum dillərdən, eləcə də tarixdə qalmış, unudulmuş müəyyən vahidlərin yenidən işlədilməsi sürəcidir. Başqa dillərdən alınmalar: bu qrupa daxil olan neologizmlər qloballaşmanın nəticəsi kimi xalqlar arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi və s. əlaqələrin fonunda sürətlə bir dildən digərinə köç edən sözlər daxildir. Azərbaycan dili və xalqı sovet dönmündəkindən fərqli olaraq, indi dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə bir başa əlaqə imkanını müstəqillik qazandıqdan sonra əldə etmişdir. Azərbaycan dili elmi-texniki anlayışları ifadə edən yeni sözləri bir başa mənbə dildən (rus dili vasitəsilə deyil) qəbul edir və özünün fonoloji qaydalarına, təfəkkür imkanlarına müəyyən qədər uyğunlaşdıraraq işlədir. Çoxlarının düşündüyü kimi, başqa dillərdən söz almaq söz alan dilin kasıblığını, ifadə vasitələrinin imkansızlığını göstərmir. İşlənmə arealı, dil daşıyıcılarının kəmiyyətcə çoxluğu ilə seçilən bir çox dünya dillərinin (ingilis, rus, alman, fransız...) lüğət tərkibinin böyük bir hissəsi alınma sözlərdən ibarətdir və həmin dillərdəki alınmalar da dilin leksik-semantik zənginliyi kimi təqdim olunur. Lakin həmin dillərdə, eləcə də nisbətən kiçik dil sayılan yəhudi, polyak, macar dillərində alınma sözlərə dövlət səviyyəsində ciddi maneə qoyulur, dilə yersiz gətirilən, qarşılığı tapıla bilən leksemin alınmasına əsla yol verilmir.

Aparılan hesablamalara görə, XX əsrin birinci yarısında rus dilinə gətirilmiş beynəlmilləl sözlərin sayı yüz mini keçmişdir. Bolqar dilində A hərfi ilə başlayan sözlərin doxsan faizi alınmaların payına düşür. Nəzərə alsaq ki, milli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində müxtəlif elm və texnika sahələrində işlədilən termin-sözlərin böyük əksəriyyəti latın dilindən alınmışdır, xırda dillərin lüğət tərkibindəki ümumi balans aydın olar. Azərbaycan dili lüğət tərkibinin orta əsrlərdəki vəziyyətinə nəzər salsaq, burada alınmaların minimum həddədir. XI əsr əbədəsi “Kutatqu bilig”in dilində işlənən 2985 sözdən 2526 (85 faizi) türk sözüdür. Eyni mənzərə “Kitabi-Dədə Qorqud”da müşahidə olunur. Deməli, dövrün türkcəsi başqa dillərin yardımına əl açmadan öz gücünə cəmiyyətin tələb etdiyi vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Sonralar klassik türk dilli ədəbiyyatın çiçəklənmə dövründə (XV yüzilin sonu XVI yüzilin əvvəli) həm Orta Asiyanın, həm də Kiçik Asiyanın poetik nitqində ərəb-fars alınmaları (o dövrün neologizmləri) ümumi leksikanın doxsan faizini təşkil edirdi [2, 18]. Zənnimizcə, lüğət tərkibindəki tənasübün kəskin şəkildə dəyişməsi cəmiyyət, ictimai-siyasi şəraitlə bağlı olsa da, milli dilin ifadə imkanlarına bir etinasızlığın, dövrün müəyyən tələbinə qoşulmağın və süni yaradılmış ənənəyə uymanın rolunu da danmaq olmaz.

Dilin digər təbəqələrinin vahidlərindən fərqli olaraq, leksik tərkib dilxarici amillərlə sıx bağlı olduğundan cəmiyyətdə və təfəkkürdə yeni predmetlərin, hadisələrin, məhfuların yaranması ilə fasiləsiz olaraq yeni nominativ vahidlərin də yaradılmasına ehtiyac duyulur. Sözlərin, dil daşıyıcılarının xalqın mədəni-tarixi yaddaşı ilə birbaşa bağlılığı dilin nominativ funksiyasına çeviklik, dəyişkənlik xüsusiyyəti qazandırır. Müəyyən tarixi situasiyanın cəmiyyətin diktə etdiyi anlayışların ifadəsi üçün adlandırma ehtiyacını ödəmək üçün dildaxili imkanlar, mövcud baza (müxtəlif kombinasiyalar və modellər) öz potensialını işə salır, eyni zamanda başqa linqvistik təcrübələrdən də hazır leksik vahidlər alınmaqla cəmiyyət üzvləri ilə onun dili arasında tarazlıq yaradılır.

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində leksik-semantik kateqoriya kimi xüsusi mövqeyi və nitq prosesində müəyyən rolunu oynayan, dil, cəmiyyət əlaqəsini əyani əks etdirən neologizmlər dilçiliyimizdə təssüf ki indiyədək sistemli şəkildə qeydə alınmış xüsusi lüğətlərdə, bunun ardınca isə izahlı lüğətdə təsbit olunmayıb. Lakin dünya lüğətçilik təcrübəsində belə kiçik həcmli neologizm lüğətləri tez-tez, hər il, bir neçə ildən bir ardıcıl çap olunur və dilə daxil olmuş yeni sözləri sistemli şəkildə əks etdirir. Tarixi kateqoriya kimi insan toplumlarının yüksək inkişaf forması olan millətin formalaşması dövründə onun aparıcı atributu kimi dil xüsusi fəaliyyət statusu qazanır, yeni inkişaf etmə imkanlarına malik olur. Ümumən cəmiyyətdə mədəni səviyyənin, elmin, texnikanın, təhsil sisteminin tərəqqisi dilin lüğət fondunun, qrammatik quruluşunun, funksional üslub sisteminin də inkişafına dilxarici amil kimi ciddi impulslar verir, milli dilin sanki əl-qolu açılır, fəaliyyət dairəsi genişləndirilir.

Bununla yanaşı, dünya düzümündəki dəyişmələr, yeni dövlət tiplərinin yaranması, böyük dövlətlərin təzə ərazilərdə hökmranlığı, müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasında siyasi, hərbi, mədəni əlaqələrin intensiv formasının təşəkkülü yeni bir dil situasiyasının, dillər və dildə danışan insanlar arasında yeni münasibətlərin yaranmasına səbəb olur, milli dil və dövlət dili məfhumları bir-birindən fərqləndirilir. Müxtəlif dövlətlərdə yerləşdiyi ərazilərdən asılı olmayaraq, Avropa dillərindən birinə dövlət statusu verilir, milli dillərin fəaliyyət dairələri daralır. Uzun müddət Hindistanda, Nigeriyada ingilis dili, Əlcəzairdə, Malidə, Qvineyada fransız dili, Sovetlər birliyində rus dili ayrı-ayrı milli dillər fəvqündə dövlət dili funksiyası daşımışdır. Bəzən xalq dili əvvəlki əsrlərdən başlamış prosesi davam etdirərək yazılı ədəbi dilin elementləri ilə zənginləşməklə onu funksional cəhətdən üstələyir. Rus dili slavyan kilsə dilini, fransız dili latıncanı bir sıra türk dilləri ərəb və fars dilinin işlənmə sferasını daraldır, milli dillərin müəyyən dialekt əsasında aydın seçilən konturları formalaşır. Beləliklə “milli dil”, “ədəbi dil”, “bədi ədəbiyyatın dili” anlayışları arasındakı yeni qarşılaşmalar, yeni sosial-lingvistik münasibətlər meydana çıxır. Bu bölümün bir üzvü, tərkib hissəsi olan milli dil müəyyən tarixi inkişafın məhsulu kimi millətin meydana çıxması ilə şərtlənir. Milli dil xalq dilinin vahid normaya malik olan bir formasıdır, ümumxalq dilidir. Dilin bu forması cilalanmış, nizama salınmış ədəbi (və ədəbi yazılı) dil statusundadır. Bu dil millətəqədərki köhnə ədəbi dildən qidalanmaqla yanaşı, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. “Yeni dil”in yazılı və şifahi qolları bərabər inkişaf yoluna çıxır.

Humboltun konsepsiyasında dil fəaliyyət və sistem kimi yanaşma dilin tədqiqinə də zəruri olaraq prosesual yəndən yanaşma tələb edir, təsadüfi deyildir ki, Humboltun dünyaya baxışı antistatik səciyyəlidir, dil, fikir, ruh və s. hərəkət, fəaliyyət, inkişaf, proses kimi təqdim olunur. O, cəmiyyətə və dilə fasiləsiz proses kimi baxır, onun üçün varlıq nəşə dəyişən, davam edən bir şeydir. Söz isə “hansısa bir artıq hazır substansiya kimi məlumat vermir və özündə yekunlaşmış, bitmiş məfhum daşımır, sadəcə müəyyən üsullarla məfhumun müstəqil əmələ gətirilməsinə təhrik edir. İnsanlar şeylərin işarələrini dərk etdiyi və qarşılıqlı olaraq eyni bir mükəmməl məfhumun yaranmasına cəhd etdikləri üçün bir-birini anlamırlar. Onlar bir-birini ona görə anlayırlar ki, qarşılıqlı olaraq öz hissələrinin yaratdığı təsəvvürlər zəncirinin eyni bir həlqəsinə, daxili aləmlərində eyni bir məfhumlar sferasına toxunur, öz mənəvi aləmlərinin alətinin eyni bir siminə toxunurlar, əvəzində hər birində müvafiq, fəqət eyni olmayan məfhumlar ortaya çıxır” [2, 189]. Dilin də məhz təfəkkürlə münasibətdə nisbi müstəqilliyi qabarıq şəkildə onda özünü göstərir ki, eyni bir təfəkkür məzmunu müxtəlif tipli dillərdə (eyni bir dildə də) ayrı-ayrı strukturlarda reallaşır. Buna görə də dil və təfəkkür kateqoriyalarını eyniləşdirmək olmaz. Bəzən dilçilikdə doğru olmayaraq dilin sintaktik tipindən çıxış edərək xalqın təfəkkürünün səciyyəsi və səviyyəsi barədə mülahizələr söyləyirlər. Lakin müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan dillərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, təfəkkür – dil münasibətində dilin tipologiyasının həlledici rolu yoxdur.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil mütəhərrik bir orqanizmdir, bu orqanizmin hər bir nöqtəsində ətrafda baş verən hadisələrlə, xüsusilə bu dilin xidmət göstərdiyi cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında günbəgün, dəqiqəbədəqiqə özünü göstərən iri və xırda dəyişmələrlə bağlı nə isə dəyişir, nə isə itir, nə isə yeni-yeni cücərib gələcək inkişafın ilk pilləsinə qədəm qoyur; bu və ya başqa bir səsəni yeni bir tələffüz çaları yaranır, hər hansı bir söz konkret bir fərdin şəxsi fəaliyyəti nəticəsində tamamilə yeni bir qonşuluğa düşür, digər bir sözün bədi, elmi və ya rəsmi mətn daxilində orijinal mənə əlaqəsi, mənə çaları törənir, bir qrammatik formanın passivləşməsinin başqa bir formanın isə aktivləşməsinin ilkin şərtləri müəyyənləşir və s. Lakin ayrı-ayrılıqda bu dəyişmələrin baş verməsi hələ heç də dilin dəyişməsi demək deyildir, çünki bu dəyişmələrin hər biri ilk əvvəl nitqdə, yəni konkret bir fərdin yaradıcılığında meydana gəlir və yalnız müəyyən bir müddət keçəndən sonra, başqa nitq fəaliyyətlərini də ehtiva edərək ümumi dil faktına çevrilir, cəmiyyət tərəfindən qavranılaraq ictimai dəyər qazanır. Məhz buna görə də dildə baş verən dəyişməni həmin dəyişmənin baş verdiyi konkret anda deyil, bu dəyişmənin nitq faktı kimi meydana gəldiyi dil vəziyyəti ilə həmin nitq faktının inkişaf edərək ümumən cəmiyyətin dil münasibətinə yüksəldiyini müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Deməli, nitqdə baş verən dəyişmələr hər hansı bir konkret dil vəziyyətinə aiddirsə, dilin dəyişməsi bu dilin iki müxtəlif sinxron vəziyyətlərində özünü göstərən sistem və struktur münasibətlərin fərqiində daha çox üzə çıxır. Beləliklə hər bir dil dəyişməsinin bünövrəsini konkret nitq dəyişməsi, nitq aktı, dilin lüğət fondunda baş verən dəyişmələr təşkil edir.

Dilin leksik-semantik həddi cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklərə daha fəal və ardıcıl reaksiya verən dil səviyyəsidir, həyatımızda yaranan hər yeni anlayış təbii şəkildə öz söz ekvivalentinin yaranmasını şərtləndirir, dilin üslubları inkişaf edib şaxələndikcə hər hansı bir sözün ilkin mənası bu üslublar daxilində yeni-yeni işlənmə şəraitlərinə düşərək əlavə çalarlar qazanır və beləliklə, hər bir leksik vahid iearxik, yəni nərdivanvari növbələşən və sıralanan müxtəlif semantik çalarlar sisteminin ifadəsinə çevrilir. Bu sistem nə qədər zəngindir, yəni hər hansı bir leksik vahidin daşdığı məna yükü nə qədər ağırdısa, zəngindir, deməli bu vahidin məxsus olduğu dilin tarixi bir o qədər qədim, funksional əhatə və fəaliyyət dairəsi bir o qədər çoxşaxəli və tutumludur. Çünki həyata konkret bir əşyanın və yaxud da hələlik tərkib komponentlərinə parçalanmanın ümumi və mücərrəd bir kontinumun ifadəçisi kimi qədəm qoyan söz, bu gün onu səciyyələndirən bütün məna çalarlarını qazanmaq üçün müxtəlif şəraitlərə düşmüş, bədii mətn daxilində bədii, elmi mətn daxilində elmi, rəsmi üslub daxilində rəsmi və s. çalarlar qazanmış, bir məna çalarını başqası ilə əvəz etmiş, bir növ arasıkəsilməz nitq-dil-nitq keçidlərinin hər bir mərhələsində müəyyən bir deformasiyaya məruz qalmışdır. Şübhə yoxdur ki, dilimizdəki sözlərin bugünkü məna zənginliyi onların çatdığı son hədd deyildir və hər sözün sabahı həm də onun işləmə biləcəyi yeni şəraitlər və qazana biləcəyi yeni yeni-yeni məna çalarlıqları deməkdir. Hər bir dilin leksikasından fərqli olaraq fonoloji və morfoloji quruluşda yeniləşmə ləng və ən çox dil daxili qanunların müdaxiləsilə baş verir. Dilxarici sferada baş verən proseslərə maksimum həssaslıq göstərən leksik-semantik sistem bir tərəfdən müxtəlif dil səviyyələrindəki yeniləşmə fonunda sabit qalmır, o biri tərəfdən cəmiyyətlə bir başa təmasda olan mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrinin yardımı ilə yeni-yeni vahidlərlə yeniləşir, lüğət tərkibi durmadan müxtəlif mənbələrdən gələn məhsullarla zənginləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları sistemində mətbuat və digər informasiya vasitələrinin xüsusi yeri və özünəxas xüsusiyyətləri vardır. Başqa üslub nümunələri ilə müqayisədə tarixən formalaşması o qədər də uzaq olmayan mətbuatımız fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət kəsiyində həm özünün dil-nitq əlamətlərini, deyim biçimini müəyyənləşdirmiş, həm də ümumi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, saflaşmasında, yeni-yeni ifadə vasitələrinin ümumi dil faktına çevrilməsində cəmiyyətin dil mədəniyyəti baxımından əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Mətbuatın, xüsusilə gündəlik çap olunan qəzetlərin dilinin digər üslub mətnlərindən fərqi onun cəmiyyət üzvlərinin böyük hissəsilə birbaşa və ardıcıl təmasda olmasıdır. Kütləvi informasiya vasitələri dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələrdən məlumat vermə vəzifəsi kimi çox çətin və faydalı, cəmiyyətin və dilin inkişafına birbaşa təsir göstərən bir işin öhdəsindən gəlməklə yanaşı, təzə anlayışların, siyasi-ictimai, elmi və anlayış adlarının ifadə olunması, eləcə də dilimizin daxili imkanlarını üzrə çıxarmaq, alınmaların lazımsız yerə dilimizin lüğət tərkibinə yol tapması kimi tendensiyanın qarşısını almaq sahəsində də xüsusi rola malikdir. Hər bir dilin lüğət tərkibindəki yeniləşmə dövlətin və millətin dil quruculuğunda mövqeyindən, oynadığı roldan çox asılıdır. Yeni yaranmaqda olan anlayış və terminlərin dilin daxili imkanları hesabına sabit və sərbəst birləşmələrlə təsviri yolla ifadəsi lüğət tərkibinin özünəməxsus zənginləşmə yollarındandır: *təmas xətti, etiraz aksiyası, kütləvi aksiya, birmənalı, dilə gətirmək, enerji dəhlizi, Laçın dəhlizi, özünüsenzor düşüncəsi, qarşılıqlı anlaşma, legion qrupu, sərhəd məntəqəsi, prezident iqamətgahı, qaçaqmalçılıq, gömrük idarəsinin terminalı, güc strukturu, gerçək barış, uzaqbaşı, sayılan rejissor, göy cızıqlı maşın, soyqırım, vitse spiker, dövlətlərin yetkililəri, hakim komanda, yeni azərbaycanlılar, sülh konsepsiyası, hərbi kontingent* və s.

Neologizmlər dilin leksik-semantik sisteminin bərabərhüquqlu elementinə çevrilməsi üçün müəyyən zaman keçməli, dilə yenicə daxil olmuş alınma söz fonetik və qrammatik cəhətdən daxil olduğu sahənin digər sözlərlə qaynayıb-qarışmalı, bir növ vətəndaşlıq qazanmalıdır. İlk dövnlərdə müəyyən qrup adamlar üçün aydın olan sözlər tədricən ümumxalq dilinə keçir və əksəriyyət tərəfindən anlaşılmağa başlayır: *demarş, ştrix, faktor, kommunikasiya, kurasiya, skandal, neqativ, impuls, transfer, ambisiya, aksiya, super market, vitirin, təhəddid, tarif, insident, rezyume, fiasko, konflikt, presedent, analoq, unikal, ajiataj, cüzi, infrastruktur, formirovka, dominant, zənn, eks, integrasiya, kompramant, passiv, situasiya, optimal variant, təkzib etmək, musaj, adekvat, ironiya, hotel, skeptik, təbəə, qrimas (görmək), diversiya, restrukturisasiya, postsovet, provayder, sayt, antiqlobalist, moralist, sinerkizm, prezentasiya, matç, liqa, klip, montaj* kimi vahidlər belə sözlərdəndir.

Müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, milliləşməsi üçün dövlət səviyyəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən bütün hüquqi bazalar yaradılmışdır. Dilimizin dövlət dili və rəsmi dil kimi bütün fəaliyyət sahələrində başqa dillərlə bərabər hüquqda işlənməsi haqda qanunlar qəbul olunmuşdur. İndi bircə şey qalır: ana dilini sevənlər-sırası vətəndaşlar, ziyalılar, yazıçılar, qəzetçilər, dilçilər məsuliyyət hissini artırsın, işlətdiyi hər sözə şüurlu yanaşsın, dili ürəkdən sevsin.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsi, müxtəlif leksik-semantik kateqoriya və qrupların kəmiyyət və keyfiyyətə artım səviyyəsi ana dilimizin dünyanın durmadan tərəqqi edən elmi, mədəni, siyasi, texnoloji səviyyəsi ilə bərabər addımladığını təsdiqləyir, zəngin lüğət ehtiyatına, müəmməl qrammatik quruluşa, sonsuz poetik ifadə gücünə malik olan Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərlə bir sırada dayanır, müasir sivilizasiyanın mürəkkəb elmi-fəlsəfi anlayışları ilə yüklənmiş dərin məzmunları ifadə etmək gücündədir.

Leksik mənaya malik hər bir dil vahidi iki əsas funksiya yerinə yetirir: kommunikativ və nominativ. Birinci funksiya insanların bir-biri arasında, ikinci isə insanla xarici mühit arasındakı əlaqəni, münasibəti təmin edir. Birinci cəmiyyətlə dilin, ikinci isə dillə gerçəklik əlaqəsini tənzimləyir. Linqvistik və ontoloji cəhətdən predmentlərin, onların xüsusiyyətlərinin nominasiyasının nəyin əsasında baş verməsi, onların adlandırılması prosesi xüsusi maraq doğuran məsələlərdəndir. Leksik vahidlərin adlandırdığı bu və ya digər reallığın mahiyyəti ilə bağlılığı, bunlar arasında və öz növbəsində dilin məzmun planı ilə ifadə olunma planı arasında üzvi əlaqənin olub-olmaması sözün daxili forması anlayışının elmi təhlilini ortaya qoymuşdur. Dillərin (eləcə də sözlərin) daxili formasındakı milli özünəməxsusluq onunla şərtlənir ki, hər bir etnos gerçəklik obyektlərin öz baxışı, mənəvi gücü vasitəsilə qavrayır və bu da təbii olaraq dildə öz əksini tapır, məfhum, anlayış, dil vahidləri sayəsində müafiq ekvivalentdə formalaşır. Nəticədə bir xalq öz dilində daha çox obyektiv reallığı, digəri isə subyektiv elementləri aparıcı mövqeyə qoyur. Deməli, dildə bir tərəfdən adla predmet arasında əlaqə aydın nəzərə çarpır, digər tərəfdən isə belə əlaqə sinxror baxımdan ya müşahidə olunur, itir, xüsusi etnoloji təhlili tələb edir, yaxud belə əlaqəni tapmaq ümumiyyətlə mümkün olmur.

Toplumun danışdığı dilə xüsusilə ədəbi dilin inkişafına müdaxilə imkanı barədə dilçilik fikri iki mövqeyə parçalanır: 1) Dil insanların iradəsindən asılı olmadan, müstəqil şəkildə dəyişir (Gənc qrammatiklər və onların mövqeyinə qoşularlar). 2) İnsanların yaratdığı bütün konstruksiyalar kimi dilin də inkişafı insanların iradəsindən asılıdır (strukturalistlər).

Zənnimcə, hər iki mülahizədə dil və cəmiyyət arasındakı daxili bağlılıq sanki unudulur. Dilin formalaşdığı çağdaş zamanəmizə qədər dilin ümumi sistemi (hər bir fərdin və bütöv toplumun ünsiyyətinə xidmət edən vasitə kimi) cəmiyyətin, cəmiyyətin ümumi mədəni intellektual səviyyəsi isə dilin inkişafına, təkmilləşməsinə təsir göstərmişdir.

Dilin inkişafından, onu tənzimləyən amillərdən danışarkən, müasir dövrümüzdə geniş ölçüdə aparılan müxtəlif mədəni abidələrin tərcüməsinin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tərcümələr təkcə lüğət tərkibini deyil, eləcə də dilin ifadə vasitələrini, sistemini yeniləşdirir, onun yeni qatlarını, fəallaşmamış potensialını üzə çıxarır. Bu cəhətdən son illər tərcümə olunmuş “Qurani-Kərim”in dilimizə gətirdiyi innovasiyalar xüsusi qeyd olunmalıdır.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, qədim türk dilində sözlərin əksəriyyəti semantik cəhətdən, daha doğrusu, adlandırma baxımından ümumilik ifadə edib. Və bu ümumilik müasir dövrdə törəmə mənaların (polisemantikliyin) yaranma prosesindən köklü surətdə fərqlənir. Tarixən eyni fonetik qabığa malik olan leksem kontekstin müdaxiləsi olmadan müxtəlif anlayışların adları kimi eyni hüquqda işlədilib, sonrakı təkamül (xüsusilə omonimlikdən qaçma müdaxiləsi) həmin sözlərin fonetik quruluşunda dəyişməyə, ayrılmaya səbəb olub. Kak (qaz) – meyvə qurusu, qurudulmuş hər şey, qurmuş (göl, gölməçə); Kök – yəhər bağı; kök, əsil; yemiş – yemiş, meyvə; yarağ – fürsət, imkan; yarıq – zireh, qalxana verilən ümumi ad; yası- yastı, enli; yoğun – yoğun, şişkin, qalın.

Dil inkişafının nisbətən sonrakı pillələrində ümumi anlayışın adı kimi işlənən sözün semantik həcmində parçalama, ayrılma prosesi gedib, bir sözün ümumi məzmununda toplanmış əlamətlər xırdalanaraq xüsusiləşmiş, konkretlik qazanmış və özünə yeni formal daşıyıcı yaratmışdır. Nümunə üçün bir-iki sözün təkamülünə diqqət edək: Suv – 1. su, rütubət, maye; 2. çay, 3. içki, 4. şirə, 5. okean; Tanrı – 1. göy, 2. Allah, allahlıq, 3. Ağa, cənab. Bəzən isə eyni fonetik tərkibə malik olan (omonim) sözlərdən biri ya dildən çıxıb, yaxud da fonetik şəklini dəyişməli olmuşdur: tağ I – dağ; tağ II – sürü; ter I – dər; ter II – haqqını ödəmə (terçi – işçi, fəhlə); til I – dil, til II – ensiz, nəyisə parça-parça kəsmək (Müq. Et: dilim – yemiş dilimi). Bu proseslərin mexanizminin əsasını aydınlaşdırmaq üçün L.V.Şerbanın bir fikrini yada salaq: Fransız dilində “eau” sanki rus dilindəki “voda” sözü ilə tamamilə eynidir. Əslində isə obrazlı mənada işlənən və nəyinsə məzmununun zəif olduğunu ifadə edən “voda” sözü fransız dili sözündən tamamilə fərqlənir. Bu və ya digər bu tipli faktlardan çıxış edərək müxtəlif dillərdəki sözlərin mənə ekvivalentliyini söyləmək o qədər də doğru görünür.

Doğrudan da, müxtəlif dil kollektivində təfəkkür imkanı və real aləm eyniliyindən irəli gələn dil məzmunundakı ümumiliklə yanaşı, hər bir dilin semantik strukturunda özünəməxsusluq müşahidə olunur: Təfəkkürün və xarici aləmin ümumiliyi müxtəlif dillərdə tekstlər eyniliyi imkanını şərtləndirir. Lakin tekstlərin ekvivalentliyi qarşılaşdırılan elementlərin, o cümlədən sözlərin ekvivalentliyi demək deyildir (Suprun). Buna görə də müxtəlif dillərə tərcümələr zamanı ayrı-ayrı qrammatik və leksik vahidlər deyil, fikrin, məzmunun qarşılığı axtarılır, müəyyən məzmun yeni bir formada təqdim olunur.

“Azərbaycanca-rusca” lüğətdə “baş” sözünün əsas və törəmə mənalarının təsviri aydınca sübut edir ki, dilimizdə çoxmənalı leksik vahid kimi işlənən “baş” sözünün doqquz semantik variantının rus dilindəki qarşılığı əksər halda təsviri yolla, yaxud da müstəqil mənalı müxtəlif sözlərlə verilir: baş – um, baş – qolovka, baş – duşa, baş – verşina, verxuška, baş – naçalo, pered nə çastğ, baş – zaqolovok, baş – poçetnoe mesto, baş – istok, baş – priçina, pervopriçina və s. Buraya dilimizdə baş sözü iştirak edən frazemləri də (başı bələli, baş əymək, baş-göz etmək, baş qaldırmaq, baş qoymaq, baş üstündə yerin var, başa gəlmək, başı darda olmaq...) əlavə etsək, müxtəlif dillərdə eyni bir obyekti ifadə edən sözlərin semantik tutumunun köklü fərqi aydınlaşar.

Qaynaqça

1. Ramiz Əskər. Qutatqu bilik. Bakı, 2003.
2. Стеблева М. В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в. М., 1971.
3. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.
4. Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. М., 1970.

ABBAS ABBASOV

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

ORTAQ TÜRK DİLİ, ORTAQ TÜRK LEKSİKOQRAFİYASI VƏ MİLLİ KORPUS HAQQINDA

Açar sözlər: *ortaq dil, leksikoqrafiya, terminoqrafiya, milli korpus*

On common Turkish language, common turkish lexicography and national body

The present article deals with the problem of common turkish language creation of national bodies of turkic languages and the formation of common turkish lexicography and terminography as well.

The important fact of automatization of polyglot dictionaries in the process of formation of common lexicography is determined creation of common lexical and terminological system of the lexicography of Turkic languages on the level of contemporary development seems to be real one.

Keywords: *common language, lexicography, terminography, national body*

Ortaqlaşdırma mahiyyətinə görə leksikoqrafiya və leksikologiyadan çox geniş bir məsələ, daha doğrusu, fundamental problemdir. Ortaqlaşdırma qohum və qohum olmayan dillər əsasında qoyulduğu kimi, formal dillərin yaradılmasında da mərkəzi mövqe tutur. Hər iki istiqamətdə işlər görülür, tədqiqatlar aparılır. İlk yaxınlaşmada qohum dillər üçün ortaqlaşdırma nisbi və sadə görünür. Bu ondan irəli gəlir ki, qohum dillərin müxtəlif səviyyələrdə ortaq vahidləri və ünsürləri mövcuddur. Ortaq elementlərin varlığı digər ortaqlaşdırma vasitələrinin seçilməsində, təyin edilməsində və habelə qəbul edilməsində müəyyən istinad nöqtələri yaradır.

Hazırda ortaq dil probleminə xüsusi diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə, ortaq dil məsələsinin bir tərəfi yeni deyildir. Yəni dünyada ortaq dil kimi bir sıra dillər istifadə olunur. Əgər qlobal səviyyə əsas götürülərsə, dünyada ortaq dil funksiyasını daha çox ingilis dili yerinə yetirir və getdikcə də ingilis dilinin tətbiq sferaları və istifadə coğrafiyası genişlənir. Regional səviyyədə ortaq dil funksiyasını müxtəlif dillər yerinə yetirə bilir. Bu da regionda dilin yayılma və dominantlığından asılı olur. Bəzən müxtəlif dillərin daşıyıcılarının müəyyən bir dövlət hüduqlarında birləşməsi regional ortaq dili təyin edir. Regional səviyyədə köhnə siyasi münasibətlər sistemində hegemon dövlətin dili daim ortaq dil olmuşdur. Məsələn, fransız, ispan, portuqal, rus dilləri regional ortaq dil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Azərbaycanın keçmiş sovet respublikası olduğu dövrdə ortaq dil kimi rus dilindən istifadə etmək burada geniş yayılmışdı. Onu da qeyd etmək ki, belə dillərə bəzən ikinci dil adı da verilmişdir. Müasir dünyada baş verən hadisələr isə ortaq dil probleminə bütöbün yeni nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Hazırda türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması onların ortaq dilə olan ehtiyacını artırmışdır. Eyni zamanda, siyasi və ideoloji qadağanların aradan qaldırıldığından yeni ortaq dilin türk dillərindən biri olması da mümkün hal sayılır. Buna baxmayaraq, ortaq dil məsələsinə fərqli aspektdən yanaşma da mövcuddur. Bəzən yeni bir türk dilinin yaradılması ideyası üzərində fikir mübadilələri aparılır. Bu məsələyə münasibət bildirmiş A.Axundov yazır: «Ortaq türk dili dedikdə, bütün türk dillərinin vahid, ümumi prinsiplər əsasında qurulmasını (başqa sözlə, ortaq əlifba, orfoqrafiya, terminologiya və s.) nəzərdə tuturlar. ... ortaq türk dili anlamı iki mühüm məsələni özündə birləşdirmiş olur: 1) ortaq türk dili uluslararası ünsiyyət vasitəsi olan bir dil kimi və 2) ortaq türk dili ortaq əlifbası, orfoqrafiyası, terminologiyası olan bir dil kimi» (1, 245). Müəllif türk xalqları üçün çeşidli türk dilləri əsasında yeni bir dil yaratmağa ehtiyac olmadığını, belə dilin süni olacağını və uğur qazana bilməyəcəyini də xüsusi qeyd etmişdir. T.Hacıyev yazır: «Ümumi türk dili formallaşa bilməz. Kimsə ana dilindən əl çəkib, təzə dil yaratmaz, Sadəcə müasir türk dillərindən birini ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul etmək olar»[2, 5-6]. Bu dilin seçilməsi müəyyən meyarlara əsaslanmalıdır. Dilin ortaqlığını təyin edən əlamətlər kimi onun işlənmə sahəsi, yayılma ərazisi, öyrənilmə imkanları, həmin dildə danışanların sayı, fonetik və qrammatik quruluşu, bu dilin sadəliyi və s. götürülə bilər. Hələlik, türk dilləri müstəvisində belə bir seçim aparılmasa da, türk dilinin türk dilli xalqlar arasında getdikcə ikinci dil kimi yayılması hiss olunur.

Türk dillərində ortaqlaşdırma məsələsinin həlli, ilk növbədə, leksik bazanın geniş təhlili və müqayisə olunmasına əsaslanır. Ortaq dilin leksik bazası, daha doğrusu ortaq dilə doğru inkişaf prosesində ilkin ortaqlaşdırma leksik bazanın təyin olunması vacib şərtidir. Təbii ki, söhbət alınma leksikadan getdikdə terminoloji sistem ön plana çıxır. Türk dillərinin hər birinin bugünkü durumu onun terminoloji sisteminə müəyyən tədrici müdaxiləni mümkünləşdirir. Yəni bu dillərin müxtəlif sahə terminologiyalarında müəyyən ortaqlaşdırma vahidlər artıq mövcuddur. Bir çox vahidləri də ortaqlaşdırmaq imkanı vardır. Belə bir proses türk dillərinin milli korpuslarının və ya türk dillərinin məşin fondunun yaradılması zamanı baş verə bilər.

Konkret dil üçün milli korpusun yaradılması ötən əsrin 80-ci illərində ortaya atılmışdı. Əvvəllər milli korpus deyil, məşin fondu anlayışından istifadə edilirdi. Onu da qeyd edək ki, məşin fondu məsələsinin qoyulması zamanı kompüterləşmə bugünkü səviyyədə deyildi. Hazırda internet kifayət qədər böyük həcmdə materialın elektron versiyada saxlanmasına imkan yaratmışdır. Vaxtilə keçmiş SSRİ məkanında SSRİ xalqlarının dillərinin milli korpuslarının yaradılması ilə bağlı intensiv işlər aparılırdı. Rus dili ilə yanaşı, hər bir müttəfiq respublikanın dili üçün məşin fondu problemi qoyulmuşdu. İndi həmin məsələlər milli korpus çərçivəsində aparılır. «Dünya dilçiliyində, o cümlədən rus dilçiliyində korpus elektron daşıyıcıda saxlanılan, müxtəlif dil hadisələri və aspektləri ilə bağlı linqvistik tədqiqatlara material verən, müəyyən nizamla düzülmüş təbii dil mətnləri çoxluğuudur. Korpusu təşkil edən mətnlər və onlara müraciət müəyyən qaydalar əsasında aparılır» [3, 44].

Sovet dövründə SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının dillərinin məşin fondunun yaradılması üçün mərkəz olaraq Qazaxıstan EA Dilçilik İnstitutu seçilmişdi. Bu mərkəz sonrakı mərhələdə həm ümumtürk dil sistemini, həm də hər bir konkret dili əhatə edən Türk Dillərinin Məşin Fondunun yaradılması nəzərdə tutulurdu. Nəhayət, Qazaxıstan türk dillərinin terminologiyasının ortaqlaşdırılması məsələsini də ortaya atmış, bu istiqamətdə müəyyən işlər görməyə başlamışdı.

Hazırda bir sıra türk dillərinin milli korpuslarının yaradılması üzrə işlər aparılır. Azərbaycan dilinin milli korpusuna aşağıdakı mətnlərin daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur: 1) folklor mətnləri (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri-dastanlar, nağıllar, bayatılar, tapmacalar, atalar sözləri, lətifələr, xalq mahnıları və s.); 2) klassik Azərbaycan ədəbiyyatı; 3) müasir Azərbaycan ədəbiyyatı (nəzm, nəsr, dramaturgiya); 4) publisistika (qəzet, jurnal, televiziya, radio, informasiya agentlikləri, internet resursları və s.); 5) elmi-texniki ədəbiyyat (elmi əsərlər, dissertasiyalar, avtoreferatlar, elmi məcmuələr, elmi jurnallar, konfrans materialları, dərslilər, dərslər vəsaitləri və s.); 6) dini-fəlsəfi mətnlər; 7) rəsmi-işgüzar üsluba aid mətnlər; 8) məişət mətnləri; 9) danışq dili və dialekt mətnləri [3, 61-62].

Təbii ki, qeyd olunanlar milli korpusa daxil ediləcək bütün mətnləri əhatə etmir. Korpusa yeni mətnlər, müxtəlif sahələrə aid materiallar, o cümlədən terminologiya lüğətləri daxil edilə bilər. Göründüyü kimi, milli korpusun imkanları kifayət qədər genişdir. Bundan başqa, hər bir milli korpus altkorpuslardan təşkil olunur. Alt korpuslara aşağıdakılar daxil ola bilər: 1) mətnlər altkorpusu; 2) linqvistik təhlil altkorpusu; 3) kütləvi informasiya vasitələri altkorpusu; 4) dialekt mətnləri altkorpusu; 5) şifahi nitq altkorpusu və s.

Milli korpusun əsas altkorpuslarından biri leksikoqrafiya, digəri isə terminoqrafiya alt korpusu sayılmalıdır. Bu iki alt korpus xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dillərində ortaqlaşma və ortaqlaşdırma məsələsi qoyulduqda onların rolu bir qədər də artır. Aydın olur ki, hər milli korpusa yeni altkorpuslar əlavə olunur. Milli korpus açıq sistemdir, onun strukturunda və funksiyaları dəqiqləşdirilə və dəyişdirilə bilər.

Milli korpusun terminoqrafik altkorpusu mövcud terminoloji lüğətləri əhatə edir və yeni lüğətlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. Ortaqlaşdırma lüğət səviyyəsində inventarın və ya materialların təşkilini mühüm amil kimi ortaya atır. Ortaqlaşdırma iki və daha artıq dilin materialı üzərində getdiyindən çoxdillə lüğətlərin hazırlanması ehtiyacı yaranır. Çoxdillə lüğətlər həm leksikoqrafiyada, həm də terminoqrafiyada vardır. Anlayış -termin uyğunluğu, sinonimliy, çoxmənalılığın aradan qaldırılması, tədqiqatın irəli getməsinə mane olan digər cəhətləri ilkin yaxınlaşmada bir qədər kənara qoymaq olar. Yəni çoxdillə terminoloji lüğətlərin tərtibi və onların əsasında ortaqlaşdırmanın aparılması bəzi məsələlərin həllini müəyyən dərəcədə asanlaşdırır. Onu da qeyd edək ki, bəzi sahə terminologiyalarında qohum dillərin və qohum olmayan dillərin materialları əsasında belə lüğətlər hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə təcrübənin davam etdirilməsi, belə lüğətlərin tərtibinin avtomatlaşdırılması məsələsini ortaya atmaq mümkündür. Dayaq, özək dil seçilməklə müvafiq sahələr üzrə ikidillə lüğətin seçilməsi, eyni məsələnin ümumi çoxluğa daxil edilən digər dillər üzrə də reallaşdırılması mümkündür.

Avtomatik lüğətyaratma və ya lüğətlərin hazırlanmasının avtomatlaşdırılması terminoloji lüğətlər üçün daha məqbuldur. Ortaqlaşdırma sahə terminologiyalarının çoxdillə terminoloji lüğətlərinin qurulması ortaqlaşdırma mexanizmini və ya modelini müəyyənləşdirmək üçün yaxşı material verir.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin milli korpusunun yaradılması, bu işin paralel reallaşan digər türk dillərinin milli korpuslarının yaradılması fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi, ortaqlaşdırma türk dili problemi çərçivəsində çoxdillə terminoloji lüğətlərin tərtibi işinin avtomatlaşdırılması həm aktual, həm də xüsusi elmi-praktik

əhəmiyyət daşıyan problemdir. Aparılmış tədqiqat və verilmiş şərhlər qeyd olunan fəaliyyətin mərhələ və əlaqələndirilmə cəhətlərinin yuxarıda verilmiş dörd məsələ çərçivəsində həllini tapdığını təsdiq edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı: Gənclik, 2003
2. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: Təhsil, 2013
3. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013

FİKRƏT ŞİRİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QƏNAƏT VƏ ARTIQLIQ: NORMA, YOXSƏ, QANUN

Açar sözlər: *Qənaət, artıqlıq-pleonazm, normalar, üslubi səviyyə, əyani nümunələr.*

The economy and excesses in the Azerbaijan language: norm or the rule

In article it has been told about transition in Azerbaijan language norms of economy and excesses, pleonazm in the law. On the basis of bright examples the reasons of economy and an excess in language on lexical, grammatiko-morphological, syntactic, including stylistic level here are established. The world linguists sights are involved in polemic.

Keywords: *Economy, excesses, pleonasm, norms, stylistic level bright examples.*

Yalnız Azərbaycan dili üçün deyil, dünyanın mövcud bütün mükəmməl dilləri üçün belə bir fikri demək mümkündür ki, bu dillərin ümumxalq canlı danışiq-nitq formasının yaranma tarixini, inkişaf və zənginləşmə trayektoriyasını, daxili və xarici amillərdən impulsalma prosesini dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Yəni hər hansı milli dilin danışiq forması nə vaxt yaranıb, onun inkişafı necə gedib, bu inkişafa intra və ekstralinqvistik amillər necə təsir edib, zənginləşməni təmin edən faktorlar hansıdır, milli ədəbi dilin yaranması üçün belə milli danışiq dilinin hansı uzus, norma və sxemi olmuşdur...

Belə prosesi izləyən, dildə qənaət və artıqlıq normalarını sistemləşdirən E. Koseriu belə nəticəyə gəlir ki, “hər hansı dil, sistem-norma-nitq triadasından gerçəkləşmiş kateqoriyadır” (1, səh. 318). Deməli, bu, hələ ədəbi dilə qədərki mərhələdir. Hətta ümumməqbul- hamı tərəfindən ortaq kimi qəbul edilmiş şifahi nitqin sistemi, norması və ortaya çıxan nitq forması – simpraktik və empirik forması mövcuddur. Görünür bu baxımdan da dilin simpraktik xarakteri və empirizmi haqqında A.Luriya yazır: “... dilin simpraktik xarakteri onun insan fəaliyyətinin qeydə alma aktından irəli gəlir, o cümlədən də empirik xarakter daşıyır – təcrübələrdən keçilərək meydana gələn normalar sistemi kimi” (2, səh. 32-33). Elə buradaca A. Luriya simpraktik xarakterin “insanın affektiv vəziyyətinə” əsaslandığını göstərir (2, səh. 41-44).

Deməli, mükəmməl milli ədəbi dilin – literativ sistemin meydana gəlməsi üçün ortaq ümumxalq danışiq dili öz sxem və sisteminə malik olmalıdır. Əgər belə dil formasında affektivliyin rolunu etiraf ediriksə, onda dildə - həm danışiq, həm də ədəbi dildə affektiv şəkildə-spontan-qəflətən və heç bir normaya sığmayan qənaət və artıqlığı da etiraf etməliyik. J. Vandries yazır: “insan danışanda nəyi ifadə etmək istəyir? Özünəqədərki hazır dil materialını necə öz nitqində tətbiq edir? Bu prosesdə söz necə yaranır? Sözü birləşmə və cümlədə yeri necə müəyyənləşir? Bu sualların cavabını dilin mövcud sinxron vəziyyətindəki cavabları da, yalnız ehtimallarımızdır. Danışanın öz nitqində dil qənaətinə və ya artıqlığına cəhdi normadan daha çox normalardan yaranmış qanuna bənzəyir” (3, səh. 76) Göründüyü kimi J. Vandries də qənaət və artıqlığın danışiq dilində yaranaraq ədəbi dildə normalaşmasına işarə edir. Bütün baxımlardan E. Koseriudan qaynaqlanan Q. Blaqova türk dilində artıqlıqdan – türk dillərinin söz və cümlələrindən bəhs edərkən türk dillərində artıqlığın affiksəl şəkildə yaranmasını önə çəkir (4, səh. 83). Burada müəllif türk dilinin yayılma arealında pleonazmın – artıqlığın emosional xarakterindən bəhs edir. Bu, təbii dil prosesidir. Yalnız bir arealda yaşayan, yalnız bir etnosun ünsiyyətini təmin etməyə yarayan dil, həm də zənginləşmə imkanlarından məhrum olur – biz burada bəzi azsaylı etnosların və ədəbi dili qeyri-mükəmməl etnosların dilini nəzərdə tuturuq. Əlbəttə, belə dillərin yaşaması, dominant-aparıcı və rəsmi dövlət dillərilə multikultural münasibətlərdə zənginləşmə imkanları istisna edilmir (5, səh. 5-18). Elə bu baxımdan da Ç. Morris dildə ifadə işarələrini “semiozis” adlandıraraq belə vahidlərin yaranma, yaşama, defformatik proses keçməsinə dillərin qarşılıqlı münasibətlərin əsasında gəlməsində görür (6, səh. 37-39). Bütün bu ümumdilçilik

ədəbiyyatına istinadın məqsədi dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində qənaət və artıqlığın norma, yoxsa, qanun olmasına cəhdin əsaslandırılmasıdır. Dil faktı yoxdursa, uzusu, normanı, qanunu sübut etmək mümkün deyil. Elə görünür bu baxımdan da V.Humboldt yazır ki, “Hər hansı dilin lüğət ehtiyatını – tərkibini heç cür hazır, donuq material kimi götürmək, yalnız özünəqədərki dil ehtiyatlarından kateqorik istifadə imperativi kimi qəbul etmək olmaz” (7, səh. 112). Əlbəttə, ədəbi dil müəyyən mənada deklarativ xarakterlidir, yəni rəsmiləşdirilmiş qanun-qaydaları var. Ancaq T.Hacıyev yazanda ki, “türk dillərində və Azərbaycan dilində, hətta dil qanunları da “demokratik” xarakterlidir” (8, səh. 164-208) və bu barədə kifayət qədər yazıyaqədərki mənbələrdən misal gətirəndə, S.Abdullayeva nağıl və dastanlarımızın dilində sinonimlərin həm də dildə qənaət və artıqlığını misallarla göstərəndə (9, səh. 56-59), sinonimlər lüğətində bunlar öz əksini tapanda (10) bütün bunların doğru olduğunu görürük. Yəni, Azərbaycan dilində qənaət və artıqlığın norma yaxud qanun olduğunu nümunələrlə əvvəl təsvir, sonra sübut etmək istərdik.

Əvvəla, norma müxtəlif dil-nitq adətlərindən seçilmiş, dəyişkənliyə meyilli, tam sabitləşmiş, yaxud sabitləşməmiş dil qaydalarının ümumdil-ümumxalq-ümumazərbaycan arealındakı vahid formasıdır. Sonra da, ədəbi dil deklarativ xarakterli olduğunda müəyyən qanunlara əsaslanır. Yəni, norma dəyişkəndirsə, dil qanunu dəyişməzdir. Onda dil qanunu nəyə əsaslanır? Təbii ki, ortaq ümumxalq danışq dilinə, indiki halda ümumazərbaycan danışq dilinə. Tutaq ki, dialekt, şivə, ləhcə və ağızlardan (məhəlli mənada) asılı olmayaraq hamı “gəl+ir+əm” deyir və yazır, o cümlədən, ortaq danışq dilinin tələbilə “gəl+mə+yir+əm” əvəzinə “gəlmirəm” deyir və yazır. Bu, dilin qanununa çevrilib. Burada uzus-norma-qanun sxemi hakimdir. Uzus dil adətədirsə, bu adətlər normanı, norma isə qanunu həm şifahi, həm də yazılı dildə diqtə edir. Başqa nümunəyə, həmin sözün keçmiş zamanda işlənməsinə baxaq: “gəlmişsiniz”. Burada artıq dil norması öz yerini dil qanununa verir (“gəlməyirəm” / “gəlmirəm”). Yəni, heç kim öz qonağına “xoş gəlmişsiniz” demir, “gəlmisiniz” / “gəlibsiniz” deyir. Ona görə də yazı dilinin diqtəsini ümumazərbaycan dili qəbul etmir. Burada fonəqənaət-səsdüşümü-literoeliziya baş versə də, bunu səhvə fonetik hadisə, nitq prosesindəki səs və ya heca düşümü-eliziya adlandırmaq olmaz (II, səh. 143-145). Bu, dildə qənaət qanunudur. Burada səs və ya heca düşümü danışq dilinin diqtəsilə ədəbi dilin qanununa çevrilmiş və hamı tərəfindən qeyri-ixtiyari deklarativ akt kimi qəbul edilmişdir. Yəni heç kim “beyini” deyil, “onun beyni / ağılı, çiyni, oğlu...” kimi həm deyir, həm də yazır. Bununla bağlı Ç. Hüseynzadə “Azərbaycan dilində morfoloji normalaşma” əsərində də göstərmişdir. Onun da gəldiyi nəticə dilimizin morfoloji səviyyəsində norma kimi qəbul edilmiş prosesi dil qanunu kimi qəbul etməyə imkan yaradır.

Biz qənaəti norma kimi deyil, dil qanunu kimi qəbul etdiyimizdən bunu sintaktik-üslubi müstəvidə də aydın şəkildə göstərmək istərdik. Belə ki, bir çox söz birləşmələrində baş verən qənaət prosesi bu gün dilimizdə “Nizami metrosu”, “H.Əliyev sarayı”, “Cavid küçəsi”, “Elmlər metrosu” və digər dil vahidlərini yaratdığı kimi “dəvəqarnı”, “istiöt”, “kəkotu”, “bilərzik”, “qocalmaq”, “qaralmaq” və s. mürəkkəb quruluşlu, yaxud mürəkkəbdən düzəltməyə keçmiş dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əslində göstərdiklərimiz belə olmalı idi: “Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin adının verildiyi metro stansiyası”, “Ulu öndər Heydər Əliyevin adını daşıyan Ümumrespublika sarayı”, Hüseyn Cavidin adının verildiyi küçə”, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adına metro stansiyası” və s., o cümlədən də, “dəvəqarnı”- yerə yayılma ölçüsünə görə-dəvənin (Azərbaycanda ən böyük heyvan kimi) qarnı kimi yerdə sərilmiş yabanı bitki; “istiöt”- yeyilərkən insanı yandıran /qızıqdıran tərəvəz; “kəkotu”/ “kəklükotu”-kəklükələrin qoxusuna uçub gəldiyi, dibində yuva salıb yumurta qoyduğu bitki; “bilərzik”- bilək üzüyü: qola taxılan (bu, qolbənd-qola bənd edilən, açılıb-bağlanan əşya deyil) üzük formasında bəzək əşyası; “qocalmaq”-qoca olmaq; “qaralmaq”-qara olmaq və s.Qənaət özünü söz birləşmələrində - “Direktorumuz” (bizim direktorumuz), “satıcı” (satıcı qadın /qız/ kişi/oğlan), “sözü” (şair/alim/ata/ana/dost), o cümlədən də sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarında özünü göstərir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilçiliyində cümlələrdəki qənaəti ellipsis kimi təqdim edirlər. Elə hesab edirik ki, ellipsis özü də qənaət qanununun sintaqmatik həlqəsidir. Çünki üslubi baxımdan cümlə hələ ki, fikrin, ifadəsi ortaya qoyulma məqsədi güdən subyektiv məramın tam və dolğun ifadəsi deyil. Əgər fərd “gəldim” deyirsə, burada cavablandırılacaq sualları ifadə etməli sözlər-indiki halda cümlə üzvlərinə qənaət edilib:

Gəldim.

Mən gəldim.

Mən indi gəldim.

Mən indi silahla gəldim.

Mən indi düşmənlə silahla savaşağa gəldim...

Yaxud:

Gəldim ki, soruşum.

Gəldim ki, kim olduğunu soruşum.

Gəldim ki, sənin kim olduğunu sən özündən soruşum.

Və s.

Yəqin ki, qənaət mənzərəsi aydındır. Ona görə də dilin bütün yaruslarında özünü sübut edən norma dil qanunudur. C. Loyons belə halları “ekspressivliyin tələb etdiyi hal, emosionallığın və spontanlığın diqtəsi” adlandırır (12, səh. 74). Bu proseslər də dildə - danışq dilində özünəməxsus normaları əldə edərək ədəbi dildə qanuniləşir.

Dildə pleonazm- artıqlıq normasından dilçilər (4; 13; 14) həm fonetik artıqlığa- protezaya (11, səh. 140-145), həm də leksemantik artıqlığa diqqəti çəkmişlər. Ümumazərbaycan dilində - ortağ danışq dilində işlənən “səhərdənnən”, “dünənnəri”, “obaşdannan”, “bugünnəri”, “tezcənə”, “innən belə”, “yaxşıcasına” və digər dil vahidlərindəki emosional- ekspressivlik tədricən ədəbi dilin qanuni vahidlərinə çevrilməkdədir. Əgər leksik səviyyədə bu proses, bir növ dərəcə bildirirsə (məsələn: sis-çiskin-yağış-yağmur-leysan, addımlamaq-yerimək-qaçmaq-yüyürmək-şütümək, qalxmaq-boylanmaq-ucalmağ və s.), morfoloji baxımdan qrammatik əlamətlərlə özünü göstərərək qanuniləşir: dopdolu, qosqoca, bomboş/ bombalamboş və s.

Sintaktik-üslubi baxımdan pleonazm-artıqlıq ekspressivliyin nəticəsindən də əlavə dilin digər yaruslarını əhatə edir:

Mən özüm öz iki əllərimlə iş görmüşəm.
Özüm öz iki əllərimlə iş görmüşəm.
Öz iki əllərimlə iş görmüşəm.
İki əllərimlə/ əlimlə iş görmüşəm.
Əllərimlə/ əlimlə iş görmüşəm.
İş görmüşəm.
İşləmişəm.

Bu mənzərə dildə həm artıqlığı və qənaəti tam şəkildə sübut edir. Yəni bunlar bir- birilə bağlı olan dil prosesi, dil adət-ənənəsi-uzus-norma müstəvilərində ümumməqbul qaydaya çevrilmiş kateqoriyadır.

Fikrimizcə, qənaət və artıqlıq Azərbaycan dilində qanun kimi araşdırılmalıdır. Çünki ümumazərbaycan ortağ danışq dili bunları canlı ünsiyyətin ümumməqbul faktı kimi qəbul etmişdir.

Ədəbiyyat

1. E.Koseriu. Sinxroniya, diaxroniya i istoriya, - “Novoe v linqvistike”, Moskva, 1963, vıp., III, s.s. 143-347 (rusca)
2. A.Luriya. Yazık i soznanie, Moskva, 1979, 320 s. (rusca)
3. J.Vandries. Yazık., Moskva, 1937, 410 s. (rusca)
4. Q.Blaqova. Tyurkskiy affiksaliy pleonazm. – “Voprosı yazıkoznaniya”, Moskva, 1968, N:6, s.s. 61-79 (rusca)
5. Psixolinqvistiçeskie problemı semantiki, Moskva, 1983, 285 s. (rusca)
6. Ç.Morris. Osnovaniya teorii znakov, - “Semiotika”, Moskva, 1983, 636 s. (37-90 s). (rusca)
7. V.Humboldt. İzbrannie trudi po yazıkoznaniyu, Moskva, 1984, 503 s. (rusca)
8. T.Hacıyev. Türklər üçün ortağ ünsiyyət dili, Bakı, 2013, 248 s.
9. S.Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili, Bakı, 1998, 232 s.
10. N.Seyidəliyev, T.Qurbanova. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti, Bakı, 2003, 327 s.
11. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), Bakı, 1984, 308 s.
12. C.Loyons. Linqvistik semantika: Giriş, Bakı, 2014, 389 s.
13. K.Qorbaçeviç. Variantivnosti slova i yazıkovaya norma, Leningrad, 1966, 238 s.
14. V.İtskoviç. Yazıkovaya norma, Moskva, 1968, 94 s.

GÜLXANIM VƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

AYRIMLAR VƏ AYRIM ŞİVƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: *Ayrim, oğuz, Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Kiçik Asiya, Eymur, Qərb ləhcəsi*

About the Ayrim and Ayrim dialect

In the article have been told about history, places of residence, linguistic features of Ayrim, who lived in Kedebeq, Tovuz, Dashkesen, Gokgol, Kelbedzhar, Gazakh regions of Azerbaijan and were one of the

ancient Turkic tribes. On the basis of examples there have been expressing the similar and different features of Ayrims with the western dialect.

Keywords: *Ayrim, oğuz, Kedebek, Tovuz, Gazakh, Eymur, western dialect*

Ayrımlar Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsində məskunlaşan qədim türkdilli tayfalardan hesab olunur. Bəzi mənbələrdə onları etnik qrup, qədim elat kimi də səciyyələndirirlər.

Ayrımlar Azərbaycan Respublikasında əsas etibarilə Qədəbəy, Daşkəsən, Tovuz, Qazax, Kəlbəcər Göygöl və s. ərazilərdə yaşayırlar. Onlar həm xarici görünüşlərinə, həm də danışdığı dili xüsusiyyətlərinə görə daha çox türk dillərinin oğuz elementlərini qoruyub saxlayan insanlardır. Ayrımların qədim türkdilli tayfa olması fikri müxtəlif alimlər tərəfindən təsdiq və tədqiq olunmuşdur. Ayrımların oğuz tayfalarından biri olması tarixi sənədlərdə də öz əksini tapmış, hal-hazırda onların dili, folkloru, adət-ənənəsi ayrımların türk tayfalarından olması fikrinə canlı sübutdur (Bax: 5).

Görkəmlərində oğuzlara məxsus möhkəm bədən quruluşu, sağlam qamət, sifət quruluşunda özünəməxsus təmiz rəng çalarları olan bu insanlar öz zəhmət və əməksevərlikləri ilə fərqlənilir. Bu ərazilərdə yaşayanlar illərin arxasından boylanan və cilalanan danışığı, “Dədə Qorqud” boyları ilə səsləşən dil şirinliyini, doğmalığını qoruyub saxlayırlar.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Ayrımlar təkcə Azərbaycan daxilində deyil, Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə ərazisində də yaşamışlar. Belə ki, dialektoloq Ş. Kərimov Ermənistanın Çənberək və Karvansaray ərazisində yaşayanların şivə xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən onları Qaraqoyunlu, Göycə və Ayrim şivələri deyərək üç qrupa ayırır və göstərir ki, ayrımlar bu ərazinin ən qədim sakinlərindəndir (3, 4).

Ayrim sözünün mənası, mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunların içərisində elmi əsaslara söykənəni də var, xalq etimologiyası da. B. Budaqov və Q. Qeybullayev göstərirlər ki, “Ayrim adı ayrim (ayrum) tayfasının adını daşıyır. Əhalinin Əmir Teymur tərəfindən Türkiyədən bu yerlərə köçürüldüyü və sözün ” **EL-RUM**” sözünün təhrifi ola biləcəyi güman edilir” (1, 156).

Azərbaycan tarixçisi M.N.Vəliyev (Baharlı) ayrımların türkmənşəli olmaları, onların müxtəlif tirələri, yaşayış yerləri haqqında ətraflı məlumat vermiş, ayrim sözünün ” **EL-RUM**” -dan yarandığını göstərmişdir (4, 44).

“**Ayrim** və ya **ayrum**”(digər variantları **Eymur, Arum, İmer, İmir**) – qədim türk tayfasının Kiçik Qavqazda yaşamış azərbaycanlıların qədim etnoqrafik adıdır. Onların məskun olduğu ərazi Ayrim mahalı adlanırdı...” (Bax:5).

Q.Qaraşarlı da öz tədqiqatlarında göstərir ki, “Ayrımların əjdadları Kiçik Asiya türkləri olmuşlar. Ayrı-ayrı məkanlarda məskunlaşdıqlarına görə onlara ayrim demişlər...” (5). Onun fikrincə Qazax bölgəsində Qoşqar və Kəpəzdağ ətəklərinə köçən ayrımların nəsil davamçıları indi də yaşayırlar. XVI əsrdə ayrımlar iki hissəyə bölünmüşlər : bir qismi ”Güney Azərbaycana köçmüş və burada Şah Abbası dəstəklədikləri üçün “Şahsevən” adlandırılmışdır. Digər qismi köhnə yerlərində qalıb yeni nəsillər törətmişdir. Hazırda Qazax rayonundakı **Quşçu Ayrim, Baqanis Ayrim, Dadanis Ayrim**, Tovuz rayonundakı **Molla Ayrim, Şımx Ayrim, Polad Ayrim, Axsaq Ayrim**, Gürcüstandakı **İmera, İmira, İmirasani** (İmir Həsənli) kimi coğrafi adları bu etnonimin müxtəlif variantları kimi düşünmək olar.

Türkiyənin müasir toponimiyasında Ayrim sözü ilə səsləşən **Eymur** adlı 72 coğrafi adın mövcudluğundan da danışılır. Ayrim sözünün Eymur fonetik tərkibində işlənməsini həm a > e sait əvəzlənməsi, həm də r > m metateza hadisəsi kimi izah edənlər də var.

Ayrim tayfasına mənsub olan bu adla bağlı meydana gəlmiş coğrafi adlardan biri də Azərbaycanın Ağdaş rayonundakı **Eymur** kəndidir.

Ayrim sözünün mənşəyi ilə bağlı xalq etimologiyası kimi qəbul edilən bir sıra fikirlər var. Yerli sakinlərin düşüncəsinə görə əsas xalqdan ayrılarək kənarında, dağlıq zonalarda məskunlaşdıqlarına görə onları ayrımlar, yəni ayrılıqda yaşayanlar deyərək adlandırmışlar. Başqa bir düşüncə tərzinə görə burada məskunlaşan əhali padşaha boyun əyməyərək dağlara üz tutmuşlar. Digər bir ehtimala görə aya baxıb gələcəyi bilənlərə ayrim deyiblər. “Ay”- səma cismi, “rum”-müjdə, xoş xəbər, xəbərçi kimi izah edilir.

Ayrim “Dədə Qorqud” dastanlarında başbilən, ağsaqqal, yaxud olacaq hadisələri əvvəlcədən məlumat verən Tanrı kimi təqdim olunur.

Ayrim sözü eyni zamanda Oğuz dastanlarında tayfa adı kimi - dağ və dağətəyi zonalarda məskunlaşan xalq, tayfa və qəbilə adı ilə bağlıdır.

Etimologiyası ilə bağlı həm elmi, həm xalq təfəkkürünə söykənən fikirlərə əsaslanaraq ayrımların əsl türkmənşəli olduqları bizim üçün əsas fakt kimi qiymətlidir. Çox maraqlıdır ki, internet saytlarında Ayrim xalqının simvolu kimi təqdim olunan bu işarə qədim Orxon-Yenisey abidələrindəki işarələri xatırladır.

Ayrımların dil xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə Azərbaycan şivələri içərisində Ayrım şivəsi öz orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə seçilən ünsiyyət formasıdır.

Azərbaycan şivələrinin son təsnifatını verən E.Əzizov göstərir ki, “Azərbaycan dili şivələrinin təsnifi üçün tayfa əlamətləri deyil, məhəlli prinsip əsas götürülür” (2,283).

Azərbaycan ərazisində yerləşən bütün şivələrdə bu prinsip əsas götürülsə də, Ayrım şivəsi bu bölqüdən kənara çıxır. Belə ki, şivələr coğrafi prinsipə görə, yerləşdiyi əraziyə görə bölqələrə ayrılır. Məsələn, Qazax şivəsi, Ağdam şivəsi, Quba şivəsi, Lənkəran şivəsi, Bakı şivəsi və s. Ayrım şivəsi yeganə şivədir ki, ərazi prinsipinə görə deyil, mənsub olduğu tayfanın adı ilə bölqüyə daxil edilir: Ayrım şivəsi.

Ayrım şivəsi Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsində qərb ləhcəsinə əlavə olunmuşdur. Buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə, Ayrım, Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın regionlarının və Gürcüstanın bəzi rayonlarının (Gardabani, Marneuli, Bolnisi, Dmanisi) şivələri daxil edilir.

Ayrım şivəsi qərb ləhcəsinin təsir dairəsində olmasına baxmayaraq, bu ləhcəyə daxil olan şivələrlə bütünlüklə eyni dil xüsusiyyətlərini bölüşdürmür və daxil olduğu ləhcə ilə ümumi və fərqli xüsusiyyətləri vardır.

Ümumi cəhətləri

1. Sağır **η** səsinin geniş dairədə işlənməsi. Buna həm söz köklərində, həm də hal, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərində rast gəlmək mümkündür. Məs.: *siñirməx* (həzm etmək), *yeñməx* (qalib gəlmək), *koñul, mañqa, atañ, yazersıñ* və s.

2. II və III hecalarda açıq dodaq saitlərinin inkişafı. Məs.: *köñnöyü, oynöydular, oturoydux* və s.

3. Qalınlaşma hadisəsi (*ə > a, i > ı*). Məs.: *xasda, qant, ajal, qıvla, qıymat, İrvām* (İbrahim) və s.

4. Söz ortasında *b > v, c > j* əvəzlənməsi. Məs.: *büvü, tavax, Avdulla, qavax, geje, ajix, qoja* və s.

5. Söz *b > p, d > t* əvəzlənməsi. Məs.: *pişməx, putax, kəlpətin, tişi, tıfar* və s.

6. Söz ortasında və söz sonunda *v > y* əvəzlənməsi. Məs.: *oyçu, doysan, çiloy, öylad, buzoy* və s.

7. Söz əvvəlində *h* və *y* səslərinin düşməsi. Məs.: *Usuf, oxarı, umax, ürüxdü, umrux* və s.

8. Təsirlik halın *yl*⁴ şəkilçisi ilə işlənməsi. Məs.: *oyçuyu, bajıyı, bavıyı, sürüyü, quzuyu* və s.

9. Qəti-gələcək zamanın *-ajax, -əjəx* şəkilçisi ilə bərabər, *-aş, -əş* şəkilçisi ilə də işlənməsi. Məs.: *alaşsan, gələşsəniz, baxaşsan, biləşsəniz* və s.

Fərqli cəhətləri

1. Qovuşuq *dz* səsinin işlənməsi. Bu səs *c* səsinin mövqeyində müşahidə olunur. Məs.: *dzorab, qodza, dzavan, aladzam, gəladzəm* və s.

2. Söz əvvəlində *ğ* samitinin inkişafı. Məs.: *ğonax, ğurvan, ğadan, ğalın, ğıymat, ğonça* və s.

3. Söz əvvəlində incə saitlərdən sonra *g > q* əvəzlənməsi. Məs.: *qözəl, qül, qöz, qöy* və s.

4. Söz ortasında *y > ğ* əvəzlənməsi. Məs.: *iğnə, düğmə, söğüt, dəğirman* və s.

5. Söz əvvəlində *k > k* əvəzlənməsi. Məs.: *küçə, kişi, keçid, kim* və s.

6. I, II şəxs şəkilçilərinin qapalı səslərlə ifadə olunması. Məs.: *almuşım, görmüşüm, alıfsıñ, alıfsanıız* və s.

7. I şəxs təkdə indiki zamanın *-eyr, -oyr, -öyr* ilə ifadə olunması. Məs.: *duroyrum, göröyrüm, baxeyrim* və s.

8. II və III şəxsədə indiki zamanın *-ey, -oy, -öy* ilə ifadə olunması. Məs.: *qaley, aleyyan, duroysan, göröy* və s.

9. *-ifnan*⁴ feli bağlama şəkilçilərinin işlənməsi. Məs.: *alıfnan, sürüfnən, yazıfnan* və s.

10. *Gah* bağlayıcısı əvəzinə *ara* sözünün işlənməsi. Məs.: *Ara yağış yağeydi, ara dolu tüşöydü*.

Ayrımların canlı şivə nitqində özləri üçün səciyyəvi olan, izlərini yazılı abidlərdə axtara biləcəyimiz zəngin leksik vahidlər var. Məsələn: *muzu* - xəsis, *pəntoy* - küt, *şırnöüx* - kiçik şələlə, *özünəbəy* - toyu olan oğlan, *əfci* - arvad xasiyyətli kişi, *eşşəx* - qarğıdalının cecəsi, *peydəri* – həmişə, *çini* - nəlbəki, *baldırbayı-övlad, çolpumax*- acizənə xahiş etmək, *yıxınçı*- oğru, *qaralanmax*- fikirləşmək, *əyazlaşmax*- sağalmaq, yaxşılaşmaq və s.

Həmcə o qədər də böyük olmayan bu məqalədəki qeydlərlə sizlərdə Ayrımlar və Ayrım şivəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Heç şübhəsiz gələcək tədqiqatlarda bu məsələyə bir daha qayıtmaq məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat

1. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. B., 1998.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. B, 1999.
3. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Kərvansaray şivələri B., 2004
4. Vəliyev M.H. (Baharlı) Azərbaycan: fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi очерк B., 1994
5. www.https://az.wikipedia.org/wiki/Ayrımlar.; www.haqqinda.az/...bağlı.../44277-Ayrımlar.html

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ TƏHSİL ETİK KATEQORIYA KİMİ

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, nitq mədəniyyəti, etika, təhsil*

Education as an ethical category in the speeches of Heydar Aliyev

The paper paid special attention to the concept of "education" in the speeches of Heydar Aliyev. Great orator always stressed that the future of independent Azerbaijan, youth and education are inextricably linked. The concept of education is most often sounded in scientific publicistic speeches of Heydar Aliyev, who skillfully used such elements of speech as repetitions, synonyms, modal words and that made his speech more vivid. The political leader also attached great importance to the moral character of a teacher – the person on who at all times good education relies.

Keywords: *Heydar Aliyev, standard of speech, ethics, education*

Hələ bizim eradan əvvəl qədim yunan filosofu Aristotel etikasının kredosunda deyilir: “Gənclikdə və sonrakı dövrlərdə öyrəndiklərinizə diqqətlə yanaşın. Əxlaq məsələlərində tərbiyə və təhsilin vacib rol oynadığını bilin”[2.]. Təsadüfi deyildir ki, Aristotel dolğun etik dəyərlərlə zəngin həyatı xoşbəxtlik kimi səciyyələndirirdi [4]. Sokrat əxlaqlı olmağı və yaxşı bir həyat sürməyi bilik sahibi olmaqla eyni tutmuşdur. Ona görə insanın qeyri-əxlaqi bir hərəkət etməsi bütövlükdə biliksizlikdən qaynaqlanır [4, 27]. Təhsilin “ideal insan”, “alicənab şəxs yetişdirməsi ideyası” hələ qədim Çin filosofu Konfutsi (e.ə. 551–479) tərəfindən də irəli sürülmüşdür [4].

Müstəqillik qazanmış Azərbaycan xalqının gələcək tərəqqisində, dünya sivilizasiyasına qovuşmasında hansı etik dəyərlər daşımaları müxtəlif üslublu auditoriyalarda Azərbaycan dilinin zəngin imkanlarından istifadə edərək kütlələrin süuruna çatdırılmasında Ulu Öndərin nitqlərinin rolu mühümdür.

Etik dəyərlərə söykənmədən hüquqi dövlət qurmağın mümkünsüzlüyü auditoriyalara aydın və səlis bir dillə çatdırılır. Təhsilin “ayrı-ayrı adamlara dəxli olan iş” olmadığını, bu işin “millət və dövlətlə” bağlılığını qeyd edir: “Biz bu gün də Azərbaycanda, cəmiyyətimizdə **pak** və **ülvi mənəviyyəti** bərqərar etmək üçün tələbə qəbulu kompaniyasına xüsusi fikir verməliyik. Çünki bu, sadə, yəni ayrı-ayrı adamlara dəxli olan iş deyildir. Bu, dövlətin, millətin gələcəyi ilə bağlı bir işdir” (1, II c. s. 105).

“Bilik-savad”, “əsər-ələmət” kimi xəlqiliklə zəngin ifadələrin və “amma” bağlayıcısının köməyi ilə təhsilimizə əngəl olanları da qınağa çəkir: “Biz keçmişdə diplomlu savadsızları da çox görmüşük. Bəzilərinin uç diplomu var idi. **Amma** başında **bilik-savaddan əsər-ələmət** yox idi. Diplomları başqa yollarla alanlar da vardı. Onlar indi də yaşayırlar, bəziləri hətta yaxşı, çox firavan yaşayırlar” (1, II c, s. 106).

Etik anlayışların əsasında duran **cavabdehliyi** təkrar nitq elementi ilə bir neçə dəfə təkrarlayır. Xalqın bu günü və gələcəyi üçün cavabdehliyi “məhz” dəqiqləşdirici ədatının köməyi ilə bir daha yadda qalan edir. Məsuliyyətdən özünü kənara çəkməyərək səmimi bir dillə “bəli” təsdiq ədatı ilə cavabdehlik anlayışını şüurlarda təzələyir: “İndi biz müstəqil dövlətlik, öz respublikamızın, öz taleyimizin sahibiyik. Xalqımızın bu günü və gələcəyi üçün cavabdehik. **Məhz** biz cavabdehik. Biz deyəndə, mən birinci növbədə ziyalıları nəzərdə tuturam. Alimlərimizi, ali məktəblərimizdə çalışan yüksək **səviyyəli, bilikli və zəngin təcrübəli** şəxsləri nəzərdə tuturam. **Bəli**, biz hamımız Azərbaycanın gələcəyi üçün cavabdehik, gənc nəslin yetişməsi üçün cavabdehik” (1, II c, s. 166).

Ulu öndərin müxtəlif üslublu, çeşidli auditoriyalardakı çıxış, nitq, bəyanatlarına azərbaycançılıq hopmuşdur ki, biz bunu etik anlayışların çatdırılmasında da görürük (5). Azərbaycan, azərbaycanlı, azərbaycançılıq məfhumları burada da tez-tez təkrarlanır. Heydər Əliyev “Yüksək təhsil görmüş azərbaycanlılar Azərbaycanın milli sərvətidir” ifadəsini təhsil səhnəmizə gətirir: “Lakin biz bu günümüz, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünsək, gənc nəslin tərbiyəsinə ciddi fikir versək, ən əvvəl ali təhsil almağa qadir, yəni buna öz biliyi, zəkası, fitri istedadı ilə layiq olan gənclərin ali məktəblərə qəbul olunmasını təmin etsək, onda gələcəyimiz üçün böyük işlər görmüş olarıq. Yadımda olar, 1970-ci ildən başlayaraq, hər il ali məktəblərə qəbul məsələləri ilə ciddi məşğul olur, tədbirlər görürdük. O illərdə biz başqa respublikalarda, Moskvanın və digər şəhərlərin ali məktəblərində təhsil almaq üçün hər il 600–900 gənc göndərirdik. İndi onların bir çoxu Azərbaycanda müxtəlif sahələrdə çalışır. Neçə-neçə adam başqa

respublikalarda, xarici ölkələrdə yaşayır. Onların hamısı Azərbaycanın sərvətidir. Onlar burada olmasalar da, yenə də azərbaycanlıdır, Azərbaycanın milli sərvətidir” [1, II c. s. 170].

Təhsilimizin inkişafına əngəl olan antietik hallara qarşı mübarizənin həmişə önündə duran ulu öndər deyirdi: “Ona görə də təhsil nazirliyinin müavinlərinə, ali məktəblərin rektorlarına, *ümumiyyətlə*, təhsil sahəsində işləyən *vicdanlı, namuslu, saf mənəviyyətli* adamlara müraciət edirəm: hər bir kəs mənim bu sözlərimi nəzərə alaraq, öz işinin, öz vəzifəsinin əhəmiyyətini başa düşsün və bilsin ki, kimdən nə tələb olunur. Tələb isə o qədər də böyük deyildir: xalqımıza, Vətənimizə, müstəqil dövlətimizə *sədəqətlə, təmiz niyyətlə, saf mənəviyyətlə* xidmət etmək. Kim bunu bacarmırsa, *qoy* başqa sahələrə getsin. İndi o qədər sahə var ki, oralarda bu tələblər çox da vacib deyildir. Ancaq bizim bu müqəddəs sahələrimizi bundan sonra da *ləkələmək, rüsvay etmək* olmaz. İndiyədək olanlar bəsdir. Çirkin əməllərə con qoymaq lazımdır” (1, II c., s. 109). Yuxarıdakı bu kiçik mətn dilçilikdə işlədilən “cümlədə sözlərin yeri dar, mənalar geniş olmalıdır” anlamına gəlir. Öncə təhsilimizin gələcəyi naminə “vicdanlı, namuslu, saf mənəviyyətli” sinonim cərgənin və “ümumiyyətlə” modal sözünün köməyi ilə təhsil işçilərinə müraciət olunur. Müraciətdə “başla düşsün”, “bilsin” kimi feilin əmr şəkilləri ilə auditoriya səfərbər olunur. Təhsil işçilərindən tələb olunan xidmət də sinonim cərgə ilə “sədəqət, təmiz niyyət, saf mənəviyyət” verilir. Təhsili “müqəddəs sahə” elan edən ümumillər lideri sinonimlərlə verilən antietik “ləkə, rüsvay” halları qamçılıyaraq fikrini ayıldıçı zərbə təkin səslənən “son qoymaq lazımdır” ifadəsi ilə yekunlaşdırır.

Təhsilin etik kateqoriya olması Heydər Əliyevin nitqində aydın bir dillə ifadə olunur. Təhsilin olmadığı dövrləri ulu öndər “qaranlıq keçmiş” adlandırır. “Savadsızlıq, gerilik, ətalət” sinonim cərgəsi ilə təhsil problemlərini önə çəkir: “Əsrin əvvəlindən indiyə qədər Azərbaycanın ərazisində, xalqımızın həyatında, təhsil, elm, mədəniyyət, şüurun inkişafı sahəsində çox böyük işlər görülmüş, böyük nailiyyətlər əldə olunub. O qaranlıq keçmişdən sonra indi respublikamızda xalqın bütün təbəqələrini əhatə edən yüksək mədəniyyət, təhsil, elm mövcuddur” (1, II c., s. 170).

Etikanın müxtəlif tərəflərə – texnoloji, ekoloji, sosial, fəlsəfi tərəflərə malik olduğu başa düşülən çağımızda təhsil bu etik tərəflərin zirvəsindədir. Təkcə təhsilin etik kateqoriya kimi rolunun kütlələrə aşılması, auditoriyalarda səslənməsi, bir daha dövlətçiliklə, milli ideologiya ilə etikanın üzvi surətdə bağlılığını göstərir.

Gənclik və gənclər böyük natiqin dilində bilik, təhsil, elmlə birgədir. Ömrün gənclik illərinin estetik bir dillə auditoriyalara çatdırılması, eləcə də gənclik qarşısında qoyulan əxlaq prinsipləri açıqlanır: “Siz gəncsiniz. Bu gün sizin qarşınızda böyük vəzifələr durur. Amma sonra gələn nəsillər sizin təcrübənizdən, yaratdığınız işlərdən istifadə edəcəklər. Siz də Azərbaycanın həyatında öz xidmətlərinizi göstərərək, ölkəmizi inkişaf etdirərək, sonra gələn nəsillərə böyük irs qoyacaqsınız. Ona görə də gənclik xoşbəxtlikdir. Bunu bilin, insanın həyatında gənclik dövründən gözəl dövr yoxdur. Hər bir gənc isə bu gənclik dövründən gərək maksimum səmərəli istifadə etsin. Gənclik dövründə boş, mənasız keçirilən bir gün sonra böyük itkilərə gətirib çıxarır. Hər gündən, dəqiqədən səmərəli istifadə olunmalıdır ki, gənc nəslimiz yaxşı bilik, təhsil alsın, elmin, həyatın bütün sahələrində olan təcrübəni mənimsəsin, həyatda, cəmiyyətdə həm özü, həm də ölkə, xalq üçün faydalı olsun” (1, VIII c., s. 387). Bu kiçik mətnədə təhsil etik kateqoriya ilə yanaşı “vaxt”, “zaman” etikasına təsadüf edirik. “Gənclik dövrü”, “boş və mənasız keçirilən bir gün”, “hər gündən, dəqiqədən səmərəli istifadə” anlayışları “gənc nəslimiz yaxşı bilik, təhsil alsın” fikirləri ilə harmoniya yaradır.

“Təhsil” etik kateqoriyası Heydər Əliyevin dilində elmi-publisistik üslubun üstünlük təşkil etdiyi auditoriyalarda, xüsusilə ali və orta məktəb kollektivləri qarşısındakı çıxışlarda səslənir. Təhsil, gənclik, millətin gələcəyi dialektik vəhdətindən söz açan ulu öndər gənclərin ali təhsil almasını təkmilləşdirməyi əsas məqsəd hesab edir: “Gənclər xalqımızın, millətimizin, ölkəmizin gələcəyidirlər. Mən Azərbaycan dövlətinin başçısı, prezidenti kimi hazırkı işlərlə, problemlərlə yanaşı, daim respublikamızın gələcəyi haqqında düşünürəm, ona qayğı göstərirəm və bunun üçün bu gün imkanım daxilində olan bütün tədbirləri həyata keçirirəm. Bu tələblərin biri də Azərbaycan gənclərinin ali təhsil almasının təkmilləşdirilməsidir” (1, XII c., s. 113).

Bu gün də Heydər Əliyev ideyaları filosoflar tərəfindən həyata keçirilir: “Azərbaycan da öz təhsil sistemini modernləşdirmək niyyətindədir. Bu gün təhsildəki islahatları heç kəs inkar etmir. Sadəcə dünyada və bizdə baş verən dəyişiklikləri öyrənməli, tətbiq etməliyik” [3].

29 avqust 1997-ci ildə Azərbaycanın və xarici ölkələrin ali məktəblərinə qəbul olunmuş tələbələrin bir qrupu və onların valideynləri ilə görüşdə giriş nitqi etik anlayışlarla zənginliyi ilə seçilir. “Ləyaqət”, “dəyər”, “sədəqət” kimi anlayışlar təhsil anlayışı ilə sıx əlaqədə verilir. “Mən bunu belə qəbul edirəm ki, siz hamınız söz verirsiniz ki, yaxşı oxuyacaqsınız, yaxşı təhsil alacaqsınız, respublikamızın *dəyərli, layiqli* vətəndaşları olacaqsınız və ölkəmizə, millətimizə, xalqımıza *sədəqətlə* xidmət edəcəksiniz. Əminəm ki, belə də olacaqdır. Mən sizin sözlərinizi bir and kimi qəbul edirəm (1, XII c., s. 121).

“Hər bir gənc üçün istədiyi, arzu etdiyi sənət üzrə ixtisas üzrə ali təhsil almaq böyük hadisədir və bu təhsili başa çatdırmaq bir xoşbəxtlikdir. Müasir həyat və dünyanın gələcəyi insanlardan daha da çox bilik tələb edir. Gələcək bilikli, elmi insanların çiyinləri üstündə qurulacaqdır” (I, XII c., s. 113).

Bu gün də etikanı dövlətçilikdən uzaqda, ayrıca tədqiq etməyə çalışan filosoflara Heydər Əliyevin nitqində elmi üslubda hazır cavablar mövcuddur. Bu cavab milli dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edən milli ideologiyanın söykəndiyi elm və təhsilin rolunun auditoriyalara açıqlanmasıdır: “Dediyim kimi, bizim milli ideologiyamızın konsepsiyası olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu konsepsiya tarixi keçmişimiz, milli, mədəni, dini ənənələrimiz üzərində qurulmalıdır. Biz XX əsrdə cürbəcür mərhələlərdən keçdik, ayrı-ayrı ideologiyaların təsiri altında qaldıq. İndi xalqımız hər cəhətdən azaddır. Ona görə də lazımdır ki, **ümumiyyətlə**, düşünən beyinlərimiz, alimlərimiz və o cümlədən təhsil sahəsində çalışan müəllim ordusu milli ideologiyamızın formalaşması üçün öz fəaliyyətini göstərsin” (I, II c., s. 173).

Təkcə bu mətnə XX əsrdə milli ideologiyamızın yad təsirlərə məruz qalması, bu gün qloballaşma dediyimiz dünyanın yeni düzənində öz milli ideologiyamıza, öz milli etik dəyərlərimizə sahib çıxmaq ön plana çəkilir. Bu ideologiyanın həyata keçirilməsində rolu olan şəxslər “**ümumiyyətlə**” modal sözü ilə sıralanır (düşünən beyinlər, alimlər, müəllim ordusunu təşkil edən müəllimlər).

Qüvvələndirici “ən” ədatının köməyi ilə müəllimin əsas vəzifəsini auditoriyaya çatdıran böyük natiq bu vəzifənin “şərəfli” olduğunu bəyan edir. Bu vəzifənin şərəfliliyini növbəti sinonim cərgə ilə açıqlayır. “Dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər” vətəndaş anlamı ilə ilk baxışda mütləq sinonim oxşarlığı tapılsa da, sonda bu cərgənin hər bir üzvünün dərin mənalara malik etik kateqoriyalar olması anlaşılır.

“Şübhəsiz ki” qəti təsdiq modal sözü və “öz” təyin əvəzliyini üç yerdə işlədərək müəllimin cəmiyyətdə tutduğu yeri bir daha yada salır.

“Ona görə” səbəb bağlayıcısı ilə müəllimlər ordusu fəth olunur. Sonda məktəbin bir proses kimi, bir orqanizm kimi inkişafda olduğunu fəlsəfi bir dillə nümayiş etdirir: “Ancaq məktəbin, müəllimlərin *ən* əsas vəzifəsi bizim cəmiyyətimizə, xalqımıza, ölkəmizə dəyərli vətəndaşlar hazırlamaqdır. Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün *ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər* vətəndaşlar hazırlayır. Şübhəsiz ki, birinci növbədə müəllim *öz*ü bu xüsusiyyətlərə malik olmalıdır, daim *özünü* də təkmilləşdirməlidir, *öz* üzərində işləməlidir. *Öz* üzərində işləməyən müəllim yaxşı müəllim ola bilməz. Bizim müəllimlərin əksəriyyəti *ona görə* yaxşıdırlar ki, onlar daim *öz* üzərində işləyir, tədris etdiyi fənni dərinlən öyrənirlər, ictimai-siyasi sahədə biliklərini artırır və günü-gündən özlərini təkmilləşdirirlər. Məktəb elə bir prosesdir, orqanizmdir ki, burada hamı – şagird də, tələbə də, müəllim də, bütün kollektiv də inkişafdadır”. (I, XII c., s. 141).

Beləliklə, dilçi alimlərimizin, filosoflarımızın, təhsil sistemində fəaliyyət göstərən ziyalılarımızın Ulu Öndərin etik kateqoriya kimi təhsil barədəki fikir və düşüncələrini birgə araşdırmalarının vaxtı çatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. “Müstəqilliyimiz əbədidir”, Bakı, Azərneşr, 1997, I-XL cildlər.
2. В.А.Канке. Современная этика: учебник / В.А.Канке – 4-е изд.стер.-М.: Издательство «Омега-Л», 2011, 394 с.
3. И.Мамед-заде. «Опыт интерпретации морали». – Баку, «Муаллим» нешрийаты, 2006, 168 с.
4. Etikanın aktual problemləri (IV), Bakı, “Təknur”, 2013, 140 səh.
5. Zamanov Nağdəli. “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti”, Bakı, Elm və təhsil, 2013, 480 səh.

УЛЬВИЯ ГУСЕЙНОВА

*Доктор философии по филологии
Бакинский государственный университет*

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТА «СМЕРТЬ» (на материале древнетюркских памятников)

Açar sözlər: *dil, şüur, təfəkkür, ölüm, konsept, qədim türk abidələri*

National-cultural specificity concept "death"(on a material in ancient turkic monuments)

*Article is devoted the realisation analysis concept "death" on a material of texts Ancient Turkic written monuments. It is noticed that in Ancient Turkic language consciousness concept "death" it is presented by lexemes: **azı-, adril-, bökmä-, artat-, kergük bol-** etc. Representations of ancient Turkic about death as about a grief, about refusal of terrestrial pleasures in the form of a mental image are stereotypes, representation*

about the world, generated under the influence of language consciousness and existing in the form of a mental image. The death as refusal of the worldly blessings acts as a stereotype in Ancient Turkic monuments. In article reconstructed the is figurative-metaphorical model of death Kjul Tegina which have become stereotypic for all Turkic eposes is.

Keywords: *language, consciousness, thinking, death, concept, ancient Turkic monuments*

Одними из самых важных, базовых концептов в любом языке мира являются концепты «жизнь» и «смерть». Эти концепты универсальны, они присутствуют в той или иной форме в каждом языке и представлены такими языковыми единицами, как лексемы, фразеологические единицы и пословицы. Большинство лексем имеет соответствующее значение в других языках. Тогда как именно во фразеологических единицах и паремии находит воплощение языковая картина мира, особенности национального видения того или иного этноса.

Данная статья посвящена анализу реализации концепта «смерть» в древнетюркских письменных памятниках. В древнетюркском языковом сознании концепт «смерть» представлен следующими лексемами: **artat-**, **kergak bol-** и др. Рассмотрим данные лексемы.

Artat- умереть. В «Древнетюркском словаре» данная лексема имеет несколько значений, основные из которых 1. губить, приводить к смерти; 2. приводить к гибели, разрушать, уничтожать. В «Памятнике в честь Кюль Тегина» в 22 строке описывается гибель тюркского народа по своей вине: **Türk oğuz bāqları budun āsidiñ! Üzā tāñrı basmasar, asra yir tālinmāsār, türk budun, iliniñ törüñin kām artatı?** (Кб, 22). – (О вы) тюркские (и ?) огузские беги и народ, слушайте! Когда Небо сверху не давило (тебя), и Земля внизу не разверзлась (под тобой) (т.е. между тем как ниоткуда не угрожала опасность), о тюркский народ, кто мог погубить твое государство (твой племенной союз и законную власть над тобою)? В следующей строке раскрывается причина гибели тюркского народа. Тюркский народ сам провинился и предал своего кагана, который из-за этого непонимания и «низости» своего народа улетел - ушел из жизни. Мелиоранский считает, что слово **artatı** составляет контраст со словами **basmasar** (проявление гнева Тенри – У.Г.) и **tālinmāsār** (проявление гнева Земли – У.Г.), тогда как **artatı** было бы неуместным возвратом к оконченному в начале 22 строки прославлению кагана [11, 22]. В данном контексте констатируется гибель тюркского народа именно по своей вине. Тюркский народ находится в срединном мире. Глаголы **basmasar** и **tālinmāsār** составляют две противоположности, объединенные одним понятием смерть. Если бы Небо надавило, т.е. раскрыло бы верхний мир, небесные врата, то тюркский народ ждал бы путь на небо, т.е. смерть. Если бы Земля разверзлась, т.е. раскрыла бы нижний мир, то тюркский народ опять ждала бы смерть, но в данном контексте народ погибает по своей вине, создается оппозиция верх – низ. Н.Г.Шаймердинова справедливо отмечает: «Оппозиция верх – низ охватывает не только верование тюрков, но и всю сферу духовного и материального мира: природный характер явлений – смена дня и ночи, солнца и луны, лета и зимы, весны и осени; область нравственно-этического – добрый и злой, хороший и плохой, храбрый и трусливый; сферу социального – власть и народ, тюркский народ и табгачи и т.п.» [12, 123]. Верх – это олицетворение не только голубого неба, но и власти кагана (неслучайно власть даровалась кагану небом), низ – это олицетворение не только темной земли, но и низменных чувств и проявлений человека.

Сопоставление неба и земли как конечной точки человеческой жизни обнаруживается и в древнехакасском эпосе, и в «Книге моего Деда Коркуда»:

Тигирге сызарза – тигир пөзик, До неба достичь – небо высоко,

Чирге кирерге – чир хатыг. В землю уйти – земля тверда.

Göy iraq, yer qatı – dedi. Небеса далеки, земля тверда, - сказал. [5, 126].

Смерть как традиционное сопоставление «сладости души» и «твердости земли» представлена в эпосе «Манас»:

Ölüyün desem jan tattuu, Умереть бы, да душа сладка,

Kireyüi desem jer katuu. В землю лечь бы, да земля сладка. [7, 141].

В «Книге моего Деда Коркуда»:

Dünya şirin, can əziz, canıma qıya bilməm. Сладка жизнь, дорога душа; душу не могу оставить [5, 88]. Данное сопоставление обобщает взгляд на смерть и предстает как народное изречение, поговорка.

Следует отметить, что концепт «смерть» актуален и сейчас, обычно вербализуется почти исключительно с помощью эфемизмов. Эфемизмы – эмоционально нейтральные слова или выражения, употребляемые вместо синонимичных им слов и выражений, представляющихся

говорящему неприличными, грубыми и нетактичными. Они заменяют табуированные слова, т.е. слова или выражения, на которые наложен запрет. В основе эвфемизмов лежат глубоко архаичные пережитки языкового «табу». Издревле у древних тюрков избегалось прямое употребление слова «умерший». В случае смерти нельзя было произносить имя умершего. Так для этого древние киргизы употребляли такие эвфемизмы, как *баурым* «печень моя», *эзиль кайран* «милый, горемычный». Р.З.Кыдырбаева пишет: «У тюркоязычных народов печень издревле считается средоточием самых нежных чувств. Так, киргизы самого близкого человека называют «*бир боорум*» (единая моя печень)... [Сравним: азерб. *canım, ciyərim* – Г.У.]. Соответственно этим свойствам и художественный образ зачастую воплощается через физиологические функции организма» [7, 68-69]. Поэтому свое душевное состояние кочевник передавал через сопоставление с физиологическим образом. Считали, что факт смерти – это проявление деятельности духов и вступать с ними в противоречие нельзя, иначе вызовешь их гнев. Для наименования смерти употреблялся эвфемистический по своей природе фразеологический оборот «*кончились вода и соль, предназначенные ему на роду*». Здесь главное внимание было обращено на благополучие земной жизни; вера в подземную жизнь была у них выражена смутно. Они верили, что со смертью кончается не существование вообще, а лишь существование, основанное на наслаждении. И потому неслучайно употребление данного выражения основывается на метафоре, предполагающей наличие некоторого сходства между смертью и концом жизненных благ. Народная житейская мысль – свидетельство существования в природе зависимости одних явлений от других: *Избавление от мертвого в закопании скором; Лишь рождение может возместить смерть*.

Концепт «смерть» репрезентуется во фразеологизмах с основным значением «умереть». Это значение выработано на основе многовекового опыта тюркских народов. Так, синонимическое богатство азербайджанского языка обуславливает широкое распространение в нем фразеологизмов эвфемистического характера. Например, для выражения понятия смерти во всем его стилистическом разнообразии, со всеми эмоционально-экспрессивными оттенками – в азербайджанском языке представлен соответствующий синонимический ряд, включающий свыше 50 лексических и фразеологических единиц. Среди них лишь 3-4 единицы являются относительными табу (*издох, умер – ölmək, gəbərmək, gorbəgər olmaq, tünbətün olmaq*), остальные же эвфемизмы (*vəfat etmək* - скончался, *ömrünü başa vurmaq, gözlərini əbədi yummaq, dünyadan köçmək, ürəyi dayanmaq, keçinmək, paltarını boxcalanmaq, parağı boş qalmaq, allah rəhmətinə getmək, dünyadan əl üzmək, canını tapşarmaq, ömrünü sizə bağışlamaq və s.*). Например: *Ədə, başa hava gəlib, ay sənin parağın boş qalsın, arvadı niyə vurursan?* (Ə.Vəliyev); *Çıraq kimi söndü – Hacı Xəlil nefti qurtarmış çıraq kimi söndü* (Ə.Haqverdiyev); *Ölünü özbaşına buraxsan kəfəninə batırar. Səhərə yaxın babam canını tapşırırdı* (Ə.Vəliyev); *Heybət bu qovğalı döyüşlərin birində həlak oldu* (Ə.Rəhimov)

Следует отметить, что помимо рассмотренных нами примерах в древнетюркских текстах создается образ смерти и последующая за ней скорбь и горе. В «Памятнике в честь Кюль Тегина» смерть принца описана ярко и самобытно. Древнетюркский текст позволяет реконструировать когнитивную, образно-метафорическую модель смерти Кюль Тегина, которая позже станет стереотипной для всех тюркских эпосов. Анализ текста выявляет следующую модель смерти. Прежде всего описывается скорбь Бильге-кагана: зрячие глаза ослепли, вещей разум отупел, сам заскорбел, предаваясь печали, льются слезы, из сердца исходят сильные вопли. Это образно-метафорическая картина передает не только чувства скорби и горя брата умершего, но и всех шадов, огланов, правителей, народа. Все богатство Кюль Тегина раздается народу. Перечисляются пришедшие в качестве плачущих, стонущих, соболезнающих высокопоставленные представители соседних народов – кытайцев, татабийцев, табгачей, тибетцев, народа «десяти стрел», киргизов, народов, «живущих в странах солнечного заката» - согдов, персов, бухарского народа. Важное место в этой модели смерти занимает восхваление деяний умершего Кюль Тегина, при этом отмечается, что если его не было, то тюркский народ погиб. Утрату народного полководца как свои – друзья, сородичи, так и чужие - враги. После смерти для возвеличивания подвигов принца воздвигается каменная стела, вокруг которой выстаивают балбалы, передающие архаичность мышления древних тюрков. П.М.Мелиоранский еще 1899 г. писал, что недалеко от обелиска Бильге-хана в ряд стоят грубо вытесанные фигуры. Намного больше таких фигур при памятнике Кюль-Тегина. Ученый отмечает, что «у тюрков было в те времена обыкновение расставлять при надгробном памятнике знатного лица вереницу каменных фигур или камней в память убитых покойным врагов. ...камни эти назывались тогда балбалами; при памятнике Кюль-Тегина их особенно много, так как этот знаменитый витязь перебил на своем веку не одну сотню врагов» [11, 4]. В орхоно-енисейских памятниках достаточно часто встречается слово балбал, тогда как в современных тюркских языках мы его не фиксируем.

Сложная обрядность захоронения избранных тюрков была связана с их шаманскими верованиями. Балбалы изображали вражеских мужей – воинов, героев. Н.И.Веселовский и В.В.Бартольд называли балбалы каменными бабами, В.В.Радлов перевел их как «каменные столбы», А.Габен - «знаками позора» врагов. Постановка балбалов на могилах избранных тюрков была неслучайна. Л.П.Кызласов пишет, что «каменное изображение умершего у древних тюрков предназначалось для замены погребённого на его поминках, т.е. должно было служить «вместилищем» одной из душ умершего, которая «принимала участие» в поминальном пиршестве» [8, 206]. Н.И.Веселовский же, исследуя балбалы, приходит к выводу, что «установление при могиле ханов и их родственников вереницы камней с балбалом во главе является не только целью удовлетворить земное тщеславие, но в тоже время произвести некоторое воздействие на умерших, а именно закрепить на том свете служебную роль одного и господство другого. Так как при похоронах победителя нельзя было непосредственно воздействовать на побеждённого, уже похороненного раньше, то и приходилось, как я думаю, прибегать к посредству балбала, который изображал побеждённого» [8, 207]. Следует отметить, что Могилян-хан убивал врагов и еще при жизни готовил себе балбалов.

Тюрки утратили и обряд постановки врагам каменных столбов, и само слово балбал, так часто встречающееся в текстах древнетюркских памятников. Н.Г.Шаймердинова считает, что в данном ритуале была «эксплицирована мысль человека, представляющая информацию социально-этического характера: с одной стороны, предупреждение-назидание врагам (вот, что с вами может приключиться, если вы будете воевать с тюрками), с другой – иллюстрация «вечного позора» врагов, наконец, возвеличивание образа своего героя (кагана, тегина)» [12, 176]. Утрата обряда постановки врагам каменных столбов и слова балбал, так часто встречающегося в текстах древнетюркских памятников, возможно, связана с принятием тюрками ислама. Возможно, сдвиг, произошедший в мировоззрении тюрков под влиянием ислама, повлек за собой смену базовых концептов, что нашло отражение и в их языке.

Список литературы

1. Аманалиев Б. Из истории философской мысли киргизского народа. Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1963, 75 с.
2. Аманалиев Б. Доисламские верования киргизов //Религия, свободо-мыслие, атеизм. Фрунзе: Илим, 1967, с. 18-30.
3. Баялиева Т. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Л., 1972, 166 с.
4. Валиханов Ч. Собрание сочинений: В 5-и т. Т. 1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз. ССР, 1961, 777 с.
5. Велиев К.Н. Лингвистическая поэтика. - Баку: Гянджлик, 1993, 272 с.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас». Фрунзе: Илим, 1980, 279 с.
8. Кызласов Л.Р. О значении термина «балбал» древнетюркских надписей // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А.Н.Кононова. М.: 1966, с. 206-208
9. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951, 451 с.
10. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1952, 115 с.
11. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль Тегина. С-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1899, 144 с.
12. Шаймердинова Н.Г. Когнитивная семантика древнетюркских Орхонских текстов. Астана, 2007, 248 с.

RƏFİQƏ QASIMOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

ÜMUMAZƏRBAYCAN DANIŞIQ DİLİ VƏ EKSPRESSİVLİK

Açar sözlər: *Ümumazərbaycan, danışiq dili, ekspressivlik, ləhcə, nitq prosesi*

Common Azerbaijan spoken language and expression

In article have been told about norms and rules of a spoken language not only Azerbaijan, but also all perfect languages having a wide area of distribution. There are many the authentic researches testifying to influence of a spoken language for all periods of activity and development of a literary language.

Keywords: *Common Azerbaijan language, spoken language, expression, dialects speech pros.*

İlk baxışdan danışıq dili anidən-spontan ortaya çıxdığında görə ölçülü-standart norma və qaydalara tabe deyil. Belə düşünmək olar. Lakin danışıq dilinin də öz normaları var. Bu, yalnız Azərbaycan dilinə aid deyil, bütün mükəmməl və yayılma arealı geniş olan dillərə aiddir. Adətən dildə uzus-norma-qanun triadasından danışanda o dillər nəzərdə tutulur ki, belə dillərdə baş verən intralingvistik proseslər həm də bütün tanınmış dillərə şamil oluna bilər. Bu baxımdan Azərbaycan canlı danışıq dilinin uzus-norma-sxem-qanun kvartaneması bütün mükəmməl dillərdə olduğu kimidir. “Rus dilinin müasir mükəmməl saydığımız ədəbi dili canlı rus dilinin – rus “mujikinin” dilinə borcludur. Əgər rus insanının şifahi danışıq – söyüşü, təhqiri, alqışı, yalvarışı və bütün bunlar daxil olmaqla bir-birinə münasibəti dil - özü də rus dili vasitəsilə reallaşmasaydı, nə “İqor Polku dastanı”, nə Puşkin, nə Tolstoy olardı (1, səh. 213). Bu, V.Vinoqradovun rus dilinin qrammatikası haqqında dediyidir. Fikrimizcə, Azərbaycan ədəbi dili haqqında da eyni fikri demək olar və Ə. Dəmirçizadə, T. Hacıyev kimi alimlər Azərbaycan danışıq dili və ədəbi dil haqqında daha konkret fikirlər söyləmişlər (2, səh. 9-30; 3, səh. 36-131; 4, səh.32-60). Danışıq dilinin ədəbi dilə ilkin dövrdə, o cümlədən də ədəbi dilin bütün sonrakı fəaliyyəti və inkişafı dövründəki təsiri haqqında kifayət qədər mötəbər araşdırmalardan misallar çəkmək olar.

Danışıq dili ədəbi-literativ dildən qədimdir – bunu inkar edən yoxdur. Bəs danışıq dilinin yaranmasını, onun sonradan ədəbi- yazılı dillə paralel və müvazi yaşamasının əsasında nə durur? Müəyyən arealda yayılmış şivə, ləhcə və dialektlərdən ümumxalq-ümumətnos dilini fərqləndirən nədir? Hər hansı ölkədəki aparıcı – dominant – aborigen etnosun danışıq bu ölkənin ortaq canlı danışıq dilinə necə çevrilir?.. Və danışıq dilinin əsasında duran ən xarakterik məziyyətlər hansıdır? Bu suallara müxtəlif araşdırmalarda elə müxtəlif cür də cavab verilib. Bunları belə ümumiləşdirmədən ekspressivliyə keçə bilmərik. Həm də biz yeri gəldikcə ekspressivliyin mahiyyətini izah etməyə çalışacağıq.

1. Danışıq dili fərdin özünü ifadə etmə cəhdi kimi sonradan iki və daha artıq adamın özləri arasında anlaşma aktı kimi meydana gəlmişdir. İlk dövrdə də insanların qısa, yığcam, lakonik, o cümlədən də dərhal informativlik- məlumatı dərhal çatdırma məqsədi önə çəkilir. Bu da emosional- ekspressiv, anidən yaranan duyğunun ifadəsinə əsaslanır. Bu zaman bir səs, bir heca iki-üç dəfə təkrarlana, sonradan isə sözə çevrilə bilər. Ümumdilçilik ədəbiyyatında bu gün müəyyən mübahisələrlə qarşılaşan nida nəzəriyyəsi bu baxımdan özünə bəraət qazandırır. O cümlədən, yansılamların da emosionallığa söykənməsi, sözyaratmada rolu araşdırma mövzudur. Bununla bağlı H. Zülfiqar yazır: „Yakışdırma- yamsılama erkən insanın anlaşma çabası oldu. Sonra bu onomatopeya-yamsıntılamlarla yeni sözlərin yaranmasına dayaq oldu” (5, səh. 20). Azərbaycan danışıq dili də bu yolda olub. Dilimizin də digər mükəmməl dillər kimi eyni yolu keçməsi dilin lüğət tərkibində olan xeyli sözün emosional məqamda yaranmasının əlamətləri kimi təsdiqlənir. Bütün elmi fəaliyyətini Azərbaycan və türk dillərini araşdırmaqla keçirmiş E. Sevortyan yazır: „Azərbaycan dilinin sadəliyi və gözəlliyi həm də ondadır ki, bu dildə söz kökləri daha çox bir və ya iki hecalıdır. Eyni zamanda, bu dildə sözlərin, əsasən də ikihecalı sözlərin çoxu emosionallığın nəticəsi olaraq ilk hecanın təkrarından yaranır” (6, səh 47.)

2. Ümumazərbaycan danışıq dili müəyyən ərazidə yaşayan müxtəlif etnosların ortaq dilidir və bu ortaq danışıq dili müxtəlif azsaylı etnosların (talış, ləzgi, tat, udin, saxur, kürd və s.) birgə ünsiyyət dili kimi çıxış edir və bu ortaq danışıq dili azsaylı xalqların bədii fikrinin ifadəsində həm də ortaq ədəbi dilə çevrilir. Ədəbi-bədii dil özündə emosionallığı-ekspressivliyi ehtiva etdiyindən ortaya mükəmməl ədəbi dil-ümumazərbaycan ədəbi dili çıxır. V. İtskoviç yazır: “Müəyyən ərazidə fəaliyyət göstərən dominant (aparıcı, üstün, əsas-Müəllif) dil bütün quruluşu ilə möhkəm bir sistemdir. Bu sistemin öz tələbləri var: bu dil bütün imkan daxilində etnosları birləşdirirdi kimi bu etnosların dillərini, yaxud da bu dillərin elementlərini özündə birləşdirir (7, səh. 11). Görünür Azərbaycan dilinin mükəmməlliyi, emosional zənginliyi həm də multikultural yanaşma, dilimizin ortaqlaşdığı ərazidəki azsaylı etnosların da dilindən sözlərin, söyləmə və deyimlərin mənimsənilməsinə əsaslanır.

N. Lukyanova yazır: “Emosional ifadə və dəyərləndirmə bir aparıcı dildə - ədəbi dildə mümkün olmadıqda bu dilin yayılma arealındakı digər dillərə müraciət edilir və bu zaman hər iki dil- həm etimon dil, həm də mənbə dil yeni impuls alır” (8, səh. 54-55). Azərbaycan dili bu baxımdan öz intralingvistik – dildaxili qanunauyğunluqları əsasında öz təsirində olan azsaylı xalqların dilindən kifayət qədər bəhrələnmişdir.

3. Dominant dilin diqtə etdiyi vahidlə bu dilin arealında yaşayan digər dillərə keçir və çox maraqlıdır ki, onda etimon dil-sözün yarandığı dil öz imperativliyini itirərək dominant dilin diqtəsinə tabe olur. Bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər “uje”, “sovsem”, “neujeli”, “zanit”, “ujin”, “zavtrak”, və bu kimi sözləri rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər kimi qəbul edir. Bu zaman belə dil vahidlərin fonotərtibatında azacıq deformasiya-dəyişmə baş verə bilər, lakin artıq bu dil vahidlərinin emosional-ekspressiv və spontan-anidən, düşünmədən ünsiyyət aktı ortaq olaraq hamı üçün aydındır. L. Zubkova yazır:

“Bir çox hallarda danışan və dinləyən-adresat və adresant özləri də fərqiñə varmadan emosional təsirdən səsler vasitəsilə yeni sözlər yaradır. Maraqlıdır ki, bu zaman əsas dil mənsubluğundan asılı olmayaraq hər iki tərəf anlaşmada tərəddüd etmir, çünki hər iki tərəf informasiya mübadiləsi üçün digər vasitəni seçmək imkanına malik deyil” (9, səh. 203). Əlbəttə, bu zaman əvvəlcədən razılaşıdırılmış ölçülü-biçili forma və dil norması çox da gərəkli olmur. Çünki nə danışanın, nə də dinləyənin buna kifayət qədər vaxtı və dil bilgisi yoxdur. Onda anlaşma razılaşıdırılmış deyil, anlaşılıqlıq müstəvisinə keçir. Baxın, telefonla danışan deyir: “28 metrosu yoxdurmu?” Cavab: “Hə”. Danışan: “Orda məni gözlə”. Əvvəla, “28 May metrosu”, ikincisi, əgər yoxdursa və dinləyən “hə” deməklə bunu təstiqləyirsə, onda harda gözləsin? Dinləyən danışanın emosional danışığını başa düşür. Yaxud, qəzəblənmiş ata uşağa deyir: “Səni heyvan kimi döyərəm”. Burada döyən, yoxsa döyülənin heyvan sayılacağı məlum deyil. “Nə oxuyuram, nə işləyirəm” də birdən-birə yaranmış ikiqat inkarın qəflətən, anidən yaranmış nümunəsidir.

4. Emosional-ekspressivlik danışq dilinin, nitq prosesinə səbəb olan ilk amillərdən biridir. Danışan öz emosiyasını kiməsə çatdırmaq üçün “əlində olan” vasitədən istifadə edir. Zaman keçdikcə dildə “ekspressivliyin tələbilə metaforikləşmə baş verir. Bunu Azərbaycan ümumxalq danışq dilində belə izləmək mümkündür:

- əşya-əşya: araba-sınıq-salxaq maşın, torba-fırıldağ;
- heyvan-insan: qoyun-qanmaz adam, donuz-kobud adam;
- insan-insan: təlxək, hambal, uşaq;
- əşya-insan: dirək-hündür adam, divar-möhkəm adam;
- əşya-fiziki vəziyyət, hadisə: katorqa-ağır həyat, zibilxana-pintilik;
- əşya-psixi vəziyyət: noxta-asılılıq, damğa-pis məlumatı daşıma;
- fiziki vəziyyət-psixi vəziyyət: komediya-güllünc vəziyyət, qızımaq-əsəbiləşmək və s.

Metaforikləşmənin zənginliyini biz Azərbaycan bədii ədəbiyyatında da kifayət qədər izləyə bilərik.

5. Ümumazərbaycan danışq dilində diqqəti yönəltmək istədiyimiz əsas məsələlərdən biri də bu gün dilimizdə mövcud olan bəzi sözlərin yaranma səbəbləri və prosesidir. “Dildə sözlərin yaranmasını insanın doğulub böyüməsilə müqayisə etmək, qüsurlu görünsə də, olar. Çünki bunun alternativini cəmiyyətin, bəşəriyyətin inkişafını insanın doğulub böyüməsilə müqayisə etməkdir ki, bu, yanlışdır” (10, səh. 21).

Razılaşımaq olar. Burada doğulan uşağın nitqə-dilə yiyələnmə prosesi bəşəriyyətdə dilə yiyələnmə ilə təxminən üst-üstə düşür. Sadəcə olaraq bu gün uşağın dilə yiyələnməsi:

- a) Uşağın özünün fikrini, istəyini ifadə etmə;
- b) Uşağa öyrədilən ifadə tərzini – mərhələsindən keçir. A. Leontyev uşaq nitqini dörd mərhələyə bölür:
 - I. 3-5 ayda – təsadüfi səslər.
 - II. 6-8 ayda – bənzətmə səs və hecalar.
 - III. 12 ayda – söz – mətn.
 - IV. 24 ayda – morfemika – cümlə (10, səh. 32).

Diqqəti cəlb edən birinci və ikinci mərhələdir. Bu zaman pedaliqviistikada sanki sözə hazırlıq gedir. Ən azından bu gün Azərbaycan dilində mövcud olan “məmə”, “pəpə”, “bəbə”, “nənə”, “baba”, “dayday”, “qaqa/ş”, “dada/ş”, “laylay” və s. sözlər yuxarıda deyilən fikri müəyyən qədər təsdiq edir. Həm də bunlar hələ söz-mətn mərhələsinə keçməmiş uşağın emosional vəziyyətini, bəlkə də özündə əks etdirir. Bunu Azərbaycanda mövcud dialekt və şivələrdəki eyni sözlərin müqayisəsi də təsdiqləyir. Eyni zamanda, müxtəlif dillərdə müəyyən qohumluq əlaqələrini ifadə edən sözlər də belə prosesi izləmək mümkündür. Məsələn, rus dilində “mama”, “papa”, “dyadya” və s.

Ədəbiyyat

1. V.V. Vinqradov, İssledovaniya po russkoy qrammatike (rusca), Moskva, 1975, 559 s.
2. Ə. Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I h., Bakı, 1979, 268 s.
3. T. Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I h., Bakı, 2012, 476 s.
4. Z. Budaqova, T. Hacıyev, Azərbaycan dili, Bakı, 1992, 200 s.
5. H. Zülfiqar, Terim sorunları ve terim yapma yolları, Ankara, 1991, 213 s.
6. E. Sevortyan, Affiksı imennoqo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke (rusca), Moskva, 1966, 310 s.
7. V. İçkoviç, Yazıkovaya norma (rusca), Moskva, 1968, 93 s.
8. N. Lukyanova, Ekspressivnaya leksika razqovornoqo upotrebleniya (rusca), Moskva, 1986, 230 s.
9. L. Zubkova, Fonoloqiçeskaya tipoloqiya slova (rusca), Moskva, 1990, 254 s.
10. A. Leontyev, Yazık, reç, reçevaya deyatelnost (rusca), Moskva, 1969, 211 s.

СВЕТЛАНА НОВРУЗОВА

доктор философии по филологии

Институт Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана

О СПОСОБАХ ПЕРЕВОДА РЕАЛИЙ

Açar sözlər: *Leksik realitilər, linqvistik konseptualizm, linqvistik realitilər, ekvivalentsiz leksika.*

Forms of translation reality

One of the most difficult problems of translation has always been a problem of transmitting realities. In the transition from one to another language a variety of solutions can be used by the translator. This article discusses the problems and methods of the transmission of lexical realities when translating artistic text.

Keywords: *Lexical realities, linguistic conceptualization, linguistic relativity, vocabulary without equivalents.*

Перевод – древнейшее искусство, уходящее корнями в далекое прошлое. Подобное науке и литературе у разных народов оно возникло в разное время и всегда было неразрывно связано с развитием общей культуры. С течением времени существенно изменились и требования предъявляемые к переводу. «Все мы хотим, чтобы перевод был современным, то есть отвечая сегодняшним критериям, отличался высоким художественным уровнем... В переводе должно быть использовано современное языковое богатство, учтена новая ассоциативная связь слов, способная передать образы оригинала. И в результате чтобы перевод, при всех других требованиях был художественно точным, адекватным, чего требует от нас теория перевода»¹.

Одной из наиболее сложных проблем переводоведения всегда была и остается проблема передачи реалий. В каждом конкретном случае при переходе от одной лингвокультуры к другой переводчик может использовать различные решения.

Перевод реалий – часть большой и важной проблемы передачи национального и исторического своеобразия, которая восходит к самому зарождению теории перевода как самостоятельной дисциплины.

Исследования о реалиях относятся приблизительно к началу 50-х годов. Так у Л.Н.Соболева² уже в 1952 году встречается употребление термина «реалия». О реалиях пишет также Г.В.Чернов³, который пользуется преимущественно названием «безэквивалентная лексика». Вопрос о реалиях ставится в статье А.Е.Супруна⁴, рассматривающего их как «экзотическую» лексику.

В азербайджанском языкознании вопрос о реалиях рассматривался Н.М.Худиевым⁵, Н.Б.Мурадалиевой⁶, М.И.Адиловым⁷ и др.

Само слово «реалия» – латинское прилагательное среднего рода множественного числа (*realis*, -e мн.) *realia* – «вещественный», «действительный» превратившееся под влиянием аналогичных лексических категорий в существительное женского рода.

Культура каждого народа отражается в языке, но различие между этими культурами огромное. Взаимосвязь языка и культуры проявляется на всех уровнях языка, но наиболее ярко проявляется на уровне лексики, особенно на уровне безэквивалентной лексики.

Реалиями называют предмет и явления, свойственные тому или иному народу, его быту, истории его культуры, являющиеся чуждыми для любого другого народа. Слова – реалии могут переходить из одной культуры в другую. Подобный переход трактуется двояко. С одной стороны, всякого рода иноязычная лексика может рассматриваться как угроза национальной идентичности

¹ Белорус Э. Перевод – дело творческое. В кн. Художественный перевод, 1982, стр. 258.

² Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. М.: Изд. лит. на иностран. яз., 1952, с. 281.

³ Чернов Г.В. К вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе советской публицистики на англ. язык. – «Уч.записки» 1-го МГПИИЯ, т. XVI, М., 1958, с. 223-224.

⁴ Супрун А.Е. Экзотическая лексика. – ФН. М., 1958, № 2, с. 50-54.

⁵ Худиев Н.М. Тərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1991, Azərbaycan “Bilik” cəmiyyəti, с. 31.

⁶ Мурадалиева Н.Б. Красною вечною сиять. Баку, «Язычы», 1986, с. 82-84.

⁷ Адилов М.И., Вердиева З.Н., Агаева Ф.М. “İzahlı dilçilik terminləri”. Bakı, “Maarif”, 1989.

языка, но с другой стороны, это и способ его обогащения. За счет заимствований происходит также расширение представлений носителей принимающего языка об иной культуре.

Термин «реалия» появился в конце 50-х годов XX века. Полное описание реалий дали в своей работе «Непереводимое в переводе» С.Влахов и С.Флорин¹.

При переводе реалии представляют трудность для переводчика, т.к. не имеют соответствий в принимающем языке, и переводчик ищет способ перенесения национального и исторического колорита исходного текста на другой язык.

Колорит является основной отличительной чертой реалии, он подразумевает не только связь обозначаемого предмета с конкретной страной, народностью, а также его принадлежность к определенному периоду времени.

В отношении решения проблемы «как переводить?» нет никаких строгих правил, а выбор между вариантами перевода осложняется то их неустойчивостью в языке перевода, то неверно подобранным эквивалентом. Выбор того или иного метода зависит от различных обстоятельств и целей, которые ставит перед собой переводчик. Переводчик может упростить текст, удалив перевод от оригинала, но всегда переводчик должен опираться на свои знания о менталитете, особенностях быта и культуры.

Часто очень сложно выбрать тот или иной способ передачи реалии, особенно если она не имеет фиксированного словарного эквивалента. Выбор между способами передачи реалии в переводе зависит от задачи, которую ставит перед собой переводчик: он может сохранить колорит языковой единицы с возможным ущербом для семантики либо передать значение реалии, но колорит при этом утрачивается. Это касается и переводчика и автора, описывающего нравы и традиции одной страны посредством единиц и возможностей другого языка.

Часто авторы, стремясь показать национальные и исторические особенности своей страны, в своих произведениях используют реалии, т.к. реалии являются самыми выразительными носителями культурного колорита. Они служат для создания атмосферы экзотичности и самобытности определенной среды.

Особый интерес представляет вопрос возможного выбора способа передачи реалий в зависимости от её типа, цели текста.

Основными способами перевода реалий являются транслитерация, транскрипция, калькирование, описательный способ.

Транслитерация подразумевает передачу слова с исходного языка с помощью букв. Например, слово Интерпол, переводиться Interpol. Такой перенос не позволяет перевести и раскрыть полностью значение слова. Если не разъяснить полностью данное выражение, то понятно при переводе оно не будет. Также, непонятными и неизвестными остаются и характерные особенности слова. Значит, при использовании транслитерационного способа передачи, производится графическая форма, т.е. буквенный состав.

Для транскрипции используется написание слова на транскрипции другого языка. Такой способ используется как обязательный в том случае, если есть необходимость перевести текст с названиями географических объектов, имен собственных и т.д. В этом случае такой метод может использоваться в сочетании с другими методами.

Калькирование подразумевает, что при переводе слова дословно передаются отдельными частями. Такой способ может привести к созданию нового слова или же нового устойчивого положения. Калькирование используется в том случае, когда нет дословного перевода выражения и слова в словаре, но есть необходимость чтобы перевод передавал хоть часть смысла того или иного выражения.

При описательном методе значение необходимого слова передается с помощью описательного характера. Т.е. если необходимо перевести слово, а у него нет эквивалента, то его пишут в транскрипционной форме, а далее описывается для чего необходим и что это за предмет.

Проблема передачи реалий остается до конца неисследованной, тем более что реалии не становятся просто частью истории народа, в языке которого они родились. Они продолжают жить в языке, а появление новых единиц такого рода неизбежно в силу непрерывного развития общества.

Литература

1. Белорус Д. Перевод – дело творческое, в кн. «Художественный перевод», 1982, стр. 258.

¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Международное отношения, 1970, с. 439-440.

2. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. М.: Изд. лит. на иностр. языке, 1952, с. 281.
3. Чернов Г.В. К вопросу о передаче безэквивалентной лексики при переводе советской публицистики на англ. язык – «Уч. записки» 1-го МГПИИЯ, т. XVI, М., 1958, с. 223-224.
4. Супрун А.Е. Экзотическая лексика, – ФН. М., 1958, № 2, с. 50-54.
5. Xudiyev N.M. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı: 1991, Azərbaycan “Bilik” cəmiyyəti, с. 31.
6. Мурадалиева Н.Б. Красною вечною сиять. Баку, «Язычы», 1986, с. 82-84.
7. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.H., Ağayeva F.M. “İzahlı dilçilik terminləri”. Bakı: “Maarif”, 1989.
8. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения, 1970, с. 439-440.

NATƏVAN HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

M.F.AXUNDOV VƏ TERMİN YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *ana dili, termin, termin yaradıcılığı, terminologiya, rus dili, rus-Avropa dilləri, əlifba.*

M.F.Akhundov and questions of terminology

In the article have been considered the problems of the development of the Azerbaijani on the basis of the spoken language in the XIX c. and it is esti mated as a new stage in the process of its formation. Here also are given the terms on philosophy, literature, linguistics, arts which firstly were used in literaty language by M.F.Akhundov. In the struggle of the prominent Azerbaijan dramaturgist the problems of language take a considerable place.

Keywords: *native language, term, term formation, terminology, russian-european languages, alpabet.*

Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni inkişafında mühüm rol oynamış XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının yaranması və inkişafı tarixində yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdən başlayaraq ta XIX əsrin əvvəllərində dilimizdə işlənmiş terminlərin əksəriyyəti, ərəb və fars dillərindən alınmışdır ki, bu proses milli dilimizin təşəkkül mərhələsinin əvvəllərindən etibarən zəifləyir. XIX əsrdən etibarən rus və Avropa sözlərinin termin kimi istifadə edilməsinə maraq və ehtiyac əvvəlki əsrlərdə hakim olan mənbənin (ərəb, fars dilləri) xüsusi çəkisini azaldır, rus dilindən alınma terminlərin üstünlük təşkil etməsi ilə elmi terminologiyanın sonrakı inkişaf meyli müəyyənləşir.

Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı mənbələri və meyilləri nisbətinin bu cür dəyişməsi, əlbəttə milli təşəkkül dövrünün tələbi idi. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən yeni elm sahələri yaratmaq və onlar müvafiq terminlər sistemi ilə təmin etmək zərurəti qarşıya çıxdı və bu işdə dövrün qabaqcıl ziyalıları misilsiz xidmətlər göstərdilər. Məsələn, A.Bakıxanovun əsərlərində fəlsəfi, ictimai-siyasi; H.B.Zərdabi tərəfindən nəşr olunan “Ökinci” qəzetində kənd təsərrüfatı, təbiət elmləri, təbabət, bank-maliyyə və hərbi işlərə aid bir sıra terminlər yaradılmış və müvəffəqiyyətlə işlədilmişdir.

Bu dövrdə demək olar ki, termin yaradıcılığında vahid bir prinsip olmamışdırsa da, terminologiyanın mənbələri genişlənmiş ərəb və fars dilləri yeganə və əsas mənbə sayılmamışdır. Rus-Avropa dillərindən geniş istifadə olunmağa başlamışdı. Həmin dövrdə elmi terminologiya yaradıcılığında Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranan terminlərin sayının artmasının bir səbəbi də ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması idi.

XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri ədəbi dilin sadələşməsi, xalq dilinə təması ərəb və fars dillərindən gələn sözlərin seyrəlməsi, əksinə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxluğu ilə səciyyələnir.

Əksər tədqiqatçılar XIX əsr Azərbaycan dilində termin yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə görkəmli materialist filosof M.F.Axundovun bu sahədəki fəaliyyətini xüsusilə qeyd edirlər (1,49-52).

M.F.Axundov ümumən şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıların maarifləndirmə və yeni mədəniyyət aləminə daxil etmə yolu ilə feodalizm və din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən ictimai ünsiyyətin, mədəniyyətin ən kəskin silahı olan dil və əlifba məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur.

Milli azadlığın, mədəni inkişafın əsasını M.F.Axundov xalqın savadlanmasında, dünyəvi elmlərin

mənimsənilməsində, əlifba problemlərinin həllində görürdü.

M.F.Axundov ərəb əlifbası ilə oxunmağın yazmağın çətinliyini hələ uşaq ikən şəxsən öz üzərində hiss etmiş, yetkin gənclik çağlarında Azərbaycan dilindən Tiflis qəza məktəbində dərs dediyi 1836-1840-cı illərdə bir müəllim kimi bu əlifbanın təlim-tədrisdə yaratdığı maneə və çətinliklərlə qarşılaşmış, dərslərin çapında əngəl törətdiyinin şahidi olmuşdur. Bunun əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyası formalaşmış, ömrünün sonrakı 20 ilini isə bu ideyanın bilavasitə həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

M.F.Axundov çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətində fəlsəfə, siyasət, tarix, əxlaq, incəsənət, ədəbiyyat, tənqid, dil, əlifba və s. haqqında əsərlərində öz qarşısına, bir tərəfdən, əsrin qabaqcıl ideyalarını Şərqdə yaymaq mübariz materializmi əsaslandırmaq, ikinci tərəfdən, mövhumatı, orta əsrin köhnəlmiş əxlaq və ənənələrini darmadağın etmək, kütlələri ayırmaq, onları mənəvi cəhətdən silahlandırmaq kimi böyük vəzifələr qoymuşdu.

M.F.Axundov belə bir mühüm qənaətə gəlmişdir ki, hər bir xalqın mədəniyyət, ədəbiyyat və sənətinin inkişafında ana dilinin heç nə ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan böyük rolu vardır. Bu baxımdan M.F.Axundov “Əli Süavi Əfəndinin əqidəsinə qarşı kritika” (1868-ci il) adlı məqaləsində dil haqqındakı mülahizələri çox maraqlıdır. Bu məqalədə M.F.Axundov ərəb dilinin fars və Azərbaycan dillərinə təsirindən bəhs edərək yazırdı: “...Bizə qalib gələn, dinlərini boynumuza bağlayan, dillərini dilimizə çatan ərəblər, bizi məcbur etmişlər ki, öz ana dilimizdə yazılan əsərlərdəki mənanı anlamaq üçün ərəb dilinin qayda-qanunlarını da az-çox bilmiş olaq. Belə isə biz, farsca yazılmış, əsərlərin məzmununu almaq üçün iki dili və türkcə yazılmış əsərlərin məzmununu anlamaq üçün üç dili (ərəb, fars, osmanlı-N.H.) bilməliyik” (2,160).

M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktublar” adlı fəlsəfi-bədii əsərinin dilində fəlsəfi, hüquqi, siyasi, tarixi terminlər işlənmişdir ki, onlar da həm ərəb-fars, həm də rus-Avropa mənşəli sözləri əhatə edir. Məsələn, qaidə, qüvveyi-cazibə, möcüzat, elmi-hücum, mövcudit, elmi-təbiət, fələk, küll, əczi, rus dilindən alınaraq dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılan terminlər: *literatur, sivilizasiyon, perevorot, proqres, teleqrafiya*.

Bu əsərin əvvəlində M.F.Axundov yazır ki, bu məktubları əsl nüsxədən köçürərkən Avropa dillərində olan bir sıra sözlər qarşıya çıxdı ki, onları müsəlman xalqların dillərinə düzgün tərcümə etmək çox çətin göründü. Məhz buna görə də lazım gəldi ki, həmin sözlərin şərhini başlanğıcda yazılsın ki, oxucular onların mənasından xəbərdar olsunlar.

Azərbaycan xalqının tərəqqisində ana dilinin mühüm bir amil olduğunu yaxşı başa düşən M.F.Axundov ədəbi dilimizin yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə çalışmış, dil yaradıcılığı sahəsində həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən misilsiz xidmət göstərmişdir.

M.F.Axundovu narahat edən bu idi ki, onun doğma ana dili (ədəbi dil qolu) bəzi tarixi səbəblər üzündən başqa dillərin güclü təsiri altında get-gedə öz müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında dururdu. Ədəbi dili sadələşdirməyi, əcnəbi sözlərdən təmizləməyi təklif edən M.F.Axundov Azərbaycan ədəbi dilini elə görmək istəyirdi ki, hər bir azərbaycanlı bir rus və ya fransız kimi öz dilinin qayda-qanunlarını öyrənməklə öz kitablarını başa düşməyə qadir olsun (3,62).

M.F.Axundov ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş və artıq bədii dilin malı olmuş bir sıra sözləri də ədəbi dildən çıxarıb atmaq tərəfdarı deyildi (4,71).

O, ana dilini zənginləşdirmək üçün dildə əvəzi olmayan müəyyən yeni kəlmələri başqa dillərdən alıb işlətməyi başlıca vəzifələrdən biri sayılırdı: “Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən saysız-hesabsız kəlmələri və istilahları öyrənməliyik. Biz sözləri və istilahları ona görə də (Avropa dillərindən) öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən heç birində (ərəb, fars, Azərbaycan dilləri nəzərdə tutulur-N.H.) yoxdur” (3,69).

M.F.Axundov elmi dilin açarı olan termin yaradıcılığını inkişaf və tərəqqi üçün əsas şərt sayırdı. Hələ Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı ki, azərbaycanlıların mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğudur..” (1,52).

Bu boşluq böyük sənətkarı ömrü boyu düşündürmüş və ana dilimizin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

a) Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ehtiyac olmadan ərəb-fars alınmalarının qarşısını almaq;

b) Rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması. Çünki rus dili vasitəsilə alınan terminlər elmi-fəlsəfi dünyagörüşün inkişafı üçün çox gərəklidir.

M.F.Axundovun termin yaradıcılığı müasirliyi ilə seçilir. O rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərin bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq onlardan yeni terminlər düzəltmişdir. Məsələn, *aristokratlıq, fanatiklik, patriotluq, atəşpərəstlik, şəriətçi, naturalist, filosofluq, mahiyyət, varlıq* və s. terminlər bu qəbildəndir.

M.F.Axundov əsərlərində *fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji* terminlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu terminləri mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) ərəb-fars mənşəli terminlər: *kimya, nəbatat, elmi-nicum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum,*

vəhdət, millət, hikmət, kainat, mahiyyət, mövcudat, istibdad, sənaye, məzhəb və s.;

2) rus-Avropa mənşəli terminlər: *poeziya, teatr, literatur, sivilizasiya, filosof, patriot, parlament, despot, proqres, teleqraf, revolyyisiya, poeziya* və s.

M.F.Axundov paralel terminlərdən də istifadə etmiş və bununla dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan terminləri ayırd etmişdir. Məsələn, onun işlətdiyi, “tərcümeyi-hal”- “bioqrafiya” terminlərindən indi ikincisindən daha çox istifadə olunur. Birinci (“tərcümeyi-hal”) struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin terminoloji modellərinə uyğun gəlmir. Ona görə ki, həmin söz semantik funksionallığını itirir.

Oxucuya qaranlıq qalmamaq üçün M.F.Axundov özünün yaratdığı, dilə yeni gətirdiyi terminlərin də mənasını izah edirdi. Bu izah tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir. Məsələn, aşağıdakı sözlərin izahı bu cəhətdən maraqlıdır.

“*Teatr*” – yəni tamaşaxana, əksərən də ensiklopedik şərhdən ibarət olur.

“*Aktor*” – o vaxt dram sənətinin ustaları ki, fransızca onlara aktyor deyirlər, hər biri xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar və onların danışdıqlarına qulaq asırlar.

“*Patriot*” – ibarətdir o kimsə nədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müqayisə etməyə və öz vətəninə və millətinə mənfəəti və azadlığı üçün can və cəfakəş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə birus edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni Ərəbistanın və bilxüsus Məkkənin ki, öz əşirəsi Güreyş onda lakin idi, səadətini üçün ümuru-əzimiyyəyə və şaqqəyə iqdam etdi” və s. (5,75).

Bu yolla terminlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti açılır. *Despotizm, revolyyisiya, patriot* və s. ictimai-siyasi terminlərin mənasını izah edəndə geniş şərh etmədən istifadə edərək böyük siyasi mətləblərə toxunur.

M.F.Axundov ayrı-ayrı fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibini əsas götürmüş, müxtəlif elmlərin azərbaycanlılar tərəfindən öyrənilməsi işində ana dilində terminlər yaradılmasını zəruri şərt hesab etmişdir. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: “Onların (azərbaycanlıların – N.H.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi, ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğu... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilərik?... Bizim əlifbamızda avropalıların işlətdikləri yeni islahatları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızda bu islahatları necə düzgün yazıb oxuya bilərik” (2,317).

C.Qəhrəmanov yazır: “M.F.Axundov özü Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərini geniş şəkildə işlətməmişdir. Əlbəttə vaxtilə M.F.Axundovun ifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri Azərbaycan sözləri, yaxud rus Avropa sözləri ilə əvəz etmişdir” (6).

“M.F.Axundov bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir, o, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır. V.G.Belinskiyin Lomonosov haqqında “o bizim ilk universitetimizdir” təyini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundova düşür. O, dramaturgiyamızı başladı, nəsrimizi yeni məcraya saldı, ilk dəfə ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul oldu, orfoqrafiya, orfoepiya, durğu işarələri, terminologiya kimi dil quruculuğu işləri gördü, əlifba ilə bağlı ideyası və fəaliyyəti dil quruculuğu dairəsindən çıxıb xalqın bütöv maarif-pedaqogika və mədəniyyət sahələrini əhatə etdi, tarix və coğrafi biliyini göstərdi və istedadlı filosof kimi şöhrətləndi, inqilabi fikrimizin ilk “Şahin quşu” oldu, ilk professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi yetişdi, bütövlükdə xalqımızı müasir-qabaqcıl fikir inkişafı yoluna yönəltdi. Bununla belə, əlbəttə, mədəniyyətimiz tarixində onun obrazı böyük dramaturq, novator nasir-görkəmli bədii söz ustası kimi daha canlıdır” (7,120).

Azərbaycan ictimai-bədii, elmi-fəlsəfi fikir inkişafı tarixinin öz zəmanəsinədək milli zəmində ən yüksək zirvəsini fəth edən böyük mütəfəkkirin ana dilinin inkişafı haqqında olan arzuları xalqımız tərəfindən həyata keçirildi.

Ədəbiyyat

1. M.Qasimov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh.49-52.
2. M.F.Axundov. Əsərləri. III c., Bakı, 1962, səh.160.
3. M.F.Axundov. Əsərləri. Bakı, 1955.
4. M.Cavadova. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1987, №3, səh.71.
5. M.F.Axundov. Əsərləri, II c., Bakı, 1938, səh.75.
6. Дж.Каграманов. К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка. Уч.зап.АГУ. им.С.М.Кирова, Баку, 1956, №7.
7. Т.Насиёев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987, səh.120.

DİL FAKTLARININ MÜQAYİSƏSİ VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *ritorika, antroposentrizm, paradigma, komponentlər, işarə, metafora*

Role in Comparative linguistic factors

In this article comparison and its general rhetorical features are analyzed on the basis of specific artistic facts. Following the analysis, the conclusion can be made that the comparable models are universal in nature and linked to the national mentality, with the ideologies of the writer and his writing style.

Keywords: *rhetoric, anthropocentrism paradigm, components, a sign, a metaphor.*

Azərbaycan dilçiliyində ritorik tədqiqatlara son dövrlərdə maraq artmışdır. Buna da səbəb tarixi-müqayisəli dilçilik metodunun antroposentrik elmi paradigması ilə əvəz olunması idi. Antroposentrizmin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, dil faktları insan amili ilə öyrənilməlidir. Bu mənada sözügedən elmi məqalə dilçilikdə yeni elmi istiqamətin ifadəsi olmaqla xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ritoriklərin qeyd etdiyi kimi, müqayisə insanların həyat təcrübəsi, onun fon biliyi əsasında formalaşır. Ona görə də müasir dövrdə də metaforalarla müqayisələrin kəşimə nöqtələrini çox asanlıqla müəyyənləşdirmək olur. Misal müraciət edək: "Yassar bir qoltuğundan Ağarəşid də bir qoltuğundan götürüb *canavar quzu aparən kimi* Baharı aparırdılar. Uşağın ayağı yerdən üzülmüşdü"(4, 31). Verilmiş misalda Yassarla canavar müqayisə olunur; Yassarın əlaməti ilə quzu aparən canavarın əlaməti bir-birinə oxşadılır, onların metafora ilə ortaq əlaməti iki müqayisə tərəfinin və onların əlamətlərinin müqayisə və metafora komponenti olmasıdır. E.N.Zaretskaya belə mürəkkəb üzləşdirmələrin insan idrakı üçün spesifik olduğunu xüsusilə vurğulayır (2, 390). Müqayisə və metaforalara o vaxt müraciət olunur ki, hansısa predmet və ya anlayışları, hadisələri adi fonda təsvir etmək lazımi effekti vermir, onun mahiyyətinin dərinliyinə nüfuz etmək zərurəti meydana çıxır. Vaxtilə ənənəvi olaraq müqayisələr cümlə kontekstində nəzərdən keçirilirdi. Bu metodiki cəhətdən nə qədər əlverişli olsa da, son dövrlərdə ritorik vasitələrə münasibət bu cəhətdən dəyişmişdir. Buna da səbəb informasiyanın verilməsində müqayisələrin rolunu yetərincə işıqlandırmaqla əlaqədardır. Çünki müqayisələr funksiyasına və mətndəki təsir dairəsinə görə cümlə kontekstindən kənara çıxır. Məsələn: "Bahar qolunu ceyranın boynuna salıb döşünə sıxmışdı. Bir əli ilə də heyvanın qabaq ayaqlarını cütləşdirib bərk-bərk tutmuşdu. Ceyran mələyirdi. Hərdən çapalayıb əlindən çıxmaq istəyirdi. Dağın başından sürüdən ona səs verirdilər. Bahar ceyranın tükündən anasının onun təzəcə yaladığını bildi. Belinin tükləri hələ də yaş idi. Bahar onun gözəl başını, zərif boynunu tumarlamaya başladı. Göbəyinin maya kimi yumşaq olduğunu gördü. Ceyran lap körpə idi. Baharın ürəyi birtəhər oldu. Balasını çağırən ananın səsi Baharı kövrəltdi, az qaldı ceyranı əldən buraxsın, heyvanın üzündən öpdü. Ö özünə toxtaqlıq verdi: "Mən öldürməyə aparmıram, bəsləyəcəyəm, əllə öyrədəcəyəm, böyüdəcəyəm. *Quzu kimi saxlayacağam*". (4, s. 70) Bu, bir mikromətdir; bitkin informasiya vermək xüsusiyyətinə malikdir. Həmin semantik bütövlüyün içində Bahar əsas informasiya daşıyıcısı kimi bir neçə dəfə təkrar olunur və ən nəhayət, ceyran balasına olan münasibəti, sevgisi "quzu kimi" müqayisəsi ilə verilir. Məsələ ondadır ki, qeyd olunan müqayisə mikromətdə veriləcək informasiyanın üst qatına çıxır. Sadalanan bu əlamətləri biz cümlə kontekstində müəyyənləşdirə bilmirik; həmin ritorik fiqurun nitqdəki funksiyası tam açılmamış qalır. Buna görə də dil vahidlərinin belə geniş aspektdə təhlil olunması tam elmi xarakter daşıyır. Başqa bir misal müraciət edək: "Ey tufan, ey acı şaxta! Siz nahaq yerə qiyamət qoparırsınız! Siz nahaq yerə tündləşir, var qüvvənlə hücum edirsiniz. Elə bir yerdə, elə bir gündə, elə bir ələmdə Bahar kimi məxluqu məhv etmək çox asandır. Bunun üçün bir qəssabın adı tənbehi də bəsdir...

Sona bu acı və ağır həqiqəti anlamamış deyildi. Lakin duadan başqa əlacı da yox idi. Qüssə onu *kitab kimi* bükmüş, *ocaq kimi* söndürmüşdü. O, namaz üstə sanki bu saat küləyin alıb atacağı, *solmuş bir bayaz varağı kimi* yandan-yana çevrilir, *isti tavaya atılmış yarpaq kimi* qovrulub yanırı. Bu ağır günlərdə onun qapısını açan, halını soruşan, dərdinə qalan da yox idi. Mövlam kişini də bilən yox idi, Mərdan üçün ya başqa bir iş üçünmü çağırıb şəhərə aparmışdılar". (4, s.126) Yazıçı həyəcanının, hissini, Sonanın coşqun psixoloji aləminin ifadəsi kimi, təkrar-təkrar işlənən müqayisələrin mikromətdə funksiyası "kitab kimi bükmüş", "ocaq kimi söndürmüşdü", "solmuş bir bayaz varağı kimi", "isti tavaya atılmış yarpaq kimi qovrulub yanırı" müqayisələrində qradiativ şəkildə işlədilmişdir. Həmin mikromətdə verilən informasiyanı göstərilən müqayisələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Müqayisələr struktur baxımdan müqayisə

qoşmaları vasitəsi ilə (kimi, tək) yaranır. Metaforik əməliyyatlarla müqayisədə bu, nisbətən sadə əməliyyatdır. Onun da məğzində fərqli hadisə və predmetlərin bir-birinə yaxınlaşdırılması-birinin vasitəsi ilə digərinin izahı və ya ifadəsi dayanır. Konkret misala müraciət edək: “Sonanın əsəbləri gizildədi, bütün vücudu titrədi. Dəhşətli təsəvvürlər az qala onun dizini qatlayıb, yıxmaq, məğlub etmək istəyirdi. Sonaya elə gəldi ki, ingilis onun barmaqlarına onun vurduğu xallara, yaratdığı naxışlara baxır. İngilis onun özünə baxmaq istəyir. Alçalmış şərəfinə, satılmış heysiyyətinə, təhqir olunmuş mənliliyinə baxmaq istəyir. Qızıl gücünə satın alıb apardığı, *kənz kimi* qabağında dayanmağa məcbur etdiyi Azərbaycan qızına, lap Sonanın özünə, hələ adaxlanmamış, cavan simasına baxmaq istəyir (4, 110). Sonanın əsərdə təsvir olunan vəziyyəti “kənz kimi” müqayisəsində kənzilə verilir; kənz asılılığı, ixtiyarsızlığı, qarşı tərəfin amiranəliyi və zənginliyi, ən nəhayət, gücsüzlüyü kənz stereotipi ilə çatdırılır. Həmin misalda müqayisə “kimi” qoşması vasitəsi ilə qurulub. Bir predmet vasitəsi ilə digərinin izahı fikrin ifadə modeli olmaqla yaradıcılıqdır. Yuxarıda verilmiş misalların bəziləri(*kitab kimi; isti tavaya atılmış yarpaq kimi; solmuş bir bayaz varacağı kimi*) müəllif tərəfindən yaradılan yeni müqayisələrdir, onlar novator səciyyəlidir.

Ritorika kitablarında müqayisələri təsnif etmək cəhdləri də olmuşdur. Onlardan biri E.N.Zaretskaya məxsusdur. Həmin təsnifatı E.N.Zaretskaya sineqdoxa, həqiqi müqayisələr, metaforik müqayisələrə bölür. Müqayisələr üzrə belə təsnifat Azərbaycan dili üçün də yararlıdır. Müqayisə o vaxt öz müsbət əsirini göstərir ki, o, mikromətnin məzmunu ilə üzvü şəkildə bağlanır, onun məzmununa kölgə salmış, onu izah edir. Eləcə də müqayisə predmetləri bir-biri ilə nə qədər uzaq olarlarsa, onların orijinallığı və gözlənilməzliyi bir o qədər artır. (2,131) Məsələn: “Həyətin içi elə qaranlıq idi ki, evlər çətin seçilirdi. Gilas, ərik, şaftalı, alma, armud ağacları, söyüd, nar çiçəkləri, qızılgüllər bir – *birinə qarışıb kənardan baxana nəhəng bir gül dəstəsi kimi* görünürdü. Böyük çarhovuzda qaz, ördək üzürdü. Evin səqflərində, damında yaşayan göyərçinlərin sayı-hesabı yox idi. Onlar qanad açıb, havada cövlan vurub oynadıqca sanki hacının başına qızıl – gümüş nisar edirdilər. (4, s. 41) Bu metaforik müqayisədə müqayisə predmetləri bir-birinə nisbətən yaxındır, lakin orijinaldır, müəllif istədiyi effekti bunda ala bilib. Müqayisə üçün aşağıdakı misala da diqqət yetirək: “Bahar İlyas bəyin samanlıq damında oturub tamaşa edirdi, ağına gəlməyən, beyninə sığmayan qərribə-qərribə işlər görürdü. O, görürdü ki, kəndin ağası, camaatın canına əzrail qorxusu salan yüzbaşı Vəznəli kişi Ağa bəyin qabağında *tülkü kimi qorxur, tula kimi yellənir*. O görürdü ki, qabağında heç kəsin cıqqır çəkməyə cəsarət etmədiyi kişiyə itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir, sanki onun kəndlilərə söyən dili kəsilmişdi. Həmişə oynayan çənəsi yerindən çıxmışdı”. (4,s. 39)

Məlum olduğu kimi,yuxarıda verilən müqayisələr müxtəlif qütblərdə yerləşən anlayışlar əsasında formalaşmışdır. Burada gözlənilməzlik də həmin nüansla bağlıdır.

Müqayisələr milli-mental xüsusiyyətə malikdir; daha çox stereotip anlayışlarla bağlanır: “Ancaq budur ki, ay Lətif qardaş, mən istəyirdim, ceyranı bəzəyim, boynuna yaxşı bir qotaz asım, yuyub təmizləyim, ingilis ağaların evinə gedəndə deməsinlər ki, qanmaz müsəlmanlardır. *Çoban kimi* çöldən, necə tutublar, mənim qapıma da elə gətiriblər! .. Axı buna baxacaqlar, tumarlayacaq, bəlkə öpəcəklər də. Yaraşar ki, bunun bədənində çirk ola, ya toz ola?! Bizim üçün eyib olar. Ləyaqətli yerə gedir, bunu mən bilməmişdim. (4, s.79) “Çoban” klassik ədəbiyyatımızda, eləcə də dünya ədəbiyyatında zəhmətkeş, ağıllı, müdrik bir insan kimi təsvir olunur. Lakin Azərbaycan milli mentalitetində onun kasıb, geridə qalmış obrazı da vardır. Məhz bu müqayisədə həmin məqam ön plana çəkilmişdir. Bəzən bu müqayisə ironik şəkildə işlənir. Yuxarıdakı misalda da ironiya çox aydın hiss olunur. Aparılan təhlildən bu qənaətə gəlinir ki, müqayisə modelləri universal xarakter daşıyır və yazıçı dünyagörüşü, onun üslubu və milli mentalitetlə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Веденская Л.А, Павлова Л.Г.Риторика для юристов. Ростов –на дону. Феникс. 2006.
2. Зарецкая Е.Н.Риторика. М. Дело 1998.
3. Петров О.В. Риторика М. Проспект.2007.
4. М.Сəlal . “Bir gəncin manifesti”. Bakı, 1978

FİRƏNGİZ KƏRİMLİ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN PUBLİSİSTİK ÜSLUBU 1920-ci illərdə

Açar sözlər: *nitq, demokratik tendensiyalar, lüğətlərin tətbiqi, leksika, ədəbi dil*

The most popular speech token distinguished by the democratic trends in its vocabulary composition in 1920s is journalistic style. With the advent of the new media alongside the traditional one, the folk

language lexicon is inevitably penetrating into the literary language. This eventually yields in the replacement of complicated Arabic and Persian words by their equivalents in colloquial language.

Keywords: *speech, the democratic trends, vocabulary composition, lexicon literary language*

1920-ci illərdə lüğət tərkibinin demokratizmi ilə diqqəti cəlb edən ən kütləvi nitq təzahürü publisistik üslubdur. Ənənəvi mətbuatla yanaşı yeni mətbuatın da meydana çıxması, «yeni cəmiyyət quruculuğu» ovqatını əks etdirməsi ilə xalq dili leksikonu qarşısalmaz bir şəkildə ədəbi dilə gəlir. Bunun da nəticəsində çətin ərəb, fars sözləri danışıq dilindəki qarşılıqları ilə əvəz olunur. Fəhlə-kəndli müxbirlərinin yazılarına geniş yer verən mətbuat, nəticə etibarilə, demokratik leksikonun əsas sosial mənbələrindən birini ortaya çıxarmış olur.

20-ci illərdə publisistik üslubun leksik mənzərəsini təsvir etmək üçün «Molla Nəsrəddin» jurnalının dil təcrübəsinə müraciət edərək «böyük demokrat» C.Məmmədquluzadənin 10-cu və 20-ci illərdə yazıb jurnalda çap etdirdiyi məqalələrin leksik tərkib baxımından müqayisəsini veririk.

I. «Manifest» məqaləsi (20 mart 1913-cü il).

Sözlərin ümumi sayı: 252

Türk mənşəli sözlər: 142

Ərəb, fars mənşəli sözlər: 98

Rus-Avropa mənşəli sözlər: 12

II. «Bakı nefti» məqaləsi (fevral 1926-cı il, № 6).

Sözlərin ümumi sayı: 280

Türk mənşəli sözlər: 142

Ərəb, fars mənşəli sözlər: 116

Rus-Avropa mənşəli sözlər: 22

Göründüyü kimi, sözlərin formal sayı göstərir ki, 10-cu illərdə, yəni XX əsrin əvvəllərində publisistik mətnə türk mənşəli sözlərin funksional çəkisi 56 %, ərəb, fars mənşəli sözlərinki 36 %, rus-Avropa mənşəli sözlərinki isə 8 % təşkil edir; 20-ci illərdə faiz nisbəti, uyğun olaraq, 51 %, 42 %, 7 %-dir.

Lakin müqayisənin «alt qatı»nda diqqəti cəlb edən məsələlər də vardır; belə ki, XX əsrin əvvəllərinə aid birinci mətnə həm ruznamə, həm də qəzetə sözü işləndiyi halda, 20-ci illərə aid ikinci mətnə yalnız qəzetə işlənir. Yaxud birinci mətnə nidamka (nedoimka - vergi borcu), sud, politika, ştraf və s. kimi rus-Avropa mənşəli sözlərdən istifadə olunur, halbuki ikinci mətnə rus-Avropa mənşəli sözlərin kəmiyyət üstünlüyünü Azərbaycan dili üçün bu gün də populyar olan neft sözünün dəfələrlə təkrarı yaradır. Nəhayət, ikinci mətnə birincinin yazıldığı dövr üçün tamamilə yad olan mənada yoldaş sözü (Neft Sendikası sədri Lomov yoldaş) işlənir. Deməli, alınmaların artımı (bir qrup qeyri-ümumişlək sözləri nəzərə almasaq) əsasən türkləşmişərəb-fars sözlərinin işləkliyi ilə bağlıdır. Həmin leksemlər isə bu gün də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alır.

Məsələyə formal, daha doğrusu, formaca yanaşıldıqda isə «Molla Nəsrəddin»in milli leksikaya münasibətdə «geri» getdiyi, onun dilində nəinki rus- Avropa, hətta ərəb, fars sözlərinin əvvəlki onilliklə müqayisədə artdığı müşahidə edilir. Bunun aşağıdakı səbəbləri ola bilər: a) jurnalın dili XX əsrin əvvəllərində onsuz da demokratik idi, xalq dili leksikonunu əks etdirirdi; b) Mirzə Cəlil «şura hökuməti»-nin ilk illərindəki yazı dili normasından çox danışıq dili leksikonunu, başqa sözlə, ifadə dəbini təqdim edirdi; c) jurnalın satirik dəsti-xətti də burada az rol oynayırdı.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, 20-ci illərdə yalnız ideya-məzmununa görə deyil, dil-üslubuna görə də, məsələn, «Füyüzat» tipli mətbuat orqanları yox, məhz «Molla Nəsrəddin» öz nəşrini bərpa, yaxud davam etdirə bilərdi. Lakin müşahidələr göstərir ki, 20-ci illər XX əsrin əvvəllərindən gələn ənənələrlə yanaşı dövrün özünəməxsus mətbuatını və publisistik leksikasını təqdim edir. Məsələn, «Kommunist», «Gənc işçi» kimi qəzetlərdə dərc olunan məqalələrin leksikası öz demokratizmi ilə seçilir. Həmin orqanlar ətrafında toplaşmış publisistlər, redaktorlar, tərcüməçilər mürəkkəb ərəb, fars sözləri, tərkibləri əvəzində yeni sözlər yaratmağa, xalq danışıq dili leksikasını mətbuat dilinə gətirməyə çalışırlar. Məsələn, ədəbi dilin demokratikləşməsində, inkişafında, ümumən müasir ədəbi dilin leksik normasının müəyyənləşməsində böyük rol oynamış C.Cabbarlının «Kommunist» qəzetində tərcüməçi olaraq çalışdığı 20-ci illərdə gördüyü işlər xüsusi maraq doğurur.

Publisistik üslubun leksik özünəməxsusluqları, daha doğrusu, 20-ci illərin tələbləri «Yeni yol» qəzetində aydın ifadə olunur; bu cür «ideoloji» aydınlıq özünü həm siyasi, həm bədii, həm də elmi-publisistik üslubda göstərir. Xüsusilə elmi publisistik üslubun «yeni dövr» üçün səciyyəvi olan «ideoloji maarifləndirmə» missiyası olduqca qabarıqdır:

«Azərbaycanda yeni türk əlifbası qəbul olunduqdan sonra bu məsələdən Türkiyədə də bəhs olunmaqdadır.

«Tənin» qəzetəsinin sütunları Türkiyədə qaldırılmış yeni əlifba məsələsinin çox dərin və böyük olduğuna bir sübut ola bilər.

Lakin oxuduğumuz sütunların yekununu vuranda orada yeni əlifba düşmənlərinin buradan bir neçə qat artıq olduğunu görə bilərik.

Bu da çox təbiidir, çünki Türkiyə hələlik Azərbaycandakı inqilabın həqiqi meyvələrindən haqqı ilə istifadə etməmişdir.

«Tənin» sütunlarında qopan qələm mübarizələri Azərbaycanda olan yeni əlifba düşmənləri fikrinin mürəvviçləri kimi tələqqi oluna bilər.

Bir çoxlarının yenilikdən ürək qaçmasına, yaxud kənardan mütərəddid və ikiürəkli baxmasına yenə də bir cəhət vardır.

Bu cəhəti biz öz mətbuatımızda yazdıq, anladığımız, fəqət qorxuya düşmüşləri təskin etmədiyimizdən öz inqilabi əzm və mətanətimizə güvənib yeni əlifbanı qəbul etdik, müvəffəqiyyətlərini də gördük.

Lakin Türkiyədə məsələ Azərbaycanda olduğu kimi deyildir. Əlifbanın düşmənləri hər iki məmləkətdə bir firqə amil isələr də, cəbhə şərtləri tam mənasilə başqa dürlüdür.

Zira, Azərbaycanda yeni əlifba məsələsi yalnız xalqın fikrindən deyil, onlarla bərabər xalqın gələcəyini təmin etmək məqsədində olan hökumətin də fikrindən doğmuşdur.

Türkiyədə isə mütəəlifənə, bu fikir yalnız türk işçilərinin, türk kəndlilərinin savadsızlığını lazımcına nəzərə almış insafsız və həmiyyətli ziyalıların fikrindən doğmuş və milyonlarca köhnə fikir daşıyanların qarşısında hökumət yardımı olmadan tək-tənha qalmışlardır.

Bu gün Türkiyə və Azərbaycanda yeni türk əlifbasına hücum edənlər bir (asar-əslaf məsələsi) yəni keçmiş əsərlər sözünü aralığa atmışlardır. Onlar yeni əlifbaya keçəndən sonra əski ədəbiyyat, fars, türk, ərəb dillərində yazılmış kitablardan uzaqlaşmağı düşünüb yenilikdən qorxurlar. Onlara cavab verdik. Bu fikrin yanlış tərəflərini anladığımız. «Mustafa Həmid» namında biri «Tənin» qəzetəsində asar-əslaf əfsanələri başında duran və yeni türk əlifbası ilə mübarizə apararlara aydın izahat vermişdir...» (Yeni yol 1924, № 12).

Bu mətndə 20-ci illərin orta səviyyəli ziyalıları üçün anlaşılıq olmayan leksikon mürəvviç, tələqqi, mütərəddid (dərhal izahı verilir: ikiürəkli), firqə, həmiyyətli, asar-əslaf və s.-dən ibarətdir ki, bu da «Yeni yol»un yalnız məlumat vermək deyil, həm də öyrətmək, maarifləndirmək missiyasından irəli gəlir.

İstər «kommunist», istər «Yeni yol», istərsə də «Gənc işçi» də gedən məqalələr – publisistik yazılar eyni bir ideologiyanın təbliğinə xidmət etsə də, janr etibarilə rəngarəng, müəlliflərin peşəkarlıq səviyyəsinə görə leksikon baxımından müxtəlifdir. Professional publisistin söz seçimi, lüğət tərkibi «kəndli müxbir»lərinkindən fərqlənir – ikincilər daha populyar sözlərdən istifadə edirlər. Bir sıra məqalələr kollektiv adla (məsələn, bir qrup komsomolçu, işçilərdən bir qrupu, işçilər və s.) çap olunur ki, bu da dövrün kollektivçilik – totalitarizm əhval-ruhiyyəsinə uyğundur; həmin vəziyyət isə, təbii ki, dilin, o cümlədən leksikanın fərdi-üslubi diferensiasiyasının zəif inkişaf etməsinə gətirib çıxarır.

«Yeni yol»un 6 yanvar 1929-cu il nömrəsində çap olunmuş «Qızıl ordu hissələrində firqə məarifini» məqaləsi qəzetin leksikonu üçün səciyyəvidir: «Bakı qarnizonundakı Qızıl Ordu və donanma hissələrinin firqə və komsomol təşkilatları firqə məarifini məktəbləri açılışına başlamışlardır.

Azərbaycan 2-ci Styopin və hərbi donanma siyasi şöbələri yanında çağırılan təlimatı müşavirədə proqram, ədəbiyyat hazırlığı və sayirə məsələlər həll edilmişdir.

Siyasi aparat və firqə təşkilatları keçən il firqə və komsomol məarifində biraqlan n?qsanları nəzərə almışdır.

Diviziyalar və hərbi donanma hissələrindəki ən fəal siyasi cəhətcə hazırlığı çox olan firqəçilər, birinci dərəcə firqə və komsomol məktəblərində məşğuliyyət aparmaq üçün təyin edilmişlərdir. Keçən il birinci və ikinci dərəcədə firqə məktəblərini bitirmiş firqəçilər üçün könüllü olaraq Marksizm və Leninizm öyrənmək üçün dərnəklər düzəlmişdir. Məktəb üçün xüsusi mənzillər ayrılmış və və proqramdakı məşğələlərə ayid hər cürə ədəbiyyat hazırlanmışdır. Mizraq» (Yeni yol 1929, 6 yanvar)

Məqalə mətnindən göründüyü kimi burada ictimai-siyasi leksika böyük üstünlüyə malikdir: Qızıl ordu, donanma, firqə, komsomol, təşkilat, hərbi, siyasi, təlimat, müşavirə, proqram, ədəbiyyat, aparat, fəal, hazırlıqlı, firqəçi, könüllü, marksizm, leninizm, dərnək və s.

Həmin sahəyə aid leksikanın bolluğu yalnız bu məqalə üçün deyil, ümumən 20-ci illər publisistikası üçün olduqca səciyyəvidir; məsələn, birbaşa siyasi mövzu ilə bağlı olmayan aşağıdakı yazıda da ictimai-siyasi leksikon aparıcı mövqedədir:

«Məarif komissarlığının nəzər diqqətinə!

Axır zamanlar bəzi müəllimlərin mütəllimlərlə ilə fəna rəftarı haqqında idarəmizə bir çox şikayətlər gəlməkdədir. Bu şikayətlərdə müəllimlər tərəfindən «günahlı» olan mütəllimlərin döyülməsi, qulağı

burulması və ac saqlanması kibi bir çox məlumatlar verilir. Əyər Azərbaycanın qaranlıq güşələrində dävam edən bu kibi yaramazlıqların aşkara çıqmamasını nəzərə alarsaq, o zaman bəzi müəllimlərin böylə vəhşi hərəkətlərinin nə dərəcəyə çatması bəlli olar. Əlbəttə, şura məktəblərində «mədrəsə» mollalarının bu kibi hərəkətlərinə nihayət verməlidir. Məarif Komissarlığı böylə yaramaz müəllimlər ilə ciddi mübarizə aparmağı unutmamalıdır. Müəllimlərin uşaqlar ilə rəftarı haqqında lazımi bir qərar çıqarmalıdır» (Yeni yol 1929,7 yanvar).

Burada leksikaya yalnız birinci qatda informativ səviyyədə baxmaq olar, ikinci qat, mətnin ideoloji səviyyəsinə uyğun olaraq, kifayət qədər siyasidir: məktəblə «mədrəsə», müəllim ilə molla arasındakı fərqi nəzərə çarpdıran redaksiya «müəllimlərin rəftarını» artıq fərdi bir hadisə kimi deyil, keçmişin qalığı olaraq dəyərləndirir və mətndə şikayət, qaranlıq guşə, yaramazlıq, aşkara çıxmaq, ciddi mübarizə aparmaq, qərar çıxarmaq və s. söz və ifadələr ideolojişdirilir.

«Yeni yol»un söz siyasəti, sözdən publisistik istifadə texnologiyası özünü başlıqlarda xüsusi olaraq göstərir – məqalələrin ümumiyyətlə, həcmcə çox kiçik olduğunu nəzərə alsaq, başlıqların çoxluğu həm təbiidir, həm də, görünür, nəzərə alınır ki, əhalinin savadlanma səviyyəsinin aşağı olduğu bir dövrdə başlıqların məqalənin (ideyanın!) bütün məzmununu fəal əks etdirməsinə ehtiyac vardır. Məsələn, «Yeni yol» qəzetinin 18 yanvar 1929-cu il nömrəsindəki başlıqlara diqqət yetirək:

Yaz əkin kampaniyası necə aparılacaq.

Əziz Zaman oğlu rüşvətxorluq edir.

Çadrasını atan türk qadınlarına çalışmağa imkan verməlidir.

Əjdərin qadını daha çadralı deyil.

Tar haqqında (Mustafa Quliyef yoldaşın çıqışı münasibətilə).

Bakıda. Esperanto dilini öyrəniniz. Beynəlxalq esperanto dilində Avropanın binlərcə işçisi danışmaqdadır. – Bu asan dili öyrənməklə beynəlxalq proletariyatla rabitə qurmaq olar...

Bu başlıqların leksik-semantik, daha doğrusu, leksik-ideoloji təhlilini aparsaq, aydın görünər ki:

1) az sözlə məqalə-mətnin əsas məzmunu verilir;

2) sosialist, yaxud kommunist quruculuğu ideologiyası müvafiq leksik seçimini kifayət qədər uğurla edir;

3) xalqın anlayacağı leksikon işlənir;

4) beynəlxalq proletariyatın dil təfəkkürü üçün «ümumi» olan leksik semantika, yəni «milli» sözün «sosialist» məzmunu yaradır;

5) sözə subyektiv yox, ümumictimai məzmun verilir, yəni sözü hamının eyni cür anlaması texnologiyası işlənir və s.

Bu baxımdan bilavasitə dövrün gəncliyinə müraciət edən «Gənc işçi» özünün lüğət tərkibi etibarilə daha sərt, daha üsyankar görünür; məsələn, qəzetin 20 fevral 1929-cu il nömrəsindəki başlıqlardan:

Mədəniyyəti ələ alırıq. Cəhalət və mövhumatı boğuruq.mədəni hücumun ölməz müvəffəqiyyətləri. Savadsızlığın kökü kəsilir. Qazaq komsomolu mədəni hücumda.

Komsomolu təməzləyəlim! Aşna, dositluq ilə nöqsanları örtüb basdıranlara, xuliqanlara, mülkədar və kulak balalarına komsomolda yer yoxdur!

Zibilləri təmizləməli. «Mirzəcanoflar» bayra atılmalt! Al-verçidən komsomol olmaz. Vəzifələrini anlamıyanlar...

Göründüyü kimi, sözdən iş keçmək yox, qaçmaq işlənir, boğmaq, hücum, kökünü kəsmək, örtüb basdırmaq, yer yoxdur.zibil,bayıra atmalı, anlamamaq və s. vulqar söz və ifadələr «Gənc işçi»nin yalnız bir nömrəsinin deyil, bütün 20-ci illər nömrələrinin leksikonu üçün səciyyəvidir.

Qəzetin dilində çox işlənən «hücum» sözünün bir neçə nömrədəki kontekstinə baxaq: Yeni böyük hücumu keçirik... İstehsalat hücumu ştabı... Özək katibi mədəni hücumda... (18 mart 1929-cu il). Məhsul uğrunda hücum... Komsomol təsərrüfah hücumunda... (25 mart 1929-cu il). İnkilabçı dəstələr hücum edir... (27 mart 1929-cu il) və s.

Bu cür çox işlənən sözlər arasında mübarizə,döyüşmək,cəbhə, təmizləmək, canlandırmaq, məhsul, düşmən və s. nümunələrdə vardır ki, həmin leksik vahidlər dövrün ideoloji maraqları ilə aktuallaşdırılmış, özünəməxsus siyasi semantik məzmun almış sözlərlə bir sıralanırlar.

Kaynakça

1. Məmmədquluzadə Cəlil (1913) “Manifest”, Molla Nəsrəddin 1913/20 mart.
2. Məmmədquluzadə Cəlil (1926) “Bakı nefti”, Molla Nəsrəddin 1926/6 fevral.
3. Yeni yol 1924/12.
4. Yeni yol 1929/6 yanvar.
5. Gənc işçi 1929/20 fevral.

FİKRƏT ƏLİZADƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

KÖK SAMİTLƏRİNDƏ SPONTAN FONETİK ƏVƏZLƏNMƏLƏR SÖZ YARADICILIĞI
VASİTƏSİ KİMİ
(dünya dilləri nümunəsində)

Açar sözlər: *kök samitləri, samit səslərin əvəzlənməsi, spontan fonetik əvəzlənmələr, saf və qarışıq forma*

The spontaneous of the fonetics alternation i as a means of word - information in the roots
of consonants
(in the example of the world languages)

As if generally know, the interchange of consonants depends on their locations. The consonants can choose the proper sounds abruptly, which are located completely on the contrary articulation position and that shows their transitions. During spontaneous of the phonetic changes the roots of consonants show themselves in two forms: simple and compound. In the simple form the root of consonants remains naturally but in compound form it is alternated.

Keywords: *the root of the consonants, the interchange of consonants, the spontaneous of the phonetic spontaneous, simple and compound forms*

Məlumdur ki, söz yaradıcılığında sözün kök samitlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsinə əsasən eliziya, proteza və metateza, həmçinin səs əvəzlənmələri güclü təsir göstərir.

Hər bir xalqın özəl deyim üsulu olduğundan sözün karkasını – materiyasını təşkil edən samitlər əksər hallarda sabitliyini qoruyur. Zərər çəkənsə həmin materiyayı daşıyan, hərəkətə gətirən saitlərdir ki, onlara ərəb dilində hərəkə deyilir. Bu səbəbdən saitlərə söykənib, nəticə çıxarmaq düzgün olmaz.

Lakin bəzən sözün özək materialı olan samitlər də tam müstəqilliyini saxlaya bilmir: hərdən sözün samit quruluşu sınır (eliziya), yeni samit əlavə olunur (proteza) və ya samitlər yerini dəyişir (metateza). Bundan başqa, samitlər ya bir-birinə yaxın kar-cingilti samitlərlə, ya da artikulyasiya bazasına əsasən ön, orta arxa sıra səslərlə əvəzlənir. Məlum olduğu kimi, artikulyasiya bazasına ön sıraya yaxın olan dodaq samitləri (**p/b, m, f/v** = 5) + dilönü (**t/d, s/z, l, n, ş/j, ç/c, r** = 11), dilortası (**k/g, y -[x˘]** = 4), dilarxası (**k˘/q** = 2) + dildibi (**h, x/ğ** = 3) = 25 samit daxildir.

Lakin üçüncü hal da mövcuddur. Belə ki samit səslər qəfildən – spontan olaraq tamam başqa mövqedə duran səsə keçə bilər ki, bunu adi əvəzlənmə adlandırmaq mümkün deyil. Çünki ön sıra samitlər üçün orta və arxa sıra samitlər artikulyasiya baxımından rahat deyil. Və ya analoji olaraq əks artikulyasiya mövqelərindən baxılsa, həmin fakt özünü təsdiqləyər.

Bu cür keçidlər – müstəsna, spontan fonetik əvəzlənmələr əsasən üç kök samitli sözlərdə – sözün ön, orta və son kök samitlərində özünü büruzə verir.

Bir sıra hallarda kök samitlərindən biri başqa səsə keçir, o biriləri olduğu kimi qalır. Bunlar saf forma adlandırıla bilər.

Digər hallarda isə kök samitlərindən biri spontan fonetik dəyişərkən onun qalan bir və ya iki kök samiti adı, uyğun səslərlə əvəzlənir ki, bunu da qarışıq forma adlandırmaq mümkündür.

İndi isə deyilənləri izləyək.

Saf formada olanlara nümunələr :

1. Sözlərin ön kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:

B – K:

oBLaKo (rus) / **BuLuD** – **CLouD** (ing.)

C – X – S:

CəRraH (ərəb) – **XiRuRQ** (rus) – **SuRGeon** (ing)

D – B :

DüR(t)mək – **BüR/ü/mək** – **BöRek** (türk - yemək növü)

D – G:

DeN˘ (rus) – **DüN** (türk – dünən/ki gün) – **GüN**

D – K – H/ X – R:

DoM (rus) – KoMa /KoMNaTa – HoMe (ing.- ev)- XoRoMı (rus. - saraylar) – xRaM (rus.- məbəd) – eHRaM (ərəb.)

D / T / Z – K :

DaNeSTəN (fars) / DaNa (fars. – bilici) – TaNiŞ/olmaq – ZNaT` (rus – zadəgan,

tanınmış təbəqə nümayəndəsi) – KNew(ing.) – bilmək / tanımaq

XRaM (rus. – məbəd) eHRaM (ərəb) – RooM (ing. - otaq)

F/P – B – D:

FuLl / =FaZLa = PoLny/ – BoL – DoLu

F – S :

FoN(yun.) – SuoNo (ital.) – SouND (ing.) – SəDa (fars) – peSNya (rus.- mahnı) – səs

H – Ç :

HaÇa – PaÇa

H – G :

HeRoS – QeRoY[GeRoY](rus) – QəhRəman

X – K:

XoLoD – CoLD (ing); XiRDa – KoRoTkiy (rus)

K – Ç:

KoLoRiT (rus.) / CoLouR (ing.) – ÇaLaR

K/Q – X:

KoRu (türk) / QoRu – XRaNi (rus)

Q – G – V:

QoNaH (fars) – GüNaH – ViNa (rus – günah) /ViNo (rus. – çaxır = günaha sala bilən içki)

Q – H / X:

QaNSı – XaNSı – HaNSı (bu sözün tarixi inkişafı);

HaNS / XaNS – QaNS (alman kişi adı)

L – Q:

LaBium (lat.) – LəB (fars) – QuBa (rus) – dodaq

M – N :

MıS (rus.- burun /coğr./) /MıSmıriq – NoS (rus) – burun

MeNTum (lat) – MyaTa (rus) – NaNə

P – X :

PaLTar – XaLaT (rus) / XəLəT

R – Y :

RouĞən (fars) – YaĞ

S – Y :

SaL (fars) – YıL (türk) - il

T – C :

TüR (türk) – CüR

T – S :

TeRTium (lat) – TRi (rus) – THRee (ing) – üç

Y – J :

Ya (rus, serb,çex) – Yo (isp) – Yac [Yas] (maked) – Yag [Yo:](isveç) –

I [aY] (ing) – Je [Jö](frans) – mən

V – N:

VəZiR – NaZiR

Z - H / X :

ZaL – HaLl (ing) /XoLl (rus)

Z – G:

ZəVZək – GəVəZə / QoVoRun (rus) / – çoxdanışan

Z – R:

ZəNG /ZiNGildəmək – RiNG (ing.)

2. Sözlərin orta kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:**B – Z :**

LiBaS (ərəb) – cLoTHeS [kLouZ] (ing) – paltar

Po**Ç**T – Po**S**T

Ç – S:

ə**N**Gur (fars) – a**N**Qı (talış) – vi**No**Qrad (rus) – üzüm

G – Q:

K – T – X – Ş – Ç – G – Q :

Mi**K**a**e**L (ibrani – “Allaha bərabər”) /Mi**K**eLa**N**CeLo (ital) – Ma**Y****K**L (ing) –
Ma**Y**a**T**eLa (Malta) – Mi**X**aiL (rus) – Mi**Ş**eL(frans) – Mi**Ç**eL (danim.) – Mi**G**eL
(isp.) – Mi**Q**eL (isp) – /Avropada kişi adı/

L – N:

TeLo (rus) – Tə**N** (fars) / bəDə**N**

L – Ş:

DəLi**K** – DeŞi**K**

L – P /+ B – N/:

KeLe**B**e**K** (türk) - KəPə**N**ə**K**

N – S :

La**N**GuaGe (ing.) – LiSa**N**(ərəb) – dil

T – X:

Da**X**iL (ərəb)– TıL (rus)

3. Sözlərin son kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:

Ç – X:

Tou**Ç**H [Ta:Ç](ing.) – To**X**u**N**maq

Ç – TS – T – K:

No**Ç** (rus) – No**C** [No**TS**] (polyak) –Ni**G**H**T** [Nay**T**](ing.) / Na**TT** (isveç) –No**K** (makedon)

Ç – Ş – K – X – Z :

Pe**Ç** (rus) – Bi**Ş**irmək [Pi**Ş**irmək] – Pyo**K** (rus) – Po**X**tən (fars) – a**Ş**Pa**Z** (fars)

D – C:

STa**D**iya (rus) – STa**G**e [STey**DJ**](ing) – mərhələ

D – K – V:

Ru**D** (fars) – Re**K**a (rus.) – Ri**V**er (ing.- çay /coğr./) – Rə**V**an(fars – axa/ hamarr)

X – Ş:

VoL**X**vı (rus –sehrbazlar) – VoL**Ş**ebniy(rus – sehrli)

K – Ç:

MoLo**K**o (rus) / MiL**K** (ing) – MLe**Ç**niy put`/kəhkəşan yolu/(rus);
Re**K**a (axar çay) – Re**Ç**Ka (rus – balaca çay)

K – F:

VoL**K** (rus.) – WiL**K** (poly.) – Vo**V**K (ukr.) – WoL**F**(ing.) – qurd

K – Ğ – Z – Y:

Bı**K** (rus) – Bu**Ğ**a – Bi**Z**on – Bu**Y**vol (rus – camış; vol – öküz)

KS – Q – Ğ:

Bo**X** [Bo**KS**] (ing. – qutu) – Ba**G** [Bə**Q**] (ing. – torba) – Ba**Ğ**/lama

K/Q – L:

oTa**K** (türk)/ oTa**Q** – oTeL` (rus) – HoTeL (ing)

Q – D :

QoR**Q** (fars) – QuR**D**
SMi**L**e (ing – təbəssüm) – SMe**X** (rus) – gülüş

N – T:

SaKi**N** (türk) – SüKu**N**-ət – SaKi**T**

N – Y:

De**N** (rus) – Da**Y**(ing.) – Gün

R – D :

QüRu**R** (ərəb) – QoR**D**ost` (rus) / GeR**O**y (rus – QəhRəman)

S – D :

MüaSi**R** –MoDe**R**N /MoDa (rus – dəb)

Z – C:

Bro**N**Z (türk) – BüRü**N**C

ReZat` / ReJ (rus) – kəs/mək

Z – J :

KaĞıZ / KaĞəZ (fars) – KaĞıT (türk)

Z – T :

Qarışıq formada olanlara nümunələr :

1. Sözlərin ön kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:

C – G – Y :

CoĞRaFiYa (ərəb) /Ca (fars – yer) – GeoQRaFiYa (yunan) – YeR

F – J – Z :

FeMiNa (lat.)/ FeMaLe (ing.) – JeNŞiNa (rus - qadın) / JeNa (rus – həyat yoldaşı – ZəN / ZəNəN (fars – qadın; həyat yoldaşı)

F – H / X :

FoLK (ing) – HaLK (türk) / XaLQ

H – S :

HaRD (ing) – SəRT

K – D – Ç :

KVaRTa (ital.)/KVaDRaT / KVaRTiRa (rus –mənzil)/ KaRe (türk – kvadrat)

DöRD – DöRT (türk) – Çaar (hind.) – ÇahaR(fars) – ÇeTiRe (rus) – ÇoRS (erm)

K – R :

KəS – ReZat` / ReJ (rus)

K – S / TS :

KeNT (türk) – KeRT (erm.) – CiTy (ing.) – şəhər – CaPiTaL (ing. – paytaxt) –

CeNTeR (ing) – TSeNTR (rus) – mərkəz

Q – C :

QaVRi/i/L (ibrani –”ilahi döyüşçü”) – CəBraYıL (kişi adı)

Q – Z – P :

GoLD/eN – ZoLoTo –/ZəRD (fars – sarı)/ – ZəR (fars) – qızıl) – PLaTiN (rus – ağ qızıl)

R – D :

RuH (ərəb) / RuaX (ibri) – DuX (rus)

S – H :

SePTima (ital.) – HəFT (fars) – yeddi

2. Sözlərin orta kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:

C – L :

BaCaK (türk – qıç) – BaLaQ

L – Y :

SKaLa (rus) – KaLe (türk - QaLa)=KaYa (türk)/ QaYa(ən etibarlı, təbii qala)

N – R :

GüNaH – QReX (rus)

3. Sözlərin son kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr:

D – S :

FəRD – PeRSona (lat) – şəxs

H – Q :

CəRRaH – XiRuRQ (rus)

S – T :

aBRiKoS – aPRiCoT – əRiK

S – Y :

HeRoS (yunan) – QeRoY[GeRoY] (rus)

T – C – F :

PeNTe (yun) /PYaT` (rus)/ – PəNC (fars) – PaNÇa (hind)/= FünF (alm.) = HiNK (erm.)– beş

Dil faktları aydınca göstərir ki, bir ulu ata dil olub və bu, fonetik fəqrlərdən asılı olmayaraq, kök samitlərində özünü əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. ”Mütərcim”, Bakı, 2006
2. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi (1-İl hissə), ”Nurlan”, Bakı, 2006

3. В.Кодухов. Введение в языкознание. М., 1987
4. А.Реформатский. Введение в языковедение. М., 2005

TURAN HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

“DƏDƏ QORQUQ KİTABI”NDA MƏNA VƏ SƏSLƏRİN HARMONİYASI

Açar sözlər: “*Dədə Qorqud kitabı*”, *dil, alliterasiya, harmoniya*

The harmony of significance and sounds in “The book of Dede Gorgud”

In this article it was reviewed the little poems and interesting alliteration and harmony. We consider that in the language of “The book of Dede Gorgud” the harmony of sounds and significance doesn't prevent us from understanding its meaning. On the contrary these kind of alliterations accompany the readers as a melody.

Keywords: “*The book of Dede Gorgud*”, *language, alliteration, harmony*

Gündəlik danışğımızda, bizi əhatə edən rəsmi, qeyri-rəsmi danışılarda eşitdiyimiz səslərin ahəngi diqqətimizi bir o qədər çəkməyə bilər. Bu normal bir haldır. Lakin əlimizə bədii kitab aldıqda və ya bir şeir dinləməyə başladığımızda bizi oradakı səslərin ahəngi, sözlərin uyğunluğu cəlb edir. Və bunun əsasında ilk olaraq fikrimizdə bu əsər haqqında müsbət və ya mənfi fikir formalaşır. Bu baxımdan yazıçılar istifadə etdikləri sözlərə və hətta səslərə xüsusi fikir verməlidirlər. M.V.Lomonosov rus dilindəki səsləri araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hər bir saitin özünəməxsus aurası vardır. Məsələn, “a” hərfinin mətn daxilində tez-tez işlənməsi dəbdəbə, əzəmət, cah-cəlalı və eyni zamanda qəfil qorxunu ifadə etməyə kömək edir. “e, u, ɤ, io” hərflərinin köməyi ilə incəlik, nəvazişi, “r” ilə şənlik, yaxşılıq, xoşluğu, “o, y, ы” ilə isə qorxulu və güclü əşyaları, qəzəbi, paxıllığı və qəmi bildirmək mümkündür (6, 58.).

Lomonosovun bu fikri müəyyən mənada qrammatikayla bağlıdır. Alimlər dildəki saitləri bir çox xüsusiyyətlərinə görə qalın və incə növlərə bölürlər. O cümlədən samitlərin də kar və cingiltili (Türkiyə türkcəsində “sert”, “yumuşak” terminlərindən istifadə olunur) olması Lomonosovun fikirlərində müəyyən mənada bir həqiqətin olduğunu göstərir. Lakin D.N.Şmelev “Leksika” məqaləsində bildirir ki, bəzi şairlər, xüsusi ilə də simvolistlər səslərin ahəngini gözə girmək, diqqət çəkmək üçün (напоказ) edirlər (6, 59). Bu şeirlərdə alliterasiya gözü yorur. Halbuki Puşkinin dilində bir çoxlarının sanki məcburi şəkildə oxucuya göstərmək istədiyi səslərin düzülüşü prinsipi gizlidir. Puşkini diqqət yetirmədən, tələsik oxuduqda bizi heç bir xüsusi ahəngdarlıq özünə cəlb etmir. Lakin diqqətlə oxuduqda, o cümlədən Puşkinin qaralamalarında etdiyi dəyişiklikləri incələdikdə görə bilərik ki, məhz nəyə görə, hansı uyğunluğa görə o, bu sözləri seçmişdir. Demək ki, ədəbiyyat şair, yazıçıdan xüsusi sənətkarlıq tələb edir.

“Dədə Qorqud kitabı”ndakı şeir parçaları da bu baxımdan maraqlıdır. Ümumiyyətlə “Dədə Qorqud kitabı”nın mənzum və ya mənsur formada olması mübahisəli məsələlərdəndir. Akademik Tofiq Hacıyevin və o cümlədən bir qrup alimlərin fikrinə görə bu kitab şeir şəklində yazılmışdır (3, 274). Bunu sübut etmək üçün akademik nəsr parçalarını nəzm şəklində düzərək fikrini sübut etmişdir. Dastanın sintaktik vahidlərinin-söz birləşmələri və cümlələrinin leksik sistemi göstərir ki, bu, yaradılışında nəsr sintaksisi olmayıb; ilkin poetik formalarının sonrakı şəkil dəyişmələri ilə onda az-çox nəsrləşdirmə işi aparılmışdır (2,119). Hətta göstərilən misralarda alim alliterasiya ritminin olduğunu göstərməklə dediklərinə bir daha aydınlıq gətirmişdir. Doğrudan da akademik gəldiyi qənaət fikrimizə çox düzgündür. Hətta müəllif qeyd edir ki, qafiyə-harmoniya yaratsın deyərək dastanın dilindəki sözlərin qrammatik formalarında ahəngin pozulması hallarına da rast gəlinir. Ümumiyyətlə şeir dilində qafiyə yaratmaq üçün şairlər arasında bəzən qrammatik qaydaya uyğun deyil, məhz şeirin ahənginə uyğun səsləri işlətməsi ənənəsi olmuşdur. Bunu biz Füzuli kimi dahi şeir ustalarının əsərlərində də rast gəlirik. Məsələn:

Hər kitabə kim ləbi-ləlin hədisin yazələr,
Riştəyi-can birlə zövq əhli onu şirazələr (3, 279).

Bu parçada **şirazələr** sözü ilə qafiyə olmaq üçün **yazələr** sözü **yazələr** formasında işlənir.

Bu məqalədə akademik Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyi kimi bütün dastanın dilini, yəni bütün şeirləri deyil, sadəcə hər kəs tərəfindən şeir olaraq qəbul olunmuş parçaları incələmiş və burada rast gəlinən maraqlı alliterasiya və harmoniyaya diqqət yönəltmişik.

“Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”unda Qaraca çobanın üstünə hücum edən kafirlərin dilindən verilən şeir parçasına nəzər salaq:

*Qaranlıq axşam olanda qayğılı çoban!
Qar-yağış yağanda od-ocaqlı çoban!
Südü, pendiri bol, qaymaqlı çoban!...
Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yedəkləmişik.
Qarıcıq anasını biz gətirmişik.
Qiyəmli xəzinəsini, bol pulunu biz talan etmişik.
Qaza bənzər qız-gəlinini biz əsir etmişik...(4, 189)*

Bu şeir parçasında cingiltili “q” samitinin qulağı yormayan ahəngindən yaranan alliterasiyanı görürük. Ola bilər ki, burada məhz “q” samitinin dəfələrlə təkrarlanması Qaraca çobanın adı ilə bağlıdır. Bəlkə də bu Lomonosovun “Краткое руководство к красноречию” əsərində qeyd etdiyi prinsiplə bağlıdır. Müəllif bu əsərində qeyd edir ki, “q, k, p, t, b, d” samitləri küt bir tələffüzə malikdir və bu tələffüzdə heç bir incəlik və ya güc yoxdur. Və bu səslər sadəcə tikilən evlərin səs-küyünü, atın ayağının tiqqılısını və ya bəzi heyvanların ulamağının səsini canlandırmaq üçün yararlıdır (7, §173). Doğrudan da fikir verdikdə görürük ki, bu şeir parçası məhz kafirlərin dilindən söylənib. Bəlkə də ozan bu “q” səsini özünün kütlüyü, mənasız səslənməsinə görə bu qədər işlətməmiş və bir növ kafirlərin daxilini canlandırmağa çalışmışdır. Necə deyirlər, insanı sözündən, heyvanı qulağından tanıyrlar, prinsipinə görə kafirlərin də sözləri ilə insanlıqları arasında harmoniya var. Hər ikisində də mənasız, küt heyvan ulamasını xatırladan səslər eşidilir.

Lomonosovun fikrinə görə qalın “s, f, ç, ş, x” səsləri iti səslənməyə malikdirlər və onlar güclü, dahi, dəhşətli və möhtəşəm əşyalar haqqında daha güclü təəssürat yaratmaq üçün istifadə oluna bilər. “Dədə Qorqud kitabı”ndan belə bir nümunəni göstərək. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda Dəqə Qorqud deyir:

*Qarşı yatan uca dağını aşmağa gəlmişəm.
Coşub daşan təmiz suyunu keçməyə gəlmişəm.
Tanrının əmriylə, peyğəmbərin rəyi ilə
Aydan arı, gündən duru bacın Baniçiçəyi
Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm! (4, 207)*

Dədə Qorqudun dilində bu parçada “ş” samitinin təkrarı qulağımıza daha çox çarpır. Burada doğrudan da Dədə Qorqudun fikirlərində bir güc, zəhm hiss olunur, çünki Baniçiçəyi Beyrəyə istəməyə gəlib və özünə inam və ürəyindəki istək onun sözləri, ifadə etdiyi səslərlə də harmoniya təşkil edir.

Son olaraq qeyd etdiyimiz bu samit səslərdən “s” samitinin təkrarına Uruzun atasına söylədiyi parçada rast gəlirik:

*Sözümü anla mənim, sözümü dinlə, ağam Qazan
Sağına baxdın qah-qahla güldün.
Soluna baxdın, çox sevindin.
Qarşıya baxdın, məni görüb ağladın.
Səbəbi nədir, söylə mənə,
Qara başım qurban olsun, ata, sənə!... (4, 225)*

Eyni hissləri biz bu parçada da duyuruq. Uruzun atasına söylədiyi sözlərin sərtliyini, gücünü “s” səsiylə daha yaxşı duyuruq.

“Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda bizlər ana ilə Dəli Domrulun dialoquna nəzər salaq. Burada Dəli Domrul anasından onun canını istəyir və anası ona belə cavab verir:

*Oğul, oğul, ay oğul!
Doqquz ay dar qanımda gəzdirdiyim oğul!
Bələyini beşiklərdə bələdiyim oğul!...
Ağca bürclü hasarlarda tutulsaydın, oğul!
İyrənc dinli kafir əlində dustaq olsaydın, oğul!...
Canımı qıya bilmərəm, yəqin bil! (4, 245)*

Ananın dilindən verilən bu parçada bizlər “l” samitinin daha çox təkrar olunduğunu duyuruq. Lomonosov cingiltili **j, z** və sonor **l, m, n** samitlərinin incə tələffüzə malik olduqlarını və buna görə də daha çox incə və yumuşaq şeyləri və hərəkətləri canlandırmağa yararlı olduğunu bildirirdi. Doğrudan da ananın dilindən verilən bu parçada **l** samitinin təkrarı onun ahəngini daha incə, yumuşaq edir.

Lomonosovun səslər haqqında qeyd etdiyi bu əlamətləri müəyyən etmək doğrudan da çətindir. Şübhəsiz müəllif bu əlamətləri uzun müşahidələr nəticəsində bəlli etmişdir. Lakin özünün də qeyd etdiyi kimi, nəzm və nəsr əsərlərində çox vaxt bu əlamətləri axtarmağa ehtiyac yoxdur. Bunu eşitmə qabiliyyəti

daha güclü olan (слых) insanlar öz düşüncələrinə uyğun analiz edə bilirlər. Əsas iş odur ki, bu qaydalardan daha çox oxucu öz diqqətini əsərin ideyasına, onu düzgün anlamağa yönəlsin.

Hesab edirik ki, “Dədə Qorqud kitabı”nın dilində səslərlə mənanın harmoniyası onun mənasını anlamağa, ideyasını dərk etməyə əsla mane olmur. Əksinə bu tip alliterasiya bir melodiya kimi dastan boyu oxucuya bərabər onu müşayət edir. Doğrudur alliterasiya dastanın dilində sistem şəklində deyil, ancaq lazım olduğu hallarda səslərlə məna arasındakı harmoniyayı daha qabarıq şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün işlədilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədəm Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüştəşdirilmiş elmi mətni). Bakı, “Elm”, 1999.
2. Hacıyev T. Azərbaycan Ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Elm”, 2012.
3. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014.
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004.
5. Məmmədova A. “Dədə Qorqud kitabı”nın leksikası. Bakı, “Nurlan”, 2008.
6. Слово и образ. Сборник статей. Москва, «Просвещение», 1964.
7. <http://feb-web.ru/feb/lomonos/texts/lo0/lo7/lo7-0892.htm>

DÜRDANƏ SƏMƏDOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası*

İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMATİK İFADƏLƏR

Açar sözlər: *idiomatik ifadə, ingilis dili, paremiya, dilçilik*

Idiomatic expressions in English

Idiomatic expressions possess the variety means which provide the image of each proverb. In the article Azerbaijan and English idiomatic expressions and sayings are studied in the comparative-comparing analysis. The author makes known the inside and outside factors in the extensive materials.

Keywords: *idioms, English, paremiology, Linguistics*

İngilis dilində idiomatik ifadələri iki yerə ayırmaq olar: daxili faktorlarla bağlı olanlar və xarici faktorlarla bağlı olanlar.

Xarici faktorlarla bağlı olanlar:

1. Hollandiya ilə əlaqələr

İngilis dilində bir sıra frazeologizmlər vardır ki, onlar birbaşa Böyük Britaniya tarixi ilə bağlıdır. Belə frazeologizmlərdən bir qrupu hollandlarla əlaqəlidir. Diqqəti çəkən məsələ odur ki, Holland adı ifadələrdə tamamilə mənfi mənada işlənir. Bunu bir zamanlar İngiltərə və Hollandiyanın dünyanın birinci dəniz dövləti olmaq uğrunda apardığı rəqabətin nəticəsi kimi izah edən fikirlər vardır. İngiltərə və Hollandiya arasında əsrlərlə mövcud olan bu rəqabət XVII əsrdə İngiltərədə “Dutch” (“holland”) sözünün “əcnəbi” (“anlaşılmayan”, “vərdiş olunmayan”) mənasında işlənməsinə səbəb olmuşdur. İngilis frazeologiyasında açar sözü “Dutch” olan çoxlu sayda ifadələr işlənməkdədir. Məsələn:

Dutch bargain –sərxoş vəziyyətdə bağlanan müqavilə

Dutch courage – sərxoşun cəsarəti

Dutch treat – şərqli qonaqlıq

in Dutch –çətinlikdə

to talk like Dutch uncle – əxlaq dərsi keçmək (hərfi tərcüməsi, “Holland dayı kimi danışmaq”).

2. İqlim şərtləri

Hər bir xalqın yerləşdiyi coğrafiya, həmin ərazinin iqlim şəraiti xalqın xarakterinə, onun mentalitetinə təsir edir və müvafiq olaraq dilində işlənən idiomatik ifadələrdə öz əksini bu və ya başqa şəkildə tapır. Böyük Britaniyanın iqlimi yağmurludur. Ona görə də ingilis atalar sözlərində açar sözü “rain” (“yağış”) olan vahidlər işlənməkdədir. Məsələn: “It never rains but it pours” (tərcüməsi, “Bədbəxtlik yağışla deyil, leysanla dağılır”) – “Dərd gələndə batmanla gəlir”;

“Rain at seven, fine at eleven” (tərcüməsi, “Yağış 7-də, hava açılması 11-də”) – “Həftə 8, mən 9”;

“Keep something for a rainy day” (tərcüməsi “Nəyi isə yağışlı günə saxlamaq lazımdır”) – “Qara gün üçün saxlamaq”.

Beləliklə, atalar sözlərində iqlimin, hava durumunun, o cümlədən yağışın mənalandığını görürük.

Daxili faktorlar:

1. Din

Bir çox xalqlarda olduğu kimi ingilislər də dini-mənəvi münasibətlərini atalar sözlərində ifadə edirlər. Atalar sözlərinin tərkibində çoxlu idiomatik ifadələr vardır ki, onların açar sözləri “God” (Allah) və “devil” (“şeytan”) olaraq işlənməkdədir. Bunu aşağıdakı atalar sözlərində müşahidə edirik: “He that serves God for money will serve the devil for better wages” -Pula görə allaha ibadət edən, əgər çox verərsə şeytana da xidmət edər.

“Lord helps those who help themselves” – “Səndən hərəkət, allahdan bərəkət”

“Man proposes but God disposes” - “İnsan güman edər, Allah yerbəyər edər”

“Like priest, like people” - Mollası necədirsə camaatı da elədir.

“Needs must when the devil drives” - Elə olur ki, şeytan da qovur (“Olacağa çarə yoxdur”)

“Open not your door when the devil knocks” - Şeytan qapını döyəndə açma.

“Set a beggar on horseback and he'll ride to the devil” - Dilənçini ata mindir, şeytana doğru çapacaq; “Qaraçı qızı, qaraçı çörəyi”; “Speak of the devil and he will appear” – “Adını çək, qulağını bur”; “The devil is not so black as he is painted” - Şeytan təsvir olunduğu qədər qara deyil; “Şeytan ona ibadət olunduğu qədər dəhşətli deyil; “The devil knows many things because he is old” - Şeytan çox bilir, ona görə ki, qocadır.

“The devil lurks behind the cross” -Şeytan xaçın arxasında gizlənir; “Məscidin qapısı açıq olanda itin də həyası olmalıdır”; “Molla savabdan danışır, özü günah edir”.

2. Merkantillik

Məsələnin bu istiqaməti belə xarakterizə olunur ki, Böyük Britaniyanın paytaxtı London tarixən dünyanın maliyyə mərkəzi kimi səciyyələnmişdir. Londonda dünyanın ən böyük fond birjası yerləşir. Belə hesab olunur ki, ingilis dilindəki bir çox frazeologizmlərin yaranması və onların atalar sözü və məsələlərin açar sözlərinə çevrilməsi bu tarixi gerçəkliliklə bağlıdır. Belə açar sözlər içərisində “money” (“pul”) və tematik sistemində maliyyə mövzusu diqqəti çəkir:

“He hasn't a penny to his name”- hərfi tərcümədə: ona bir penni (qəpik) də hesablanmayıb;

“Penny and penny laid up will be many”-hərfi tərcümədə: qəpik-qəpik yığarsan, çoxlu pulun olar “Dama-dama göl olar, yağa-yağa sel”; “Time is money” - Vaxt puldur, “Vaxt sərvətdir”;

“No bees, no honey; no work, no money”-hərfi tərcümədə: Arısız bal yoxdur, işsiz pul, “Könlü balıq istəyən əlini soyuq suya salar”; “It is better to be born lucky than rich” -hərfi tərcümədə: xoşbəxt doğulmaq, varlı olmaqdan yaxşıdır, “Özün gözəl olunca bəxtin gözəl olsun”; “Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise”- hərfi tərcümədə: Tez yatıb tez durmaq adamı sağlam, zəngin və ağıllı edər, “A beggar can never be bankrupt”-hərfi tərcümədə: Yoxsul heç vaxt müflis olmaz,

“A fool and his money are soon parted” -hərfi tərcümədə: Axmaq və onun pulu tez tükənər;

“A penny saved is a penny earned”-hərfi tərcümədə: saxlanan qəpik, qazanılan qəpikdir;

3. İnkışafın əsas istiqamətləri.

Böyük Britaniya sənaye ölkəsi olduğundan ingilis dilində əsas mövzusu sənaye olan idiomatik ifadələr işlənməkdədir:

“To carry coals to Newcastle” -Nyukasla kömür daşımaq, “Naxçıvandan duz daşımaq, Şərurdan düyü” (“Dəvəyə dedilər:- Muştuluğumu ver, səni padşah çağırır. Dedi:-Ya Naxçıvana duza göndərəcək, ya da Şərura düyüyə”).

Ənənələr:

İngilis ənənələri içərisində çay mədəniyyəti xüsusi yer tutur. İngilislər çay hazırlamağa və çay içmə prosesinə çox diqqətli yanaşırlar. Ona görə də ingilis dilində “cup of tea” birləşməli idiomatik ifadələr işlənməkdədir: cup of tea (hərfi tərcüməsi, “bir fincan çay”) – şəxs; subyekt; frazeologizmin genişlənməsi yeni çalar yaradır:

an old cup of tea –qarı

an unpleasant cup of tea – xoş olmayan adam;

to be one's cup of tea – bəyənmək;

“A storm in a teacup” – “Bir stəkan suda fırtına”;

İngilis dilinin ideomatik ifadələrinin tematik qrupları içərisində ən geniş əhatəlişi “Death” (“ölüm”) sözü ilə işlənən birləşmələrdir. Bununla yanaşı “Wealth” (“var-dövlət”) və “Work” (“iş”) mövzularında da çoxlu idiomlar mövcuddur. Atalar sözlərindən, onların tərkibindəki obrazlı ifadələrdən ingilis xalqını sakit, amma kifayət qədər maliyyə məsələləri ilə bağlı güclü narahatlıq keçirən və çox da işləməyi sevməyən bir xalq kimi xarakterizə etmək olar. Bəzi atalar sözləri ingilislərin pessimist görüşlərini əks etdirir. Məsələn: “There will be sleeping enough in the grave” (“Məzarda yatmağa kifayət qədər vaxt olacaq”). Qeyd edim ki, bu deyim Azərbaycanda da xalq dilində işlənməkdədir. Böyük Britaniya məsafəcə Azərbaycandan uzaq olsa da ingilis və Azərbaycan xalqının yaradıcılığı, düşüncəsi, həyata, insana və dünyaya baxışı bənzərdir. Bizim xalq yaradıcılığı nümunələrimizin içində tamamilə ortaq sayıla bilən örnəklər vardır və bunlar məhdud səviyyədə deyil, həm formaca, həm də məzmunca geniş şəbəkəni əhatə edir. Atalar sözlərinin tərkib elementləri, o cümlədən, idiomlar, frazemlər, bütün digər obrazlı ifadələr bunları bir daha aydın şəkildə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Dundes A. Trends in Content analysis: A. Review artucl-Midwest folklore.No.12, 1962.
2. Matti K. Mind and form in folklore: Selected artcils(Ed. by Iiomaki, Henni). Folkloristica. Helsinki, 1994, p.194-197.

ИРАДА АБДУЛЛАЕВА

доктор философии по филологии

Институт Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана

ПРИНЦИП ЯЗЫКОВОЙ ЭКОНОМИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ (на примере универбации как одного из видов компрессивного словообразования)

Açar sözlər: *univerbasiya, təsviri konstruksiya, nominativ funksiya, leksik vahidi, definisiya*

Principle of language economy in modern linguistics (On an example of univerbation as one of kinds compressive word-formations)

In article it is considered compressive word-formation. The various points of view on univerbation – compressive word-formations are analyzed a way. Examples of general literary, professional, everyday univerbyts are resulted.

Keywords: *univerbation, descriptive design, nominative function, lexical unit, definition*

Экономические, политические, культурные преобразования в современном обществе, непрерывное развитие науки и техники, приводящее к широкому обмену общественно-политической, технико-производственной, культурно-бытовой информацией, являются стимулом возникновения новых слов.

Возрастающая потребность в массовой номинации приводит к новым обозначениям тех или иных реалий, которые порой представляют многословные сочетания информативного характера. Для того чтобы сообщить о чём-то при помощи языка, необходимо найти названия новым явлениям и соответствующим образом сочетать эти названия. Описательные конструкции имеют определённый недостаток, поэтому делаются попытки адекватно и экономно передать содержание многословных сочетаний, выполняющих номинативную функцию. В результате уже существующее наименование посредством сжатия переделывается в однословную дефиницию, что приводит к экономии времени и усилий, затраченных на произношение многокомпонентного сочетания.

Как известно, в результате словотворческой деятельности в языке появляется много слов. Новые слова образуются от имеющихся лексических единиц с помощью существующих в языке способов словообразования. Именно словообразование имеет огромное значение, поскольку является источником пополнения языка новыми лексемами, отражающими различные стороны жизни современного общества.

В словообразовательной системе определённое место занимает компрессивное словообразование, которое состоит в построении слов, представляющих собой разного рода сокращения от имеющихся в языке номинативных единиц – слов и словосочетаний.

В современной лингвистике учёные уделяют достаточное внимание компрессивному словообразованию как особому явлению. Компрессивное словообразование широко используется в разговорной речи, прежде всего благодаря своей краткости и экспрессивности. Возникнув окказионально, производное компрессивное слово проходит апробацию в разговорной речи, а затем кодифицируется и закрепляется в словарях.

Под компрессивным словообразованием следует понимать те способы словообразования, по которым образуются номинативные единицы, тождественные по значению базовому слову или словосочетанию, но отличающиеся от них более краткой формой [1, 120]. Компрессивом (конденсатом) называется лингвистическая единица, полученная путём сжатия многолексемного обозначения до одной лексемы с последующей конденсацией семантики. По мнению Л. Н. Мурзина, под компрессией понимается процесс, который сводится к «устранению тем или иным способом заключённой в тексте информации, которая в данных условиях коммуникации оказывается излишней» [2, 36]. Компрессию можно рассматривать в широком смысле как процесс, который охватывает всю систему языка, начиная от фонетики и заканчивая синтаксисом, поскольку явление универбации лингвистических единиц есть на всех уровнях языковой системы. В широком смысле процесс компрессии понимали Л. В. Сахарный, А. А. Шахматов, Л. В. Щерба.

Универбация как способ компрессивного словообразования определяется как «процесс возникновения однолексемного обозначения (универба) из предшествующего ему описательного обозначения (перифраза), характеризующегося сгущённостью семантического содержания в одном слове и утратой формальной расчленённости» [3, 108].

Термин «универбация», имеющий латинские корни (от лат. unus один + verbum слово), впервые употребил в 1904 году немецкий младограмматик К. Бругман для обозначения звуковых единиц, «возникших на основе словосочетаний внешне цельноформленных, но не обладающих содержательной изолированностью». Несколько позже польским исследователем Я. Розвадовским были заложены основы теории об универбах – «учении об исконной двучленности всякого наименования». По его мнению, языковой знак состоит из двух компонентов – идентифицирующего и дифференцирующего, например: *баллонный ключ* > *баллонник*. Из его учения следует, что образовались два компонента одного знака, а не два знака, что доказывается «свёртываемостью» двусоставного наименования. Его идеи получили успешное развитие в 50-60-е годы XX века в трудах В. В. Виноградова и А. В. Исаченко. Некоторые замечания по этому вопросу можно встретить у А. А. Потебни, А. А. Шахматова, Л. В. Щербы. Так, В. В. Виноградов называл это явление синтетическим сжатием, отмечая, что при таком словообразовании возникает слово с меньшим, чем исходное, количеством корней [4, 164].

Н. А. Янко-Триницкая в своей статье «Процесс включения в лексику и словообразовании» глубоко осмысливает это явление, называя его «включением». Вслед за ней термин «включение» стали широко употреблять в своих работах представители Казанской лингвистической школы, но слово «универбация» также используется в их исследованиях в качестве его синонимического эквивалента. Несмотря на то, что накоплен большой теоретический материал в области изучения универбации, отличие этих понятий друг от друга учёными до сих пор не сформулировано. Так, в современной лингвистической литературе наряду с универбацией (Е.А.Земская) используются и другие термины: синтетическое сжатие (В. В. Лопатин), семантическая конденсация (А. В. Исаченко), семантическое сжатие (В. В. Виноградов), включение (Н.А.Янко-Триницкая), универбализация (Л. В. Сахарный), эллипс, эллипсис, эллиптизация (Т.Г.Винокур), стяжение, компрессия, формальное стяжение. Единого терминологического аппарата до сих пор так и не найдено.

Однако при таком изобилии научных работ по словообразованию интерес к изучению универбов несколько не ослабевает. Это обусловлено тем, что появление универбов – непрерывный процесс, который требует постоянного внимания и изучения. Возникающие новые универбы нуждаются в разностороннем описании. Словарный состав языка обогащается не только в количественном, но и в качественном отношении: происходит расширение семантической структуры имеющихся слов, развитие новых значений и становление полисемии. Формирование новых, расширенных или суженных единиц обуславливается объективной действительностью и происходит под влиянием интралингвистических и экстралингвистических факторов. Среди языковых причин изменения значения выделяются: влияние синтаксических связей слов, воздействие синонимов, грамматическое место слова в предложении, аналогия, эллипс и др. Лингвистический анализ в процессе социальных отношений по своей сути невозможно оторвать от национально-культурных, психологических и других особенностей, отражённых в значении языковых единиц.

Универбы присущи в большей степени непринуждённой разговорной речи, стремящейся к удобству и экономии речевых усилий. И. А. Бодуэн де Куртене считал, что прогрессивное движение языка осуществляется в результате борьбы сил: силы привычки, стремящейся оставить языковые формы без изменения, и стремления к удобству, бессознательного, но производного забвения, бессознательного обобщения, бессознательной абстракции, вызывающих изменения в языке [5, 58]. Е. Д. Поливанов также подчеркивает, что, кроме закона фонетической эволюции, в языке действует закон морфологической эволюции, который взамен исчезнувшим звукам и словам рождает новый комплекс [6, 73]. Тем не менее определённая часть универбов употребляется в нейтральном стиле, являясь заимствованиями из разговорной речи. Слова типа *открытка*, *зачётка*, *электричка* широко распространены в жанрах кодифицированного литературного языка и каждое из них уместно в различных СМИ.

Тенденция к экономии языковых средств является одной из наиболее мощных тенденций, проявляющихся в разных языках мира. Именно поэтому своим возникновением универбы обязаны действию закона языковой экономии. Экономия языковых усилий становится особенно важной в тех формах общения, которые охватывают миллионы участников и сотни ставшими стереотипными оборотов. Появлению универбации благоприятствовали экстралингвистические факторы: НТР, войны, революции, образование национальных государств и др., которые послужили импульсом, разбудившим «дремавшие» в общественном сознании и ранее появившиеся модели, активизировали их продуктивность и породили в ряде случаев универбы [7, 118]; например: *вышка* < *высшая мера наказания*; *мышка* < *компьютерная мышка*; *атаман* < *казачий атаман*.

Правильное понимание смысла подобных слов обеспечивается устойчивым характером исходных сочетаний, представляющих собой целостное по смыслу, но отдельно оформленное наименование одной из разновидностей чего-либо. Например, таковы названия дорог: *канатка*, *грунтовка*, *гравийка*. Однословные наименования этого типа особенно продуктивны в разговорной и профессиональной речи, при этом, попадая в печать, на первых порах сопровождаются кавычками, в знак их непривычности и новизны. Многозначность некоторых универбов не мешает их употреблению, так как каждая социальная группа пользуется ими только в одном значении. Так, автомобилисты под *минералкой* понимают «минеральное масло», в обычном же контексте – это минеральная вода. В некоторой части универбов определяющие слова включают в себя значение определяемых, например: *шампанское вино* – *шампанское*; *борзая собака* – *борзая*.

Необходимо обратить внимание на различие универбов, имеющих синонимично полные наименования, типа: *сгущёнка* – консервированное сгущённое молоко с сахаром (надпись на этикетке); *минералка* – столовая минеральная вода; *манка* – манная крупа; *микроволновка* – микроволновая печь; *морозилка* – морозильная камера и т.д. Такие наименования используются в речи в обоих вариантах. От них отличаются подобные наименования, не имеющие полных вариантов, а требующие толкования, типа: *сталинка*, *хрущёвка* – типы жилья и т.п.

Следовательно, универбация представляет собой способ образования слов на базе словосочетания, при котором в производное слово входит основа лишь одного из членов словосочетания, поэтому дериват по форме соотносится с одним словом, а по смыслу – с целым словосочетанием. Место универбов в современном литературном языке различно: одни функционируют как общелитературные (*электричка*); другие – в профессиональной сфере (*нефтянка*, *социалка*); третьи – в обиходной бытовой сфере (*маршрутка*, *тушёнка*). Объединяет же их сфера возникновения – устная речь.

Таким образом, можно сделать вывод, что при интенсификации обмена информацией возрастает потребность в компрессии лингвистических единиц. Языковая экономия является неоспоримым фактом и функционирует достаточно активно в современном обществе. Изучение универбации с точки зрения социолингвистики даёт возможность раскрыть существенные стороны языка как явления культуры и установить характеристики речевого поведения людей. Образование универбов не ведёт к отмиранию исходных словосочетаний. Те и другие могут длительное время сосуществовать в языке, различаясь сферами своего употребления. Универбы не только пополняют лексический состав, но и заслуживают рассмотрения как механизм сокращения словосочетания в одно слово с сохранением полноты его смысла, т.е. соблюдается принцип языковой экономии.

Литература

1. Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М.: Наука, 1981.
2. Мурзин Л. Н. Компрессия и семантика языка // Семантика и производство лингвистических единиц (Проблемы деривации). Пермь, 1979.

3. Ахметжанова З. К. О процессе универбации // Проблемы теории и методики преподавания иностранных языков и литературоведения. Вып. 2. Алма-Ата, 1977.
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике // Вопросы современного русского словообразования. М.: Наука, 1975.
5. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. 1. М., 1963.
6. Поливанов Е. Д. Факторы фонетической эволюции языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. М., 1968.
7. Сопира А. Влияние НТР на развитие аббревиации // Третий международный симпозиум русистов: тез. докл. и сообщений. М.: Нитра, 1981.

AYSEL QƏRİBLİ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

AZƏRBAYCAN TƏRİQƏT ŞEİRİNİN LEKSİKASI: KLASSİK YAZI ÜSLUBUNDAN XALQ DANIŞIQ ÜSLUBUNA

Açar sözlər: *təriqət şeiri, klassik yazı üslubu, xalq danışiq üslubu, Azərbaycan dili*

The lexic of the Azerbaijan sect (tarigat) poem: from classic writing style to the conversational style

M.Fuzuli notes the first perfect samples of the Azerbaijan sect (tarigat) poem in his work "Hadikat us – Sueda". The words from the Turkish origin are few in the language of those poems. But there are many words from the Arabic origin. The words from the Persian origin are used as well.

The level of understanding of the vocabulary is rather high in the Azerbaijan sect (tarigat) poem of the 19th century. Both the words from the Turkish, Persian and Arabic origin are used equally. But the borrowings had been already mastered by the Azerbaijani thought: they are completely or partially understandable units.

The main reason of this is that, the sect (tarigat) poem is performed before the masses in the special ceremonies.

Keywords: *sect (tarigat) poem, classic writing style, conversational style, Azerbaijan language*

Azərbaycan təriqət şeirinin Kərbəla müsibəti mövzusunda ilk mükəmməl nümunələrini yaradan Füzulinin həmin şeirlərdəki lüğət tərkibində alınma sözlər və ya klassik yazı üslubu leksikası üstünlük təşkil edir. Məsələn:

Mahi- Məhərrəm oldu məsərrət həramdır,
 Matəm bu gün şəriətə bir ehtiramdır.
 Təcdidi- matəmi- şühəda nəfsiz degil,
 Qəflətsərayi- dəhrdə tənbihi- ammdır.
 Qovğayi- Kərbəla xəbərin səhl sanma kim,
 Nəqsi- vəfayi- dəhrə dəlili- təməmdir.
 Hər dürri- əşk kim saçılır zikri- Al ilə,
 Səyyareyi- sipehri- ülüvvi- məqamdır.
 Hər məddi- ah kim çəkilür əhli- Beyt üçün,
 Miftahi- babi- rövzeyi- Darüssələmdir.
 Şad olmasın bu vəqiədən şad olan könül,
 Bir dəm məlalü qüssədən azad olan könül.

Göründüyü kimi, məndə türk mənşəli müstəqil sözlər bu gün, qovğa, san(maq), saçıl(maq), çəkil(mək), bu, könül; köməkçi sözlər isə ol(maq), bir, degil, kim, üçün – dən ibarətdir. Qalan sözlər alınmadır. Bununla belə xeyli alınma söz vardır ki, Azərbaycan türkcəsi üçün tamamilə və ya qismən anlaşılıqdır: Məhərrəm, matəm, şəriət, ehtiram, şühəda, nəf, xəbər, vəfa, dəlil, təməm, məqam və s.

Lakin elə sözlər də vardır ki, Azərbaycan türkcəsi mövqeyindən anlaşılıqlı deyil: məsərrət, təcdid, dəhr, tənbihi, səhl, nəqs, sipehr, ülüvv, mədd, miftah, rövzə, Darüssələm və s.

Bu cür leksik vahidlər «Hədiqətüs- süəda»nın şeir dilinə nisbətən nəsr dilində daha çox, daha funksionaldır.

Klassik üslub və ya klassik kitab (yazı) üslubu leksikası XIX əsr təriqət şeirinin dili üçün ənənəvidir. Məsələn, Qumridən:

Nari- hicranə yanan sineyi- suzanıma bax,
Əşki- xunin tökülən dideyi- giryanımə bax.
Möhnətü dərdü ələmdən üzülən canıma bax,
Qoyma firqətdə bu növ ilə giriftar məni.
Dəxildən:
Tutmuş cahanı naleyi- va qürbətə qərib,
Guya gəlibdü naləyə bir binəva qərib.

Bilməm nə şüurdur ki, tutub əhli- aləmi,
Məclis qərib, növhə qərib, həm əza qərib.

Bilməm nədir cəzası bu qürbətdə ölməyin,
Həm ənbiya qərib olub, həm övliya qərib.
Sərrafdan:
Qardaş, nə anam var, nə bacım, xarü zəliləm,
Bu nərgisi- məstin kimi bimarü əliləm.
Gəl salma nəzərdən məni, rəhm eylə, dəxiləm,
Axır sənə bu dərdi- dilim şərhu bəyandır.

Yuxarıdakı mətnlərdə işlənən və həmin mətnlərin, ümumən şeirlərin ideya- məzmununu, üslubi ovqatını müəyyənləşdirən hicran, suzan, xun, giryan, möhnət, dərd, ələm, firqət, giriftar, nalə, qürbət, qərib, binəva, xar, zəlil, bimar və s. alınma sözlərin hamısı dərd, qəm, kədər ifadə edir ki, buna da təbii baxmaq lazımdır. Yalnız ona görə yox ki, burada söhbət Kərbəla müsibətindən gedir (bu, məsələnin zahiri tərəfidir), həm də (və daha çox) ona görə ki, təriqət şeiri müəllifləri dərdin, qəmin, kədər in insan (və cəmiyyət) taleyindəki metafizikasının, dini- fəlsəfi mahiyyətinin bədii- estetik interpretasiyasına cəhd edirlər. Və bu zaman əsas prinsip ərəb, fars və türk dillərində yazılmış dini- fəlsəfi ədəbiyyatda (üslubda) qərarlaşmış səciyyəvi leksikondan geniş istifadə etməkdən ibarətdir.

Tamamilə təbiidir ki, «Kərbəla müsibəti» yaxud «İslam şəhidliyi» mövzusu əsasən ərəb mənşəli olmaqla öz spesifik leksikonunu (terminologiyasını) formalaşdırmışdı. İlk dəfə bu mövzuya müraciət edən, orjinal (və möhtəşəm) bir əsər yaradan Füzuli əsərin «Dibaçə»sində türkcə müvafiq sözlər tapmağın çətinliyindən də şikayətlənmiş, tanrıdan kömək istəmişdi:

«Əgərçi ibarəti- türkidə bəyani- vəqaye düşvardür, zira əksəri- əlvazı rəlik və ibarəti nahəmvardür,
ümid ki, himməti- övliya itmaminə müsdid ola və əncaminə müavinət qıla. Şeir:

Ey feyZRəsani- ərəbü türkü əcəm,
Qıldın ərəbi əfsəhi- əhli- aləm,
Etdün füsəhayi- əcəmi İsadəm,
Bən türkəzəbandan iltifat eyləmə kəm».

XIX əsr təriqət şeiri mətnlərinin lüğət tərkibində dörd mühüm cəhət diqqəti ilk növbədə çəkir.

Birincisi ondan ibarətdir ki, türk mənşəli sözlər kəmiyyətə aparıcı mövqeyə malikdir: mən, yanmaq, bu gün, qabaq, oğul, ana, gözdən salmaq, gələ bilmək, durmaq, özünü yetirmək, söyləmək, ölmək, gecə, gəlmək, yüz(üz), torpaq, görmək, baba, dil açmaq, ağlamaq və s.

İkincisi, alınma sözlərin əksəriyyəti artıq Azərbaycan türkcəsinin nəinki ədəbi- normativ, eyni zamanda ümumişlək leksikonuna daxildir: kabab, səbəb, meydan, həya, dua, gülşən, gülzar, xəstə, fəryad, dərd, röya, ağuş, nalə, ağıl, idrak və s.

Üçüncüsü, şeirlərin əsas ideya- məzmun yükünü türk mənşəli sözlər, eləcə də milliləşmiş alınma leksikon çəkir: yanmaq, özünü yetir, ölmək, başını al bir diz üstünə, qəm gülşəni, fəryad, dərd, cuşə gəlmək, nalə, ağlamaq və s.

Dördüncüsü, Kərbəla müsibəti mövzusu, daha doğrusu, həmin müsibətin qurbanları (qəhrəmanları) oxuculara və ya dinləyicilərə oğul, ana, görsünlər, gecə, gördü, baba, dil açmaq, ağlamaq və s. isti, səmimi, məhrəm sözlərlə munisləşdirilir. Və bu cür munisləşdirmə türk mənşəli sözlərin hesabına edilir.

Beləliklə, XVI əsrdən – Füzulinin «Hədiqətüs- südə»sindən fərqli olaraq XIX əsr Azərbaycan təriqət şeirində ümumişlək və ya xalq danışığı üslubu leksikonu həm normativ, həm ideya- estetik, həm də fərdi- stilistik baxımdan həlledici olur.

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİFƏT

Açar sözlər: *morfologiya, nitq hissələri, sifət, sifətin dərəcələri*

Adjective as different language systems

The article is based on two different languages - Azerbaijani and English languages, the adjective has been researched. Facial similarities and differences in these languages have been identified, was submitted on the basis of samples.

Keywords: *morphology, parts of speech, adjective, adjective degrees*

Bütün dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində sözlərin böyük bir qrupu əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Belə sözlər sifət (имя прилагательное; adjectives) adlanır. Lakin müxtəlif dillərdə sifətlə isimlər arasındakı sintaktik əlaqə müxtəlifdir. Azərbaycan və rus dillərində də sifətlərin isimlərlə, yəni əşya, şey bildirən sözlərlə əlaqəsi müxtəlifdir. Məlum olduğu kimi, dilimizdə isimlərlə sifətlər arasındakı sintaktik əlaqə yanaşma əlaqəsidir: 1) Azərb.d.: yaxşı kitab, dadlı xörək...2) Rus d.: xoroşaya kniqa; vkusnyı obed...və s.

Rus dilində isə sifətlər əlamətini bildirdikləri isimlərin cinsindən, tək-cəmindən və halından asılıdır; başqa sözlə desək, rus dilində sifətlər isimlərlə uzlaşır.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də sifətlər mənə baxımından iki qrupa bölünür:1) əsli sifətlər, məsələn:long, short, nice, beautiful, deep, thin, wide, big 2) nisbi sifətlər, məsələn: woolen, wooden, golden, silken, weekly, Chinese, Italian.

Əsli sifətlər (Qualitative Adjectives) əşyaların (1) rəngini, (2) formasını, (3) əqli və (4) fiziki keyfiyyətlərini və s. ifadə edir, məsələn:1) a red pencil, a yellow leaf, a black suit, a green car 2) a round table, a large forehead, an oval face, a slender figure 3) a clever boy, a capable pupil, a talented painter, a skilled worker 4) a strong man, a healthy child, a week body, a tiny bird.

Əşyalara xas olan əlamət və keyfiyyətlər müxtəlif səviyyədə müxtəlif dərəcədə ola bilər. Məsələn: almalar dadına, rənginə, böyüklüyünə və s, insanlar ağına, qabiliyyətinə, xasiyyətinə, boyuna və s. xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Şəxs və əşyalara xas olan həmin keyfiyyətlər isə yuxarıda deyildiyi kimi, sifətlərlə ifadə olunur. Demək, əsli sifətlər tək-cə şəxs və əşyalara xas olan keyfiyyət və əlamətləri deyil, həm də onlara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin dərəcələrini ifadə etməlidir. Buna müfəviq olaraq da bütün dillərdə, o cümlədən müasir ingilis dilində əsli sifətlər dərəcə kateqoriyasına malikdir.

Müasir ingilis dilində əsli sifətlərin üç dərəcəsi var: 1) adi dərəcə (the positive degree); 2) müqayisə dərəcəsi (the comparative degree); 3) üstünlük dərəcəsi (the superlative degree).

Əsli sifətlərə xas olan əlamət və keyfiyyətlər iki yolla ifadə edilir: 1) sintetik yolla, yəni sifətin sonuna şəkilçi əlavə etməklə; 2) analitik yolla, yəni sifətin əvvəlinə köməkçi söz əlavə etməklə. Bu üsullardan hansının seçilməsi ixtiyari olmayıb, sifətin fonetik tərkibindən asılı olur: birhecalı və bəzi ikihecalı sifətlərin dərəcə formaları sintetik, iki və daha çox hecalı sifətlərin dərəcə formaları isə analitik yolla düzəldilir.

Müasir ingilis dilində sifət adi dərəcədə heç bir morfoloji formaya malik olmur. Sifətlər adi dərəcədə as... as. not so ... as bağlayıcıları ilə işlənərək müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni dərəcəli keyfiyyətə, əlamətə malik olub olmadığını bildirir: 1) as... as bağlayıcısı müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların eyni keyfiyyət, yaxud əlamətə malik olduğunu, 2) not so... as bağlayıcısı isə müqayisə olunan şəxs və ya əşyaların qeyri-bərabər əlamət, keyfiyyətə malik olduğunu bildirir (6) məsələn:

My brother is as strong as yours — Mənim qardaşım səninki kimi güclüdür.

Our task is as easy as yours — Bizim tapşırığımız sizinki kimi asandır.

My room is not so large as his — Mənim otağım onunku kimi geniş deyil.

Their way is not so long as mine — Onların yolu mənimki kimi uzun deyil.

Birhecalı sifətlərin müqayisə dərəcəsini düzəltmək üçün onların sonuna -er, üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün isə -est şəkilçisi artırılır, məsələn:

1. Adi dərəcə -- long ; big; small
2. Müqayisə dərəcəsi -- longer ; bigger; smaller
3. Üstünlük dərəcəsi – longest ; biggest; smallest

U hərfi və ya er, ow, le hərf birləşmələrindən birn ilə qurtaran ikihecalı, eləcə də vurğusu son hecaya düşən ikihecalı sifətlərin də dərəcə kateqoriyası sintetik yolla, yəni onların sonuna müqayisə dərəcəsinə *-er*, üstünlük dərəcəsinə isə *-est* şəkilçisi artırmaqla düzəldilir (6). Məsələn;

1. Adi dərəcə - happy; nice;
2. Müqayisə dərəcəsi - happier ; nicer;
3. Üstünlük dərəcəsi – happiest ; nicest;

Yuxarıdakı ikihecalı sifətlərin müqayisə və üstünlük dərəcələri analitik yolla, yəni onların qarşısında müqayisə dərəcəsinə *more*, üstünlük dərəcəsinə isə *most* sözü işlətməklə də düzəldilə bilər. Beləliklə, müasir ingilis dilində *narrower*, *narrowest*, *conciser*, *concisest* işlənən bildiyi kimi, *more narrow*, *most narrow* və *more concise*, *most concise* demək də mümkündür.

Müasir ingilis dilində bir neçə sifət vardır ki, onların dərəcə formaları suppletiv yolla, yəni hər bir formada (adi, müqayisə və üstünlük dərəcə formalarında) müxtəlif kökdən olan sifət işlənir. Bu sifətlər aşağıdakılardır:

1. Adi dərəcə - good ; bad ;
2. Müqayisə dərəcəsi - better ; worse ;
3. Üstünlük dərəcəsi – best; worst ;

Nisbi sifətlər əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətləri birbaşa, bilavasitə deyil, bilvasitə, dolaylı yolla ifadə edir, məsələn, *wooden door*, *woolen gloves* dedikdə, biz qapının ağacdan qayırıldığını, əlcəyin isə yundan toxunduğunu bildiririk, yəni həmin əşyaların xas olduğu əlamət başqa bir əşya (ağac, yun) vasitəsilə ifadə edilir, bildirilir (6. 186).

Nisbi sifətləri əsl sifətlərdən fərqləndirən bir sıra qrammatik xüsusiyyət mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Nisbi sifətlər, əsl sifətlərdən fərqli olaraq dərəcə kateqoriyasına malik deyil. Bu vəziyyət nisbi sifətlərin ifadə etdikləri keyfiyyətlərin özlərinə xas olan xüsusiyyətlə izah edilir. Nisbi sifətlərin ifadə etdikləri keyfiyyətlərin dərəcəsi olmur. Məsələn, *biz daha yundan, nisbətən yundan və ya ən (lap) yundan toxunmuş əlcək, yaxud daha ağacdan, lap (ən) ağacdan qayırılmış qapı* deyə bilmirik, çünki haqqında danışılan əşyalarda belə keyfiyyət növü mövcud olmur.

Bununla əlaqədar olaraq da nisbi sifətlər dərəcə kateqoriyasına və dərəcə formasına malik deyil.

2. Nisbi sifətlərdən *-ly* şəkilçisi əlavə etməklə zərf düzəltmək olmur.

3. Nisbi sifətlər xüsusi suffikslər vasitəsilə düzəldilir. Bunlar aşağıdakılardır: *-en*, *-an*, *-ist*, *-ic*, *-ical*.

Məsələn: *golden*, *Italian*, *marxist*, *syntactic*, *analytical*...

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində bəzən nisbi sifətlərlə əsl sifətlər arasında qəti sərhəd qoymaq olmur; eyni bir söz bir halda nisbi, digər halda isə əsl sifət kimi işlənir, məsələn, *iron — dəmir* sözü *iron door* söz birləşməsində nisbi sifət, *iron will* söz birləşməsində isə əsl sifət olaraq işlənmişdir. Eyni sözü silken — *ipək* sifəti haqqında da demək olar: silken thread söz birləşməsində silken sözü nisbi sifət, silken hair söz birləşməsində isə əsl sifət kimi işlənir və s. (2. 187).

Sifətin dərəcələri türkologiyada hələ də öz həllini tapmamış məsələlərdəndir. Bu məsələyə vaxtilə H. Mirzəzadə də toxunaraq yazmışdır ki, sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamət onun keyfiyyət dərəcəsinə malik olmasıdır. Lakin bu meyar bu günədək dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. R. Əsgər yazır:

“Məsələn, 1920–ci ilədək Azərbaycan dilçiliyində sifətlərdə müqayisə, kiçiltmə, üstünlük, 1947–ci ilədək adi, azaltma, çoxaltma, daha sonra adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddət dərəcələrinin mövcud olduğu irəli sürülmüşdür. Müasir dövrdə isə Ə. Dəmirçizadə və M. Hüseynzadə tərəfindən sifətlərdə adi, müqayisə, üstünlük, şiddət, kiçiltmə və çoxaltma dərəcələrinin varlığı təklif və qəbul edilmişdir”.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində də sifətin 3 dərəcəsi müəyyənləşdirilmişdir: *adi*, *azaltma*, *çoxaltma* dərəcələri. Lakin Azərbaycan dilində də, əsasən, əsl sifətlər dərəcəyə görə dəyişə bilər. Bu xüsusiyyəti bütün sifətlərə aid etmək olmaz.

Adi dərəcədə əşyanın əlaməti normal; azaltma dərəcəsinə normadan aşağı; çoxaltma dərəcəsinə isə normadan yuxarı olur. 1. Adi dərəcə: sarı, qara, qırmızı, şirin... 2. Azaltma dərəcəsi: sarımtıl, qaratahər, qırmızımtıl, kəmsirin... 3. Çoxaltma dərəcəsi: sapsarı, dümqara, tünd qırmızı, ən şirin... və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, Azərbaycan dilində də sifətin müqayisə dərəcələri müxtəlif üsullarla düzəlir: 1. Morfoloji üsulla 2. Sintaktik üsulla (1.128).

Bütün söylədiklərimizi nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sifətin bir nitq hissəsi kimi mövcudluğu, onun dərəcə kateqoriyası müasir dünya dillərində özünü göstərən dil universalıqlarından biridir. Müxtəlif sistemli dillərdən olan ingilis və Azərbaycan dillərində sifətin müqayisə dərəcələri var və müxtəlif üsullarla yaranır.

Ədəbiyyat

1. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı //1980

2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı//2000
3. Günay Rəfibəyli. İngilis dilində feli sifətlərin Azərbaycan dilində qarşılığı. Dil və ədəbiyyat; nəzəri, elmi, metodik jurnal. Bakı (BDU).2000
4. Hadı Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı// 1990
5. Əzizxan Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı//2010
6. Oruc Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı//2010

MƏLAHƏT MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ SİFƏTDÜZƏLDƏN ALINMA SUFİKSLƏR (Azərbaycan dili ilə müqayisədə)

Açar sözlər: *alman dili, Azərbaycan dili, sifət, alınma sufikslər*

The borrowed adjective-forming suffixes in contemporary German language (compared with Azerbaijani language)

In the article, suffixes in modern German language which borrowed from other languages are analyzed. In particular, adjectives which originating from adding suffixes like –ial, –ant, –ar, –at, –ent, –gen and etc. are investigated and relevant examples are shown. Furthermore, comparison of these words with the relevant ones in Azerbaijani language is also indicated.

Keywords: *german language, Azerbaijan language, adjective, loan suffixes*

İnkaredilməz faktır ki, müxtəlif dillərin söz yaradıcılığı şəkilçilərin xüsusi rolu vardır. Şəkilçilər, əsasən, söz köklərinə artırılaraq yeni mənalı məfhumlar əmələ gətirir.

Şəkilçilər, adətən iki cəhətdən özünü göstərir. Birinci, milli dilin öz şəkilçiləri, ikincisi isə başqa dillərdən alınan şəkilçilər. bu cür proses bütün dillərə xas olan bir əlamətdir; o cümlədən də, Azərbaycan və alman dillərinə də xasdır.

Sözügədən məqalədə, yalnız bəhs edəcəyimiz əsas məqsəd alman dilində sifət düzəldən alınma sufikslərdən və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitələrindən ibarətdir.

Əvvəla, onu qeyd edək ki, başqa dildən alınan sufikslər digər dillərdə olduğu kimi, müasir alman dilində də əsas yerlərdən birini tutur.

Alınma sufikslər, əsas etibarilə, nitq hissələrindən isim və sifətdə daha çox özünü göstərir. Qarşıya qoyduğumuz məqsəd, yalnız sifətlə bağlı sözlərin təhlilindən ibarətdir.

Müasir alman dilində sifətdüzəldən alınma sufikslər bunlardır: -abel, -al, -ial; -ant, -ar, -är, -at; -ell, -iell, -uell; -ent, -esk, -ett, -gen, -id, -il, -in, -iv, -morph, -oid; -os, -ös, -iös, -phil.

Bu suffikslərdən: -gen, -oid, -phil yunan; -at, -in latın; -et fransız; -abel; -al, -ial; -ant, -ar, -är; -ell, -iell, uell; -ent, -iv; -os, -ös, -iös latın və fransız; -id, -morph isə yunan və latın mənşəlidir.

Bununla yanaşı, -abel; -al, -ial; -ant, -är, -ell, -iell, uell; -ent, -iv; -os, -ös, -iös elementləri məhsuldar və həm də çoxişlək, qalanları isə qeyri-məhsuldar və azişləkdir.

Göstərilən əcnəbi alınma sifətlər və suffikslər haqqında ayrı-ayrılıqda aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

-abel [- 'a : b ə l] suffiksi. Bu suffiksin variantı -ibel [i : b ə l] elementidir. -abel elementi əcnəbi abstrakt isimlərin sonuna artırılaraq müxtəlif sahələri əks etdirən sifətlər əmələ gəlir:

a) passivlik, mümkünlük, hərəkətin başa çatması və törədici əsaslarla əlaqədar anlayışları: *die Kur* (müalicə) → *kürabel* (müalicə oluna bilən), *der Diskutant* (diskussiya iştirakçısı) → *diskutabel* (müqayisəli), *die Komparation* (müqayisə dərəcəsi) → *komparabel* (müqayisə dərəcəsi olan) və s.

b) əşyanın və hadisənin fəal xüsusiyyəti anlayışını: *die Rente* (renta) → *rentabel* (rentabel).

Törədici söz kimi: *die Variation* (variasiya) → *variabel* (dəyişən) və s.

-al [- 'a : l], -ial [- i a : l] suffiksi. Bu suffikslər də bir çox anlayışları ifadə edir. Azərbaycan dilində də bəzi hallarda -al, -ial kimi özünü göstərir; bəzən dilimizə uyğun formalaşdırılır. Kimlə ya nəilə bağlı kimə və nəyə məxsusluğu, aidliyi bildirir; əlbəttə ki, fonetik dəyişiklik olmaqla: *der Minister* (nazir) → *ministerial* (nazirə məxsus), *der Direktor* (direktor) → *direktorial* (direktora məxsus, aid).

Mövcud əlaməti bildirir: *das Monument* (monument) → *monumental* (monumental), *der Horizont* (horizont) → *horisontal* (horizontal) və s.

Bu suffikslər termin, terminyaratmada da özünü göstərir: *das Adverb* (qram. zərf) → *adverbial* (qram. zərf; zərf mahiyyətində olan, zərfə aid), *das Pronomen* (qram. əvəzlik) → *pronominal* (əvəzlik, əvəzliyə aid).

-ant [- 'a n t] suffiksi. İki mənada özünü büruzə verir: 1) törədici söz əsasında insanın xüsusiyyətində mövcud əlaməti; 2) törədici söz əsasında əşyaların xüsusiyyətində mövcud əlaməti.

Birinciyə aid aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *die Eleganz* [zəriflik, qəşənglik] → *eleqant* (zərif, qəşəng), *die Toleranz* (dözüm, səbr, tolerant, dözmə) → *tolerant* (tolerant, dözümlü, səbrli) və s.

İkinciyə aid misal: *die Relevanz* (mühüm, vacib) → *relevant* (mühüm, vacib), *die Vakanz* (vakansiya) → *vakant* (vakant, boş yer) və s.

-ar [- 'a : r] suffiksi. Alınma isimlərdə cansız əşyalara məxsus mövcud əlaməti bildirir: Azərbaycan dilinə -lıq⁴ kimi tərcümə olunur, terminoloji söz yaradır: *das Molekül* (molekul) → *molekular* (molekullu), *die Luna* (ay) → *lunar* (aylı) və s.

-är [- 'ε : r] suffiksi. Alınma isimlərdə nəyəsə məxsusluq, aidiyyət, bununla yanaşı oxşarlıq, bənzərlik anlayışlarını bildirir: *die Revolution* (inqilab) → *revolutionär* (inqilaba aid), *der Muskel* (əzələ) → *muskulär* (əzələyə aid), *die Legende* (əfsanə) → *legendär* (əfsanəvi), *die Vision* (xəyal) → *visionär* (xəyali, xəyalə gələn) və s.

-at [- 'a : t] suffiksi. İnsanların xüsusiyyətlərində mövcud əlaməti bildirir, feildən düzəlir: *probieren* (sınamaq, yoxlamaq) → *probat* (yoxlanılmış, sınaqdan keçmiş, sınılanmış), *obliegen* (məcbur etmək) → *obligat* (məcburi) və s.

-ell [-'ε l], -iell [- 'ı ε l], -uell [-u 'ε l] suffiksi. İlk növbədə, abstrakt isimlərdə kimə və ya nəyəsə münasibət, məxsusluq, aidiyyət anlayışını ifadə edir: *die Kultur* (mədəniyyət) → *kulturell* (mədəni), *die Natur* (təbiət) → *naturell* (təbii).

Bu suffikslər, həm də isimlərin əsasında müxtəlif əşyaların və hadisələrin əlamətini bildirir: *die Disziplin* (nizam, intizam) → *disziplinell* (nizamlı, intizamlı).

Bu suffikslər, həmçinin nəiləyə əlaqəni, kiməyə məxsus, aid olma anlayışını bildirir; müəyyən terminoloji xarakter daşıyır: *die Arterie* (arteriya) → *arteriell* (tibdə: arterial), *die Bakterie* (bakteriya) → *bakteriell* (bakterial) və s.

-ent [- 'ε n t] suffiksi. İlk növbədə, törədici sözlərdə insan xarakterindəki mövcud əlaməti bildirir. Azərbaycan dilinə -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi kimi tərcümə olunur: *die Intelligenz* (1) *intelligent*; (2) *ağıl, dərrakə* → *intelligent* (ağıllı, dərrakəli), *die Indulgenz* (hövsələlik, səbirlilik, dözümlülük) → *indulgent* (səbirli, dözümlü, hövsələli) və s.

-ent suffiksi, həmçinin cansız əşyalara məxsus xarakterdə mövcud əlaməti ifadə edir, terminoloji xüsusiyyətə malikdir: *die Konvergenz* (riyaziyyatda: konvergeniya) → *konvergent* (riyaziyyatda: fizikada: konvergent), *die Kohärenz* (fizikada: texnikada: rabitə, əlaqə) → *kohärent* (fizikada. bağlı, əlaqəli) və s.

Bu suffiks alınma kişi və orta cinsli isimlərin əmələ gəlməsində də iştirak edir.

-esk [- 'ε s k] suffiksi. Əşya, nadir hallarda insan xüsusiyyətlərindəki mövcud əlaməti ifadə edir: *das Madrigal* (ədəbiyyatda: madriqal) → *madrigalesk* (madriqal üslubunda).

-gen [- 'g e : n] suffiksi. Alınma isimlərdən düzələn sifətlərdə aidlik, bu nöqtəyi-nəzərdən onun törəməsindəki xüsusiyyət mənaları aşılayır: *das Photo* (foto) → *photogen* (fotoya aid), *das Apparat* (aparət) → *apparaten* (aparata aid, xas).

Törədici əşyalarla bağlı sözlərdə: *die Keteroklisie* (dilçilikdə: heterogenizm) → *heterogen* (heterogenə aid), *die Monogamie* (monoqamiya) → *monogen* (biol. monoqamiyaya aid) və s.

-id [- 'i : t] suffiksi. İnsana aid fizioloji xüsusiyyətləri bildirir: *der Mordus* (tibdə: xəstəlik) → *morhid* (xəstə).

-in [- i : n] suffiksi. Alınma isimlərdən sifət düzələrek nəyə və kiməyə olan münasibəti ifadə edir: *der Feminismus* (feminizm: kişi və qadın bərabərliyində qadın hərəkatı) → *feminine* (qram. qadın cinsi).

-iv [- i : f] suffiksi. Alınma ismin əsasında əmələ gələrək insana aid xüsusiyyətin mövcud əlamətini bildirir: *das Impuls* (impuls) → *impulsiv* (impulsiv, qeyri-iradi)

Törədici sözlərdə: *der Konservatismus* (konservatizm) → *konservativ* (konservativ, yeniliyə zidd) və s.

-morph [- ' m o r f] suffiksi. Cansız əşya bildiren törədici isimlərə artırılır, terminoloji xarakter daşıyır: *die Autogenie* (fəlsəfədə: özü-özünə törəmə) → *automorph* (riyaziyyatda: avtomorf), *isomer* (izomer) → *isomorph* (fizikada: kimyada: riyaziyyatda: izomorf (maddələr) və s.

-oid [- o' i : t] suffiksi. Əsasən kimya terminləri yaratmaqla bir şeyə oxşarlıq, bənzərlik yaxud bir şeyə aidlik anlayışlarını bildirir: *die Lymphe* (limfa) → *lymphoid* (tib: limfoid: limfaya aid), *der Wolf* (canavar) → *wolfoid* (canavara oxşar, bənzər) və s.

Qeyd edək ki, -oid suffiksi həm orta, həm də qadın cinsli isimlərdə sözdüzəldici kimi iştirak edir və terminoloji söz düzəldir.

-os [-'o : s], -ös [i ö s[ø : s], iös [-i ø : s] suffiksi. Məhsuldar olmağı ilə seçilir və bir neçə anlayış ifadə edir:

1) insan əhval-ruhiyyəsi (durumu) ilə bağlı, maraq, görüş dairəsi və s. anlayışları: *der Nerv* (əşəb) → *nervös* (əşəbi), *Philister* (filister; meşşan) → *philiströs* (filister).

Törədicilərin sözləri kimi: *das Ingenium* (istedad, zəka) → *ingeniös* (zirək, diribaş), *der Rigorismus* (riqorizm) → *rigoros* (ciddi, tələbkar) və s.

2) əşyanın xüsusiyyətində kimə məxsus olduğu əlaməti bildirir. *die Melodie* (melodiya) → *melodiös* (melodik, ahəngdar, melodiyaaya aid), *die Tendenz* (tendensiya) → *tendenzlös* (tendensiyaaya aid).

3) terminoloji anlayış ifadə edir: *die Kaverne* (tibdə: kaverna: xəstəlik prosesi nəticəsində bədən üzvü toxumalarının dağılması nəticəsində onda əmələ gələn boşluq) → *kavernös* (tibdə: kavernalı, kavernası olan), *das Infekt* (infektisa, qanqrena) → *infektiös* (yoluxma) və s.

Törədicilərin sözləri kimi: (sözdən söz törəməsindən): *das Nitrid* (kim: nitrid) → *nitriös* (kim. nitridli), *das Kankroid* (tib. kankroid) → *kankrös* (tib. xərcəng) və s.

ГЮЛЬТЕКИН ГАРАБАГЛЫ

Бакинський державний університет

НОВЫЕ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Ключевые слова: образовательный процесс, новые формы обучения, интерактивные методы, многосторонняя коммуникация

New forms of learning in the educational process

The multilateral communication method promotes effective acquisition of educational materials. It helps all students to take a more active part in educational process. It is also a good way to make students more interested in the subject of study.

Keywords: educational process, new forms of teaching, interactive methods, multilateral communication

Традиционно учебный процесс представляет собой одностороннюю форму коммуникации. Она заключается в передаче информации преподавателем и в ее последующем воспроизведении обучающимся. Обучающийся находится в ситуации, когда он только читает, слышит, говорит об определенных областях знания, занимая лишь позицию воспринимающего.

Односторонняя форма коммуникации присутствует не только на лекционных занятиях, но и на семинарских. Отличие только в том, что не преподаватель, а обучающийся транслирует некоторую информацию. Это могут быть ответы на поставленные преподавателем вопросы, воспроизведение лекционного материала. Такая форма коммуникации, существующая долгое время, неприемлема сегодня по многим причинам. Назовем лишь некоторые недостатки такого способа учения.

Прежде всего – это пассивность обучающегося во время занятия, его функция – слушание, в то время как педагогические и социологические исследования показывают, что от пассивного участия в процессе обучения очень скоро не остается и следа. Американскими исследователями доказана следующая закономерность обучения: человек помнит 10% прочитанного; 20% – услышанного; 30% – увиденного; 50% – увиденного и услышанного; 80% – того, что говорит сам; 90% – того, до чего дошел в деятельности.

Вторая причина еще более проста и очевидна: односторонняя коммуникация оправдана лишь в случае недостатка информации, невозможности ее получения другим способом, кроме как из рассказа лектора. Сегодня в большинстве случаев это не так. Преподаватель, как правило, использует материал, который не является оригинальным. Оригинальны лишь способы его воспроизведения, логика и манера изложения. Это, безусловно, ценно и свидетельствует об уровне и мастерстве преподавателя, но мало чем способствует в конструировании знания обучающимся – чужая конструкция знания никогда не становится своей.

Для реализации актуальных требований сегодняшнего образования должны быть разработаны новые формы обучения, которые позволят «сформулировать сомнения и получить опыт освоения спорности».

Современный подход к обучению должен быть ориентирован на внесение в процесс обучения новизны, исходя из особенностей динамики развития жизни и деятельности и различных технологий обучения.

Принципиально другой является форма многосторонней коммуникации в образовательном процессе. Метод многосторонней коммуникации предполагает активность каждого субъекта образовательного процесса, а не только преподавателя, отсутствие контроля с его стороны, паритетность. Возрастает интенсивность коммуникативных контактов между самими обучающимися.

Сущность данной модели коммуникации предполагает не просто допуск высказываний обучающихся, что само по себе важно, а привнесение в образовательный процесс их знаний.

Преподавание, открытое в коммуникативном плане, характеризуют следующие утверждения:

1. Обучающиеся лучше овладевают определенными умениями, если им позволяют приблизиться к предмету через их собственный опыт.

2. Обучающиеся лучше учатся, если преподаватель активно поддерживает их способ усвоения знаний. Это удается тогда, когда между ними и предметом обучения расположено смысловое пространство, включающее языковые и неязыковые действия.

3. Обучающиеся лучше воспринимают материал, если преподаватель, с одной стороны, конструирует предмет для более легкого усвоения, с другой стороны, принимает и включает в обсуждение мнения обучающихся, которые не совпадают с его собственной точкой зрения.

Следует отметить, что многосторонняя форма коммуникации является необходимым (но не достаточным) условием для конструирования обучающимся своего знания. Действительно, каждый участник коммуникации потенциально имеет возможность, встречаясь, сталкиваясь с позицией других участников, продвигаться в процессе конструирования знания (совместном по форме и индивидуальном по сути).

Основные методические инновации связаны сегодня с применением интерактивных методов обучения. Слово «интерактив» взято из английского от слова «interact». «Inter» – «взаимный», «act» – действовать.

Интерактивный – означает способность взаимодействовать или находится в состоянии беседы, диалога с кем-либо (человеком) или чем-либо (например, компьютером). Следовательно, интерактивное обучение – это, прежде всего, диалоговое обучение, в ходе которого осуществляется взаимодействие преподавателя и обучающегося.

Особенности этого взаимодействия состоят в следующем:

- пребывание субъектов образования в одном смысловом пространстве;
- совместное погружение в проблему решаемой задачи, т. е. включение в единое творческое пространство;
- согласованность в выборе средств и методов реализации решения задачи;
- совместное вхождение в близкое эмоциональное состояние, переживание созвучных чувств, сопутствующих принятию и осуществлению решения задач.

Суть интерактивного обучения состоит в том, что учебный процесс организован так, что практически все обучающиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность высказываться по поводу того, что они думают. Причем, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет получать новое знание, и развивает сотрудничество.

В одной китайской притче говорится: «Скажи мне – и я забуду; покажи мне – и я запомню; дай сделать – и я пойму». В этих словах находит свое отражение суть интерактивного обучения.

При использовании интерактивных методов обучаемый становится полноправным участником процесса восприятия, его опыт служит основным источником учебного познания. Преподаватель не даёт готовых знаний, но побуждает обучаемых к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционными формами ведения занятий, в интерактивном обучении меняется взаимодействие преподавателя и обучаемого. Здесь активность педагога уступает место активности обучаемых, а задачей педагога становится создание условий для их инициативы.

Педагог отказывается от роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функцию помощника в работе, одного из источников информации.

Интерактивные методы ни в коем случае не заменяют другие виды занятий, но способствуют лучшему усвоению материала и, что особенно важно, формируют мнения, отношения, навыки

поведения. При использовании такого метода роль преподавателя резко меняется, он перестаёт быть центральной фигурой, он лишь регулирует процесс и занимается его общей организацией, Преподаватель готовит заранее необходимые задания и формулирует вопросы или темы для обсуждения, даёт консультации,

Установлено, что в условиях учебного общения наблюдается повышение точности восприятия, увеличивается результативность работы памяти, более интенсивно развиваются устойчивость внимания, наблюдательность, способность анализировать.

Интерактивные формы проведения занятий, прежде всего, способствуют:

- Пробуждению у обучающихся интереса к предмету;
- поощряют активное участие каждого в учебном процессе;
- обращаются к чувствам каждого обучающегося;
- способствуют эффективному усвоению учебного материала;
- оказывают многоплановое воздействие на обучающихся;
- осуществляют обратную связь (ответная реакция аудитории);
- формируют у обучающихся мнения и отношения;
- формируют жизненные навыки;
- способствуют изменению поведения.

Интерактивное обучение позволяет решать одновременно несколько задач, главной из которых является развитие коммуникативных умений и навыков, помогает установлению эмоциональных контактов между учащимися, обеспечивает воспитательную задачу, поскольку приучает работать в команде, прислушиваться к мнению своих товарищей. Использование интерактивных форм в процессе обучения, снимает нервную нагрузку обучающихся, дает возможность менять формы их деятельности, переключать внимание на узловые вопросы темы занятий.

Основой интерактивных подходов являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются обучающимися. Основное отличие интерактивных упражнений и заданий заключается в том, что они направлены не только и не столько на закрепление уже изученного материала, сколько на изучение нового.

SƏMAYƏ CƏLİLOVA

Baki Dövlət Universiteti

FÜZULİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Açar sözlər: *Füzuli, Azərbaycan dili, frazeologiya, ədəbi dil*

Some notes on the linguistic features of Fuzuli

This article studies the stylistic Peruliarities of the Nominal Phraseological Units which are in the works of the great Azerbaijani poet M. Füzuli. Nominal Phraseological Units are classified according to the Parts of Speech, their models are formed in connection with different grammatic categories.

Keywords: *Fizuli, Azerbaijani language, phraseology, literary language*

Türkdilli ədəbiyyatda qəzəl janrının şeriksiz sultanı sayılan, əruzü doğma dilin tələbləri ilə uzlaşdıran böyük söz ustası Məhəmməd Füzuli dilin imkanlarını artıran, onun sərhədlərini genişləndirən, gücünə güc qatan, ifadə tərzinə yenilik, təravət gətirən sənətkardır. Yaşadığı, bütün əsərlərini qələmə aldığı XVI əsrdə, özü də Kərbəla kimi xalqların bir araya gəlib ortağ dəyərləri paylaşdığı bir coğrafiyada ərəb və fars dillərində işlənən bir çox dil texnikası, leksik-semantik üslub, ifadə tərzləri, farzeoloji birləşmələr, atalar sözləri Füzuli yaradıcılığında çox doğma və təbii görünür. Onun əsərlərində istiarə də var, təşbih də; təzadlar da var, mübaliğə də; kinayə də var, mədhiyyə də... Yəni şair "düşvari asan eyləmək" deyəndə təkə doğma dildə dastan bağlamağı nəzərdə tutmurdu, dili zənginləşdirməyi, ərəb və fars dillərindən aldığı sözlərin doğma dildə öz yerinə, öz qəlibinə oturtmağı, dil imkanlarını, ifadə zənginliyi kimi məsələləri düşünürdü. Füzuli sadəcə dildən faydalanan şair deyil, həm də düşündüyü, yazdığı dili zənginləşdirən, ona yeni-yeni deyimlər, frazeoloji vahidlər, hikmətli sözlər qataraq zənginləşdirən sənətkardır.

Füzuli əsərlərinin dəyəri həm də doğma Azərbaycan türk dilində yeni bir mərhələnin qəlibləşməsi, bərkiməsi, öz məcrasına tam oturması ilə ölçülməli, şairin hər hansı bir əsərinə, məsələn, "Leyli və Məcnun"a təkə ədəbi nümunə kimi deyil, həm də müəyyən bir mərhələdə dilimizin doğum şəhadətnaməsi

kimi qəbul olunmalıdır. Akademik Tofiq Hacıyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" kitabında Füzuli yaradıcılığını ədəbi dilin formalaşmasında mühüm mərhələ kimi dəyərləndirir. Müəllif həmin kitabında Füzuli poeziyasının, söz sənətinin ən incə detallarına, sirtinə, seyrinə işıq tutmuş, şairin poetik fəndlərini, dil ustalığını, fikri ifadə tərzini, oxucuya çatdırmaq üslubunu ustalıqla açıqlaya bilmişdir. Şairin poetik dünyasına bələd olmaqda hər bir oxucu üçün sərbəllik olan bu tədqiqat əsərində Füzuli şeriyatı üfqi və şaquli istiqamətlərdə lay-lay açılır, leksik-semantik özəllikləri bir-bir göz önündə sərgilənir.

Füzuli "düşvarı asan eyləmək" deyəndə həm də əruz vəzninin Azərbaycan türk dili ilə uyğunsuzluğunu da nəzərdə tuturdu. Həm də bu uyğunsuzluğun həlli poetik qüdrətlə yanaşı istifadə edilən dilə hakim olmağı da tələb edirdi. Ərəb və fars dillərində saitlər uzun və qısa olduğu halda türk dillərində mənzərə tamamilə fərqlidir. Əruzda misranın qəlibi saitlərin uzunluğu, qısalığı, bəzən də səslərin ən qısa şəkildə ifadə edilməsi, bəzən də səs əlavəsi ilə tənzimlənsə, türk dillərində hecaların sayı bu mövzuda əsas ünsür sayılır. Digər tərəfdən türk dilində ahəng qanunu sözdə nə qədər hakim mövqə tutursa, ərəb və fars dillərində mənzərə tamamilə əksinədir. Uyğunsuzluqlar bunlarla da bitmir, amma bu işi yerinə yetirməyi öz qarşısına məqsəd qoyan şairin poetik gücü də, hər üç dilə yiyələnməyi də kifayət qədər idi. Professor Ağamusa Axundov yazır ki, Füzuli türk ləfzilə incə, yəni əruz vəznli ser yazmağın çətinliklərini üç yolla aradan qaldırdı:

1. Leksik və fonetik yolla,

2. Qrammatik yolla,

3. Xalq şeiri ənənələri yolu ilə (I, 13). Professor Axundov məqalədə Füzuli poeziyasının bir çox maraqlı cəhətlərinə işıq tutur. Məsələn göstərir ki, Füzulinin bəzi əsərlərində, o cümlədən qəzəllərində ərəb və fars dillərindən alınma sözlər çox sayda, bəzilərdə isə yox dərəcəsinədir. Şairin istifadə etdiyi leksik vasitələrin bir qismi də sinonim sözlərlə bağlıdır. Məsələn, Füzuli geniş miqyasda işlətdiyi əql sözünü (Əql yar olsaydı, tərki-eşq yar etməzdim? (I, 238) vəzn xətinə öz dövrü üçün də arxaikləşməkdə olan us sözü ilə əvəzləndirir:

Heyranlığı ol məqama yetdi,

Kim düşdü ayaqdan, usu getdi. (II, 73)

Füzuli sinonimi bəzən özü yaradır. Məsələn, hamısı əvəzinə var sözündən vari sözü kimi:

Vari belə eyləyəndə fəryad (II, 58)

Şair bəzən sinonimiya vasitəsindən fonetik variantlar kimi istifadə edir. Eyni mənalı sual əvəzliyinin bir neçə variantından istifadə etmək də, şübhəsiz, vəznə bağlıdır:

Əvvəl niyə eylədin məni məst...

Axır nə üçün xumara saldın? (II, 69);

Neyçün özünə ziyan edirsən (II, 60);

Vər səbri həm olsa, nişə qılsın (II, 54)

Şərt bildirən bağlayıcının Füzuli dilindəki dördvariantlılığı da məhz vəzn tələbi nəticəsidir:

Neylərsən, əgər atan eşitsə?

Gər xəstə isən, mənəm təbibin, (II. 61)

Vər aşiq isən, mənəm həbibin (II. 205)

Amma əcəb, ər qıla xirədmənd (II. 88)

Məsələyə fonetika baxımından yanaşdıqda ilk növbədə ahəng qanunu üzərində dayanmaq lazım gəlir. Bu məsələdə də şair həm əruzun tələblərini, həm də doğma dilin tələblərini qorumaq olmuşdur. Belə ki, bir söz müxtəlif yerlərdə müxtəlif şəkildə işlədilmişdir. Məsələn:

Key ruhi-rəvanım ata-ana. (II. 84)

Ta olmaya vaqif atə-anə (II. 69)

Göründüyü kimi, birinci nümunədə söz "ata-ana" kimi, yəni olduğu kimi yazıldığı halda, ikinci nümunədə əruz vəzninin tələbi üstün tutularaq "atə-anə" variantında verilmişdir.

"Nəzmi-nazik"də əsər yazmağı asanlaşdırmağın qrammatik yolundan bəhs etməzdən əvvəl onu demək lazımdır ki, təkcə "Leyli və Məcnun" Füzulinin doğma dilin ən incə mətləblərinə belə vaqif olduğunu isbat etməyə kifayətdir.

Füzuli Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun imkanlarından uğurla istifadə etmiş sənətkardır. Ərəb-fars dillərindəki izafət tərkibləri türk dillərinin təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Sadəcə fərq ondan ibarətdir ki, izafətdə təyin olunan təyindən öncə gəlir, türk dillərində isə təyin təyin olunan əvvəldə durur. Füzuli söz birləşməsi ilə izafət arasında çox fərq qoymur, çox zaman ana dili materialına üstünlük versə də, hər ikisindən istifadə edir. Bəzən bir beytdə bu mənzərənin şahidi olmaq olur:

Eşq tərki dilü-candan görünürdü müşkil,

Tərki-eşq eylə dedin, tərki-dilü-can etdim. (I.232)

Füzulinin dilində sintaktik quruluşu bütövlüklə fars dili konstruksiyası əsasında qurulmuş cümlələrə də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu da, heç şübhəsiz, o dövrdə fars şeir üslubunun və texnikasının Şərqdə

hegemonluğu ilə əlaqələndirilməlidir. Amma Füzuli bütün Şərq şeir məharətini türk dilinin qəlibinə uyğunlaşdırmaqda çox böyük işlər görə bilmişdir. Füzulinin sualları müəyyən qədər ritorik görünsə də, o qədər poetik və cəlbedicidir ki, bu sualların içindəki ahəngdarlıq, ritm və kövrəklik oxucunu məftun edir. Şair bu sual cümlələrində həm də misilsiz bədii tablolar sərgiləyir:

Hansı gülşən gülbəni sərvi-xuramanınca var (I.131)

və ya:

Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi dildar yetməzmi? (I.345)

Şairin xalq dilinə bələdliyinə gəldikdə, onu demək lazımdır ki, Füzuli poeziyasında təkcə Azərbaycanın deyil, demək olar ki, bütün Şərqdə yaşayan türklərin milli söz sərvətinin qısa məcmusu kimi baxmaq olar. O dildən təkcə söz materialı kimi istifadə eləmir, o, sözün ruhunu bilir, o, sözün dadını, rəngini, isti-soyuğunu duyur. Sinonim sözlərin hansı məqamda hansının daha təsirli, daha tutarlı olduğunu bütün dilçilərdən daha gözəl hiss edir. "Leyli və Məcnun"da məktəb mənzərələri nə qədər də təbiidir, gözəldir, inandırıcıdır. Şair sözlə ilıq bir tablo canlandırma bilmiş və oxucunu bu tablo qarşısında məftun etmişdir:

Məktəbdə onunla oldu həmdəm

Bir neçə mələk misal qız həm,

Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,

Cəm oldu behiştə huri qılman.

Ol qızlar içində bir pərizad

Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.

Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil

Gördükə onu olurdu zail.

Mənzərə oxucuya bir növ Xətəinin "Bahariyyə"sini xatırladır. Xətəi təbiəti, ağacları, quşları təsvir edirdi və deyirdi ki, quş balalarının səsi yuvadan məktəbdəki uşaqların səsi kimi gəlirdi. Füzulinin bu tablosunda isə öncə ümumi mənzərə, sonra isə o mənzərədəki personajlardan birinin, daha doğrusu, Leylinin təbii gözəllikləri təsvir olunub. Füzulinin bu parçadakı təsvirlərinin bəziləri bu gün işlənir, bəziləri isə işlənmir. Dilimizdə gözəli mədh etmək üçün belə bir frazeoloji vahiddən istifadə olunur: "Adam o gözəli görəndə ağlını itirir" və ya "Adamın ağlını başından alır"... Füzuli isə fikri belə ifadə edir:

Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil

Gördükdə onu olurdu zail.

Şair gözəlin əlamətlərini ən müxtəlif təşbihlərlə, bənzətmələrlə oxucusuna çatdırır. Leylinin baxışı da, gözləri də, davranışları da, qaməti də, naz-qəmzəsi də, zərifliyi də, göz bəbəyi də, dodaqları da, dişləri də, gözlərinin qaralığı da, yanağındakı xalı da, uzun kiprikləri də, qıyqacı baxışları da, bir cüt zəngirə bənzəyən uzun hörükləri də, əyri qələm qaşları da, bir sözlə, görünən bütün əlamətləri mütləq və mütləq bir bənzətmə ilə, orijinal mübaliğə ilə oxucuya çatdırılır. Füzuli bu bənzətmələrin, bu ifadələrin bir hissəsini canlı xalq dilindən almış olsa da, bir hissəsini də başqa dillərdən götürmüş, türk dilinin ruhuna, üslubuna uyğun hala gətirərək, işlətməmiş, dogma dilə qazandırmışdır.

Füzuli gözəli təsvirdə, hadisələrin cərəyanını, axarını göstərməkdə nə qədər ustadırsa, dini mövzulara və mətləblərə toxunanda da ən azı elə o qədər uğurludur və ola bilsin ki, daha həssas, daha duyğulu və şükürlüdür. Şair "Leyli və Məcnun"un minacatını o qədər səmimi, o qədər təbii bir üslubda başlamışdır ki, adam bu misraların hər şeydən öncə bəndənin Allah-Təalaya duası olduğunu düşünür. İşin o biri tərəfi, yəni məsələnin poetik həlli isə elə bu düşüncənin içərisində əriyir:

Yarəb, kərəm et ki, xarü-zarəm,

Dərgaha bəsi ümidvarəm.

Nəm var ki, laf edəm özümdən,

Məhv eylə məni mənim gözümdən. (II-13)

Şair Allah-Təalaya yalvararkən: "Məni öz gözümdən məhv eylə" deyir. Ümumiyyətlə, Şərq klassik düşüncəsində, daha doğrusu, İslam fəlsəfəsində Allah sevgisində ərimək, itmək, yox olmaq istəyi var. Bu məqama İslam terminologiyasında "fəna-fillah", yəni Allahda yox olmaq, Allahın varlığını dərk edərək özünün bir heç olduğunu anlamaq təlimi deyilir. Füzuli Allah-Təalaya yalvararkən: "Məhv eylə məni mənim gözümdən" frazemini ilə məhz o məqamı oxucusuna təsvir etməyə çalışır. Füzuli hər dəfəki kimi bu məqamda da lakonikliyi ilə fərqlənmiş, bu böyük fəlsəfi düşüncəni "Məhv eylə məni mənim gözümdən" kimi qısa bir misraya sığdırmışdır.

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdən də bəlli olur ki, Füzuli sözlə çox sərbəst davranır, onu əllərində yoğurub müxtəlif qəliblərə salır, dogma dilin və əruzun tələbləri arasında uzlaşma tapır, leksik-semantik mənanı qoruyub saxlamaq şərti ilə (bəzən də gücləndirmək üçün) hərfləri ixtisar edir. Hərdən də oxucuya elə gəlir ki, Füzuli şəri ilk anında qəbul etdiyi kimi qələmə alır və sonradan bir daha ona dönmür. Yəni bəzən

sətirlərin uzunluğu, qısalığı, dilin ifadə tərzinin ilkinliyi, təbiiliyi bu fikri deməyə əsas verir. Amma bir məsələ var ki, bu boşluqlar əruzla tənzimlənir. Daha doğrusu, əruzun tələbi ilə bəzən harasa yeni səs əlavə edilir. Məsələn, elə minacatın ikinci misrası "Dərgahə bəsi ümidvərəm" yazılsa da, "Dərgahə bəsi ümidvərəm" şəklində oxunmalıdır. Başqa cür mümkün də deyil. Bu, hər şeydən öncə əruzun ritmindən, axarından irəli gələn bir tələbdir. Şair o texnikanı, yəni əruz texnologiyasını çox gözəl mənimsədiyindən əsərində tez-tez ondan istifadə etmişdir.

Füzuli əsərlərinin frazeoloji tərkibini araşdırarkən türk mənşəli sözlərin aparıcı olması açıq-aydın görünür. Bizim hesablamalarımıza əsasən, Füzuli dilində təxminən 600-ə yaxın hər iki tərəfi türk mənşəli olan frazeoloji birləşmələr işlənmişdir. Füzulinin şeir dilində işlənmiş hər iki tərəfi türk mənşəli olan frazeoloji birləşmələrin böyük çoxluğu bu gün də öz işləkliyini saxlamış, müasir ədəbi dildə, xalq danışığı dilində işlənməkdədir. Füzuli dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin çoxluğu xalq təfəkkürünün, milli mədəniyyətimizin bir forması kimi dövrün ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Dediymiz kimi, Füzuli dilindəki frazemlərin tərkib hissələri sırf türk sözlərindən ibarət olduğu kimi, bir çox hallarda həmin sözlərdən biri ərəb və ya fars mənşəli olur. Frazeoloji vahidlər, heç şübhəsiz, ümumxalq dili səciyyəsi daşıyır. Lakin bununla yanaşı şairin dilində klassik şeir dili üçün məqbul sayılan tərkiblərlə də qarşılaşırıq.

Füzuli obraz yaradıcılığında ərəb, fars və türk dillərinin materiallarına istinad etsə də, türk sözünü obraz səviyyəsinə qaldırarkən öz təxəyyülünün gücündən geniş istifadə etmişdir.

Şairin dilində milli sözlərlə əcnəbi sözlər qaynayıb qarışmış, semantik və qrammatik cəhətdən uyğunlaşmışdır. Ümumiyyətlə, Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrdə milli mənşəli leksika işlənmə tezliyinə görə üstünlük təşkil edir.

Füzuli dilində işlənmiş hər iki tərəfi türk mənşəli frazemlərin adlıq hissəsi daha çox insanın bədən üzvləri ilə ifadə olunur. Baş, göz, əl, üz, ayaq, qulaq, dil, bağır, ağız kimi sözlər Füzuli yaradıcılığında müxtəlif mənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

M. Füzuli dilində işlənən sözlər mənşəyinə, lüğəvi mənə növlərinə, leksik və frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmışdır.

Tədqiqata eyni zamanda atalar sözlərinin frazeologiyaya münasibəti məsələsi də cəlb olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək dilçilikdə ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Atalar sözlərinin, zərb-məsəllərin frazeoloji birləşmə ola bilməsi üçün onların sabitlik, daşlaşma, obrazlılıq, məcazlıq əlamətlərinə malik olması vacib şərtədir. M. Füzuli zərb-məsəllərin, hikmətli sözlərin işlənməsini sənətkarın ustalığı hesab edir və Azərbaycan divanının dibacəsində bu barədə yazır. Şair öz əsərlərində xalq deyimlərini, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri o qədər ustalıqla işlətməmişdir ki, onların komponentlərinin yerini dəyişdikdə belə öz frazeoloji xüsusiyyətlərini saxlayırlar.

Füzuli şeirlərində işlənmiş frazeoloji birləşmələrin semantik təhlili böyük maraq doğurur. Semantik təhlil Füzuli əsərlərindəki bədii dilin mənə zənginliklərini, sözüün ifadə etdiyi fərqli mənə çalarlarını, sənətkarın sözdən istifadə məharətini öyrənmək üçün ən doğru və sınaqlanmış tədqiqat üsullarından sayılır. Belə təhlil vasitəsilə sözüün daxili məzmununu açılır, yaxın mənalı sözlərin əlavə əlaqələri meydana çıxır. Eyni səs tərkibinə malik olan sözlərin yaxın və uzaq mənalı hadisələri əks etdirməsi və bu kimi bir çox məsələlər üzə çıxır.

Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu haqda danışarkən hər şeydən əvvəl frazeologiyada sinonimlik, frazeoloji sinonimliklə frazeoloji variantlılıq, çoxmənalılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələləri nəzərdə tutulur.

Füzuli yaradıcılığında fikrin qüvvətli, təsirli və emosional ifadəsi üçün bu və ya digər söz sinonim frazeoloji ifadələrlə əvəz edilmişdir. Şairin yaradıcılığının bir üstünlüyü də ondadır ki, frazeoloji sinonimlərin daşdığı mənə çalarları, üslubi xüsusiyyətləri ilə, əlavə semantik mənə yükü ilə qüvvətlənirlər. Tədqiqatçı rəylərini və yuxarıda göstərdiyimiz nümunələri nəzərə alaraq bird aha əmin olursan ki, Füzuli yaradıcılığı təkcə ədəbiyyatımızın deyil, həm də dilimizin inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. A. Axundov. Füzulinin dili, Bakı-1997, Füzulinin bir qitəsi haqqında və Füzuli və ana dili. Bakı-2012. I hissə
2. T. Hacıyev. Füzuli: Dil sənətkarlığı. Bakı, 1994, səh. 146
3. T. Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı-2012. I hissə
4. M. Mirzəliyeva. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, səh. 112;
5. H. Bayramov. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, səh. 114;
6. S. Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, səh. 24.
7. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, I cild;
8. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1958, II cild.

CƏMIYYƏTİN STRUKTURUNUN DİLİN SOSIAL DİFERENSİALLAŞMASINDA ROLU

Açar sözlər: *dil, cəmiyyət, diferensiasiya, struktur*

The role of the social differential in the structure of language

As we know, about between language and society contacts various studies were researched. The article reflected the structure of the language different opinions on the relationship between the structure of society and attitudes to them have been reported.

Keywords: *language , society, differentiation , structure and so on*

Dil sosial hadisə olduğu üçün diferensiaslaşmağa məcburdur, çünki cəmiyyət də sosial diferensiasiasiyaya ayrılıb. F.K.Bok cəmiyyətin strukturu ilə dilin strukturu arasında uyğunluq olduğunu görür. (8, 382-396). Onun "Cəmiyyətin strukturu və dilin strukturu" adlı məqaləsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, dilin və mədəniyyətin strukturu qarşılıqlı əlaqədədir.

Amerika sosioloqlarını bu problem üzrə iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa aid olanlar müxtəlif yollarla müəyyən bir cəmiyyətin dil və mədəni dəyərləri, qavrayış və praktiki davranış sistemi arasında əlaqə (congruencies) tapmağa çalışırlar. Bunlara B.L.Vorf və ardıcılları daxildir. İkinci qrupa aid olanlar insan davranışının ümumi nəzəriyyəsini formalaşdırmaq istəyən alimlərdir ki, dilin bu nəzəriyyə altında tədqiqi xüsusi önəm daşıyır. Əsas tərəfdarı Pike (1954-1960) olmuşdur. (8, 382-396). Fikrimizcə, birinci yanaşma dildə baş verən prosesləri daha dəqiq öyrənmək üçün doğrudur. Burada təkcə dildaxili sistem yox, həm də cəmiyyətin sosial psixoloji, mədəni dəyərlərinin dillə əlaqəsi öyrənilir. İkinci yolun tərəfdarları daha çox yanlışlığa yol verir. Bildiyimiz kimi, insan davranışının ümumi nəzəriyyəsi haqqında nə qədər fikirlər deyilib reallıq kimi qəbul etsələr də, o qədər də mücərrəd anlayışdır. Bu məsələnin dil üzərinə tətbiqi demək olar ki, mümkün deyildir, çünki hər xalq, hər toplum fərqli düşüncə tərzinə malikdir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə xüsusi önəm verənlərdən biri Amerika etnoqrafı C.Fişerdir. O, tədqiqatlarını iki Mikroneziya adasının əhalisi üzərində aparmış və müşahidələrinin əsasında dil və sosiomədəniyyət sistemlərinin qarşılaşdırma təhlili durur. Onun fikrincə, bir neçə yüz il əvvəl bu adaların əhalisi bir dildə danışmışdır, sonra ayrılmışdır. Bu da onların istər sosiomədəniyyət sahəsində, istərsə də dil sahəsində divergensiyasına gətirib çıxartmışdır. O, belə bir tezis müdafiə edir ki, diferensiaslaşmış sosial struktura daha diferensiaslaşmış dil strukturu uyğun gəlir(3,119). Bu tezis tam aydın olmasa da, belə qənaətə gəlmək olar ki, diferensiaslaşmış dil strukturu, cəmiyyətin parçalanmış strukturundan daha çoxdur.

Dilin həyatının cəmiyyətin həyatından asılı olması, onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini bütün tarixi dövrlər üzrə müşahidə edə bilirik. Tarixin müəyyən dövrlərində cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin dilə təsiri ilə bağlı P.Lafarq yazırdı: "Dil insanda və insanın yaşadığı mühitdə baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir. İnsan cəmiyyətinin yaşayış ukladındaki dəyişmələr (məsələn kənd həyatından şəhər həyatına keçmə kimi), eləcə də siyasi hadisələr dildə öz izini qoyur. Siyasi və sosial dəyişikliklərin bir-birini sürətlə əvəz etdikləri şəraitdə yaşayan xalq öz dilini tez dəyişir; əksinə, belə tarixə malik olmayan xalqların dili dəyişilməz qalır. F. Rablenin dilini yazıçının ölümündən 100 il keçdikdən sonra yalnız savadlı oxucular başa düşə bilirdisə, bu dövrdəki island dili İslandiya, demək olar ki, dəyişməz şəkildə qorunub saxlanmışdı"(9, 20-21). Bu qarşılıqlı təsirlərin nəticəsində dilin yeni formasına gətirib çıxarda bilər. Bu barədə B. Vardar yazır ki, dil gerçəkləri ilə cəmiyyətin gerçəkliyi arasındakı əlaqələr, bunların bir-birinə təsiri, onların həmişə yeni formasına gətirib çıxarır. Həmçinin o bildirir ki, hər dil onu istifadə edən cəmiyyətin izini daşıyır, hər cəmiyyət də istifadə etdiyi dilin çərçivəsinə girər (7, 114). Əlaqə göründüyü kimi, tək yönlü deyil, qarşılıqlıdır

Fransız dilçisi A.Martine dilin və cəmiyyətin strukturu məsələsinə münasibət bildirərkən yazır: "Dilçilər dil strukturunun sosial strukturların təsirindən asılı olduğunu qəbul edərək, yalnız o halda az və ya çox dəqiq nəticələrə nail olmağa ümid edə bilərlər ki, onlar öz tədqiqatlarını həmin dilin təkamülünün hansısa olduqca məhdud dövrü üzərində diqqəti toplasınlar" (10, 532). Müəllifin fikirləri ilə tam razılaşmaq olar. Çünki, dildə baş verən proseslər, xüsusən, sosial mühitlərin dəyişməsi konkret dövr üçün aktual olduğuna görə tədqiqatı da bu dövrə uyğun aparmaq daha doğru olar. Konkret dövr üzrə tədqiqatların aparılmasının daha bir müsbət cəhəti dil tarixinin müəyyən məhələsində dil faktlarının üzə çıxarılmasıdır və bu faktlar introlinqvistik dəyişkənliklərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Rus dilçisi R.O.Şor bu problemə daha çox peşə səviyyəsində yanaşır. Burada nəinki sosial mühiti, o cümlədən cəmiyyətin adətləri, milli dəyərlərini də nəzərə almağı önəmli sayır. O yazır: "Harada ki, cəmiyyətin sturuktunda müxtəlif istehsalat məqsədlərinə xidmət edən xüsusiləşmiş sinif və qruplar ayrılır, həmin cəmiyyətin dili uyğun sosial dialektlərə bölünür. Harada ki, təkə əməyin bölünməsi (belə bölünmə isə hər yerdə müşahidə olunur, bəsit mədəniyyəti olan xalqlarda cinslərin diferensiallaşması ilə uyğundur, buradan da xüsusi, qadın dili təzahür etmişdir) vardır, hər istehsalat sahəsi özünün xüsusi "texniki terminlər" ehtiyatını - istehsalatdakı rolu ilə bağlı olan və başqa istehsalat qruplarının üzvləri üçün anlaşılmaz olan iş alətləri və proseslərinin adlarını yaratmağa məcburdur"(11,100). Bildiyimiz kimi, dünyada dövləti olan və olmayan çoxlu xalqlar yaşayır, o cümlədən dövləti olan xalqların siyasi, iqtisadi, elmi inkişafı da fərqlidir. Hansı xalqların həyatında sosial, mədəni, siyasi və digər sahələrdə çox dəyişikliklər baş verirsə, o cəmiyyət də diferensiallaşır, bu fərqlilik o xalqların istifadə etdiyi dilin strukturunda da özünü göstərir.

Başqa bir amerika dilçi C.Qampers Norveçin şimalında bir qəsəbənin əhalisinin dil davranışı üzərində müşahidə aparmışdır. O, əsərində Norveç qəsəbəsi əhalisinin kiçik qruplarını ilkin təhlilin vahidi kimi göstərir. Bu kiçik qruplar da öz növbəsində "açıq və qapalı" qruplarda birləşir. Bunlar onunla fərqlənir ki, birinci qrupa sosial əlaqələri (kontakları) təkə həmin kollektivi ilə məhdudlaşanlar, ikinci qrupa isə həmin kollektivin sosial-kommunikativ əlaqələri çərçivəsindən kənara çıxanlar daxildir. Belə bölgü linqvistik relevantdir, çünki informantların nitq davranışı əlamətlərinin müəyyən diferensiallaşması ona uyğun gəlir. "(bax: 3, 172).

Cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının dilə təzahürü haqqında fikir bildirən V.A. Zveqintsev göstərir ki, cəmiyyətin sosial diferensiasiyasının dilə təzahürlərini 3 əsas qrupa bölmək olar: 1. Dillərin sosial və xüsusi ifadəsi; 2. Xüsusi "dillərin" yaradılması; 3. Ümumxalq dilinin sosial və peşə diferensiyası (12, 261-262). Birinci bölgü dilin cəmiyyətdə tutduğu mövqə, istifadəsi üçün lazım olan bazanın olması ilə bağlıdır. Xüsusi istifadə məsələsi üslubiyyətə aid məsələdir, çünki dil üslubları dilin məqsədyönlü istifadəsinə xidmət edir. İkinci qrup, fikrimizcə, dilin inkişafı və sosial mahiyyəti üçün o qədər də əhəmiyyətli rol oynamır. Üçüncü qrup isə dilin sosial cəhətlərini aşkara çıxartmağa, cəmiyyət üzvlərinin özlərindən asılı olmadan belə dilin məqsədyönlü istifadəsidir.

Dilin sosial xüsusiyyətlərinin və daxili strukturunun bir-biri ilə münasibətləri ilə yuxarıda deyilən fikirlərə tam əks münasibət ifadə edən bəzi tədqiqatçılar dilin sosial mahiyyətini onun daxili strukturundan ayırmağa çalışmışlar. Bununla bağlı qlossematikanın banilərindən sayılan L.Yelmeslev belə bir fikir irəli sürür ki, " ... dil xalis münasibətlər strukturu, nəyinsə təsadüfi həyata keçməsinin əksi olan sxem kimi dərk edilməlidir" (5,106).

Fikrimizcə, struktur anlayışı mürəkkəb olduğundan bu məsələyə konkret yanaşmaq lazımdır. Sosioliqvtlərin fikirlərində dilin strukturu anlayışında hansı meyarlar olması dəqiq deyil. Cəmiyyətin strukturu kifayət qədər fərqlidir, həmçinin bir struktura aid olan insanlar digər strukturu da təmsil edə bilər. Dilin strukturu konkret dil səviyyələri üzrə nəzərdə tutulursa, bu bağlılıq o qədər dərin deyildir, amma müxtəlif qruplar şəklində struktura bölünürsə, deyə bilərik ki, cəmiyyətin strukturu dilin strukturu ilə əlaqədərdir, ikinci tərəf birincinin təsiri altındadır. Bütün bunlara baxmayaraq, cəmiyyətin sosial diferensiasiyası dilin strukturunda müxtəlif şəkillərdə ifadə olunur. Bu özünü həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə göstərir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, 448 s.
3. Rəcəbli Ə. Sosioliqvtika. Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.
4. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı: Nurlan, 2003, 515 s.
5. Rüstəmov A. Sosial liqvtikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200s.
7. Vardar B.. Dilbilim yazıları. İstanbul: Multilingual yayımları, 2001.
8. Бок Ф.К. Структура общества и структура языка. *Новое в лингвистике. Вып. VII.* М: "Прогресс", 1975, 382-396 с.
9. Лафарг П. Язык и революция. М: Изд-во Academia, 1930.
10. Мартине А. Основы общей лингвистики -В кн. *Новое в лингвистике. Вып. III.* М. 1963с.
11. Шор Р. Язык и общество. М., 1926.
12. Звегинцев В.А. Очерки по общему языкознанию. М. Изд. МГУ, 1962.

ORTA MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNİN DİL MƏNZƏRƏSİ: NORMA VƏ ÜSLUB PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, norma, üslub, dərslik, məktəb

The Language situation of the textbooks of the secondary schools: Norm and Style Problems

The article deals with the problems of the norms and styles of the secondary school textbooks. In the article is analysed the language of the secondary school textbooks.

Keywords: language, norms, styles, textbook, school

Akad. Tofiq Hacıyev AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin olunduğu vaxtdan etibarən cənab İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı əsasında hazırlanmış Dövlət proqramına əsasən ölkəmizdə dilçiliyin yeni mərhələdə inkişafı istiqamətində tarixi əhəmiyyət daşıyan xeyli işlər görmüşdü. Dövlət dilinin müxtəlif sahələrdə tətbiqində mövcud problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər həyata keçirmişdi. Qarşıda reallaşdırmaq istədiyi xeyli planları da vardı. “Orta məktəb dərsliklərinin dili” ilə bağlı layihə də görkəmli alimin gələcək planları sırasında idi. Dünyasını dəyişməzdən 4 ay əvvəl işlərin başlanması ilə bağlı göstəriş vermişdi. Ancaq digər planları kimi, bu işi də sona çatdırmağa ömür vəfa etmədi. Hazırladığımız məqalə məhz Tofiq müəllimin tapşırığı əsasında apardığımız araşdırmalar nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Əziz ustadım, rəhbərim! Bu kiçik yazımı Sizin nurlu xatirənizə ithaf edirəm.

Ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyevin məlum sərəncamından (23 may 2012-ci il) sonra son illər dövlət dilinin tətbiqinə nəzarətin gücləndirilməsi ana dilimizin inkişaf sferasını daha da genişləndirir, bu istiqamətdə ciddi addımların atılmasını və mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasını daha da zəruri edir. Bu mənada, orta məktəb dərsliklərinin monitorinqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nəzərə alsaq ki, orta məktəb şagirdləri ədəbi dili həm də dərsliklər vasitəsilə öyrənir, onda bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu görürük.

Şagirdin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində, onun şifahi və yazılı nitqinin inkişafında orta məktəb dərsliklərinin mühüm rol oynadığını hamımız yaxşı bilirik. Ancaq orta məktəb dərslikləri üzərində aparılan müşahidələr və araşdırmalar onu göstərir ki, dərsliklərin dil mənzərəsi heç də ürəkaçan deyil. Bəzi dərsliklərin məzmununun mövcud proqramlara uyğun olaraq əvvəlki illərlə müqayisədə qısaldılması, bəzi fənlərin son illərdə meydana gəlməsi və digər məsələlər dərsliklərdə dil və üslub problemlərini gündəmə gətirir. Bizim iki dərslik: 7-ci sinif “Azərbaycan tarixi” (Bakı: Təhsil, 2014) və 8-ci sinif “İnformatika” (Bakı: Yaznəşr, 2015) dərslikləri üzərində apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, hər iki kitabda ədəbi dil normalarının pozulması ilə bağlı kifayət qədər faktlar var.

7-ci sinif “Azərbaycan tarixi” dərsliyi, ümumən, şagirdin yaş psixologiyasına uyğundur, ancaq dərsliyin dili şagirdin yaş psixologiyasını əhatə etmək baxımından qüsurludur. Dərslikdəki mövzuların həcmnin azaldılması məqsədilə aparılan “islahat” oxucuda fikir dolaşığı və mücərrədliyi yaradır, hadisələrin haradan başlayıb-hardan bitməsi barəsində dəqiq təsəvvür formalaşdırma bilmir. 8-ci sinif “İnformatika” dərsliyi isə başdan-başa dilimizin lüğət tərkibində olmayan əcnəbi sözlərlə doludur: tərcümələr və transliterasiyalar yerində deyil, həmçinin mətnlərin sintaksisi mürəkkəb cümlələr və qarışıq fikirlərlə doludur.

Hər iki dərsliyin dilində fonetik, leksik və qrammatik normaların pozulması hallarına isə tez-tez rast gəlinir.

“Azərbaycan tarixi” dərsliyində fonetik normanın pozulma halları, əsasən, mürəkkəb sözlərin yazılışında, mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında, xitab və ara sözlərdən sonra vergüldən düzgün istifadə olunmamasında, mürəkkəb adların düzgün yazılmamasında müşahidə olunur. Nümunələrə baxaq:

1. **Əkilib becərilməsi** çətinlik törədən torpaqlar isə sahibsiz qalırdı (s.7). - **Əkilib-becərilməsi çətinlik törədən torpaqlar isə sahibsiz qalırdı.**

2. **Beləcə** qızılbaşlar müqavimətə rast gəlmədən Şamaxını tutdular (s. 117).- **Beləcə, qızılbaşlar müqavimətə rast gəlmədən Şamaxını tutdular.**

3. Paytaxtımızın ən görkəmli yerində **Dədə Qorqud Parkı** salınmış, məşhur **Dədə Qorqud abidəsi** ucaldılmışdır (s. 50). - *Paytaxtımızın ən görkəmli yerində “Dədə Qorqud” parkı salınmış, məşhur “Dədə Qorqud” abidəsi ucaldılmışdır.*

4. Burxan sinif yoldaşları və müəllimləri ilə birgə **Şəhidlər Xiyabanını** ziyarətə getmişdi (s. 76). - *Burxan sinif yoldaşları və müəllimləri ilə birgə **Şəhidlər xiyabanını** ziyarətə getmişdi.*

5. *Avropa dövlətləri ilə münasibətləri davam etdirən Uzun Həsən Venesiya respublikası, Böyük Moskva knyazlığı, Kipr krallığı, Rodos dövləti və başqa dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratmışdı.* (s. 108). Dövlət adlarının baş hərfləri böyük hərflə yazılmalı idi: **Venesiya Respublikası, Böyük Moskva Knyazlığı, Kipr Krallığı, Rodos Respublikası** (dövlət isə sözü yersiz təkrardır).

“İnformarika” dərslində isə fonetik norma əcnəbi sözlərin düzgün yazılmaması, transliteriyasının olmaması ilə bağlıdır:

1. *Ədədlərin bir say sistemindən başqasına keçirilməsi **Calculator** proqramı vasitəsilə çox asanca yerinə yetirilir* (s. 16). *Kalkulyator* sözü dilimizin orfoqrafik normasına uyğun yazılmalı idi: *Ədədlərin bir say sistemindən başqasına keçirilməsi **Kalkulyator** proqramı vasitəsilə çox asanca yerinə yetirilir.*

2. *İxtiyari bir qovluğu seçin. Məsələn, **Local disk*** (səh.60). Birləşmənin bir tərəfi əcnəbi əslinə uyğun yazılıb (*local*), ikinci tərəf isə öz dilimizin orfoqrafiyasına uyğunlaşdırılıb (*disk*): *İxtiyari bir qovluğu seçin. Məsələn, **Lokal disk.***

3. **File Save As... menyu komandasını** seçin. **Save As** dialoq pəncərəsi açılacaq (s. 19)

4. Bu oyunların əksəriyyəti qrafika ilə yanaşı, səs, animasiya və **video effektlərlə** zəngin olur (s. 22). Qeyd olunan söz bitişik yazılmalı idi: *Bu oyunların əksəriyyəti qrafika ilə yanaşı, səs, animasiya və **videoeffektlərlə** zəngin olur.*

“Azərbaycan” tarixi dərslində leksik normanın pozulması ilə bağlı kifayət qədər fakt tapmaq mümkündür. Burada yersiz təkrarlar, sözlərin yerində işlədilməməsi, adi danışmada işlədilən sözlərdən istifadə olunması kimi hallar yazılı nitqin düzgünlüyünə və dəqiqliyinə xələl gətirmişdir:

1. *7-ci sinif «Azərbaycan tarixi» dərsləri qonşu ölkələrlə və Avropa dövlətləri ilə geniş iqtisadi-siyasi əlaqələr yaradan bu dövlətlərin dünya dövlətləri içərisində yerini və nüfuzunu müəyyən etməkdən ötrü sənin üçün maraqlı axtarırlara zəmin yaradacaqdır* (s. 8). Cümlədə dövlət sözü 3 dəfə təkrar edilmişdir.

2. *XVI əsrdə Azərbaycan dilinin böyük Səfəvi imperatorluğunun dövlət dilinə çevrilməsi Azərbaycan dilinin daha da inkişafına səbəb oldu* (s. 124). Dil sözü cümlədə yersiz olaraq 3 dəfə təkrar olunmuşdur.

3. *Bu dərslər Azərbaycanın V—XVI əsrlər tarixinin ən önəmli hadisə və proseslərini öyrənilib tədqiq etməkdə sənə geniş imkanlar açacaqdır.* (s. 8). *İmkan açacaqdır* ifadəsi yox, **imkan yaradacaqdır** işlənilməli idi.

4. Vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı **xalqı var-yoxdan çıxarırdı** (s. 115). – “Xalqın vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı” şəklində ifadə edilsəydi, daha düzgün olardı.

5. Şah İsmayıl görkəmli rəssam Kəmaləddin Behzadı saraya dəvət edərək, onu Təbrizin saray kitabxanasına **rəis qoymuşdu** (s. 126). Cümlənin xəbəri *rəis təyin etmişdi* şəklində ifadə olunmalıydı.

6. Bu dövrdə ipəkçilik inkişaf etmişdi. Əhali Şəkida, Şirvanda, Bərdə ətrafında, habelə ölkənin digər ərazilərində ipəkqurdu yetişdirmək məqsədilə **tut ağacı bağları** salmışdı (s. 43). Cümlədə ağac sözünün işlədilməsi yersizdir: ifadə **tut bağları** şəklində olmalı idi.

7. **Gələn türklərlə** yerli türklər birgə yaşayırdılar (s.74). *Gələn* sözü yerinə görə leksik normanı pozmuşdur: **gəlmə türk tayfaları** ifadəsi işlənilməli idi.

Dərslərdə dövlət dilinin adının bir neçə formada verilməsi isə qeyri-dəqiqliyi ilə yanaşı, şagirdlərdə fikir dolaşılıqlığına səbəb olacaq məqamdır. Nümunələrə diqqət yetirək:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı **türk** dilində, ərəb əlifbası ilə yazıya alınmışdır. Bu dastan **Azərbaycan dilinin** dünyanın ən qədim dillərindən biri olmasından xəbər verir (s. 50). **Azərbaycan-türk dili** Böyük Səfəvi imperatorluğunun ərazisində dövlət dili səviyyəsinə yüksəldildi. (s. 121). Beləliklə, ünsiyyət dili olan **Azərbaycan türk dilinin** təşəkkülü prosesi başa çatdı.(s. 62). XVI əsrdə **Azərbaycan dilinin** böyük Səfəvi imperatorluğunun **dövlət dilinə** çevrilməsi **Azərbaycan dilinin** daha da inkişafına səbəb oldu (s. 124).

“İnformarika” dərslində leksik normanın pozulması isə daha çox tərcümə məsələsi ilə bağlıdır. Dilimizdə həmin sözlərin bəzilərinin qarşılığı olmasına baxmayaraq, nədənsə loru danışmada işlədilən sözlərə üstünlük verilmişdir:

1. Verilmiş kodlaşdırma cədvəlindən istifadə edərək **“Əməksiz yemək olmaz”** atalar sözünü kodlaşdırın (s. 10). Tərcümə yanlışdır: *“İşləməyən dişləməz”* atalar sözü şəklində verilməli idi.

2. Mətn redaktorunu **qapadın** və faylları saxladığımız qovluğa daxil olun (s. 20). Birinci həmcin xəbər *“Mətn redaktorunu **bağlayın**”* şəklində olmalı idi.

3. Slaydın ortasında **səs simgəsi** yaranacaq (s. 30). Dərslərdə Türkiyə türkcəsinə aid olan **simgə** sözü dəfələrlə işlədilir. Müəlliflər nədənsə bu terminə üstünlük vermişlər.

4. Son vaxtlaradək xəstəxanalarda kompüterlərdən **uçot və qeydiyyat** məqsədilə istifadə olunurdu (s. 90). – Eyni mənalı iki sözdən birinin rusca əslinə uyğun verilməsi düzgün hal deyil, *uçot* sözü varvarizmdir.

5. Qanlı döyüş səhnələri olan oyunlar insanları bir-birinə qarşı daha da **dözümsüz** edir (s. 93). Cümlənin xəbərinin yerində işlədilməməsi ümumən cümlənin üslubuna xələl gətirir.

6. “Dağınq masa dağınq **qafaya işarədirsə**, boş masa nəyə işarədir?” aforizmini necə başa düşürsünüz? Bu cümlədə də *qafa* sözü dilimizin leksik normasını pozmuşdur.

7. Nərgiz özünə **yubka** və köynək seçmək istəyir (s.61). Adı danışqda işlədilən *yubka* sözü *don* və ya *ətək* sözü ilə əvəz olunmalı idi.

“Azərbaycan tarixi” dərslində ədəbi dilin qrammatik norması ilə bağlı nöqsanlar daha çox cümlələr və mətnlər arası zaman uyuşmasının, həmçinin söz sırasının pozulması, leksik və qrammatik şəkilçilərin yerli-yerində işlədilməməsi, cümlələri əlaqələndirən məntiqi və qrammatik vasitələrdən düzgün istifadə edilməməsi ilə müşahidə olunur. Nümunələrə baxaq:

1. *Sən artıq Azərbaycanın qədim dövr tarixini öyrənmisən. Bu dərslərdə isə Vətənimizin orta əsrlər tarixi ilə tanış olacaqsan. Tariximizin bu mərhələsi iqtisadi-siyasi inkişaf, mədəni yüksəlişlə səciyyələnir. Orta əsrlər dövründə yeni sosial-iqtisadi münasibətlər formalaşdı, mərkəzləşmiş dövlətimiz yarandı* (s. 6). Verilmiş abzasda cümlələrin xəbəri ayrı-ayrı zamanlardadır. Cümlələr arası zaman uyuşması düzgün deyil.

2. *7-ci sinif «Azərbaycan tarixi» dərsləri qonşu ölkələrlə və Avropa dövlətləri ilə geniş iqtisadi-siyasi əlaqələr yaradan bu dövlətlərin dünya dövlətləri içərisində yerini və nüfuzunu müəyyən etməkdən ötrü sən üçün maraqlı axtarışlara zəmin yaradacaqdır*” (s.6). Sintaktik konstruksiyaların düzgün qurulmaması nəticəsində cümlənin mənasından heç nə anlaşılmır.

3. **Qara Yusifin qəflətən ölməsi** Azərbaycanda siyasi vəziyyəti dəyişdi. (s.103). Cümlə belə olmalı idi: **Qara Yusifin qəflətən ölməsi ilə Azərbaycanda siyasi vəziyyət dəyişdi**. Və ya; **Qara Yusifin qəflətən ölməsi Azərbaycanda siyasi vəziyyəti dəyişdirdi**.

4. Qədim türklərin **təkallahlı dininin** — Tanrıçılığın — tək Tanrıya sitayişin güclü olduğu bu yerlərdə əhali İslamı rəğbətlə qarşılayırdı (s.15). İfadə belə yazılmalı idi: **təkallahlılığının**

5. O öz iqamətgahını üsyançıların mərkəzinə yaxın olan **Bərzəndə köçürdü** (s.20). 918-ci ildə Şirvanşah Əbu Tahir əlverişli mövqedə yerləşən Şamaxını bərpa edib, **paytaxtı bura köçürdü** (s.24). – Dərslərin bəzi yerlərində **paytaxtı (və ya iqamətgahı) köçürdü**, bəzi yerlərində **köçürtdü** kimi yazılmışdır. Cümlənin xəbərinin iki variantdan biri ilə yazılması fikrin məzmununa uyğun olmalı idi.

6. Şərti mülk sayılan tiyul ancaq şahın icazəsi ilə **irsi** keçə bilərdi (s. 122). **İrsi** sözü sifətdir, xəbərin qarşısında zərflik gəldiyi üçün **“irsən keçə bilərdi”** formasında olmalı idi.

7. Kəndlilərin istismar edilməsinin əsas forması vergilərin **ödənməsi** və mükəlləfiyyətlərin icrası idi (s. 8). **Ödəmək** feili cümlədə *vergilərin ödənilməsi* şəklində yazılmalı idi.

“İnformatika” dərslində qrammatik normanın pozulması, əsasən, istinad olunmuş ədəbiyyatlardan tərcümələr zamanı cümlə sintaksisinin pozulması ilə müşahidə olunur.

1. *Müasir mobil telefonlarda səs və qrafik fayllar hansı formatlarda saxlanılır?* (s. 25). *Səs və qrafik fayllar* ifadəsində *səs faylları* ikinci növ təyini söz birləşməsi olduğu üçün qrammatik əlaqə pozulub.

2. **Əgər sən hər şeyi bilirsənsə, onda hələ çox şey öyrənməlisən**” ifadəsini daxil edin (s.19) – cümləsi **“Əgər sən hər şeyi bildiyini düşünürsənsə, onda hələ çox şey öyrənməlisən”** şəklində ifadə olunsaydı, daha anlaşılıqlı olardı.

3. *Əgər iş masasına əlavə olunan simgənin hər hansı xanada deyil, şəbəkənin başlanğıcından ilk boş xanada yerləşməsinə istəyirsinizsə, Align icons to grid bəndinin qeyd alınmasına diqqət yetirin* (səh.54). Burada **başlanğıcından** sözünə şəkilçi düzgün artırılmayıb. Söz yerlik halda (*başlanğıcında*) olmalı idi.

4. Dərslərdə tərkibində əcnəbi əslinə uyğun yazılmış və dilimizin lüğət tərkibində olmayan sözlərlə dolu cümlələr var ki, həmin sözlərin qrammatik əlaqədə iştirakı dilimizin qanunlarına ziddir. Belə cümlələr orta əsrlərdə ərəb-fars sözləri ilə zəngin ədəbi-bədii dilimizi xatırladır: **Save as type siyahısından Microsoft Word 95 (.doc) variantını seçin** (s. 19). **Enhancements bölümündə Text animation sahəsinin oxunu çıxqıldadı, Letter by letter variantını seçin**, sonra isə aktivləşən **delay between letters sahəsinin qiymətini 15 edin və OK düyməsini çıxqıldadı. Effect Split bölümündə Start sahəsinin oxunu, sonra isə With previous variantını çıxqıldadı**. (s. 28).

Dərslərlərin dilində norma və üslub problemləri, təbii ki, bu faktlarla bitmir. Digər dərslərdə də sözügedən problemin olması qaçılmazdır. Bunun üçün dərslər müəlliflərinin, xüsusilə də ixtisas və dil redaktorlarının üzərinə ciddi məsuliyyət düşür. Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, dərslər vasitəsilə şagirdlər təkcə bilik əldə etməzlər, həm də ədəbi dili öyrənir, ayrı-ayrı üslublarda danışmaq və yazmaq qabiliyyətini formalaşdırırlar. İnanırıq ki, gələcəkdə dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı problemlərin aradan qaldırılmasında dərslərlərin hazırlanması istiqamətində də qəti addımlar atılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Ümumtəhsil məktəblərinin VII sinfi üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2014
2. İnformatika. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün dərslik. Bakı: Yaznəşr, 2015
3. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2001
4. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. Bakı, 2001

RAMİL BAYRAMOV
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSIXOLOGİYA TERMİNLƏRİNİN SİNONİMLİYİ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: *psixologiya termini, sinonimlik, yaxın məna*

The synonym problem of the psychology terminology in the Azerbaijan language

This article deals with synonym of the psychology terms in the Azerbaijan language. The synonym terms are not being accepted for terminology, but there are some synonym psychology terms in the terminology system.

Keywords: *the psychology terms, synonymic, close meaning*

Dünyada mövcud olan hər hansı bir dili sinonimsiz təsəvvür etmək çətinidir. Lakin terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması barədə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Adətən terminologiyada sinonimliyin, yəni ikilik və ya paralelliğin olması düzgün hal hesab edilmir. Çünki terminlərə verilən əsas tələblərdən biri onların təkmənalılığıdır. Buna baxmayaraq, bir sıra sahə terminologiyalarında, o cümlədən psixologiya sahəsində də paralel şəkildə işlənən terminlərin şahidi oluruq. Bu barədə Azərbaycanda ilk psixoloqlardan biri olan F.İbrahimbəyov hələ 50-ci illərdə öz məqaləsində psixologiya terminologiyasına münasibət bildirərək yazır: "...dilin leksikasının sinonimlərlə, çoxmənalı sözlərlə zəngin olması onların elmi terminologiyada işlədilməsinə və möhkəmlənməsinə əsas vermir. Əksinə, elmin inkişafı və anlaşıqlı olması üçün o bu sözlərdən uzaq olmalıdır. Lakin heç də həmişə bu cür sinonimlərdən tam mənası ilə azad olmaq mümkün olmur. Belə halların bir səbəbi hər hansı bir elm sahəsinə başqa dilin leksik elementi kimi daxil olan terminin yerli dilin qrammatik quruluşuna uyğun surətdə dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bu tip çətinliklər Azərbaycan dilində ərəb-fars dillərinin leksik elementləri əsasında olan psixoloji terminologiya nümunələrində aydın müşahidə olunur" (8). Z.Verdiyeva bu barədə qeyd edir ki, "Məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz. Dilin lüğət tərkibində baş verən bu və ya digər hadisəni, eləcə də semantik prosesləri öyrənərkən real vəziyyətdən çıxış etmək lazımdır. Əgər sinonimlik müxtəlif dillərin terminologiyasında, həmçinin eyni bir dilin ayrı-ayrı terminoloji sistemlərində müşahidə edilirsə, deməli, sinonimlərin meydana gəlməsi üçün real əsas var. Belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. terminlərin böyük bir qismi ümumxalq dili sözləri əsasında formalaşdığı üçün ümumi ədəbi dilə məxsus sinonimlik müəyyən dərəcədə terminologiyaya da aiddir" (7, s. 69). Ə.Həsənova da bu məsələyə toxunaraq yazır ki, "...dilin sözləri əsasında formalaşan terminologiya ümumi ədəbi dilin leksikasının məruz qaldığı bütün leksik-semantik prosesləri özündə sınaqdan keçirir. Həqiqətən, hər bir sahə terminologiyasında ümumi ədəbi dilə xas olan leksik-semantik proseslər az və ya çox dərəcədə müşahidə edilir" (3, s. 77). Göründüyü kimi, lüğət tərkibi müxtəlif sözlərdən təşkil olunsa da, onlardan bəziləri eyni anlayışları ifadə edir. Belə ifadələr sinonim adlanır. Sinonimlik dilçilikdə universal mahiyyətə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edən terminlərə də aiddir.

Terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması məsələsi həmişə mübahisə obyektinə olmuşdur. Bir qrup dilçilər sinonimliyi terminologiyaya üçün böyük nöqsan sayırlar. Məsələn, hələ XX əsrin əvvəllərində B.Çobanzadə "Elmi və ədəbi dil məsələsi" adlı məqaləsində "iki düzgün istilahnın olmasındansa, bir yanlış istilahnın işlədilməsi" məsələsindən danışdı (1 s. 213-221). Bundan başqa, A.A.Reformatski (11), D.S.Lotte (10) kimi dilçilər terminologiyada sinonimliyin aradan qaldırılmasının tərəfdarıdır. M.İsmayılova isə terminologiyada sinonimlikdən deyil, dubletlikdən danışmağı məqsəduyğun hesab edir: "terminologiyada sinonimiya deyil, dubletlik vardır. Yəni terminin sinonimi yox, dubleti ola bilər" (4, s. 35). Bu müəlliflərdən fərqlənən V.A.Qreçko isə terminologiyadakı sinonimliyi termin yaradıcılığı ilə əlaqələndirir (9, s. 147-150)

Deyilənlərə uyğun olaraq qeyd edək ki, "terminologiyada sinonimlik yoxdur" fikri ilə razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, terminləri dilin lüğət tərkibindən tamamilə ayrılıqda təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Həmçinin dilin inkişafı zamanı yeni-yeni söz və terminlər dilin daxili imkanları hesabına yaranır, yaxud

başqa dillərdən gətirilir, nəticədə onların dildə milli və alınma qarşılıqları mövcud olur. Deməli, dildə sinonimlik, əsasən, milli və ya ayrı-ayrı dillərdən alınan sözlərin paralel şəkildə işlənməsi hesabına yaranır. L.Qurbanova terminologiyada sinonimlik məsələsinə həsr etdiyi məqaləsində qeyd edir ki, “terminologiyada sinonimin əmələ gəlməsi üçün əsas amillər çoxdur və bu, sahə terminologiyalarının bir çoxunda özünü göstərir. Belə sinonimlər dildə leksik-semantik, morfoloji və sintaktik üsulla yaranır” (5, s. 87).

Tədqiqat zamanı psixologiya terminologiyasında da müşahidə olunan linqvistik – semantik proseslərdən biri kimi sinonimliyin mövcudluğu diqqət çəkir. Bu semantik proses terminologiya üçün nöqsan hesab olunsa da, müxtəlif sahə terminologiyalarında özünü göstərdiyi kimi, bu sahə terminlərinin də sinonimlik təşkil etməsi dildə özünü göstərir. Deməli, psixologiya terminlərində də sinonimlik mövcuddur. Məsələn, *abstrakt – mücərrəd, aktiv – fəal, qəzəb – hirs, psixi – ruhi, hiss – emosiya* və s.

Sinonimliyin elmi üslubda mövcudluğunun nə dərəcədə gərəkliliyi olub-olmaması barədə dilçi alimlərin qənaətləri fərqli olsa da, bu semantik proses dilin bütün üslublarında (məişət, bədii, elmi və s.) özünü göstərir. N.Seyidəliyevin də dediyi kimi, “Sinonimlərin hər bir üslubda – danışmada, elmi və bədii üslubda, publisistik üslubda yeri var və nitq mədəniyyətində, fikrin normal ifadə olunmasında mühüm rol oynayır” (6, s. 15). Bu, isə üslubların dildən – lüğət tərkibindəki sözlərdən məqsədyönlü istifadə edərək öz üslubi normalarına riayət etməklə təkrarçılığa yol verməmək istəyindən irəli gəlir. Yəni terminologiyada sinonimlik dilin kommunikativliyini artırmağa xidmət göstərir. Təsəvvür edək ki, bir cümlədə *abstrakt* psixologiya terminini bir mikromətnə tez-tez işlədirik. Bu, dildə ağırlıq yaradır. Ona görə də bu termin sinonimi olan *mücərrəd* termini ilə əvəz edilir. Terminoloji sistemdə, həmçinin psixologiya terminlərində sinonimliyi istisna etsək, terminologiya kommunikativ funksiyasını tam şəkildə yerinə yetirə bilməz. Bu haqda Z.Verdiyeva yazır: “Sinonim terminlər həmçinin elmi şərhin yeknəsəkliyinin qarşısını alır. Elmi əsər yazan şəxslər tez-tez eyni bir sözü, eyni bir söz birləşməsini işlətməyə, onları sinonimlərlə əvəz etməyə cəhd göstərdiyini yaxşı bilirlər”. (7, s. 72). Məsələn, *vəziyyət – şərait – situasiya, psixoloji halət – psixoloji hallar* və s. terminlər də məqamından asılı olaraq bir-birini əvəz etsə daha məqsədəuyğun olar. Belə ki, eyni bir termin öyrənilən mətnə dəfələrlə təkrar edilərsə onda həmin mətnin məna effekti zəifləyər. Digər tərəfdən sinonimlik daha çox mövcud sahə terminologiyasının (psixologiya terminlərinin) ilkin mərhələsində özünü göstərir. Ümumiyyətlə, dildə leksikadan fərqli olaraq psixologiya terminləri üçün sinonimlik daha az səciyyəvidir. Lakin psixologiya terminologiyasında sinonimlik var. Sadəcə olaraq, dil üçün daha önəmli olanlar saxlanılmalıdır. O şərtlə ki, belə psixologiya terminləri mövcud olan anlayışı tam ifadə edə bilsin, digər tərəfdən dilin strukturuna uyğun olsun. Sinonim psixologiya terminlərinə: *röya – yuxu, daltonizm – rəng korluğu, maraq – intres, dahi – düha, aqressivlik – aqressiya, affekt – emosiya, hafizə – yaddaş, təxəyyül – xəyal – xülya – fantaziya, acıq – hirs – hiddət – qeyz – qəzəb, psixi – ruhi, nevroz – əsəbilik, vərdiş – adət, ağıl – zəka – düşüncə – zəhin – şüur – idrak, hiss – duyğu, irrasional – şüursuz, xarakter – xasiyyət, abuliyə – iradəsizlik, sensualizm – hissiyatçılıq, şüuraltı – təhtəşüur, verbal – sözlü, yönüm – yönəliş – ustanovka, şüur – təfəkkür, anesteziya – hissizlik, apatiya – süstlük* və s. terminləri nümunə göstərmək olar.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sinonim psixologiya terminlərinin bir qisminin sinonim qarşılığı sintaktik yolla mümkün olur. Belə ki, sinonim cərgə yaradan psixologiya terminlərinin bir tərəfi sadə sözlərdən ibarət olursa, digər tərəfi mürəkkəb söz və ya söz birləşməsi şəklində olan terminlərdən ibarət olur: *psixika – psixi hadisə, introversiya – daxiləqapılma, kinesteziya – əzələ duyğusu, afaziya – nitqin itirilməsi, dilin tutulması, autizm – özünəqapanma, altruizm – özünüfəda, depressiya – ruh düşkünlüyü, aqrafiya – yazı vərdişinin itirilməsi, amneziya – hafizə zəifliyi* və s. kimi terminlər bu qəbildəndir. Məsələn, *daltonizm* – Avropa mənşəli olan bu psixologiya termininə sinonim kimi *rəng korluğu* qarşılığı verilir. Bundan başqa, XX əsrdə Ziqmund Freydin yaratdığı psixoloji cərəyan “*frejdizm*” və “*psixoxanaliz*” adlandırılaraq paralel şəkildə işədirilmişdir və s.

Bəzən isə belə sinonimlər mənşə etibarilə ya bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi Avropa, ya hər iki tərəfi Avropa və ya ərəb fars, ya da bir tərəfi milli, digər tərəfi isə ərəb-fars və ya Avropa mənşəli olur. Buna uyğun olaraq dildə mövcud olan sinonim psixologiya terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Sinonimlik yaradan cərgənin bir tərəfi ərəb-fars, digəri Avropa mənşəli terminlərdən ibarət olan psixologiya terminləri: *Maraq – intres* sinonim cərgəsində *maraq* ərəb-fars mənşəli, *intres* isə Avropa mənşəli termindir. *Abstrakt – mücərrəd* sinonim sırasında isə birinci termin latın mənşəli, ikinci termin isə ərəb mənşəlidir. Bunlardan başqa: *nevroz – əsəbilik, abuliyə – iradəsizlik, sensualizm – hissiyatçılıq, təxəyyül – xəyal – xülya – fantaziya, psixi – ruhi, vəziyyət – şərait – situasiya, irrasional – şüursuz, xarakter – xasiyyət* və s. kimi sinonim cütlüklər də deyilənlər kimidir.

2. Hər iki tərəfi də ya ərəb-fars, ya da Avropa mənşəli olanlar: *aqressivlik – aqressiya, frejdizm – psixoxanaliz* və s. belə cütlüklərin hər iki tərəfi Avropa; *ağıl – zəka – zəhin – şüur – idrak, hirs – qəzəb – qeyz – hiddət* və s. terminlər isə ərəb mənşəlidir.

3. Sinonim cərgənin bir tərəfi milli, digər tərəfi ərəb və ya Avropa mənşəli olur: *vərdiş – adət, hiss – duyğu, hafizə – yaddaş, acıq – hirs, qəzəb, rəya – yuxu, altruizm – özünüfəda, verbal – sözlü, yönüm – yönəliş – ustanovka* və s.

Psixologiya terminləri işlənmə mövqeyinə və yerinə görə bir-birindən fərqlənə bilər. Belə ki, *müərrəd, yuxu, maraq, alışma, uyğunlaşma* kimi psixologiya terminləri danışq dilində, eyni zamanda da elmi üslubda istifadə edilir. Bunların sinonim qarşılığı olan *abstrakt, intres, adaptasiya* kimi terminlər isə elmi üslubda daha çox istifadə edilir.

Psixologiya bir elm sahəsi kimi yarandığı dövrdən başlayaraq bir sıra sahələri mövcud olmuşdur. Həmin sahələrin içərisindən *yaş psixologiyası* və *inkişaf psixologiyası* önəmli yer tutur. *Yaş psixologiyası* təlim və tərbiyə şəraitində müxtəlif yaşlı uşaqların psixikasının inkışaf dinamikasının qanunauyğunluqlarını və psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənir. *İnkışaf psixologiyası* psixoloji elm sahələrindən olmaqla uşaqların psixi xüsusiyyətlərinin yaşla bağlı inkışaf problemlərini özündə əks etdirən sahədir. *İnkışaf psixologiyası* bir yaşdan digər yaşa keçidin xüsusiyyətlərini, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini tədqiq edir. Göründüyü kimi, psixologiyanın adı çəkilən sahələri ayrıca bir sahə olsalar da, onların bir-birinə yaxınlığı da mövcuddur. Bu baxımdan bir-birinə yaxın olan belə sahələrin adları və onlara aid olan terminlər dildə sinonim kimi işlədilir. Məsələn, *yaş, uşaq və inkışaf psixologiyaları* müxtəlif adlarla adlansa da, bunlar bir-birinə çox yaxındılar və ya üçündə də təxminən oxşar məsələlərdən bəhs edilir. Fikrimizcə, belə ifadələr yaxın mənalı olaraq sinonimik xüsusiyyətə malik olurlar: *yaş psixologiyası – uşaq psixologiyası – inkışaf psixologiyası*. Buna görə də “yaş psixologiyası uzun müddət uşaqların yaş xüsusiyyətlərini öyrənmiş və uşaq psixologiyası adlanmışdır” (2, s. 33).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, sinonimlik digər sahə terminologiyalarında özünü göstərdiyi kimi, psixologiya terminologiyasında da özünü göstərir. Terminoloji sinonimlik təşkil edən psixologiya terminlərinin biri Azərbaycan dilinə məxsus olduğu halda, digəri ərəb-fars və ya Avropa dillərindən alınmadır; sinonim psixologiya terminlərinin bir qismi ərəb-fars dillərinə aid olduğu halda, digər qismi Avropa mənşəli və ya yalnız Avropa, yaxud yalnız ərəb-fars mənşəli terminlərdən ibarət olur. Bu da onu göstərir ki, dildə terminlərin sinonimliyi, əsasən, alınmalar hesabına mövcud olur, bu isə dilin kasıblığı deyil, zənginliyinə dəlalət edən mühüm amillərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Elmi və ədəbi dil məsələsi // Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 213-221.
2. Həbibli R. Nitqin elmi üslubu (psixologiya təmayülü). Dərs vəsaiti. Bakı: Təhsil EİM, 2013, 348 s.
3. Həsənova Ə.X. Terminologiyada çoxmənalılıq və onun mahiyyəti // Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 77-78
4. İsmayılova M. Terminşünaslığın əsas məsələləri. Bakı: Elm, 1999, 100 s.
5. Qurbanova L. Bir daha terminologiyada sinonimlik məsələsi barədə // Azərbaycan Dillər Universiteti, Elmi xəbərlər, № 4, Bakı: 2004, s. 84-87
6. Seyidəliyev N.F. Müasir Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 120 s.
7. Verdiyeva Z.H. Terminologiyada sinonimlik problemi // Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 68-71
8. Ибрагимбеков Ф.А. Некоторые вопросы психологической терминологии в азербайджанском языке. Ученые записки АПИ Языков им. М.Ф.Ахундова. № 6. 1958
9. Гречко В.А. Синонимия терминов. // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск: НГУ, 1974, с. 147-150
10. Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. Изд-во АН СССР, М., 1961, 158 с.
11. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва: 1955, 396 с.

Recai ÜNAL

Türkiyə, İstanbul Özel DİLMER Dil Okulu

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BAĞIMLI ÖGELİ BİRLEŞİK CÜMLE

Anahtar Sözcükler: *Çağdaş Türkiyə Türkçesi, Çağdaş Azərbaycan Türkçesi, sözdizimi, dizimbilgisi, cümlebilgisi, sentaks, dizimbetimi, dilbilgisi, gramer, dilbetimi, birləşik cümle, bağımlı ögeli birləşik cümle, tabeli mür ekkep cümle.*

Compound sentence with dependent item in Modern Turkey Turkish

Although the topic of compound sentence is issued in the grammatical, syntactic works dealing with Modern Turkey Turkish (MTT), this topic stays still as a problem generally. Besides, except for in a few scientific works, the phenomena of compound sentence with dependent item in MTT almost has not been examined at all. In our paper, we issue and examine the compound sentence with dependent item [It refers tabeli mürəkkəb cümlə in Modern Azerbaijani Turkish (MAT)], which is a specific kind of the compound sentence construction in MTT.

0. Giriş

Çağdaş Türkiye Türkçesi'ni (ÇTT'yi) ele alan dilbetimi (dilbilgisi, grammer), dizimbetimi (sözdizimi, İng. syntax, Fr. syntaxe) eserlerinde birleşik cümle konusu çok işlenmesine rağmen büyük ölçüde sorun olarak kalmaktadır. Ayrıca ÇTT'de bağımlı ögeli birleşik cümle olgusu birkaç bilimsel eser dışında hemen hemen hiç incelenmemiştir.

Çalışmamızda ÇTT'de birleşik cümlenin özel bir türü olan bağımlı ögeli birleşik cümleyi [Çağdaş Azerbaycan Türkçesi'ndeki (ÇAT'deki) tabeli mürəkkəb cümlə karşılığında] ele alıp incelemekteyiz.

1. ÇTT'de Yapılarına göre Cümle Türleri

Hem içerikçe (anlamca-işlevce), hem de biçimce bir öznesi olan, nesne ve belirteçlik (dolaylı tümleç ve belirteç tümleci) alabilen çekimli eylem (*verbum fini-tum*) bulduran, eşdeyişle yüklemine dildüzenegi zamanı, kip, görünüş, kişi-sayı kavramlarını karşılayıcı biçimler taşıyan, en az bir ögesi olan, birden çok ögesi olması durumunda ögeleri arasında karşılıklı özel anlamsal-işlevsel ilişkiler bulunan, biçimce, içerikçe bir bütünlük oluşturan ve bir bildirme, emir, yargı, istek, dilek, duygu, soru, koşul, durum,... v.b. anlatan dizim birimi olarak tanımlayabileceğimiz cümle (Ünal 2009:187-188) yapı bakımından bazı türlere ayrılır. ÇTT'de sözkonusu sınıflamanın ana çizgileriyle benzer kalsa da çok sayıda değişkesinin olduğu görülmektedir; aşağı yukarı her dilbetimi, dizimbetimi kitabı yazarının kendi-ne özgü bir yaklaşımla, özgün katkılarla cümleleri yapılarına göre sınıfladığını söyleyebiliriz.

Öncelikle; bize yardımcı olacağı düşünüldüğü ve çalışmamızda ilgili değerlendirilmelerine sık sık başvurulacağı için hem yazı, hem de konuşma dili yönünden çok benzer bir Türkçe değişkesi olan ÇAT için gerçekleştirilen yapıca cümle sınıflamasına bir göz atalım:

'I-Sadə Cümlə (ÇTT Yalın Cümle) (Bunun da birtakım alt türleri vardır, fakat asıl konumuz olmadığından burada belirtmeye gerek olmadığını düşünüyoruz), örn.:

'Mən Əhmədin Moskvadan qayıtdığını eşitdim.' (Müa. Az. Dili IV. Hissə / Sintaksis:299)

II-Mürəkkəb Cümlə (Birleşik Cümle), örn.:

'Mən eşitdim ki, Əhməd Moskvadan qayıtmışdır.' (a.g.e., a.s.)

A-Tabesiz Mürəkkəb Cümlə (Bağımlı Ögesiz Birleşik Cümle) (Bağ-laçlı/Bağlayıcı birimli ve Bağlaçsız/Bağlayıcı birimsiz alt türleri vardır), örn.:

'Açılmış səhərin ala gözləri,

Günəş səfəqlərlə bəzəyir yeri. (M. Rahim)' (Müa. Az. Dili-Sintaksis / 2. Kitab:170),

'Ay ana, ildə birçə gecə çillə çıxır, onu da deyə-gülə keçirmə-yəsən, doyunca oynamayasan... heç olarmı?' (Y. V. Çəmənəmli). (Müa. Az. Dili IV. Hissə / Sintaksis:302).

B-Tabeli Mürəkkəb Cümlə (Bağımlı Ögeli Birleşik Cümle) (Bunun da Bağlaçlı/Bağlayıcı birimli ve Bağlaçsız/Bağlayıcı birimsiz alt türlerine yer verilir).

1-Analitik Tipli Tabeli Mürəkkəb Cümlə, örn.:

'Doktor, təsəvvür edin ki, söhbət təkcə bu iki nəfər arasında getmir, bütün klinika bu barədə danışır (Ə. Babayeva)' (Müa. Az. Dili III. Cild / Sintaksis:388),

2-Sintetik Tipli Tabeli Mürəkkəb Cümlə, örn.;

'Sənin ürəyin varsa, mən canımı qurban verərəm (İ. Şıxlı)' (a.g.e., a.s.),

3-Analitik-Sintetik Tipli Tabeli Mürəkkəb Cümlə, örn.:

'Kim vətəni çox sevirsə, o, xalqın sevimsisidir' (a.g.e., 389)" (Ayrıca Müasir Azərbaycan Dili III. Cild Sintaksis, 1961: 350-389; Abdullayev 1974: 8-102; Əliyev 1992:15; Bayramov 1960: 9-43; Həsənova 1986: 6-28; Cəlilov 1983: 7-18; Müasir Azərbaycan Dili Sintaksis IV. hissə 1985: 23-24, 88-333; Mehmedoğlu 2001: 3-8, 107-116; Abdullayev, K. 1998: 125-177).

Burada; bağımlı ögesiz birleşik cümlede bileşen konumundaki cümlelerin eşit haklara sahip dizim birimleri olarak birleştiklerinin, bağımlı ögeli birleşik cümlede ise bileşen konumundaki cümlelerin bir sıradüzen (hierarchy) içinde, ana (baş, temel) cümle - yardımcı (budak, yan) cümle ilişkisi kurarak birleştiklerinin bu eserlerde vurgulandığını ve bunun önemli bir dizimbilimsel tutum olduğunu belirtelim.

ÇTT'de cümlelerin yapıca sınıflanması ise genel olarak şöyledir:

“1-Basit Tümce, örn.:

Bu millete hizmet eden , onun efendisi olur.

2-Birleşik Tümce

a-Şartlı Birleşik Tümce, örn.:

Bir millet sanattan ve sanatkârdan mahrumsa, tam bir hayata malik olamaz.

b-ki’li Birleşik Tümce, örn.:

Hiç bir zaman hatırımızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet, sizden fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ister.

3-Sıralı (Bağımlı, Bağımsız) ve Bağlı Tümce, örn.:

Türk neferi; kaçmaz kaçmak nedir bilmez.(bağımlı sıralı tümce),

Kapıda duran nöbetçi bile benden korkmaz; isterseniz kendisine sorunuz. (bağımsız sıralı tümce),

Kuvvet birdir ve o, milletindir. (bağlı tümce).” (Eker 2009:415-420)

Doğallıkla bu sınıflamanın daha özgün katkılı deęişikleri vardır. En bü-yük deęişiklikler birleşik cümle kategorisine yerleştirilen alt kategoriler dolayısıyla olmakta ve ölçüt olarak *yapımın* kapsamı genişletilmekle birtakım tür kaydırmaları, eklemeleri yapılmaktadır:

“1-basit cümle (phrase simple), örn.:

Turgut yarın şehirden tüfeęi getirecek.,

II-birleşik cümle (phrase composée)

A-tümleme birleşik cümle (phrase composée complétive)

1-tümleme şart cümlesi (proposition conditionnelle complétive),

örn.:

Biraz da kredi bulsam işe girişeceęim.,

2-ilinti zamiri cümlesi (proposition relative pronominale), örn.:

Evi öyle donattım ki, beęeneceksin.,

3-baęlam cümlesi (proposition conjonctive), örn.:

‘Hem ağlarım, hem giderim.’,

B-karmaşık birleşik cümle (phrase composée compléxe),

1-birleşik adfüil cümlesi (phrase composée substantive), örn.:

Böyle bir soruyla karşılaşmak beni şaşırttı.,

2-birleşik sıfatfüil cümlesi (phrase composée adjective), örn.:

‘Ürüyen köpek ısırmaz.’,

3-birleşik zarffül cümlesi (phrase composée adverbiale), örn.:

‘Dünyata pirince giderken evdeki bulgurdan olduk.’

[Ayrıca tüm birleşik cümlelerin yanyana(coordonée) ve altalta(subor-donée) türlerine yer verilir].”

(Banguoęlu 1986:523-586);

“1-Basit Cümle, örn.:

‘Rüzgâr, denizin yüzünü pürüzlendirerek küçük savaşlar yara-tyordu.’ (Makina),

2-Birleşik Cümle

a-Şartlı Birleşik Cümle, örn.:

‘Bir ay evvel sözümü dinleseydi başına bu felâket gelmeye-cekti.’ (9’uncu Hariciye Koęuşu),

b-İç İçe Birleşik Cümle, örn.:

‘Şark için, ölümün sırrına sahiptir, derler.’ (Beş Şehir),

3-Baęlı Cümleler

a-Ki’li Baęlı Cümleler, örn.:

‘Kızıl havaları seyret ki akşam olmakta.’ (Ahmet Hâşim),

b-Diđer Baęlama Edatlarıyla Kurulan Baęlı Cümleler, örn.:

‘Hava bulutlu ve durduęumuz tepe rüzgârlı idi.’ (Bize Göre),

4-Sıralı Cümleler, örn.:

‘Sarı çiçeęin saçları yolunmuş, kana bulanmıştı.’ (Azap Top-rakları).” (Karahan 1999: 61-67);

“Yapılarına göre Tümce Türleri:

1-Yalın Tümce, örn.:

Geldik.

Öğrenciyim.

Düğüne gittim. (Ahmet Rasim),

2-Bileşik Tümce

a-Girişik Tümce, örn.:

Görünen köy kılavuz istemez. (Atasözü),

b-Kaynaşık Tümce, örn.:

'Elli altmış günlük bir ayrılık için bu kadar telâş ayıp değil mi?' diyordu. (Reşat Nuri Güntekin)

c-Koşul Tümcesi, örn.:

'Bir gemim olsa gözümü kapar, Kabataş'ın önüne demir atardım.' (Ömer Seyfettin),

ç-İlgi Tümcesi, örn.:

'Bilelim ki millî benliğini bilmeyen milletler başka milletlere yem olurlar.' (Atatürk),

d-Katmerli Bileşik Tümce, örn.:

'Anlatacak olursam, onların kimsede merak uyandırmadı-ğını görünce kıymetlerinden –yani kendi kıymetlerinden- şüphe etmek tehlikesini göze almak istemiyorum.' (Ataç),

Bağlanışlarına göre Tümce Türleri:

Sıralı Tümce

a-Bağımsız Sıralı Tümce, örn.:

'Hayat bir kumardır, kazanmak için maharet kadar da iyi zar lâzımdır.' (Cenap Şehabettin),

b-Bağımlı Sıralı Tümce, örn.:

'Biz doğrudan doğruya milliyetseveriz ve Türk milliyetse-veriyiz.' (Atatürk),

c-Açıklamalı Sıralı Tümce, örn.:

'Sevmem roman sözünü:Türkçe değil, üstelik r ile başlı-yor.' (Ataç),

ç-Karma Sıralı Tümce, örn.:

'Asker başını çevirdi, işi anladı ve birden yere atladı.' (Halit Ziya Uşaklıgil),

Kuruluşlarına göre Tümce Türleri:

1-Düz Tümce, örn.:

'Dil içtimâ bir müessesedir, tabî bir uzviyettir.' (Hüseyin Cahit Yalçın),

2-Devrik Tümce, örn.:

'Sakla samanı, gelir zamanı.' (Atasözü),

3-Ayraç Tümcesi, örn.:

'Ben, görüyorsunuz, ne türlü manevî mesuliyetler arasında-yım...' (Ahmet Rasim),

4-Kesik Tümce, örn.:

'-Burası mağara mıdır?

-Evet! (Burası mağaradır).

-Yanlış olacak köylü ağa, bunun adı Kerem Çeşmesi değil mi?

-Yooo. (Bunun adı Kerem Çeşmesi değildir.)' (Aka Gün-düz)" (Dizdaroğlu 1976: 187-281).

Gördüğümüz kadariyle ÇTT cümlelerini yapıcı sınıflandıran dilbilimci araştırmacıların eserlerindeki sınıflandırmalarda ve cümle örneklerinde birçok ay-nılık ya da benzer yön bulunsa da az veya çok değişik olma çabası da gözden kaçmamaktadır.

Birbiriyle kolaylıkla karıştırılabilecek gibi görünen ve genellikle de öğre-timinde güçlük çekilen bağımlı sıralı, bağımsız sıralı ve bağlı cümleler konusunda-ki şu açıklamalar bizce oldukça yardımcıdır:

Sıralı tümce (coordinate sentence), yapıcı ve / veya anlamca birbirine bağlı; ancak yalnız kullanıldıklarında kendi içinde anlam bütünlüğü bulunan tüm-celerden oluşan birleşik tümce türüdür.

Ögelerinden en az biri veya yüklemelere gelen ekleri ortak olan sıralı tüm-celere bağımlı sıralı tümce adı verilir. Aralarında yalnızca anlam ilgisi bulunan sı-ralı tümcelere ise bağımsız sıralı tümce (parataxis) denir.

Aslında bağlı ve sıralı tümceler arasında kesin bir ayırım yoktur.Bağlama edatlarıyla (bağlaç) birbirine bağlanmış ve aralarında anlamca ilişki bulunan tümcelere bağlı tümce adı da verilir (Eker 2009:420).

II. ÇTT'de Bağımlı Ögeli Birleşik Cümle

Daha önce belirtiltiği gibi bağımlı ögeli birleşik cümlelerin bileşen cümleleri ast (yardımcı cümle)-üst (ana cümle) ilişkisiyle, diyesimiz, hiyerarşik bi-çimde, yani bir cümle öteki cümlelerin ögesi olacak şekilde birbirine bağlanır. Bura-da bağımlı ögeli birleşik cümlelerin ayırıcı özelliği konumundaki oluşumunu daha iyi açıklamak için bir dizi tanıma ve ek bilgiye gereksinmemiz var. Öncelikle onla-rı verelim.

Bilindiği üzere bir **ana (temel, baş) cümle** ile onun anlamını bütünleyen bir ya da birden çok yardımcı (yan, budak) cümleden yahut ara cümleden oluşan cümleye **birleşik cümle**(İng. compound sentence, Fr. phrase composée) denir (Ünal 2009: 188).

Çekinli bir eylemden (verbum finitum) sonra getirilen –özellekle- ki bağlacıyla, başka bazı bağlaçlarla ve bağlayıcı ögelerle ya da dilek-şart kipi veya şartlı birleşik zaman kipleriylekurularak ana cümleye bağlanan, anılan kiplerle oluşan yapıyla bağımsız kullanılmayan, birleşik cümlelerin yardımcı bileşenine de yardımcı (yan, budak) cümle (İng. subordinate clause, Fr. proposition subor-donée) deriz(a.g.e., a.s.).

Ayrıca **birleşikbir cümledeyardımcı cümlelerle ara cümlelerin bağlı ol-duğu ve ana düşünceyle asıl anlatılmak istenen kavramı taşıyan cümleye ise ana (temel, baş) cümle**(İng. *main sentence, Fr. proposition principale*) denmektedir (a.g.e., 189).

ÇTT’de cümle öğeleri şunlardır:**Ana ve Zorunlu Öğeler** : yüklem, özne (sözcük olarak ayrıca belirtile de, belirtilmese de), nesne (yüklemde geçişli eylem bulunması durumunda); **Yardımcı ve Seçimlik Öğeler** : belirteçlik (tümleç),bağla-yıcılar ve katkı vericiler (Ünal 2010: 4).

ÇAT’de de cümle öğeleri hemen hemen koştur biçimde değerlendirilir: ‘**Baş üyvlər (Ana öğeler):mübtəda (özne), xəbər (yüklem);İkinci dərəcəli üyvlər (İkinci dereceli öğeler):tamamlıq [tümleç, tamlayıcı, belirteçlik](vasitəli-vasitə-siz) (dolaylı-doğrudan, düz, dolaysız), tə’yin (niteleyici, belirten), zərflik (belirteç-lik, zarflık)**’ (Müa. Az. Dili IV. Hissə / Sintaksis: 114-189; Mehmedoğlu 2001: 61-101).

Ayrıca ÇAT dizimbetimi çalışmalarında dizimsel ilişkilerin iki ana türün-den söz edilir: **1-Bağımlı Ögesizlik (Tabesizlik), 2-Bağımlı Öğelilik (Tabelilik). BağımlıÖgeliliğin** alt türleri olarak da **Uzlaşma (Uzlaşma, Uyumluluk), Yönetme (İdarə), Yanaşma (Yanaşma)** ilişkilerine yer verilir (Müa. Az. Dili III. Cild / Sin-taksis: 43-145; Müa. Az. Dili IV. Hissə / Sintaksis: 22-36; Mehmedoğlu 2001: 3-60).Tüm bu dizimsel ilişkilerin sözcükler arasında ve çeşitli cümle öğeleri arasın-da olduğu belirtilir (a.g.e.’ler, a.s.’lar).

Birleşik cümlelerin bir türü olan bağımlı öğeli birleşik cümle dizimi anla-yışını ÇTT’de ilk olarak tanıtanlar ve bu Türkçe koluna ilk uygulayanlar Azerbay-canlı dilbilimciler Ələvsət Z. Abdullayev, Mehman Musaoğlu ile Alaeddin Meh-medoğlu’dur.

Musaoğlu’nun birleşik cümle dizimi anlayışına ilişkin olarak ÇTT’de uy-guladığı ve tanıttığı bir yeni yaklaşım ise bu tür cümlelerin üç kuruluş modelini içermektedir:*Subordinativ* (bağımlı öğeli, altalta, *tabeli, sübordinatif*), *Koordina-tiv* (bağımlı ögesiz, yanyana, *tabesiz, koordinatif*), *Korrelyativ* (bağımlı ögesize, *tabesize* daha yakın, bağlaşımlı, karşılıklı bağlanmalı, *korelatif*) modelleri (Musaoğlu 1993:19-25; -aynı araştırmacı- Musayev 1994:7-60).

Birleşik cümle kategorisi kapsamında bağımlı ögesiz birleşik cümle yapı-sının karşıtı olarak bağımlı öğeli birleşik cümle yapısı ÇAT dizimbetiminde olduk-ça geniş ve derin bir biçimde ele alınıp incelenmiş, araştırılmıştır. ÇTT dizimbeti-minde ise konu değişik adlar, başlıklar altında, çok da farkında olmadan, ama daha çok da yüzeysel olarak ele alınıp incelenmiş ve araştırılmıştır.

ÇAT’de bağımlı öğeli birleşik cümlelerin hem yapıca, hem de anlamca-iş-levce birçok türü belirlenmiş, bu türler başta Musaoğlu 1993 ve Mehmedoğlu 2001 olmak üzere bazı dizimbetimi çalışmalarıyla ÇTT’nin birleşik cümle düzeneği be-timlemesinde de yerini almaya başlamıştır.

III. Sonuç

Sonuç değerlendirmeleri ve önerileri olmak üzere şunlar belirtilebilir:

1-ÇTT’deki birleşik cümle anlayış(lar)ı, sınıflamaları ve örneklemleri son derece dağınık, karışık ve bulanıktır. Sözelimi bağlı cümleler ile bağımlı sıra-lı cümleler arasındaki ve bağımlı sıralı cümleler ile bağımsız sıralı cümleler arasın-daki ayrımlar, sınırlar netlikle belirlenememiştir. Bu konuda araştırmacıdan araştı-rmacıya bazan ayırtılı (nüanslı), kimileyin keskin ayrımlı yaklaşımlarla karşılaşıl-maktadır. Bu konudaki bir başka ilginç durum ise bağımlı sıralı, bağımsız sıralı ve bağlı birleşik cümlelerin bileşenlerinin birleşme-bağlanma biçimleri ile bunu sağla-yan bağlayıcı birimlerin niteliğidir; bir durumda bir çeşit, öbür durumda başka bir çeşit bağlaç ya da bir diğer bağlayıcı birim veya öge kullanımının öngörülmesinde esas olan ölçüt belirsiz kalmaktadır.

2-Ayrıca ÇTT’deki birleşik cümlelerin başka türleri olarak belirlenen iç içe birleşik, kaynaşık (her ikisi de aynı tür); ilgi, ilinti, ki’li birleşik gibi (her üçü de aynı tür) cümleler bağımlı öğeli birleşik cümle olarak değerlendirilmeye uygun-dur. 1. maddede sözü edilen bağımlı sıralı, bağımsız sıralı ve bağlı cümleleri ise bağımlı öğeli değil, bağımlı ögesiz birleşik cümle olarak ele almak daha uygun ola-caktır.

3-ÇAT’deki bağımlı öğeli ve bağımlı ögesiz birleşik cümle betimleme-leri çok daha net, belirli bir ölçüne (standarda) ve ölçüte dayalı, buna bağlı olarak da daha sağlam, daha derli topludur. Bu nitelikleri ÇTT’nin bağımlı öğeli birleşik cümle betimlemelerine kazandırmaya çalışan Azerbaycanlı bilginler Mehmedoğlu, Ə. Z. Abdullayev, Musaoğlu (Musayev) bu alanda oldukça olumlu, başarılı sonuç-lar elde etmişlerdir.

4-Türk dil bilginlerinden Banguoğlu’nun bazı değerlendirmeleri (altalta cümle:proposition subordonée, yanyana cümle:proposition coordonnée) bağımlı öğeli ve bağımlı ögesiz birleşik cümle anlayışıyla uyşur. Ancak aynı bilginin; bi-zim genişlemiş yalın cümle olarak gördüğümüz, içinde eylemsi (filimsi) öbeği bu-lunduran dizimsel yapıları birleşik cümle olarak gören ilk dilbetimi uzmanı olması ilginç, gelişik bir durumdur.

5-En son olarak bağımlı öğeli birleşik cümle betimlemelerinin ve bunla-rın sorunsuzca öğretiminin ulaşacağı son derece yüksek bilimsel düzey ÇTT üze-rindeki çalışmalarda yakalanabilirse, sözü edilen alanda ve genel olarak ÇTT di-zimdüzeneği betimlemelerinde yaşanan kavram kargaşası ile dağınıklık

giderilebi-lecek, bir toparlanma, bir düzelme sağlanabilecektir. Bu da doğrallıqla Çağdaş Türkiye Türkçesi'nin her düzlem ve düzeydeki öğretimine, eğitimsel çalışmalarına yansiyacaktır.

Kaynaklar

- 1 Abdullayev, Əlövsət Zakiroğlu (1974):Müasir Azərbaycan Dilində Tabeli Mürəkkəb Cümlələr, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
- 2 Abdullayev, Əlövsət Zakiroğlu (1975): Türk Dillerinde Bağlımlı Birleşik Cümlələrin Ev-rimi Üzerine, I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı'na Sunulan Bildiriler (Ankara, 27-29 Eylül 1972), Ankara , TDK Yay., s. 519-523.
- 3 Abdullayev, Kamal (1998):Azərbaycan Dili Sintaksisinin Nəzəri Problemləri, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
- 4 Banguoğlu, Tahsin (1986):Türkçenin Grameri, Ankara, TDK Yay.
5. Bayramov, Hüseyin (1960):Müasir Azərbaycan Dilində Tabesiz Mürəkkəb Cümlələr, Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.
6. Cəlilov, Firidun (1983):Mürəkkəb Cümlə Sintaksisi (Bağlayıcısız Tabeli Mürəkkəb Cümlələr), Dərs Vəsaiti, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
7. Deny, Jean (Tercüme Eden: Ali Ulvi ELÖVE)(1941):Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi), İstanbul, Maarif Vekâleti Nəşriyyatı.
8. Dizdaroğlu, Hikmet (1976):Tümcebilgisi, Ankara, TDK Yay.
9. Eker, Süer (2009):Çağdaş Türk Dili, Ankara, Grafiker Yay.
10. Əliyev, Ə. M. (1992):Tabeli Mürəkkəb Cümlələr və Onların Xüsusiyyətləri, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
11. Həsənova, Elmira (1986):Mürəkkəb Cümlələrin Polipredikativliyi (Dərs Vəsaiti), Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti.
12. Karahan, Prof. Dr. Leylâ (1999):Türkçede Söz Dizimi – Cümle Tahlilləri-, Ankara, Akçağ Yay.
13. Mehmedoğlu, Prof. Dr. Alaeddin (2001):Türk Dilinde Bağlımlı Birleşik Cümle Söz Dizimi, Adapazarı, Aşıyan Yayınları.
14. Musaoğlu, Doç.Dr.Mehman (1993):“Türk Lehçelerinde Birleşik Tümcelerin Dizimsel-Anlamsal Bağlılığa Göre Modelleri ve Türleri”, Dil Dergisi, Nisan 1993, S:19, Ankara, AÜTÖMER Yay., s.18-25.
15. Musayev, Mehman (1994): Türk Dillərində Tabeli Mürəkkəb Cümlə Filologiya Elmləri Doktoru Alimlik Dərəcəsi Almaq üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtoreferatı, Bakı.
16. Müasir AZƏRBAYCAN DİLİ IV. HİSSƏ / Sintaksis (1985):Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
17. Müasir AZƏRBAYCAN DİLİ-Sintaksis 2.KİTAB (1962): Bakı, AZƏR-TƏDRİSNƏŞR.
18. Müasir AZƏRBAYCAN DİLİ III. CİLD / Sintaksis (1981):Bakı, Elm Nəşriyyatı.
19. Ünal, Recai (2009): Türkiye Türkçesi Dizimbilgisi Çalışmalarında Cümle/ Yan Cümle Sorunu, IV. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı [(26-28 Eylül 2009, Bilkent Üniversitesi-Kırım Devlet Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi, Akmesçit (Simferopol) / Kırım] Bildiriler Kitabı, Kırım Simferopol (Akmesçit), Bilkent Üniversitesi Yay., s. 184-193.
20. Ünal, Recai (2011): Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Çokyüklemlili Yapılar, X. Dil, Yazın ve Değişbilimi Sempozyumu (3-5 Kasım 2010, Gazi Üniversitesi, Ankara) Bildiriler Kitabı, 2. Cilt,Ankara, Bizim Büro Basımevi, s. 449-455.

KÖNÜL FƏRƏCBƏYLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNDƏ YUXARI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN EŞİDİB-ANLAMA VƏRDİŞLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI APARILAN EKSPERİMENTAL TƏDRİS VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Açar sözlər: eşidib-anlama,şifahi nitq,kontekst

The experimental results of developing language university students listening skills in English

The article deals with the problem of working out, effective ways of listening skills of the students learning English for professional purposes. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target, language for communication. Listening comprehension is one of the most basic and important of the four skills in language teaching&learning. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate

effectively. Special attention should be paid to preparing materials and activities for listening comprehension. Preference should be given to authentic materials. Listening comprehension materials shouldn't be too difficult to comprehend.

Keywords: *listening, oral speech, context*

Keçirilən sorğu və müşahidələr onu göstərir ki, ingilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr tədrisin, o cümlədən eşidib-anlama tədrisinin ənənəvi, aktuallığını itirmiş üsullarla deyil, yeni tərzdə aparılmasını arzulayırlar. Aparılan təhlil eşidib-anlama təliminin təşkili və həyata keçirilməsində, materialların seçilməsində ciddi problemlərin mövcudluğunu üzə çıxartdı. Beləliklə də, eksperimental tədrisin vacibliyi təsdiqləndi və eksperimentin əsas məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi.

Eksperimentin təsvirinə keçməzdən əvvəl onun üç mərhələdən ibarət olduğunu və eksperimental tədrisin hər bir mərhələsinin konkret məqsədə xidmət etdiyini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, eksperimental tədrisin birinci mərhələsi müəyyənedici xarakter daşıyır. Adından məlum olduğu kimi, bu mərhələnin əsas məqsədi dil fakültələrinin aşağı kurslarında tələblərdə ixtisas dili ingilis dilində oxu qabiliyyətinin səviyyəsini müəyyən etməkdən ibarətdir. Qoyulan məqsədə nail olmaq istiqamətində aşağıdakı vəzifələrin icrası nəzərdə tutulur: 1) Eksperimentdə iştirak edən kontrol və eksperiment qruplarının təyin edilməsi; 2) Müəyyənedici ekspert qrupunun təyin edilməsi; 3) Oxu bacarıqlarının səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin müəyyən edilməsi; 4) Tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini ifadə edən göstəricilərin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsas meyarların sistemləşdirilmiş şəkildə işlənilib-hazırlanması; 5) Eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin cari səviyyəsinin əsas meyarlar üzərində yoxlanılması; 6) Müəyyənedici eksperimentin nəticələrinin təyin olunmuş əsas meyarlar üzrə yoxlanılması. Qoyulan məqsədə nail olmaq və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış eşidib-anlamanın kommunaktiv yönümlü təlim modeli işlənilib-hazırlanmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təklif etdiyimiz təlim modeli dil fakültələrində eşidib-anlamanın tədrisinin bütün mərhələlərində uğurla istifadə edilə bilər.

Eksperimental tədrisin I mərhələsində iştirak edən tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama bacarıqlarının səviyyəsini müşahidə etmək, yoxlamaq və qiymətləndirmək üçün ingilis dili fakültəsində dərs deyən təcrübəli müəllimlərdən ibarət ekspert qrupu yaradılmışdır. Tələbələrin ixtisas dilində eşidib-anlama vərdişlərinin və ümumiyyətlə ingilis dili fakültəsində eşidib-anlama təliminin vəziyyətini yoxlamaq və qiymətləndirmək üçün təcrübəli müəllimlərin cəlb edilməsində əsas məqsəd daha obyektiv və inandırıcı nəticələrin əldə edilməsidir. Beləliklə, müşahidə, yoxlama və qiymətləndirməni həyata keçirən ekspert qrupuna fakültədə fəaliyyət göstərən təcrübəli müəllimlər və dissertantın özü daxil edilmişdir.

Müəyyənedici eksperimentə cəlb edilmiş tələbələrin ingilis dilində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin ekspert qrupu tərəfindən yoxlanılması və qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər müəyyənləşdirilmişdir: 1) kəmiyyət göstəricisi; 2) keyfiyyət göstəricisi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eşidib-anlama vərdişlərinin bu gün geniş şəkildə yayılmış test üsulu ilə yoxlanılması və qiymətləndirilməsi qeyri-mümkündür. Bu da tələbələrin eşidib-anlama bacarıqlarının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini xeyli dərəcədə çətinləşdirir və onun subyektiv xarakterini şərtləndirir. Lakin bu heç də qiymətləndirmə prosesinin qeyri-obyektivliyindən deyil, qiymətləndirmənin tam obyektiv şəkildə həyata keçirilməsinin mümkün olmadığından xəbər verir.

Tələbələrin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə müəllimin səriştəsi və təcrübəsindən asılıdır. Lakin, zənnimizcə, kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri qiymətləndirmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır və həmin prosesdə yoxlayan və qiymətləndirən şəxslər qismində çıxış edən müəllimləri düzgün istiqamətdə yönəltməyə ləməkdir.

Müəyyənedici mərhələdə tələbələrə onlara təqdim edilən mətni dinləmək və müəyyən tapşırıqları yerinə yetirmək tapşırığı verilir. Kəmiyyət göstəricisi təqdim edilən mətnə olan dil materiallarının və nitq strukturlarının tələbələrin nitqində əks etdirilməsi ilə müəyyənləşdirildi. Keyfiyyət göstəricisi isə mətnin məzmununu adekvat şəkildə qavramaq bacarığının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə təyin edilirdi.

Eksperiment və kontrol qrupları üzrə əldə edilmiş nəticələrin müqayisəli təhlili eksperimentin I mərhələsində iştirak etmiş eksperiment və kontrol qrup tələbələrinin ingilis dilində oxu bacarıqlarının səviyyəsinin təxminən eyni olduğunu göstərir. Məsələn, kəmiyyət göstəricilərinə diqqət yetirdikdə 32,1% və 40,4%, 22,1% və 24,3%, 40,2% və 38,7%, 39,7% və 25,7% və s. göstəriciləri arasında kəskin fərq olmadığını görürük.

Mövcüd fərqlər isə qruplarda bəzi tələbələrin başqaları ilə müqayisədə daha hazırlıqlı olduqlarından xəbər verir. Eyni zamanda keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərini müqayisə edərkən həm kontrol, həm də eksperiment qruplarında tələbələrdə oxu vərdişlərinin müxtəlif səviyyədə olduğunu görürük. Daha etibarlı nəticələrin əldə edilməsi üçün biz ekspert qrupunun üzvləri olan təcrübəli müəllimlərdən tələbələrin oxu

vərdişlərinin səviyyəsini əks etdirən rəqəmləri şərh etməyi xahiş etdik. Aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1) Əksər hallarda tələbələr dinləmə üçün nəzərdə tutulmuş materialların seçilməsində iştirak etmir və nəticə etibarilə çox vaxt onlar üçün maraqsız olan mətnləri dinləməyə məcbur olurlar. Bu da tələbələri təlim prosesinin səmərəliliyini və müvəffəqiyyətliliyini şərtləndirən əsas amillərdən, maraq və motivasiyadan məhrum edir.

2) Müəyyənədiçi eksperimentdə iştirak etmiş tələbələr çox vaxt dinlənmiş mətndən ayrı-ayrı parçaları olduğu kimi, heç bir dəyişiklik etmədən, nitqlərində əks etdirməyə çalışırlar. Bu da əsas məqsədlərdən biri öyrənilən xarici dildə tənqidi təfəkkürün tələbələrdə inkişaf etdirilməsi olduğu təlim kontekstində qəbul edilməzdir. Tələbələrdə dinlənən materiallara yaradıcı münasibətin formalaşdırılması eşidib-anlama təliminin əsas prinsiplərindən birinə çevrilməlidir.

3) Çox vaxt ənənəvi, köhnəlmiş və günün tələblərinə cavab verməyən şəkildə keçirilir, eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş iş əksər hallarda aparılmır, bu istiqamətdə aparılan iş isə çox vaxt formal xarakter daşıyır, tələbələr dinlənən mətni danışır, müəllim və tələbələr isə ona məzmunla dair suallar verirlər. Verilən sualların böyük əksəriyyəti məzmunla deyil, ayrı-ayrı cümlələrə verilir. Bu tərzdə keçirilən eşidib-anlama təlimi tələbələrdə müvafiq oxu vərdişlərinin günün tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etmir.

4) Tələbələrdə lüğətlərdən istifadə etmək bacarığına gəldikdə, müəllimlər tərəfindən keçirilən sorğular və müşahidələr lüğətlərdən sui-istifadə hallarının geniş yayıldığını sübut edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin böyük əksəriyyəti ikidilli lüğətlərdən istifadə etməyə üstünlük verirlər. Mətnə olan söz və sözbirləşmələrinin mənalarnı tapmaq məqsədilə lüğətə müraciət etmək meylə müşahidə edilir. Bu da tələbələrin diqqətini yayındırır, dinlənən sətiraltı təlimə olduqca mənfi təsir göstərir.

5) Tələbələrin əksəriyyəti sətirlərarası məlumatı əldə etmək qabiliyyətinə malik deyil. Müvafiq işin aparılması gündəmdə olan ən əsas problemlərdən biridir.

6) Eşidib-anlamanın təliminə yönəldilmiş dərslərin sual-cavab dərslərinə çevrilməsi tendensiyası müşahidə edilir. Tələbələri fərziyyələr irəli sürmək, qrup və cütlük şəklində təşkil edilmiş müzakirələrdə iştirak edərək, fikir və rəylərin müstəqil, sərbəst, yaradıcı şəkildə, arqumentlərə istinad edərək, söyləmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində olan eşidib-anlama dərsləri ingilis dilini interaktiv şəkildə öyrənilməsini və nəticə etibarilə dil fakültələri tələbələrində ingilis dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşmasını təmin edir.

İngilis dili fakültəsinin III kursunda təhsil alan tələbələrinin orta hesabla 30-35 faizinin, yəni təxminən tələbələrin üçdə bir hissəsinin ixtisas dili ingilis dili olan eşidib-anlama vərdişlərinin aşağı səviyyədə olması, gələcək ingilisdili müəllimlərinin eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə qaldıracaq, onları müasir dövrün tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdıraraq təklif etdiyimiz eşidib-anlama kommunikativ yönümlü, interaktiv təliminə yönəldilmiş və dissertasiyanın II fəslinin birinci bölməsində təsvir edilmiş metodik sistemin sınaqdan keçirilməsi məqsədilə eksperimentin ikinci öyrədiçi mərhələsi keçirilmişdir.

Bu mərhələdə aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

1) İngilis dili fakültələrinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsini tələb edilən qloballaşma dövründə ingilis dili müəllimləri qarşısında irəli sürülən tələblərə uyğun olan səviyyəyə çatdırmaq üçün zəruri olan pedaqoji şərtləri müəyyən etmək, yeni metodik sistem işləyib-hazırlamaq və onu təsvir etmək.

2) Təklif edilən metodik model əsasında eksperimental tədrisi təşkil etmək.

Dil fakültələrinin yuxarı kurs tələblərinə ingilis dilində eşidib-anlamanın kommunikativ təliminə yönəldilmiş metodik sistemin işləyib-hazırlanmasından danışarkən, aşağı kurs tələbələrində ingilis dilində eşidib-anlamanın kommunikativ yönümlü təliminin nəzəri əsaslarının müəyyənənləşdirilməsi, auditoriya təcrübəsində mövcüd vəziyyətin öyrənilməsi, proqramlarda problemin qoyuluşu vəziyyətinin təhlili bizi tamamilə yeni problem baxımından mövcüd vəziyyəti radikal şəkildə dəyişdirə biləcək metodik sistemin işləyib-hazırlanmasının zəruri bir məsələ olduğunu sübut etdi.

Sorğular və müşahidələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumat ingilis dilində eşidib-anlama təliminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirəcəyimiz fəaliyyətin praktik istiqamətlərini müəyyənəşdirməyə imkan verib. Eksperimentin III mərhələsinin keçirilməsinə I mərhələdə iştirak etmiş həm eksperimental, həm də kontrol qrupların tələbələri cəlb edilmişdir. Həmin qruplarda ingilis dilində eşidib-anlama təlimi yuxarıda təsvir edilmiş metodik model və motivasiyaedici çalışmalar əsasında təşkil edilmişdir. Kontrol qruplarda isə oxu dərsləri ənənəvi üsullardan istifadə etməklə keçirilirdi.

Təklif etdiyimiz metodik sistemin və işləyib-hazırladığımız çalışmalar kompleksinin səmərəliliyini yoxlamaq məqsədilə eksperimentin III, yoxlayıcı mərhələsi keçirildi. Eksperimentin yoxlayıcı mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakılardır: 1) Eksperimentin öyrədiçi mərhələsində əldə edilmiş nəticələrin

yoxlanılması; 2) Əldə edilmiş nəticələr əsasında öyrədici eksperimentin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi; 3) Eksperimentin ümumi nəticələrinin sistemləşdirilmiş şəkildə təqdim edilir. Müəyyənedici eksperiment zamanı eksperiment və kontrol qrupların səviyyələri arasında ciddi fərqlər mövcud olmadığından, yaranmış fərqi öyrədici eksperiment nəticəsində əldə edilməsinə şübhə ola bilməz. Eksperimental tədrisin öyrədici mərhələsində yalnız eksperiment qrupların tələbələrinin iştirak etdiyi səbəbindən məhz bu tələbələrdə eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsində əhəmiyyətli yüksəliş müşahidə olunur. Kontrol qruplarda keçirilən təlim nəticəsində müəyyən yüksəliş müşahidə edilsə də, əldə edilmiş nəticələr eksperiment qruplarında daha mühüm yüksəliş olduğunu təsdiq edir. Yoxlama mərhələsində kontrol qruplarda əldə edilmiş nəticələr müəyyənedici eksperimentlə müayisədə tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinin kəmiyyət göstəricisi üzrə 3,9%, keyfiyyət göstəricisi üzrə 4,1% təşkil etdiyi halda, öyrədici eksperiment nəticəsində eksperiment qruplarında müvafiq göstəricilər 12,3% və 13,1% təşkil etmişdir.

Beləliklə, kontrol qruplarda müşahidə edilən səviyyə artımı 8%, eksperiment qruplarda isə səviyyə artımı orta hesaba 25,4% təşkil etmişdir. Əldə edilmiş nəticələrin təhlili əsasında öyrədici eksperimentin tələbələrdə oxu bacarıqlarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyini demək olar. Belə ki, təklif etdiyimiz, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, tələbələrin ehtiyac və tələbatları, arzu və maraqlarını nəzərə almaqla işlənilməli metodik model və kommunikativ yönümlü çalışmalar sistemi məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə eşidib-anlama təlimi prosesinə tətbiq edilərkən, eksperiment qrup tələbələrində eşidib-anlama vərdişlərinin səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi, tələbələrin eşidib-anlamanın təlimi prosesinə münasibətində müsbət xarakterli dəyişikliklər müşahidə edilir.

Qeyd edilməlidir ki, müəyyənedici mərhələdə eksperiment qrupları tələbələrindən bəziləri ingilis dilində əlavə materialların oxunulmasına olduqca az maraq göstərir, oxu dərslərində həvəsiz iştirak edir və oxunulmuş mətnləri olduğu kimi yadda saxlayıb danışmağa çalışırdılar. Onlara yaradıcı xarakterli tapşırıqlar təqdim edilərkən, tələbələr çətinlik çəkir və çoxsaylı problemlərlə qarşılaşırlar. Çox vaxt həm ekspert, həm də kontrol qruplarda tələbələr yaradıcı xarakterli tapşırıqları yerinə yetirməkdən imtina edirdilər. Yoxlayıcı mərhələdə, kontrol qruplarının tələbələrindən fərqli olaraq eksperiment qruplarının tələbələri yaradıcı xarakterli tapşırıqların yerinə yetirilməsində həvəslə iştirak edir, mövqe və rəylərini söyləməkdən çəkinmir, fərziyyələr irəli sürülür, cütlük və qrup şəklində təşkil edilmiş müzakirələrdə oxunulmuş mətnlərin məzmununa dair fikirlərini əsaslandırmağa cəhd edir. Öyrədici mərhələdə iştirak etmiş tələbələrin oxunun təliminə, oxumağa qarşıs münasibəti radikal şəkildə dəyişir. Eksperiment qruplarında tələbələr yalnız müsbət qiymət almaq və imtahanları vermək deyil, ixtisas dili olan ingilis dilinə yüksək səviyyədə yiyələnmək məqsədinə nail olmaq üçün çalışırlar.

Ədəbiyyat

1. Bley-Vroman R. Hypothesis testing in second language acquisition theory. *Language Learning*. 1986, № 36, 3, p.353-76
2. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранным языке. Баку: 2001
3. Dunkell, P.A. Developing Listening Fluency in G2. *Theoretical Principles and Pedagogical Consideration.* "The Modern Language Journal 70/2:1986.99-106
4. Field, S. The changing face of listening. *English Teaching Professional* 1998
5. Nunan D. *Language teaching methodology*. New York: Prentice Hall International, 1991, 264 p.

GÜLNARƏ ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

MAŞIN TƏRCÜMƏSİNDƏ POLİSEMANTİK SÖZLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ VƏ QURULUŞU

Açar sözlər: polisemantik sözlər, semantik təhlil, polisemiya, təbii dil, mənə

Semantic analysis and structure of the polisemantic words in the machine translation

Contemporary period organizes requirements and innovations with its existence. This century which is called the Century of Internet also firms its position in Linguistics such as the other fields. So, the Computational Linguistics which is one of the main significant fields of Linguistics endeavours to realize important researches in the Machine Translation near by the other various fields. One of these researches is the analyses and parsings in the Machine Translation. In this article the problems of semantic analysis and structure of the polisemantic words in the Machine Translation are touched.

Keywords: polisemantic words, semantic analysis, polisemy, natural language, content

"Roma bir günə tikilməyib" faktoruna qüvvət olaraq qeyd edək ki, təbii dil bir günə yaranmamışdır. Dillərin və dildə mövcud olan sözlərin yaranması prosesi tarixi səciyyəyə malikdir. Beləki, dillərdəki hər bir sözün və ya ifadənin öz yaranma tarixi, səbəbi və məqsədi vardır.

V.A.Poroşinin fikrincə hər kəs təbii dilin funksiyasını məlumatı ifadə edən vasitə kimi başa düşür. XX əsrin ortalarında yaranan Kompüter Dilçiliyinin funksiyalarından biri olan maşın tərcüməsinə ilk dəfə olaraq ABŞ alimləri müxtəlif təbii dillərdən ingilis dilinə tərcümələr etməyə çalışmışdılar [12,3].

Maşın tərcüməsi - bir dildən başqa dilə və ya dillərə bütöv və ya qismən tərcümə işlərinin kompüter vasitəsilə avtomatlaşdırılmış prosesidir. Tərcümə ümumilikdə insan zəkasının, insan yaradıcılığının ən zəngin və çətin sferalarından biridir [8,797].

Aydın ki, mürəkkəb təbii dilin tərcümə prosesi həllində, xüsusən semantik təhlillə bağlı olan məsələlərdə dil semantikasının formal təsviri zəruridir [12,3]. Dilçilikdə formal semantika təbii dildə mövcud olan ifadələr arasında məna əlaqələrin aşkara çıxarılması üçün verilmiş prinsiplərin dəqiq riyazi modellərinin qurulması ilə linqvistik mənanın başa düşülməsinə cəhddir[9].

Maşın tərcüməsində ən çətin mərhələ formalizəsi mümkün olmayan cümlənin semantik təhlilidir. Cümlənin semantik təhlili üçün semantik lüğətlər tərtib olunmalıdır. Təhlil prosesində ilk növbədə tərcümə ediləcək mətnin hansı elm sahəsinə aid olunması müəyyənləşdirilməlidir. Elm sahəsini avtomatik müəyyənləşdirmək üçün açar sözlərdən və tezaurus lüğətlərdən istifadə edilir və bundan əlavə mütləq konteksti nəzərə almaq lazımdır[5,55].

İşdə maşın tərcüməsində polisemantik sözlərin semantik təhlilinə və quruluşuna diqqət yetirəcəyik.

Dil daxilində ən çox dəyişikliklərə uğrayan sahələrdən biri semantikadır. İstər-istəməz hər dilin semantikasında bu dəyişiklər baş verir və bunlardır ki, dilin inkişafını, hərəkət və həyatını davam etdirir [3,311].

Conida Kanqyu Alban dili lüğətlərilə bağlı yazdığı məqaləsində qeyd edir ki, Alban dili lüğətində bir çox leksik vahidlər var ki, onlar öz monosemantiklik statusunu itirərək, polisemantik sözlərə çevrilmişlər. Belə misal göstərək, (*bull*)öküz-sözü 1980-ci il Alban dili lüğətində bu mənələrdə işlənmişdir:

- 1) iki-üç yaşlı buzov;
- 2) ən çox yatan adam(yatağan öküz);
- 3) enlikürək gənc adam(cüssəli adam).

Lakin 2006-cı ildə tərtib olunmuş Alban dili lüğətində əlavə məna lüğətə daxil edilmişdir, bu 12 zodiak bürcdən birinin adı idi: Öküz bürcü. Başqa bir nümunəyə baxaq: (*to attract*)*çəlb etmək*- sözü *çəzb etmək, çəkmək, bənd etmək, valeh etmək* mənələrində işlənmişdir. İndi daha bir mənada işlənir: *oddan çıxartmaq*. Bu cür nümunələri çox göstərmək olar[10,315].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin ifadəli, mənalı, ekspressiv mənbələrinin zənginliyi daha çox həmin dildə polisemantikanın nə dərəcədə inkişaf etməsindən asılıdır. Polisemantika sözün bir neçə leksik-semantik variantlarına sahib olmaq bacarığına malikdir. Omonimlik (mütləq və ya qismən) iki və ya daha çox fərqli leksemlər arasında olan əlaqə olduğu halda, polisemantika tək bir leksemin xüsusiyyətidir[11,68].

Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənələr onun məna çalarlığı adlanır. Bu məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlərə çoxmənalı- polisemantik sözlər deyilir[1,212].

Akademik V.V.Vinoqradova görə dil sistemini bilənlər üçün məna sabit, möhkəm, dəyişməz və ümumidir. Onun fikrincə qayda (sözün işlənməsi) bəzən ayırı, bəzən də az-çox yaxın mənələri olan polisemantik sözün mənələrindən birinin tətbiqi qaydasıdır[7].

Polisemantika nitqdə yox, yalnız dildə mövcuddur. Sözün mənası nitqdə kontekstualdır. Beləki, polisemantika dilin ünsiyyət, əlaqə funksiyasına qarışmır, yəni ona maneçilik törətmir.

Əksər təbii dillərdə polisemantika çox inkişaf etmişdir. Buna nümunə kimi ingilis, fransız və bir çox dilləri misal göstərmək olar. Məsələn, müasir ingilis dilində "*tail*" sözünün mənələrinə nəzər yetirək:

- 1) the back of the body of a bird, animal or fish that can be moved - quyruq (quşa, heyvana və ya balığa məxsus bədənin hərəkət edən arxa hissəsi)
- 2) the back/end of sth - bir şeyin axırı, sonluğu, (məs.the back of a cart ((arabanın arxası))
- 3) the meaning of plait belong to people, the back part of the hair from the top to the bottom - hörükcük (insan saçının arxa kökündən ucunadək forma ilə yığılmış hissəsi)
- 4) the meaning of the line of people that stand back by back - sıra, növbə ("çörək dükanının qarşısında quyruq vardı." (sıra) mənasında)
- 5) the back part of a plane - təyyarənin quyruğu
- 6) the back side of a coin that does not have a picture of the head of a person on it - reşka (metal pulun gerb olmayan dal üzü)

7) a long jacket divided at the back below the waist into two pieces that become narrower at the bottom, worn by men at very formal events - frak (kişilərə məxsus geyim növü, arxası iki hissəyə bölünmüş, arxa ucu dar uzun kostyum)

8) a person who is sent to follow somebody secretly and find out information about where that person goes, what they do - təqibçi, təqib edən, bir kimsəni arxasınca izləyən

9) the back part of sth/sb - dal, daldakı, geridəki

Bu mənaların hamısı bir-birinə yaxın mənəlidir, hər birinin izahında və işlənməsində "arxa, geri, dal" ifadəsi öz əksini tapır. Lakin bu mənələrdən yalnız biri ilk mənə, digərləri isə ondan törəmədir.

Azərbaycan dilçiliyində də polisemantika mürəkkəbliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, sözün mənalar sistemi əsrlərlə yeni mənaların köhnə mənələrə əlavə olunması və ya köhnə mənələri sıxışdırıb aradan çıxarması ilə inkişaf edir. Azərbaycan dilində polisemantik sözlərə daha çox əsas nitq hissələrindən olan isim, sifət və feillərdə [2] rast gəlinir.

Polisemantik sözün semantik quruluşunu təhlil edərkən, onun iki səviyyəsini fərqləndirmək lazımdır. Birinci səviyyədə sözün semantik quruluşu mənalar sistemi kimi izah edilməlidir, yəni bir polisemantik sözün iki və ya daha çox mənələri sistem şəklində göstərilməlidir. Sözün semantik strukturunun ikinci səviyyəsi isə kontekst daxilindəki komponentin üzvü kimi təhlil edilməlidir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki "düşmək" feilinin semantik quruluşunu təhlil edərkən, onu ilk növbədə mənalar sistemi şəklində göstərmək lazımdır.

Düşmək-

1. Arxası/ dalı üstə düşmək;
2. Qatardan düşmək;
3. Əldən düşmək;
4. Ruhdan düşmək;
5. Taqətdən düşmək;
6. Dərdə düşmək;
7. Əsir düşmək;
8. Təşvişə düşmək;
9. Yola düşmək;
10. İşə düşmək;
11. Gözü düşmək;
12. Gözdən düşmək;
13. Yalı artıq düşmək;
14. Dillərə düşmək;
15. Rəlsə düşmək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, polisemantik sözün semantik quruluşunun ikinci səviyyəsində təhlil apararkən, sözün kontekst daxilindəki mənasını komponentə uyğun şəkildə təhlil etmək lazımdır. Məsələn, Azərbaycan dilindəki "**acı**" sözünün ikinci səviyyədə təhlilini verək.

1. Şirin olmayan tam- acı dad;
2. Yalan olmayan həqiqət- acı söz
3. Xoşbəxt olmayan tale- acı həyat
4. Xatırlanılmayan düşüncələr- acı xatirələr;
5. Məhrəban olmayan ünsiyyət- acı dil;
6. Xoş olmayan xasiyyət- acı xasiyyət;
7. Sevinc verməyən gözyaşı- acı gözyaşları;
8. Kəmşirin, şirin olmayan nəsə - acıtəhər;
9. Şirin olmayan tərəvəz - acı bibər;
10. Şirin olmayan ədviyyat - acı istiot.

Qeyd edək ki, polisemantik söz tək bir leksemlə ifadə olunur. Omonimlik iki və ya daha çox fərqli leksemlər arasında olan əlaqə olduğu halda, polisemantika tək bir leksemin xüsusiyyətidir [8,68]. Bunu biz yuxarıda qeyd etdiyimiz "acı" sözünün təhlilini verərkən aydın şəkildə gördük. Belə ki, "acı" sözünün izahının hamısında "*mövcud olmamaq*" məfhumu, "yox" leksemi üzə çıxır.

Polisemantik sözlərin semantik quruluşuna iki cür yanaşma təsir göstərir: Diaxronik yanaşma və sinxronik yanaşma. Polisemantikanın diaxronik yanaşmasında söz özünün əvvəlki mənasını və ya mənələrini saxlamaqla yanaşı, eyni zamanda bir və ya bir neçə yeni mənələrdə işlənir, başqa sözlə, kontekstdən asılı olaraq yeni mənələr daşıyır. Məsələn, müasir ingilis dilində "**stol**" sözünün bir çox mənələri var:

- 1) Məbelin bir hissəsi (stol, stul və s.)
- 2) Stol arxasında oturan camaat

- 3) Stol üzərində olan yemək
- 4) Sərlövə
- 5) Daş plitələr (üzərində döyülərək sözlər yazılmış plitələr)
- 6) Daş plitələrə yazılmış nəsihətamiz sözlər (Bibliyadan)
- 7) Cədvəl (faktlar və ya fiqurları olan)
- 8) Dəzgah
- 9) Yayla (coğrafi termin)
- 10) Məcməyi

"Stol" sözünün bütün mənalari müasir ingilis dilində mövcuddur. Bu sözün ilk mənası qədim ingilis dilində işlənən "tabule" "taxta və ya daşın dəyirmi plitəsi" sözüdür. Qədim ingilis dilində "tabule" sözü latın dilindəki "tabula" sözündən götürülmüşdür. "Stol" sözünün digər mənalari ilkin mənadan götürülmüş və diaxronik olaraq yaranmışdır. Burada polisemantikanın diaxronik yaşamasında mənanın iki tipi üzə çıxır:

- 1) sözün ilkin mənası;
- 2) Sözün ikinci mənası (sonradan törəyən mənə).

Beləki, semantik dəyişikliklərin uğraması nəticəsində sözün yeni mənalari yaranır.

Polisemantikada sinxronik yaşama inkişafında sözün müxtəlif mənalariının sinxron zaman kəsiyində mövcudluğu müşahidə edilir. Bu cür yaşama görə mənanın iki tipi olduğu qeyd edilir:

- 1) Əsas mənə - tez-tez istifadə olunan mənədir ki, bu əsas mənə geniş kontekstdə işlənir.

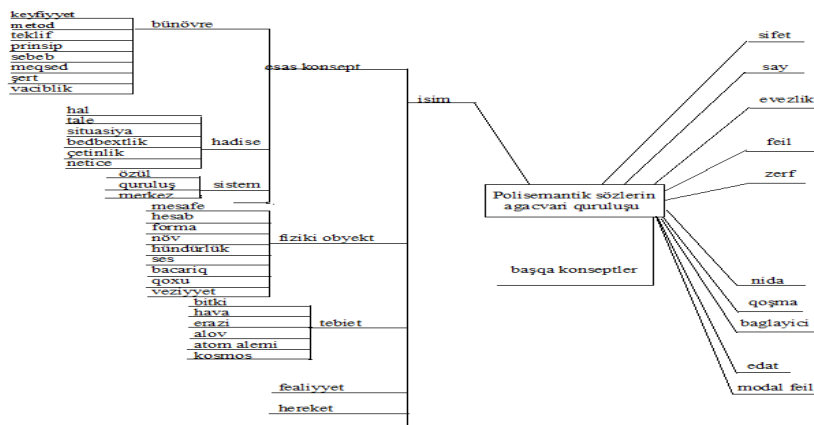
2) İkinci dərəcəli mənə - zaman-zaman rast gəlinən digər mənələrdir ki, bunlar yalnız müəyyən kontekst daxilində işlənir. Beləliklə, sözün semantik quruluşu hər iki səviyyədə tətbiq oluna bilər:

- a) müxtəlif mənələr çərçivəsində;
- b) hər bir ayrı mənə daxilində semantik komponentlər çərçivəsində.

Maşın tərcüməsində polisemantik təhlilin aparılması üçün ilk öncə polisemantik lüğət tərtib olunur. Lüğətdə çoxmənalı sözün mənalari qeyd edilir. Əvvəla, sözlər siniflərə, hansı nitq hissəsinə və digər qrammatik, leksik qruplara bölünür. Siniflərin bütün elementləri eyni semantik xüsusiyyətlərə malik olur. Semantik xüsusiyyətlər eyni olsa da, bu sözlərin hər birinin öz qrammatik xarakteristikası qurulmalıdır. Lüğət proqramlaşdırılaraq kompüterin yaddaşına yerləşdirilir. Proqramlaşdırma zamanı hər bir sinfin öz müəyyənedici kodu qurulur və proqrama daxil edilir. Təhlil zamanı kontekstə xarakteristik sözün uyğun mənası seçilərkən, təbii ki, həmin sözün özü yox, qarşısındakı kodlaşdırılmış rəqəmlər seçilir. Məsələn; belə bir sistem qura bilərik:

- \$0 Semantika
- \$1 Polisemantika
- \$110 İsim
- \$1100 İsim (Əsas Konsept)
- \$1100/01 İsim ƏK (Müərrəd Fikir)
- \$1101 İsim ƏK (MF) = Bünövrə
- \$11011 İsim ƏK (MF) Bünövrə Keyfiyyət
- \$1101111 İsim ƏK (MF) Bünövrə Keyfiyyət Konkret

Polisemantik sözlərin iyerarxik quruluşunu göstərəkən əvvəlcə nitq hissələrinə ayıraraq qruplaşdırmaq olar. Məsələn;

Maşın tərcüməsində semantik təhlil zamanı ilk öncə qrammatik, morfoloji [6] leksik və sintaktik təhlili [4] tamamlamaq lazımdır və bu əsas şərtidir. Bir polisemantik söz cümlə daxilində işlənərkən, həmin cümlənin avtomatik təhlilində ilk olaraq onun hansı kontekstdən çıxış etdiyini tapmaq lazımdır. Bunun üçün

əvvəlcə qrammatik və leksik təhlil bizə gərəkdir. Məsələn; belə bir cümlə işlədək, "*Gecə-gündüz səhər açır, gecə isə ləçəklərini yumur.*"

qrammatik təhlil		mənanın təsviri
Gecə-gündüz		
001	gecə-gündüz isim, ümumi isim, tək, mübtəda	çiçək adı
002	gecə-gündüz isim, ümumi isim, mürəkkəb, tək, mübtəda	gecə və gündüzü bildirən zaman
Səhər		
001	səhər zərf, zaman zərfi, zaman zərfliyi	günəşin doğduğu vaxt
002	səhər isim, ümumi isim, tək, mübtəda	günəşin doğduğu vaxt
003	səhər isim, xüsusi isim, tək, mübtəda	şəxs adı
Açır		
001	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	nəşə bir şeyi açmaq
002	açır feil, qayıdış feili, indiki zaman	nəyinsə açılması (gülün, havanın və s.)
003	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	kiminsə adına hesab, şot, nömrə və s. açmaq
004	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	mübahisə açmaq
005	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	kranı açmaq
006	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	yol açmaq
007	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	abidəni açmaq
008	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	sirri açmaq
009	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	paltarı, düyməni, kəməri açmaq
010	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	qarmağı, bağlamanı açmaq
011	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	düyünü, yumağı açmaq
012	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	xəmiri açmaq
013	açır feil, xəbər şəkli, indiki zaman, IIIşəxs tək	süfrə açmaq
Gecə		
001	gecə zərf, zaman zərfi, zaman zərfliyi	günəşin batdığı və qaranlığın düşdüyü vaxt
002	gecə isim, ümumi isim, tək, mübtəda	günəşin batdığı və qaranlığın düşdüyü vaxt
isə		
001	isə köməkçi nitq hissəsi,bağlayıcı	iki faktı, hadisəni və s. müqayisə etmək üçün istifadə olunan köməkçi vasitə
Ləçək		
001	ləçəklərini isim, ümumi isim, cəm, tamamlıq	çiçəyin ətirli, rəngli hissəsi
002	ləçəklərini isim, ümumi isim, cəm, tamamlıq	qadınların başlarına örtüyü parça (yaylıq, örpək)
Yumur		
001	yumur feil, qayıdış feili, indiki zaman	nəyinsə yumulması (gülün)
002	yumur feil, xəbər şəkli, indiki zaman	gözlərini yummaq və s.

Bu səviyyədə biz bir neçə alternativləri qeyd edirik ki, cümlənin morfoloji təhlili zamanı onlardan hansının kontekstdə daha uyğun olduğunu seçək. Beləki, "*gecə-gündüz*" sözü cümlənin əvvəlində mübtəda funksiyasında işlənir və bundan sonra Azərbaycan dilinin söz sırasına uyğun olaraq biz "*səhər*" zaman zərfini zərflik kimi yerində işlədirik. Bura qədərki təhlildə biz şəxs adı olan "*Səhər*" ismini də işlədə bilərik. Lakin təhlilin sonrakı mərhələsində biz bunun mümkünsüz olduğunu ayırd edəcəyik. Növbədə "*açır*" feili xəbər kimi öz yerini tutur və bununla da biz cümlənin bitdiyini görürük. Burada "*açır*" feili bir neçə mənada verilib. Lakin bizə lazım olan düzgün polisemantik sözü seçməkdir ki, həmin kontestdə uyğun olsun. Bizim təhlil üçün işlətdiyimiz cümlə mürəkkəb cümlədir. Buna görə intonasiya "," durğu işarəsindən sonra biz

təhlili davam etdiririk. Mürəkkəb cümlənin ikinci hissəsinin təhlili "gecə" sözü ilə başlanır və burada bu söz zaman zərfliyi funksiyasında çıxış edir. Sonra "isə" bağlayıcısı işlənir. "İsə" bağlayıcısı burada iki cümlə arasında qarşılaşdırma funksiyasını yerinə yetirir. "Ləçəklərini" ismi "isə" bağlayıcısından sonra işlənir və tamamlıq funksiyasında çıxış edir. Artıq "ləçəklərini" sözünün işlənməsi ilə biz əvvəldə dediyimiz fikri təsdiqləmiş oluruq. Cümlənin sonunda "yumur" feili işlənərək xəbər funksiyası daşıyır. Sonda bizə hər şey məlum olur. Söhbət burada şəxsdən yox, çiçəkdən və çiçəyin təsvirindən gedir. Cümlənin qrammatik, leksik, sintaktik təhlilini etdikdən sonra biz cümlənin semantik təhlilini apara bilərik.

İkinci mərhələdə qurulmuş polisemantik və semantik lüğətdən düzgün alternativlər seçilir.

	Formul	mənanın təsviri
Gecə-gündüz		
001 gecə-gündüz	\$140110000 ()	çiçək adı
002 gecə-gündüz	\$1401200000 ()	gecə və gündüzü bildirən zaman
Səhər		
001 səhər	\$33000000 ()	günəşin doğduğu vaxt
002 səhər	\$14012000000 ()	günəşin doğduğu vaxt
003 səhər	\$11000000000 ()	şəxs adı
Açır		
001 açır	\$30100000/01 ()	nəsə bir şeyi açmaq
002 açır	\$30120000/02 ()	nəyinsə açılması (gülün, havanın və s.)
003 açır	\$30120000/03 ()	kiminsə adına hesab, şot, nömrə və s. açmaq
004 açır	\$30120000/04 ()	mübahisə açmaq
005 açır	\$30120000/05 ()	kranı açmaq
006 açır	\$30120000/06 ()	yol açmaq
007 açır	\$30120000/07 ()	abidəni açmaq
008 açır	\$30120000/08 ()	sirri açmaq
009 açır	\$30120000/09 ()	paltarı, düyməni, kəməri açmaq
010 açır	\$30120000/10 ()	qarmağı, bağlamanı açmaq
011 açır	\$30120000/11 ()	düyünü, yumağı açmaq
012 açır	\$30120000/12 ()	xəmiri açmaq
013 açır	\$30120000/13 ()	süfrə açmaq
Gecə		
001 gecə	\$330000020/01 ()	günəşin batdığı və qaranlığın düşdüyü vaxt
002 gecə	\$170100000/040 ()	günəşin batdığı və qaranlığın düşdüyü vaxt
isə		
001 isə	\$6010000 ()	iki faktı, hadisəni və s. müqayisə etmək üçün istifadə olunan köməkçi vasitə
Ləçək		
001 ləçəklərini	\$140140000020 ()	çiçəyin ətirli, rəngli hissəsi
002 ləçəklərini	\$140140000030 ()	qadınların başlarına örtüyü parça (yaylıq, örpək)
Yumur		
001 yumur	\$30120000/010 ()	nəyinsə yumulması (gülün)
002 yumur	\$30120000/020 ()	gözlərini yummaq və s.

Semantik təhlil zamanı yuxarıda qurduğumuz süni cədvəldən uyğun mənalı formulu seçməklə təhlili davam etdirmək olar. Bizə lazım olan *001 gecə-gündüz* sözü *\$140110000()* formulu seçməkdir. Burada bu söz mərkəzi sözdür. Növbəti iş daha bir mərkəzi sözü, xəbər funksiyası daşıyan feili tapmaqdır. Bu sözə uyğun feil polisemantik söz olan "*açır*" feildir. Bizə lazım olan odur ki, bu polisemantik sözdən hansı kontekstdə uyğun gəlir. Söhbət çiçəkdən gedirsə, biz *002 açır* sözünün bu *\$30120000/02()* formulu seçirik. Artıq bizdə mərkəzi sözlər tapıldıqdan sonra işi davam etdirmək bir az da asanlaşır. Azərbaycan dilinin söz sırası qanununa uyğun olaraq mərkəzi sözlər arasındakı ikinci dərəcəli üzvləri seçmək lazımdır. İkinci dərəcəli üzv olan söz "*səhər*" sözüdür. Lakin bu söz həm zaman zərfi, həm ümumi isim, həm də şəxs adı- xüsusi isim kimi göstərilib. Təbii ki, mübtəda ilə xəbər arasında məna açıldığından, bizə məlum olur ki, söhbət çiçəyin açılma vəziyyətindən, açılma vaxtından gedir. Deməli biz "*səhər*" sözünün mənalı və formulları arasından yalnız vaxtı göstərən *001 səhər* zaman zərfinin bu *\$33000000 ()* formulu seçməliyik. Cümlə mürəkkəb cümlədir. Demək iş bir az da qəlizdir. Cümlədə daha bir xəbər mövcuddur. Bu xəbəri aşkara çıxarmaq lazımdır. Təhlili davam etdirək. Cümlədə bir mübtəda olduğundan biz ismi mübtəda kimi yox, ismin çıxış edə biləcəyi digər cümlə üzvü kimi axtarmalıyıq. İkinci tərəf "*gecə*" sözü ilə başlayır. Bu söz yuxarıda göstərdiyimiz cədvəldə həm isim, həm də zaman zərfi kimi göstərilib. "*Gecə*" sözdən sonra "*isə*" bağlayıcısı işlənib. Bu bağlayıcı cümlədə qarşılaşdırma funksiyasını yerinə yetirdiyindən, deməli cümlənin birinci hissəsindəki "*səhər*" sözünün qarşılığı işlənməlidir. Bu da "*gecə*" sözüdür. Birinci tərəfdə "*səhər*" sözü zaman zərfi olduğundan, deməli ikinci tərəfdəki "*gecə*" sözü də onun qarşılığı və ona uyğun olmalıdır. Həm də "*gecə*" sözü burada ismin çıxış edə biləcəyi digər cümlə üzvü olan tamamlıq funksiyasında işləmə bilmir. Yuxarıda qeyd etdik ki, ikinci hissədə mübtəda işlənməyib. Deməli nəticə etibarilə bizə lazım olan formul zaman zərfini göstərən və zərflik funksiyasında çıxış edən *001 gecə* sözünün bu *\$330000020/01()* formuludur. Yuxarıda qeyd etdik ki, ikinci hissədə bağlayıcı işlənmişdir. Bağlayıcının cədvəldəki formulu belədir: *001 isə \$6010000 ()*. Cümlədə daha bir isim işlənib. Bu "*ləçəklərini*" sözüdür. Bu sözün yuxarıdakı cədvəldə iki mənada işlənməsini göstərmişik. Amma bizə yenə də çiçək kontekstinə uyğun sözün formulu lazımdır. Buna uyğun olan *001 ləçəklərini* sözünün bu *\$140140000020 ()* formuludur. Cümləni yekunlaşdırmaq üçün növbəti xəbəri kontekstə uyğun tapmalıyıq. Bu söz "*yumur*" polisemantik sözüdür. Cədvəldə bu sözün ən az iki mənası yazılıb, lakin onlardan birincisi cümlənin mənasına daha çox uyğun gəlir. Həmin sözün formulu bu cür göstərilib: *01 yumur \$30120000/010()*.

Beləliklə biz ən azı sadə və süni halda yaradılmış cədvəl nümunəsilə polisemantik sözlərin ayrıca və ya cümlə daxilində, ümumən cümlənin semantik təhlilini aparmağa cəhd göstərdik. Amma təbii ki, bunlar nəzəri cəhətdən yazılaraq göstərilir. Bu hələ bütöv bir işin heç bəlkə zərrəsi də deyil. Bizə lazım olan bütün bu işləri tam, dəqiq və dolğun şəkildə nəzəri cəhətdən işləmək və praktik olaraq sınaqdan keçirərək uğur əldə etməkdir. Düzdür, bütün bu işlər ilk öncə səbr, həvəs, istək, birgə əmək və yüksək maliyyə tələb edir. Lakin inanıram ki, yaxın gələcəkdə bütün bunların hamısına biz nail olacağıq.

Ədəbiyyat

1. A.Sadıqova "Mürəkkəb və çoxmənalı sözlər, fərqi, müqayisəli təhlili və əhəmiyyəti", Filologiya məsələləri, Bakı 2013, №4, səh.445
2. Ə.A.Əliyev "İngiliscə-Azərbaycanca maşın tərcüməsi sistemində feilin çoxmənalılığının alqoritmik həlli", Fil.ü.f.d. DAB, 2012
3. H.Xoşbatini "Arqoların semantik baxımdan dəyişməsi", "Bəkir Çobanzadə və Türkologiyanın Müasir Problemləri" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, səh.359
4. K.A.Vəliyeva "Mətnin avtomatik sintaktik təhlili və sintezi", DDA., B., 1996
5. K.A.Vəliyeva "Azərbaycanda riyazi dilçiliyin müasir vəziyyəti", Türkologiya, Bakı-2014 №1, səh.95
6. M.Ə.Mahmudov "Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi", DDA., B., 1994
7. Виноградов В.В., "Лексикология и лексикография", Избранные труды, Москва, "Высшая школа", 1978
8. Daniel Jurafsky and James H. Martin "Speech and Language Processing", Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, p.950
9. Formal semantics (linguistics) - Wikipedia, the free encyclopedia.html
10. Jonida Cungu, ""The Study of Univocal and Polisemantic Words from "The Albanian Nowadays Language Dictionary" 1980 to "The Albanian Language Dictionary" 2006"", Academic Journal of Interdisciplinary Studies, Rome, Vol 2, No 4. p.318
11. John Lyons "Linguistic Semantics: An Introduction", Cambridge University Press, 1995, p.375
12. Poroshin V.A. "Semantic analysis of Natural Language", p.14

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİNDƏ ƏL
SOMATİZMİNİN SEMANTİK VƏ SİMBOLİK TƏRƏFLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan dili, rus dili, frazeoloji birləşmə, əl somatizmi, semantika, simvolika

**Semantic and symbolic sides of somatism hand in phraseological units of
Azerbaijani and Russian languages**

*Somatisms in different cultures have symbolic meaning. They are used in language in a figurative sense in metaphors, proverbs and phraseologisms. Native speakers resort to the help of words, calling parts of the body, to describe a wide variety of spheres of human activity. The term *рука* / əl has many symbolic meanings. Somatism *рука* / əl symbolizes protection, strength, generosity, hospitality, etc. In this article we have tried to give an overview of the symbolic use of the term *рука* / əl in Azerbaijani and Russian cultures.*

Keywords: Azerbaijani language, Russian language, phraseological units, somatism hand, semantics, symbolics

Aristotelə görə əl “alətlər alətidir”. Kvintilian deyir: “Söyləyə bilərik ki, əllər demək olar ki, danışrlar. Məgər biz tələb edərkən, söz verərkən, yekun vurarkən, hədələyərkən, yalvararkən, ikrah və qorxunu, sual və inkarı ifadə edərkən onlardan istifadə etmirikmi? Məgər sevinci, kədəri, etirafı, tənbehi, peşmanlığı, ölçünü, miqdarı, sayı və vaxtı demək üçün onlardan faydalanmırıqmı? Məgər həyəcanlandıran və qadağa qoyan, razılıq, təəccüb, utanc ifadə edən onlar deyilmi?” (5,278). Danışq etiketində, jestlərdə əllər əvəzəlməzdir. Azərbaycan və rus xalqlarının uzaq keçmişinə söykənən, siyasi, ticari və mədəni əlaqələr nəticəsində meydana gələn ortaq jestlər kifayət qədərdir. Zamanla frazeoloji birləşmələrə çevrilmiş belə jestlər dildə insanın əhval-ruhiyyəsini, emosiyalarını, xarakterini, eləcə də onun hərəkət və ya davranışını ifadə edirlər: *əl qaldırmaq-поднимать руку, əli ağzında qalmaq (təəccüblənmək)-разводить руками, əlini əlinə vurmaq-всплеснуть руками, əllə görüşmək-здороваться за руку, əlini sıxmaq-жать руку, əl çalmaq-бить в ладони (ладони)*. Q.E.Kreydlin bunları jest frazeologizmlər (“жестовой фразеологизм”) və ya jest frazemlər (“жестовая фраза”) adlandırır (4,58). Əl jestlərinin bir çoxu bütün dünyada eyni mənə daşıyır; əllərin yuxarı qaldırılması müqavimətə son qoymaq, mərhəmət diləmək ifadə edir: *əllər yuxarı!-руку вверх!*

Əl dostluq, etibarlılıq, sədaqət rəmzidir; insanlar bir-birilə rastlaşanda əllə görüşər, tərəflər müəyyən razılığa gələndə bir-birinə əlini uzadarlar: *derжаться рука об руку-əl-ələ vermək, razılaşdıq-no рукам*. Birini razı salmağa, inandırmağa çalışarkən də insan öz əlindən məhrum olmağa hazırdır: *əlimi kəsəram-даю (дам) руку на отсечение, əllərim qurusun-отсохни у меня руки*. İnsan dürüslüyünü sübuta yetirmək, verdiyi vədlərə əməl edəcəyinə ətrafdakıları inandırmaq üçün əlini müqəddəs kitaba, çərəyə, yaxud da sinəsi üzərinə qoyardı: *əlini ürəyinə qoyaraq-положа руку на сердце*. Əgər yalnız bir hərəkət – oğurluq edərdisə, cəza olaraq əllərindən məhrum olardı.

Əl qayğı, diqqət və sevgi nişanəsidir: *əl üstə gəzdirmək-носить на руках, evlənməyə razılıq istəmək-просить руки, elçi düşmək, hərisini almağa çalışmaq-искать руки, evlilik təklifi etmək-предложить руку и сердце*. Dastanlarımızda aşıqla məşuqun bir-birinə buta edilərkən əl-ələ verməsi bunu sübut edir: “Qurbaninin göz evi örtüldü, könül evi açıq idi. Onun yuxusuna Gəncə şəhərində Ziyad xanın qızı Pəri xanım girdi. Pəri xanımın əlini Qurbaninin əlinə verib, onları bir-birinə buta elədilər” (1,41).

Əl həm də hörmət, pərəstiş rəmzidir; qərb mədəniyyətində qadının və ya rahibin əlini öpmək adəti buradan qaynaqlanır. İslam dünyasında (xüsusən türklərdə) isə uşaqlar və gənclər müqəddəs bayramlarda yaşlı insanların əlini öpər, bunun qarşılığında onlara “*əl öpənlərin çox olsun*” deyilər. Əlöpmə adəti oğuzlardan gəlir. Kitabı Dədə Qorqudda övlad valideynlərinin, qız adaxlısının, igidlər tayfa başçısının əlindən öpərdi. Dastanda bir kimsə günahının bağışlanması üçün qarşısındakının əlindən öpərdisə, günahı bağışlanardı. Oğuzlarda qarşı tərəfə hörmət əlaməti olaraq əlini ürəyinə – bağına basıb salam vermək adəti olmuşdu: “Bərə çoban, irəğindən-yaqınından bəri gəlgi! Baş endirüb bağı başgil! Biz kafirə salam vergil!” (3,39). Əli ürək nahiyəsinə qoymaq qədim andıçmə ritualıdır. Bir çox ölkələrdə himn səslənəndə iftixar, hörmət əlaməti olaraq əl sinənin üzərinə qoyulur.

Əl demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə hakimiyyət, idarəçilik rəmzi olaraq gücü, qüvvəti bildirir. Dövlətlərin bayraq və gerblərində qılınca və digər hakimiyyət atributlarından yapışan əl təsviri bunu sübut

edir. Yüksək səlahiyyətlərə malik olan şəxsə dəstək lazım olduqda o, etibar etdiyi adamlardan birini özünə *sağ əl* (“*правая рука*”) seçir. Həmin adam işini ciddi, sərt şəkildə görərdisə, “*onun güclü əli var*” (“*у него твердая рука*”) deyərdilər. Bu baxımdan idarəçiliyə, rəhbərliyə sahib olmaq, özünü idarə etmək mənalərini daşıyan frazeoloji birləşmələr xüsusi maraq doğurur: *əлиндə tutmaq-держать в руках, öz əlinə almaq (keçirtmək)-взять в свои руки, əлиндən qarmaq (almaq)-прибрать к рукам, əлиндən tutub aparmaq-вести (водити) за руку, özünü ələ almaq-взять себя в руки*. Bu qrupdan olan bəzi frazeologizmlər üslubi cəhətdən neytral effektdə malikdirlər: *əldə etmək-иметь в своих руках, əldən ələ keçmək-из рук в руки, əldən ələ vermək-с рук на руки, öz əlimizdədir-в наших руках*. Sadalanan bu frazeoloji qruplara semantik cəhətdən antonim olan frazeologizmlər isə nəyinsə çatışmazlığı, itirilməsi və ya ondan qurtulmaq mənalərinə gəlir: *əлиндən buraxmaq-уйти из рук, əлиндən qaçırmaq-выпустить из рук*.

Əl komponentli frazeoloji birləşmələrin bir hissəsi insan şəxsiyyətini simvolizə edir. İnsan xarakterinin müsbət və mənfi tərəflərini səciyyələndirmək üçün əllər ən yaxşı vasitədir: *yaxşı əllərdə olmaq-(быть) в хороших руках, etibarlı əllərə (düşmək)-в надежные руки (попадать), əli təmiz olmaq-быть чистым на руку, əli yüngül-легко на руку, əliaçıqlıqla-на широкую руку, yardım əlini uzatmaq-протянуть руку помощи, əl tutmaq-подать руку, сильная рука-имеет чатан əl, özgə əli ilə ilan tutmaq-чужими руками жар загребать, əlini uyub aradan çıxmaq-умывать руки, ağır (zindan) əlli-тяжелая рука, hərtərəfli əlbir olmaq-играть в четыре руки, əliəyriklə dövlətlənmək, əliəyriyə getmək (uymaq)-грать руки, əli tutumsuz-дырявые руки, əliuzun, əliəyri-длинные руки, əлиндə qan ləkəsi var-руки запятнаны*. Əl universal əmək orqanı kimi mühüm vəzifə daşıyır. Belə ki, insanın dünyada əldə etdiyi bütün nailiyyətlər, maddi və mənəvi dəyərlər bu orqanla bağlıdır: *əlləri qızıldır - золотые руки, əлиндən hər iş gələn-мастер на все руки, əli iş axtarır-дело горит в руках, əlini boş qoytur-не покладая рук, əllərini qabar etmək-мозолить руки, bir işdən ikiəlli yarımaq-ухватиться обеими руками, на скорую руку-əlüstü*. Dilimizdə dadlı yemək bişirən birinə “*əlinin duzu var*” deyirlər. Lakin zəhmətə alıxmayan əllər də var: *əli cibində gəzmək-ходить руки в брюки, ходит с протянутой рукой-əl açılıb dilənmək*.

İnsanın ilk say, hesab “*maşını*” elə onun öz əlləri olmuşdur (2,437). Bu fikri frazeoloji birləşmələr də təsdiqləyir: *əllə saymaq olar-по пальцам рук можно пересчитать, əlini uzatsan çatar-рукой подать, əlinin altında-под рукой*. “Bir şeyin az olduğunu bildirmək üçün bu gün də xalq arasında işlədilən “bu əllərim, ayaqlarım var olsun” deyimini isə insanların bərk ayaqda, başqa güman yeri görmədikdə özünün ilk əmək alətinə (eyni zamanda ölçü vasitəsinə) ümid bəslədiyini, ona arxalandığını göstərir” (2,453).

Azərbaycanlılar və rusların qədim inanclarına görə, əllərin şəfa vermək qabiliyyəti var: *əl qoymaq* – dua etməklə adamın (xüsusilə bərk qorxmış adamın) başına əl çəkərək icra olunan ayin. Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunda Xızır Buğacın yarasına əl çəkir, ölüm ondan yan keçir (3,32). Rus dilində “*как рукой сняло*” frazeoloji birləşməsi də xəstəlikdən və mənəvi ağrılardan qurtulmağı ifadə edir. İnanca görə, Çillə bayramında Xızır Nəbi əlini qovuta basardısı, həmin evə bərəkət gətirərdi (2,533). Allahə yaxın olan bəndənin əli də uğurlu və bərəkətlidir: *əлиндə ruzi olmaq, əli bərəkətli olmaq, bir əli yağda, bir əli balda, əli pulla oynamaq* və yaxud da, *əli gətirib-козырь (козыри) в руках, əlinə özü axıb gəlir-в руку просунуться (идет, плывет)*. Qədim dövrlərdən bu yana dini ayinlərin icrası zamanı əl başlıca funksiya daşımışdır. Yaradanla əlaqəyə girmək üçün əllər səmaya uzanıb ondan çıxış yolu, səadət diləmişdir: *əli duada, əli göydə olmaq*. Bu günümüzdə də rahiblər mehrabda diz çökərək əllərini sinəsində birləşdirir, tanrıya dualar edir, onun ədalətinə, cəza gününə inanır: *карающая десница правосудия, Божья десница, карающая рука*.

Əlin forması, onun üzərində olan qırışlarla insanın təbiətinə və ürək sirtinə bələd olmaq, keçmiş və gələcəyindən xəbər tutmaq olar: *əlinin içi kimi tanımaq-знать как свои пять пальцев*. Dilimizdə “*əlinin içini iyləmişdim?*” frazeoloji birləşməsi də buradan qaynaqlana bilər.

Əlin rəmzi mənasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, sağ əllə sol əl bir-birindən fərqli – əks mənalər ifadə edir. Bütün mədəniyyətlərdə üstünlük sağ ələ verilir, onun uğur daşdığına inanılır: “*sağ əlin qaşınsa, pul gəlir*”, “*sağ əlin başıma*”, “*sağ əlin verdiyini sol əl bilməməlidir*”. İslamda sağ əl sol əldən üstün tutulur: Qurani sağ əllə tuturlar, yeməyi sağ əllə yeyirlər və s. İnsanın sağında duran mələk onun yaxşı əməllərini yazır, solunda duran pis əməllərini. Kitabı-Dədə Qorqud dastanından məlum olur ki, oğuzlarda tayfa başçısının rəhbətini, güvənini qazanan onun sağında otururdu. Xristianlıqda da bu belədir: “İnsanın çarmıxa çəkilməsinə həsr olunan şəkillərdə yaxşı cinayətkar İsadan sağda, pis cinayətkar isə solda təsvir olunurdu. Məryəm sağda, müqəddəs İohann solda; kilsə sağda, sinaqoq solda təsvir olunur” (5,178). Hələ qədim Misir müqəddəs yazılarında sol və sağ əlin fərqləndirilməsi İncil ənənələrinə qədər davam edir və yeni dövrdə də öz əksini tapır. Bununla yanaşı mədəni ənənələrin əksəriyyətində üst paleolitdən başlayaraq, sol əl qadın simvolu kimi çıxış edir. Kişini sağ, qadını sol tərəflə bağlayan ayinləri arxeoloji məlumatlar da təsdiq edir (6,43-44). Yaşayış məskənlərinin qədim zamanlarda sol-qadın və sağ-kişi hissələrinə bölünməsi də məlumdur (6,44).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 392 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 568 səh.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 376 səh.
4. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. -М.: Новое литературное обозрение, 2002, - 592 с.
5. Купер Дж. Энциклопедия символов. М., «Золотой век», 1995, 401 с.
6. Мифы народов мира, Энциклопедия. Том II. М.: «Советская энциклопедия» 1987, 671 с.
7. Тагиев М.Т. Русско-Азербайджанский фразеологический словарь. Баку: Мутарджим, 2006, 352 с.

PƏRVİN BAYRAMOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

DANIŞIQDA İSTİFADƏ OLUNAN SÖZLÜ VƏ SÖZSÜZ VASİTƏLƏR

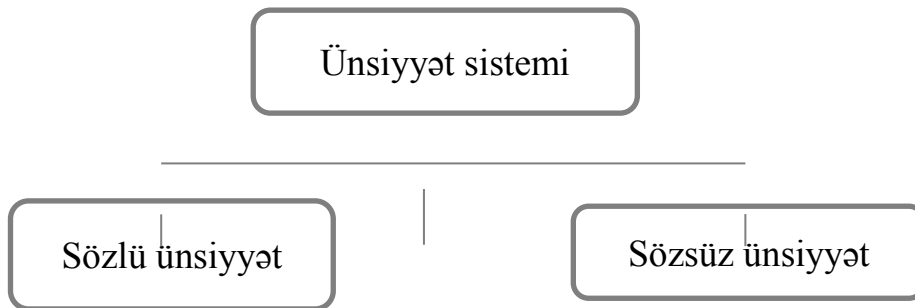
Açar sözlər: *dil, fonem, leksem, verbal, qeyri-verbal ünsiyyət*

The Verbal and non-verbal means used in the speech

The article is about of two types of communication system- verbal and non-verbal communication existence. At the same time, there are also the means of self-expression of both types. Phonemes, lexeme, morpheme and others are included in verbal communication tools. Clothing, body language, colors, schemes, pictures and so on. are related to word means of communication.

Keywords: *language, phoneme, leksem, verbal, non-verbal communication*

Kommunikasiya sözlü (verbal) və sözsüz (qeyri-verbal) olmaqla iki qrupa bölünür. Ümumiyyətlə, ünsiyyət sistemini sxematik olaraq belə göstərə bilərik:

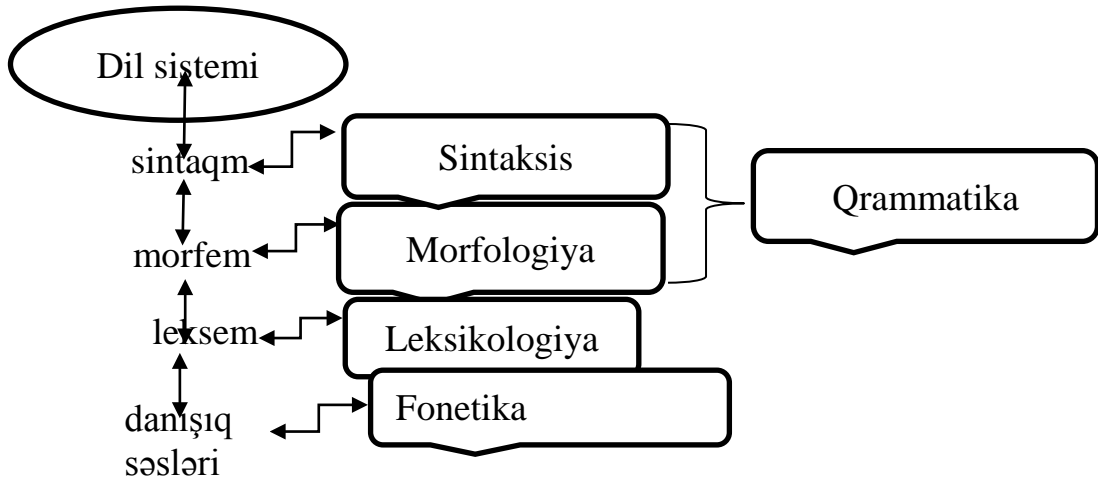

Təbii ki, prosesə xidmət göstərmək üçün verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri vardır. Əvvəlcə sözlü ünsiyyət vasitələrinə qısa şəkildə nəzər salaq.

Məlumdur ki, dil insanı digər canlılardan fərqləndirən, eləcə də onun cəmiyyət halında yaşamasını təmin edən böyük bir sistemdir. Ağamusa Axundov dilin mahiyyətini izah edərkən “insanlar arasında dilin ən vacib ünsiyyət vasitəsi olması o deməkdir ki, insanlar ilk növbədə, dil vasitəsilə bir-biriləri ilə əlaqə saxlayır və öz fikirlərini bir-birilərinə çatdırırlar” (1, s. 76) – deyə dilin fəlsəfəsini açmağa çalışmış, onun cəmiyyətdəki rolunu izah etmişdir. Onun toxunduğu maraqlı məsələ ünsiyyət prosesində dili ən vacib və ilk növbədə sözlərindən istifadə etməklə şərh etməsidir. Buna səbəb ünsiyyətə dildən başqa digər vasitələrin də xidmət göstərməsidir ki, bu da qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrini özündə ehtiva edir, ona görə də dilçi alim dili yeganə deyil, ən vacib ünsiyyət vasitəsi hesab edir.

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla bütöv bir sistemdir. Belə ki, həmin sistem fonetika, leksika, qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi bölmələri əhatə edir və bölmələrin hər birinin öz vahidi vardır. Dilin sistem olması fikrini ilk dəfə Humboldt irəli sürmüş, Boduen de Kurtene, Sössür və digər alimlər də bu ideyanı davam etdirmişdir. Demək olar ki, dilçilərin böyük bir qismi dilə sistem kimi yanaşmışdır. A.A. Reformatiski, Əbülfəz Rəcəbli, Ə.Dəmirçizadə, F.Veysəlli və b. (10, 6, 3, 8, 7). Ferdinand de Sössür isə dili işarələr sistemi adlandırmışdır. Əbülfəz Rəcəbli “Dilçilik tarixi” kitabında Sössürün dildəki fəaliyyətindən

yazarkən qeyd edir ki, “F.de. Sössürün dilçilik qarşısında ən böyük xidməti budur ki, o dili sistem kimi öyrənməyi əsaslandırır” (5, s. 365). Dilin sistemini sxematik olaraq belə göstərə bilərik:

Fonetika dildə mövcud olan danışiq səslərini (sait və samitləri) öyrənir. Dünyanın demək olar ki, bütün dillərində samit və sait səslər vardır ki, onlar da əvvəlcə hecaların, sonra sözlərin yaranmasında iştirakı qaçılmazdır. Çox zaman fonetikanın vahidi kimi fonemi qeyd edirlər. Bu fikirlə bağlı dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər.

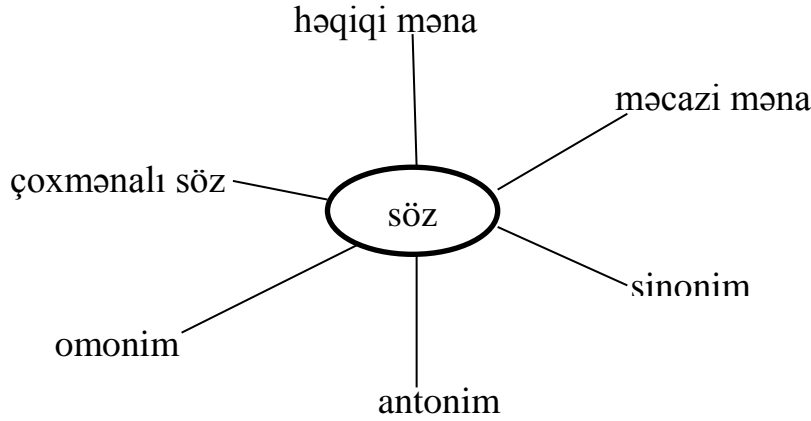
Dil sisteminin ən kiçik vahidi fonemdir. Fonem haqqında həm çoxlu, həm də müxtəlif fikirlər vardır ki, onların hamısını tədqiqat işinə sığışdırma bilmərik. Ona görə də fonemlə bağlı bir neçə əsas fikərə toxunmaqla kifayətlənirik.

Fonem terminini ilk dəfə Boduen de Kurtene işlətmişdir. Ondan sonra L.V.Şerba, L.R.Zinder, N.S.Trubeskoy, A.A.Reformatiski və başqaları fonem haqqında fərqli və maraqlı ideyalar irəli sürmüşdülər. Yeri gəlmişkən qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dilçiliyində fonem məsələsi ilə ilk dəfə Q.H.Ələkbərli məşğul olmuşdur.

Dil sistemində digər mühüm vahid leksemdir. Leksem leksikologiya bölməsinin vahididir. Fonemlərin məna fərqləndirmə xüsusiyyətinin nəticəsi olaraq çoxlu sayda leksemlər yaranır. Leksemə başqa cür söz də deyilir ki, bu “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” öz əksini tapmışdır. “Leksem is. [yun.] Dilçiliyin leksikologiya şöbəsinin vahidi; söz” (2, s. 247). Eyni fikrə biz “Dilçilik ensiklopediyası”nda da rast gəlirik. “Leksema – Dil strukturunun leksik səviyyələrinin vahidi: danışiq aktında müxtəlif formalarda təzahür edən söz”. (4, s. 381)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, leksem və ya söz leksikologiyada öyrənilir. Leksikologiya sözə müxtəlif baxımdan yanaşır. Dil sisteminin leksikologiya şöbəsi haqqında Səlim Cəfərov, Nəsir Məmmədov, Həsərət Həsənov və başqaları məlumat vermişlər. Səlim Cəfərov, Həsərət Həsənov və İsfəndiyar Həsənovun kitabı sırf leksikologiyaya həsr edilmişdir.

Deməli, söz və ya sözlər fonemdən daha böyük vahid olub dilin lüğət tərkibinə daxildir. Dildə mövcud olan bütün sözlər səslərin bu və ya digər formada birləşməsindən yaranır. Sözlərin səslərdən yaranması bizə əsas verir ki, leksika və fonetikanın bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edək. Ümumiyyətlə, dil səviyyələri qarşılıqlı şəkildə əlaqəlidir ki, onlar da sözlü ünsiyyət sisteminin qurulmasına gətirib çıxarır ki, belə olan halda dilin bir sistem olması fikri də öz təsdiqini tapmış olur. Leksemlər səslərdən daha çox ünsiyyətin qurulmasına təsir göstərə bilər, çünki onlar müxtəlif mənaların, fikir və ideyaların, düşüncələrin və s. dinləyəne ötürülməsində böyük rol oynayır. Belə ki, dildə mövcud olan hər bir sözün müəyyən mənası vardır ki, bəzən leksemin birdən də artıq mənası olur ki, bu da çoxmənalılığa (polisemantikaya) gətirib çıxarır. Bundan başqa dildə mövcud olan məfhumları ifadə etmək üçün eyni mənalı müxtəlif sözlərdən istifadə edilir ki, dilçilikdə belə leksemlər sinonimlər adlanır. Ümumiyyətlə, sözlə bağlı istənilən qədər fikir söyləmək mümkündür ki, onun hamısını burada qeyd etmək qeyri-mümkündür. Ona görə də, sözlə bağlı mövcud olan semantik məsələləri sxematik şəkildə belə verək:

Sözlü ünsiyyət vasitələri içərisində mühüm yer tutan vahidlərdən biri də morfezlərdir. Morfezlə bağlı dilçilər müəyyən fikirlər söyləmişdilər ki, həmin fikirlər də demək olar ki, bir-birinə yaxındır. Onlardan bəzilərinə nəzər salaq.

Məlumdur ki, morfem dil sisteminin morfologiya bölməsinin vahididir. Morfologiya ilə bağlı Muxtar Hüseyinzadə, Buludxan Xəlilov, Qəzənfər Kazimov və başqaları ayrıca kitab yazmışlar.

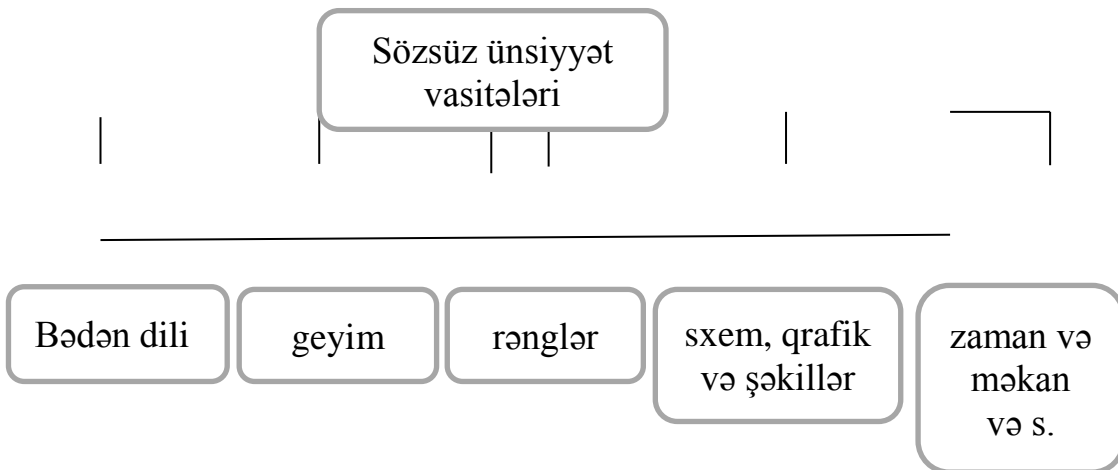
Dil sistemində qrammatikanın morfologiyadan başqa digər hissəsi sintaksisdir.

Sintaksis dildə mövcud olan söz birləşmələri və cümlələri öyrənir. Bu fikir demək olar ki, bütün dilçilik ədəbiyyatında öz təsdiqini tapmışdır. Cümlə fikrin ifadə olunmasında xüsusi rol oynayır. Sonralar dilçilik elmində baş verən araşdırmalar sübut etmişdir ki, sintaksisin ən böyük vahidi mətnədir.

Ünsiyyət prosesinin tamamlanmasına təsir göstərən, ayrıca kommunikasiya prosesini yarada bilən, eləcə də yuxarıda şərh etdiyimiz sözlü ünsiyyət vasitələrindən başqa, kommunikasiyada bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sözsüz ünsiyyət vasitələri də vardır. Coe Navvaro sözsüz ünsiyyət vasitələri haqqında aşağıdakı fikri bildirir:

“Sözsüz ünsiyyət, bədən dilinə, qeyri-verbal davranışlara istinad edir və məlumatın üz ifadələri, fiziki hərəkətlər, jestlər, toxunuş, duruş, bədən bəzəkləri ilə (zinət əşyaları, paltar, saç üslubu, tato və s.) ötürülməsini və qəbul edilməsini təşkil edir. (9, s.3).

Sözsüz ünsiyyət vasitələrinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

Qeyri-verbal ünsiyyətin ifadə vasitələri çoxdur və onlardan böyük bir qismi bədən dilinə daxildir.

Sözsüz ünsiyyət vasitələri içərisində bədən dili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bədən dilinə biz aşağıdakı komponentləri daxil edirik:

- 1) baş hərəkətləri
- 2) üz
- 3) gözlər və qaşlar
- 4) dodaqlar
- 5) əl və qol hərəkətləri (bura barmaqların da hərəkəti daxildir)
- 6) ayaq hərəkətləri
- 7) bədənin duruşu və s.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cildə, III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 səh,
3. Dəmirçizadə Ə., Müasir Azərbaycan dili. I. Maarif, Bakı, 1972, 308 səh.
4. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Mütərcim, 2006, 516 səh.
5. Rəcəbov Əbülfəz “Dilçilik tarixi”, “Maarif”, Bakı, 1987, 538 səh.
6. Rəcəbli Əbülfəz. Dilçilik tarixi. I kitab. Bakı, “Nurlan”, 2006, 528 s.
7. Rəcəbli Əbülfəz. Struktur dilçilik. Bakı, “Nurlan”, 2004. 530 səh.
8. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları, Bakı, Mütərcim 2013, 420 səh.
9. Joe Navarro, What every body is saying, Collins Publishers, 2008, New York. 250 p.
10. А.А.Реформатский «Введение в языкознание. Москва. 1955. Учпедгиз. стр. 399

ŞAHNAZXANIM ŞÜKÜRZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

NƏSİMİ DİLİNDƏ SÖZLƏRİN TEMATİK QRUPLARI

Açar sözlər: *somatik leksika, astronomik və təbiət sözləri, məişət əşyaları, onomastik leksika, məhəbbət leksikası*

The thematic groups of the words in Nasimi's works

Lexical structure of the Nasimi's vocabulary diversifies thematic groups. The words used by famous poet denote the human body organs, the names of plants, animals, birds, flowers, insects, the astronomical objects. He uses also the words denoting the natural events, food and beverages, clothes, musical terms, the days of the week and many other different objects that surround us. As a result a great poet has created examples of classical Azerbaijani poetry Nasimi's "Divan" contains also numerals Arabian and Persian loanwords.

Keywords: *somatic lexics, words with astronomical and natural values, the everyday lexics, onomastic lexics, lovingly-sentimental lexics.*

Azərbaycan dilinin zəngin söz ehtiyatından düzgün, ifadəli və dəqiq istifadə edən, xalq dilinin poetik imkanlarından kifayət qədər bol bəhrələnmiş biri olan Nəsimi və onun dilinin lüğət tərkibini tədqiq etmək çağdaş Azərbaycan dilinin tarixən inkişaf mənzərəsini təsəvvür etmək baxımından vacib mənbələrdəndir. Nəsimi təkcə Azərbaycanın deyil, həm də şərqin ən qüdrətli mütəfəkkir şairlərindən biri kimi şöhrət qazanmış, hər fikri bir fəlsəfə, hər kəlməsi sanballı bir nəsihət və hikmət saxlancıdır. Nəsiminin idrak, irfan və real dünyagörüşü bir vəhdət təşkil edir.

Nəsiminin yaradıcılığını XIV-XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilini tədqiq etmək üçün sanballı bir xəzinə olaraq diqqət çəkməkdədir. Nəsiminin dili XIV-XV əsrlərdə mövcud olmuş Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq bir nümunəsidir. Nəsiminin bədii yaradıcılığı göstərir ki, Azərbaycan dili əsrlərdən bəri şeir, poeziya dili hesab olunan fars dilindən heç də geridə qalmır. Bu baxımdan Nəsimi inqilabçı şairdir (Xudiyev N.). Çünki o, uzun zaman davam edən bir ənənənin buxovunu dağıtdı, Azərbaycan dilində, ümumxalq dilindən bəhrələnərək, onun leksikonuna daxil olan söz ehtiyatından elə məharətlə istifadə etmişdir ki, burada hər kəlmə zərgər dəqiqliyi ilə öz yerini tutur və bu Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında əsaslı rol oynadı. Özündən sonra gələn şair sənətkarlar üçün münbit zəmin oldu. O, ana dilində yazdığı qəzəllərdə dərin fəlsəfi düşüncələrini ifadə etdi, hikmət dolu fikirlərini çatdırdı, mənalı misraları ilə sübut etdi ki, Azərbaycan dili həqiqətən seir dilidir.

XIV-XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının dilində işlənmiş sözlər zəngin məna çaları ilə Nəsiminin dilində öz əksini tapır. Onun əsərlərində işlənmiş türk mənşəli sözlərin böyük çoxluğu çağdaş Azərbaycan dilində işlənərkəndir. Şairin dilində istifadə olunmuş sözlərin bir qismi öz fəaliyyətini itirsə də, hal-hazırda dialekt və şivələrdə qalmış, xalq danışığı dilində daşlaşmış ifadə daxilində, ədəbi dilin bədii üslubunda özünü göstərməkdədir.

Nəsimi “Divan”ında öz zənginliyi və əlvanlığı ilə diqqəti çəkən müxtəlif semantikəli leksik vahidləri tematik qruplara ayırmaq olar: somatik (bədən üzvlərinin adları) leksika, məhəbbət leksikası, təbiət leksikası (bitki və heyvan və astronomik adları), məişət leksikası, onomastik leksika.

Somatik leksika: yürək//ürək, alın, ağız, üz, ayaq, baş, buxaq, qaş, dil, barmaq, göz, bud, qulaq, əl, ət, dodaq, bəbək, boyun, qan, qıl, saç, yanaq, diş, dəri, ilik, bəlgəm, əmcək, diz, dırnaq, böyrək, sümük, dalaq, öd, öfkə, bağırsaq, sinir və s. *Leyli cəmalindən cüda Məcnun kimi sərgəştəyəm, Fərhadvar istər könül Şirin dodağından şəfa* (13, III. s. 5); *Barmaq ilən göstərarlər kim, yüzündür qıbləgah, Ol şəhadətdən dönübdür küfrü iman sizlərə!* (13, II. s. 108); *Ey Nəsimi, xubların bir başı vardır, min dili, Eşqilə bel bağlama ol əhdi peyman sizlərə!* (13, II. s. 109); **Dişlərin** nəzminə dürdaneyi-göhər dedilər, Görəcək yüzini xəlv ayəti-əkbər dedilər! (N.I229); **Gözi** kordur, görmədi yüzində iman nurini, Gül yanağın çöhrəsində nuri-iman gizlidir! (N.I238); *Ey Nəsimi, ruhərvər gəldi yarından nəsim, İnsanın ənfəsindir yarin buxağından gəlür!* (N.I242); *Bürç icrə ayaq hutü həməl baş, Qəmər həm öfkədür bürçü-zatim* (N.III93); *Ütarid təbimiz bögrək bu zöhrə, Yürəkdür şəmsü xurşidi-təbanım* (N.III93); **Talaq** oldi Zühəl, Mərrix həm öd, **Bağırsaq** müştəri, **köbək** mizanım (N.III93); **Sümük** toprağı, **diş** yeldür, **sinir** yer, **Olur od qanü, ət** abi-rəvanım (N.III93); *Vücuda bəlgəmi sövdavü səfra, Qılır qəlbə, olur sərcəşmə qanim* (N.II93); *Əsəd köksümdürür, əmcək səratan, Bağırsaq sünbülə, köbək mizanım* (N.III94); *Zəkər – aqrəb, qövs – bud, cədi – dizlər, Sümüklərdə iliklər oldi kanim* (N.III95); *Gülşəkəri nə vəchilə ağzuna nisbət eyləyim, Kim xəcil eylədi ləbin balilə qəndü şəkəri* (N.III229); *Ey qamu xubların şahı, lütfü inayət eyləgil, Dut əlmi ki, düşmüşəm əgrəbü mar içindəyəm* (N.I501); *Nəqşinə qəşü alninin verdi Nəsimi könlünü, Mən bu səbəbdən ey günəş, bədrü hilal içindəyəm* (N.I503); *Şahın quluyam, eyləmişəm yüz kərət iqrar, Bel bağlamışam bəndə bəfərmani-filani* (N.II241) və s.

Tədqiqat göstərir ki, Nəsiminin dilində somatik leksika fonetik baxımdan əsasən dəyişikliyə az uğramışdır: *yürək* – çağdaş dövrdə *ürək*, *yüz* – *üz*, *sima*, *sifət*, *talaq* – *dalaq*, *bögrək* – *böyrək* sözlərində olduğu kimi, söz əvvəlində y-laşma, söz ortasında g-laşma tarixən azərbaycandilli yazılı abidələrimizdə fəal fonetik hadisə olmuşdur (12-180), çağdaş dövrdə g-laşma hadisəsi dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır: *dügi*, *dögmək* (Abşeron dialekti) və s.

Ümumən Nəsiminin dilində işlənən somatik leksika bu gün elmi terminlər kimi tibb sahəsində istisnasız olaraq işlənərkəndir.

Təbiət leksikası. Nəsiminin “Divan”ında təbiətə aid əşya, anlayış və hadisələrin adlarını bildirən sözləri məna etibarilə aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) bitki, gül-çiçək adlarını bildirən sözlər; 2) heyvan, quş, həşərat adlarını bildirən sözlər; 3) astronomik adları bildirən isimlər; 4) təbiət hadisələri və coğrafi anlayışları bildirən isimlər.

Bitki, gül-çiçək adlarını bildirən isimlər. Nəsiminin “Divan” ında bitki, ağac adlarından, xüsusilə, məhəbbətlə bağlı olan gül-çiçək adlarından istifadə edilmişdir. Şairin yaradıcılığında istifadə olunmuş bitki adlarını iki cür qruplaşdırmaq olar: a) gül-çiçək adları; b) bitki-ağac adları.

Gül-çiçək adları: çiçək, zanbaq, reyhan, sünbül, gül, süsən, nəsrin, bənövşə, nərgiz, qönçə, lələ, şükufə, gülnar, yasəmən, həməra, ərgəvan, şəqayiq və s. *Çəmənlər müxtəlif oldi həzar əlvən çiçəklərdən, Açıldı lələvü nəsrin, şükufə gəldi aşcarə* (N.III124); *Naşüküftə zanbağəm əngüştü-xatəmdir məgər, Kim fələkdə mahü bədr andan dunim olmuşdurur* (N.III29); **Bənövşə, gül** tamaşası qənimət bil ki, beş gündür, *Satar məşuqə gül hüsnün, xiridar ol bu bazarə* (N.III125); *Gəlür süsən qılıc ilən soyar donunu nəsriniq...* (N.III108); *Rəyahin sünbülün çözdü, saçar qoxuyi pərcəmdən* (N.III108); **Gülə nərgis** gözün süzdü, **gül** açıldı yüzün düzdü, **Bənəfsə** ikiqat olmuş, *yatur çün zülfi-dərhamdən* (N.III109); *Çəmənələr müxtəlif oldi həzar əlvən çiçəklərdən, Açıldı lələvü nəsrin, şükufə gəldi aşcarə* (N.III124); *Bağçaya varma, varırsan sorma dapusu nədir? Bari bir bağçaya girgil, gül ilə reyhan bitər!* (N.I334); *Gülü-tərdən gülicək arizinə ma tökülür, Bağ gir, gör ki, necə lələyi-həmra tökülür* (N.I233) və s. Beytlərə diqqət etsək, görürük ki, şair hər gülü, çiçəyi adı vəziyyətdə sevgilisinin simasına bənzətmir, onun lirik qəhrəmanının üzü gülü-xəndandır, yəni açılmış güldür – gülürüzlüdür. Şairin vurğunu olduğu gözəlin üzü o qədər təmiz, şəffafdır ki, o üz yalnız lələnin içinə dolmuş titrək, saf səhər şehi ilə müqayisə oluna bilər. Şair lirik qəhrəmanının bədii portretini yaradarkən təbiət gözəlliklərindən, təbiətin bütün atributlarından istifadə etməyə çalışmış, insan gözəlliyinin tam əks etdirilməsi üçün sanki canlı (insan) və cansız (nəbati) təbiət atributları arasında harmoniya – uyurluq axtarmağa çalışmış, çox hallarda buna nail olmuşdur.

Sadaladığımız çiçək adları bu gün Azərbaycan dilində həm də xüsusi adlar kimi geniş istifadə olunur: Reyhan, Şamama, Nərgiz, Şükufə, Tuba // Tubu, Qönçə, Süsən, Sünbülə, Bənövşə, Lələ, Gülnar və s.

Bitki-ağac adları: qamış, söyüd, çöp, sərv, innab, tuba, şümşad, çinar, sidrə, şamama, zəfəran və s. Bu bitki adlarından hər biri Nəsiminin poetik dilində onun lirik qəhrəmanının, bədii personajın təsviri zamanı gözəllik vasitələrinin biri kimi çıxış edir, tuba, sərv, şümşad, söyüd, sünbül, sidrə kimi fitonimlər poetik mənə ilə yüklənərək müəyyən məzmun qazanır, şairin müqayisə obyektinə çevrilir.

Boyundur sidrəvü tuba, dodağı abi-heyvandır, Anın mahiyyəti-zövqün nə bilsün ki, ol heyvandır (N.I206); *Şol mütərra mişki-zülfündür, səba, vergil xəbər, Şol yüzü gül, qaməti sərvü çinarım qandasın?* (N.I234); *Səfa bağışlamış bağə səba İsaləyin dəmdən, Yaşarmış quru ağaclar, netəkim nəxl Məryəmdən* (N.III108); *Açıldı narkisü lələ, dutubdur yasəmən çadır, Söğütlər, arğəvan titrər, qamışlar bitdi ənharə* (N.III125); *Müşkilə malü səltənət bir çöbə saymaz, ey sənəm, Kim ki görər cəmalini, ya tələbi-vüsal edər* (N.I153); *Nə tubadur boyuq, ya rəbb, irişmiş arşə balası! Nə sünbüldür saçıq, gör kim, cəhani tutdu sevdasi!* (N.II260); *Müdam cami-ləbin həsrətindən alar yaş! Bəbəkləri qədəhindən şərabi-innab!!!* (N.III137); *Zəfərantək bənzimi döndərdi ol birəhm yar, Düşməni xəndan edüb, dostuni giryən eylədi!* (N.III338) və s.

Mətnlərdən görüldüyü kimi, şair lirik qəhrəmanın poetik obrazının təsvir edərəkən sərv, tuba, sidrə, çinar, şümşad ağaclarının adlarını işlədir və bu sözlər bədii-poetik mətnə mütləq boy, qədd, qamət sözləri ilə eyni misrada, eyni beytdə komponent təşkil edərək, gözəlin yaraşlıq, uca qaməti təbiətin gözəlliyi olan tuba, sərv, çinar, sidrə ağaclarının hündürlüyü ilə müqayisə edilir, ona bənzədir. Şair təbiət gözəlliklərini köçürmə – metaforik yolla poeziya dilinə gətirir, müqayisə yolu ilə bədii poetik dilini təşbihlərlə zənginləşdirir. Deməli, şairin poetik istedadı nəticəsində təbiət atributları – fitonimlər məcaz yolu ilə mənalandırılaraq bədii ifadə vasitələrinə çevrilir, adi təbiət anlayışlarını bildirən sözlər şairin yüksək poetik istedadı və təxəyyülü sayəsində mətnə öz ilkin mənalarından uzaqlaşır, məcazlaşma yolu ilə poetik ifadə vasitəsinə çevrilir. Nəsiminin poeziya dilində təbiət gözəllikləri gözəllik anlayışını daha da gözəlləşdirən, təbiətin özü qədər tərəvətli edən bütün növlər şairin istək və arzusunun tərənnümü kimi metaforik mənalar qazanır, şairin lirik qəhrəmanının, onun ilham pərisinin üz və bədən quruluşunun metaforik yolla daha əlvan boyalarla ifadəsini təmin edir.

Heyvan, quş və həşərat adlarını bildirən sözlər: it, qaplan, donuz, ayı, sığır, eşşək, qurd, tülkü, at, oğlaq, quş, çibin, qarğa, gögərçin, laçın, bayquş, murçiy // mürçək, quzğun, örümçək, qarınca, mar və s. *Savaşmaqlıq, dalaşmaqlıq, idişmək, Qamu itlikdürür adəm nişanım* (N.III97); *Həsəd dutmaq donuz, ayu sifətdür, Qarınca hirsələr, kinə çayanım* (N.III97); *Sığırılıq – cox yemək, şəhvət – eşşəklik. Yavuz xu – qurt, hiylə – tilki qılanım* (N.III97); *Bir arıq oğlağmış, içi quru* (Lek.77); *Divi-rəciminə atidir əmmarə nəfsin mərkəbi, Tərk eylə divinə atni, yapışmə anıq yalınə* (N.II141); *Nicə əgər şirsən bişədə zinbarsan, Murciyə olur dedi nicə bu mərdanə bax* (N.II103); *Hiç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz, Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq!* (N.I427); *Bir çibin təbinə bax, bal nədən, zəhr nədən? Yenə bir yerdə əcəb gənc nədir, mar nədir?* (N.I275); *Saçıbdır daneyi-xalinq köhüllər quşinə çinə, Xəbər düşdi bu mənindən xətavü Rum ilə Çinə. Köhül laçın deyü düşdi ki, alə şol gögərçini, Gögərçin bayquşa düşdi, yazuqdur şimdi laçinə!* (N.III135); *Cahanda kimsə görməmiş ki, bayquş alə gögərçin, Qəzayi-asimandır bəla gəldi gögərçinə* (N.III135); *Tuti bilir şəkkərin ləzzətini və dad ilə, Qarğa nidər bu gülşəni, zağə şəkkər nə faidə?* (N.II122); *Bir örümçək torinə asılmışam ya dəstgir, Alt yanıq bamövci-dəryayi-xətərdür bikanar!* (N.III40); *Ey rəqib, bir yerdə olgil kim, bulunsun aşü su, Yığılsun qarğavü quzğun leşinə hey leşinə!* (N.III128).

Beytlərdə işlədilmiş heyvan, quş və həşərat adları bu gün, əsasən, heç bir semantik dəyişikliyə uğramadan dilimizdə işlənməkdədir. Bəzi sözlərdə yalnız fonetik müxtəliflik özünü göstərir: qarınca – qarışqa, murçiy – milçək, gögərçin – göyərçin, örümçək – hörümçək şəklində bu gün Azərbaycan dilində işlənir; çibin sözü bu gün ədəbi dildə bal arısının sinonim qarşılığı olduğu halda, dialekt və şivələrimizdə, xüsusən Qərbi qrupu dialektlərində qara milçək mənasında da işlənir.

Astronomik adları bildirən isimlər: ay, gün (günəş), günəş, yer, göy, şəhər və s. *Müsəlləm oldi sənə dilbəri cahanda bu gün, Kim ayilə günəş oldi cəmalinə təslim* (N.I468); *Səndən iraq, ey sənəm, şamü səhər yanaram, Vəslüniq arzularam, dəxi betər yanaram!* (N.I544); *Səntək bu hüsnilə can kim gördi gögdə, yerdə!? Bu lütf ilə sənə çun həqdən irişdi bürhan!* (N.II80); *Günilə ayi göglərdən gətirdi səcdiyə hüsnün, Zəhi qüvvət, zəhi qüdrət, zəhi möcüz, zəhi bürhan!* (N.II81) və s.

Astronomik adlar bu gün coğrafi terminlər kimi ədəbi dildə sabitləşmişdir.

Təbiət hadisələri və coğrafi anlayışları bildirən isimlər: yağış, yağmur, yel, çay, qış, tufan, nəsim, afaq, ümman, dağ və s. *Əndişə bilə əqlin iki aləmi gəzdi, Sənsiz nicə kim istədilər bulmadılar çay* (N.II217); *Şövqün qışında ağlici göz təkər yaşın, Vəslin gününə döndər və güldür bəharimi* (N.II212); *Ol jalə ki düşdi güli rüxsarıq üzrə, Bir qətrə yağış damdivü min lələ tər oldi* (N.II279); *Yeriy yağmur həyatıdır, həyat uçmaq nəbatidür, Bahar anıq səbatidür ki, göstərər bu aləmdən* (N.III109); *Gül fəraqından gəl, ey bülbül, səbr qıl, ağlama, Qış keçər, xəndan olur gülşən, keçər fəslə-bahar!* (Lek.II4); *Sünbülüniq gül üstünə qoyma ki, yel dağıda, Ta ki xəyalı-xamindən fikri-məhalə düşmiyə!* (N.III129); *Gülü lələ cəmalından*

xəcildir, Yüzün yazı həmişə xürrəm olsun! (N.II10); *Ey sübhəmə yeli, nə ögərsin tatarini, Mişkin saçında gör ki nə tatarə düşmüşəm* (N.I493); *Əqliñ gəmisin qər q edə gör eşq dənizinə, Kim bu dənizin bəhrini ümman bilür ancaq!* (N.I423); *Nə dəryadır irişdim uş əcaib ləşkəri-xamuş, Kimi al, kimi ətlaspuş, kiminin donu gög gəmdən* (N.II108); *Nəsimi-zülfünə baş ilə can nisar edərəm, Nə simü zər kibi layiqdür ol nəsimə nəsim!* (N.I468); *Müəttər eylədi zülfün şəmimi-afəqi, Və lacibminal ətri an yafuh şəmim* (N.I469); *Bəhri-bipayana şövqün canimi gər q eylədi, Gör nə bidad eylədi hicriñ, nə tufan oldu gəl!* (N.I445) və s.

Bu qrupa aid etdiyimiz leksik vahidlər bu gün ədəbi dildə coğrafi terminlər kimi işlənsə də, onların bədii üslubda təyinedici bədii ifadə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə də təsadüf edilir: yüzün yazı – sevgilinin gözəl siması, eşq dənizi – böyük məhəbbət, tufan oldu – sonsuz təlaş, həyəcan keçirmək mənasında işlənməsi məndən aydın olur.

Məhəbbət leksikası. Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziya dili üçün səciyyəvi olan əsas cəhətlərdən biri o idi ki, poeziya nümunələrinin məzmunundan asılı olaraq, məhəbbətlə bağlı söz və ifadələrdən geniş istifadə olunurdu. Bu klassik ənənəyə uyğun olaraq, Nəsiminin də dilində məhəbbət məzmunlu dil vahidləri böyük işləkliyə malikdir. “Divan”da məhəbbət anlayışını səciyyələndirən sözlər: eşq, aşiq, yar, məhəbbət, dilbər, şeyda, sənəm, nigar, məşuq, məşuqə, pəri, hicran, həsrət, dərd, dərman, xəyal, cövr, ənis, munis, cəfa, hüsn, həmdəm, camal, ruxsar, ruy, rux, canan, şövq, vəsl, intizar, çeşm və s. *Ol köñül kim, daima işi sənihlə vəslüdür, Yandı şövqündən əsiri-dərdi-hicran oldi, gəl!* (N.I444); *Aşiqiñ bağü gülüstani yüzün gülzaridür, Xansi gülzarini adi gülsüz gülüstan oldi, gəl!* (N.I445); *Çün Nəsimi səndən ayrı bildi kim, yoxdur vücud, Dərdü dərman, vəslü hicran cümlə yeksan oldi, gəl!* (N.I445); *Müntəzir oldi vəslinə həsrətü dərdi çox köñül, Xoş degül ani yandırub, vədeyi-intizarə, gəl!* (N.I447); *Nigarim, dilbərim, yarım, ənisim, munisim canım, Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım!* (N.I535); *Ey sənəm, eşqiñ yolunda qamətiñ tək doğruyam! Oluram Mənsurləyin bərdar səndən dönməzəm!* (N.I551); *Möhnətindən, ey pəri, haşa ki, mən yüz döndərim, Yanaram Məcnun tək bər nar, səndən dönməzəm!* (N.I551); *Müşəfi-hüsnün, həqiqün, ey dilaramım mənim! Nitəkim bu təndə canım var, səndən dönməzəm!* (N.I551); *Saçıñ zəncirini məndən fələk çün çəkdi ayırdı, Tənim şəhrində sevdadən dəli olmuş gəzər könlüm!* (N.I513); *Xəyali sevdigim yariñ gözümədən gərçi ayrılmaz, Cəmalin pərdəsiz görmək diləraqıq bəsər köñlüm!* (N.I513); *Cananə, mənim sevdigimi can bilür ancaq! Köñlüm diləgin dünyadə canan bilür ancaq!* (N.I423); *Mən nə təriqü vəchilə cövrü cəfadən usanı, Çünki həmişə yarimiñ cövrü cəfasi yarədür!* (N.I294); *Zovraqimi məhəbbətin dənizinə buraxmışam, Gəl çək ani kənara kim, meyli anin kənarədir* (N.I255); *Aşiq bəla yolunda gərək kim, həmul ola! Məşuqədən anə nə gəlirsə qəbul ola!* (N.I52); *Firqətiñ xari məni gör kim, nə Məcnun eylədi! Ey gözü nərgis, həbib-i-gülüzarim, qandasən!?* (N.II36); *Məhəbbət möhkəm işdür, qafil olma, Bu kari sanma kim, hər karə bənzər!* (N.I196) və s.

Nəsiminin dilində lirik qəhrəmanın, gözəlin, sevgilinin təsvir vasitəsi kimi izafət birləşmələrindən də istifadə edilir. Bunlar şeirdə gözəlin müəyyən bir xüsusiyyətini, gözəlin sifətinin cizgilərini və ya bədən üzvlərini müqayisə, bənzətmə yolu ilə təsvirində bədii təyin funksiyasını yerinə yetirir: *lölöyi-dürr, lölöyi-mərcan* (gözəlin dişlərinin müqayisəsi), *əşki-innab* (gözəlin göz yaşları), *sərvi-bustan* (gözəlin qaməti, boyu), *nərgisi-məst* (gözəlin gözləri), *çeşməyi-heyvan* (sevgilinin dodaqları), *şəbi-yelda* (sevgilinin saçları), *sərvi-xuraman* (gözəlin boyu, qəddi), *nuri-təcəlla* (gözəlin üzü, sifəti) və s. *Ləli-mərcandır dodağın, lölöyi-dürdür dişin, Afərin şol bəhri-kanın lölöyi-mərcanına* (19,152II); *Gözündən axan, ey dilbər, gəmindən, Əcəb xunəbəmi, ya əşki-innab* (24,62I); *Nari-gəmindən büryan bişirmişəm, Bildim, yaqin ki, nərgisi-məstin dilər kabab* (25); *Münacat eylərəm dünü gün sənün dövlətli-kuyində, Yüzün nuri-təcəlladır dəxi mən neylərəm Turi!* (104,196II); *Başına qutlu ayağın gəldi basdı ol nigar, Kölgəsi düşdü məñə sərvi-xuramanın yenə* (172 I) və s.

Məişət leksikası. Nəsimi “Divan”ında məişət leksikasına daxil olan sözlərdən geniş istifadə etmişdir. Bunları ifadə məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) yemək və içki adlarını bildirən isimlər; 2) abstrakt məna bildirən isimlər; 3) müxtəlif anlayışları bildirən isimlər; 4) müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş isimlər; 5) qan qohumluğunu bildirən isimlər; 6) əkin üçün nəzərdə tutulmuş sözlər və s.

Yemək və içki adlarını bildirən isimlər: su, yağ, ağı, bal, aş, qənd və s. *Cəfaləri nə qədər acısə yəgrəgdür, Anıñ acısı rəqibiñ yağılə balından!* (N.II55); *Gəl, ey dilbər, məni gör kim, nicə xoş yanərəm sənətsiz! Odundan acı hicranini su olub axarəm sənətsiz!* (N.I387); *Arusi yalandur saqın, tatlusinə inanma kim, Acidür anıñ şərbəti, ağıyü qatmış balinə* (N.II140); *Gəlgil kim, müştəq olmuşam şirin dodağın qəndinə, Gülləndü-misridür ləbiñ qəndin ilə gülqəndinə* (N.II157); *Dodağın qəndimiş, bal anda neylər? Nə nazik xəttimiş, xal anda neylər?* (N.I282) və s.

Abstrakt məna bildirən isimlər: tanrı, şeytan, div, can, din, dil, nitq və s. *Canmisan, ya adəm oğli, ey günəş ruxsarə kim, Surətin nəqşində insan valehü heyran olur!* (N.I182); *Məni hər fi çün oxudun, tanrıyü tanıdın isə, Özünü bil ki tanrıdan zatuña varmi yek sifət* (N.I77); *Divin libasni qo Xızrilə yoldaş ol kim, Zülmətdə zahir olmaz heyvanə abi-heyvan.* (N.II77); *Yarəb, necə saildür aləmdə Nəsimi kim, Ruhül-qüdsün*

nitqi bağlandı cəvabından! (N.II60); *Surəti-rəhmanə inkar eylədi divi-rəcim*, Əhsəni-təqvimə inkar eyliyə *şeytan* olur. (N.II84); *Canü cəhanü dinü dil* oynamiyan bu ərsədə, *Şahi-cəhan* olursa gər, ol rüxi şahimat olur (N.II78) və s.

Müxtəlif anlayışları bildirən ismlər: al (hiylə), ağu, ad, var, qonşu, qarı, yal, yaş, yar (sevgili), yara, yol, çin, ip, yay, ox, var, bazar, pərdə, ətək, qonşu, iş, od, saray, kənd, xırman, şəhər, kölgə və s. *Yoxdur vəfası dünyanı, aldanma anı alinə! Rəngindən oldi münfəil, kim ki boyandı alinə!* (N.II140); *Fani cəhanın sevgisi tamu odidir*, yandırır, *Keç, ey könül, şol qaridən, asılma zülfü xalinə* (N.II140); *Divi-rəcimin atidür əmmarə nəfsin mərkəbi, Tərk eylə divin atini, yapışma anı yalinə!* (N.II141); *Bir eyü ad edin fani cəhanda, Ululardan cəhanda qaldı bir ad!* (N.II106); *Dedim sənə, ya sanəh, yar tərk edə bilmən! Bil doəri bu sözümnü sına, ya sına* (N.II166); *Qaşlar yayni qurmuş, qanımı tökər vallah, İnanmaz isən baxgil qolları boyasınə* (N.II166); *Kirpigün navək oxidir*, qaşların *Çaçı kaman, Uğramaz aşıqdən özgə ol oxuñ* peykaninə! (N.II153); *Ey istiyən didarini, gəl canini ver vəslinə, Şol dilrübəyə çox degil, sən qalma dünya varinə!* (N.II155); *Çün Şəhriyarın şəhrinə bu gün Nəsimidir məlik, Buyruq anındır, hökm anı həm şəhrinə, həm kəndinə!* (N.II159); *Xirmənində hüsnünün gündür başaqçı ayılə, Utan, ey nisbət qılan, qaşi-hiləlin dasinə* (N.II163); *Dilbərin buyi-vəfası zülfünün çinindədür*, Ənbəri yayıldı şol zülfü-pərişanın yenə! (N.II172); *Başuma qutlu ayağın gəldi basdı ol nigər, Kölgəsi düşdi məna sərvə-xuramanı yenə!* (N.II172); *Gəl, ey dilbər, məni gör kim, necə xoş yanaram sənsiz! Odundan aci hicranı su olub axaram sənsiz!* (N.I387); *Sulu incuların şövqü gözümdən axıdır yaşı, Bu lölə mədənindən gör nə mərəcan saçaram sənsiz!* (N.I387); *Gəl, ey məhəbubi-ruhani, hər dəm boynuma gəmdən, Fəraqın, həsrətin, şövqün ipini taxaram sənsiz!* (N.I387); *Nəsimi canini eşqin yolunda eylədi qurban, Anı adın bu mənədən qanıla yazaram sənsiz!* (N.I387); *Eşqi cəmalin məni kəndudə məhv eylədi, Oldi tamam uş bu gün eşqilə bazarımız!* (N.I182); *Gərçə sözün dadını verdi Nəsimi vəli, Dadə gətirdi anı ləfzi-şəkərbarimiz!* (N.I383); *Həsrət yaşı hər ləhzə qılır bənzimizi saz, Bu pərdədə kim, nəsnə bizə olmadı dəmsaz!* (N.I374); *Yarın ətəgin itirdin əldən, Düşdün bu cəzayə bil nədən sən?* (N.II15); *Adinə günü gördi cəmalini Nəsimi, İçdi ləbi-ləlin şəkərin ol qanə-qanə!* (N.III131); *Eşqin qədimü zülfü rüxün daimül əbəd, Yarəb, nə incə işü uzun karə düşmüşəm!* (N.I493); *Yalançı müddənin at qəlbini ocağa, Aşıqdür ol kişi kim, kamil məhəngzər oldi!* (N.II277); *Sünbül zülfünün əgər qonşusu lələ düşmiyə, Almiyə kimsə könlünü şiveyi-alə düşmiyə!* (N.III129); *Dünyavü mülkü malinə meylü məhəbbət eyləmə, Çün gedəcəksən, ey məlik, axirətin sarayinə* (N.III126) və s.

Nəsiminin əsərlərindən gətirdiyimiz beytlərdə işlənmiş sözlərin çox hissəsi bu gün də ədəbi dilimizdə, ümumxalq dilində işlənməkdədir: bəzi sözlər bədii üslubda, ifadə daxilində daha fəaldır: al sözü hiylə, məkr mənasında al dilini işə saldı, al dili ilə aldatmaq ifadələrində, yal, ox, yay, var (dövlət), kənd, xirmən (xırman), başaqçı, kölgə, ip, inci, iş, dad (ləzzət), pərdə (musiqi termini, simli alətlərdə olan), qonşu, yalançı, bazar (Nəsimidə qeyli-qal), adinə (adna), ocaq, saray sözləri bu gün də ədəbi dilimizdə işlənir və güman etmək olar ki, bu sözlər XIII – XV əsrlərdə xalq dilində içlək olmuşdur və Nəsimi milli leksikona yüksək qiymət verən bir şair kimi bunları xalqın dilindən ədəbi dilə cəlb etmişdir. Şair əsərlərində bu sözlərə poetik don geydirmiş, bədii ifadə vasitələrinə çevirmişdir: həsrət ipini taxmaq (ayrı düşmək), uzun iş (uzun məsələ), qəlbini ocağa atmaq (yandırmaq), qonşu düşmək (yaxın olmaq), dada gətirmək (yüksək məna vermək) və s. kimi ifadələrdə Nəsiminin sözlərə verdiyi poetik mənalar özünü doğruldur və oxucunu (tədqiqatçını) təmin edir.

Müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş məiçət əşyaları – ismlər: don, daş, qutu, yastıq, inci, şal, çırağ, ev, ocaq və s. *Bu dünya evi sakini beş gün imiş çün, Bünyadini yix sən anı zirü zəbər eylə!* (N.II180); *Daş oluban ol dilbər kölüm şişəsi atar, Qarşu dutaram, şişə bilməm qala, ya sına?* (N.II166); *Nəsimi sufə dəgşirməz gəmindən geydigi şali, Kim, ol sufi səfasızdır, bu şalın qədrini bilməz!* (N.I38); *Yalançı müddənin at qəlbini ocağa, Aşıqdür ol kişi kim, kamil məhəngzər oldi!* (N.II277); *Sulu incuların şövqi gözümdən axıdır yaşı, Bu lölə mədənindən gör nə mərəcan saçaram sənsiz!* (N.I387); *Yüzünü gördi Nəsimi, ey gözüm nuri həbib, Asitanındır səririm, yasduğumdur taşınız!* (N.I394); *Çırağım, şəmimü nurim, ziyam, yıldızım, şəmim! Həzarim, bülbülüm, kəbkim, nəsimi-xoşəlhanim!* (N.I536) və s.

Əkin üçün nəzərdə tutulmuş və gül bağçası anlayışını bildirən sözlər: bağ, bostan, gülşən, gülüstan, gülzar, lələzar və s. *Şəqayiq pərdədən çıxdı, boyandı bağılə bostanə, İrişdi gülşəni-hüsnün boyandı rəngi-əzharə* (N.III124); *Gəlgil ki, qapdı şövqi-cəmalin qərarimi! Zar eylədi fəraqi-rüxün lələzarimi!* (N.II211); *Ey lələtapıcı, səni eyb etməzəm, nədən, Kim, görməmişsən ol sənəmi-gülüzarimi!* (N.II213); *Nə gülşəndür yüzün bağı ki, zibə çiçəgi anı, Cəhani rəngü buyindən dikənsiz gülüstan etdi!* (N.II281) və s.

Qeyd edək ki, çağdaş Azərbaycan dilində bu ismlərin çox qismi şəxs adları (Gülşən, Lələzar, Gülzar, Gülüstan) kimi daha fəaldır.

Qan qohumluğu bildirən ismlər: ata, ana və s. *Doquz ata, yedi ana, dörd dayədən ver xəbər, Dü çəharü pəncü şeşin sağ binasü nədür?* (N.I278) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin dilində doqquz ata, yeddi ana, dörd dayə qan qohumluğu bildirməklə yanaşı, həm də böyük şairin fəlsəfi konsepsiyası ilə əlaqədar olaraq fəlsəfi mənalara ifadə etmişdir.

Nəsimi hürufizmin ən mübariz təbliğatçısı kimi, öz əsərlərində fəlsəfi məna ilə yüksəlmiş sakral (fəlsəfi məna daşıyan) sözlərdən (saylardan) istifadə etmişdir (Кулизде 3. Хуруфизм и его представители в Азербайджане, Баку, Элм, 1970, s. 125 (üm. s. 264)).

Yuxarıdakı mətndə şair *doqquz ata* deyərək doqquz planeti, yeddi ana – göyün yeddi atmosfer təbəqəsini, dörd dayə – dörd elementi – od, su, torpaq, hava (yel) – nəzərdə tuturdu. (Yenə orada)

Maraqlıdır ki, Nəsiminin dilində doqquz, səkkiz, yeddi sayları bir samitlə – *doquz, səkkiz, yedi* fonetik variantda işlənir. Bu gün bu saylar qoşa samitlə işlənir. V.A.Şerbak yazır ki, tarixən türk dillərində göstərilən sayların bir və iki (qoşa) samitlə işlənməsinin özünün üslubi mənası varmış; türk dillərində saylar bir samitlə işlənməyə konkret, iki samitlə işlənməyə konkret olmayan say bildirmiş. (Щербак В.А. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, Имя. Л, 1977 s. 140)

Onomastik leksika. Nəsiminin dili onomastik vahidlərlə zəngindir. “Divan”da işlənmiş onomastik vahidlər sanki dil vahidi olmaqdan öncə, nitq vahididir. Belə ki, şairin poeziya dilində hər bir onomastik vahid xüsusi məna daşıyıcısıdır. Bu mənada toponimlər, fitonimlər (bitki və çiçək adları), zoonimlər (heyvan və quş adları), kosmonimlər (göy cisimlərinin adları), xrematonimlər (qiymətli daş-qaş adları) xüsusilə fəal mövqeyə malik olub, lirik qəhrəmanın tam təsviri zamanı şairin qələmində müqayisə obyektinə olaraq ən fəal bədii ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Nəsimin fəlsəfi baxışları, ümumən, şərq mədəniyyətinə, şərq dillərinə bağlı olması onun dilinə daha çox ərəb və fars dillərinə mənsub onomastik vahidlərin, yaxud da bu dillər vasitəsilə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olmuş adların işlənməsinə şərait yaratmışdır.

“Divan”da işlədilmiş onomastik vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: antroponimlər, toponimlər, etnonomlar, hidronimlər, ideonimlər, kosmonimlər, zoonimlər və s.

Nəsiminin dili ən yüksək əyərli poetik əsərlərdən ibarət bir söz xəzinəsidir. Nəsimi ən qüdrətli söz ustası kimi hər bir sözə qüvvətli poetik məna verə bilmişdir. Onomastik vahidlər xüsusilə diqqəti çəkir.

Nəsiminin dilində toponimlər, xüsusilə islam dünyasında məşhur olan yer adları – Kəbə, Bağdad, Darüssəlam (Nəcəf), Hələb, Babil, Şam, Şiraz, eləcə də islam aləminə daxil olmayan, qədim türklərin məskunlaşdığı türk məkanları – Xətay, Çin – Moçin, Çaç, Bədəx – Şam, İrəm və s. yer adları həm dəpoetik məna ifadə edir: *Kəbə yüzündür , ey sənəm, yüzünə səcdə eyləram! Hacısiyam bu Kəbənin, mən bilirəm səfasini* (13, 265 II). Göründüyü kimi, şairin poetik dilində Kəbə toponim yox, bədii dilin bir obrazına çevrilir. Şairin üslubi məqsədi odur ki, lirik qəhrəmanın gözəl üzünün müqəddəs olduğunu diqqətə çatdırsın. Buna görə də şair qəzəllərində Kəbə sözünü gözəl ünvanlanmış müraciətlərdə kitablarda yüz (üz) sözü ilə eyni beyt – mətn daxilində işlədir, sanki sevgilinin gözəl, pak simasının (üzünün) sinonimlərinə çevrilir. Qədim türk məskənlərindən olan Çaç Nəsiminin dilində orijinal bir müqayisə mənbəyi olmuşdur. Şair deyərək, Kirpiyin nəvək oxudur, qaşların Çaçı Kaman – öz lirik qəhrəmanının qaşlarının qeyri-adi gözəlliyini ifadə edir. İndiki Daşkənd şəhərinin qədim adı olan Çaç şəhərində¹ (Cahid İsmayıloğlu XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası. Bakı, Elm, 2008, s. 21-22; Ramiz Əsgər , M.Kaşğari və onun “Divani lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, 2008, s. 145) ən gözəl kaman düzəldərmişlər.

Nəsiminin poetik dilində işlənmiş antroponomlar məzmunca rəngarənglik təşkil edir. Bunları din tarixi ilə əlaqədar olan antroponimlər, xalqın ictimai tarixi ilə əlaqədar olan antroponimlər və dini-əfsanəvi adlar kimi qruplaşdırmaq olar. Din tarixi, xüsusilə islam dini ilə əlaqədar olan antroponimlərə peyğəmbər adları (Adəm, Nuh, Məhəmməd (s.ə.v.s), İsa (Məsih, Məsiha), Musa, Süleyman, Davud, Yusuf, Yəqub, İsmayil, İbrahim), İmam adları (İmam Əli, İmam Hüseyn, Musa Rza, İmam Rza, Taqi, Naqi), din tarixində müqəddəs qadınların adları (Həvva, Məryəm, Bilqeys), Allahın mələklərinin adları (Cəbrayıl, Mikayıl, İsrail, Əzrail), əfsanəvi adlar (Əhrimən, Loğman, Qarun, Cəmşid) daxildir. Xalqın ictimai tarixi ilə əlaqədar antroponimlərdən, xüsusən Hüseyn ibn Həllac Mənsur, Mani, Sədi Şirazi kimi şəxsiyyətlərin adları Nəsiminin leksikasında xüsusilə fəal olmuş, təxəllüs kimi isə iki (Nəimi və Nəsimi) antroponimləri işlənmişdir.

Nəsiminin “Divan”ında işlənmiş onomastik vahidlər sisteminə etnonimlər (türk, tatar, qırçaq, türkmən, moğol, hindu, həbəş, ərəb, zəngi (zənci), əcəm), toponimlər (Kəbə, Xorasan, Şam, Şiraz, Çin, Moçin, Çaç, Rum, Xətay, Hələb, Əcəm, Babil, İraq, Hindistan, Misir, Hələb, Bağdad, Şirvan, Gülistani-İrəm), hidronimlər (Zənzəm, Fərat, Ərəs (Araz), Nil, Dəclə), ideonimlər – Allahın göndərdiyi dini, müqəddəs kitabların adları (Quran, Təvrat, İncil, Zəbur), kosmonimlər (*Utarid, Müştəri, Zöhrə, Yer, göy, günəş, ay, qəmər, afitab, bədr, hilal, şəms, mah*) daxildir. Bunlardan əlavə Nəsiminin leksikasında işlənmiş xrematonimlər (qiymətli daş-qaş adları), zoonimlər (heyvan və quş adları), fitonimlər (gül-çiçək və bitki-ağac adları) də onomastikaya daxil edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Bəkir Nəbiyev. Nəsimi kəlamının işığında. “Qarabağ” nəşriyyatı. Bakı – 2009.
2. Cahangir Qəhrəmanov. Nəsimi “Divan”ının leksikası. “Elm” nəşriyyatı. Bakı – 1970.
3. “Divani-lüğət-i it türk” incələmələri. Həsən bəy Hadi. Təbriz – 2005.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. “Lider nəşriyyat”. Bakı – 2004.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. II cild. “Lider nəşriyyat”. Bakı – 2004.
6. İmadəddin Nəsimi (haqqında məqalələr toplusu). Tərtib edəni “Elm” nəşriyyatı. Bakı – 1973.
7. İmadəddin Nəsimi. Məndə sığar iki cahən. Seçilmiş şeirləri. “Gənclik” nəşriyyatı. Bakı – 1973.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə.”Yazıçı” 1988.
9. Mahmud Kaşğari. Taşkent. 1980.
10. Mehdiyeva Sevil. Ədəbi dil məsələləri. “Elm və təhsil” 2012.
11. Mehdiyeva Sevil. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, Elm, 1997.
12. Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. İki cildə. I cild. “Şərq-Qərb” nəşriyyatı. Bakı – 2004.
13. Nəsiminin əsərləri. 3 cildə. Az.SSR EA Resp.Əlyazmaları fondu. Bakı Elm – 1973.
14. Tofiq Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 cildə. I cild. Bakı – 2012.

ELMİRA SÜLEYMANOVA

Bakı Dövlət Universiteti

MƏNSUBİYYƏT ANLAYIŞININ SEMANTİK STRUKTURU

Açar sözlər: *mənsubiyyət, təfəkkür, dil vahidi*

Semantic structure concepts identity

Phonetic and grammatical standards gave the opportunity to study the importance of borrowings in enriching the vocabulary of a language he enriching of a language should be investigated at least in three layers of assimilation. Phonetic, grammatical and lexical-semantic.

Keywords: *identity, cognitive, language unit*

Mənsubiyyət universal-məntiqi kateqoriyadır və bizi əhatə edən real gerçəkliyin dərk olunmasında həlledici həlqələrdən biridir. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət anlayışı təfəkkür kateqoriyasıdır, genetik və tipoloji baxımdan hansı qrupa aid olmasından asılı olmayaraq dünyanın bütün dillərində bu anlayış öz ifadəsini tapır. Bu, çoxaspektli mənsubiyyət münasibətlərinin universallığı ilə bağlıdır. Mənsubiyyət anlayışı, mənsubiyyət münasibətləri universal olsa da, ayrı-ayrı dillərdə öz əksini fərqli şəkildə tapır. Bunu fərqli mədəniyyətlərə malik toplumların obyektiv gerçəkliyi qavramasının spesifikası şərtləndirir. Dil vahidlərinin semantikasında milli-mədəni xüsusiyyətlərin əks olunması probleminin ətraflı öyrənilməsi mənsubiyyət münasibətlərinin dildə ifadə olunmasında fərqli üsulların ortaya çıxması məsələsinin həllinə kömək edir.

Məntiq kateqoriyalarının dildə ifadə olunması xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin dilin daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyəti ilə bağlılığının öyrənilməsi həmişə dilçilərin maraq dairəsində olmuşdur. Çünki məhz bu yolla, yəni bu kateqoriyalarla hər bir mədəniyyətdə onun özünə məxsus olan dünya modeli qurulur. İnsan bir canlı varlıq, subyekt kimi onu əhatə edən aləmdəki müxtəlif obyektlərlə çeşidli münasibətlərdə olur, bu obyektlər və münasibətlər kontekstində mövcud olur. İnsanın ətraf aləmlə münasibətini ifadə edən belə universal kateqoriyalardan biri də mənsubiyyət kateqoriyasıdır. Mənsubiyyət kateqoriyası insanın ətraf aləmlə münasibətlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Məlumdur ki, insan həyatı boyu nələrə isə sahib olur. Cəmiyyət həyatında mülkiyyət münasibətləri inkaşaf etdikcə bu anlayışın dildə ifadə olunması da inkişaf edir. M.V.Milovanovanın fikrincə, mənsubiyyət münasibətlərinin dildə ifadə olunması ayrı-ayrı mədəniyyətlərə malik xalqlarda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir (15,4). Y.İ.Linkova da M.V.Milovanovanın bu fikrini bölüşür (13,25).

Mənsubiyyət anlayışı sahiblik anlayışı ilə sıx bağlıdır və bu iki anlayış birlikdə nəzərdən keçirilə bilər. Yəni onlardan birinin olması digərinin varlığını şərtləndirir. Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında sahib şəxs (rusca *посессор, обладатель*, ingiliscə *possessor*) və mənsub əşya (rusca *обладанное, коррелят, объект посессивности, объект обладания*, ingiliscə *possessee, possessed, possessum*) müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Belə tədqiqatlarda sahib şəxs (posessor) mənsub əşya (korrelyat) ilə birgə götürülür və bu əsasda possessiv konstruksiyalardan bəhs olunur. Bir substansiyanın digər substansiya ilə mənsubluq əlaqəsini müəyyənləşdirərək tipoloji baxımdan universal sxem təqdim etmək mümkün deyil. Çünki dünya dillərində

mənsubiyyət əlaqəsinin çeşidli tiplərindən istifadə olunur. Possessiv konstruksiyalarda possessor (sahib şəxs) kimi insan nəzərdə tutulur, yəni insanın hər hansı bir əşyaya sahib olması, yaxud hər hansı bir əşyanın kimə, yaxud kimlərə aidliyi semantikasi bu tip münasibətlərin əsasını təşkil edir. Məsələn, azərbaycanca *Orxanın kitabı, tələbənin qələmi*; rusca *дом у президента* "prezidentin evi", *шкура медведя* "ayının dərisi", *сын Маши* "Maşanın oğlu", *Танин портфель* "Tanyanın portfeli"; evenkcə *куҗаканҗи җурта* "oğlanın bıçağı" (3, 25), mancurca *tasxa b'a* "pələng ili" (2, 59), neqidalca *delinin* "onun başı" (18, 20) və s.

Daha sonra mərkəzində insan duran bu struktur ətraf aləmin digər sahələrinə də köçürülür ki, bunun nəticəsində də tamamilə başqa xarakterə malik "sahib şəxslər" (possessorlar) və onlara uyğun strukturlar meydana çıxır. Tarixilik baxımından belə inkişafı əsaslandırmaq mümkündür. Belə ki, sahiblik anlayışı ilkin dövrdə insanın bədən üzvlərinə və yaxud yaxın qohumlarına şamil olunursa, dilin şərtiliyi sayəsində daha sonralar istənilən əşyaya, hətta insana (qul, xidmətçi və s.) da aid olunur. Daha sonrakı mərhələdə "sahib şəxs" statusunda cansız varlıqlar da çıxış etməyə başlayır. Bu, sahiblik və mənsubluq kateqoriyasının insan təfəkküründəki mücərrədləşməsinin son mərhəsi hesab oluna bilər. Çünki daha əvvəllər insan təfəkküründə yalnız mənsub əşya kimi yer alan ayrı-ayrı əşya və varlıqlar artıq "sahib şəxs" statusu qazanırlar. Məsələn, rusca *воротник рубашки* "köynəyin yaxalığı", *строение здания* "binanın tikintisi", *падение Рима* "Römanın süqutu" və s.

Bir sıra tədqiqatçılar mənsubiyyət münasibətlərinin ifadəsindəki müxtəlifliyi izah etmək üçün mənsubiyyət münasibətlərinin prototipini, yəni mənsubiyyət kateqoriyasının nüvəsini bərpa etməyi və bu əsasda sonrakı törəmələri tədqiq etməyi təklif edirlər. Məsələn, B.Hayne mənsubiyyət münasibətlərinin prototipinin aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunduğunu göstərir: a) tipik possessor (sahib şəxs) insandır; b) korrelyat (mənsub əşya) konkret obyektidir; c) possessor mənsub əşyadan istifadə etmək hüququna malikdir; ç) possessorla mənsub əşya məkan baxımından bir-birinə yaxın vəziyyətdə yerləşirlər, zaman baxımından isə onların münasibətində heç bir hədd yoxdur (20, 39).

Bəzi tədqiqatçılar mənsubiyyət anlayışını məkani münasibətlər vasitəsi ilə də müəyyənləşdirməyi təklif edir. Belə ki, possessor mənsub əşyanın yerləşdirilməsində əsas rola malikdir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, məkani münasibətlər mənsubiyyət anlayışının müəyyənləşməsində müəyyən rola malik olsa da, mənsubiyyət münasibətləri ilə məkani münasibətlər arasına bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Possessorla korrelyatın qarşılıqlı münasibəti onların məkani baxımdan yaxın yerləşməsi ilə deyil, mənsubiyyət semantikasını ortaya çıxaran komponentlərin statusunun asimmetrikliliyi ilə müəyyənləşə bilər. Belə ki, mənsubiyyət münasibətinin qurulmasında possessor aparıcı, nəzarətəddici rola malikdir; possessor korrelyatı idarə edir, mənsubluq prosesinin müddətini müəyyənləşdirir.

Mənsubiyyət münasibəti müəyyən istiqaməti olan münasibətdir. Yəni burada sahib şəxs (possessor) istiqamətləndirici element, mənsub əşya isə istiqamətlənən elementdir. Məntiqi baxımdan mənsub əşya sahib şəxsə tabe vəziyyətdədir. Lakin semantik strukturda ümumi komponentlərin mövcudluğu və müəyyən formal uyğunluqlar possessiv konstruksiyalarla lokativ konstruksiyalar arasındakı sərhədi səbatsız edir və possessiv konstruksiyaların lokativ konstruksiyalarla qarışmasına şərait yaradır. Belə konstruksiyaları qarışdırmamaq üçün possessiv və lokativ konstruksiyaların bəzi fərqləndirici xüsusiyyətinə fikir vermək tələb olunur. Başqa sözlə, bu zaman sahib şəxs və mənsub əşyanın hansı xarakterik xüsusiyyətinin onun konstruksiyaya daxilində possessor, yaxud mənsub əşya olmasını söyləməyə imkan verdiyini müəyyənləşdirmək tələb olunur. Rus dilindəki aşağıdakı iki nümunəyə nəzər salaq: *У нас есть фиалки* "Bizdə bənövşə var"; *В лесу есть фиалки* "Meşədə bənövşə var". Buradakı birinci nümunə possessiv, ikinci nümunə isə lokativ konstruksiyadır. Çünki burada istiqamətləndirici elementlər possessorun canlı, yaxud cansız olması baxımından fərqləndirilir. Əgər mənsub əşya possessorun ayrılmaz tərkib hissəsidirsə, bu vaxt possessiv cümlənin subyekti cansız əşya ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *Университет имеет медицинский факультет* "Universitetin tibb fakültəsi var" (14, 106).

Mənsubiyyət münasibətlərini bəzən iki əşyanın mental kontaktı nəticəsində yaranan münasibət kimi də təyin edirlər. Mənsubiyyət münasibətinə belə baxış onunla əlaqədardır ki, məhz possessorun sayəsində mənsubiyyət münasibətinə girən başqa bir element, mənsub əşya barəsində hər hansı bir təsəvvür yaranır. Bu zaman possessor əsas referent rolunda çıxış edir.

Tədqiqatçıların bir qismi (bunlar əsasən funksional dilçilik məktəbinin nümayəndələridir) mənsubiyyət münasibətlərini semantik baxımdan bu münasibətdən daha geniş olan relyativlik münasibəti çərçivəsində öyrənməyi təklif edirlər (14, 100). Bu baxımdan mənsubiyyət anlayışının geniş və dar mənada istifadə olunmasından danışmaq olar. O.P.Seliverstova bu fikirdədir ki, dünyanın bir çox dilləri mənsubiyyət anlayışının bütün spektrlərini ifadə etmək üçün uyğun forma və üsullardan istifadə edir. Bu forma və üsulların biri digərindən asılı deyil və biri digərindən nəşət etmir, lakin onları ümumi "semantik primitivə" yaxınlaşdırmaq olar (17, 25). A.V.Bondarko da mənsubiyyət anlayışını geniş mənada başa düşür. Onun fikrincə, "possessivlik bir semantik kateqoriya kimi hissə və bütöv münasibətləri də daxil olmaqla sahiblik, mənsubluq

münasibətlərinin geniş dairədə dil interpretasiyasını özündə ifadə edir" (4, 99). D.Vays "posessivlik" termini tamamilə başqa cür şərh edir. Onun fikrincə, "posessivlik" termini qədim latın dilindəki *possidere* feli ilə əlaqədar olduğundan bir çox konstruksiyalarla bağlı düzgün olmayan təsəvvürlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Buna görə də "posessivlik" termini yerinə "mənsubiyyət münasibətləri" termini işlətmək daha düzgündür (6, 283). M.M.Brıkina da posessivlik terminini geniş mənada işlədir. O bu münasibətlə yazır ki, posessivliyin əsasında koqnitiv quruluşun təşkilinin ən vacib cəhətlərindən biri olan konseptlərin bir-birinə koqnitiv bağlanması durur (5, 8). Posessivlik anlayışını O.N.İsayeva da buna uyğun başa düşür (12, 7).

R.M.Qaysına belə hesab edir ki, relyativlik kateqoriyası sintaktik səviyyədə mənsubiyyət münasibətlərini də özündə ehtiva edə bilər (7, 41-42). İ.B Dolininanın fikrincə, posessivlik daxilində bir-biri ilə sıx bağlı olmayan iki mikrosahə - mənsubiyyət münasibətləri və partitivlik mövcuddur. Birinci mikrosahə *insan - ev, kənd, qohumlar* qarşılıqlıdır və ikinci mikrosahə isə *insan - əl, baş, qarın* qarşılıqlıdır və təmsil olunur. Beləliklə də, posessivliyin göstərilən tipləri arasındakı əsas semantik fərq "özləndirilmə bilən və özəndirilmə bilinməyən" qarşılıqlıdır deyil, birbaşa fiziki mənada "partitivlik və qeyri-partitivlik" qarşılıqlıdır göstərmək olar. Bu sistem daxilində "insan - onun hissləri, fikirləri, sözləri, rəftarı" xüsusi yer tutur. Sonuncular, bir tərəfdən, insandan ayrı deyillər və buna görə də "mülkiyyət, əlaqə" zonasına aid olunurlar, ikinci tərəfdən isə, onlar daimi deyillər, yəni dəyişməz tərkib hissəsi ola bilmirlər (8, 130).

M.A.Jurinskaya mənsubiyyət anlayışını "obyektin digər şəxs və obyektlərə münasibəti əsasında adının müəyyənləşdirilməsi" kimi başa düşür (10, 338).

Mənsubiyyət kateqoriyası semantik baxımdan yekcins deyil; onun daxilində kifayət qədər bir-birindən fərqlənən münasibətlər yer alır. Başqa sözlə desək, mənsubiyyət semantikasının semləri leksik və sintaktik vahidlərdə hakim mövqeyə malik olduğu kimi, olmaya da bilər. Mənsubiyyətin semantik əlamətləri başqa semantik əlamətləri də daşıya bilər, məsələn, mənsubiyyət situasiyası var olmaq və lokativlik situasiyaları ilə tez-tez birləşir. Bu zaman onun hakim, yaxud ikinci dərəcəli rol oynaması subyektin nitqinin intensiyasından asılıdır. Mənsubiyyət semləri bu iyerarxiyada istənilən mövqedə ola bilərlər. T.M.Nikolayeva problemin bu cəhətinə diqqət çəkərək yazır ki, mənsubiyyət semləri nitqin digər məzmun komponentləri ilə birbaşa koordinasiya çıxış edərək onlarla birlikdə əlaqəli mənə kombinasiyası əmələ gətirirlər (16, 74). Bu baxımdan da konkret ifadə planına malik olan hər hansı posessiv konstruksiya fərqli formalarda şərh oluna bilər.

Orxanın maşını konstruksiyasının semantik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Bu konstruksiyanın semantikasi müxtəlif cür şərh oluna bilər: 1) Orxanın mənsub maşını; 2) Orxanın idarə etdiyi (sürdüüyü) maşını; 3) Orxanın icarəyə götürdüüyü maşını; 4) Orxanın layihələşdirdiyi (təmir etdiyi və s.) maşını; 5) Orxanın haqqında danışdığı maşını. Bu şərhlərin içərisində əsl mənsubiyyət münasibətini birinci şərh ifadə edir. Digər şərhləri əsl mənsubiyyət münasibəti hesab etmək olmur. Bu şərhlər geniş anlamda mənsubiyyət ifadə edirlər. Beşinci şərh isə yalnız assosiativlik əsasında mənsubiyyət münasibəti ifadə edir. Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu problemin həllində mənsubiyyət münasibətlərinin prototipinin, semantik nüvəsinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buraya sahiblik, qohumluq münasibətləri, eləcə də hissənin bütövə olan münasibətlərini daxil etmək olar.

Sahiblik və mənsubluq münasibəti öz növbəsində prototipdəki sahiblik və mənsubluq xüsusiyyətinə malik komponentlərin meydana çıxmasına yardım edir. Məlum olduğu kimi, sözlərin istənilən qaydada birləşməsi mənsubiyyət ifadə edən konstruksiyalar əmələ gətirmir. Bu xüsusiyyət daha çox prototipik elementlərə xasdır. Məsələn, azərbaycanca *Nigarın kitabı, ağacın budağı*; ingiliscə *the teacher's house* "müəllimin evi", *John's car* "Conun maşını"; rusca *моя машина* "mənim maşınım", *дом Ивана* "İvanın evi" və s.

Mənsubiyyət konstruksiyalarında posessorun prototipi əksər hallarda canlı, aktiv və korrelyata nəzarət edən element kimi müəyyənləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: "Maarif", 1983. 320 səh.
2. Аврорин В.А. Грамматика маньчжурского письменного языка, Санкт-Петербург, 2000. 243 стр.
3. Болдырев Б.В. Категория косвенной принадлежности в тунгусо-маньчжурских языках, Москва: Наука, 1976. 152 стр.
4. Бондарко А.В. Посессивность (вступительные замечания) // Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность, Санкт-Петербург: Наука, 1996. стр. 89-100.
5. Брыкина М.М. Языковые способы кодирования посессивности (на материале корпусного исследования русского языка), АКД, Москва: 2009. 26 стр.

MƏTN DİLÇİLİYİ, SINTAKTİK BÜTÖV ANLAYIŞI

Açar sözlər: *dilçilik, mətn, sintaksis, mürəkkəb, əlaqələr*

Text linguistics, the whole notion of syntactic

The article deals with the text of linguistics, syntax, which is the basic syntactical units creation component of the study of the problems of coordinating the syntactic language units, and the world has been talking about linguistics.

Keywords: *linguistics, text, syntax, complex, connections*

Mətn məfhumu hər hansı bir digər anlayışda olduğu kimi, bu hadisənin differensial təzahürlərinin tərifini, frazanın anlaşılmasını tələb edir. Belə ki, differensial təzahürlərin toplusu bu məfhumun sərhədlərini müəyyənləşdirir. Elə bu məfhumun tərfi haqqında fikir onun sərhədlərinin təyin edilməsini də nəzərdə tutur.

Konteksti təşkil edən hissələr haqqında dəqiq və birmənalı məlumatın yoxluğu bu terminlə adlandırılan obyektiv predmetin və yaxud reallığın əsas mahiyyəti haqqında geniş danışmağa şərait yaratmışdır.

İlk növbədə, insanlara bu terminin birmənalı olmadığını qeyd etmək, onun müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif məqamlarda izahını vermək lazımdır. Yəni mətn işarəsini nəzərdə tutan anlayışın eyni olması haqqında məsələnin mühüm əhəmiyyətli məsələ olması birmənalı şəkildə dərk edilməlidir.

Külli-miqdarda, sonsuz sayda olan nitq situasiyalarının təhlili bu terminoloji işarənin abstrakt dil tipi haqqında danışmağa və nəticə etibarilə həmin işarənin verdiyi mənanın konkret keyfiyyətdə aktuallaşan bütün semaları əhatə edə bilməsinə imkan vermir. O.S.Axmanovanın linqvistik terminlər lüğətində oxuyuruq: "1. Mətn nitq əsəri ilə eynidir. 2. Yazıda qeyd olunmuş nitq əsəri. 3. Korpus ilə eynidir". Korpus sözü bu lüğətdə aşağıdakı kimi təyin olunur. Korpus (massiv, tekst) 1. Təhlil üçün seçilmiş və yazılı mətn, maqnitafon yazısı və s. şəkildə təqdim olunmuş sözlərlərin təqribi toplusu. 2. Konkret dilin daşıyıcıları olan kollektiv tərəfindən yaradılmış nitq əsərinin bütövü, cəmi (5, 138).

"Rus dili" ensiklopediyasında isə deyilir: "Mətn... nitq vahidlərinin (sözləmlər, abzaslar, bölmələr və s.) mənə əlaqələri ilə birləşmiş ardıcılığıdır. Mətn şifahi və yaxud yazılı ola bilər" (6). D.Rozental və M.Telenkovanın lüğətindəki tərif mətn sözünün başa düşülməsinin və istifadəsinin ənənəsini əks etdirir. Ensiklopediyada biz yenə də diqqətin diskursa, dilin zaman kəsiyində inkişafına, nitq ilə yazı arasında fərqlərin özünəməxsus inkarına yönəldiyini görürük.

İ.Qalperin özünün mətnin linqvistik tədqiqatların obyektini kimi öyrənilməsinə həsr olunmuş kitabını müasir mərhələdə dilçiliyin bütün təməl müddələrinin struktur prinsiplərə əsaslanmaları haqqında mülahizələrlə başlayır. Qalperin göstərir ki, "mətnin bəzi parametrləri səviyyələr strukturunun paradiqmatikadan sintaqmatikaya ekstrapolyasiyası üçün əsas verir.

Bu cür parametrlərə, ilk növbədə, vahidlərin - konstituentlərin ayrılması, mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də məlum olduğu kimi, hər hansı bir səviyyənin təhlilinin mümkün olmadığı olduğu semantik aspektə aid edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dil səviyyəsi deyil, nitq səviyyəsi kimi özünü büruzə verir. Nitq, sistem xarakteri daşdığından, hətta nitq yaradıcılığının pərakəndə mahiyyəti dil sisteminin onun üzərinə qoyduğu məhdudiyyətlərdən azad deyil. Nitq yaradıcılığı prosesinin şüurlu şəkildə təşkil olunmuş nəticəsi kimi mətn onun təşkilinin müəyyən qanunauyğunluqlarına tabe olur" (7.52).

Mətn müəyyən mənada təşkilati mahiyyət daşıyır. Bu işarə kombinasiyalarının spesifik ardıcılığının özünəməxsus qurulmasıdır və bu kombinasiyalar məhz bu ardıcılıqda xüsusi mənə qazanır.

L.M.Qranovskayanın mətn tərfi dəqiq və kifayət qədər müəyyən olsa da, mübahisəli görünür. O göstərir ki, mətn yalnız qrafik ifadə olunan dilin yazılı formasının məhsuludur (8). Bu fikir tərif kimi qəbul olunmaya da bilər, çünki burada fərqləndirici əlamətlər öz əksini dəqiq tapmayıb. Bununla belə həmin tərifdə birmənalı olaraq mətnin qrafik şəkildə ifadə olunması bildirilir. Beləliklə, biz burada O.S.Axmanovanın "nitq əsəri" kimi qeyri-müəyyən tərfinin dəqiqləşdirilməsi cəhdini görürük.

Göründüyü kimi, L.M.Qranovskaya mətnin yalnız qrafik ifadəyə malik olduğunu qeyd edir və buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətnin sərhədləri haqqında məsələni o, O.S.Axmanovaya nisbətən daha aktual hesab edir. L.M.Qranovskaya bildirir ki, "Biz məktubu, məruzəni, teleqramı, romanı, elmi monoqrafiyanı, reklamı, epitafiyanı və s. mətn adlandırırıq (8.56).

Doğrudan da həm roman, həm də elmi əsərlər məndirlər. Lakin, bir tərəfdən romanlar da biri-birindən fərqlənir. Digər tərəfdən isə əgər məna, məzmun meyarlarından (məsələn, məzmunun, iştirakçıların, zaman və məkanın birliyi) çıxış etsək O. Balzakin "İnsan komediyası" və E.Zolyanın "Ruqon -Makkarı" romanlarını da mətn hesab etmək olar.

Beləliklə, bütöv mətn daxilində ayn-ayrı hissələrin iədqiqi bir qədər birtərəfli səciyyə daşıyır; əsasən hissələrin məna, məzmun tərəfi öyrənilir, onların struktur tərəfi isə hələ ki, birbaşa tədqiqat predmeti olmamışdır.

Kontekstual sistemin dərindən dərk edilməsi və dl vahidlərinin burada rolunu, mürəkkə və sadə sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirən vasitələrin miqdarını, intensivliyini və digər cəhətləri öyrənmək baxımından sintaktik bütövlərin tədqiqi məsələsinə də diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahənin inkişafı son dövrlər dilçiliyində geniş yayılmışdır. Dünya dilçiliyindən isə onlarla artıq birbaşa münasibətdə, kontaktda olan Azərbaycan dilçiliyinə də sirayət etmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövün strukturunun sintaktik xüsusiyyətlərini öyrənərkən təhlil edilən istiqamətin nümayəndələri xüsusi bütöv vahid kimi onun strukturundan deyil, əslində ayrı-ayrı cümlələrin strukturundan çıxış edirlər və deməli, frazafövcü vahidin əlamətlərini daha aşağı səviyyəli vahidin - cümlənin əlamətləri əsasında ayıraraq çıxarırlar.

Mürəkkəb sintaktik bütövün strukturunun tədqiqinə belə bir yanaşma təzi onun, cümlənin strukturundan keyfiyyətcə fərqli olan xüsusiyyətlərini açmağa imkan vermir. Məhz buna görə mürəkkəb sintaktik bütöv xüsusi sintaktik vahid elan edilsə də, əslində yalnız mətdə müxtəlif əlaqə vasitələri ilə birləşmiş bir sıra cümlələrin birləşməsi kimi öyrənilir.

Bu vahidlərin ayrılmasına və onların əlamətlərinin təsvirinə olan məhz belə yanaşma üsulu, fikrimizcə, bir sıra dilçilərə əsas verir ki, onlar frazafövcü vahidin cümlənin strukturlaşma qaydalarından keyfiyyətcə fərqlənən strukturlaşma qaydalarının bu vaxta qədər ayrılıb çıxarılmadığını və ifadə edilmədiyini və bu əsasda, ümumiyyətlə, frazafövcü vahidlərin ayrılmasının düzgünlüyünün inkar edildiyini təsdiq etsinlər.

Mətnin cümlədən daha böyük vahid olması problemi XX əsrin son onilliyinin ən mühüm dilçilik problemlərindəndir. Lakin onun tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Aristotel özünün "Ritorika" əsərində qeyd edirdi ki, mən başlanğıcı və sonu olan, asanlıqla müşahidə olunan mürəkkəb ifadələri fraza adlandırırım.

Bütövlükdə bir elm sahəsi kimi, mətn dilçiliyi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. XX əsrin başlanğıcında F. Sössürün dilçilik elmində yaratdığı yeni konsepsiya dilə vahid bir sistem kimi baxışı təmin etdi. Sössürün fikrincə, dil işarələr sistemi olmaqla daha geniş elm sahəsində - semiotika və semasiologiyada öyrənilməlidir.

Dünya dilçiliyində N.S.Pospelov, V.Q. Admoninin, A.Potebnaya, rus dilçiliyində sonralar Pospelov, Vinqradov, Loseva, Qalperin və başqaları MSB ilə bağlı öz fikirlərini bildirmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində mətnin öyrənilməsi hələ keçən əsrdə yaşamış görkəmli alim Mirzə Kazım bəyin "Qrammatika" kitabı ilə başlayır. O, cümlələr, frazalar arasında əlaqə yaranmasında bir sıra qrammatik vahidlərin rolu olduğundan bəhs etmişdir. Lakin Mirzə Kazım bəyin bu fikirləri sonralar uzun müddət inkişaf etdirilməmiş, diqqətdən kənar qalmışdır.

Müstəqillik illərində Kamal Abdullayevin rəhbərliyi ilə müəllif kollektivi tərəfindən yazılmış "Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər" (Bakı,2012) kitabı bu sahədə dəyərli əsərlərdən biridir. Kitabda MSB kateqoriyası barədə rusistika, germanistika sahəsində tədqiqatların nəticələri sistemləşdirilmiş, aparıcı ideyalar yığcam formada oxuculara təqdim olunmuşdur.

Biz növbəti yazılarımızda Azərbaycan və ingilis dilçiliyində sintaktik bütövlər məsələsi ilə bağlı fikirlərimizi davam etdirəcəyik.

Ədəbiyyat

1. Abbasova N. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar, ADU-nun "Elmi əsərləri" tematik toplusu, 1987, 90 s.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmənin mətnyaratma imkanları. (Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında), nam. diss. avtoferatı. Bakı, 1997. 10.02.19. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 25 s.
3. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Xəzər Universiteti. Bakı, 1998, 190 s.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.1969. 607 с.
6. "Русский язык" энциклопедия. Москва. 1982.
7. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. Москва.1958.
8. Грaновская Л.М. Проблемы современной лингвистики. Б.1995.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ÜSLUBİ FİQURLAR

Açar sözlər: *nitq mədəniyyəti, üslubi fiqur, sintaktik vahidlər, inversiya, antiteza*

Stylistic figures which are in close connection

Stylistic figures which are in close connection with speech culture is investigated in article. Stylistic figures of speech are means of information that supply idea, thought intensively and quickly, and supply cressivhist of speech. Anaphora, epifocal, ellipse, antisense, parallelism, silence and other stylistic – syntactical figures give emotion and poetic effect to the speech.

Those stylistic – syntactical units are used to attract attention in speech proses, to give some idea more resolutely, to conform the known idea and so on.

Keywords: *speech, style figure, syntactic units, inversion, antithesis*

Üslubi fiqurlar sintaktik mövzulardandır və nitqin ifadəlilik imkanlarını təmin edir. Bu fiqurlar sintaksisdə inversiya, ellips, antiteza, anafora, epifora, paralelizm, ritorik suallar, vasitəsiz və vasitəli nitq, susma tipləri ilə səciyyələnir.

Nitq mədəniyyətinin əlaqədar olduğu məsələlərdən biri də üslub problemləridir. Nitqin ifadəliliyi və onun təsir gücü həmin vasitələrlə təmin olunur.

Latın mənşəli fiqura-Azərbaycan dilində obraz, biçim anlamında işlədilir. Nitq bəzənirsə, bədiiləşirsə o, obrazlılığa malikdir. Adi deyil, qeyri-adi, standartlıqdan kənara çıxan sintaktik biçim, sintaktik nitq ifadəliliyi formalaşdırır.

Üslubi fiqur dedikdə, nitqin adi qanunları normadan kənara çıxır, həqiqi mənadan uzaqlaşma baş verir, nitq hansı bir vasitə ilə obrazlı donə bürünür.

F.Qolovençenkonun fikrincə, fiqurlar ayrı-ayrı sözlərin semantikasını dəyişmir, təkə nitqin strukturuna təsir göstərir və insan hissələrini təlatümə gətirir» (1, s.318).

Bir fiqur kimi *antiteza* nitqdə emosional hissi münasibəti ifadə edir. Ayrı-ayrı düşüncələr, fikirlər bu yolla qarşılaşdırılır. Həyatın özündəki ziddiyyətli məqamlar antitezanın əsasını təşkil edir. Fərdi üslubdan asılı olaraq, antitezalar nitq prosesində rəngarəng biçimdə öz ifadəsini tapır. Xarakterologiya yaratmaq, ideologiyalar, anlayışlar, münasibətlər, hadisələr arası ziddiyyətləri təzahür etdirmək üçün ən əlverişli sintaktik fiqur antitezalardır. Bu fiqur vasitəsilə canlı və obrazlı nitqin emosionallığı artır; müqayisə vasitəsi kimi də bu əlverişlidir. Bu fiqurla nitq sahibi ya özünün, ya da bəzi adamların xarici və daxili görünüşünü, insanların mənəvi aləmi arasındakı mənfi və müsbət uyğunsuzları meydana çıxarır. Məs.:

Kişilərin çoxu qəlbən bir mələk
Gözəllərin çoxu yüngül quşbeyin...(C.Novruz);
İnsanlar var
səhəri açırlar
gülə-gülə,
İnsanlar var
baxışı kədər dolu əfsanə (R.Rza);
Nə qədər ki qəlbənlə
Bu sənətə bağlısan,
Sən yoxsuldan sadəsən
Şahdan təmtəraqlısan (B.Vahabzadə);
Gözəl qız, sən saf susan,
İki qəlb arzususan.
Mənki səni sevirəm,
Susuzluğun od vurub,
köz kimi yandırdığı
dodaq su sevən kimi.
O isə səni sevir
rahatca bardaş qurub
Kabab üstədən sərin su

Pis olmaz deyən kimi (Ə.Kərim);
Dünyanın qəribə təzadları var:
Aclardan toxlara düşərmiş nəzir...
Daş-qaş içindədir ölü imamlar,
Diri övladları lüt-üryan gəzir...(B.Vahabzadə).

Ellipsis - yunan mənşəli termin olub, enmə, düşmə anlamında işlədilir. Kommunikasiya prosesi öz-özlüyündə informasiya mübadiləsidir. Bu mübadilə zamanı faktların ekspressiv-emosional müxtəlifliyi bir sıra üslubi-semantik vasitələrlə yanaşı, həmçinin də elliptik konstruksiyalar hesabına gerçəkləşir. Belə vahidələr vasitəsilə informasiya sıxışdırılır, son dərəcə lakonik biçimdə öz ifadəsini tapır. Bu da nitq mədəniyyəti üçün olduqca gərəklidir.

Buraxılmış üzv belə konstruksiyalarda asanlıqla bərpa oluna bilir. Elliptik buraxılma nitq prosesində mühüm rol oynayır, hər şeydən öncə, lakonikliyi, yığcamlığı təmin edir. Bunlar yarımçıq cümlənin xüsusi bir tipidir. «Elliptik yarımçıq cümlələrdə buraxılmış xəbəri mətnə əsasən deyil, cümlənin öz üzvlərinə, öz məzmununa görə müəyyənləşdirmək olur» (2, s.206)

Adi nitqdə elliptik cümlələr mətnin təsir gücünü qüvvətləndirir:

-Ana mənə bir stəkan su!, Təbrik, təbrik dost, mübarəkdir! Maşını sağa! Bu tip konstruksiyalarda xəbərin düşməsi (vermək, etmək, döndərmək və s.) elliptik cümlələrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Nitq prosesində elliptik cümlələr əsərin dilinin sadəliyinə şərait yaradır, hərəkətin gərginliyini və sürətin həyəcanını, təlaşını əmr cümlələri biçimində ifadə edir.

Nitq mədəniyyəti baxımından elliptik konstruksiyaların məqsəd və intonasiyaya görə iki növü fəaliyyət göstərir: a) ekspressiv-emosional xarakterli nitqdə elliptik konstruksiyalar; b) vasitəsiz nitqdə elliptik konstruksiyalar. Birinci nitq prosesində əmr, xahiş, yalvarış, tələb, təkid, məsləhət, müraciət, çatdırış, təəssüf, təəccüb və s. mənaları bildirir. Məs.: -İrəli, irəli!,-İncimə dəsmalı oradan! («as» buraxılıb),-Yalvarıram, anamı xəstəxanaya («çatdır!»),-Gəmini sağ tərəfə! («döndər») və s.

Vasitəsiz nitq şəraitində elliptik konstruksiyalar adi intonasiya ilə deyilir və kontekstual səciyyə daşıyır. Belələrində «demək» feli xəbəri düşür. Məs.: Arzu (-)-«Anamı istəyirəm», Namiq köksünü ötürdü: - Bu dünya belə qalmaz! (Ə.Abbasov) və s.

Elliptik konstruksiyalar ritorik sual kimi işləndikdə, müəyyən bir fikrin təsdiqi və ya inkarına xidmət edirsə, nida cümlələri kimi çıxış etdikdə, yüksək hiss-həyəcan deyil, hədə-qorxu və ya kinayə, istehza bildirir. Misal üçün:

-Bəs sənə demədi ki, ona səndən heç nə lazım deyil?

-Bəs bu qızıl düyün (Ə.Məmmədخانlı)

Nitq prosesində elliptik sual sözləmlərinin bir sıra tipləri bütöv konstruksiyalarla müqayisədə ən yüksək işləklilik dərəcəsinə malikdir:

Aman Fərhad, igid balam, nə xəbər? (S.Vurğun);

Xoş gördük, hara belə? (İ.Əfəndiyev);

Ehey, ağıllı fikir, hara belə? (Z.Xəlil).

Bu tip elliptik vahidlər müxtəlif üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu vasitə ilə «silsiləli təkrar şəklində işlənən sual sözləmləri fikrin emosional və təsirli çatdırılmasında əlverişli üslubi-sintaktik vasitələrdən biridir» (3, s.138, 144) Sual tipli elliptik sözləmlərdə buraxılmış feli yaxud ismi xəbəri danışanın emosional halı, mimikası, müxtəlif jestləri əvəz edir. Bu faktorlar həm də emosionallığı şərtləndirir. Emosionallıq da öz növbəsində insana təsiri şərtləndirir, insanın ona ötürülən informasiya reaksiyasını təmin edir. Bu reaksiya isə özünü artıq mövcud olan məlumat əsasında meydana gələn sual biçimində daha qabarıq biruzə verir.

Nitq mədəniyyəti üçün lazım olan üslubi fiqurlardan biri *ritorik suallardır*. Bədi nitqdə bu tip sual cümlələrinin ən işlək və təsirli üslubi fiqur olması bəllidir. Ekspressivliyi, onun təsdiq və inkar çalarlarını bu fiqur çox gücləndirir. Ekspressivlik-ələmətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Təsdiq və ya inkar fikir daha emosional biçimdə öz ifadəsini tapır. Məs.: Sultan Əmirli evlənilib, lap yaxşı eləyib! Məgər daşdır, dəmirdir Sultan Əmirli? İnsan deyilmə? Sevə bilməzmi? Sevilə bilməzmi? Təkliyin əzab-əziyyətini azmı çəkib, subaylığın məhrumiyyətlərini azmı görüb ki, bundan sonra da görsün?... (İ.Hüseynov)

Kommunikasiya prosesində aktuallaşma ilə bağlı sintaktik vahidlərdə struktur-forma cəhətdən standart normadan kənaraçıxma üslubi fiqurların əmələ gəlməsini şərtləndirir. Birbaşa psixoassosiativ injəliklərə arxalanaraq, dilin potensial təməli əsasında yaranan fiqurlar nitq faktıdır və hissi-emosional dəyərlilik dərəcəsinə görə dil faktlarından seçilir. Üslubi fiqurlar dil və nitqin dialektik bağlılığının müəyyən olunmasında, dil-nitq interferensiyasında ciddi önəmə malikdir. Sintaktik mühitdə formalaşan üslubi fiqurların həm quruluş, həm də üslubi-semantik, funksional-praqmatik məzmununun tədqiqi vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Bu məsələ düşüncə-nitq bucağının məntiqi özəyi kimi araşdırıla bilər.

Bu problemə üslubi fiqurlar daha çox aiddir. Üslubi fiqurlar-təcəssüm, anafora, epifora, ellips, antiteza, paralelizm haqqında çox yazıldığı bir halda, maraqlı bir üslubi fiqur – *s u s m a q* barədə demək olar ki, yazılmayıb, tədqiqat aparılmayıb.

A.Babayev yazır ki, üslubi fiqurlardan biri də susmadı. Susmaq bir üslubi fiqur kimi daha çox monoloji nitqə aiddir. Dialoji nitqdə susmaq nisbətən zəif ekspresivliyə malik olur. Natiqin öz nitqini dayandıraraq susması daha çox ekspresivliyə malik olur (Babayev Adil. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, «Elm və təhsil», 201, s.81).

Bədi dildə susmaq üslubi fiqurundan şairlər, yazıçılar məharətlə istifadə edirlər. Misal üçün:

-Sənə deyirəm, düş aşağı!

-...

-Eşitmirsən? (Mir Cəlal)

Alıb qəlyanını tüstüləndərək

Yoxsulluq içində böyük bir ürək

Döyünür, döyünür, bir dəmdə birdən,

Yazıq bir top kimi qalxıb yerindən

Qıvrıla-qıvrıla dəyir daşlara...

Nə olmuş yazığın, nə imiş suçu?...

Burdan təsadüfən keçən bir qoçu

Sınamaq istəmiş öz naqanını...

Günahsız insanın tökmüş tanını (S.Vurğun)

Təcəssüm-şəxsləndirmə, canlandırma yaxud nitqləndirmə ifadə imkanlarına, obraz yaratma məqamlarına görə seçilir. S.Vurğun bu sintaktik fiqurdan ustalıqla istifadə etmiş, təsvirləri obrazlı bir biçimdə nəzərə çatdırmışdır. Məs.:

Deyirlər Şəkinin bir yaxın dağı

Bir ahı bəsləmiş ellərə yağı,

Böyük Füzulinin bu kiçik bağı

Gülümsər hər gecə məlahətindən (S.Vurğun);

Dağlar onun gözəlliyinə heyran qaldı (İ.Əfəndiyev);

Ülkər ulduzu Nargin adası üzərində durub incə rişələrini suvarmaq üçün dənizə salırdı: Yelkənli gəmilər Nargin adasına salam verir, baş endirir, keçir, ağır-ağır uçan yaralanmış bir qartal xatırladırdı (M.S.Ordubadı).

Digər mühüm üslubi fiqur-*paralelizm* nitqin ifadəliliyini, təsir gücünü və emosionallığını qat-qat artırır. Xüsusən də, paralelizmin bir növü, sintaktik paralelizm mətdə bilavasitə bir-birinin ardınca gələn cümlələrin eyni sintaktik və intonasiya strukturuna malik olması ilə, yəni tam şəkildə sintaktik modelin təkrar olunması ilə gerçəkləşir. «Mühüm poetik fiqur olan sintaktik paralelizmin tam və yarımçıq tipləri dildə özünü göstərir (4, s.218).

Bədi nitqdə dixotomiya prinsipinə əsasən paralelizmin dil-nitq paralelizmi (normativ-üslubi); cümlədaxili-mətdəxili paralelizmi; tam-yarımçıq paralelizmi; ortaqlıq sözlü-ortaqlıq sözsüz paralelizmi; düz-əks paralelizmi kimi növləri fərqləndirilir.

Nitqdə ardıcıl işlənən cümlələr eyni sintaktik modeldən ibarət olur. Məs.: Mən yazıq çəkdim cəfanı, /Müxənnət sürdü səfanı (Aşıq Ələsgər); Bir gülü ki, dərmirsən, dərib xəndan eyləmə! \ Bir könlü ki, hərənmirsən, yıxıb viran eyləmə! (Aşıq Qurbanı).

Bir sintaktik fiqur kimi təkrirlərdən hər hansı düşüncənin gücləndirilməsində, ekspresivliyin, hərəkətin sürəkliyini göstərməkdə, detalları ilə çatdırmaqda, nəzəri söylənilən fikrin məzmun və ideyasına yönəldilməsində istifadə olunur. Nitqin dinamikası, ritmik və melodikliyi bu sintaktik vahidlərdən istifadə etməklə yüksəlir. Sərbəst-«qaydasız», qoşalaşma, anafirik biçim, epiforik biçim, simploka, eistrova, anadiplosis, əks cərgə üzrə təkrarlar və s. güclü üslubi çalarlar yaradır, üslubi məqsədlərə xidmət göstərir:

Qadın anamızdır, qadın bacımız,

Qadın məhəbbəti yaşadır bizi,

Qadın şöhrətimiz, qadın tacımız,

Qadın eşq ümmanı, sevgi dənizi (R.Kərimli)

Oyan, oyan, gözəl pəri...

Unut getsin bu qəmləri.

Oyan, öpsün ağ üzündən

İlk baharın xoş səhəri.

Oyan, oyan, gözəl pəri...(S.Vurğun)

Bu gün bircə dərdimiz var-Vətən dərdi...

Hamımızı oda yaxan-Vətən dərdi...(C.Novruz).

Beləliklə, nitq mədəniyyəti dilin qrammatik qayda-qanunları üzrə danışmaq, düşüncəni məntiqi, aydın, lakonik, parlaq, təsirli və s. etmək üçün münasib sintaktik vahidlər də seçmək, yaratmaq, bu vahidlərin üslubi imkanlarından, müxtəlif ifadəlilik vasitələrindən ustalıqla bəhrələnmək deməkdir.

Azərbaycan dilinin sintaktik strukturu üslubi vasitələrin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Bu quruluş funksional-üslubi təkimlik əlaməti ilə xarakterizə olunur. Belə ki, nitqin ekspressiv müxtəlifliyi sintaktik səviyyədə daha intensiv biçimdə təzahür olunur.

Müxtəlif üslubi-sintaktik vahidlər nitqi gözəlləşdirir, onun ahəngdarlığını nümayiş etdirir.

Üslubi-sintaktik vahidlərdən nitq prosesində diqqəti səfərbər etmək, müəyyən ideyanı daha qətiyyətlə vermək, məlum olanı bir daha təsdiq etmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. М.: «Высшая школа», 1964
2. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, V cild, Bakı, «Nurlan», 2008
3. Məmmədov M.B. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, Yazıçı, 1997
4. Велиев К.Н. Поэтический синтаксис азербайджанского героического эпоса. Дис...докт. филол.наук. Баку, 1987.

MƏTANƏT ƏMRAHOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: *dilçilik, Bakıxanov, qrammatika, onomastika*

Linguistic views of A. Bakikhanov

The Abbaskuliaga Bakikhanov is outstanding scientific and to politicians of Azerbaijan of the 19th century. His numerous works are devoted to history, geography, grammar, linguistics and other branches of science. In this article it is investigated his linguistic views on the basis of the works "Ganuni Gudsi" and "Gyulistani Iram".

Keywords: *linguistics, Bakikhanov, grammar, onomastics*

«Gülüstani-İrəm» əsərinin hər bir məqamı müasir elm üçün maraqlı və qiymətlidir. Onomastika sahəsində araşdırmalar aparan tədqiqatçıları isə «Gülüstani-İrəm» əsərində özünə cəlb edən ən maraqlı cəhət, heç şübhəsiz ki, bu əsərdə təsvir edilmiş məkan, hadisə və simaları müşayiət edən adlardır. Eyni zamanda, xüsusi adların və onların mənası ilə bağlı yozumların əks olunduğu digər tarixi mənbələrdən «Gülüstani-İrəm»i fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də bu əsərin Azərbaycanda xüsusi adların ilk tədqiqatçısının qələmindən çıxmasıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan tarixində onomastik vahidlərin tədqiqi ilə bağlı ilk təşəbbüslərə məhz Abbasqulu ağa Bakıxanovun əsərlərində rast gəlirik. Nəinki xüsusi adlar, ümumilikdə dil məsələləri, dil haqqında fikirlər A.Bakıxanovun çoxcəhətli yaradıcılığında xüsusi bir xətt təşkil edir. Təsədüfi deyildir ki, professor Ə.Dəmirçizadə əsərlərindən birində Abbasqulu ağa Bakıxanovu Azərbaycanın birinci dilçisi adlandırmışdır (4, 9-13). Bu qiymət təkcə A.Bakıxanovun dilə dair dərslük yazmasından irəli gəlmir. A.Bakıxanov bədii əsərlərində, «Nəsihətnamə»sində, «Gülüstani-İrəm» və başqa əsərlərində də dil məsələlərinə toxunmuş, dil haqqında fikir söyləmiş, bir sıra məsələlərin tədqiqi zamanı dilə də nəzər yetirmiş, bir tədqiqat vasitəsi kimi dildən istifadə etmişdir. Bütün bunlar toplu şəkildə belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, A.Bakıxanov XIX əsrin görkəmli dilçi-alimi olmuşdur (1, 25-32). Y.Seyidov A.Bakıxanovun dilə aid fikirlərini iki hissəyə ayırır. Bunlardan birincisi onun dillə əlaqədar məsləhətləri, etik-əxlaqi fikirləridir ki, bunlar onun poeziyasında və «Nəsihətnamə» adı ilə tanınan əsərində öz əksini tapmışdır: ikincisi isə sırf dilçilik tədqiqatıdır ki, bu da onun elmi əsərlərində verilmişdir. A.Bakıxanov bədii əsərlərində öz böyük səlflərinin dil və söz haqqındakı fikirlərini davam etdirir. Sözün yüksək qiymətləndirilməsi, insan həyatında, insani münasibətlərdə insanın cəmiyyətdəki mövqeyinin müəyyən edilməsində sözün əhəmiyyəti və rolunun xüsusi vurğulanması onun bədii əsərlərinin xarakterik məqamlarındandır. «Cəmləmişdir vücudda sözlərdəki lütfələr» deyən A.Bakıxanov «Haqqın üzü xoş kəlamda görünər» hökmü ilə sözü insan düşüncələrinin, insanın daxili aləminin ifadəçisi kimi təqdim edir (3, 61). Görkəmli mütəfəkkir sözün müsbət və mənfi təsirini nəzərə alır, xoşa gəlməyən, insan qəlbinə mənfi təsir edən sözün zərərini

göstərir, insanları bu cür danışıqdan çəkinməyə çağırır. «Eşqdə təmizlik haqqında» şeirində isə A.Bakıxanov sözə onun real mənası baxımından yanaşmaq fikrini irəli sürür. Məlum olduğu kimi, dilçilik tarixi sözlərdən bəzən dini məqsədlərlə istifadə, sözə dini don geyindirilməsi, sözün müqəddəsləşdirilməsi və beləliklə, həmin sözlərin öz real zəminindən ayrılması, mücərrədləşdirilməsi faktları ilə zəngindir. Həmin sözlərin əsil mənasını açmaq, əsil məfhumu ilə əlaqəsini göstərmək, dolayısı ilə dini ehkamların puçluğunu göstərmək idi. A.Bakıxanov həmin şeirində XVII əsrin böyük riyaziyyatçı filosofu və şairi Şeyx Bəhaiyə istinadən iki belə sözün mənalarına real mənə nöqtəyi-nəzərindən diqqət yetirməyi məsləhət bilir.

A.Bakıxanovun bilavasitə dilçiliyə dair elmi tədqiqatlarından bəhs edilərkən isə onun üç əsəri nəzərdə tutulur. Bunlardan biri «Qanuni-Qüdsi», digəri “Adlar və titullar haqqında”, üçüncüsü isə «Gülüstani-İrəm» əsəridir. “Qanuni-Qüdsi” fars dilinə dair dərslikdir. «Nəsihətnamə»dən götürülmüş aşağıdakı parça həmin dərsliyin yazılması səbəbi belə açıqlanır: «Mən nə qədər axtardım, uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o, asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işləməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. Bu kitablarda «Uşaqlıqdan öyrənilən elm daşa qazılmış şəkil kimidir» zərbü-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. «Qanuni-Qüdsi» fars dilinin fonetik və qrammatik qaydaları haqqında sistemli məlumat verən ilk dərsliklərdəndir. Dərsliyin əsas hissəsini morfolojiya və sintaksis məsələləri əhatə edir. A.Bakıxanov nitq hissələrini üç qrupa ayırır: ad, fel, ədat (köməkçi sözlər mənasında). Morfolojiyaya aid hissədə adlar və fellər haqqında söhbət açılır. Köməkçi nitq hissələrindən isə əlaqələndirici vasitələr kimi, sintaksisə aid hissədə bəhs edilir. Sintaksisə aid hissədə eyni zamanda cümlələrdən – feli və ismi cümlələrdən, budaq cümlələrdən, adlıq cümlələrdən bəhs edilir, sözlərin əlaqə vasitələri haqqında məlumat verilir. “Qanuni-Qüdsi” əsərinin ruscası 1841-ci ildə Tiflisdə, “Краткая грамматика персидского языка” adı ilə çap olunmuşdur: tərcümə 97 səhifə həcmindədir. Müəllif dərsliyin tərcüməsi və çapı haqqındakı qeydlərdən başqa, rus dilindəki variantına ayrıca müqəddimə yazmışdır. Dərsliyin yazılması və tərcüməsi baxımından, müəllifin məsələyə münasibəti nöqtəyi-nəzərindən bu müqəddimə son dərəcə maraqlıdır.

Müəllifin 1843-cü ildə qələmə aldığı “Adlar və titullar haqqında” əsəri isə Azərbaycan dilinin köməkçi ad kateqoriyasının öyrənilməsinə dair ilk tədqiqat əsəri kimi böyük maraq doğurur. Bu əsəri A.Bakıxanov Zaqafqaziya ölkələrində müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarını təyin edən hökumət komissiyasını arayış kimi hazırlamışdır. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 40-cı illərində çar Rusiyası Zaqafqaziyada müsəlman feodallarının torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdırmaqdan ötrü onların irsi imtiyazlarının ləğvi ilə əlaqədar müəyyən addımlar atmış, lakin bütün bunlar yerlərdə feodalların kütləvi narazılıqları ilə qarşılanmışdır. Belə olan halda imperiya rəhbərliyi bu məsələ ilə bağlı müvafiq qərarlarına yenidən baxmalı olmuşdur. Zaqafqaziya ölkələrində müsəlman feodallarının hüquq və imtiyazlarını müəyyən etmək məqsədilə xüsusi komitə yaradılmışdır. A.Bakıxanovun “Adlar və titullar haqqında” əsəri bu proses gedişində ərsəyə gəlmişdir. Görkəmli mütəfəkkir bu materialı bir məmur olaraq rəsmi sənəd kimi hazırlasa da, qeyri-elmi məqsədlə tərtib edilmiş bu sənəd elmi səviyyəsinə görə Azərbaycan dilinin köməkçi ad kateqoriyası ilə bağlı təkərsiz tədqiqat əsəri kimi bu gün də öz əhəmiyyətini qoruyur. “A.Bakıxanov Adlar və titullar haqqında” məlumatı 1843-cü ilin aprel-may aylarında komitəyə təqdim etmişdir. O, burada nəinki Azərbaycan, hətta türk antroponimikasında ilk dəfə olaraq xan, sultan, məlik, bəy, ağa, tərhan və s. titulların etimologiyası və funksiyası haqqında ətraflı məlumat vermiş, titul və fəxri adları bir-birindən fərqləndirmişdir. Müəllif çox düzgün olaraq “xan” sözünü hökmdar və hökmdar vəzifəsi bildirən titul, həm də fəxri ad mənasında izah etmişdir. A.Bakıxanovun bu əsəri təkcə Azərbaycan deyil, ümumtürk onomastikası üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. «Gülüstani-İrəm» əsərində isə Bakıxanov Şərqi Qafqazın toponimiyasını əks etdirən xeyli miqdarda coğrafi addan istifadə etmiş, ən əhəmiyyətli isə, bu adlardan bir qisminin mənşəyi haqqında həm öz mülahizələrini, həm də yaşadığı dövrdə mövcud olan yozumları nəzərdən keçirmişdir. Ümumilikdə, A.Bakıxanovun bir dilçi kimi elmi fəaliyyəti “Gülüstani-İrəm” əsərində yeni istiqamət almışdır. A.Bakıxanov bu əsərində dil faktlarından istifadə ilə tarixi hadisələri izah edərkən şəhərlərin və kəndlərin, dənizlərin və çayların, müxtəlif yerlərin və ölkələrin, xalqların və tayfaların, şəxs adlarının mənalarına diqqət yetirir, bu sözlərin etimologiyasına müraciət edir, tarixin müəyyən səhifələrini işıqlandırmaq üçün bu sahədəki tədqiqatlardan bir vasitə kimi faydalanır. Müəllif sözlərin mənası və mənşəyi haqqında öz müddəalarını bəzən başqa tarixçilərin fikirləri ilə əsaslandırır. Yeri gəldikcə ayrı-ayrı xalqların və tayfaların dilləri haqqında da məlumat verir. Bütün bunlar “Gülüstani-İrəm”i dilçilik baxımından qiymətli bir tədqiqat əsəri hesab etməyə imkan yaradır.

A.Bakıxanov bu əsərində dil faktlarından istifadə ilə tarixi hadisələri izah etməyə çalışdığı kimi (məsələn: Cənub və şimal tayfalarından bir çoxunun dilində bəzi feillər və əsli isimlərin uyğunluğu onların bir nəsiləndən olduğuna dəlalət edir, dil məsələlərini də tarixi faktlarla aydınlaşdırmağa çalışır. Məsələn, o, Qafqazda, xüsusilə də Şirvan və Dağıstanda çox dillərin olmasını belə əsaslandırır: «İnsan nəslə, hər halda ilk

dövlərdə vəhşi, çılpaq və yerin cənub tərəflərində sakin olmuşdur. Aşkar məsələdir ki, münasib libas, isti mənzil və azuqə olmadan onlar şimal tərəflərində yaşaya bilməzdilər. Tədriclə yaşayış vəsaiti düzəldi, qəbilələrin çoxluğu üzündən zəxirə tələbinə, heyvanat ovlamağa və mal-qara üçün geniş otaqlara ehtiyac artdı. Bu zaman bunlar şimala doğru üz tutdular. Onların yolları da əksəriyyətlə Qafqaz ölkəsindən və xüsusilə Şirvan və Dağıstan vilayətlərindən olmuşdur. O zaman gəmi olmadığı üçün dənizlərdən qərbə keçmək çətin idi. Şərqi tərəfdən də Qıpçağın susuz və meşəsiz çöllərindən keçmək mümkün deyildi. Bu ölkənin bol çeşməli, çaylı və otluqlu çölləri, meyvə ağacları və meşələri olan isti dərələri vardı. Bu hal o dövrlərdə yaşayan vəhşi xasiyyətli tayfaların bu yerlərdən keçib getmələri və yurd salmaları üçün daha əlverişli idi» (1, 35).

Eyni məsələyə müəllif başqa bir yerdə də toxunaraq yazır: “Qafqazın əhalisinin nəslə müxtəlif tayfalardan mürəttəbdir. Buna onların hələ də mövcud olan bir çox müxtəlif abidələri, adları, dilləri, adətləri, əhalinin əxlaq və istedad dərəcəsi aydın və aşkar şahiddir. Qarışıq nəsilli əhalinin varlığına bir çox qəbilə və kəndlərin öz dillərini və adlarını saxlaması ən aydın bir dəlildir» (1, 35).

Belə misalların sayını artırmaq olar. Ümumən, «Gülüstani-İrəm» əsərində tarixi-coğrafi tədqiqlərlə yanaşı, dil məsələləri də əhəmiyyətli yer tutur. Əsərdə dillə, sözlə bağlı hissələrdən bir qismini diqqətə çatdırmaq: “Qumarı çayı Terek çayı yaxınlığında olub, indi türkcə Kumi və rusca Kuma adlanır. Əlifin, ba və kaf, qaf və gəyn hərflərinin bir-birinə çevrilməsi uzaq deyildir. Təsəvvür etmək olar ki, Qaytaq və Həptaq ya bir mənada olub, ya da bir-birindən dəyişmədir, ya da ki, Tağ, mütləq, Dağıstanın adı imiş. Şamxal mülkünə «həp» - yəni hamı – sözünün əlavəsi ilə «həptaq», Üsmü mülkünə də Keyxosrov və s. Kəyan padşahlarına nisbətən, ya da böyük və uca mənasına gələn «key» sözü əlavəsilə Keytaq demişlər. Sözlərin işlənməsində **ta dala, kaf və gəyn** hərfləri də **qafa və biləks** dəyişilmişdir» (1, 18). Dağlılara ləzgi adının verilməsi Laz qövmlə qarışmaları münasibəti ilə ola bilər (1, 19). «Alan və alban sözlərinin bir-birinə bənzəməsindən zənn etmək olar ki, biri o birindən alınmışdır. Albaniya rum dilində aqlıq mənasında olaraq azadlığa işarədir. Şirvan və Dağıstan «Azadlar ölkəsi» adı ilə məşhurdur (2, 20)». “Dəgin alan sözünü alın”, yəni dağlı sözündən sayır (2, 21). Nuxu şəhəri adının münasibəti və yerinin vəziyyətinə görə həmin Naxiyə və ya Nağiya şəhəridir ki, qədim tarixlərdə Şirvan şəhərlərindən sayılırdı. «Qədim dövrlərdə Qaspi adlı tayfa dəniz kənarında və Kürün sağ sahilində sakin idi. Rumlular arasında bu dəniz həmin tayfanın adı ilə adlanmışdır. Sahilində olan vilayətlərə nisbətən, bu dəniz müsəlmanlar arasında da Bəhri-Xəzər, Bəhri-Cürcan, Bəhri-Gilan və Bəhri-Şirvan adı ilə şöhrət tapmışdır». Qafqaz sözü də həmin Qaspi adlı tayfanın adından və Quran-da qeyd edilən Qaf dağından alınmışdır (2, 22). Təbəsaranda, Şirvanda, Bakıda, Qubada və onların ətrafındakı kəndlərdə əhalinin bir qismi tateca, (bu dil qədim fars dilinin ləhcələrindəndir) bir qismi türkcə danışır. Xınalıq kənd əhalisinin ayrıca dili var. Başqa dillərdə də danışanlar var. Bu ərazilərdə türkcə danışan əhali türkmən, moğol və tatar nəslindən hesab edilir. «Bu ləhcə Osmanlı, Cağatay, Qumuq və Noğay ləhcələri arasında orta ləhcədir». «Ehtimala görə, Azərbaycan sözü Azər – Babəkən sözünün ərəbcə-ləşdirilmiş şəklidir. Azərbaycan bunun və ya başqa bir Babəkin adından alınmışdır» (2, 61).

Elmin sonrakı inkişafı bu fikirlərin bir çoxunun həqiqi tarixi faktlara əsaslandığını və doğru olduğunu sübuta yetirməklə onlardan müəyyən hissəsinin qeyri-dəqiq olduğunu da göstərmişdir. Lakin A. Bakıxanovun mülahizələri öz dövrü üçün müəyyən əhəmiyyət daşıdığı kimi, indi də öz tarixi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Mömin, 2001, 287 s.
2. Bakıxanov A. Bədi əsərləri. Bakı: Azər nəşr, 1964, 389 s.
3. Dəmirçizadə Ə.Ə. Birinci Azərbaycan dilçisi // Azərbaycan məktəbi, 1944, № 2-3, c. 9-13
4. Seyidov Y. Abbasqulu ağa Bakıxanov dil haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, N 2, c. 25-32.
5. Бакиханов А.А. Сочинения, записки, письма. Баку: 1983

AYSEL ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ORKHON ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLDƏN AD DÜZƏLDƏN MƏHSULDAR ŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *qədim türk dili, söz yaradıcılığı, məhsuldar şəkilçilər, isim, sifət*

Productive deverbal noun-forming suffixes in the language of Orkhon Inscriptions and their connection

Most of the deverbal noun-forming suffixes are non-productive in the language of Orkhon Inscriptions, except -ik and -ig. According to some scholars, these are the phonetic variations of the same suffix. However,

there are many others that accept them as different morphemes. Both of these suffixes were used to make nouns and adjectives from verbs. In some modern Turkic languages, the words with *-ik* saved their last consonants, whereas the words with *-ig* lost it.

Keywords: Old Turkic language, word-formation, productive suffixes, noun, adjective

Orxon abidələrində feildən ad düzəldən şəkilçilərin əksəriyyəti qeyri-məhsuldardır. Məhsuldar şəkilçilər yalnız *-ğ*, *-g*, *-iğ*, *-ig*, *-uğ*, *-üg* və *-k'*, *-k*, *-ik*, *-ik*, *-uk*, *-ük* şəkilçiləridir. Bəzi tədqiqatçılar bunları eyni şəkilçinin müxtəlif fonetik variantları, başqaları isə müxtəlif şəkilçilər kimi təqdim etmişlər. C. Klosonun fikrincə, *-ik* və *-iğ/-ig* şəkilçiləri arasındakı fərq, əgər varsa, aydın deyil (2, 193). Bu şəkilçilərin oxşar xüsusiyyəti hər ikisinin feildən həm isim, həm də sifət düzəldə bilməsidir.

A.N.Kononova görə, *-ğ*, *-g*, *-iğ*, *-ig*, *-uğ*, *-üg* şəkilçisi akt, hərəkət, hərəkətin nəticəsi, hərəkətin obyekt, hərəkətin subyekt, hərəkətin yeri və hərəkətin aləti mənalı sözlər düzəldir (10, 88). A. fon Qaben bu şəkilçinin isim və sifət düzəldən variantlarını müxtəlif şəkilçilər hesab etmişdir (3, 56). A.N.Kononov *-k'*, *-k*, *-ik*, *-ik*, *-uk*, *-ük* şəkilçisini hərəkətin nəticəsi, proses, hərəkətin obyekt və subyekt, hərəkətin yeri və aləti mənalı sözlər düzəldən şəkilçi kimi təqdim etmişdir (10, 89).

-ik və *-iğ* şəkilçiləri müasir türk dillərində qalıq səciyyəsi daşıyır və məhdud miqdarda sözün tərkibində görünür (8, 69). Orxon abidələrinin dilində olduğu kimi, müasir türk dillərində də bu şəkilçilərlə düzəlmiş sözlər arasında həm isim, həm də sifətlər var: *bozok* “pozulmuş, xarab”, *yügerək* “sürətli” (baş.) (8, 69); *kapak* “qapaq” (qaq.), *jirtik* “cırıq” (qaz.), *dajıg* “daşqın” (Tuv.), *koçok* “qaçaq”, *kolok* “qalıq” (özb.), *berik* “rüsvət” (yak.) (14, 164); *cıynak* “yığıncaq” (*cıyna-* “yığılmaq”) (qaraq.) (7, 403-405); *sandırak* “sayıqlama” (*sandır-* “sayıqlamaq”) (qar.-bal.) (13, 79-80, 86); *xatıg* “məhkəm”, *ajıg* “acı” (xak.), *kejiğ* “keçid” (şor) (12, 108, 114); *açıq*, *soyuq*, *sınıq* (Azərbay.), *istek*, *kırık* (Tür.).

Bəzi tədqiqatçılar *-ik* və *-iğ* şəkilçilərinin fərqi onları yaratdığı mənalara əsasən müəyyən etməyə çalışmışlar. Məsələn, A.M.Şerbak yazmışdır ki, *bilik* ~ *bilig* prosesin adı kimi cingilti, hərəkətin nəticəsi kimi kar samitli praformaya malik olmuşdur (14, 165). B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazır ki, isim düzəldən *-iğ* şəkilçisi müasir türk dillərinin bir qisminə son samitini itirmiş, sifət düzəldən *-iğ* şəkilçisi isə tamamilə düşmüşdür (12, 108, 114). V.V.Radlov göstərmişdir ki, artıq qədim abidələrdə *-(a)ğ/g* və *-(a)k'/k* şəkilçiləri arasında fərq itmişdir (11, 213). Bunu fərqin itməsi kimi yox, sonradan formalaşması kimi də izah etmək olar.

Orxon abidələrində *-ik* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin sayı çoxdur:

Buyuruk “vəzifə adı”: ... iç *buyurukı* Sebig Kül İrkin başlayu ulayu *buyuruk* bunça amtı bəglər kañım kağanka ertəñü... “...daxili buyuruğu bəy İrkin başda olmaqla buyuruq bəylər indi atam xaqana adət üzrə...” (BK c 14). Bu sözün əsasında *buyur-* “əmr etmək, hökm vermək” feili (9, 121) durur. Müasir türk dillərində *buyur-* feilindən düzəlmiş sözlər arasında ən geniş yayılmışı *buyruk/buyuruq* sözüdür. Bu söz “əmr” mənası bildirməklə yanaşı, Orxon abidələrindəki kimi vəzifə də bildirmişdir (16, 247).

Artuk “artıq, çox”: Bizintə eki ucı sñarça *artuk* erti “İki ucu bizdən ikiqat artıq idi” (T 40); Otuz *artukı* bir yaşıma karluk bodun buñsız erür barur erikli yağı boltı “Otuz bir yaşıda karluk xalqı dərdsiz müstəqil yaşayarkən düşmən oldu” (BK § 28-29). Bu sözün *art-* “artmaq, çoxalmaq, əlavə olunmaq” feilindən düzəldiyi aydındır. “Artıq, çox” mənası bu sözün daha qədim mənasıdır. “Qalıq” mənası isə sonradan meydana çıxmışdır (15, 181).

Irak “uzaq”: Süçig sabın, yımşak ağıñ arıp *irak* bodunıg ança yağutır ermiş “Şirin sözü ilə, dəyərlı hədiyyəsi ilə aldadıb uzaqdakı xalqı beləcə yaxınlaşdırırmış” (KT c 5). Bu söz *-k* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Onun əsasında duran feilin *y* samiti ilə başlayan variantı (*yıra-* “uzaqlaşmaq, ayrı qalmaq”) qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır (9, 268). “Divanü lüğət it-türk” və “Qutadğu bilig”də *irak* sözünün də *yirak* variantı işlənmişdir (9, 268). C.Kloson bu sözdə *y* samitini protetik samit saymışdır (1, 198). Müasir türk dillərindən bir qisminə (xakas, Tuva, tofalar, Altay) *ıra-* feili saxlanmışdır (18, 287).

Yımşak “yumşaq, dəyərlı”: Süçig sabıña, *yımşak* ağısıña arturıp üküñ, türk bodun, öltig “Şirin sözünə, dəyərlı hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çox hissən öldü” (KT c 6). Bu söz *yumşa-* feilindən (9, 279) *-k* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Qədim türk abidələrinin dilində bu sözlə eyniköklü olan *yumırtğa* “yumşaq, incə”, *yumrak* “yumşaq, elastik” (9, 267, 279) sözləri də işlənmişdir. Bu fakt *yumşa-* sözünün də düzəltmə olması ehtimalını meydana çıxarır. C.Klosona görə, bu feil **yumuş* sözündən əmələ gəlmişdir. Bizcə, bütün bu sözlər vahid bir **yum* kökünə gedib çıxır.

Turuk “arıq”: Sakıntım: *turuk* bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər... “Fikirləşdim: arıq buğanı, kök buğanı arxadan bilsə...” (T 5-6). Bu sözün kökündə *tur-* “arıqlamaq” feili (9, 587) durur.

Yağuk “yaxın”: ...*yağuk* ersər, edgü ağı birür... “...yaxın olsa, yaxşı hədiyyə verər” (KT c 7). *Yağ-* “yaxınlaşmaq, yaxud *yağ-* “yaxınlaşmaq, uyğun gəlmək” sözündən (9, 224-225) yaranmışdır. Hər iki feil də

bir-biri ilə bağlıdır. *Yağ-* feilinə Orxon abidələrinin dilində rast gəlinir: *Yağmısı* bən ertim “Yaxınlaşan mən idim” (T 5). Müasir türk dillərində “yaxınlaşmaq” mənasında *yak-* (türkm., uy.), *jak-* (qaz., qaraq.) və *yuv^oı-* (noq.), *yuv^ou-* (kar.), *cü-* (qır.), *juv^o-* (qaz., qaraq.) feilləri saxlanmışdır (18, 62). C.Klosonun fikrincə, həm *yağru* “yaxına”, həm də *yağu-* sözlərinin kökü **yağ* ismidir (1, 905).

Yarak “silah”: Bu türk bodunda *yaraklıq* yağığ kəltürmədim “Bu türk xalqı üzərinə yaraqlı düşməni gətirmədim...” (T 54). *Yara-* “yaramaq” feilindən düzəlmişdir. Mənaca bu feilin qayıdış növü olan *yaral-* “təchiz olunmaq” sözüne (9, 239) daha uyğundur.

Yoluk “kasıb, zəif”: Türk bodun yitməzün tiyin, *yoluk* bolmazun tiyin... “Türk bodun itməsin deyə, zəifləməsin deyə” (O 3). Bu sözün *yol-* “yolmaq” feilinin məcazi mənası əsasında yarandığını güman etmək olar.

Kölik “qoşqu heyvanı”: İngək *kölikin* Toğlada oğuz kəlti “İnəyi ilə, qoşqu heyvanı ilə Toğlada oğuzlar gəldi” (T 15). Sözü kökü *köl-* “qoşmaq” (9, 314) feilidir. Bu feil müasir dövrdə Altay və çuvaş dillərində saxlanmışdır (17, 70). *Kölik* sözü də müxtəlif fonetik variantlarda müasir türk dillərində işlənir: *kölik* (qır.), *kölik* (qaz.), *kölik* (noq., qaraq.), *gölik* (türkm. dial.), *gölik* (Tür. dial.) (17, 69).

Tutuk “vəzifə adı, titül”: Tabğaç On *tutuk* bes tımən sü kəlti “Tabğac On tutuk əlli min qoşun gəldi” (BK § 25). Bu sözün C.Klosonun göstərdiyi kimi, Çin dilindən alındığını deyil (1, 453), türk dillərindəki *tut-* “tutmaq” sözündən yarandığını güman etmək olar.

Iduk “müqəddəs”: Teñri Umay, *iduk* yer, sub basa birti erinç “Tanrı Umay, müqəddəs yer, su bizə kömək oldular” (T 38). Bu sözün *id-* “göndərmək” (9, 217) feilindən yarandığı və ilkin mənasının “göndərilmiş” olduğu güman olunur (1, 46; 15, 649).

Tok “tox”: Bodun boğazı *tok* erti “Xalqın boğazı tox idi” (T 8). Bu söz *tod-* “doymaq” feili ilə eyniköklüdür: ...bir *todsar*, açsık öməzsən “bir dəfə doysan, açlığı fikirləşməzsən” (KT c 8). Abidələrdə *tosık* formasının işlənməsi də bu sözlərin kökünün *to-* “doymaq” feili olduğunu göstərir: ...açsık, *tosık* öməzsən... “...acmaq, doymaq haqqında fikirləşməzsən...” (KT c 8). C.Kloson bu sözlərin kökündə duran *to-* feilinin mənasını “bağlamaq” kimi göstərir (1, 434). Yakut dilindəki *tot* “tox, toxluq” sözü də (17, 253) *to-* kökünün mövcudluğunu göstərir.

-iğ şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin sayı da kifayət qədərdir. C.Kloson bu şəkilçini feildən isim düzəldən şəkilçilər arasında ən çox işlənən şəkilçi saymışdır (2, 193).

Ülüg “hissə, parça”: İki *ülügi* atlığ erti, bir *ülügi* yadağ erti “İki hissəsi atlı idi, bir hissəsi piyada idi” (T 4). Bu sözlə eyniköklü olan digər sözlər *ülüş* “hissə”, *ülə-* “bölmək”, *üləştür-* “bölüşdürmək” sözləridir (9, 625). C.Kloson *ülüğ* sözünün *üle-* “hissələrə bölmək” feilindən yarandığı fikrində olmuşdur (1, 127). Türkmən dilində *üle* sözü “hissə” mənasında işlənir (15, 627). Bu sözün və *ülüğ* sözünün eyni bir **ül-* feilindən yarandığını güman etmək olar. E.V.Sevortyan bu sözlərin əsasında duran *ül* kökünün həm isim, həm də feil kimi çıxış etdiyini söyləmişdir (15, 629).

Bilig “bilik”: ...bilməz *biligin* biltüginim, ödükimin bunça bitig bitidim “...bilməz bilikləri bildiyim, fikirləşdiyim üçün bu qədər yazı yazdım” (KÇ 28). Aydın ki, bu söz *bil-* feilindən düzəlmişdir. Müasir türk dillərində də son samitini saxlamışdır: *bilik* (Azərb., qaraq.), *bilig* (Tuv.), *bilik* (qaz., baş.) (16, 139).

Uluğ “böyük, qoca”: Özüm karı boltım, *uluğ* boltım “Özüm qocaldım” (T 56). ... C.Klosona görə, *uluğ* sadə sözdür. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində son samitini itirmişdir (15, 593). *Ulal-* “böyümək”, *üla-* “böyük ölçülü olmaq”, *ulak* “böyük” sözlərinin mövcudluğu (15, 594) bunlar üçün ortaq bir **ul/*ul-* kökünün olması ehtimalını irəli sürməyə imkan verir.

Bitig “yazı”: ...bunça *bitig* bitidim “...bu qədər yazı yazdım” (KÇ 28). *Biti-* “yazmaq” (9, 103) sözüdür. Bu sözün isə Çin dilindəki *bi*, *pir* < *pyet* sözündən düzəltdiyi fikri türkologiyada geniş yayılmışdır (9, 103; 1, 299; 16, 156). Monqol dillərində “yazmaq” mənasında *biçi-* sözü işlənir (16, 157). Müasir türk dillərində söz sonunda *k* samiti saxlanmışdır: *bitik* (kar., uy.), *pitig* (s.-uy.), *bicik* (Alt., yak.), *bijik* (Tuv.), *piçik* (xak.) (16, 157).

Süçig “şirin”: *Süçig* sabıña, yımşak ağısıña arturıp ükü, türk bodun, öltig “Şirin sözüne, dəyərlə hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çox hissən öldü” (KT c 6). *Süçi-* “şirinləşmək” feilindən düzəlmişdir. Bu feilin növ şəkilçili formaları olan *süçin-*, *süçir-*, *süçiş-*, *süçit-* də qədim yazılı abidələrdə işlənmişdir (9, 516).

Körüğ “casus, kəşfiyyatçı”: Ança olurır erikli oğuzdantan *körüğ* kəlti “Orada oturarkən oğuzdan casus gəldi” (T 8); *Körüğ* sabığ antağ... “casusların sözü belə idi” (T 9). *Kör-* “görmək” sözündən *-üg* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir.

Arığ “təmiz”: ...yanalım, *arığ* ubutı yəg, – tidi “...qayıdaq, təmizin xəcaləti daha yaxşıdır, – dedi” (T 37). *Arı-* “təmizlənmək” sözündən düzəlmişdir (9, 51). *Arı-/arı-* feili Tuva dilində və özbək dilinin dialektlərində saxlanmışdır (15, 184). *Arımaq* “təmizlənmə”, *arın-* “təmizlənmək”, *art-* “təmizləmək”, *arıtı* “təmiz”, “tamamilə, bütünlüklə”, *arıtmaq* “təmizləmək” sözləri də eyniköklüdür (9, 52-53). Müasir türk

dillərində bu sözün *arığ* (s.-uy., xak., Tuv.) forması ilə yanaşı, *arı* (Tür., Azərb. dial.), *aruv* (Kr.-tat.), *aruv*^o (qaraq.), *aruv*^o (baş.), *arū* (qır.), *aru* (qaz., tat., Atl.) fonetik şəkillərinə də rast gəlinir (15, 184).

Ötüğ “xahiş, xəbər”: Yalabaçı, edgü sabı, *ötügi* gəlməz tiyin yayın sülədim “Elçisi, yaxşı sözü, xahişi gəlməz deyə, yayda qoşun çəkdim” (BK § 39). *Ötün-* “müraciət etmək, xahiş etmək”, *ötünç* “xahiş”, *ötkün* “xahiş etmək”, *ötkünç* “xahiş” (9, 392-393) sözləri ilə eyniköklüdür. Bu sözlərin kökündə *öt-* “demək”, “xəbər vermək” (15, 558) sözünün durduğunu güman etmək olar. Maraqlıdır ki, *ötkünç* sözünün əsasını təşkil edən *ötkün-* feili də “demək”, “xəbər vermək” mənalarına malikdir (15, 558). C.Kloson bu ehtimalla yanaşı, monqol dillərində *öçi-* “xahiş etmək” feilinin işlənməsindən çıxış edərək, türk dillərində də *ötü-*, yaxud *ötü-* feilinin olduğunu güman etmişdir (1, 51).

Kapığ “qapı”: Təmir *kapıgka* təgi irtimiz... “Dəmir qapıya qədər çatdım...” (T 45). Qədim yazılı abidələrdə *kapağ* şəklində də işlənmişdir (9, 420). **kap-* feilindən düzəltdiyi ehtimal edilir (1, 580). *Kapğak* “qapaq” və *kapuluk* “qapalı, bağlı” sözləri də (9, 420-421).

Kamaşığ “dözülməz vəziyyət”: Eçim kağan ili *kamaşığ* boltukınta... “Xaqan əmimin dövlətində vəziyyət pisləşdikdə...” (KT şm 3). *Kamaş-* *kama-* “qamaşmaq” feilinin birgəlik növüdür (9, 414). C.Klosona görə, *kamā-* feilinin ilkin mənası “narahatlıqdan əziyyət çəkmək” ola bilər (1, 625). *Kamaş-* feili məcazi mənada “dözülməz olmaq” kimi də işlənmişdir (9, 414). Bu mənada ona Orxon abidələrində də rast gəlinir: Türk bodun adak *kamaştı*, yablaq boltaçı erti (BK § 30-31). Tatar dilində *kamaş-* sözü “yorulmaq”, qırğız və qazax dillərində isə “gücünü itirmək” mənalarında işlənir (19, 243) ki, bu da Orxon abidələrindəki mənaya yaxındır.

Kiçig “kiçik, az”: ...Tüpütke *kiçig* təgmədim... “...Tibetə çatmağıma az qaldı...” (KT c 3). Müasir türk dillərində müxtəlif formalarda işlənir: *kiçik* (Azərb., kara., uy.), *küçük* (Tür.), *kiçig* (s.-uy.), *küçük* (qaq.), *kiçi* (türkm., Alt.), *kiçi* (tat.), *kışi* (qaz., qaraq.), *kışi* (baş.), *qıççı* (qum.), *kiçü* (qır.) və s. (Etimologicskiy 5: 76). *Küçük* və *kiçik* formalarının sonradan kiçiltmə bildirən şəkilçinin əlavəsi ilə düzəlməsi barədə fikir var (19, 76). Əksər dillərdə “kiçik” mənasında işlənir. Abidələrdəki “azacıq” mənası Altay dilində saxlanmışdır (19, 76). *Kiçil-* feilinə əsaslanaraq, sözün kökünü *kiçi-* saymaq olar. *Kiçil-* isə *kiçi-* feilinin məchul növüdür.

Sühüg “nizə”: *Sühüg* batımı karığ səkipən... “Nizə dərinliyində qarı söküb...” (BK § 26-27). Bu sözün kökünün **süh-* feili olduğu güman edilir (1, 834). Bu kök *sühüş-*, *sühüş* sözlərinin də düzəlməsində iştirak etmişdir. Bu feilin “qazmaq” mənası verdiyi də güman olunur (20, 382).

Ölüğ “ölü”: *Ölüğ* uyarlığ ermis... “Ölü nüfuzlu imiş” (İA I a 1). ... *Öl-* feilindən düzəlmiş sifətdir. Müasir türk dillərində *ölü* (Azərb., Tür., Alt.), *yolu* (qaq.), *öli* (Kr.-tat.), *öli* (qaz.), *üli* (tat., baş.), *ölüg* (Tuv.), *ölğ* (xak.), *ölük* (uy., yak.), *ölik* (qaraq.), *olık* (özb.) fonetik şəkillərində işlənir (15, 527).

Tirig “diri”: ...öltəçi bodunığ *tirigrü* iğitim... “...öləcək xalqı diriltim...” (KT § 29). Bu sözün kökündə *tir-* “yaşamaq” (9, 561) feili durur. Eyni kök *tiril-* “dirilmək, yaşamaq”, *tirgüd-*, *tirgür-*, *tirgüz-* “diriltmək”, *tirilgü* “həyat, yaşamaq vasitəsi” (9, 562) sözlərində də var. Müasir türk dillərində həm son samitini itirmiş formada (Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, türkmən, qaqauz, Krım-tatar, karaim, qumuq, qırğız, noqay, qaraqalpaq, qazax, tatar, başqırd, çuvaş), həm də *k/g* samitli variantlarda (özbək, uyğur, tatar, sarı uyğur, Tuva, Altay, xakas) işlənir (17, 242).

Katığ “qatı, sərt, möhkəm”: ...bu sabımın edgüti esid, *katığdı* tıjla! “Bu sözümü yaxşıca eşit, möhkəm-cə dinlə!” (KT c 2). Bu söz *kat-* “bərkmək, sərtləşmək, möhkəmləşmək” (9, 432) feilindən düzəlmişdir.

Keçig “keçid”: Karlukığ *keçigin* t... sımadı “Karlukları keçidlə t... sındırmadı” (KÇ 20). *Keç-* feilindən düzəlmişdir. Maraqlıdır ki, müasir türk dillərinin bir qisminə *keçid* sözü ilə əvəzlənmişdir (Azərbaycan, Türkiyə türkcəsi, türkmən). Qaqauz, özbək, uyğur, Tuva, xakas, qumuq, başqırd dillərində isə daha qədim variant saxlanmışdır (19, 34).

Nümunələrə əsasən *-ik* və *-iğ* şəkilçilərinin işlənmə xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi xülasə etmək olar:

1. *-ik* şəkilçisi ilə düzəlmiş *tok*, *yağuk*, *yarak*, *yımşak*, *ıraq*, *ıduq*, *buyuruk*, *artuk*, *kölik* sözləri müasir türk dillərində son samitini saxlamışdır.

2. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *ölüg*, *tirig*, *uluğ*, *katığ*, *arığ*, *bitig*, *kapığ*, *keçig* sözləri müasir türk dillərinin əksəriyyətində ya son samitini itirmiş, ya da *ğ/g > v* hadisəsi baş vermişdir.

3. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *bilig* sözündə son samit saxlanmış, *kiçig* sözü bəzi dillərdə son samitini saxlamış, bəzilərində isə itirmiş formada işlənir. *Kiçik* sözünün son samitini saxlamış formada işlənməsi bəzi müəlliflər tərəfindən sonrakı hadisə hesab edilir və sözün kiçiltmə bildirən *-cik* şəkilçisini qəbul etməsi ilə əlaqələndirilir (19, 76).

4. *-ik* şəkilçisi ilə düzəlmiş *yarak*, *buyuruk*, *tutuk*, *kölik* sözləri isim, *tok*, *yağuk*, *yımşak*, *ıraq*, *artuk*, *turuk*, *ıduq*, *yoluk* sözləri sifətdir.

5. *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş *bilig*, *keçig*, *kapığ*, *bitig*, *sühüg*, *körüg*, *ülüg* sözləri isim, *ölüg*, *tirig*, *süçig*, *uluğ*, *arığ*, *katığ* sözləri sifətdir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *-ik* saitli sözlər müasir türk dillərində son samitini saxlamış, *-iğ* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər isə əksər dillərdə son samitini itirmiş, yaxud bu samit *v*-ya çevrilmişdir. *Bilig* və *kiçik* sözləri istisnadır.

Bunlar göstərir ki, *-ik* və *-iğ* şəkilçiləri arasında müəyyən fərqlər var və bu fərqlər onları eyni şəkilçi hesab etməyə imkan vermir, artıq Orxon abidələrinin yarandığı dövrdə bu şəkilçilərin tam diferensiallaşmadığını göstərir. Bu cəhətdən *-lik* və *-liğ* şəkilçiləri ilə müqayisə etmək olar. İsim düzəldən *-lik* şəkilçisi müasir türk dillərində son samitini saxladığı halda, sifət düzəldən *-liğ* şəkilçisi bir sıra dillərdə son samitini itirmişdir. Ancaq bu xüsusiyyət *-ik* və *-iğ* şəkilçilərinin tarixən bir-biri ilə bağlı olduğunu inkar etmir. Hər iki şəkilçinin həm isim, həm də sifət düzəltməsi də buna sübutdur. *-lik* və *-liğ* şəkilçilərindən fərqli olaraq, *-ik* və *-iğ* isim və ya sifət düzəltmək cəhətdən diferensiallaşmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 pp.
2. Clauson G. Türkçədə Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler // Dil Araştırmaları Dergisi, cilt: 1, sayı: 1, Güz 2007, s. 185-196.
3. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Çeviren: M.Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 313 s.
4. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası, 1994, 963 s.
5. Рәсәбов Ә., Мәммәдов Ү. Орхон-Үенісей абидәләрі. Баки: Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Tekin T. Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk. İstanbul: Simurg, 1998, 129 s.
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том II. Фонетика и морфология. Часть первая. Части речи и словообразование. Москва: Издательство АН СССР, 1952, 544 p.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1948, 278 с.
9. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
10. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, 256 с.
11. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования. Москва: Наука, 1966, 436 с.
12. Серебренников Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1979, 304 с.
13. Хабичев М. А. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск. 1971, 269 с.
14. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: имя. Ленинград: Наука, 1977, 188 с.
15. Этимологический словарь тюркских языков. I. Москва: Наука, 1974, 768 с.
16. Этимологический словарь тюркских языков. II. Москва: Наука, 1978, 350 с.
17. Этимологический словарь тюркских языков. III. Москва: Наука, 1980, 392 с.
18. Этимологический словарь тюркских языков. IV. Москва: Наука, 1989, 298 с.
19. Этимологический словарь тюркских языков. V. Москва: Языки Русской Культуры, 1997, 364 с.
20. Этимологический словарь тюркских языков. VII. Москва: Языки Восточная литература РАН, 2003, 446 с.

RƏXŞANƏ BABAZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

YAD BİLDİYİMİZ DOĞMA ƏDATLAR

Açar sözlər: *doğma ədatlar, arxaizm, uş, dəxi, əhəmiyyət*

Native particles known as loan words

The reason why we can't throw out the particles known as barbarism for our language which we consider as Russian words уже [ujé] (already) and даже [dájé] (too, also, even), I think, it is due to the fact that they are not alien to our native language. If we look at classic literature expediently, we will see the similarity, and it will be clear that this claim is not vain.

Keywords: *native particles, archaism, ush, dakhi, importance*

Rus dilindən bildiyimiz, dilimiz üçün varvarizm sayılan *уже* [ujé] (artıq, daha) və *даже* [dáje] (da/də, hətta, belə) sözlərini dilimizdən ata bilməməyimizin səbəbi, düşünürəm ki, əslində elə bizim öz dilimizə yad olmamaları ilə bağlıdır. Klassik ədəbiyyatımıza məqsədyönlü nəzər salsaq, bənzərliyi hər kəs görər və bu iddianın yersiz olmadığı aydın olar. Bunun üçün həm də, danışıq dilimizdə işlənən *uje* və *daje*'nin *uş* və *dəxi* ilə əvəz oluna bilib-bilmədiyini də yoxlaya bilərik. Məs.: “*uje* bilirəm” – bilirəm *uş* və ya *uş* bilirəm, “*uje* hazırdı” – hazırdı *uş*; “*üzünə daje* baxmadı” – *üzünə dəxi* baxmadı, “*daje* həkim çağırışdılar” – həkim *dəxi* çağırışdılar və s.

I *Uş* haqqında. Lüğətdən öyrənirik: *Уж*: 1. = *уже* – *artıq, daha*; он *уже* не маленький – o daha *uşaq* deyil; он *уже* здесь – o artıq buradadır; 2. *догрудан да, догрусу*; *уж я вас долго ждал* – *doğrusu*, mən sizi çox gözlədim; 3. *daha*; не знаю, как *уж* сказать – bilmirəm daha necə deyim; 4. *da, də*; не так *уж* плохо – o qədər də pis deyil [3,379].

Uj formasının [uʃ] kimi səslənməsi də bu iddianı dəstəkləyir.

İfadəyə qüvvət verən *artıq* sözünün sinonimi olan *uş*, *uşbu // işbu*, *uşda // üstə // iştə* ədatlarına, əsasən XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi-bədii dilində rast gəlirik. *Uş* ilə *uşda // iştə* arasında mənə fərqi açıq şəkildə duyulur. Belə ki, *uş* ədatı “artıq, daha” mənalarını ifadə edərsə, *ıştə* daha çox, işarə edir və “budur” mənasını bildirir. Hər birinə aid nümunələri nəzərdən keçirək: “*Toğmuş Küni uş* batar” (4,128); “*Oldu tamam uş* bu gün eşq ilə bazarımız” (Nəsimi); “*Dərdə dərman andan oldu, dərdə dərman buldum uş*”, “*Getdi qış dövrü aradən, uş gülüstan dövrü*”, “*Uş yenə açıldı güllər, xarə söylən gəlməsin*” (Xətai); “*Aləmi uş* maña zindan edən. *Didi Məcnun* oldi *adəm uş* bu gün” (Həqiri) və s.

XIV əsr müəllifi Mustafa Zəririn “*Qisseyi-Yusif*” əsərində çox işlənən *uş* ədatının *artıq, daha* mənaları açıq şəkildə görünür: “*Bir rəvayət budur uş bən* söylədim, *Bir rəvayət dəxi* bünyad *eylədim*”, “*Uş* ölürəm bu *cihana* toymadın, *Ola mı* bu *derde* *dermanum* *benüm*”, “*Çərx* ayırdı *uş* bu gün *səndən* *bəni*. *Uş* *quyu* *dibində* *qaldım* *bən* *zəif*”, “*Uş* *sizə* *məlum* *qıldığ* *bir* *xəbər*, *Naməyə* *yazın* *cəvab*, *ey* *bəxtəvər*”, “*Ayıtdı*, *ey* *xəllaqi*-*aləm*, *bu* *nə* *hal*, *Kim*, *bəni* *uş* *qayğısı* *qıldı* *hilal*?”, “*Nedəyim*, *çünki* *murada* *irmədim*, *Namuradın* *qılmışam* *uş* *payımal*”, “*Uş* *kəmalə* *irmədin* *buldum* *zəval*, *Vüsləti*-*yar* *ola* *derdim* *bana*, *Uş* *fəraq* *olduvü* *olmadı* *vüsal*”, “*Dərd* *ilə* *yaquluram* *uş* *dünü* *gün*”, “*Qanı* *baña* *sərzəniş* *qılan* *kişi*, *Gəlsə*, *görsə* *halımı* *uş* *biqərar*”, “*Eyb* *qılmış*, *olmuşam* *uş* *bən* *şikar*”, “*Dərd* *ilə* *uş* *qalmışam* *bən* *natəvan*”, “*Nə* *kim* *ol* *ola* *dedi*, *oldu* *tuş*, *Ey* *Şahənşah*, *həzrətində* *derəm* *uş*”, “*Qamu* *bir* *gəzdən* *ana* *qıldılar* *dua*, *Uş* *qapında* *qulun* *olduq*, *diriğa*”, “*Uş* *igirmi* *altı* *il* *oldu* *təمام*, *Babamız* *anıb* *anı* *ağlar* *müdam*”, “*Uş* *igirmi* *il* *oldu* *aña* *Yavi* *ola*, *bu* *nə* *sevda* *saña*?”, “*Dedilər*, *oğlanların* *uş* *gəldilər*”, “*Beytül-əhzan* *uş* *baña* *oldu* *məqam*”, “*Uş* *bən* *sizə* *bir* *vəsiyyə*t *eylərəm*, *Sözümü* *tutuş* *bənim* *kim*, *söylərəm*”, “*Dedilər* *kim*, *biz* *günahkarız* *qəmu*, *Bildik* *uş* *yazığımız*, *ey* *əmu*”, “*Gəldi* *Mərrix*, *aydər* *sahibqıran*, *Uş* *həsəd* *gününü* *kəsdim* *bən* *həman*. *Zöhrə* *aydər*, *uş* *tərəb*, *saz* *eylərəm*, *Şadlığa* *urdum* *uş* *dəsti-nihan*”, “*Kömləgim* *yarıldı* *uş* *bənim* *dəxi*”, “*Eşq* *əlindən* *oldum* *uş* *xurü* *həqir*”, “*Şəhr* *icində* *uş* *mələmət* *olmuşam*, *Nedəyim* *kim*, *xəlqə* *rüsvay* *olmuşam*”, “*Diləgim* *budur*, *uş* *dedim* *saña*”, “*Bu* *hekayət* *bunda* *uş* *oldı* *təمام*” [6].

Nümunələrdə *uş*'un yerinə *uje* desək, mənə günümüz üçün bəlkə daha anlaşılıqlı olacaqdır. Hətta bir az daha irəli gedib, məzmununa əsasən ehtimal etmək olar ki, *c ~ ç ~ ş* əvəzlənməsi nəticəsində *uc* (axır, nəhayət, aqibət) > *uş* olmuşdur. Ədəbi nümunələri izlədikdə *uş*'un bəzən qafiyə üçün, daha sonralar isə köhnəlmiş sayıldığı üçün bu sözlərlə əvəzləndiyini görə bilərik: “*Riyazi-ömrə* *bin* *gəz* *su* *verib* *axır* *qurutdun* *tut*, *Ğəmi*-*eşqə* *bəni* *bundan* *bətər* *yarəb* *giriftar* *et*” (Füzuli); “*Munca* *gəzdim*, *bir* *vəfasız* *yari* *sevdim* *aqibət*” (Kişvəri), “*Axir* *ki*, *ciğər* *oldu* *səd* *parə*, *salam* *eylə*” (Vidadi), “*Vidadi*, *xəstəyəm*, *ömrümü* *bada* *verdim* *axır* *bu* *sevdanın* *ucundan*”, “*Dünyada* *axır*, *mən* *dəxi* *çox* *görmüşəm* *adəm*” (Vaqif), “*Biz* *anlayanıq*, *gəldik* *axır* *canə*, *a* *molla*” (M.Ə.Sabir) və s.

Təxminən yenə də eyni şəirlərin dilində bu ədatın mürəkkəb formaları da işlənmişdir ki, bunlarda daha çox işarəvilik xüsusiyyəti qabarıqdır: “*Oldu* *kuyin* *üstə // uşda* *yaylağum* *bənüm*” (İ.Həsənoğlu), “*Üştə* *gördüm* *bən* *səni* *oldum* *dəli*”, “*Gah* *zindan* *icrə* *zəncir* *ilə* *bənd*, *Uşda* *qıldı* *qayğılı* *könlüm* *şikar*”, “*Dedilər* *kim*, *uşda* *Yəhuda* *gəlir*, *Yusifin* *kömləgini* *alub* *gəlir*”, “*Uşda* *Yusif* *gəldi* *keçər* *şəhvar*”, “*Xətm* *oldu* *uşda* *bunda* *dasitan*”, “*Uşbu* *zindandan* *çıxasın* *sən* *geri*, *Padişah* *qatında* *olasan* *sən* *ulu*”, “*Uşbu* *gün* *bən* *zari*-*giryən* *olmuşam*, *Həsərinizdən* *pərişan* *olmuşam*”, “*Uşbudur* *halım* *ki*, *bən* *şərh* *eylədim*”, “*Dedi*, *gördünmü* *necə* *böhtan* *ilə*, *İşbu* *məsumi* *verisərdin* *ələ*”, “*Ol* *gülüstanə* *irəmi* *işbu* *can*?!”, “*Ol* *Züleyxa* *əhlinə* *irişdi* *əcəl*. *Oldu* *həm* *ol* *işbu* *dünyadan* *nihan*” (M.Zərir), *Çün* *Məsiha* *istərisən*, *ıştə* *gəldi* *dər-rənim*. *Bu* *şəhri* *qoyub*, *üstə*, *kədər* *xəstə* *Nəsimi*. *Halımı* *sənsiz*, *ey* *sənəm*, *bilməz* *isən* *gəl* *ıştə* *gör*. *Yarımı* *ayırdı* *bəndən* *çərxi*-*qəddar* *ıştə* *gör*; *Şəm* *oldi* *könlüm* *ıştə* *fəraqı*ndə *yanədir* (Nəsimi); “*Hicri*ñ *etdi* *mən* *ğəribə* *uştə* *gör* *avarələr*” (Xətai), “*Qulluğuna* *gəldi* *uştə*, *yüz* *tuman* *təqsir* *ilən*”, “*Üştə* *can* *verdi* *ğəmi*ndən *xəstəxatir* *Kişvəri*”, “*Verdi* *can* *qul* *Kişvəri* *uştə* *tuman* *həsərət* *bilə*” və s.

II *Dəxi* haqqında. Fransız dilində *déjà* – artıq, daha deməkdir. Məs.: “*Il* *est* *déjà* *tard*” – artıq // daha gecdir. Bu sözün mənşəyi *desja* (des+ja: it. *gia*, isp. *ya*, port. *ja* (rus. *уже* // *даже*; bask. *jada* // *dagoeneko*

[8,181]) – artıq, daha kimi izah edilsə də (2,88), şəkil və məzmunca türk mənşəli *daxi* / *dəxi* // *daha* sözü ilə bənzərliyi də göz önündədir. Digər tərəfdən, rus dilindəki *даже* sözünü klassik ədəbiyyatımızda *həтта*, *üstəlik* mənasında işlənən *dəxi*, müasir Türkiyə türkcəsindəki *dahi* forması ilə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, “Она искренне поддерживает своих друзей, может с радостью помочь *даже* совершенно незнакомому человеку, попавшему в беду” – O, açıqürəkliklə öz dostlarına dayaq durur, *həтта* dara düşən heç tanımadığı insanlara *belə* / *dəxi* / *dahi* məmnuniyyətlə yardım edə bilir; “Он даже имена тех, с кем каждый день работает, запомнить не может” – O, hər gün çalışdığı insanların adlarını *dəxi* yadında saxlaya bilmir.

Lügətdən öyrənirik: *даже* – *həтта*, *belə*; ... *da*, ... *də*: *пришли все, даже старики* – hamı, *həтта* qocalar *da* gəlmişlər; *тут даже сам врач бессилён* – burada həkimin özü *də* acizdir; *даже и ...* – heç, *həтта*: *даже и не подумал* – heç ağılıma *da* gəlməyibdir [3,277].

Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində *dəxi* ədatının qədim şəkli *takı* olmuşdur. Məs.: “*takı nəgü kütər sizlər*” (Uig I 43,7) – *daha nə gözləyirsiniz? /daha nəyi güdürsünüz?*; “*Cida birlə ya ok birlə takı kılıç birlə kalkan birlə atladı*” (OKƏ 4,1) – *Cida*, yay, ox ilə, (также) *dəxi* qılınc, qalxan ilə atladı; “*Alalıñ ya takı kalkan tamqa bizgə bolsun buyan*” (OKƏ 11,7) [1,536] – *Alaq yay, dəxi qalxan, damğa bizə uğur olsun*; “*Ol təqi kob yıllar padşahlıq qıldı*” (“Şəcəreyi-tərakəmə”) – O *dəxi* çox illər padşahlıq etdi.

Tarixi qrammatika dərsliyində *dəxi* ədatı ifadə etdiyi mənaya görə iki cür izah edilmişdir (5,213): “*a da, də-nin (həmçinin; daha, bundan başqa, əlavə olaraq; yənə –B.R.)* tamamilə sinonimi olub, məzmun etibarilə eynidir. *Ey xırqə giyən bən dəxi zünnarimi buldum. Bir dəxi səndən istərəm ancıləyin xəbər kibi (Nəsimi); Bir vəsiyyətim dəxi oldur ki, ...; Gərçi düşmənligimdə fənnim çəq, Dostluqda dəxi misalım yoq (Füzuli); Mən dəxi görüm gələndə anı. Mən dəxi nigara bağibanəm (Xətai); İslam ləşkəridən dəxi çox adamlar məcruh və məqtul oldu (Dərbəndnamə); “Al bu üzügi dəxi nişanə, Ta rəf ola şiveyi-bəhanə” (Məsihi); “Nə bahar oleydi nə ümman, nə boylə gözyaşı cari, Nə gül oleydi nə gülzar, gülşənin dəxi seyri” (X.Natəvan); “Ney dəxi həzin nalə ilə bağırimi doğrar, Guya dili dimarə verən dərdi sər azdır” (Qövsi); “Hər vəqt ki, ruh müfariqət edə, aləm ərvahə yetişə, sirr dəxi müfariqət edüb ələmi-əsrarə yetişür”; “Şərabdən sərxoşlıq gəlməz və şərab içmək dəxi hər kimsənin həsələsi miqdarınca mütəvafıqdır, yəni nə qədər inşirah ziyadə ola, məhəlli-şərab və məhəlli-zövq dəxi ziyadə olur” (Şeyx Səfi mənəqibi); “Dəxi qırx gün qalmışdı kim, irə, Yengi buğday Misr şəhrinə gələ”; “Dürlü halvalar dəxi gətirdilər”, “Dünyada anın kibi xubzəman Qanda var bir dəxi, ey cani-cəhan?”; “Sən dəxi səbr edər isən, ya əmin, Səbr edən bulur muradı yəqin”, “Qamu ələm qulun oldılar təmam, Bizi dəxi qul bil, ey şahi-kiram” [6]; “Mən dəxi bir əhli-islam irdim, ey dil, vay kimi, Küfrə döndərdi məni şol namüsəlman kakilün”, “Mən kimi bədrüz dəxi doğmayıbdur anədən”, “Ağzına kimi var, kimi yox deyürlər, var isə dəxi nöqtəyi-mövhum olasıdır. Divanə dilimin gərdişi gər budur axir, Səndən dəxi, məndən dəxi məhrum olasıdır. Düşməni ki, der Kişvəri sormaz səni ey dost, Qatlan neçə gün ol dəxi məlum olasıdır”, “Vəh ki, dönsəydi maña ruzi-cavanlıq bir dəxi, Yüz verəydi Xızra abizindəganı bir dəxi, Yarlıq qılsaydı feyzi-asımanı bir dəxi, Kim, görəydim şol məhi-namehribanı bir dəxi, Kövkəbi-bəxtim çıxaydı nagəhani bir dəxi”, “Şükr bari kim səni bir dəxi gördük sağ, əsən”, “Könlüm qılalı dərdi-dilimni saña məlum, Səndən dəxi növmüdəmə andan dəxi məhrum” (Kişvəri);*

b) İfadəyə qüvvət verən *artıq (daha, bundan sonra –B.R.)* ədatının sinonimi kimi. Bu vəzifədə işlənən *dəxi* ədatının *da, də* ədatı ilə məzmun yaxınlığı bir o qədər də nəzərə çarpmır. Divdən *dəxi* nə qorqu çünki pənəhim oldur. *Dəxi* götürməzdim baş anıñ əyağından (Nəsimi); *Yox dəxi cəhanda gəmküsarım. Dəxi nə yüz ilə varım onda (Xətai); “Diməzəm dəxi saña aşıqəm, ey gül, zira, Saña aşıqlığım izhar edəli xar olubəm”; “Həmzə qətlinə dəxi iqdəm edə bilməzəm, zira ol pəhləvan sahibi-sələbətdir” (Füzuli); “Xublarıñ yasəmən qoxulu zülfi, Dəxi məndə dinü iman qoymadı” (Vaqif); “Mülki-həstidən uçubdur mürği-ruhum ənqərib, Mən dəxi kuyi-fənada aşıyan qılsam gərək”, “Ey sənəm, açgil yüzüñdən zülfi-ənbərbarıñı, Qoymagil, müşhəf yüzüñə dəxi bu zünnarıñı”, “Çıxmaya eyvani-xavərdən dəxi xurşid əgər, Çəksələr anda sənüñ bu surəti-zibalıñı”, (Kişvəri); “Dahi hanqı mərd mərdanə meydanə qədəm basacaqdur?!” (“Şühədanamə”); “Söylə sözüñ, saxlama bəndən dəxi”, “Çünki böhtan oldu başa bu xəbər, Bən dəxi ət yeməyim, ey bəxtəvər”, “Söz əgər dəxi yegrək oleydi, Ol Məhəmməd Mustafaya gəleydi” [6]; “Xumar gözləriñi sevəndən bəri dəxi özgəsinə uymanam gəlin” (Vaqif) və s.*

Nümunələrə diqqət etdikdə aydın olur ki, qruplaşmaya üçüncünü də əlavə etmək olar. Belə ki, *dəxi* ədatının əvvəlkilərdən seçilən *həтта*, *belə* mənə çaları da vardır ki, bu zaman rus dilindəki *dəje*’yə yaxınlaşır: “*Konşıya hədiyə virələr azdan çoqdan əgər xərac virür kafirsə dəxi*” (“Kitabi-müstəqim”); “*Çox dəvə qırıldı, adəm dəxi*”, “*Bin qatır, bin dəvə dəxi belə*”, “*Var idi anda münəccimlər dəxi, Padişaha gəldi anlar dəxi*”, “*Bunlar aydır, ey qoca, nədir əcəb, Yusifi dəxi hənuz qılır tələb?*”, “*Bana böhtan əylədiniz həm dəxi, Oğrudur dediniz siz, ey əxi*” (6); “*Gecə kim, uyxuma girsən, istərəm ol uyxunu Kim, qiyamətdə dəxi olmaya bida-rı hənuz*”, “*Çıxmaya kuyin həvası Kişvərinin başıdan, Ol zaman dəxi ki, dutsa toprağ altında vətən*”, “*Aña dəxi olurlar xələq manə*”, “*Könlümün lövhində oxurdum əlif qəddin rəvan, Mən dəxi bir doğru hərf ögrən-*

mədim ustadidən” (Kişvəri); “Gərçə Yəqubi zəif etdi fəraqi Yusifiñ, Zə’f içində ol dəxi mən natəvandan yaxşidir” (Xətai); “Hərçənd elərəm mən izhari-dərd əmma, Bibakdır təbibim, ölsəm dəxi inammaz” (Qövsü); “Xud sanma ki, meyخانədə çoxdur sənə üşşaq, didarina müştəq; Məsciddə dəxi bir neçə xunincigərin var, suridəsərin var” (M.Ə.Sabir) və s. Bu nümunələrdə də dəxi’ni dajə ilə əvəz etsək, mənə dəyişməyəcəkdir.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də *dəxi* ədatının müxtəlif mənalarda işləndiyini görürük:

1) *da / də, həmçinin, daha, əlavə olaraq, bundan artıq*: “Və dəxi neçə buña bənzər söz söylədi”, “Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa, baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa”, “... Ah, nolaydı, bu öləydi, birinə dəxi varaydım, umarımdan yaxşı o yar olaydı, – de(yə)r” (“solduran soy”), “Andan dəxi sizi, xanım, Allah saqlasun”;

2) *bundan belə, artıq, daha*: “...Bu evi xarab olası ərə varalıdan bəru dəxi qarnım toymadı, yüzüm gülmədi, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi, – de(yə)r” (“solduran soy”);

3) *həтта, belə*: “...Kəlisasın yıqdım, məscid yaptım. Altını, gümüşü yağmalatdım. Anda dəxi “ərəm, bəgəm” deyü ögünmədim. Ögünənləri xoş görmədim” və s.

Dəxinin bütün çalarları üçün ortağ bir cəhət vardır ki, o da hamısında “çoxluq, artıqlıq, əlavəlik” məzmununun olmasıdır. Odur ki, demək mümkündürsə, dəxi bir növ “üstəgəl (+)” mahiyyəti daşıyır. Buna görədir ki, bəzən nümunələri hansı qrupa aid etmək lazım gəldiyinə qərar vermək çətin olur.

Başqa bir cəhət də diqqətimizi çəkir ki, o da “artıq, daha” mənasında işlənən uş və dəxi ədatlarının bəzən bir-birini əvəz edə bilməsidir. Məsələn, уже хватит! / хватит уже! – uş yetər! – dəxi kifayətdir! (daha // artıq bəsdir!).

Mənbələr

1. “Древнетюркский словарь”, Ленинград, Издательство “Наука”, 1969.
2. Scheler Auguste, Dictionnaire D’Étymologie Française (d’Après Les Résultats de La Science Moderne), 1862, - 340 p.
3. Rusca-Azərbaycanca lüğət. III c. Bakı, Gənclik, 1983.
4. Mahmud Kaşğari, “Divanü-lugat-it-türk” tercümesi, çevirən: Besim Atalay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, II c., - 366 s.
5. Mirzəzadə Hadi, “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, Bakı, 1990.
6. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş., Mustafa Zərir, “Yusif və Züleyxa”, Bakı, “Elm”, 1991, - 312 s.
7. “XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri”, AKƏK III c., Bakı, “Elm”, 1984.
8. Roberto Serrano – Elena Aparicio, Euskara-Errusiera, Errusiera-Euskara Hiztegia (баскско-русский, русско-баскский словарь), Basque, Elhuyar Kultur Elkartea, 1997, - 210 p.

İLHAM ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

ORKHON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNDƏ SAYTƏRKİBLİ BİRLƏŞMƏLƏR

Açar sözlər: *Orxon-Yenisey abidələri, dil, say, kəmiyyət*

Compounds containing numerals in Orkhon-Yenisey monuments

There are differences among researchers about the semantics of numbers and their functions. According to some researchers, the meaning and function of the numbers are more stable. At the same time, the semantics of numbers and their development, are combinations of ideas about the origin of changes in the properties of the formation. That is why the written monuments of Turkic languages is important to investigate on the basis of the modern Azerbaijani language. The author in the article examines these questions on the basis of Orkhon-Yenisey monuments.

Keywords: *Orkhon-Yenisey monuments, language, numerals, quantitative*

Dil vahidlərinin tarixi inkişaf prosesini izləmək üçün yazılı abidələr mühüm vasitələrdən biridir. Bu baxımdan türk dillərinə aid yazılı abidələr ayrılıqda götürülmüş bir türk mənşəli dilin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı fərqli məsələlərə işıq sala bilər.

Məlumdur ki, dil vahidləri, qrammatik vasitələr əsrlər boyu az və ya çox dərəcədə dəyişmələrə uğramışdır. Bu xüsusiyyət türk dillərində say tərkibli birləşmələrdə də özünü göstərir. Qeyd olunan məsələyə

həm sayların qədim semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, həm də say tərkibli birləşmələrdəki dəyişmələri öyrənmək istiqamətindən yanaşmaq mümkündür. Hər iki istiqamətdə tədqiqat Azərbaycan və ümumiyyətlə türk dillərinin tarixi ilə bağlı aktualıq kəsb edir.

Sayların semantikasnda, onların dildəki funksiyasında dəyişmələrə tədqiqatçıların münasibətlərində fərqli cəhətlər özünü göstərir. Bəzi tədqiqatçılar mənə və vəzifəyə görə sayların daha sabit qaldığını göstərilər. Eyni zamanda, sayların semantikasnda, onların işlənməsində, birləşmələr yaratmaq xüsusiyyətlərində dəyişmələrin baş verməsi haqqında da fikirlər vardır. Ona görə də qeyd olunanları türk dillərinin yazılı abidələrinin və müasir Azərbaycan dilinin materialları əsasında araşdırmaq əhəmiyyətlidir.

Yazılı abidələrdə miqdar saylarının həm müəyyən, həm də qeyri-müəyyən növlərindən istifadə olunmuşdur. Orxon-Yenisey kitabələrində işlənen miqdar saylarını şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar: sadə və tərkibi saylar. Sadə miqdar sayları: «Bir»-«bir kişi»-bir kişi (Gt.28); «iki»-«e-ki»-«iki uluğ süngü»-iki böyük döyüş (Or.17); «eki oğlanıma» (Yn.38); «üç»-«üç qat»-üç dəfə (Yn.41); «altı»-«altı bağ»-altı dəstə (Yn.11); «səkiliz»-«səkiliz oğlum» (Yn.35); «tokuz»-«tokuz oğuz bəgləri» (Gt.27); «qırk»-«qırk yaşında» (Yn.80); «əlig»- «əlik yaşım...»-əlli yaşım (Or.18); «tümən»: on min,-«üç tümən»: otuz min (Or.18) və s.

Kitabələrdəki tərkibi miqdar sayları müasir dilimizdəkindən fərqli olaraq, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Burada sadə saylarda müəyyən dəyişmələr müşahidə olunur. Məs.: «iki yegirmi»-on iki (Gt.31); «beş yegirmi»- on beş (Yn.29); «bir otuz»-iyirmi bir (Yn.38); «iki əlik»-qırx iki (Yn.42); «üç yetmiş»- altmış üç (Yn.19),... «yüz beş igirmə bin»-yüz on beş min (Yn.82) və s. Maraqlıdır ki, «səkiliz on» sayını mütəxəssislər «səksək» hesab etmişlər. Məs., «Uluğ Kuli Çur səkiliz on yasap yok bol (ti)»- Ulu külü Çur səksən yaşayıb yox oldu (Or.27). Eyni prinsipə əsasən «səkiliz yegirmi» iyirminin səkkiz dəfə cəmi, yəni «yüz altmış» olmalıdır. Tərkibi saylar Orxon-Yenisey abidələrində bəzən iki formada qeydə alınır və ikinci forma müasir dilə daha uyğun gəlir. Məs.: «tokuz qırk»-«otuz artuqı tokuz»-otuz doqquz (Yn.26, Or.18); «səkiliz qırk»-«otuz artuqı səkiliz»-otuz səkkiz (Yn.44, Or.18). Bu forma işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir. Abidədə bu formada başqa miqdarların göstərilməsi də müşahidə olunur. Məs.: «otuz artuğı bir»-otuz bir (Or.17,18); «otuz artuğı üç»-otuz üç (Or.17); «ay artuğı dörd gün»-bir ay dörd gün (Or.19); «bir tümən artuğı yeti bin»-on yeddi min (Or.18) və s.

Sıra sayları. Sadə sıra sayları müasir dilimizdəki sıra saylarının təxminən eyni olub, «inç», «inç», «unç», «ünç» şəkilçilərlə düzəlir; «birinci» sıra sayı əvəzinə «ilki», «ən ilki» sözləri işlənilir, «ikinci» sıra sayı «ekinti» - «ikinti» şəklində verilir. Məs.: «ilki»- «ilki gün»; ilk gün, birinci gün (Or.18), «ən ilki»-ən ilk, ən birinci (Gt.31); «ekinti»-«ekinti ay»-ikinci ay (Or.36); üç+ünç (Gt.31); «tört+ünç»-«tört+inç» (Or.35, Gt.32); «beş+inç»-«bis+inç» (Or.18, Gt.33); «yet+inç»-«yit+inç»-«yetinç ay»-«yitinç ay» (Or.6, Gt.33); «səkiliz+inç»-«səkilizinç ay» (Or.35); «tokuz+unç»-«tokuzunç ay» (Or.48,50); «on+unç»- onunç ay» (Or.18).

Sıra saylarına tərkibi sayların içərisində də rast gəlirik. Məs.: «bir yekirminç ay»-on birinci ay (Or.36).

Abidələrdə qeyri-müəyyən saylardan, əsasən, «az» və «artuq» sözləri işlənilir. «Artuq» sözü «çox, çoxlu» mənasını verir, «az» sözünə «azca» şəklində də təsadüf olunur. Məs.: «az»-«az ər» (Or.36); «azca»-«azca budun tezmiş...» -azca xalq qaçmış (Tn.63); «artuq»-«...qazğantı artuq yıldıq»-...çoxlu ilxı qazandı (Or.28).

Orxon-Yenisey abidələrində birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isə isimlə ifadə olunan söz birləşmələri vardır. Məs.: «on ay» (Yn.55); «üç qat» (üç dəfə)-Yn.61; «On ər», «səkkiz oğuz», «toğuz tatar» (Or.35); «otuz oğlan» (Or.60); «üç görük kis (üç gözətçi kişi)-Tk.63, «toğuz oğuz budun» (Gt.32)...

Orxon-Yenisey abidələrində dörd sözdən ibarət say birləşmələrinə də təsadüf edilir. Məs.: Bunca kazbanıp kanım kağan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lazğın yıl bisinç ay yiti otuzka yoğ ertürtim (BXc). - Bunca qazanıp atam atam xaqaan it ili onuncu ayın iyirmi altısında vəfat etdi. Meymun ili beşinci ayın iyirmi yeddində dəfn etdirdim. Bu birləşmələrin tərkibində həm sıra sayı, həm də miqdar sayı bir yerdə işlənilir. Tərkibdəki sözlərin dörd olmasının səbəbi miqdar sayının iki saydan ibarət mürəkkəb say birləşməsi olmasından irəli gəlir (altı otuzka - iyirmi altı; yiti otuzka - iyirmi yeddi). Təhlil göstərir ki, Orxon-Yenisey abidələrində onluqların tərkib hissələrinin düzəlməsində sistem müasir dildə olduğu kimi deyildir. Müasir dildə onluğun adı və say (iyirmi bir, iyirmi iki, ... iyirmi altı və s.) gəlsə, abidələrdə say+sonrakı onluq modeli işlənilir (bir otuzka, altı otuzka, yiti otuzka və s.).

Tədqiqat göstərir ki, türk dillərində say sistemi müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu inkişaf dil sistemində yaranan say tərkibli birləşmələrə də təsir göstərmişdir. Müasir dil materialları ilə müqayisə bu birləşmələrdəki qrammatik dəyişmələrin izlənməsinə əsas verir.

Tədqiqat işinin səmərəliliyi tarixi inkişaf prosesində say tərkibli birləşmələrin dəyişmə xüsusiyyətlərini açmaqda özünü göstərir. Tədqiqat yazılı abidlər üzrə xronoloji ardıcılıqla eyni sistemdə araşdırılmasının zəruriliyini təsdiq edir. Məsələyə bu şəkildə yanaşma dəyişmə prosesinin bütün fərqli cəhətlərini açmaq, say tərkibli birləşmələrin müasir formasına gəlib çıxma səbəblərini aydınlaşdırmaqla elmi-nəzəri faktları ümumiləşdirməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Qədim türk yazılı abidələri // <http://kayzen.az/blog/kulturologiya/>
2. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: 2006, I h.

SAMİRƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

TÜRK VƏ FARS MƏNŞƏLİ DİNİ LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: “bəşəriyyətə göndərilən Allah elçisi”, “xəbər”, “bəyanat”

Semantic features of the religious vocabulary of Turkic and of Persian descent

The article is being etymological and lexical-semantic analysis of lexical unit "yalavaç / yalvaç", which expresses the concept of "intermediary between the people and God," "God's messenger on Earth," and the lexical units "savçı", "peyğəmbər", which express the values of "boding ", "said ". These words entered the vocabulary of Turkic languages under the influence of different religions. The article also refers equivalents of these words in modern Turkic languages, of semantic load them into dialects.

Keywords: "the messenger of God on earth", "news", "Declaration"

Böyük bir keçmişə sahib olan türklərin tarix boyunca müxtəlif dinlərə mənsub olmaları lüğət tərkibinin böyük bir hissəsini təşkil edən dini terminologiyanın zənginliyinə və rangarəngliyinə səbəb olmuşdur. İlk dövrlərdə tenriçilik dini, şamanizm inancı, sonrakı mərhələlərdə isə Buddizm, Manixeyzm, Xristian və ən nəhayət, İslam dini ilə bağlı leksik vahidlər türklərin dini anlayışlar sisteminin formalaşmasına gətirib çıxartdı. Hər bir dinin qəbulu yalnız dini səciyyə daşımamış, həm də türk xalqının həyat tərzində yeni, fərqli bir mədəni mühitin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, insanların həyatında baş verən yeniliklərin hamısı xalq tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur: köhnə sistemə uyğunlaşan xüsusiyyətlər qəbul olunur, bəziləri dəyişikliyə uğrayaraq yaşam qazanır, bəziləri isə xalq, o cümlədən də dil tərəfindən rədd edilir. İlk olaraq yeni mədəni mühitin maddi və mənəvi həyatla bağlı dilə gətirdiyi qavramların anlamı aydınlaşır, sonra isə ya dildə olan ifadələrlə adlanır, ya da yeni söz yaradaraq onlara yaşam hüququ qazandırır.

Qədim türk abidələrində işlənən həmin dini terminlərdən biri də “Tanrı ilə insan arasında münasibətləri quran” anlamında işlənən “yalavaç/yalvaç” leksik vahididir: “Yalabaç barıpan kəlmədiniz bəgimiz”(Elçi //səfir gedib qayıtmadınız bəyimiz) [I Uybat abidəsi,5]; “Ərdəm üçün Tüpüt kanka yalabaç bardım, kəürtim”(İgidlik üçün Tibet xanına elçi/səfir getdim, gətirdim) [II Altın göl abidəsi,8]. Əski türkdə “sehr”ə *yalqı, yalvı* deyirdilər. “Elçi, peyğəmbər” mənasında işlədikləri “yalvac” ifadəsi də buradan gəlir. Uyğurlar “*elçi*” mənasında “yalafar” ifadəsini işlədirdilər. “Yalvac” sözünün isə yalnız “dindən xəbər verən” anlamda işləndiyini görmək olar [6.s.45]. G.Klouson *yala:vaç/yala:waç/ yala:var* ifadələrinin ikinci *va:ç/wa:ç* hissəsinin iran mənşəli “səs” mənasından olduğunu, sözün ilk *yala* hissəsinin isə fars dillərində rast gəlinmədiyini qeyd edir. Sözün ilkin mənası “bir ölkədən başqa birinə göndərilən diplomatik elçi, səfir”dir. Türk xalqlarında bu sözdən Manixey və islam termini olan “peyğəmbər”, yəni “bəşəriyyətə göndərilən Allah elçisi” mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur [5.s.966]. “Yalvaç” yalvamaq feilindən yaranıb, “yalvarmaq”, “xəbər vermək” anlamları daşıyır. Sözün kökü olan “yal” mənqol dilində “cəzalandırma” deməkdir. “Yalvamaq” feili isə “peyğəmbərlik etmək”, “Tanrıdan xəbər gətirmək” mənasını ifadə edir [9.s.231]. EDAL da “yalavaç” sözünün ilkin mənasının “kral elçisi” olduğu qeyd olunur. Burada “yalavaç” sözünün “yalvarmaq”(yal-ba-r) feilindən yaranması fikrinin inandırıcı olmadığı, daha çox şamanizm inancı ilə bağlı olan “yala-ma”(“ayin lenti”, “kəndir”, “kəkil”) adətinin (ağaca, xüsusilə də, qayın ağacına bağlanan dilək lenti) adı ilə bağlı olduğu, mongol dilində işlənən “zalama” sözünün də türk dilindən keçdiyi vurğulanıb[13.s.184].

Qədim türklər “peyğəmbər” mənasında “savçı” sözündən də istifadə etmişlər. A. Caferoğlu *savçı*// *sabçı* sözünün “xəbərci”, “gəvəzə”, “zəvzək”, “boş yerə danışan” mənalarının olduğunu, “savçı” sözünün *sav*, yəni “söz”dən yarandığını qeyd edir. O, bu sözün qədim türklərdə “xəbər”, “şöhrət” və “kainatın adı” mənalarında da işləndiyini göstərmişdir[4.s.199]. G.Klouson *sa:vçı* sözünün *yalavaç* sözündən çox fərqlənmədiyini, ancaq bu sözün ərəb dilindən keçən “rəsul” sözünə daha uyğun gəldiyini, *sa:v* ifadəsinin “*xəbər*”, “*bəyanat*”, “*atalar sözü*” mənalarını ifadə etdiyini və “*peyğəmbər*” sözünün bu anlayışlarla əlaqəli şəkildə yarandığını qeyd edir [5.s.785]. “DLT”də “*savçı*” “ulu tanrının göndərdiyi elçi” anlamında işlənir. M.Kaşğari bu sözün əsl xəbər mənasında olan “*sav*” olduğunu və “*sav*”ın da daha çox “*atalar sözü*”

mənasını ifadə etdiyini, peyğəmbərlərin də həmin sözləri insanlara çatdırdıqlarını qeyd etmişdir [11.s.381]. İrk Bitik abidəsində “*savçı/sabçı*” və “*yabalaç/yalavaç*” leksik vahidləri paralel şəkildə işlənmişdir: “Sarığ atlığ sabçı, yağız atlığ yabalaş edgü söz sab elti gəlir” ([16,XI]. Tədqiqatçı A.Xəlil M.Kaşğariyə əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, lüğətdə bu terminin ifadə etdiyi mənələrdən nəzərdə tutulan mətnin semantikasına daha çox uyğun olanı *xəbər (məlumat)* və *müdəfiə (savunma/sovunma)* anlamlarıdır [8.s.68].

“*Peyğəmbər*” mənasında işlənən “*elçi*” sözünün yaranma tarixi qədim olsa da, qədim türk xalqları arasında o qədər də geniş yayılmamışdır. Qədim türk yazılı abidələrini araşdıran zaman bu sözün yalnız üç dəfə işləndiyinin şahidi olduq: “Ben tenri elimkə elçisi ertim” (mən müqəddəs elimə elçi idim) [“Uyuk Tarlık” abidəsi,2]; “Kişi arası isid Kara Sənilər elçik...” (Adamlar arasında eşit: Qara Sənilər elçisini) [“Kəmçik qaya başı” abidəsi,4]; “Elçi Çor Küç Bars” (Elçi Çor Küç Bars) [“II Çaxöl” abidəsi,1]. Orta dövr türk dillərində bu leksik vahid müxtəlif fonetik variantlarda geniş şəkildə işlənmişdir. Qıpç. “*elci// alci//ilci*”; Türk. “*i:lci*”; tat. “*ilce//ilci*”; qqalp, qaz, noq. “*elsi*”; qırğ, alt. “*elçi*”; özb, uyğ. “*alci*”; yak. “*ilci*” və s. Bu dillərin əksəriyyətində “*elçi*” leksemi “*idarəedic*” (qubernator), “*səfir*”, “*elçi*” mənalarını, qazax dilində isə əsasən, “*elçi*” (peyğəmbər) anlamını ifadə edir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “*elçi*” leksemının ilkin mənası “*elçi*” (peyğəmbər) olmuş, sonrakı dövrlərdə isə “*səfir*”, “*vasitəçi*”, “*xalqı təmsil edən şəxs*”, “*rəsmi vəzifə daşıyan sima*” kimi mənaları da ifadə etmişdir [14.s.319]. Bəzi tədqiqatçılar isə “*idarəedic*” (qubernator) və “*peyğəmbər*” anlamında işlənən “*elçi*” leksemalarının kök morfeminin fərqli olduğunu vurğulayırlar. Tədqiqatçıların bir qismi “*peyğəmbər*” anlamında işlənən “*elçi*” leksemının “*elt*”- “*göndərmək*” kökündən və “*-ci*” feildən isim düzəldən şəkildən, bir qismi isə “*el*” ismindən və “*-çi*” isimdən isim düzəldən şəkildən yarandığını qeyd edirlər. Bizim fikrimizcə, dini səciyyə daşıyan “*elçi*” leksemının kökündə “*elt*”- “*göndər*” feili dayanır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün qeyd etməliyik ki, müasir Türk dilində “*bir xəbəri çatdırmaq*” anlamında “*ilətmək*” feildən istifadə edirlər ki, bu da həmin feilin “*elt//ilt//ilət*” kimi tarixi inkişaf mərhələlərini keçdiyini göstərir.

Türk dillərinin lüğət tərkibində intensiv işlənmə tezliyinə malik olan, fars dilindən keçmiş “*peyğəmbər*” leksemi əksər türk dillərində eyni fonetik tərkibdə işlənmişdir. Əbu Həyyan lüğətində “*baygənbər*” [2.s.28], Tat. Başq. dillərində “*pəyqənbər*”, “*piqənbər*” formasında “*elçi*” [3.s.41], Çuvaş dilində “*piampar//pixampar// pihampər*” şəklində “*tanrı*”, “*qurdların, ayların və digər vəhşi heyvanların hakimi*” [12.s.107], Osmanlıcada “*peyambər//peygəmbər*” fonetik tərkibində “*elçi*”, “*xəbərçi*” [10.s.366] mənalarında işlənmişdir. C.Heyət “*peyğam*” morfeminin “*xəbər*”, “*sifariş*” mənalarını ifadə etdiyini göstərmişdir [7.s.170]. Fikrimizcə, bu sintaktik yolla yaranmış leksik vahiddir və “*peyğam+ber//bər*” morfemlərindən yaranmışdır. Leksemnin kök morfemi “*peyğam//pəyam*” “*xəbər*”, “*sifariş*” ismi, II komponenti isə fars dilində işlənən “*ber/bər*” feili olumuşdur. “*Pəyambər*” sözü fars dilində “*Allahın göstərişlərini adamlara çatdıran və onlara rəhbərlik edən şəxs; rəsul//peyğəmbər*” mənasını ifadə edir [217]. “*Ümmətin şadi, yerin peyğəmbəri*” (YM101).

“*Ətibətül-həqayiq*” və “*Yusif və Züleyxa*” əsərlərində bu leksik vahidə rast gəlmədik. Abidənin dilində bu anlamı ifadə etmək üçün ərəb mənşəli “*həbib*”, “*rəsul*” və “*nəbi*” sözlərindən istifadə olunmuşdur: “*eşit imdi kaç söz habib fazlından*” [15.s.21], “*Qisseyi-Yusif rəsula mötəbər*”, “*Verəydim sana Quran, ey həbib*” (11).

“*Peyğəmbər*” leksemi eyni fonetik tərkibdə Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində “*qarğıdalı*” (Quba, Laçın), bəzi dialektlərində isə “*bazar ertəsi*” (Göyçay) mənasını ifadə edir: “*Qaraqışlax kəndində qardalıya peyğəmbər deyillər*” [1.s.396]. Araşdırma zamanı bu dilin dialekt və şivələrində “*peyğəmbər*” ifadəsinin həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşmələri tərkibində işləndiyinin şahidi olduq: “*Peyğəmbərbuğda//peyğəmbiğda*” (Əli Bayramlı); “*Peyğəmbər armud*”- armudun bir növü (Quba); “*Peyğəmbər qurşağı*”- göy qurşağı (Şəki, Zaqatala); “*Peyğəmbər şamama*”- şamamanın bir növü (Zaqatala); “*Peyğəmbəri toy*”- çalğısız toy (Ağcabədi) və s. [1.s.396].

Araşdırmanın sonunda belə nəticəyə gəlmək olur ki, dilə daxil olan sinonim səciyyəli dini terminlər müəyyən dövrlərdə paralel işlənsə də, sonradan bəziləri ədəbi dildən çıxmış, bəziləri isə dilin dialekt və şivələrində geniş şəkildə işlənmişdir. Belə ki, qədim türk dillərində “*elçi*” mənasını ifadə edən leksik vahidlərdən bir qismi Oğuz qrupu türk dillərində epitet səciyyəsi daşıyır, bir qismi isə fonetik tərkibini saxlamaqla müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007. 287 s.
2. Abu-Həyyan. Kitab al-idral li-lisan al-Atrak. Haz.A.Caferoğlu. İstanbul,1931.s.353
3. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовная культуры народов Среднего Поволжья, М,Изд. Наука, 1981, 144 s
4. Caferoğlu A. Eski Uyğur Türkcesi sözlüğü. İstanbul.1968, 332 s

5. Clauson S.G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford/ 1972. 1034 s
6. Gökalp Z. Türk töresi. Ankara. Güneş matbaacılık T.A.Ş. 1976. 141 s
7. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı.2009.s.170
8. Xəlil A. Əski türk savlının semiotikası. Bakı,2006
9. Karakurt D. Türk söylence sözlüğü. İstanbul.2011. 231s
10. Kanar M. Osmanlı türkçesi sözlüğü. Urmu Turuz. 2014. s.366
11. Kaşğari M. Divani lüğət-it türk. II cild. Tərt.edən. R.Əsgər. Bakı, "Ozan", 2006.
12. Paasonen H. Çuvaş sözlüğü. İstanbul. 1950
13. Starostin S.A, Dybo A. V, Mudrak O. A. An Etymological Dictionary of Altaic Languages.2003, 1556 c
14. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва «Наука»2001. 821 c
15. Yükneki M. Atebetül-hakayik. R.R.Arat. Ankara.1992.

PƏRVANƏ PAŞAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

MİLLİ MƏDƏNİYYƏT İNGİLİS DİLİNİN LEKSİKASININ MƏNBƏYİ KİMİ

Açar sözlər: *milli mədəniyyət, ethnolinguistics, sosiolingvistik, folklor və reallıq, məcaz, mifologiya*

National culture as a source of English vocabulary

Study of the language in close connection with the national culture has given rise to appearance of culturally coloured lexicon with rich metaphoric, and stylistic meanings. For its importance both in translation and communication activities this problem is largely studied in linguistics and is practically useful for students and the translators, as well.

Keywords: *national culture, etnolinguistics, sociolinguistics, folklore, realities, metaphor, mythology*

Hazırda dilin mədəniyyətlə sıx vəhdətdə öyrənilməsi dilçiliyin ən aktual bir məsələsi hesab olunur. Bu əlaqə çox-çox qədimlərdən bəri tədqiqatçılar tərəfindən dönə-dönə qeyd olunmuşdur. Dilin mədəniyyətlə, xalq adətləri ilə, hətta dərkətmə ilə münasibəti məsələsində etnolingvistik dilə mühüm, aparıcı funksiya kimi istinad edilir.

Etnolingvistik elminin ilkin vətəni ABŞ hesab olunur. Bu elmin həmin ölkədə meydana çıxması XX əsrin ortalarında Amerika hindularının dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Amerika hindularının dil və mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri belə bir fərziyyənin yayılmasına səbəb olmuşdur ki, məntiqi və fəlsəfi kateqoriyaların meydana gəlməsinə dilin çox güclü və mühüm təsiri olmuşdur. Əslində dilçilik elmi insanın bütün həyat və bilik sahələri ilə əlaqədardır. Bu elm getdikcə daha artıq dərəcədə ictimai elmlərlə əlaqələnir. Məsələn, tarixi bilmədən bir çox dilçilik problemlərindən baş açmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, etnoqrafiyanı, hətta zoologiyayı da bilmədən bir sıra dil hadisələrini öyrənmək, dərk etmək mümkün deyil. Dilin inkişafı xalqın məişəti, adət-ənənələri, coğrafi mühiti, tarixi hadisələri, mədəni-iqtisadi əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Xalqın inkişaf səviyyəsi onun ümumi inkişaf səviyyəsinin qarantıdırsa, dilin inkişaf səviyyəsi də xalqın ümumi inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. V.L.Uorf qeyd edir ki, söz şüurlu fəaliyyətin əsasıdır. İnsanların düşüncə və davranış tərzini dildən asılıdır. O göstərir ki, eyni əşya və yaxud eyni hadisəni dünyanın müxtəlif adamları müxtəlif şəkildə adlandırır. Bu adlar həm də əşyalar arasındakı fərqin göstəricisidir. Uorf nəzəriyyəsinin başlıca müddəası budur ki, insanlar nəinki onları əhatə edən əşyalar dünyasında, nəinki ictimai fəaliyyət dünyasında yaşayırlar, onlar həm də ana dili dünyasında, sözlər dünyasında yaşayırlar (7, 146).

Göründüyü kimi, V.L.Uorf «insanların düşüncə və davranış tərzini dildən asılıdır» deyərək digər dərkətmə vasitələrinə nisbətən dilin rolunu çox şişirdir (7, 148). Uorfa görə dil dəyişir və onunla birgə adamları əhatə edən dünya da dəyişir. Lakin əslində dünya fiziki olaraq əvvəlki kimi qalır, insanların şüurunda dünya haqqında dəyişiklik baş verir. Ona görə də inkişafın müxtəlif mərhələlərində dünya haqqında biliklər dildə fərqli şəkildə ifadə olunur (7, 157).

B.Uorf yazır ki, Hopi dilinin qrammatikasında «canlı» və «cansızları» ayıran morfoloji əlamət vardır və bu dildə «bulud» və «daş» canlılara aid olunur. Uorfun fikrincə, hopililərin bulud və daş canlılar kateqoriyasına aid etməsi onların dilinin təsiri altında baş verir. İngilis dilinin qrammatikasında isə bulud və daşın canlılara aid olduğunu bildirən morfoloji əlamət yoxdur və bu səbəbdən də ingilis dil daşıyıcıları dünyanı hopililərin gördüyü şəkildə görmürlər (2, 270).

Bu nöqteyi nəzərə qarşı çıxan dilçilərin sayı çoxdur. Həmin dilçilərdən biri olan George Yule öz fikrini belə əsaslandırır ki, bir sıra dillərdə qrammatik cins kateqoriyası vardır və aşkar olunur ki, qadın cinsini bildiren morfoloji elementlər həmin dillərdə hətta cansız əşyalar bildiren «daş» və «qapı» ya da aid edilir. Bu halda həmin xalqın «qız» və «qadın» kimi «daş» və «qapı»-nı da qadın cinsinə məxsus olan obyektlər hesab etdiyini iddia edə bilərikmi? Məsələn, fransız dilindəki **la femme** («qadın»), **la pierre** («daş») və **la porte** («qapı») ifadələri işlənir. Bu bizə fransızların daş və qapını qız və qadın kimi qadın cinsinə aid olduqlarına inanmalarını söyləməyə əsas vermir.

Müxtəlif dillərin faktları onu göstərir ki, linqvistik formalar heç də bioloji fərqləri inkar etməyə səbəb olmur (2, 270).

Dil, birinci növbədə, xalqın özünə aid anlayışları, varlıq adlarını cəmləşdirir. Bu fərqli anlayış və adların arxa planını onun özünəməxsus məişəti, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təsərrüfat, peşə və məşğuliyyət sahələri təşkil edir.

Maddi mədəniyyət bəşər tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, xalqın fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşmış, böyük təkamül və inkişaf yolu keçmişdir. Təbii-coğrafi şəraitin, dövrün sosial-siyasi xarakterinin və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri ilə formalaşan maddi mədəniyyət elementləri (yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, nəqliyyat və rabitə vasitələri, təsərrüfat və məişət alətləri, sənətkarlıq məhsulları və s.) istehsal fəaliyyətinin göstəricisi olmaqla, bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji tarixini, eyni zamanda etnogenezi öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Maddi mədəniyyətin yaradıcı olan insan öz yaşayışını təmin etmək üçün çox zaman elə maddi istehsalın özündən asılı olur. Yəni insan yeyib-içmədən, geyinmədən, evə-ocağa sahib olmadan hər hansı ictimai faydalı işlə məşğul ola bilməz. Bu baxımdan maddi mədəniyyətin öyrənilməsi xalqın istehsal fəaliyyətinin öyrənilməsi deməkdir. Keçmiş maddi və mənəvi irsi öyrənmədən müasir mərhələdə müxtəlif sahələrdə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini doğru-düzgün anlamaq mümkün deyildir. Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti yalnız onun özünəməxsus spesifik-lokal cəhətləri və fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu isə bir etnosu məxsus mədəniyyəti digər etnosun mədəniyyətindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu baxımdan xalqın çoxəsrlik empirik təcrübə, bilik və vərdislərə əsaslanan maddi mədəniyyət tarixi zəngin olub, özünün spesifikasını və milli xüsusiyyətlərini maddi mədəniyyətin bütün sahələrində bariz şəkildə nümayiş etdirir. Mədəniyyət anlayışı müəyyən tarixi dövrlərin, ictimai-iqtisadi formasiyaların, konkret cəmiyyətlər, xalq və millətlərin maddi və mənəvi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirmək, həmçinin fəaliyyət və ya həyatın spesifik sahəsini bildirmək üçün işlədilir. Mədəniyyət termini dar mənada yalnız adamların mənəvi həyat sahəsinə aid edilir. Əslində isə mədəniyyət daha geniş məfhum olub, cəmiyyətin mənəvi, siyasi, ictimai və digər inkişaf formalarını özündə birləşdirir.

Dil və mədəniyyətin sıx vəhdətdə öyrənilməsi müasir dilçilikdə ən aktual problemlərdən biri olub, son on illiklər ərzində bir çox dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, istər ingilis dilindən doğma dilə tərcümədə, istərsə də ingilis leksikasının öyrənilməsində ortaya çıxan bir çox çətinliklər heç də həmişə ingilis dilinin qrammatik quruluşu ilə bağlı deyildir. Dilin qrammatik quruluşunun fəvqündə onu tam anlamağı çətinləşdirən, məhz onu danışan xalqın mədəniyyəti haqqında informasiya daşıyan semantik bir sahə vardır. Həmin semantik sahə xalqın min illər ərzində formalaşmış həyat tərzini, etik-estetik aləmini əks etdirir və bu səbəbdən də bir dildən başqa dilə tərcümə edənlər və həmin dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olanlar çox saylı naməlum anlayışlarla üzləşirlər. Göründüyü kimi, dili öyrənməyin iki mühüm sahəsi özünü aydın göstərir. Dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi həmin dildə ünsiyyət yaratmağın yalnız bir tərəfidir. Özgə dildən sərbəst şəkildə istifadə etməyin, onu yetərli şəkildə anlamağın eyni dərəcədə mühüm bir komponentini etnolinqvistika adlanan dilçilik sahəsi təşkil edir ki, bu da məhz dilin arxa planını təşkil edən, həmin dildə danışan xalqın milli mədəniyyətindən qaynaqlanan müstəqil semantik sahədir. Bu sahə daha çox xalqın tarixini, mədəniyyətini dil materialı əsasında öyrənməkə üzə çıxır. Dilin leksik fondunu təşkil edən sözlər heç də öz-özünə yaranmır, onun formalaşması milli mədəniyyətin, onun bütün sahələrinin inkişafı ilə, demək olar ki, paralel şəkildə baş verir. Maddi və mənəvi dəyərlərin dildə əksi müxtəlif sözlər vasitəsilə reallaşır və nəticə etibarilə dili formalaşdıran sözlər əslində mədəniyyətin dildə inikasını kimi qəbul edilməlidir.

Mədəniyyətin dildə öz əksini tapması hər bir xalqın dilini onun mədəniyyəti ilə ayrılmaz vəhdətdə öyrənmək zərurətini şərtləndirir. Dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi həmin dildə ünsiyyət yaratmağın yalnız bir tərəfidir. İkinci, lakin daha mühüm tərəf xalqın mədəniyyətini əks etdirən söz və ifadələrdir ki, Bu zərurət, xüsusilə, xalqın tarixini, maddi və mənəvi dünyasını, ənənələrini dil materialı əsasında öyrənməkə meydana çıxır.

Müxtəlif mədəniyyət nümayəndəsini tam anlamaq üçün onun üzvü olduğu mədəniyyətə bələd olmaq vacibdir. Bu baxımdan «dil öyrənən hər bir şəxsin həmin dil daşıyıcısı olan xalqın mədəniyyətinin də

tədqiqatçısı» olduğuna dair fikri (5, 210) obyektiv gerçəkliyi əks etdirir.

Etnoloq K.Levi – Strossun «dil mədəniyyətin bir hissəsi və onun məhsuludur və onun mədəniyyət xaricində mövcudluğu mümkün deyildir» fikri də yuxarıda qeyd olunan nöqtəyi-nəzərin davamıdır (6, 185).

Dili mədəniyyətlə ayrılmaz vəhdətdə götürən başqa bir dilçi, etnolinqvist E.Sapir öz əsərlərində dil ilə xalqın həyatı və mədəniyyəti arasındakı əlaqəni əsaslandırmışdır. O, dili cəmiyyətin həyatının və dünyagörüşünün ayrılmaz bir hissəsi hesab edərək, göstərir ki, dil nəinki xalqın keçmiş mədəni tarixini öyrənməyə kömək edir, o həm də mədəniyyətin gələcək inkişafını şərtləndirir. O, dilin sosial gerçəkliyə bələdçi olduğunu, sosial problemlər və sosial proses ilə bağlı insan təfəkkürünü xeyli dərəcədə şərtləndirdiyini göstərir. Onun fikrincə, kiminsə gerçəkliyə dilin rolu olmadan uyğunlaşması, dilin sadəcə ünsiyyət funksiyasını daşıyan təsadüfi bir vasitə olması qeyri-mümkündür (5, 612).

Sosiolinqvistlərin gəldiyi qənaətə görə, dil insanların yaşadıkları ictimai həyata təsir göstərən bir vasitədir. Dil ona görə ünsiyyətə xidmət edə bilir ki, insanların bir hissəsi içərisində olduqları sosial həyatı inikas etdirir. Bir sözlə dil mədəni gerçəkliyi əks etdirdiyi üçün həmin gerçəkliyin bir hissəsi olan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi işləyə bilir. Cəmiyyətin üzvləri olan insanlar və yaxud konkret bir sosial qrup yalnız həyatı təcrübəni əks etdirməklə kifayətlənmir, onlar həm də dil vasitəsilə təcrübəni inkişaf etdirir. İnsanların istifadə etdikləri danışmaq və yazılı dil aid olduqları qrup üçün ona görə anlaşılıqdır ki, həmin qrup eyni sosial mühitin və sosial təcrübənin daşıyıcılarıdır. Ona görə də tam qətiyyətlə demək olar ki, dil mədəni gerçəkliyin rəmzidir. Milli mədəniyyətin bir kulturoloji faktor kimi dilin formalaşmasına təsirini ingilis dilinin nümunəsində aydın görə bilərik. Məsələn, ingilis mədəniyyətinin zəngin bir sahəsi olan folklorun təsiri ilə bu dildə külli miqdarda söz və ifadələr meydana gəlmişdir. İngilis yazıçıları hər zaman folklorlardan mühüm bir qaynaq kimi faydalanmış, bu qaynaqdan qədim ingilis atalar sözlərini, tapmaca və deyimləri öz əsərlərinə daxil etmişlər. Dil onu danışan xalqın mədəniyyətindən qaynaqlandığından onu sadəcə linqvistik deyil, konkret bir mədəniyyəti əks etdirən linqvistik-kulturoloji fenomen hesab edən dilçilik sahələri meydana çıxmışdır.

Bu səbəbdən də hər bir dildə, o cümlədən də ingilis dilində sözlər milli-mədəni çalarlara malikdir. Misal üçün, yüz illər ərzində formalaşmış ingilis cəmiyyətinin özünəməxsus dünyagörüşü və inancları bu ölkədə danışılan ingilis dilində spesifik ifadələrin meydana çıxmasında mənbə rolunu oynamışdır.

Aşağıdakı dini-mifoloji realilər bunu aydın şəkildə göstərir:

İngilislərin təsəvvüründə **dwarflar** insanabənzər xırda məxluqlar olub, onlar iri başlı, uzun saqqalı kiçik insular kimi təsvir olunur. Dwarf eyni zamanda üslubi mənada boyu ənənəvi ölçüdən xeyli aşağı olan insan, heyvan və ağaclar haqqında da bir termin kimi işlədilir.

Bu söz əsasında müasir ingilis dilində bir kəsin və hər hansı bir əşyanın müqayisə etibarilə öz ölçüsündən xeyli balaca şəkildə təsvirini bildirir: *Bonsa is the art of dwarf's tress* (4, s.409).

Və yaxud, **conjurer**. İngilis dilində «sehirbaz», «əfsunçu» mənalarında işlənən **conjurer** qədim çağlarda dini-mifoloji funksiyaları bildirmiş, hazırda isə adamları, xüsusilə də uşaqları əyləndirmək üçün müxtəlif oyunlar nümayiş etdirən şəxslərə deyilir. Böyük Britaniyada əfsunçular müzdlə dəvət olunaraq, uşaqların ad günlərində sehirbazlıqla məşğul olurlar.

Conjuration («sehir», «əfsun») sözünə sinonim olaraq ingilis dilində **magician** («sehirbaz») ismi də vardır. Həmin söz adətən qara pləş geyinən sehirbaz adamı bildirir. Onların sehirbazlığı, bir qayda olaraq, hər hansı əşyanı yox etmək və yenidən üzə çıxarmaqla bağlıdır. Bir çox hallarda onların sehri dovşanı şlyapanın içindən yoxa çıxarmaqdan və adamı iki yerə «bölməkdən» ibarət olur.

Sehirbazın işlətdiyi sehirli çubuq (**magic wand**) məcazi mənada siyasi terminologiyaya da daxil olmuşdur: *The government can't just wave a magic wand and make this problem go away* (3, s.818).

Bu milli-mədəni realilər ingilis ənənələrinin süzgülündən keçərək dilə daxil olmasının nəticəsidir ki, Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində onların semantik və yaxud leksik-semantik ekvivalentlərini axtarmaq lazım gəlir. Dilçilikdə konnotativ mənalı leksika və yaxud leksika və yaxud metaforik leksika adları altında da tanınan bu leksik təbəqə bilavasitə milli-mədəni realilərdən qaynaqlanır.

Dildə konnotativ (fiqurativ) mənə əldə etmiş dil vahidlərinin geniş bir qrupu metaforlardır. Kristin Denham və Anne Lobeck müəllifləri olduqları «Linguistics Everyone» adlı kitabda metaforların səciyyəvi xüsusiyyətlərini və tiplərini təsvir etmişlər. Birinci tipə aid etdikləri ölü metaforlar (dead metaphors) gündəlik nitqdə işlənən daşlaşmış metaforlardır və hamı üçün anlaşılıq ifadələrə çevrilmişlər. Misal üçün, **He is blind to new ideas** (hərfən, «o yeni ideyalar üçün kordur») cümləsində blind («kor») sözünün «anlama qabiliyyəti olmayan» mənasında işləndiyi hər bir kəsə məlumdur. İkinci tipə aid edilən qarışıq metaforların (mixed metaphors) ideyası dil daşıyıcılarına aydın olsa da, digər dil daşıyıcıları üçün aydınlaşdırma tələb edir. Misal üçün, «Hit the nail on the head» öz obyektiv mənası («mıxı başa çalmaq») ilə yanaşı fiqurativ metaforik mənaya da malik olub, ingilis dilində «hər hansı məqsəddə nail olmaq» mənasında da işlənir (1, s.250).

İngilis dilində mifologiya və din ilə bağlı konnotasiyaların üslubi-emosional baxımdan dildə geniş yer tutması bu sahədə tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir, xüsusilə də, o, ingilis dilinin leksikasının tədrisi sahəsində praktik önəm daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Denham C., Lobeck A. Linguistics for Everyone. 2-nd edition. Wadsworth. 2013.
2. George Yule. The Study of Language. Cambridge University Press, 2010.
3. Longman Dictionary of English language and Culture. Longman, 1998.
4. Makkai A., Boather M.T. Gates J.E. Dictionary of American Idioms. Barron's, 2012.
5. Sapir E. Language, Culture and Personality. University of California Press, 2009.
6. Леви-Стросс К. Структурная антропология. М.: Наука, 1985.
7. Уорф Б.М. Наука и языкознание/Новое в лингвистике. М., 1960.

SƏNƏM FƏRƏCOVA

Bakı Dövlət Universiteti

MƏTN VƏ CÜMLƏ

Açar sözlər: *mətn, cümlə, etik, əmək, əlaqə*

Text and sentence

The text linguistics is one of actual branches of modern linguistics. This branch has appeared in 20th, and has formed in 50-60th years of the XX century. As shown from the dissertation name, a text is the object of the text linguistics. It is the object of research of the dissertation. The text consists of sentences. This article explores the relationship between text and sentence.

Keywords: *text, sentence, ethical, labor, relationship*

Dilçilər mətn sahəsindəki tədqiqatlarının əsasında həm dilin mahiyyət etibarını ilə xüsusiyyətlərinin, həm də onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı mətnin cümlə üzərində tam üstünlüyü prinsipi durduğunu bildirmişlər. Dilin mətn yaratmaq funksiyalarının yerinə yetirilməsində cümlənin funksionallığı hadisəsi həlledici rol kimi çıxış edir. Bunun əsas səbəbi isə mətni təşkil edən cümlələrin müxtəlif istiqamətlərdə informasiya ötürücülüyündən aslıdır.

Alimlər mətni cümlədən üstün sayaraq onu dilin son vahidi kimi qəbul etmişdir. Düzdür, mətnin yaranmasında cümlələrin rolu danılmazdır. Lakin mətn cümlədən daha çox məlumat ötürücülüynə və informativliyinə malikdir.

Makromətnlər və mikromətnlər struktur - semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin vahid birliyindən ibarət olub məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlələrin əlaqələrindən təşkil olunur. Dilçiliyimizdə cümlələr quruluşuna görə müxtəlif olduğundan onların informativliyi də müxtəlif istiqamətlərdədir.

Cümlə mürəkkəb sintaktik bütövlərdən kiçik sintaktik vahiddir. Müxtəlif quruluşlu cümlələr, yəni sadə cümlələr, sadə cümlənin növləri - cümləquruluşlu, təktərkibli, mürəkkəb cümlələr, mürəkkəb cümlənin növləri – tabeli mürəkkəb cümlələr, tabelsiz mürəkkəb cümlələr, mürəkkəb komponentli tabeli mürəkkəb cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr, elleptik cümlələr mətn daxilində müəyyən semantik, struktur cəhətdən birləşərək informativlik qabiliyyətini müxtəlif aspektlərdə daha da gücləndirir. Məsələn:

Yusif Salomonun gözəl bağında bağban işləyirdi. Özü də bir könüldən min könülə Esfirə aşıq idi. Neçə dəfə girəvəyə salıb ürəyini qıza açmışsa da, Esfirə “ah” çəkib başını bulamışdı. Esfirə Yusifin yaxşı oğlan olduğuna, onu da səmimi qəlbədən istədiyinə inanırdı. Ancaq bu yaxşı oğlanın xarici görünüşü, dərinlikdə işildayan balaca, yaşıl gözləri, lap ucunda ziyil olan iri burnu sanki hər dəfə Yusiflə qarşılaşanda qızı geri itələyirdi. Amma neyləyəsən ki, digər oğlanlar da gözəl qədd-qaməti, cazibədar göz-qaşığı olan, gündə on adamın işini görən Esfirəni sanki görmürdülər... [5, 139]

Mikromətn altı cümlədən ibarətdir. Bu cümlələr müxtəlif quruluşda mətnin daxilində leksik-qrammatik cəhətdən əlaqələnməmişdir. Cümlələrin müxtəlif quruluşda olması onların fikri ifadə tərzindən aslıdır. Bu cümlələrin quruluşu belədir: I cümlə müəyyən şəxslə sadə cümlədir, II cümlə şəxssiz sadə cümlədir, III cümlə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir, IV cümlə həmcins tamamlıqlı müəyyən şəxslə sadə cümlədir, V cümlə müəyyən şəxslə sadə cümlədir, VI cümlə tamamlıqlı əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlədir.

Müxtəlif quruluşda olan bu cümlələr yalnız mətn çərçivəsində məntiqi-qrammatik səviyyədə tam formalaşır və buna görə də məntiqi-qrammatik səviyyəyə mənsub olur. Mətn daxilində cümlənin qazandığı əlamət - onun nisbətən bitmiş fikri ifadə etməsi və ifadə etdiyi məzmunun gerçəkliyə aid edilməsi sintaktik səviyyədə öz izahını tapır.

Mətn daxilindəki cümlələr bir-birinə müxtəlif üsullarla bağlana bilər. Bu üsullara bağlayıcıları, intonasiyanı, ədatları, modal sözləri, bağlayıcı sözləri, əvəzlilikləri və s. daxil etmək olar. Dilçilər mətni şifahi və ya yazılı nitqin əsasını təşkil edən danışmaq vasitəsi olduğunu bildirmişlər. Məhz bu cür halları nəzərə alaraq dilçilikdə mətnin **emik (dilə aid)** və **etik (nitqə aid)** səviyyələrini Q.Kazımov kitabında daha ətraflı qeyd etmişdir. Onun fikrincə, sintaktik bütövün tərtibi fikrin eksplisit və implisit ifadəsi əsasında mümkün olur. Mətnlərdə fikir və hər bir bitmiş fikrin detalları dəqiq sürətdə əks olunursa, buna **eksplisit** ifadə tərzii, lakin bir çox məsələlər mətnin əvvəlki və ya sonrakı cümlələrində əks olunursa buna **implisit** ifadə tərzii deyilir[6, 441]. Hər iki forma mikromətnin məna açılışını müxtəlif istiqamətlərdə təzahür etdirir. Məsələn:

Axşamçağı Adillə çadırın qapısında oturub çay içdiyimiz zaman yük maşını yanımızdan sürətlə körpüsəlanların çadırına tərəf getdi. Kərəmxan da kabinədə oturmuşdu. Heç on dəqiqə keçmədi ki, maşın təzədən geri qayıtdı. Bu dəfə körpüsəlanların üçü də maşında idi[15, 188]. Mikromətnə fikrin ifadə tərzii eksplisit xarakter daşıyır. Çünki hadisələrin baş vermə hərəkəti və icra tərzii, hətta dəqiqəsinə qədər belə dəqiq göstərilmişdir.

O, təbiətin işgüzar bir adamıdır. Nazirlikdə işlədiyi dörd il müddətində bir dəqiqə də olsun iş gecikməmişdir. O, həmişə irəliyə can atır. Heç bir zaman bugünkü işi sabaha qoymur... [5, 193] Mikromətnə fikrin ifadə tərzii implisit xarakter daşıyır. Hərəkətlər ardıcıl göstərilir, amma konkret şəxsin kim olduğu məlum deyil. Yalnız digər mikromətnlərdəki cümlələr vasitəsilə bu hərəkətlərin sahibinin kimliyi və bu yerə çatmasının səbəbləri aydınlaşacaqdır.

Mətn ayrı-ayrı cümlələrin struktur semantik cəhətdən bağlılıq əsasında formalaşdığı bizə məlum oldu. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr onun komponentləri hesab olunur. Cümlələri mətndən ayıraraq təhlil etmək, onun vasitəsilə nə kimi informasiya verildiyini aydınlaşdırmaq da mümkündür. Lakin sintaktik bütövə daxil olan hər bir cümlənin dəqiq və konkret mənası yalnız sintaktik bütövün daxilində düzgün müəyyənləşdirilə bilər.

Cümlənin dil vahidi kimi öz semantik tutumu əsasında ayrılıqda təhlili **avtosemantik** təhlil üsulu adlanır. Cümlənin nitq prosesində başqa cümlələrlə əlaqədə ifadə etdiyi mənanı təhlil edən üsul **sinsəmantik** təhlil üsulu adlanır. Deməli, dediklərimizdən belə bir nəticə çıxır ki, empirik səviyyəyə avtosemantik təhlil və etik səviyyəyə isə sinsəmantik təhlil uyğun gəlir[6, 412].

Cümlələrin mətndən kənar, gizli mənalara da olur. Buna **presuppozisional** məna deyilir. Presuppozisional məna mətndə situasiya əsasında müəyyənləşdirilir. Hər bir mətn onu təşkil edən cümlələrin bir – biri ilə əlaqəsi, bağlılığı əsasında formalaşır[6, 413]. Bağlılıq nəticəsində söz birləşmələri yaranır, əlaqə və bağlılıq nəticəsində cümlə formalaşır, cümlələr arasında əlaqə və bağlılıq nəticəsində sintaktik bütövlər, mikro və makro mətnlər yaranır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 259 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N.S., Hüseynov Ş.Q., Rzayeva G.N., Hacıyeva K.B., Ziyadova L.V., Fətəliyeva S.Q., Nağıyeva G.Q., Məhərrəmov G.A., Zeynalova Ş.T., Səlimova F.Q., Məhərrəmov V.H. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Əlizadə F.F. Cümlənin aktual üzvlənməsi və kontekst//Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu məsələləri. Bakı: ADU, 1981, 36-45 s.
5. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Avrasiya press, 2005, 280 s.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 2007, 494 s.
7. Novruzova N.S. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
8. Абдуллаев К.М. Обоснование синтаксического исследования текста. Azərb.SSR EA-nın məruzələri. Баку, 1980, №9, стр.61-67.
9. Беневиц Э. Общая лингвистика. Москва: Прогресс, 1974, 448 с.

DİALOQ MÜHİTİNDƏ ÜMUMİ ŞƏXSLİ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: *təktərkibli cümlələr, yarımçıq cümlə, dialoq, Azərbaycan dili, ingilis dili*

One-member generalized personal sentences in dialogue

The nominal type of one – member sentences in which the executor refers to all persons is discussed in the article. Materials referring to languages with different systems have been addressed for analysis. The place and role of such type of sentences in dialogue is defined. Despite of the types of persons of predicate, the subject is conceived both in the first, second and third person. These types of sentences reflecting the richness of people's spoken language are mostly used when proverbs, exhortations, as well as, traditions, farming activities which are traditional are spoken about and a certain wish is expressed.

Keywords: *one-member sentences, generalized personal sentences, incomplete sentences, dialogue, Azerbaijani, English.*

Yarımçıq cümlə sintaktik quruluşuna görə avtonom cümlə tipi olmayıb, cüttərkibli və ya təktərkibli cümlələrin bir növüdür. Cümlənin yarımçıq olması kontekstlə müəyyənləşir, yəni əvvəlki cümlələrdə olan üzvlər sonrakı cümlələrdə ellipsisə məruz qalırsa, sonuncular əvvəlkilərlə müqayisədə yarımçıq hesab edilir (1, s. 80).

Yarımçıq cümlə cüttərkibli və təktərkibli cümlələr arasında yarandığından sintaktik biçiminə görə cüttərkibli və təktərkibli yarımçıq cümlə olmaqla iki yerə bölünür.

Dialoq mühitində təktərkibli cümlənin bir maraqlı növü də ümumi şəxslı cümlələrdir. Ümumilik anlayışı ümumiyyə, hamıya və ya çoxusuna aid olma əlamətidir. Bu əlamət dilin sintaktik səviyyəsinə də aiddir. Sintaktik vahid kimi təktərkibli cümlənin struktur-semantik tiplərindən biri də ümumi şəxslı cümlədir. Məs.: rus dilində: *Верь своему глазу больше, чем словам другого* (Başqasının sözüündən daha çox öz gözüünə inan); *Не оставляй на завтра сегодняшней работы* (Bugünün işini sabaha qoyma), *Open the window- Откройте окно- Pəncərəni aç! Go on reading- Продолжайте читать- Oxumağı davam etdirmək. No smoking!- Ne kurtiğ- Siqaret çəkmək qadağandır! To see her again! Увидеть ее снова! Swimming in that icy water! Плавать в этой ледяной воде!*

Dünya dillərində ümumi şəxslı cümlələrdən, əsasən, 3 halda istifadə olunur: 1) adətlərdən və adət şəkli almış təsərrüfat işlərindən danışıldıqda; 2) müəyyən bir ümumi arzu bildirdikdə; 3) atalar sözləri və məsəllərdə.

Adətlərin və adət şəklinə düşmüş iş proseslərinin təsvirində ümumi şəxslı yarımçıq cümlələr geniş yayılmışdır. Bu tip cümlələrin xəbəri ya felin indiki, ya da qeyri-qəti gələcək zamanı ilə təzahür olunur. İndiki zamanla verilən xəbərlər, adəti üzrə, II şəxs tək və III şəxs cəmdə öz ifadəsini tapa bilər:

-Arabarı götürərsən, taxılı yığıb dəyirmanı apararsan?

-Oldu (Nağıllardan)

-Bağa baxarlar bağ olar...

-Bağ olmasa dağ olar (Ə.Vəliyev).

Qeyri-qəti gələcək zamanla ifadə olunan xəbərlər isə, adətən, III şəxsin cəmində verilir:

-Qoyun-quzu saxlarlar bu yerlərdə.

-Saxlarlar (Ə.Vəliyev).

-Gəlinin başına yaylıq atarlar.

-Bəyin də başına nəmər (Ə.Vəliyev).

-At çaparlar.

-Xoruz döyüşdürərlər (İ.Əfəndiyev).

-Südü bişirərlər.

-Tökərlər tavalara (İ.Əfəndiyev).

-Balıq tutarlar Kürdən.

-İlan balığı da (İ.Şıxlı).

Müəyyən bir ümumi arzu bildiren konstruksiyalara da dialoq nitqində rast gəlmək olur. Məs.:

-Gedib otursan, Çanaqçıda, bulaq başında.

-Kəsəsen əmlək toğlunu, çəkəsən şişə (S.Əhmədli).

-Yayı olasan Toğanada.

-Qışı da şəhərdə (S.Əhmədli).

Atalar sözləri və nəsihətlərdən ibarət olan ümumi şəxslərin xəbəri felin əmr, şərt şəkilləri, bütün zaman və şəxslərdə verilə bilər. Məs.:

-Oğlum, şərti şumda kəsək.

-Dədə, düz deyirsən, xırmanda yabalaşmayaq (S.Əhmədli).

-Bir adama yüz dəfə demə.

-Yüz adama bir dəfə de (S.Əhmədli).

-Etmə edərlər.

-Atalar gözəl deyib! (S.Rəhimov).

Cəmiyyətdəki sosial inkişaf prinsipləri ilə bağlı olaraq ortaya çıxmış bu tip ümumi şəxslərin cümlələri mətbuat dilində də yayılmışdır: Ölkəyə bol tərəvəz! («verək»), Vətənə bol məhsul! («verək») və s.

Azərbaycan dilçiliyində Ə.Cavadov ilk dəfə olaraq təktərkibli cümlələrin ümumi şəxslərin xəbəri cümlələrini həm danışığ, həm də bədii əsərlərin dilində müşahidə etmişdir. O, bu xüsusda yazır ki, ümumi şəxslərin cümlələrinin həm bütöv, həm də yarımçıq tipində fikir bəzən cütərkibli, bəzən də təktərkibli cümlələr ilə konkretləşdirilir, müəyyənləşdirilir. Bu zaman konkretləşdirici cümlə ilə, cümlə üzvü ilə ümumi şəxslərin cümlələri arasında sıra münasibəti meydana çıxır» (2, s.90).

Ümumi şəxslərin yarımçıq cümlələrə xas olan əlamət budur ki, subyekt və predikatlıq bir üzvdə cəmləşir. Yəni cütərkibli cümlələrdə ayrı-ayrı sözlərdə öz əksini tapan predikat və subyekt həmin cümlələrin bir üzvündə birləşir. İki əsas əlamətin bir sözdə, bir üzvdə birləşməsi cümlənin quruluşuna təsir göstərdiyi, onu dəyişdirdiyi kimi, cümlədəki sözlərin yerini, sırasını və beləliklə, vəzifəsini də dəyişdirir» (3, s.5-107).

Qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələrində olduğu kimi, ümumi şəxslərin cümlələrində də hər hansı şəxsə görə konkret mübtədanı bərpa etmək olmur. Belə olduqda cümlənin ümumilik anlayışı, situasiyası pozulur və o, cütərkibli cümləyə transformasiya olunur. Məhz buna görə də bu cür konstruksiyalarda xəbərdəki xüsusiyyətə əsasən mübtədanı rekonstruksiya etməyə ehtiyac duyulmur. Ümumi şəxslərin cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələri arasında mübtədanın xəbərdə əlamətinin ifadəsi və bu cür cəhətə görə konkret mübtədanın bərpa edilə bilməməsi baxımından yaxınlıq olsa da, mübtədanın şəxslər üzrə təsəvvür olunma əlamətinə görə bunların arasında fərq meydana çıxır. Qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələrində təsəvvür olunan mübtədə III şəxsin cəminə aid məlum olmayan icraçılardan ibarət olur. Ümumi şəxslərin cümlələrində isə icraçı yalnız II və III şəxslər deyil, demək olar ki, şəxslərin hamısıdır. Xəbər belə cümlələrdə buraxıla bilər: Pisə pis, yaxşıya yaxşı (...). «Deyərlər» felini xəbəri buraxılmışdır. Ümumi şəxslərin cümlələr mübtədasız cümlələrin bir növü olub, təktərkibli cümlələr arasında özünəməxsus struktur-semantik özəlliyi ilə fərqlənir. Belə ki, qeyri-müəyyən şəxslərin cümlələrində işgören qeyri-müəyyən üçüncü şəxslərdirsə, ümumi şəxslərin cümlələrində işgören bütün şəxslərdir. Bu konstruksiyalarda mübtədə ümumi biçimdə təsəvvür olunur. Bu tip təktərkibli sintaktik vahidlərdə hər kəs tərəfindən qəbul olunan, bir ümumi qayda şəklində düşmüş hökmlər təzahür olunur. Atalar sözü, məsəl, hikmətli kəlamlar cümlə biçiminə düşür, dialoq mühitində kommunikasiya və replikalara təminat verir.

Ümumi şəxslərin cümlələrində ifadəsini tapan əmr, buyruq ümumi şəxsə aiddir. Bu tip cümlələrin xəbəri II şəxsin təki, III şəxsin cəmi, bəzi hallarda isə I şəxsin tək yaxud cəmi ilə təzahür olunur. Bu, həmin konstruksiyaların sintaktik normasıdır.

Ümumi şəxslərin cümlələri struktur cəhətdən bütöv və yarımçıq ola bilər. Bu növlərə dialoq nitqdə rast gəlmək olur.

Dialoq nitqi bilavasitə qarşılıqlı nitq prosesini xarakterizə edir, bir replika digər replika ilə əvəzlənir. Bu, əslində danışığ formasıdır, əsas məqsəd iki və daha artıq nitq arasında olan qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirməkdir. Bu nitq aktı-söyləm, situativ-tematik qarşılıqlı əlaqədir. Canlı danışığ nitqi spontan nitqdır. Dialoq nitqi səciyyəvləndirən başlıca cəhət intonasiya və elliptiklik xüsusiyyətidir. Dialoq müxtəlif tip yarımçıq cümlələri ilə də fərqlənir. Dialoq nitqində yarımçıq cümlələrlə yanaşı, geniş şəkildə ekstralinqvistik vasitələrdən də (mimika, jest və s.) istifadə olunur.

Yarımçıq ümumi şəxslərin cümlələrinin özəllikləri ondan ibarətdir ki, onun mübtədasına qarşı sual qoyula bilmir. Amma bəzi hallarda subyekt cümlədə irəli sürülən fikri konkret bu və ya başqa şəxsə aid etmək niyyətindədir. Bu vaxt ümumi şəxslərin yarımçıq cümlə cütərkibli cümlə biçimində yaranır. Məs.: -Məncə, sağ adamın adını uşağa qoymazlar!- Mən də eşitmişəm, qoymazlar! Qoyanda nə olar? (S.Süleymanov). Bu dialoqun birinci cümləsi (sağ adamın adını uşağa qoymazlar!) ümumi şəxslərin cümləsidir. Məsləhət xarakterli cümlədir. Həmin replikanın davamı kimi tamamlıq budaq cümləsi gəlir (mən də eşitmişəm ki...) Onun «qoymazlar» hissəsi ümumi şəxslərin yarımçıq cümləsidir. Həmin yarımçıq cümlə ilə subyekt həmin fərqi fərdiləşdirməyə nail olur, yəni özünə aid edir.

Ümumi şəxslərin yarımçıq cümlələrində ümumilik yalnız qrammatik üsulla öz əksini tapır.

Baş üzvün-xəbərin formal xarakterinə görə ümumi şəxslərarımçiq cümlələr iki jür olur ki, həmin yarımçiq cümlələrdə isə xəbər «sıfır variant»da olur.

1) Ümumi şəxslərarımçiq cümlələr də atalar sözündən, müəyyən nəsihətlərdən ibarət olur. Məs.: - Oğlum, cücəni payızda sayarlar.- **Saysınlar də** (S.Rəhimov);-Başkasının sözündən ziyadə kendi gözüne inan.- İmansınlar (Ö.aksoy)

A.N.Baskakov yazır ki, müasir türk dilindəki ümumi şəxslərarımçiq və qeyri-müəyyən şəxslərarımçiq cümlələr strukturuna və mənasına görə rus dilindəki sözügedən cümlələrə oxşayır (4, s.99).

Misal üçün:-Bugünkü işini yarına burakma.- Evet (H.Adivar);- Yarabbi, sen bizlere acı!.- Acı, acı! (O.Kemal).

Dialog mühitində ümumi şəxslərarımçiq cümlədəki hərəkət ümumi şəxsə aid olur. Bu tip dialoqlarda yarımçiq cümlə çağırış xarakteri daşıyır. Məs.: -Adama sözü neçə dəfə deyərlər?- Əzizim, bir dəfə! (S.Rəhimov). Javab cümləsi də ümumi şəxslərarımçiq cümlədir. Burada «sözü deyərlər» buraxılmışdır.

Ümumi şəxslərarımçiq cümlələrdə çoxəsrlik həyat təcrübəsi, adət olunmuş hadisələr, ümumi düşüncə, mülahizə və s. ifadə olunur. İbrətəmə cümlələrdən ibarət olan belə sintaktik vahidləri iki qrupa ayırırlar: 1) bilavasitə məna ifadə olunur: Bugünkü işini sabaha qoyma; 2) keçid məna üçün istifadə olunur: Özün su içdiyini quyuya tüpürmə.

Ümumi şəxslərarımçiq cümlələrdə bir sıra semantik cəhətlər vardır:

1) adi məlumat bu cümlələrlə verilə bilər:

2) məsləhət verilir:-Yorğanına bax, ayağını uzat!- Sözü düzü budur (Ə.Vəliyev).

3) təəssüf-etiraz ifadə olunur:- Heç insafdır, bu cür havada «Qızıl bulaq»a enib suyundan içməyəsen?- İçmək lazımdır (S.Rəhimov).

4) nəsihət-etiraz ifadə olunur: -Nabələd adamla belə rəftar etməzlər.- Elədir ki, var! (B.Bayramov).

Dialogun cavab replikasında əvvəlki replikadakı fikir təsdiq olunur:- Bağlı əkirsən ki, barını dərəsən.- Bəli, meyvəsini dərəsən (B.Bayramov); -Qaranlıqda gərək bir-birinin əlindən möhkəm tutasan.- Əlbəttə (B.Bayramov).

Replikanın cavabı təkrarlana bilər:-Deyirlər ki, qış fəslində cənnətin qapıları Muğana tərəf açılır.- *Açılır, açılısın də...*(M.İbrahimov)

Belələrinə yarımçiq təktərkibli ümumi şəxslərarımçiq cümlə modal sözlərdən, söz-cümlələrdən qurulur.

Nəticə. Xəbər əsasında yaranan təktərkibli yarımçiq cümlələrinin hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti vardır. Yarımçiqlik onlarda fərqli şəkildədir. Digər quruluşlardan fərqli olaraq, xəbəri II şəxsin təki ilə öz ifadəsini tapan ümumi şəxslərarımçiq cümlələrin yarımçiq modelinə türk dillərində təsadüf olunmur. Təktərkibli yarımçiq cümlələrin digər struktur-semantik tiplərində olduğu kimi, ümumi şəxslərarımçiq cümlələrdə də əsas fərqli cəhətlər hər bir dilə məxsus qrammatik formaların təzahür əlamətləri, eləcə də sintaktik vahidlərin semantik inkişafı ilə bağlı ortaya çıxır.

Ədəbiyyat

- 1.Kazımov İ. Yarımçiq cümlə.-Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. III hissə. Sintaksis. Bakı: Mütərcim, 2002.
- 2.Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1977
- 3.Cavadov Ə.Təktərkibli cümlə.-Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963
- 4.Баскаков А.Н.Предложение в современном турецком языке. М.: Изд-во Наука, Главная редакция Восточной литературы, 1984

GİLƏXANIM PAŞAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsi

XIX ƏSR RUS MƏNBƏLƏRİNDƏ NAXÇIVANA AİD ADLARI DƏYİŞDİRİLMİŞ BƏZİ YER ADLARI

Açar sözlər: *XIX əsr rus mənbələri, adı dəyişdirilmiş toponimlər, Çirax-oğlu kəndi/Çiraxlu, Heşin, Miraux qışlağı, Muğancıq*

Some renamed Nakhichevan place names in the Russian sources of the XIX century

Traces of Turkic tribes preserved in place names of historical Azerbaijani territory of Nakhichevan. Oikonymy in most cases are the names of some of the Turkic tribes. But over time, some of these place names

have been changed, renamed as a result of colonial policy of Tsarist Russia. The article says these place names that were recorded in the Russian sources of the XIX century.

Keywords: *Russian sources of the XIX century, renamed toponyms, Chirah oglu / Chirahlu, Chiva, Heshin, Mirauh kyshlagi, Muganchyg, Gashga.*

Azərbaycanın tarixi torpaqlarından biri olan Naxçıvanda türk xalqının izləri toponimlərdə qorunub saxlanmışdır. Xüsusən də, oykonimlər əksər hallarda həmin ərazidə məskunlaşmış tayfanın adını daşıyır. Naxçıvan ərazisində bu tip toponimlərin sayı çoxdur. Lakin XIX əsrdə çar Rusiyasının apardığı müstəmləkəçilik siyasətinin qurbanına çevrilən Naxçıvan ərazisi bölünmüş, Naxçıvana aid bir çox yaşayış məntəqələri Ermənistanın tərkibinə qatılmışdır. XIX əsrdə mövcud olmuş Dərələyəz mahalı da heç bir əsas olmadan Ermənistanla verilmişdir. Həmin ərazilərdən yerli sakinlərin – azərbaycanlıların izini silmək üçün buradakı kəndlərin bəziləri dağıdılmış, digərlərinin isə adı dəyişdirilmişdir. Həmin adların mənbələr əsasında müəyyənləşdirilməsi və təhlili tarixi yaddaşımızın bərpası üçün vacibdir. XIX əsr rus elmi mənbələrində qeydə alınan belə adlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Çirax-oğlu kəndi/Çiraxlu. XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd olmuşdur (20, 507). Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Çiraxlu (18, 313), erməni mənbələrində Çiraxoğlu kənd formasında da göstərilir (4, 305).

1930 - cu ildə kənd ləğv edilmişdir. İndi xaraba kənddir (4, 305).

Tədqiqatçıların fikrincə, toponim sirak türk etnonimi ilə bağlı yaranmışdır. Məlumatlara görə, ilk dəfə Strabon I əsrdə Şimali Qafqazda yaşayan sirak tayfaları haqqında yazmışdır (8, 36). V.B.Vinoqradov qeyd edir ki, sirak tayfası Kuban çöllərində yaşamış, II əsrdən etibarən Qafqazda məskunlaşmağa başlamışdır (6, s. 89). Həm Azərbaycan dilində, həm də digər türk dillərində s~ç səs əvəzlənməsi qanunauyğun haldır. Buna görə də. Sirak etnoniminə çirak (çirax) fonetik variantlarında rast gəlmək olur. Çirak/sirak/şirak komponentli toponimlər türk xalqları yaşayan ərazilərdə geniş yayılmışdır. XIX-XX əsrlərdə Qafqaz ərazisində İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Şirak, Şirakavan, Bakı quberniyasının quba qəzasında Çirax-qala, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Çıraqlı, şuşa qəzasında Çiraquz, Cavanşir qəzasında Çiraxlı, Ter vilayətinin Veden dairəsində Çirax-aul, Pyatiqorsk dairəsində Ullu Çirak, Dağıstan vilayətinin Qunib dairəsində Çirak və s. toponimlərə rast gəlinir (3, 174).

Mənsubluq bildirən -lı şəkilçisi toponimiyatmada məhsuldar şəkilçilərdəndir. Beləliklə, Çiraxlı “sirak//çirak tayfasına mənsub yer, sirak//çirak tayfasının yaşadığı yer” mənasını ifadə edir (4, 305).

Bəzi tədqiqatçılar çirax sözünün toponimiyada “dik dayanan daşlar”, “dağ süxurlarının aşınması, dağılması nəticəsində əmələ gələn dik, şaquli fiqurlar” mənası bildirdiyini qeyd edirlər (16, 144).

Toponimin etimologiyasına aid digər bir fikir isə M.Seyidova aiddir. O, sirak/şirak sözünün “ışıq buraxan”, “şüa buraxan” mənası ifadə etdiyini yazır və Orxon-Yenisey abidələrində adı çəkilən sır budun (budub xalq deməkdir) ifadəsinin sirax tayfaları ilə bağlı işləndiyini güman edir (10, 56-57).

Bəzi tədqiqatçılar yer adını osetin mənşəli sözlə bağlı izah edirlər. Buna qarşı çıxan Q.Qeybullayev sirak etnoniminin adındakı “ak” hissəsinin əksər türk tayfa adlarında təkrarlandığını yazır: kaymak/kimak, kıpçak, kazax,paçanak, uqrak, şamak və s. (14, 336)

Çivə - XIX əsr mənbəsində Çuvə şəklində qeydə alınmışdır (20, 507). Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd olmuşdur. İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında, indi Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda kənddir.

Kənd əhalisi bir neçə dəfə deportasiyaya məruz qalmışdır. 1919-cu ilin axırlarında, 1948-53 – cü illərdə və nəhayət 1988-ci ilin noyabr ayında kənddə yaşayan azərbaycanlılar Ermənistan dövləti tərəfindən deportasiya edilmişdir. İndi burada ermənilər yaşayır (4, 303).

Toponim iyvə/yivə şəklində rast gəlinən türk tayfa adının fonetik variantı çivə sözü əsasında yaranmışdır. Y~ç səs əvəzlənmələri türk dillərində xarakterik haldır (5, 529; 12). Mənbələrdə göstərilir ki, iyvə 24 oğuz etnonimindən biridir və Zaqafqaziyada məskunlaşmış tayfalardandır. Oğuz xanın 6-cı oğlu Denqiz xanın 3-cü oğlunun adı İyvə olmuşdur. (19, 90)

Həşin – XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd olmuşdur (20, 492). XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasına (18, 95) aid edilmişdir. Hazırda Keşişkənd (Yeğeqnadzor) rayonunda kənddir. Elpinqayın sağ qolu olan Həşin çayının sahilində yerləşirdi. Kənd sakinləri 1918-ci ildə ermənilərin təcavüzünə məruz qalmış, 1948-49 - cu illərdə isə SSRİ hökumətinin xüsusi qərarı Azərbaycanla köçürülmüş və kənd ləğv edilmişdir. İndi xaraba kənddir (4, 295-296).

Tədqiqatçı İ.Bayramovun fikrincə, toponim türk dilində “yaşayış məntəqəsi” mənasında işlənən keş (heş) sözünə, türk dilində (daxma, koma, mağara) mənasında işlənən in sözünün (birləşməsi əsasında əmələ gəlmişdir. (4, 295-296)

Fikrimizcə, yer adı keş və şin sözlərinin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb addır. XIX-XX əsrlərdə Qafqaz ərazisində tərkibində sin/şin elementi olan yer adlarına rast gəlinmişdir: Nuxa qəzasında Sincan, Şin, Qazax qəzasında Çinçin yaşayış-məntəqə adları, Dağıstan vilayətinin Kara Noqay dairəsində Şinçar, Kuban vilayətinin Temryuk dairəsində Şingel və s. hidronimlər. S-ç-ş səs əvəzlənmələri nəticəsində şin fonetik variantında da rast gəlinən sin sözü türk dillərində “bulaq”, “su hövzəsinin dibi” mənalarında işlədilir. Sözüün semantik paralelləri akn, göz çeşmə sözləridir (17, 505). Kəndin eyni adlı çayın sahilində yerləşməsi toponimin su hövzəsinin adı ilə bağlı olduğunu göstərir. Beləliklə, toponim “bulaq, su hövzəsi sahilində yerləşən yaşayış məntəqəsi” şəklində izah oluna bilər.

Toponimin xuşin etnonimi əsasında yarandığını da ehtimal etmək olar. Rəşidəddin türk tayfaları arasında xuşin tayfalarının da adını çəkir (19, 90)

Miriaux qışlağı – XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd olmuşdur (20, 500). XX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrdə qeydə alınmamışdır.

Qafqaz ərazisində, xüsusilə də Dağıstanda aux komponentli toponimlər çoxluq təşkil edir: Keşen-aux, Yarıksu-aux, Yurt-aux, Aktaş-aux, Aux-kol və s. (18).

Tədqiqatçılar “aux” sözünü oyux/oyuq sözünün fonetik variantı hesab edirlər. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, oyuyq/oyuk sözü etnonim mənşəlidir. Oljas Süleymanov Oyuq tayfasının adının bu tayfanın onqonu ilə bağlı yarandığını yazır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Oyuq tayfasının onqonu dairədir. Dairə qazax dilində “ойкъ” adlanır. Bu söz sonradan tayfa adı kimi işlənmişdir (11, 134). T.Əhmədov oronimlərin tərkibində rast gəlinən oyuyq sözünün qədim türk dillərində “xəyal, qorxu, vahimə, kabus, kölgə, müqəvvə” mənasında işləndiyini yazır (7, 206).

Qafqaz ərazisində aux tayfasının olması barədə məlumatlar vardır. Lakin onların çeçen mənşəli olduğu söylənilir. XIX əsr rus zabiti A.M.Buçkovski yazır ki, onlar Aktaş və Yarıksu çayları yaxınlığında “kumık” torpaqlarında yaşayan karabulak və çeçen mənşəli tayfalardır (13, 243).

Fikrimizcə, Miriaux qışlağı toponimi türk mənşəli oyuyq/oyuk tayfa adı ilə bağlı meydana gəlmişdir.

Muğancıq – XIX əsr rus mənbələrində Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd adı kimi qeyd edilmişdir Eyniadlı kənd adı İrəvan əyalətinin Karpi-basar mahalında da mövcud olmuşdur (20, 500). 1728-ci il mənbələrində Muğanlı (Başqa adı Nağıyurd) (9, 45), Qafqazın 5 verstlik xəritəsində Muğancıq şəklində qeyd edilmişdir.

Toponim muğanlı türk etnonimi (1, 85) əsasında yaranmışdır. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə də İrəvan əyalətində bir neçə kəndin (Qızıltəpə, Ağit, İlanlı) muğanlı əşirətinə mənsub olduğu göstərilmişdir (9, 101-102). Muğanlılar Muğan düzündə yaşamış türk dilli Azərbaycan tayfalarının ümumi adıdır. Sonralar muğanlıların bir hissəsi şahsevən türk tayfasının tərkibinə daxil olmuşdur (1, 85).

Beləliklə, yer adı muğan və Azərbaycan dilində kiçilmə mənası bildirən -cıq şəkilçisinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Qaşqa/Kaşxa/Kaşqa – XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına aid kənd olmuşdur (20, 497). 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” qeydə alınmışdır (9, 43). XX əsrin əvvəllərində İrəvan qəzasına aid edilmişdir (18, 158). Hazırda Vedi (Ararat) rayonunda kənd olduğu bildirilir (4, 103).

İ.Bayramov toponimin qədim türk etnonimi – qaşqay sözü əsasında meydana gəldiyi fikrindədir (4, 103).

Qaşqa sözünün türk dillərində hərfi tərcüməsi “keçəl” deməkdir (17, 71). Qədim türk dilində “qaşqa” – “heyvanın alnındakı ağ ləkə” mənasında işlənmişdir. Qədim türk lüğətində bu sözün həm də iki yerin adı olması qeyd olunur (15, 431). Qeyd edək ki, bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində “mal-qaranın, xüsusilə at, inək və öküz kimi iri ev heyvanlarının alnındakı ağ ləkə” mənasında işlədilir (2, 71). Coğrafi terminologiyada “ot bitməyən yalın yer”, “dağlarda yalın yer”, çay və bulaqlara aid olduqda “duru, təmiz və ya quruyan” mənalarında işlədilir (17, 266). Orta Asiya, Qazaxıstan və Cənubi Sibirdə bu tip toponimlərin sayı çoxdur: Kaşka bulak, Kaşkakum, Kaçkaaşu, Kaskatau, Kaskakol. XX əsrin əvvəllərinə aid mənbədə Azərbaycan ərazisində Zaqatala, Yelizavetopol, Nuxa qəzalarında Qaşqaçay çay adları, Nalçik, Badalpaş qəzalarında Kaşka-tau, Kaşkader dağ adları, Kaşqa-tübe kurqan adı və s. qeydə alınmışdır (18, 158)

Fikrimizcə, Naxçıvan ərazisinə aid olmuş Qaşqa yer adı da “ot bitməyən yalın yer”, “dağlarda yalın yer” mənası verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VII c., B., 1983, s.85
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 672 s.
3. Baxşıyeva T.L. Qafqazın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2010, 256 s.
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri, Bakı, “Elm”, 2002, 346 s.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, «Maarif», 1988, 285 səh.

6. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı:Gənclik, 1984, 128 s.
7. Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s., s.206
8. Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı:Sabah, 1997, 112 s.
9. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. – Bakı: “Elm” 1996. – 184 səh.
10. Seyidov M.Ə.Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1983, 496 s.
11. Süleymanov O. Az-Ya. Bakı: Azərnaşr, 1993, 303 s., s.134 Ганн К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий. СМОМПК, вып. 40, Тифлис, 1909, с. 1-64, с. 6
12. Богородицкий В А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1934. (2-е изд., Казань, 1953.
13. Буцковский, А. М. Выдержки из описания Кавказской губернии и соседних горских областей. 1812 г. / А. М. Буцковский // ИГЭД. – М. : Изд-во вост. лит., 1958. – С. 239–246, s. 243
14. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев, т. 1, Баку: ЭЛМ, 1991, 552 с.
15. Древнетюркский словарь, Л., «Наука», 1969, 676 с.
16. Коков Дж., Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик: Элбрус, 1970, 170 с.
17. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов, М., «Мысль», 1984, 653 с.
18. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлиси: Издания Кавказского военно-топографического отдела, 1913.
19. Рашидаддин. Сборник летописей. М.,Издательство АН СССР 1952, т.I, кн.1
20. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

CƏMİLƏ FƏTİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ORTAQ TÜRK DİLİ, YAXUD ÖZ-ÖZÜNDƏN TƏRCÜMƏ

Açar sözlər: *ortaq dil, tərcümə işi, türkdilli ədəbiyyat*

The relevance of common language for Turkic peoples in the translation literature context

In this article is analyzed the relevance of common language for Turkic peoples in the translation literature context. The author refers for written sources translation sphere and the decision of irgent question, the situation of Turkic peoples literature in the Soviet period and the independent times and ultimately calls the solution of existing problems connections translation issues for mutual using of common - turkic notion with cultural relations.

Keywords: *mutual language, translation werk, turkish literature*

Müxtəlif coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin qarşılıqlı inkişafında dil anlayışı mühüm faktordur. Məlum olduğu kimi, dil xalq ilə yaranır, ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni şəraitlə bağlı inkişaf edərək təbii surətdə dəyişir. Dillərin ayrılması təbii prosesdir və bütün dil ailələrində belə olub: ilk insan cəmiyyətlərində bu qədər dil olmayıb. Dil ailəsi anlayışı buradan gəlir (1,6). Böyük türk ideoloqu İsmayıl bəy Qasıralı türkün istiqbalı və istiqlalı üçün ən zəruri amilin birlik olduğunu qeyd edir: iqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik. Bu birliklərin ən üst qatında dil birliyi durur və bütün birliklər məhz dil birliyinin sayəsində mümkün olur. İsmayıl bəy türk dil ailəsini bir türk milləti kimi qəbul edir – daha özbək, qazax, qırğız, türkmən, türk, Azərbaycan, tatar, başqırd və s. millətlərə millət deməyi təfqiqrəçilik sayır və bunun məntiqi davamı kimi onun fikrincə, özbək dili, qazax dili, türkmən dili və s. vahid türk dili adı ilə qəbul olunmalıdır (1, 23-24). “Milləti millət edən iki şey olduğunu qeyd edir: biri din birliyi (tevhidi-din), biri də dil birliyi (tevhidi-lisan)”. İsmayıl bəyin fikrincə, nə qədər böyük olsa da, əgər onun ümumi ədəbi dili yoxsa, o, kiçik millət sayılır. “Qövm üçün dil ruh və candır” deyən Qasıralı dil ayrılığını, dilin parçalanmasını ərazi parçalanmasından, coğrafi ayrılıqdan da ağır və zərərli sayır və israrla, dönə-dönə deyir: “Millətin birliyi lisanın birliyi, tevhidi sayəsindədir” (7 noyabr 1905, №91). Bir qövmün bütöv ədəbi dili yoxsa, özü də yoxdur və ədəbi, ümumi lisana malik olmayan əhal maarifdə, irfanda heç bir inkişafa, tərəqqiyə çata bilməz. Bir sözlə: dil birliyini, ədəbi dilin varlığını hər millətin varlığının və inkişafının təşkilçisi sayan İsmayıl bəy öz “Tərcüman”ının bütün nəşri boyunca davamlı olaraq dedi və türk birliyi ideyası ilə ömrü boyu milləti maarifləndirdi.

İsmayıl bəy Qasıralı ədəbi dil, ümumi yazı dili uğrunda mübarizə aparır, eyni zamanda bu qəzet dilinin, yazı dilinin anlaşılıqlı, millətin rahat qavrayacağı səviyyədə olmasına xüsusi diqqət yetirir və bu yolda

mübarizəsiz keçinmir. İsmayıl bəyin prinsipi budur: “Sən anladın, mən anladım” olmaz. Hər kəs anlamalı” (16 mart 1897. №11) (1, 26).

İsmayıl bəy Qasıralı, ümumiyyətlə, yazı dilinin sadəliyini tələb edir; yazı dili, ədəbi dilin yazılı qolu, istər mətbuat dili olsun, istər bədii ədəbiyyatın dili olsun, sadə, başadüşülən olmalıdır və deyir ki, qəzet və xəbər (həvadis) dili necə sadə isə, ədəbiyyat və şeir dili də o dərəcədə sadə olmalıdır, əks halda, o, milli sayılmaz. (1, 29).

Beləliklə, ümumi millət dilində, ədəbi dildə qeyri-türk mənşəli sözlərin işlənməsində də əndazə gözləməyi milli dilə xidmət borcu sayır. Böyük ziyalı, böyük mütəfəkkir olaraq və apardığı müqayisələrdən görüldüyü kimi, bilir ki, dünyada saf, yalnız özündən ibarət dil yoxdur. Buna görə də sözəlməyə qarşı deyil, amma dediyi kimi, əndazəyə çağırır. Əlbəttə, bu əndazə anlaşma dərəcəsi ilə müəyyənləşir. (1, 30).

Bütün bu deyilənləri təkrar yada salmaqda bu gün, Azərbaycan filologiyasında inkişafın yeni mərhələsi adlı konfrans ilə bağlı təqdim etdiyim məqalədə dil ilə, daha doğrusu, tərcümə ilə bağlı məsələlərə toxunmaq istərdim. Təqdim olunan tərcümə əsərlərinin dili ilə bağlı çatışmazlıqların hələ də öz həllini tapmadığı hamıya məlumdur. Belə ki, sovetlər dönəmində türkdilli ədəbiyyat nümunələri türklərə yad olan “köməkçi dil” – (*rus dili nəzərdə tutulur – C.F*) vasitəsi ilə oxunurdu. İstər elmi, istərsə də bədii ədəbiyyat olsun, “köməkçi dil” vasitəsilə yalnız mövcud sovet ideologiyasının tələblərinə müvafiq qaydada və ən əsası isə sovet adamının “anlaya biləcəyi” səpkidə nəşr olunurdu. Şübhəsiz ki, “köməkçi” dilə ehtiyac duymadan öz ana dilini (*türk dilini – C.F.*) sevib-sevdirən aydınlarımızın fədakarlığı sayəsində bir çox türkdilli yazılı abidələr doğru-dürüst tərcümələrdə yaşamaqdadır. Belə aydınlardan biri də Tofiq Hacıyevdir. Tofiq Hacıyev türk sözü olan yerdə öz sevgisini həmişə göstərmişdir.

“Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” adlanan kitabını müəllif mənə də hədiyyə edib. Bu kitab hələ XIX əsrin axırlarından ortaya qoyulmuş ümumtürk dili məsələsini yenidən gündəmə gətirir. Dilçi alim Kırım-tatar ideoloqu İsmayıl bəy Qasıralı, filosof-publisist Əli bəy Hüseynzadənin və Türkiyədən Ziya Göyalpın o zaman irəli sürdükləri və xüsusilə Əli bəy Hüseynzadənin modelləşdirdiyi “işdə, fikirdə, dildə bir” ideyasını irəli sürür.

Ömrünün 50 ilini türk dili və ədəbiyyatına həsr edən görkəmli türkoloqun tərcümə sahəsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Son illərdə tərcümə etdiyi əsərlər bir sıra problemlərlə baş-başa qalmasına baxmayaraq (səhhətinin nasazlığı, işlərinin həddindən artıq çox olması, kitabları öz gücünə nəşr etdirməsi və s.), “türk dillərinin tarixidir” düşüncəsi ilə Azərbaycanın bu günü və gələcəyi üçün bir xəzinədir.

Birinci tərcüməsi B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın “Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası” kitabıdır. Tofiq Hacıyev çox maraqlı, böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğu qədər tərcümə edilməsi də bir o qədər çətin olan tərcümə işini qədim və müasir türk dilləri ilə ləhçələrinin fonetikasını, morfologiyasını, sintaksisini qədimdən müasir dövrə qədər müqayisəli şəkildə içində alan bu kitabın ağır işini öhdəsinə götürmüş və yüksək səviyyədə başa çatdırmışdır.

İkinci əsər, Murad Adcının “Qıpçaq çölünün yovşanı”dır adlanan kitab türklərin qatı açılmamış, illərcə, əsrlərcə qaranlıqda qalmağa məhkum olmuş tarixinə süzülən bir işi qıdır.

Üçüncü tərcümə Mikayıl Baştunun “Şan qızı dastanı”dır. Fikrimcə, bu dastanın tərcüməsi digər ikisindən iki qat zəhmət tələb etmişdir. Çünki əlimizə keçən nüsxə dastanın orijinalı deyil, rus dilinə edilmiş tərcüməsidir (belə ki, T.Hacıyevə görə Sovet dövründə əsər “islami təbliğ” damğası altında yandırılmaq, məhv edilmək qorxusundan bulqar-tatar ziyalı İbrahim Niqmatulin tərəfindən yalnız rus dilinə tərcümə olunaraq xilas edilə bilərdi). Və türk dillərindən olan bulqarcadan rus dilinə tərcümə edilən bir əsəri yenidən başqa bir türk dilinə – Azərbaycan türkcəsinə tərcümə etmək, zənnimizcə, çox zaman və bacarıq tələb etmişdir.

Buna əyani misal olaraq, bir tarixi təcrübəni yada salım: Sovetlər Birliyindəki türklərin hamısı Avropa sözlərini rus dilinin vasitəsilə alırdılar. Buna görə də sovet ərazisindəki bütün türklərdə eyni yabançı kəlmələr işlənir və eyni mənəni bildirirdi. Və çox maraqlı bir vəziyyət yaranmışdı: rus istəyirdi ki, türklərin bir-biri ilə ünsiyyəti zəifləsin, ancaq rusun arzusunu əksinə olaraq, türklərin bir-birini anlaması üçün real şərait yaranırdı – keçmişdən gələn lüğət ümumiliyini müasir ruscadan gələn leksik-semantik birlik tamamlayırdı. Ziya Göyalp yazırdı: “Rusiyadakı türklər terminləri ruscadan, Çindəki türklər çincədən, biz, Türkiyə türkləri isə fransızcadan alacaq olursaq, türkcələrimiz bir-birindən uzaqlaşır” (3, 17-18).

Məlum olduğu kimi, türkdilli xalqların ədəbiyyatlarından nümunələrin Azərbaycanda tərcüməsinə XIX yüzilliyin son illərindən başlanmış, XX yüzildə bu iş daha da genişlənmişdir. Türkmən xalqlarının ünlü şairi Məxtimkulunun şeirləri Azərbaycan türkcəsinə çevrilmiş, onun əsərləri və tərcümələri haqda kitab və elmi məqalələr yazılmışdır.

Bu tərcümələr aydın göstərir ki, eyni dil qrupuna aid dillərdən çevrilmələrin ayrıca “özünəməxsusluqları” olmuşdur. Məxtimkulunun elə şeirləri var ki, bir neçə dəfə ayrı-ayrı şairlər tərəfindən çevrilmişdir, lakin yenə həmin şeirlər ana mətnə xeyli fərqlidir. Buna səbəb, qeyd etdiyimiz “köməkçi dil” siyasətindən və yaxud da öz dilimizi (*türk dilləri nəzərdə tutulur – C.F.*) bilməməyimizdən irəli gəlir. Keçən əsrin

siyasi qadağalarına baxmayaraq Türkiyənin klassik və yeni ədəbiyyat nümunələrinin nəşrinə böyük maraq olmuşdur. T.Fikrət, R.N.Güntekin, N.Hikmət, Y.Kamal, S.Ayverdi, N.Atsız, Ə.Nesin, S.Dərviş və başqa yazarların əsərlərinin tərcümələri üzrə elmi araşdırmalar aparılmışdır. Bu tərcümələr əsasında klassik və yeni ədəbiyyatın tərcüməsi ilə bağlı ortaya çıxan problemlər zaman-zaman qarşılıqlı elmi bəhrələnməyə zəmin yaratmışdı.

Etiraf edək ki, bu gün qadağaların, “köməkçi dil”in olmadığı bir dövrdə mükəmməl şəkildə ingilis, alman dilləri üzrə tərcümə ilə məşğul olan mütəxəssislərimiz olsa da, özbək, türkmən, qaqaüz, tatar, başqırd və başqa türk dillərini bilən tərcüməçilərimiz yox dərəcəsinədir. Sözsüz ki, bu vəziyyət türkdilli xalqların ortaq ünsiyyət dili ətrafında birləşməsinin zəruriliyini təsdiqləyir. Lakin bu “problem” həllini tapmayana kimi özümüz özümüzdən tərcümə etmək məcburiyyətində qalacağıq.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı. “Təhsil”, 2013.
2. Hacıyev T. “Türkologiyanın aktual problemləri” mövzusunda elmi-nəzəri konfrans materialları. Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2013.
3. Göyalp Z. Türkleşmək, islamlaşmaq, muasırlaşmaq. İstanbul, 1992.

GÜNEL ORUCOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ORTA ƏSRLƏR FARSDİLLİ LÜĞƏTLƏRDƏ İCTİMAİ-SİYASİ-HƏRBİ LEKSİKA

Açar sözlər: *ictimai-siyasi-hərbi leksika, fars dili lüğətləri, fars dili, Səfəvi sülaləsi*

Social-political-military lexicon in medieval persian dictionaries

There are hundreds of turkic loan words in persian dictionaries related to economy, culture, householding and other spheres. Especially during Safavid dynasty reign Persian language has loaned Azerbaijanian-turkic words more than other periods.

Keywords: *Social-political-military lexicon, persian dictionary, persian language, Safavid dynasty*

Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə ictimai-siyasi həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə aid sözlər qeydə alınmışdır. Müəyyən dövrdə mənəb dildən digər dilə keçən sözlərin həcmi və məzmunu, əsasən, hər iki tərəf arasında olan tarixi-siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələrə əsaslanır. Xüsusilə Səfəvilər dövründə əvvəlki dövrlərə nisbətən fars dilində daha çox alınma Azərbaycan-türk mənşəli sözlər keçmişdir.

Saray həyatı ilə bağlı lüğətlərdə bir çox sözlər qeydə alınmışdır. Padşahlara verilən adlar və ləqəblər lüğətdə xüsusi yer alır.

Hökmdarların yuxarı təbəqəyə mənsub şəxslərin, saray əyanlarının, övladlarının tərbiyəsi üçün ölkənin ən bilikli şəxslərini, ən məşhur ədiblərini saraylarına dəvət etməsi faktları tarix səhifələrindən bizə məlum olur. Bunu əks etdirən çoxsaylı sözlər müxtəlif dillərdə mövcuddur.

Farsdilli lüğətlərdə xidmətçi, tərbiyəçi kimi qeydə alınmış bir çox sözlərə rast gəlirik:

آغوش= آغوش= بر و کنار، و بمعنی بنده و کنیز نیز آمده.

(Künc, kənar və bəndə, kəniş mənalarında da gəlmişdir)

Fars lüğətlərində bu söz birinci mənada, əsasən, “ağuş, qucaq” kimi göstərilib. “Fərhəng-i Rəşidi”də sözün ümumiyyətlə, bəndə, kəniş mənası verilmişdir. Müasir lüğətlərdən “Fərhəng-i Əmid” bu sözün türk dilindən alınma olduğu və türk qulam, bəndələrinə verilən adlardan biri kimi qeyd olunub. (1, 33) “Fərhəng-i fars”da isə müəllif bu sözün tarixçəsi barədə yazır: “Ağuş Zəhadan, Keyxosrovun vaxtında Gilan və Təbəristanın hakimi olmuşdur. O, İran və Turan müharibəsində Əfrasiyabın oğlu “Şeyde” və qardaşı “Gerseyuz” ilə müharibə etmiş və qalib olmuşdur. “Mərdavic bin ziyar öz nisbətini Ağuşa çatdırır”. (9, 41)

Beləliklə, “ağuş”un türk, tərbiyəçi, qulamlarına verilən ad və türk padşahlarının qulamlarına mənasına gəldiyini görürük. M. Naibi bu sözün ağ quş sözündən götürüldüyünü və غلامان ترک (qolaman-e tork) birləşməsinin “türk qulamları” kimi təhriflə tərcümə olunduğunu əslində isə “türk şahlarının qulamlarına verilən ad” mənasına gəldiyini bildirir. (12, 11-12)

Türk mənşəli olub tərbiyəçi, qulam mənasına gələn başqa bir söz دادو (dadu) sözüdür. Dədə sözünün fars dilinə uyğunlaşmış şəkildir. Türk dillərində bu söz, əsasən, ata, baba mənasına gəlir. Məhəmməd Moin

bu sözün türk dilində “dadı, dədə” şəklində olduğunu qeyd edir. (9, 1480, 1487). Osmanlı türkcəsində “dadı” bu gün “uşaq baxıcısı” mənasındadır.

Lügətlərdə yaşlı xidmətkar, qulam, lələ mənalarında verilib. “Bürhan-i Qate”də bu sözün ümumiyyətlə, qulam mənasına gəldiyini və eyni zamanda xüsusilə uşaqılıqdan bir nəfərə xidmət etmiş, onu böyükdən qoca qulam demək olduğu yazılmışdır. (6, 809)

H. Zərinəzadə bu sözün Səfəvi şahzadələrinin lələsi və tərbiyəçisi və qaravaş mənaları olmaqla iki mənada işləndiyini bildirir. (14, 302) “Fərhəng-i Rəşidi”də yazılmışdır: “Uşaqlara xidmət edən yaşlı xidmətçi, bəziləri ümumiyyətlə kənz mənasına gəldiyini qeyd edirlər”. (10, 633) Müəllif bu sözü mürəkkəb hesab edir və bildirir ki, داد (dad) və xitab bildiren “f” ələfin birləşməsindən əmələ gəlmişdir, -mam, -mama, -bab, -baba sözləri kimi, lakin birincisi daha düzgündür. (10, 633)

Bu gün müasir fars dilində دادا (dada) sözü danışıq dilində işlədilir. S. Camalzadə bildirir ki, bu söz həm Həmədanın adı camaatının ləqəbi kimi işlədilir. (13, 232) Bu sözün dadaş sözünün qısaldılmışı olduğu bəlli olur, müəllif həm də Məşhəddə camaatın bir-birinə *daş* deyər xitab etdiyini bildirir.

دده yazılışının isə lügətdə izahı belə verilir:

منزل اعیان و (Yenə orada) ترکی است، به معنی پدر. در زبان فارسی به زن پرستار و دایه، خاصه زنان سیاه پوست سابق در اشراف خانه زاد شده اند و آنها را دده سیاه نیز نامند

(*Türkcədir, ata mənasındadır. Fars dilində baxıcı, dayə mənasındadır, xüsusilə qaradərili xanımlara aid edilir, onlar əyan və əşrafların evlərindəki keçmiş qaradərili qulam və kənzlərdən qalanlardır və onları “dədə siyah” (qara dədə - G. O) də adlandırırlar.*)

Ümumiyyətlə, yuxarıda verilən mənada lügətlərdə rast gəlinən sözlərdə mənə ikiləşməsi müşahidə olunur, əsas mənə ilə yanaşı, üçüncü mənə də ifadə olunur, bu mənə, əsasən, insan, ailə üzvlərinin adlarından ibarət olduğu müşahidə olunur. کاکا (kaka) sözü də *dədə* sözü ilə təxminən eyni mənaya gəlir və uşaqlara evdə xidmət edərək qocalan qulam mənasını ifadə edir. Bu sözün bildirdiyi ilkin mənə “böyük qardaş”dır. “Bürhan-i Qate”də qulam, tərbiyəçi mənasında bu sözün türk mənşəli olduğu yazılmışdır. Məhəmməd Moin də lələ, tərbiyəçi mənasında bu sözün çağatay türk dilinə mənsub olduğunu hesab edir. (9, 2854)

Fars dilinin dialektlərində saxlanılmış *kaka* sözü müxtəlif mənalar daşıyır. Şiraz ləhcəsində “qardaş” mənasında işlədilən söz, Tehrandə “təşəkkür, minnətdarlıq” ifadə edir. S. Camalzadə bildirir ki, sırf bu mənəni bildirmək üçün bu sözdən istifadə olunmur, lakin müəyyən məqamlarda bu söz təşəkkür bildirir, məsələn, kimsə müəyyən iş müqabilində verilən pulun kafi olub-olmadığına şübhə edəndə, bundan xəbər tutan üçüncü şəxs deyir ki, “əlbəttə kafidir, götürəcək və üstəlik *kaka* da deyəcək”. (13, 427) Bəzi mənbələrdə bu sözün *qağa* sözünün yüngülləşdirilmiş forması olduğu qeyd olunur.

“Fərhəng-i Rəşidi”də türk qulamı mənasında işlədilən türk mənşəli başqa bir söz وشاق (vəşaq/vəşaq) sözüdür. (11, 1326) “Bürhan-i Qate”də اوشاق (uşaq) sözü ilə eyni mənaya gəldiyi qeyd olunur. (8, 2284)

M. Moində bu sözün türk mənşəli اوشاق (uşaq) və اوشاخ (uşax) sözlərindən yarandığı və وشاق (vəşaq) sözünün onun ərəbləşmiş forması olduğu göstərilir. (9, 5029-5030) Ümumiyyətlə, lügətlərdə bu sözün azyaşlı qulam, sadə və gülərüzlü xidmətkar mənalarına gəldiyi qeyd olunur. “Bürhan-i Qate”də kasıb və dərvişlərə aid edildiyi qeyd olunmuşdur. (8, 2284)

Fars lügətlərində saraylardakı oğlan qullarının başçısı mənasına gələn وشاق باشی (vəşaqbaşi) sözünə də rast gəlinir. H. Zərinəzadə وشاق (vəşaq/vəşaq) // uşaq (اوشاق) sözünün müasir fars dilində də köhnəliyini qeyd edir. (14, 165)

Farsdilli lügətlərdə saray həyatını əks etdirən leksikanın zənginliyi həmin dövrdə haqqında məlumat verən çoxsaylı sözlərin qeyd olunması ilə nəticələnmişdir. Lügətlərdə türk qulamı mənasında gələn farsmənşəli sözlər də mövcuddur. ریدک (ridək) belə sözlərdən biridir. Pəhləvi mənşəli olduğu qeyd olunan bu sözün “gözəlzlü türk qulamı, oğlan, saqqalsız kişi” mənalarında qeyd olunmuşdur. (Bax: 10, 760; Bürhan-i Qate, 6, 987; 4, 181; 9, 1702)

Tarixən hərbi termin kimi formalaşmış türk leksikasının bir çox nümunələri farsdilli lügətlərdə rastımıza çıxır. توفنگ (tofəng), بیرق (beyraq), یغلغ (yəğləq) və digər sözlər bunlardandır.

Tüfəng sözünə lügətlərdə həm tüfək, həm də tüfəng şəklində rast gəlinir. Bu sözün izahı “Bürhan-i Qate”də belə verilmişdir:

تفک - چوب دراز میان خالی که با گلوله گل و زور نفس بدان گنجشک و امثال آن زنند و تفنگ آهنی را نیز گفته اند.

(5, 502)

(*Tofək – uzun, ortasıboş çubuq, palçıq yumağı və nəfəslə üfürməklə onunla sərçə və bu kimilərini vururlar və dəmir tüfəng olduğu da deyilir*)

Bənzər izah DLT-də də M. Kaşğari tərəfindən verilir. Bu söz sərçələri vurmaq üçün lazım olan ağac budağından bir hissə kimi qeyd edilir və tüfürmək, üfürmək feilinin kökündən (tüf+ək) yarandığı bildirilir. Qeyd edək ki, bu etimoloji izaha fars lügətlərindən “Fərhəng-i farsı” də də rast gəlirik. *Tofəng* sözünün *tof*

kökündən və *-əng* şəkilçisindən yarandığını qeyd edir. (9, 1115) “Fərhəng-i Rəşidi”də ərəb mənşəli بندوق (bondoc) sözünə oxşarlığına görə “tufək” mənasında işləndiyi yazılır. Müəllif qeyd edir ki, müasirlər tufəng sözünü “bondoc” sözü mənasında işlədirlər, daha əvvəlkilər isə tufək mənasında. Qeyd edək ki, *bondoc* həm “fındıq”, həm də “gil və ya daşdan və bu kimi maddələrdən olan tufəng, top gülləsi” mənalarına gəlir. (9, 586)

Belə aydın olur ki, XVII əsr və sonrakı dövrlərdə bu söz həm də güllə mənəli sözə çevrilmişdir. H. Zərinəzadə müasir fars dilində bu sözün تفک (tofək) şəklində işləndiyini qeyd edir.

تفنگ (tofəng) sözü isə dildə “filiz lüləsi, taxta qundağı olan əl silahı” (1, 381) mənasında işlənməkdədir və onun تفنگ ساچمه زنی (tofəng-e saçmezəni), تفنگ سرپر (tofəng-e sərpər), تفنگ بادی (tofəng-e badi) və bir çox digər növləri vardır.

يغلق (yəğləq) sözü lüğətlərdə “ox növü” mənasında qeyd olunmuşdur. “Bürhan-i Qate”də “metallik ucluqlu ox” demək olduğu yazılır. (8, 2437) Etimoloji qeydlər aparılmamışdır. Müasir lüğətlərdən “Fərhəng-i farsı”də bu sözün türk mənşəli olduğu qeyd olunub. (9, 5258)

Lüğətdə saray həyatı ilə bağlı کندلان (kəndolan) və چریک (çərik) sözlərinə də rast gəlinir. *Kəndolan* sözünün “Bürhan-i qate”də və “Fərhəng-i Rəşidi”də etimologiyası barədə “bəziləri türk mənşəli olduğunu deyirlər” qeydinə rast gəlirik. (11, 1210; 7, 1706) Bu söz çadırın xüsusi növü mənasında işlənir. Belə ki, “padşahların, mülklərin, saraylarının, qapılarının önündə açılan çadır” mənasına gəlir.

چریک yazılışı həm *çərik*, həm də *çerik* kimi oxunur. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə bu söz barədə etimoloji qeyd verilməyib. Müasir fars lüğətlərindən “Fərhəng-i Əmid” və “Fərhəng-i farsı”də türk sözü kimi qeydə alınmışdır. “Bürhan-i Qate”də sözün izahı “digər vilayətlərdən orduya göndərilən dəstək” şəklindədir. (6, 635) Lüğətdə aşağı haşiyədə bu sözün “Fərhəng-i Cəğatayi”də türk dillərindəki dəstələr, qrup mənəli “çəri, çərik” sözlərindən gəldiyi də qeyd olunur.

Çərik sözünə DLT və DTS-də də rast gəlinir. DTS-də bu söz “çerig” şəklindədir və “ordu” demək olduğu yazılmışdır. (15, 144) DLT-də M. Kaşğari “çerig” sözünün “əsgər, əsgər sırası, ordu” demək olduğunu yazır. (3, 142) “Fərhəng-i farsı”də çərikin “təlim görməmiş, könüllü əsgərlər mənasına” gəldiyi yazılır, müəllif qeyd edir ki, bu əsgərlər tayfalar, qəbilələr arasından toplanılır və təlim görmüş əsgərlərin köməyinə göndərilir. (9, 1283)

H. Zərinəzadə bu sözün diri mənasında olan “dirik” sözündən gəldiyini qeyd edir və onun fonetik inkişafının dirik-diri-cirik-çirik-çərik-çəri şəklində olduğunu ehtimal edir. (14, 282) Müəllif fikrini əsaslandırmaq üçün fars dilində جاندار (candar) sözünün həm diri, həm qoşun demək olduğunu bildirir. (14, 281)

Beləliklə görürük ki, farsdilli lüğətlərdə türk alınmaları içərisində iqtisadiyyatın, mədəniyyətin, məşitəin və s. müxtəlif sahələrinə aid yüzlərlə sözlər vardır. Ən çox hərbi sahəyə, məişətə, ticarətə, ovçuluq sənayesinə, kənd təsərrüfatına, heyvandarlığa, kустar istehsalına aid nümunələrə arst gəlirik. Ayrıca bir qrup alınmalar İranda hakimiyyətdə olan türk sülalələrinin (səfəvilər, qacarlar və s.) saray həyatı ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Həsən Əmid, Fərhəng-i Əmid, Çapxaneye Kac, Tehran, 1388, 124 s.
2. Kaşğari Mahmud. Divanü lugat-it-türk. I cilt. Ankara. 2006. 532 s.
3. Kaşğari Mahmud. Divanü lugat-it-türk. IV cilt. Ankara. 2006. 885 s.
4. Məhəmməd ben Hənduşah Nəxcevani, Sehah-ol-fors, Tehran, Bonqah-e tərcome və nəşre kitab, 1355, 343 s.
5. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi, Bürhan-e Qate, Be ehtemame doktor Məhəmməd Moin, Cəld-e əvvəl, Tehran, 1362, 550 s.
6. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi, Bürhan-e Qate, Be ehtemame doktor Məhəmməd Moin, Cəld-e dovvom, Tehran, 1362, 1216 s.
7. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi, Bürhan-e Qate, Be ehtemame doktor Məhəmməd Moin, Cəld-e sevvom, Tehran, 1362, 1923 s.
8. Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Təbrizi, Bürhan-e Qate, Be ehtemame doktor Məhəmməd Moin, Cəld-e çəharom, Tehran, 1362, 2469 s.
9. Məhəmməd Moin, Fərhəng-i farsı, Şeş cəldi, 1362, Nəşriyyate Əmir Kəbir, 5500 s.
10. Molla Əbdolrəşid ben Əbdolqəffur Hüseyni Mədəni Tətəvi, Fərhəng-i Rəşidi, Nimeye əvvəl, Tehran, 1337, 812 s.
11. Molla Əbdolrəşid ben Əbdolqəffur Hüseyni Mədəni Tətəvi, Fərhəng-i Rəşidi, Nimeye dovvom, Tehran, 1337, 1532 s.
12. Naibi M. Fars dilində min türk sözü. Bakı. 2014
13. Seyyed Məhəmməd Əli Camalzadə, Fərhəng-i Loğəte amiyane, Tehran, Soxən, 1382, 591 s.

14. Zərinəzadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri, Səfəvilər dövrü, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962, 434 səh.;
15. Древетюркский словарь, Ленинград, Академия Наук СССР, 1969, 676 стр.

GÜLARƏ ŞİRİNOVA
Bakı Dövlət Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ ÜÇÜN XARAKTERİK OLMAYAN FRAZEOLÖGİZMLƏR

Açar sözlər: *ədəbi dil, frazeologizm, "Koroğlu" dastanı, danışıq dili*

The phraseologisms not typical for modern Azerbaijani literary language

"Koroghlu" epos the XVI-XVII century modern tongue, as well as facts of literary tongue sound natural. In the article are researched the phraseologisms the components of which aren't typical for the modern Azerbaijani literary language, the stylistic peculiarities of phraseologisms in the epos "Koroghlu".

Keywords: *literary language, frazeologizm, "Koroghlu", spoken language*

"Koroğlu" dastanı XVI-XVII əsr abidəsi olduğundan burada müasir dilimizlə, o cümlədən ədəbi dilimizlə səslənməyən faktların olması təbiidir. Lakin nəzərə alsaq ki, bu dastan həm də şifahi şəkildə aşuqların zaman-zaman el şənliklərində söyləməsi yolu ilə dövrümüzə gəlib çıxmışdır, o zaman dastanın dilinin müasir dilimizdən bir o qədər fərqlənmədiyini qənaətində olmalıyıq. Digər tərəfdən isə, dastan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi olduğundan onun dilinin ədəbi dildən müəyyən cəhətlərdən fərqləndiyini də diqqət önündə saxlamalıyıq. Bu baxımdan dastanın dilində müasir ədəbi dilimizin qayda-qanunları ilə uyğun gəlməyən faktlar, az da olsa, diqqəti cəlb edir. Bunlar aşağıdakı şəkildə özünü göstərir.

Frazeoloji birləşmələr xalqın həyat və düşüncə tərzini ilə bağlı olduğundan onlarda bəzən "arxaik leksika ilişib qalır" (bax:3). "Koroğlu" dastanındakı frazeologizmlərdə də bu faktı müşahidə etmək olur. Əslində dastandakı bu sözlər müasir dialekt və şivələrimizdə qorunan sözlərdir və fikrimizcə, müvafiq dialekt və şivəyə mənsub olan dastan söyləyicisi bu sözü işlədə bilərdi. Bu tip frazeologizmlərə misal *"başə varmaq", "suçunu boynuna mindirmək", "ün salmaq", "başına üyüşmək"* və s. göstərmək olar. Bu frazeoloji birləşmələrdə *"varmaq"-gəlmək, "suç"-günah, "ün"-səs, "üyüşmək"-yığışmaq* deməkdir. Əslində müasir ədəbi dilimiz üçün anlaşıqlı olmayan bu sözlər ayrıca şəkildə dastanda işlədilmir, onlara yalnız frazeologizmlərin tərkibində rast gəlirik. Məs.: **Bu dövrənim varə başə/Sönməyən çirağım ola** (MT:275); Eyvaz, Dəmirçioğlu, Tanrıtanımaz barabar atlandılar, **dağlara, daşlara ün saldılar** (AQ:418); Niyar xanım, Eyvaz xan, Dəmirçioğlu, bütün dəlilər tacirlərin **başına üyüşdülər** (AƏ:389); Dindir Dəmirçioğlunu, dindir//**Suçunu boynuna mindir** (VX:113).

Qeyd edək ki, N.Seyidəliyev Azərbaycan nağılı və dastanlarında frazeoloji birləşmələrin lüğətini çap etdirmişdir (4). Burada dastan və nağıllarımızdakı frazeoloji birləşmələr geniş şəkildə öz əksini tam şəkildə tapmamışdır. Lüğətdə yalnız "Koroğlu" dastanı ilə bağlı bir sıra frazeologizmlərə rast gəlmədik. Xüsusilə, komponentlərindən biri müasir ədəbi dil ilə səslənməyən frazeologizmlər diqqətimizi cəlb etmədi. Məs.: yuxarıda verdiyimiz misallardan **"başə varmaq"** frazeologizmi adı çəkilən əsərdə qeydə alınmamışdır. Buna baxmayaraq, burada **"başə gəlmək"/"başə gəlməmək"** frazeologizmi qeyd olunur (4:48). Lakin buradakı **"başə gəlmək"** frazeologizmi, müəllifin özünün də göstərdiyi kimi, **"tamam olmaq, bitmək" yox, "hasil olmaq"** mənasında işlədilmişdir: **Qərəz, nalbənd nə qədər dedisə, başə gəlmədi**.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, hər bir misal ayrı-ayrı aşuğın söyləməsindəndir. Buna baxmayaraq, onların hər birində müəyyən arxaik söz işlədilmişdir. Bu isə daha çox dastanın yarandığı dövrün dil qalığı təsiri bağışlayır.

Dastanın dilində müasir ədəbi dil ilə uyuşmayan faktlardan biri də sadə, loru danışıq dili elementlərinin işlədilməsidir. Bütün frazeoloji vahidlər kimi, danışıq dilinə aid frazeologizmlər üçün də obrazlılıq əsasdır, lakin ikincilərdə obrazlılıq daha çox konkretlik, əşyavilik məzmununa malik olur. Sözsüz ki, bunun əsas səbəbi xalq təfəkkürünün daha çox konkretliyə meyl etməsidir.

Bu baxımdan da, dastanın dilində bu tip frazeoloji birləşmələrin işlədilməsi təbiidir. Çünki, hər şeydən əvvəl, dastan xalq yaradıcılığının məhsuludur. İkincisi, dastan xalq sənətkarının dilindən söylənilir və hər bir sənətkar xalq danışıq dilinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışır. Ona görə də "Koroğlu" dastanının müxtəlif variantlarının olmasına, bu variantların hər birinin başqa-başqa el sənətkarının dilindən deyilməsinə

baxmayaraq, onlarda xalq duyumunu, düşüncə tərzini, ifadə imkanlarını əks etdirən söz və ifadələrin, o cümlədən frazeoloji birləşmələrin işlədilməsini adi hal kimi qarşılamaq lazımdır.

Dastanın dilindəki frazeologizmlər müxtəlif struktur-semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunların əksəriyyətində birinci komponent loru sözdən ibarət olur. Bunların bəzilərində loru söz ədəbi dil faktı ilə əvəzlənə bildiyi halda, digər qismində onları əvəzləmək mümkünsüzdür, çünki onların ədəbi dil qarşılığı yoxdur. Birinci komponenti loru sözlərdən ibarət olan frazeologizmlərə misal **“girə düşmək”, “həngamə açmaq”, “vəsvəsəyə düşmək”, “dov gəlmək”, “şur salmaq”, “vay vermək”, “lo tutmaq”, “mansıraya salmaq”, “çıqqırını çıxarmaq”, “yör-yöndəmə salmaq”** göstərmək olar. Məs.: Üst yanı dağ, tərə, dərə//Müxənnətlər **düşər girə** (MT:68); Odu ki, oğlum **bağı yör-yöndəmə salır** (MT:54); Hər tərəfdən **mansıraya saldılar**//Axırda **olarıq zayıf**, Eyvaz xan! (MT:146); Axşam qaş qaralanacan bu qoşuna bir **vay verdilər** ki, dünyanı Ələmqulu xanın **başına dar elədilər** (MT:264); Nə qədər ki Misri qılınc sənin belində, sən də Qıratın belindəsən, özün də bu Çənlibeldəsən, sənə heç kəs **dov gələ bilməyəcək** (MT:37); Aşıq Cünun Məhbub xanımın bu sual-cavabından bir az **vəsvəsəyə düşdü** (MT:212); Dayan, dayan, gör indi onun başına nə **həngamə açacağam** (MT:204); Cəlladı görən kimi Koroğlu fürsəti fotə verməyib, dalınca **əl uzatdı** (VX:36); Genə heç kəs **çıqqırını çıxardı** dillənmədi (AS:346); **Bir şur salın bu cahana** (AQ:418); Koroğlunun uca boyu//Hər yerdə **tutulur loyu** (AM:376).

Demək lazımdır ki, burada biz loru sözlərin yalnız bir məqamda yaratdığı frazeologizmləri göstərdik, lakin bəzən eyni söz başqa frazeologizmin də yaranmasında iştirak edir. Məs.: **“gir”** sözünün iştirakı ilə dastanda habelə “girə keçmək” frazeologizmi işlədilmişdir: Cəfər paşa, get,...bir də **girimə keçsən**, öldürəcəyəm. Əslində verilmiş hər iki misalda “girə düşmək” və “girə keçmək” frazeologizmləri biri digərinin variantı olub, bir-birini əvəz edə bilər.

Bu tip frazeologizmlərin bir hissəsi üçkomponentli olur və burada ikinci komponent loru sözdən ibarət olur. Bu ifadələrdə birinci komponentin sonradan əlavə olunduğu aşkar görünür. Bunlara **“ürəyinə dağdağa düşmək”, “başı qovğalar çəkmək”, “başı qovğadan açılır”** frazeologizmləri daxildir. Məs.: Çoxdu Koroğlunun yaşı//Nə qovğalar **çəkib başı** (AƏ:303); Çoxdandı **ürəyinə dağdağa düşüb** (AƏ:301); Koroğlunun hədyan işi//Açılır **qovğadan başı** (VX:86).

Bəzi frazeologizmlərdə ayrı-ayrı komponentlər yox, bütöv frazeologizmin özü loru ifadə tərzinə malik olur. Məs.: **“siçan deşiyi axtarmaq”, “qarın ağrısına düşmək”** frazeologizmlərini aid etmək olar. Bunlarda ilk iki komponentin birlikdə loru deyim tərzində olması şəksizdir, üçüncü sözlə birləşdikdə yaranan frazeologizm də həmin xüsusiyyəti özündə daşıyır. Məs.: **Düşdü qarın ağrısına** ki, indi xotkardan hökm çıxınca, paşalar gəlincə Koroğlu Ərzurumun üstünə gəlsə, mən nə eləyəcəyəm (MT:87); Pəhləvanlar gizlənmək üçün **siçan deşiyi axtarırlar** (MT:56).

Loru danışmaq faktı kimi özünü göstərən frazeologizmlər çoxdur. Bunlara aid **“lotuluq işlətmək”, “götürüm düşmək”, “höyür salmaq”** və s. frazeologizmlərini göstərmək olar. Məs.: Yüz il **lotuluq işlətdin**//Axır oldun xam, Koroğlu (AƏ:331); At nalbəndi tanıdığından ona **höyür salıb**, ancax onu yaxın qoyarmış (VX:44); Xırda əl şeyləri yüklənən, un daşımaqdan **götürüm düşmüş** bir yabı var idi (VX:65). İkinci misaldakı **“höyür salmaq”** frazeologizmi **“yaxınlıq eləmək”** mənasını ifadə edir. Bu gün xalq danışmaq dilində **“höyürlənmək”** sözü var ki, onun bu sözlə yalnız omonimliyindən danışmaq olar, çünki **“höyürlənmək”** sözü **“özündən çıxmaq, əsəbiləşmək”** mənasına malikdir.

Bəzi frazeologizmlər müasir ədəbi dilimiz üçün məqbul sözyaradıcılığı prosesinə aid olsa da, əslində ədəbi dil üçün özlüyündə mövcud olmayan düzəltmə sözün işlədilməsi faktına da rast gəlirik. Məlum olduğu kimi, müasir dilimizdə *-al* şəkilçisi ilə sifətlərdən feil düzəltmə ən məhsuldar yollardan biridir. Lakin bu şəkilçinin **“çağ”** sözünə artırılması ilə **“çağalmaq”** feilinin yaradıldığını demək olmaz. Halbuki “Koroğlu” dastanının dilində **“damağı çağaldı”** frazeologizmi işlənmişdir. Məs.: Koroğlu yedi, içdi, kefi duruldu, **damağı çağaldı** (AM:383). Bunun özü də xalq danışmaq dilinin təzahürlərindən biridir.

Xalq danışmaq dilində işlənən bəzi frazeologizmlərdə komponentlərdən biri fonetik dəyişikliyə uğradığı üçün ilk baxışda onun hansı mənanı bildirdiyi aydın olmur, daha doğrusu, frazeologizmin ifadə etdiyi məna və hər bir söz məlum, lakin birinin mövcud fonetik variantda işlədilməsinə ya heç rast gəlmirik, ya da az halda təzahür edirik. Buraya **“qaydına qalmaq”, “başə qaxmaq”** frazeoloji birləşmələri daxildir. Məs.:Günüm ahu-zar görünür//Bir **qaydına qalan yoxdu** (MT:115); Bir ay sənə qulluq eləmişəm, bir tikə çörəyini yemişdim, onu da bu gün **başə qaxdın** (VX:74). Bunlardan birincisi **“qeydinə qalmaq”** variantında da müasir xalq danışmaq dilində işlədilir, ona görə də düşünürük ki, buradakı **“qayd”** sözü elə **“qeyd”** sözünün fonetik cəhətdən dəyişmiş formasıdır.

İkinci nümunədə **“başə qaxmaq”** frazeologizminin ikinci komponenti olan **“qaxdın”** feili həm həmin birləşmənin tərkibində, həm də bəzən müstəqil şəkildə danışmaq dilində işlədilir. Əslində bu söz müasir dilimizdəki **“çaxmaq”** sözünün fonetik cəhətdən dəyişmiş formasıdır.

Müasir ədəbi dilimizlə səsləşməyən frazeologizmlərin başqa bir hissəsində komponentlərdən biri bir vaxtlar dilimizə başqa dildən daxil olmuş, ədəbi dildə işlək olmuş, sonralar isə ədəbi dilimizdən çıxmış alınmalardan ibarət olur. Bu alınmaların bir hissəsi müasir danışq dilində, habelə dialekt və şivələrimizdə işlədilir. Bu tip frazeologizmlərə **“şəspər işlətmək”, “özünü dəryayi-ləşkərə vurmaq”, “ağlı sərdən vermək”, “gərdişə gətirmək”, “əndazəyə mindirmək”, “qəsəm vermək”** kimi ifadələri misal gətirmək olar: Məs.: Gör qız nə qədər gözəl idi ki, Cünun bir baxımda **ağlı sərdən verib** durdu tamaşa eləməyə (MT:210); İndi ki Hasan paşa işi gətirib bu **əndazəyə mindirdi**, Bolu bəy fürsəti qənimət bilib ayağa durdu (MT:170); Aslan paşa əmr elədi, mehtərbaşı qabaqca Dəmirçioğlunun atını minib **gərdişə gətirdi** (MT:147); Koroğlu **özünü vurdu dəryayi-ləşkərə** (MT:257); At üstə sağ-sola işlədəy şəspər (AM:371); **Qəsəm verrəm** Koroğlu qıryatına (VX:96). Bu misallardakı **“sər”, “gərdiş”, “dəryayi-ləşkər”, “şəspər”, “qəsəm”** sözləri müasir dilimizdə, ümumiyyətlə işlədilmir, **“şəspər”** sözü isə tarixizmə çevrilmişdir.

Burada bir cəhətə də toxunaq. Belə ki, dastanın VX variantında **“qəsəm verrəm”** frazeologizminin yerinə MT variantında **“and verirəm”** frazeologizmi işlədilmişdir. Düşünürük ki, ikinci variant daha düzgündür, çünki **“qəsəm vermək”** əzab vermək, dərd vermək mənasını ifadə edir ki bu mənada ifadə xüsusən Koroğlunun özünün yox, başqasının dilindən işlədilərdi.

Müasir dilimizdə müstəqil şəkildə işlənən **“feil”** sözü vardır; bu söz müstəqil bir nitq hissəsinin adıdır. Lakin tarixən bu söz **“işləmək”** və yaxud **“düşmək”** feilləri ilə işlənərək, **“feillər işləmək”, “feilinə düşmək”** frazeologizmlərini yaratmışdır ki, həmin frazeologizmlər **“Koroğlu”** dastanının dilində də işlənmişdir. Məs.: Arada işləyir **düşmənlər feilləri**//Mənim Ərəb atım gördünmü ola? (MT:96); Çox belə **feillər işlərəm**// Tök malını, get bazirgan! (MT:244); Xəbər olsun Bəyazidin elinə//**Düşməyiblər mən dəlinin feilinə** (MT:254). Misalların hamısında **“feil”** sözü **“hiylə”** mənasını ifadə etmişdir ki, bütünlükdə verilmiş frazeologizmlər **“hiylə işləmək”, “hiyləyə aldanmaq”** anlamını verir. Lakin maraqlıdır ki, **“Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”**ndə bunlardan yalnız **“...feilinə düşmək”** frazeologizmi verilmişdir və bunun da mənası **“kiminsə təsirinə düşmək”** kimi təqdim edilmişdir. Göründüyü kimi, əslindəkindən fərqli bir izah verilmişdir. Bu gün də Azərbaycan dilində **“fənd-feil”** ifadəsi vardır və buna uyğun olaraq **“fənd-feil işlətmək”** frazeologizmindən istifadə olunur, halbuki **“feil”** sözü məhz həmin mənada müasir dilimizdə yoxdur.

Bu tip frazeoloji birləşmələrdə birinci komponent, bir qayda olaraq, adlardan ibarət olur. Lakin bəzən birinci komponentin feil olduğu faktla da qarşılaşırıq. Məlum olduğu üzrə, feilin təsriflənməyən formalarından olan məsdərdə ismin xüsusiyyətləri vardır. Elə buna görə də məsdər feili frazeoloji birləşmələrin birinci komponenti kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan **“tutmaq”** feili müxtəlif semantikali adlara, xüsusən isimlərə artırılıb frazeologizm yaratdığı kimi, məsdərə də qoşularaq frazeoloji birləşməni formalaşdırır bilər. Bunların içərisində **“gülmək tutdu”** frazeologizmi də vardır ki, buna **“Koroğlu”** dastanının dilində rast gəlirik. Məs.: Həməzəni **gülmək tutdu** (MT:203). Maraqlıdır ki, frazeologiya lüğətlərinin heç birində bu frazeologizm qeydə alınmır.

Əslində sırf danışq dilinin faktı kimi özünü göstərən frazeologizmlərdən bir tipini də təkrarlanan komponentlərdən ibarət olanlar təşkil edir. Bu tip ifadələr dilçiliyimizdə **“daxili obyektli feillər”** də adlandırılmışdır (2:112). M. Adilov bu ifadələr haqqında yazır: **“Burada, bir növ, söz kökləri təkrarlanır. Əgər təkrarlanan bu kök isim olarsa, onda ikinci tərəf (feil) isimlərdən feil düzəldən şəkildə qəbul edərək düzəltmə feil şəklinə düşür, həmin kök feil olarsa, onda birinci tərəf (isim) feillərdən isim düzəldən şəkildə vasitəsi ilə düzəltmə isim şəklində alır (1:5). Dilçilərin göstərdiyi kimi, “daxili obyekt hərəkətin sürəkliliyini, çox dəfəliliyini, intensivliyini, hərəkətin mənasının qüvvələndirilməsini göstərmək üçündür” (2:106).** Bu tip frazeologizmlərdə birinci komponent təkrar qoşa sözdən ibarət olduqda intensivlik daha da artmış olur. Dastanın dilində bu tiptən **“qatım-qatım qatdamaq”, “atım-atım atılmaq”** frazeologizmləri işlənmişdir. Məs.: Bir yandan Koroğlu, bir yandan Qırat az vaxtda dəstəni **qatım-qatım qatdayıb** əldən-ayaqdan saldılar (MT:42); Mənim atım **atım-atım atılır** (VX:96).

İxtisarların siyahısı: AƏ - Aşıq Əli; AM - Aşıq Məhəmməd; AQ - Aşıq Qəmbər; MT – Məmməd Hüseyn Təhmasib; VX – Vəli Xulufu

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 233 s.
2. Aslanov V.İ. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında qeydlər // Dilçilik məcmuəsi. XIV cild. Bakı: AMEA, 1960, s. 98-112
3. Попов Р.Н. Фразеологические единицы современного русского литературного языка с историзмами и лексическими архаизмами. Вологда: Северо-западное книжное, 1967.
4. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: AMEA, 1965.
5. Seyidəliyev N.F. Frazeologiya lüğəti. Bakı: Çıraq, 2004.

XIX ƏSRƏDƏK LEKSİKOQRAFİYANIN İNKİŞAFINDA ROL OYNAMIŞ MÜTƏFƏKKİRLƏR

Açar sözlər: *lüğətçilik, tərcümə, tərtib, filoloq, leksika*

The role of the thinkers in the development of the lexicography till the nineteenth century

In order to explore the historical roots of our language, firstly, it is necessary to look at the history of our lexicography. Because there are many unused words that exist in the ancient dictionaries. All of these require an investigation. In order to investigate from this point of view, it is necessary to look at the dictionaries which existed in the medieval times. From M.Kashgari to now some thinkers have gone in for lexicography. And the works that have been created by them have conducted to the development of our language.

Keywords: *lexicography, translation, compilation, philologist, vocabulary*

Azərbaycan dilini tədqiq etmək, onu ətraflı şəkildə öyrənmək hələ qədim dövrlərdən maraq dairəsində olmuşdur. Dilçilikdə belə bir ehtiyacın ortaya çıxması dilin qayda-qanunlarından bəhs edən əsərlərin də yaranmasına gətirib çıxarırdı. Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixi dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən daha qədimdir. Orta əsrlərdə əsasən ərəb və farsca yazan ədiblərimiz bu dillərin müxtəlif cür lüğətlərini yaratmaqla lüğətçilik ənənəsinin əsasını qoymuşlar. Ona görə də orta əsrlər dövründə yazılan dərsliklərdə az miqdarda olsa da lüğət hissəsinə yer ayrılmışdır. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq qrammatika öyrənmək istəyənlər üçün mütləq şəkildə lüğətdən istifadə olunurdu.

Ərəb əlifbası ilə yazılan bir sıra ilk mənbələri bu və ya digər şəkildə türk dillərinin bir çoxunun tarixini öyrənmək üçün əlverişli ilk mənbələrdən saymaq lazım gəlir. Bu cəhətdən həm uyğur, həm də ərəb əlifbası ilə yazılmış olan “Qudatqubilik”, “Hibbətül həqiq”, əsərlərilə birlikdə Mahmud Kaşğarının “Kitabi-divani-lüğəti-it-türk” əsərini, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarını, XIV əsrdə yazıldığı güman olunan “İbn Mühənnə” lüğətini və yaxud XV əsrdə yazıldığı güman edilən “Kodeks Kumanikus” adlı əsəri xüsusi qeyd etmək lazımdır [2, s. 34].

Azərbaycan dilinin tədqiqi, həmçinin leksik tərkibi haqqında kifayət qədər əsərlər yazılıb. Ancaq dilin leksik tərkibi haqda müasir tələblərə cavab verən əsərlər əsasən XIX əsrdə meydana gəlməyə başlayıb. Sovet hakimiyyəti illərində isə mükəmməl formaya çatıb. Hələ XI əsrdə ərəb filoloqları və bilavasitə türk tayfalarının içərisindən yetişmiş filoloqlar ərəb dilində türk tayfa dillərinə məxsus fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə izah edən bir sıra əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlərin bəzilərinə müəlliflər Azərbaycan dilinə də toxunmuş, bir çox cəhətləri izah etmişlər. Bu əsərlərin xüsusiyyətlərinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, əsərlər əsasən canlı danışmaq dili üzərində müşahidələrə əsaslanırdı, bəzi alimlər isə türk dillərinin fiziologiyasından da bəhs etməyi bacarmışlar. Lüğətçilik ənənələrinin dövrünə görə ən mükəmməl formasına XI əsrdə rast gəlmək olar. Bu dövrdə yaşamış və türkologiyanın banisi hesab olunan Mahmud Kaşğari bu sahədə daha konkret işlər görmüşdür. Kaşğarının yaratdığı “Divani lüğəti it türk” əsəri digərlərindən fərqlənirdi. “Mahmud Kaşğari bir çox türk qəbilə dillərinin yazısından, səslər sistemindən, qrammatik quruluşundan, sözlərdən və sairə kimi xüsusiyyətlərdən ətraflı sürətdə bəhs etmişdir ki, bunlar dil sahəsində aparılan ilk tədqiqat materialı olaraq daha mötəbər və mühüm mənbə sayılır” [2, s. 35].

Üç cildə ibarət olan bu əsər XI əsrin 70-ci illərində yazılmışdır. Əsərin əlyazmasına 1910-cu ildə Hələb şəhərində Diyarbəkirliləri Əliəmir əfəndinin kitabxanasında rast gəlinib. Bundan sonra 1912-ci ildə kitabın 1-ci cildi nəşr edilmişdir. Bu əsər türkdilli tayfaların adət-ənənələrindən, həm də onların dil xüsusiyyətlərindən bəhs edir. “Kaşğari əsərdə türk dillərinin lüğətinə aid material verməklə kifayətlənməyib, tanıdığı və bildiyi bütün türk tayfa dillərinin əsrinə görə geniş müqayisəli qrammatikasını yazmışdır” [5, s. 12]. “Divani lüğəti it türk”ün ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət daha doğrusu ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri – başda dil və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, mənəvi milli dəyərləri, psixologiyası bir sözlə hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır. “Divan”ın digər mühüm özəlliyi dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dilini köklü ərəb dili ilə qarşılaşdırmaq surəti ilə bu iki dilin müqayisəsini aparmasıdır. “Dillərin müqayisəsi sahəsində Mahmud Kaşğari öz böyük xələfi “Mühakimətül lüğəteyn” əsərində türk dilinin fars dili ilə müqayisəsini verən dahi mütəfəkkir və şair əlişir nəvaini 4 əsr, F.Bopp, Y.Qrimm, R.Rask kimi məşhur

dilçiləri isə təqribən 8 əsr qabaqlamışdır” [4, s. 11]. Kaşğarini digər müasirlərindən fərqləndirən digər cəhət isə budur ki, o türk dillərindən bəhs edərkən konkret nümunələr xüsusən sözlər və ifadələrlə yanaşı folklordan da bir çox misallar vermişdir. “Küz kəligi, yazın bəlgürür – payızın gəlişi yaydan bəllidir. Öd keçər, kişi tuymas – zaman keçər insan bilməz. Ödhlək öçin aldımı – fəlak öcünü aldımı? Atası-anası açığ almıla yesə, oğlı-kızı tışı kamar – ata-anası turş alma yesə, oğlunun qızının dişi qamaşar [4, s. 141]. “Divan”da müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən yaranan sözlər də kifayət qədərdir. Məsələn, “baş” kökündən baş+ak “təmrən, ox başlığı”, baş+ğak “sümük çıxıntısının üstü”, baş+nak “zirehsiz və dəbilqəsiz adam” [4, s. 121]. Kaşğari əsərdə türkdilli tayfaların əsərlərinin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini müqayisəli surətdə izah edərək, dilin təmizliyi haqqında maraqlı fikir irəli sürür. O ən təmiz şivənin türk dili şivəsi olduğunu bildirir. Ərəb qrammatikaları səpkisində yazılmış bu kitabda kaşğar, uyğur və s. türk tayfalarının dillərinə aid zəngin lüğət və folklor materiaları əlavə etmişdir. “Əlbəttə, “Divani lüğəti it türk” əsərində bir tayfa adı kimi Azərbaycan sözüne rast gəlmirik. Lakin buna baxmayaraq, oğuz və qıpçaq dilləri adı altında verilən materiallar xüsusən sözlərin ifadə şəkilləri Azərbaycan dilinin o dövrki vəziyyətinə qismən uyğun gəlir” [4, s. 176]. Mahmud Kaşğaridən sonra türk dillərinin tədqiqinə aid yazılmış ikinci əsər Əlsəid Cəmaləddin İbn Üli Mühənnanın “Kitab hiliyyət-ül insan və hilbət-ül lisan” (XIII əsr) əsəridir. Bu əsərdə də türk dillərində aid zəngin material mövcuddur. Lüğət birinci hissə ərəbcə farsca, ikinci hissə ərəbcə türkcə, üçüncü hissə ərəbcə moğolca olmaqla 3 hissədən ibarətdir. Əsərin ikinci hissəsində yer alan ərəbcə türkcə lüğətdə türk dilinin fonetik qrammatik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Burada həmçinin sahələr üzrə lüğət hissəsi də yerləşdirilmişdir. Əsərin əvvəlində fonetik və qrammatik quruluş bəhslərində və lüğət hissəsində təqribən 2 mindən çox azərbaycanca söz verilmişdir ki, bu sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində öz izlərini saxlamışdır. Məsələn topuq, oğul, ata, boyun ağac, bən, sən biz və s. [2, s. 176]. Ancaq İbn Mühənnanın əsərinin Azərbaycan dilinə aid olub olmaması haqda müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.P.Melioranski əsərinin müqəddiməsində göstərir ki, İbn Mühənnanın əsəri indiki Azərbaycana aiddir. Onun əskinə olaraq, S.A.Malov məqaləsində bildirir ki, İbn ül-Mühənnanın əsərinin sonradan tapılan əlyazması o birilərə nisbətən daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Malov bir sıra məsələlərdə Melioranski ilə razılıq edir. O fonetik, morfoloji və leksik faktlara əsaslanaraq qeyd edir ki, İbn ül Mühənnanın əsəri Azərbaycan dilinə deyil, Şərqi Türkünstan uyğur və kaşğar dillərinə aiddir. Bütün bu müxtəlif fikirlərə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, İbn ül Mühənnanın əsəri də leksika sahəsində yazılmış dəyərli əsərlərdən biridir.

XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq təlim tədris vəsaiti kimi bir sıra lüğətlər yazılmışdır ki, bunların sırasında xüsusən Azərbaycan dili ilə əlaqədar lüğətlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi baxımından da diqqəti cəlb edir. XIII əsrdə yaşamış digər görkəmli lüğətçi Hinduşah Naxçıvani olmuşdur. Onun yazdığı “Sihahül əcəm-bil lisanəl farsı” adlanan əsər yüksək səviyyədə tərtib olunmuş bir lüğətdir. Əsərin əvvəlində Azərbaycan dilində fars dilinin qrammatik quruluşu haqda müxtəsər məlumatdan sonra farsca-azərbaycanca lüğət verilmişdir. “ƏS-Sihah əl-Əcəmiyyə”nin müqəddiməsi, qrammatika hissəsi və farsca sözlərin fonetik, leksik, bəzən də qrammatik izahı ərəbcə olsa da lüğətin sözlüyü farsca-türkcədir” [6, s. 9].

Əsərdə qeyd olunan hər bir fars sözünün demək olar ki, dilimizdə tərcüməsi verilmişdir. Məsələn avardən –yermək, ağışidən-qucmaq və s. “Lüğətdə mürəkkəb sözlər və frazeoloji ifadələr də yer almışdır. Verilmiş mürəkkəb sözlər sırasında xüsusən bəzi alınma sözlərlə Azərbaycan dilinə mənsub “qılmaq, etmək, olmaq” kimi fellərin birləşməsindən düzəldilmiş üzr eyləmək, əbsəm olmaq, cəng eyləmək kimi analitik fellər də vardır ki, bunlar məhz başlanğıc mərhələsinin əlamətdar xüsusiyyətləri kimi diqqəti cəlb edən faktlardır” [2, s. 176]. “Əs sihah əl Əcəmiyyə” əsəri 21 bab, 393 fəsildən ibarətdir. Müəllif əsərdə sözlərin asan qavranılması və tələffüzdəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fonetik, leksik və qrammatik üsullara müraciət etmişdir [6, s. 10-11].

Müəllif lüğətdə fars dilinə məxsus sözləri seçib verməyə çalışsa da başqa dillərə, xüsusilə türk dilinə məxsus alınmaları əsərin farsca sözlüyünə daxil etmişdir. Məsələn, türkcə, umac-yemək növü, boğaz çevi, qulunc – xəstəlik adı, qazğan-qazan və s. əsərdə türk sözləri də müxtəlif izah üsulları ilə verilmişdir [6, s. 11]. XI-XIII əsrlərdə tərtib edilmiş farsca izahlı lüğətlərlə müqayisədə “Əs sihah əl Əcəmiyyə”nin sözlüyü zəngindir. Belə ki Qətran Təbrizinin “Təfasir”ində 300, “Əsədi Tusi”nin lüğəti fondunda 1700 fars sözü olduğu halda “Əs sihah əl Əcəmiyyə”də sözlərin miqdarı 5117-dir. Fars dilinə məxsus leksik vahidlərin qarşılıqlı sinonim cərgələr, söz birləşmələri və cümlələrlə ifadəsi nəzərə alınarsa, lüğətdə türkcə sözlərin təxminən sayı 10000-ə yaxındır [6, s. 11]. Lüğətin türkcə sözlüyü dilimizin XIII əsrdə bir sıra əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Məsələn, şifahi danışq dili nümunələrinə istinad edilməsi, cümlələrin dilimizin öz sözləri əsasında qurulması, *h*, *f*, *j* fonemlərinin dilimizə məxsus sözlərlə əks olunmaması, bu sözlərin yazılışında bəzi qədim qaydaların mühafizəsi, ümumtürk mənşəli sözlərin verilməsi, sözlərin mənasının düzgün açılması üçün oxşar, eyni mənəli sözlərin yanaşı işlənməsi və s. [6, s. 11]. Əsər türk və fars leksikasının geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi baxımından hər iki xalqın

leksikoqrafiyası tarixində ilk təşəbbüs kimi qeyd alınmalıdır. Hinduşah Naxçıvani fars dilçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq fars dilinin morfoloji qanunlarını oçerk şəklində nizama salan və qələmə alan ilk azərbaycanlı dilçidir [6, s. 11]. Bu mərhələdə yazılmış lüğətlərdən biri də “Töhfeyi Hüsam” adlı mənzum lüğətdir. Hüsam adlı bir şəxs tərəfindən yazılmış farsca-türkcə mənzum lüğətdə hər farsca sözün azərbaycanca qarşılığı verilmişdir və adətən bir və ya iki sözün mənacə izahı mənzum halda tərtib olunmuşdur. Hüsamdan sonra onun bu üsulundan istifadə edən müəllim və müəlliflər də belə lüğətlər yazmışlar və lüğətlərini də *töhfə* adlandırmışlar. Məsələn, XVI əsrdə yazılmış “Töhfeyi şahidi” XVIII əsrdə yazılmış “Töhfeyi Vəhbi” adlı lüğətləri qeyd etmək olar [2, s. 176].

Xüsusən XVII-XVIII əsrlərdə şərqdə türk dillərinə aid ərəb və fars dillərində bir sıra başqa əsərlər də yazıldığı məlumdur. Bunlardan Məhəmməd Yəqub Cənginin “Kitabi-Zəbani türki”, Aşurbəy ibn Niyaz bəyin “Fəvaidi-türki”, Şeyx Təbib Buxarinin “Əlfazi cəliyyə fi bəyani lüğət üt Türkiyə” və s. qeyd etmək olar. “Ümumi şəkildə desək, şərqdə Azərbaycan dili tədqiqinin birinci dövrü XI əsrdən XIX əsrin əvvəllərinədək davam etmişdirsə, bu müddət ərzində Azərbaycan dili ayrılıqda götürülərək bir sistem halında tədqiq olunmamışdır. Adları qeyd olunan əsərlərdə çox vaxt ümumi surətdə türk dillərindən bəhs olunmuş və ötəri bir şəkildə başqa adlarla Azərbaycan dilində də toxunulmuşdur” [5, s. 179]. XIX əsrin birinci rübünə qədər olan dövrdəki lüğətlərin və qrammatikaların əksəriyyəti türk dillərini bu qəbildən də Azərbaycan dilini öyrənmək ehtiyacı hiss edən ərəblərə kömək məqsədilə yazıldığından bu əsərlərin hamısında ərəb filoloji məktəbinin dərin təsiri olmuşdur. Bu əsərlərdə aşağıdakı cəhətlər nəzərə çarır:

1. Materialların tərtibi zamanı sözlər əlifba sırası ilə deyil, ərəb dili qrammatikalarında olduğu kimi hecaya görə düzülüşdür. Əvvəlcə ikihecalılar, sonra üçhecalılar və s. Bu isə bir sıra lazımlı kəlmələrin əsərdən kənarda qalmasına səbəb olmuşdur.

2. Ərəb hərfləri ixtisarsız türk dillərinə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tətbiq edilmişdir. Bu dillərə məxsus səslər ərəb hərfləri qəlibinə salınmışdır.

3. Ərəb qrammatikaları üçün olan istilahlər türk dillərinin qrammatikaları üçün də qəbul edilmişdir.

4. Ərəb dilinə aid əsərlərdə olduğu kimi türk dillərinə aid əsərlərdə də fonetik, morfoloji və sintaktik cəhətdən daha çox leksik cəhətə diqqət edilmişdir

Sözlərin qruplaşdırılması üsulu, qrammatikanın şöbələrə ayrılması və s. ərəb dili qrammatikasından eynilə köçürülmüşdür. [6, s. 181].

Yekun olaraq bildiririk ki, bu mərhələdə Azərbaycan dilçiliyinin ilkin təşəkkül dövründən XIX əsrə qədərki dövr Azərbaycanda dilçiliyin və ümumən, türkologiyanın təşəkkül tapıb formalaşması dövrüdür. Bu dövrdə dilçiliyin tətbiqi sahələri nəzəri dilçiliyə nisbətən daha irəli gedirdi və eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyi daha çox ərəb dilçilik ənənələrinə söykənirdi.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. Bakı: “Bakı Universiteti”, 1996, 276s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: “Maarif” 1979, 268s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: “Qızıl Şərq”, 1958, 42 s.
4. Əskər R. Mahmud Kaşğari və onun Divani-lüğəti it türk əsəri. Bakı: “MBM” 2008, 432 s.
5. Qasimov M. Sovet dövrünə qədər Azərbaycan dilinin tədqiqi məsələsi. Bakı: AZSSR EA-nın xəbərləri 1957, N12.
6. Naxçıvani H. Əs-Sihah Əl-Əcəmiyyə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1993, 336s.

ÜLKƏR ASLANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜÇÜNCÜ NÖV TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ İLƏ BAĞLI PROF. Y.SEYİDOVUN FİKİRLƏRİ

Açar sözlər: sintaksis, söz birləşmələri, feili birləşmələr, sintaktik təhlil

Professor Y.Seyidov's thoughts about the third kind of defining word combinations

Professor Y.Seyidov's thoughts about the syntax are introduced in the article. There are different thoughts about the word combinations- the third kind of defining word combinations which are the main objects of syntax. Y. Seyidov expressed his opinions about this thoughts, had generalities, substantiated his opinions.

Keywords: *syntax, word combinations, verbal word combinations, syntactical link*

Avropa və rus dilçiliyində sintaksis sahəsində tədqiqatların genişlənməsi türkoloji və Azərbaycan dilçiliyinə də təsir göstərmişdir. Bu sahədə ən dəyərli əsər Mirzə Kazım bəyin məşhur “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1) adlı əsəri olmuşdur.

M.A.Kazım bəyin qrammatika kitabında sintaksisə nisbətən az yer ayrılmışdır. Mirzə Kazım bəyin kitabında ismi birləşmələrin müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi üç növündən bəhs olunmuşdur. Ayrıca olaraq uzlaşma əlaqəsindən bəhs edildiyi halda, idarə və yanaşma əlaqələrindən ayrıca bəhs edil-məmişdir. Bəzi mənbələrdə eyniləşdirilən söz birləşməsi və cümlə anlayışlarını Mirzə Kazım bəy fərqləndirmişdir.

Söz birləşməsinin sintaksisin tədqiqat obyektini kimi öyrənilməyə başlanıl-ması bu sahədə bir sıra dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə M.Şirəliyevin, M.Hüseynzadənin böyük xidmətləri olmuşdur. Onların “Azərbaycan dilinin sərfi” (Bakı, 1951) kitabında ilk dəfə söz birləşməsinə xüsusi bölmə həsr edilmişdir və termin olaraq “söz birləşməsi” ifadəsi ilk dəfə işlədilmişdir. Kitabda söz birləşməsinin ən azı iki müstəqil sözdən düzəlməsinə və cümlədən fərqləndirilməsinə diqqət yetirilmişdir.

Təyini söz birləşmələrinin üç əsas növü müəyyən edilmişdir: I növ; II növ; III növ təyini söz birləşmələri. Bu məqalədə biz III növ ismi birləşmələr və prof. Y. Seyidovun bu birləşmələrlə bağlı fikirlərinə münasibət bildirəcəyik.

III növ təyini söz birləşmələrinin- ismi birləşmələrin birinci - asılı tərəfi müəyyən yiyəlik halda olur, ikinci tərəfi - əsas tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: baharın gəlişi, bizim qələbəmiz....

Y.Seyidov II növ təyini söz birləşmələrinin də bəzi spesifik cəhətlərini qeyd etmişdir:

1) Bu birləşmələr konkretlik, müəyyənlik bildirir;

2) Quruluşu $1T_y + 2T_m$ şəklindədir;

3) Tərəflərinin ifadə vasitələri rəngarəngdir: isimlərlə, isimləşmiş digər nitq hissələri ilə ifadə edilə bilər: Gəncənin tarixi; qızların gözəli; mənim beşim; uşaqların hamısı və s.;

4) Birləşmənin tərəfləri eyni anda və ya təklidə cəmlənə bilər: dağların havası; şəhərin küçələri; şəhərlərin küçələri və s.;

5) Söz birləşmələrinin tərəflərinin arasında idarə və uzlaşma əlaqəsi var:

id.

Şairin → şeirləri;

←

uz.

6) Tərəflərin arasında sözlər artırmaq mümkündür, yəni tərəflərin yanaşı gəlməsi şərt deyil: **Şuşanın** insanı valeh edən **havası**; **Dağlarının** dümağ **qarı** və s.

7) Birləşmə bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur:

1. Gözlərim görməsə Göygözü verin,

Mən onun gözüylə cahana baxım (*N.Xəzri*)

2. Əzəldən günəşin aşiqiyəm mən (*S.Vurğun*)

4. Qeyri-təyini birləşmələr.

Qeyri-təyini birləşmələrin əmələgəlmə yolları çox müxtəlifdir. Y.Seyidov bu birləşmələri beş qrupda ümumiləşdirmişdir:

1) Birinci tərəf adlıq halda, mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəf sifət olan birləşmələr: əlləri qanlı, gözləri yaşlı, üzü solğun və s.

Təzə qəbrin önündə ana **gözləri yaşlı**,

Dayanırkən vücudu birdən alışıdı yandı (*S.Vurğun*).

Bu qrupa daxil olan birləşmələrin I növ ismi birləşmələr kimi qədim tarixi vardır. Belə ki, xalqımızın qədim abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da və ondan sonra yaranmış ədəbi- bədii mətnlərdə belə birləşmələrin işləkliyinə görə I növ ismi birləşmələrdən sonra birinci yerdə dayanır:

1) Mərə! **Saqqalcığı ağca** qoca. (KDQ, 1962, s.85)

2) Doqquz qaragözlü, **saçı ardına örtülü, köksü qızıl düyməli, əlləri biləyindən xınalı, barmaqları nigarlı** məhəbub kafir qızları qalın Oğuz bəylərinə sığrağ sürüb içirlərdi (KDQ.səh.28).

Formal cəhətdən də görünür ki, bu birləşmələr dilimizin qədim və orta dövrlərinə məxsus abidələrdə daha çox işlənmiş get-gedə daha çox öz yerini I növ ismi birləşmələrə verərək, kütləviliyini itirmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə də həmin birləşmələrə az təsadüf edilir ki, bu da, əsasən, danışıq dili ilə əlaqədardır.

2) Qeyri-təyini birləşmələrin başqa bir qrupunda isə birinci tərəf yönlük halda işlənən sözlərlə ifadə edilir. Məsələn;

İslama hörmətlə, vətənə məhəbbətlə, gələcəyə inam, gözlərə işıq, evlərə xeyir-bərəkət və s.

Lakin qeyd etməliyik ki, bu tip birləşmələr Azərbaycan dilində çox inki-şaf etməmişdir. Diqqət yetirsək görərik ki,bu birləşmələrdə yönəlmə, istiqamət məzmunu əks olunur.

Y.Seyidov bu cəhəti nəzərə alaraq birləşmələrdə “məkan əlaqəsi” (s.bir. s.188) olduğunu qeyd etmişdir.

İkinci qrupa daxil olan qeyri-təyini birləşmələrin sintaktik funksiyası ikinci tərəflə müəyyənləşir. Məsələn; 1) Oxumağa həvəs qalmadı. 2) Bu necə doctluqdur, necə yoldaşa münasibətdir.

Bu birləşmələr bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Göründüyü kimi, “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” (B., 1992) kitabında Y.Seyidov həmin birləşmələrlə ifadə edilmiş üzvün bütövlükdə, ya da tərəflərin ayrılıqda götürül-düyünü, eyni zamanda cümlə üzvü kimi mürəkkəb, ya sadə quruluşlu olduğunu dəqiq göstərməmişdir.

3) Birinci tərəfi yerlik halda işlənən qeyri-təyini birləşmələrə də rast gəlinir. Məsələn, çiyində saz, əlində qələm, gözündə kədər, gözündə təlaş və s. Birləşmələrin birinci tərəfində əksərən mənsubiyyət şəkilçisi də iştirak edir. Sözü gedən birləşmələr birlikdə sintaktik üzv funksiyasında çıxış edir. Tərəflər ayrılmır, çünki ayrılıqda məna pozulur.

Gözlərdə intiqam, qılınclarda qan,

Buludlar kişnədi, göylər ağladı (S.Vurğun)

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu birləşmələr öz poetizmi ilə diqqəti cəlb edir və bədii üslubda daha çox işlənir.

4) Birinci tərəfi ismin çıxışlıq halı ilə ifadə olunan qeyri-təyini birləşmələr. Bu tipli birləşmələrin birinci tərəfi atributivliyə malik olur. və ikinci tərəfdən semantik cəhətdən asılı olur. Tərəfləri arasında müdafiə məzmunu özünü qabarıq hiss etdirir. Məsələn; dağdan ağır, aydan arı, sudan duru, vətəndən uzaq, baldan şirin, başından böyük (danışmaq) və s.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-təyini birləşmələrin bu növündən az istifadə edilir. Çünki eyni mənanı daşıyan birinci növ (gümüşdən qaşığıq//gümüş qaşığıq; qızıldan kəməriq//qızıl kəməriq və s.) birləşmələr müasir ədəbi dilimiz üçün daha uyğun, daha işləkdir.

Y.Seyidov birləşmələrin həmin cəhətini belə qiymətləndirmişdir: “Daş divar” (I növ) forması “daşdan divar” formasına (q/t.b.) nisbətən daha mücərrəddir. İkinci birləşmə isə daha xəlqidir və burada əşyaların əlaqəsini şərtləndirən proses tam əksini tapa bilmir... Burada daşdan düzəldilmiş divar ifadəsi prosesi daha düzgün əks etdirir və inkişaf istiqamətini belə göstərə bilirik: daşdan düzəldilmiş divar → daşdan divar → daş divar (5., s.192) Bizim fikrimizcə, göstərilən istiqamət prosesi düzgün əks etdirsə də, “düzəldilmiş” sözünün işlənməsi ilə leksik norma pozulmuşdur. Onun yerində “tikilmiş” sözünün işlənməsi daha məqsədyönlü, daha dəqiq ola bilər.

5) Qeyri-təyini birləşmələrin bir qismi qoşmaların iştirakı ilə düzələn birləşmələrdir ki, nitqdə az da olsa, onlara rast gəlirik. Məsələn, sənin kimi müəllim, kəndə sarı yol, xəstə üçün dərman və s.

6) Qeyri-təyini birləşmələrin başqa bir növü isə əlaqəli birləşmələrdir. Bu birləşmələr əlavəli cümlə üzvü + əlavə quruluşunda olur:

1) gələcəyə - azadlığa gedən yolçular;

2) onlara – qaliblərə mükafatlar təqdim edildi və s.

Bu birləşmələr haqqında Y.Seyidovun da, bir çox dilçilər kimi, fikri belədir: “Əlavə ilə onun aid olduğu söz birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirir və söz birləşmələrindən tələb edilən bütün xüsusiyyətlərə malikdir: hər iki tərəfi müstəqil leksik mənanaya malik olur: aralarında məna və qrammatik əlaqələr vardır (5., s.199).

Biz bu fikirlə tam razılaşmırıq. Çünki “əlaqəli birləşmələr” deyilən üzvlər biri digərindən asılı olmur. Bir növ, həmcins üzvləri xatırladır. Eyni obyekt iki sinonimi kimi çıxış edir. Üzvü əlavədən, əlavəni üzvdən ayırmaq mümkün olur. Məsələn:

1) Biz Savalanı – o möhtəşəm zirvəni fəth etdik.

2) Məqsədimiz azadlıqdır-mübarizədir.

Nümunələrdən də aydın görünür ki, bu tərəflər daha çox həmcins üzvlərini xatırladır, bərabərhüquqludur.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Kazım bəyin məşhur “Türk-tatar dilinin qrammatikası” Kazan, 1939, 523 səh.
2. M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili, sintaksis”. Bakı. 1959
3. Seyidov Y. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: EA. 1966
4. Seyidov Y., Həsənov H., Abdullayev. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I kitab, Bakı, 1972
5. Seyidov Y. Az. dilində söz birləşmələri. Bakı: BDU, 1992
6. Seyidov Y. Seçilmiş əsərləri. V-IX-X c. Bakı: Çarşıoğlu, 2007-2011
7. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə, sintaksis, Bakı, 1951
8. Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940
9. Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-Л.,

NİTQ HISSƏLƏRİNİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ TƏSNİFATI PROBLEMİ

Açar sözlər: nitq hissələri, tarixi inkişaf, qədim dövr, əsas, köməkçi

The historical development of parts of speech and problems

In the article is about the division, international classification of parts of speech in linguistics problems. Diachronic perspective approach to the issue. Historically, ancient linguistics ideas are reflected in this field. Ancient linguistics classes are offered. Are compared with the current situation of parts of speech.

Keywords: parts of speech, the historical development of the ancient period, the principal, assistant

Bizim hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən, tutduğumuz vəzifədən asılı olmayaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq.

H.Əliyev

Dilçilik elminin beynəlmiləl adı linqvistikadır (lingua-dil). Dilçilik dilin qanunauyğunluqlarını, inkişaf tarixini öyrənən elmdir. Bu elmin müxtəlif bölmələri vardır: fonetika, leksikologiya, dialektologiya, üslubiyyat və s. Dilçilik elminin ən böyük və geniş bölməsi qrammatikadır. Qrammatika özü də iki hissədən ibarətdir: 1.Morfologiya 2.Sintaksis.

Morfologiya yunanca morfos (forma) və loqos (elm) sözlərindən yaranıb. Morfologiya nitq hissələrindən, sözlərin tərkibindən və dəyişmə qaydalarından bəhs edir. Sintaksis də yunan sözü olub tərtib deməkdir. Bu bölmədə sözlərin söz birləşmələri daxilində əlaqələnməsindən bəhs olunur.

Dilimizin lüğət tərkibində olan sözlərin hamısı müəyyən qrammatik mənaya malik olur. Bu baxımdan ayrı-ayrı nitq hissələri kimi qruplaşır. Sözlərin hansı nitq hissəsinə aid olması onun hansı suala cavab verməsindən, əşya, yoxsa hərəkətlə bağlı olmasından və s. asılıdır. Nitq hissələrinin yaranması, inkişafı, zaman-zaman onlarda baş verən dəyişikliklər tarixi kateqoriyadır. İnsan cəmiyyətinin inkişafının lap qədim dövrlərindən etibarən insanlar sözlərin bir-birindən fərqləndiyini müşahidə etmiş və onları sistemləşdirməyə çalışmışlar.

Buna görə də tarixi inkişaf prosesində nitq hissələrinin təsnifi ilə əlaqədar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. İlk dəfə Şərqi ölkələrindən biri olan Qədim Hindistanda bu məsələyə münasibət bildirilmişdir. Eradan əvvəllərə gedib çıxan bir zamanda ilk peşəkar hind dilçisi Yaska sözləri qruplaşdıraraq onların dörd tipini müəyyən etmişdir: **ad; feil, önlük; hissəcik.**

Yaska “Nirukta” kitabında (vedanqında) öz zamanı üçün bir çox dəyərli qrammatik məlumatlar vermişdir (A.Q. Ic. səh.30).

Qədim hindlilər adları “nəman”. Feilləri isə “akhayata” adlandırmışlar. Nitq hissələrini adlara və feillərə bölən hindlilər həmin nitq hissələrində hallanma və təsriflənmə kimi qrammatik kateqoriyalara da diqqət yetirmişlər.

Yaska isim və feili əsas nitq hissəsi kimi götürmüş, ismi əşya bildirən və feili hərəkətə aid olduğunu göstərmişdir. O, önlüyü dilin göstəricisi kimi izah etmişdir. Alimin fikrincə, önlüyün vəzifəsi isim və feillərin mənalarını təyin etməkdir.

Yunan dilçiliyində ilk dəfə Aristotel sözlərin qrammatik izahını vermişdir. Aristotel sözləri üç qrupa bölmüşdür: adlar, feillər və bağlayıcılar. Bağlayıcılara isə bütün köməkçi nitq hissələrini daxil etmişdir.

Yunan dilçiliyinin məşhur bir dövrü İsgəndəriyyə dövrü adlanır. İsgəndəriyyə dilçiləri sintaksisə nisbətən morfologiya məsələləri ilə daha çox məşğul olmuşlar.

Antik dövr dilçiliyinin mühüm bir qolunu İsgəndəriyyə dilçiləri təşkil etmişdir. Daha çox morfologiya məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayan İsgəndəriyyə qrammatikləri səkkiz nitq hissəsi müəyyən etmişdilər: ad, feil, feili sifət, artıqlıq, əvəzlilik, önlük, zərf, bağlayıcı.

Yunan dilçilərindən sonra isə roma dilçiləri qrammatika, xüsusilə də nitq hissələri məsələləri ilə maraqlanmış, yunan dilçilərinin təsnifatına nidanı əlavə etmişlər. Romalıların istifadə etdiyi latın dilində artıqlıq anlayışı olmadığı üçün onu nitq hissələri sırasından çıxarmışlar. Bundan başqa romalıların nitq hissələrindən sayları mənaca iki yerə: miqdar və sıra saylarına bölmüşlər.

Diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, kök və şəkilçi əsas morfoloji anlayışlardandır. Leksik şəkilçilər sözlə qoşularkən sözlərin yalnız mənasını deyil, aid olduğu nitq hissəsini də dəyişir. Bu üsulla adlardan feillər,

feillərdən isim, isimdən sifət, sifətdən feil və s. yarana bilir. Nümunə olaraq; yağ-lı; qaç-qın; qara-la; sür-ücü; beş-lik; öz-əl və s.

Qrammatikada əşya dedikdə canlı və cansız, gözlə görünən və ya təsəvvür edilə bilən bütün varlıqlar və anlayışlar nəzərdə tutulur. Hərəkət dedikdə isə yalnız baş vermiş hadisə deyil, mövcud olması və ya olmaması da götürülür. Əvəzlərdən başqa digər nitq hissələri ya əşya, ya da hərəkətlə bağlı olur. Əvəzlər isə əvəz etdiyi nitq hissəsindən asılı olaraq həm əşya, həm də hərəkətlə bağlı olur.

Azərbaycan dilinin sözləri tərkibcə kök və şəkilçidən ibarətdir. Başqa sözlə desək, müasir Azərbaycan dilində işlənən sözlər tərkibcə iki hissəyə bölünür. Sözüün əsas hissəsi kök, qeyri-əsas hissəsi isə şəkilçi adlanır. Sözüün dəyişməyən hissəsinə kök(kök morfem) və dəyişən hissəsinə isə şəkilçi (budaq morfem) deyilir.

Nitq hissələri bir-birindən leksik-qrammatik mənalara görə fərqlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində on bir nitq hissəsi var. Onlardan altısı əsas, beşi köməkçi nitq hissəsidir.

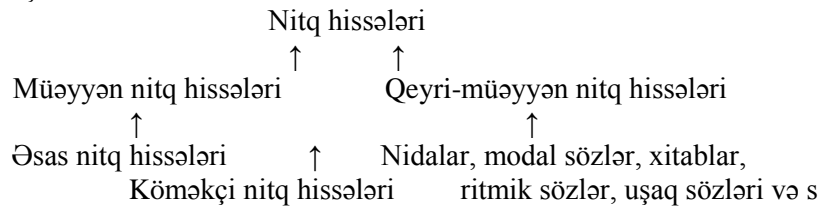
Nitq hissələri həm də tarixi bir kateqoriyadır. Onların yaranıb, inkişaf etməsi, formalaşması böyük tarixi prosesin nəticəsidir. Tarixi aspektdən yanaşsaq, dilimizin fonetik sistemi, əsas lüğət fondu və qrammatik sistemi Birinci minillikdə formalaşmışdır. Nitq hissələrinin bugünkü vəziyyəti ilə tarixi formaları arasında elə də ciddi bir fərq olmamışdır.

Nitq hissələri haqqında ən sambalı məlumatları H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” (Bakı.1990) kitabından almaq olar. Çünki bu istedadlı alim bütün elmi yaradıcılığı boyu dilimizin tarixi qrammatikasının öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparmışdır. Dilimizin tarixi istiqamətində ən dəyərli məlumatları onun “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabından almaq olar.

Digər dilçilər kimi, H.Mirzəzadə də ənənəyə sadıq qalmış, nitq hissələrini əsas və köməkçi olaraq iki yerə bölmüşdür. Əsas nitq hissələrini müstəqil nitq hissələri adlandırmış, buraya isim. Sifət. Say. əvəzlər, feil və zərfi daxil etmişdir. İkinci qrupa daxil olanlar isə özlərini cümlədə müstəqil göstərə bilmədikləri, yalnız sözlər və cümlələr arasında əlaqə yaratmağa, danışanın fikrə münasibətini bildirməyə xidmət etdikləri üçün onları köməkçi nitq hissələri sırasına daxil etmişdir. Buraya isə qoşma, bağlayıcı, ədat və modal sözləri daxildir (6,35).

Bu təsnifatda da diqqət yetirərsək və müasir ədəbi dilimizdə işlənən nitq hissələri ilə müqayisə etsək görərik ki, nidalar bölgüdə kənar qalmışdır. Böyük dilçi alim prof. A.Qurbanovun nitq hissələrinin təsnifatına fərqli münasibəti olmuşdur. Alim nitq hissələrini iki böyük qrupa bölmüşdür: 1. Müəyyən; 2. Qeyri-müəyyən nitq hissələri (2, 236).

Müəyyən nitq hissələri deyərəkən A.Qurbanov təsnifatda artıq yeri dəqiqləşmiş olan nitq hissələrini nəzərdə tutmuş, onları da əsas və köməkçi olaraq qruplaşdırmışdır. Qeyr-müəyyən nitq hissələri dedikdə isə o, hələ dəqiq yeri bilinməyən söz qruplarını nəzərdə tutmuşdur. Buraya, əsasən, nidalar, uşaq sözləri, ritmik sözlər, xitablar və daxil edilmişdir:

Hər birimizə məlumdur ki, nidaları bəzi dilçilər müəyyən dövrlərdə gah köməkçi nitq hissəsi, gah xüsusi nitq hissəsi adlandırmış, onun yeri ilə bağlı dəqiq fikir söyləməmişlər. Alimlər öz fikirlərini belə əsaslandırmışlar ki, əsas nitq hissələrinin leksik mənası olmalıdırsa, nidalarda bu cəhət yoxdur. Köməkçi nitq hissəsi olmaq üçün isə nidaların qrammatik mənası olmalıdır ki, bu da nidalarda müşahidə edilmir. Belə olan təqdirdə, deməli, nidalar xüsusi qrup sözlərdir.

Bu cür tədqiqatlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, dilçilikdə hələ öz həllini gözləyən problemlər vardır. Ümid edirik ki, müstəqillik illərində bütün istiqamətlərdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycanda bütün elmi sahələr, o cümlədən də dilçilik sahəsində tədqiqatlar genişlənəcək, qarşıda duran problemlər öz həllini tapacaq. Problemlərin həlli istiqamətində, dilçiliyimizin və dilimizin inkişafı naminə hər birimiz çalışmalıyıq. Çünki bu, bir dövlət siyasətidir.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin 2013-cü il 10 aprel: “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi” haqqında sərəncamında da məhz bu məsələyə diqqət yetirmişdir/

Ədəbiyyat

1. Afat Qurbanov . Ümumi dilçilik. 1 cild. Bakı: Nurlan, 2004.- 748 s.
2. Afat Qurbanov . Ümumi dilçilik. 2cild. Bakı: Nurlan, 2004.- 532 s.
3. Ağamusa Axundov . Ümumi dilçilik: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006. 280 s.
4. Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı. 2015
5. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı. 2007
6. Hadı Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı. 1990

KÖNÜL XƏLİLZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

ORXON-YENİSEY ABİDƏLƏRİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Türkoloji araşdırmalar, Orxon-Yenisey abidələri, tədqiq istiqamətləri, aşkara çıxarılması, nəşri, dərslik və dərs vəsaitləri*

Orkhon-Yenisey monument's research directions

The first written monument of ancient turks' which is known world culture is Orkhon-Yenisey epitaph. In this article is analyzed the monument's research directions. The discovery and publication of the monument, phonetic, lexical and grammatical structure of the research, the study of Turkish languages and dialects in comparison with the monument at the research areas are identified in textbooks.

Keyword: *Turcology research, Orkhon-Yenisey monuments, research directions, the discovery, publication, manual and textbooks.*

Qədim türk tarixinin başlıca qaynaqlarından sayılan əski abidələr türklərin dünyagörüşü, hərbi-siyasi quruluşu, həyat tərzi, dini inancları, folkloru və eyni zamanda türk dilləri ailəsinə daxil olan müasir dillərin tarixi inkişaf mərhələləri, ictimai-fəlsəfi fikirlərini gözümüzün önündə canlandıran əvəzsiz xəzinədir. Qədim türklərin dünya mədəniyyətinə məlum olan ilk yazılı abidələri VI-VIII əsrlərdə Orxon və Yenisey çayları sahillərində tapılmış daş kitabələrdir. Bu kitabələri sadəcə qəbirüstü abidələr (epitafiyalar) hesab etmək onun tarixi dəyərini azaltmaq deməkdir. Orxon-Yenisey abidələri türkün keçmişini, tarixi şəxsiyyətlərini, qədim türk dövlət quruluşunu özündə əks etdirən dəyərli mənbədir.

M.Erginin Orxon-Yenisey kitabələri haqqındakı fikri bu abidələrin türk xalqının tarixindəki yerini bir daha təsdiq edir: “Türk adının, türk millətinin isminin keçdiyi ilk türkcə mətn... İlk türk tarixi... türk ədəbiyyatının ilk şah əsəri... türk milliyyətçiliyinin təməl kitabı... türk ordusunun quruluşunu ən az 1250 il öncəyə götürən vəsiqə. Türklüyün ən böyük iftixar vəsiqəsi olan əsər” [4, s. 31]. Akademik Tofiq Hacıyev “Orxon-Yenisey kitabələri: Janr xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində M.Erginin fikirlərinə əlavə olaraq qeyd edir: “Bu abidələr bütövlükdə türk dilinin qədimlik pasportudur. Əgər VI-VIII əsrlərdə qrammatik quruluşu bu kamillikdə, lüğəti bu zənginlikdə, fonetikasi bu səlislikdə - şəffaflıqdadırsa, deməli, bu dilin təşəkkülü tarixin daha məchul dərinliklərinə gedir; Dədə Qorqud dastanını çiyinə alan, onu dəniz fənəri kimi göstərən daş bünövrədir. Türkü onu dananların tənəsindən qurtaran Tanrı sənədidir; Türkün Tanrı və tanrıçılıq şəhadətidir”. [4, s. 31].

Orxon-Yenisey kitabələrinin tapılması XVII əsrin sonu - XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ümumiyyətlə, abidələrin tədqiqi prosesi müasir dövrdə də davam edir. Abidələrin indiyə kimi dörd istiqamətdə araşdırılmışdır:

1. Abidələrin aşkara çıxarılması və nəşri
2. Abidələrin dilinin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunun araşdırılması
3. Abidələrin müasir türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli öyrənilməsi
4. Abidələrin dərslik və dərs vəsaitləri səviyyəsində öyrənilməsi

Orxon-Yenisey kitabələrinin mövcudluğu haqqında ilk məlumatı Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzen 1692-ci ildə çapdan çıxardığı “Nord and Oost Tartarye” adlı əsərində vermişdir. Müəllif kitabında Verxoturye çayı sahilində qayalarda şəkillərin və naməlum hərfərlə yazıların olmasını qeyd edirdi. N.Vidzenin məlumatından bir qədər sonra Tobol boyarlarının birinin oğlu Semyon Remezov da bu abidələr haqqında xəbər verir. Həm N.Vidzen, həm də S.Remezov bu abidələrin varlığı haqqında öləri xəbər verir. Abidələrin elmi tədqiqata cəlb olunması isə XVIII əsrdən başlanır. Bu sahədə ilk addım Danimarka alimi Filipp İohann Tabbert Stralenberq və Daniel Qotlib Messerşmidtin adı ilə bağlıdır.

F.İ.Stralenberq 1730-cu ildə çap etdirdiyi “Avropa Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı əsərində qədim türk əlifbası ilə yazılmış bir neçə abidənin şəklini vermişdir. Stralenberqin qeyd etdiyinə görə Yenisey abidələrindən ilk tapılanı III Uybat abidəsidir və bu abidəni D.Messersmidt kəşf etmişdi. 1727-ci ildə D.Messersmidt səyahətini bitirib Peterburqa qayıdır və əldə etdiyi məlumatları Elmlər Akademiyasına təqdim edir. F.İ.Stralenberq isə bu abidələri bütün Avropaya tanımaq məqsədilə öz kitabında çap etdirir. Stralenberqin əsərində şəkli verilmiş abidələr bunlardır: Uybat çayının qolları Bey və Neney çayları arasında tapılmış abidə (III Uybat abidəsi); Yenisey çayının sol qolları Tes və Yerba çayları arasında daş heykəlin arxasına yazılmış Orxon-Yenisey ilə olan yazı; mis güzgü parçasındakı yazı.

Abidənin tədqiqinə maraq artdıqca abidənin milli mənsubiyyəti məsələsi ortaya çıxır. T.Bayer hesab edirdi ki, abidələr keltlərə məxsusdur. XIX əsrdə artıq bu məsələ ilə bağlı yeni fərziyyələr meydana çıxır. Q.Spaskinin “Sibirski vestnik” jurnalında “Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər” adlı məqaləsi çıxır. Məqaləyə rəy yazan Abel Remuzə rəydə qeyd edir ki, Asiya xalqlarında qəbirlər üstünə daş obelisklər qoymaq adəti varmış. Abidələrin yazısının run əlifbasına bənzəməsini A.Remuzə aldadıcı və zahiri əlamət adlandırır. O, qeyd edirdi ki, bu abidələr qədim türklərin yaşadıkları ərazidə yerləşir. Q.Spaski yazır ki, türklərin, ümumiyyətlə, tatarların qədim dövrdə Sibirin cənubunda yaşaması haqqında heç bir fikir yoxdur. Q.Spaski həmin abidələri kalmık qəbilələrinə aid edirdi. Bundan başqa X.Rommel Yenisey kitabələrini alman runları ilə müqayisə edib belə fikir irəli sürürdü ki, bu abidələr ya skif, ya da yunan-qot mənşəlidir. 1859-cu ildə A.Şifner Yenisey abidələrinin yazıldığı əlifbanın damğalardan yaranması fikrini ortaya qoyur. Elə həmin ildə M.A.Kastrenin tapdığı daşların şəkilləri nəşr edilir. Orxon-Yenisey abidələrinə maraq bunnan sonra daha da artır. Xüsusən də Yenisey abidələrinin öyrənilməsində M.Yadrinsevin xidmətləri böyükdür. 1889-cu ildə Rus Coğrafiya cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi M.Yadrinsevin başçılığı altında Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya zamanı Koşo-Saydam abidələri olan Kül Tigin və Bilgə xaqan (Mogilyan) abidələri tapılır. M.Yadrinsev Kül Tigin haqqında yazır: “Qeyri adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi səhifələr mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz sirli run yazısından ibarətdir. Səhifələrin yanlarında və obeliskin arxasındakı “səhifədə” kitay (kidan) heroqlifləri vardır. Əgər bu yazılar Çin dilindədirsə onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin” [7,s. 9].

Orxon-Yenisey abidələrinin sirrinin açılmasında, tədqiqində və nəşrində V.Tomsen və V.Radlovun xidmətləri böyükdür. V.Tomsen bu abidələrin araşdırılmasına 1892-ci ildən başlamış və 35 il ardıcıl olaraq abidələr üzərində işləmişdir. Tomsen araşdırmalarını fin atlasındakı birinci və ikinci abidələrin mətnləri üzərində aparırdı. İlk olaraq abidədə sətirlərin çincə mətnlərdəki kimi yuxarıdan aşağıya, sətir sıralarının isə sağdan-sola düzüldüyünü, 38 işarədən ibarət əlifbasının olduğunu müəyyənləşdirir. V.Tomsen 1893-cü ildə nəşr olunmuş “İlk məlumat”nda yazırdı: “İlk iş olaraq saitlər üçün xüsusi işarə olub-olmadığını araşdırdım və uğura çox asan nail oldum”[3,s. 7]. V.Tomsen ilk olaraq *tenri, türk, kül, tigin* sözlərini oxuyur. 1893-cü il 25 noyabrda Tomsen bir saat içində əlifbanı tamamilə oxuyur. Artıq bu zaman abidələrin türklərə məxsus olduğu aydınlaşır. Bununla da Avropa və Rusiyanın iddialarına son qoyulur. Çünki abidələrin türklərə məxsus olması o demək idi ki, “Avropanın əksər xalqlarından da əvvəl köçəri türklərin əlifbası varmış”[5,s. 21]. Beləliklə, Avropa alimi V.Tomsen türkün ən qədim dövrlərə uzanan tarixini bir daha sübut etmiş oldu. Bu vaxta qədər V.V.Radlov da abidəyə məxsus 20-yə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsen noyabrın 29-da V.Radlova məktub yazır və abidələrin açılışı haqqında məlumat verir. Bundan sonra V.Radlov Kül Tigin şərafinə qoyulmuş abidəni tərcümə etməyə nail olur. 1895-ci ildə V.Radlov Monqolustandakı abidələri, Yenisey abidələrini və Orxon abidələrinin tərcüməsini çap etdirir. 1896-cı ildə V.Tomsenin “Açılmış Orxon kitabələri” adlı əsəri nəşr olunur. Əsərin birinci hissəsi “Əlifba” adlanır və burada Orxon-Yenisey abidələrində işlənən sait və samitlər, samitlərin söz əvvəlində yazılmaması, sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin qoşa nöqtə ilə bir birindən ayrılması kimi məsələlər qeyd olunmuşdur. Bundan başqa abidələrin yazısının arami mənşəli olması da bu hissədə əks olunmuşdur. İkinci hissə də isə abidələrin mətnlərinin transkripsiyası, fransızcaya tərcüməsi, izahlar, türk sözləri və qrammatika üçün indeks verilmişdir. Bu abidələr içərisində ən böyük hesab edilən Bilgə xaqan abidəsini N.M.Yadrinsev, Tonyukuk abidəsini isə 1897-ci ildə D.A.Klements kəşf etmişdir.

Avropa və Rusiya tədqiqatçılarının Orxon-Yenisey abidələrini araşdırması prosesi XX əsrdə də davam etmişdir. Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatçılarla yanaşı A.N.Samoyloviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, Q.Ksenofontov, İ.A.Batmanov, C.Klouson, M.Rəsənen, S.Q.Klyaştorı, D.M.Nasilov və başqa tədqiqatçılar bu abidələri araşdırmışdır. S.Y.Malov və P.M.Melioranski Orxon-Yenisey abidələrini rus dilinə tərcümə etmişdir. V.V.Bartold, İ.Makvart abidələri tarixi, Q.Aydarov, A.Maxmutov və A.N.Kononov isə dilçilik baxımından tədqiq etmişlər.

Artıq XX əsrdən başlayaraq abidələrin araşdırılmasında türk tədqiqatçıları da fəallaşır. 1924-cü ildə Nəci b Asimin ərəb əlifbası ilə yazdığı “Orhon abidələri” və H.N.Orkunun 30-cu illərdə çap etdirdiyi 4 cildlik

“Eski türk yazıtları” adlı əsərləri türklərin bu sahədəki ilk addımlarıdır. Daha sonrakı illərdə Ali Öztürkün “Ötüken Türk kitabeləri” (1973), Muhammed Erginin “Orhun abidələri” (1975), Talat Tekinin “Orhon yazıtları” (1988) əsərləri nəşr olunur.

Həm Avropa və Rusiya, həm də Türk xalqlarında abidələrin tarixi ilə yanaşı eyni zamanda onun fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə bağlı xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. Bu sahədə V.Radlov, Q.Vamberi, P.M.Melioranski, V.Banq, İ.A.Batmanov, V.M.Nasilov, Ç.Cumaqulov, M.R.Fedetov, A.Esenqulov, T.Təkin, A.Məhərrəmov və s. tədqiqatlar aparmışdır.

1897-ci ildə V.Radlovun “Die Altürkische Inschriften der Monqolei. Neue Folge” adlı əsəri çap olunur. Əsərdə Orxon-Yenisey abidələrinin fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılır. Daha sonra Q.Vamberinin “Noten zu den Altürkischen inschriften der Monqolei. Und Sibiren” (1898) və V.Banqın “Turcica” əsərlər yazılır. “Turcica” əsərində ayrı-ayrı sözlərin və cümlələrin izahı verilmişdir. A.fon.Qaben “Altürkische Grammatik” kitabını 1941, 1950, 1974-cü illərdə üç dəfə nəşr etdirmişdir. İ.A.Batmanov “Язык енисейских памятников древнетюркской письменности” (1959), “Современная и древняя енисейка”(1962) əsərlərində abidələrin dilini tədqiq edib. Türk xalqlarında isə C.Cumaqulovun «Эпиграфика Киргизии»(1963), A.Esenqulovun “Qədim türk yazısında sözyaratma” (1976), M.Axmetovun “Orxon-Yenisey abidələrinin dilində feil”(1978), Q.Aydarovun “Язык орхонского памятника Бильге кагана” (1966) , “Orxon abidələrinin dili” (1990), T.Təkinin “Orxon türkcəsinin qrammatikası”(1968) adlı əsərləri Orxon-Yenisey abidələrinin dilindən bəhs edir.

Azərbaycanda abidələrin dilinin araşdırılmasına XX əsrin 60-cı illərindən başlanmışdır. 1976-cı ildə Əliş Şükürlü və Abbasqulu Məhərrəmovun birlikdə tərtib etdikləri “Qədim türk yazılı abidələrinin dili” adlı əsər nəşr olunur. Ə.Şükürlü 1993-cü ildə əsərin təkmilləşdirilmiş variantını çap etdirir. Bundan əlavə Y.Məmmədov “Orxon-Yenisey abidələrində adlar (isim, sifət, say, əvəzlik)” (1979/1981), Y.Məmmədov, Ə.Rəcəbli “Orxon-Yenisey abidələri” (1993), Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin morfoloqiyası” (2002), “Göytürk dilinin leksikası” (2004), “Qədim türk yazısı abidələri” (4 cild), A.Məmmədov “Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə (Qədim türk abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili)” (2015) və başqa tədqiqat işləri işıq üzünə görünür. Abidələrin tədqiqi və dili ilə bağlı bir sıra məqalə və dissertasiyalar da yazılmışdır. A.Əlizadənin “Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində kəmiyyət kateqoriyası” (1963), M.Qıpçağın “Türk say sistemi” (1996), “Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi” (2000), Tofiq Hacıyevin “Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri” (2004), Elbrus Əzizovun “Vilhelm Tomsen və qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsi”, Y.Əliyev “Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri” (2009) adlı məqalələr və S.Əliyeva “Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər” dissertasiyası (2003) müasir dövrdə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsində xüsusi yer tutur.

Abidələrin dilinin türk dilləri və dialekt faktları ilə müqayisəli araşdırılması prosesi də müasir dövrdə geniş vüsət almışdır. “Orxon-Yenisey abidələrinin dilində müxtəlif tayfaların təmərküzləşməsi ilə əlaqədar vahid dil standartı ilə yanaşı, dialekt faktları da müşahidə edilir. Qədim türk dili üçün dialektfövrü oğuz-uyğur-qıpçaq xüsusiyyətlərinin aparıcılığı xarakterikdir” [5,s. 240-241]. Hazırda Respublikamızda da türkoloji araşdırmalar qədim türk yazılı abidələri ilə müqayisəli şəkildə aparılır. Ə.Ağayev “Azərbaycan dili dialekt və şivələrində işlənən bir neçə arxaik söz haqqında”, Q.A.Abdullayeva “50-ci illər ədəbi nəslinin dilində leksik arxaizmlər”, C.Cəfərov “Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı”, Y.Əliyev “Qədim türk (runik) yazılı abidələrinin dili dialektfövrü (ədəbi) hadisə kimi”, “Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri”, M.Məmmədov “Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri”, Türkiyədə Əhməd Cavad Əmrə “Əski Türk yazısının mənşəyi”, “Türk ləhcələrinin müqayisəli qrammatikası” və s. tədqiqat işlərində abidələrin dili müasir türk dilləri və dialektlərlə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra abidələrin tədqiqi və tədrisi ilə bağlı işlər intensivləşmişdir. Ali məktəblərdə bakalavr və magistr pillələrində Orxon-Yenisey abidələri ilə bağlı “Qədim türk dili” və “Qədim türk yazılı abidələri” fənnləri tədris olunmağa başlamış, G.Vəliyevanın “Qədim Türk dili”, Q.Abdullayevanın “Kültigin abidəsi” adlı dərslik və dərs vəsaitləri çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər. NDA, Bakı, 2003, 138 səh.
2. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 280 səh.
3. Əzizov E. Vilhelm Tomsen və qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsi. Bakı Universitetinin xəbərləri, 2013, №2, 11s.
4. Hacıyev T.İ. Orxon-Yenisey kitabələri: Janr xüsusiyyətləri // *Dədə Qorqud* (elmi-ədəbi toplu) -2004, № 1, s 29-47.
5. Məmmədov A. Tarixi yaddaş milli dil güzgüsündə. Qədim türk yazılı abidələrinin leksikası və Azərbaycan dili. Bakı: ADMİU-nun nəşriyyatı, 2015, 292 səh.

6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2006, 648 səh.
7. Rəcəbli Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 160 səh.
8. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 səh.
9. Vəliyeva G. Qədim türk dili. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 112 səh.

İBRAHİM KURT

Azərbaycan, Kafkas Üniversitesi

**KARACAOĞLAN'IN ŞİİRLERİ'NDE GEÇEN ARAPÇA VE FARŞÇA KELİMELERİN
AZERBAJYCAN TÜRKÇESİ'NDE KULLANIM ŞEKİLLERİ
(üç şiiri esasında)**

Anahtar kelimeler: *Karacaoğlan, Arapça, Farsça, Azərbaycan Türkçesi*

**The Usage Of Arabic And Persian Words in Azerbaijan Language That Karacaoğlan Used in His
Poetry(Three Poetry Basis)**

The input of Arabic and Persian words to our language begins in 10th century. The acceptance of Islam is the greatest reason for this input. The aruz meter alone has resorted to other poets in order to use Arabic and Persian words. Karacaoğlan is the most important representative of the 17th century in Turkish literature. When Karacaoğlan's language is compared with Azerbaijan language it is seen that Karacaoğlan protects the language. By using three Karacaoğlan poems, the usage of Arabic and Persian words is shown in the article.

Keywords: *Karacaoğlan, Arabic, Persian, Azerbaijan Language*

Azərbaycan Türkçesi, Şimal Azərbaycan bölgəsində və İran'da meskun olan Azərbaycanlıların, Cənubi Azərbaycan, konuştukları Oğuz lehçesinin adıdır. Azərbaycan Cumhuriyeti, Batı Asya ile Doğu Avrupa'nın kəsişim noktası olan Kafkasya'da yer almaktadır. Hazar Denizinin kıyısında yer alan bu topraklar, Rusya, Gürcistan, İran ve Ermenistan ile sınırdır. Son sayıma göre Azərbaycan Cumhuriyeti'nin nüfusu toplam 9.611.700'dür. Resmi ana dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan edebi dili eski çağlardan günümüze gelen zengin bir yapıya sahiptir. Tefik Hacıyev, yazmış olduğu “Azərbaycan Edebi Dilinin Tarihi” eserinde Azərbaycan dili hakkında şu şekilde bilgi vermektedir: «Azərbaycan dili» adı ilk defa XI asırda Hatib Tebrizi ile alakalı malumatta bahsedilir. Hatib mescidde Ebu'l Ala el Maarri'den ders alırken Tebrizli hemşerisi ile karşılaşır ve hocasının rızası ile dersten ayrılarak onunla sohbet eder: «Ayağa kalktım ve Azəri dilində onunla hayli sohbet edip benim dikkatimi çeken hər şeyi ondan sordum. Öyle ki, geri gelip Ebu'l Ala el Maarri'nin yanında oturdum, bana sordu: Bu hangi dil idi? Dedim: Bu, Azrebican ahalisinin dilidir» Azərbaycan adının tarihte nasıl ve ne zaman kullanılmıştır sorusu bu şekilde izah edilmektedir. Azərbaycan adının etimolojik yapıdan incelediğimiz zaman şu şekilde ifade edebiliriz: **Az – er – bay- can** şeklindedir. Azərbaycan toponimi **az** (Türk tayfası) – **er**(yiğitlik anlamındaki söz) – **bay**(-er-in manasını güçlendirir) – **can** (qan- mekan anlayışını bildiren morfem) şeklindedir. [1]

Muharrem Ergin'in Azərbaycan Türkçesi hakkındaki görüşleri şu şekildedir: “ Batı Türkçesinin içinde zamanla iki daire meydana gelmiştir. Bunlardan biri Azeri ve Doğu Anadolu sahasını içine alan doğu Oğuzcası, diğeri Osmanlı sahasını içine batı Oğuzcasıdır. Doğu ve Batı Oğuzcaları arasında ilk asırlarda çok küçük saha farkları mevcut olmamıştır, bu saha farkları yavaş yavaş genişleyerek ancak 17. asırdan sonra doğu ve batı Oğuzca dairelerini meydana getirmiştir. Azeri ve Osmanlı Türkçeleri ancak tek bir yazı dilinin kardeş iki dairesi sayılabilirler. Azeri ve Osmanlı Türkçeleri arasında, daha çok şivede kalan bu ayrılığın sebeplerini Doğu Oğuzcasına, Oğuz dışı Türk şivelerinin, bilhassa zaman zaman kuzeyden gelen Kıpçak unsurlarının yaptığı tesir ile İlhanlılardan kalan bazı Moğol asıllı kelimeler bırakmıştır. [3]

Aşık edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Karacaoğlan, yaşamış olduğu dönemin dilini ve kültürel öğelerini çok güzel bir şekilde yansıtmayı başarmıştır. Karacaoğlan, şiirlerini halk diliyle yazmıştır. Kullanmış olduğu kelimelerin bazıları Türkiye Türkçesinin edebi dilinde kullanılmazken Azərbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanımı devam etmektedir. Karacaoğlan ile alakalı bir diğer mesele ise farklı dönemlerde yaşamış Karacaoğlanların olmasıdır. Bu problemde şahısların birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Karacaoğlan'ın hayatı hakkında farklı düşüncelerin oluşmasına neden olsa da, bu düşünceler Karacaoğlan'ın hayatının aydınlatılmasında bizlere yardımcı olmuştur. Karacaoğlan'ın hayatı hakkında mevcut olan düşünceler şu şekildedir:

Bu düşünceler neticesinde 15,16,17 ve 19. yüzyıllarda yaşamış Kar'Oğlan, Karaoğlan ve Karaca Oğlan'ların yaşadığını kabul etmişlerdir. Araştırmacılardan Ahmet Kutsi Tecer, Karaca Oğlan'ın 16. yüzyılın başlarında yaşadığını, hatta bu hususta 15. yüzyılın ortalarına kadar inebileceği fikrindedir. Ahmet Kutsi Tecer'in ikinci bulup yayınladığı belge ise, 16. yüzyıla ait yazma mecmuada rastladığı Karaca Oğlan mahlaslı şiiirdir. Ali Rıza Yalçın'ın Cenupta Türkmen Oymakları adlı eserinde 17. yüzyıl olarak belirtilmiştir. Sadettin Nüzhet Ergun, önceleri Karaca Oğlan'ın 16. yüzyılda yaşamış olduğunu, Fuat Köprülü'ye karşı müdafaa etmiştir. Ancak son çalışmalarında S.N. Ergun'un da Fuat Köprülü'nün fikrini kabul ettiği görülmektedir. [6]

Karacaoğlan'ın dili yaşamış olduğu dönemi açıklaması bakımından çok önemlidir; çünkü şair, şiirlerinde kullanmış olduğu Arapça ve Farsça tamlamaların esas sebebi saray çevresinde duyduğu kelimelerden kaynaklanmaktadır. Saim Sakaoğlu Karacaoğlan'ın Türkçesi hakkında şunları söylemektedir: "Bir çamın gölgesinde sessizce çağlayan bir pınar gibi duru ve tatlı Türkçesiyle bizlere seslenen Karacaoğlan'ın, mısra bahçesine girdiğimiz kelimelerdir, Türkçe tamlamalardır, benzetmelerdir, Türkçe deyim ve atasözleridir. Kısaca bunlar, Çukurova insanının Türkçesidir. [8]

Saim Sakaoğlu, Karacaoğlan'ın mahalli söyleyişleri kullanmadaki başarısını da şu şekilde ifade etmektedir: "Karacaoğlan'ın mahalli söyleyişleri o kadar canlı, o kadar sade ve o kadar güzel ki, onun bu tür söyleyişlerini her hanesinde, her mısrasında yakalamak mümkündür. Türkçeyi kullanmak için zaman çemberine sıkışıp kalan her saz şairi gibi, o da bu çemberi kırmış, Türkçemizin peşine takılıvermiştir. [8]

Türk dilinin tarihi seyrine baktığımız zaman genel anlamda Eski, Orta ve Yeni dönemlere ayrılır. Arapça ve Farsça kelimelerin dilimize Orta Türkçe döneminde geçtiği bilinmektedir. Dilimize bu kelimelerin geçmesindeki en büyük vesile İslamiyet'in kabulüdür. Başka bir etken ise şairlerin şiirlerini kaleme alırken aruz ölçüsünü hatasız kullanma isteği nedeniyle Arapça ve Farsça kelimeleri tercih etmişlerdir. Dilimize giren Arapça ve Farsça kelimelerin Türk lehçelerinde kullanım şekillerinde farklılıklar mevcuttur. Türkiye Türkçesinin halk dilini kullanan Karacaoğlan'ın şiirlerinde mevcut olan Arapça ve Farsça kelimeleri ile Azerbaycan Türkçesinde kullanım şekilleri karşılaştırılmıştır. Karacaoğlan'ın üç şiirinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde kullanım şekilleri şu şekildedir: ¹

Ala gözlü benli dilber
Sen d'olasın benim gibi
Zülfün dökük boynun bükük
Sen d'olasın benim gibi [4, p. 431]

Dilber - *i.* (Fars. *dil* "gönül" ve *ber* "alan, götüren" ile *dil-ber*) Gönül kendine çeken, güzel. Farsçadan dilimize geçen dilber kelimesi Azerbaycan Türkçesinde **dilbər** şeklinde kullanılmaktadır: Gözəl, sevgili, canan anlamlarında kullanılmıştır. Zeynal özünü yalnız dilbər bir qadının ağışında əyləndirə biləcəyini iddia edirdi. S.Hüseyn. [5, p. 629]

Zülf - *i.* (Fars. *zulf*) Yüzün iki tarafından sarkan saç lülesi. Farsçadan dilimize geçen bu kelime Azerbaycan Türkçesinde aynı şekilde, **zülfi**, kullanılmaktadır. Saç(xüsusilə üzün iki tərəfində sallanan tellər). Xalın qaradı, zülf qara; Bir ağ gün görər mi olan mübtela sana?S.Ə.Şirvani [5, p. 692]

Bahçanda güller bitmesin
Dalında bülbül ötməsin
Kapından cerrah gitmesin
Sen d'olasın benim gibi [4, p. 431]

Bahça - *i.* (Fars. *bāğçe*'den) Çiçek, sebze veya meyve ağacı yetiştirilen toprak parçası. Farsçadan dilimize geçen bu kelime edebi dilimizde bahçe şeklinde kullanılmaktadır; ama Karacaoğlan'ın dilinde bahça şeklindedir. Azerbaycan Türkçesinde bu kelimenin kullanımı biraz daha farklıdır; çünkü Azerbaycan Türkçesinde Farsçadaki kullanım şekline çok yakındır. Bahçe kelimesi yerine **bağça** kullanılmaktadır. Şirin bağçada səndəl üstündə oturmuşdu. **İ. Əfəndiyev.** [5, p. 200]

Gül - *i.* (Fars. *gul*) Gül ağacının güzel kokulu, pek çok çeşidi bulunan çok makbul çiçeği. Azerbaycan Türkçesinde gül kelimesi Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde **gül** kelimesi hem çiçek anlamında, hem de Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline sahiptir. Ağaçlar gül açıb. Hər güllün, hər çiçəyin öz adı, öz sureti var.(S. Vurqun) [5, p. 302]

Bülbül - *i.* (Fars. *bulbul*) Çok güzel öten, sesinin güzelliğiyle meşhur küçük kuş. Azerbaycan Türkçesinde de **bülbül** şeklinde kullanılmaktadır. Uçur qonur ağaçlara bülbüllər; Əfşan-əfşan durmuş yaşıl sünbüllər.A. Səhhət [5, p. 370]

¹ Kullanılan kelimelerin anlamları Misalli Büyük Türkçe sözlükten yararlanılarak yazılmıştır.

Cerrah - *i.* (Ar. *cerh* “yaralamak”tan *cerrāh*) Uzmanlık alanı ameliyat yapmak olan hekim, operatör. Türkiye Türkçesinde mevcut olan kelime Azerbaycan Türkçesinde “**cərrah**” şeklinde yazılmaktadır. Bəhramı cərrah stoluna qoyanda həkim məni arxayın saldı. Mir Cəlal [5, p. 406]

Gül yerine diken bitsin
Kuş yerine baykuş ötsün
Gözün yaşı sele gitsin
Sen d'olasın benim gibi [4, p. 431]

Gül - *i.* (Fars. *gul*) Gül ağacının güzel kokulu, pek çok çeşidi bulunan çok makbul çiçeği. Azerbaycan Türkçesinde gül kelimesi Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde **gül** kelimesi hem çiçek anlamında, hem de Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline sahiptir. Ağaçlar gül açtıb. Hər gülün, hər çiçəyin öz adı, öz sureti var.(S. Vurqun) [5, p. 302]

Sel - *i.* (Fars. *sil* < Ar. *seyl*) Sürekli yağmur, karların süratle erimesi, akarsuların taşması vb. sebeplerle meydana gelen ve önüne geleni alıp götürecektir şiddette akan su, su taşkını, taşkın, seylâb. Türkiye Türkçesinde sel şeklinde kullanılan kelime Azerbaycan Türkçesinde de **sel** şeklinde kullanılmaktadır. Haray çəkib gəlir bahar; Daşır sellər, aşır sular.R.Rıza [5, p. 56]

Karac'Oğlan der merd gibi
Yanar yüreğim od gibi
Bir ok yemiş bozkurd gibi
Sen d'olasın benim gibi [4, p. 431]

Merd - *sif. ve i.* (Fars. *merd*) Yiğit, cesur (kimse), bahadır, kahraman, şecî. Karacaoğlan'ın dilinde merd şeklinde kullanılan kelime Türkiye Türkçesinin edebi dilinde mert şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde ise **mərd** şeklinde kullanılmaktadır. Çarpışmaq üçün lazım ikən mərdə cəsaret; Bilməm neçin olmuş sana qalib əsəbiyyət. H. Cavid [5, p. 344]

Sultan Süleyman'a kalmayan dünya
Bu dağlar yerinden ayrılır bir gün
Nice bin senedir çürüyen canlar
Hakk'ın emri ile dirilir bir gün [4, p. 562]

Sultan - *i.* (Ar. *sultān*) Hükümdar. Türkiye Türkçesinde sultan şeklinde kullanılan kelime Azerbaycan Türkçesinde **soltan** şeklinde kullanılmaktadır. Hər kimin ki, mövla olur köməyi; Nə işi var soltan ilə, xan ilə. M. V. Vidadi [5, p. 135]

Dünya - *i.* (Ar. *dunuvv* > *ednā* “en yakın”ın müennes şekli *dunyā*). Türkiye Türkçesinde kullanılan dünya kelimesi Azerbaycan Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Bivəfa dünyada, dəhri-fənada; Fələk məni yetirmədi murada. M.V.Vidadi [5, pp. 716-717]

Sene - *i.* (Ar. *sene*) Yıl. Sene kelimesi Azerbaycan Türkçesinde **sənə** şeklinde yazılmaktadır. Aynı manada kullanılmaktadır. Bir gəcəlik mətləbin bin sənə məbədi var. M.Ə. Sabir(83-4) [5, p. 83]

Can - *i.* (Fars. *cān*) İnsan ve hayvanların yaşamasını sağlayan ve ölümlə bedenden ayrılan madde dışı varlık, ruh. Türkiye Türkçesinde kullanılan bu kelime Azerbaycan Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Könül həsrət, can müntəzir, göz yolda; Ömr azaldı, vədə keçdi san ilə. M.V.Vidadi [5, p. 382]

Ne güzel yapıdır Cennet yapısı
Çok aradım bulamadım kapısı
Benim korktucağım Sırat Köprüsü
Cehennem üstüne kurulur bir gün [4, p. 562]

Cennet - *i.* (Ar. *cennet* “bahçe”) İmanlı ve iyi kimselerin ölümden sonra Allah tarafından mükâfat olarak konulacakları ve içinde ebediyen yaşayacakları, her türlü tasavvurun üstünde güzellik ve nîmetlerle dolu yer. Türkiye Türkçesinde cennet şeklinde yazılan kelime Azerbaycan Türkçesinde **cənnət** şeklinde yazılmaktadır. Deyirler ki, qış fəslində cənnətin qapıları Muğana tərəf açılır.. M.İbrahimov (404-405-1)

Cehennem - *i.* (Ar. *cehennem* < İbr.) Günahkârların öldükten sonra âhirette azap görecekleri, cezalarını çekecekleri yer, tamu. Azerbaycan Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Naqah hayalıma cəhənnəm düşdü. Ə.Haqverdiyev [5, p. 399] Azerbaycan Türkçesinde cehennem kelimesiyle oluşturulmuş deyim de mevcuttur. Şu şekilde kullanılmaktadır: “Cəhənnəm ol” deyimini “çık git”, “Argoda ise defol” şeklindedir., anlamında kullanılmaktadır.

Karşiki dağlar da karlı dağ olsa
Çevre yanı mor sümbüllü bağ olsa
Ağa olsa paşa olsa bağ olsa
Yakasız gömleğe sarılır bir gün [4, p. 562]

Sümbül - *i.* (Fars. *sunbul*) Zambakgillerden, ilkbaharda basit salkım şeklinde, daha çok açık mor renkli, keskin ve güzel kokulu çiçekler açan soğanlı ve otsu süs bitkisi. Bu kelime Azerbyacan Türkçesinde

sünbül şeklinde yazılmaktadır. Süsəndən, sünböldən, lalə, nərgizdən; Siyah təllərinə düz, qadan alım! Aşiq Ələsgər [5, p. 169]

Bağ - *i.* (Fars. *bāg*) **1.** Üzüm kütükleri dikili olan ve üzüm yetişdirilen yer: **2.** Bahçe, yeşillik, ağaçlık ve çiçeklik yer, bostan. Türkiye Türkçesinde kullanılan bağ kelimesi, Azərbaycan Türkçesinde de aynı manada kullanılmaktadır. Ama iki kelime arasındaki esas fark şudur: Türkiye Türkçesinde bağ kelimesinin akla gelen ilk manası üzüm yetişdirilen yer olmasıdır; ama Azərbaycan Türkçesinde ise bu kelime meyve ağaçları ekilmiş yer anlamında kullanılmaktadır. Meyvə bağı, alma bağı, bağ salmaq. [5, p. 199]

Bu dünyada adam oğluyum dersin
Helali haramı durmayıp yersin
Yeme el malını er geç verirsin
İğneden ipliğe sorulur bir gün [4, p. 562]

Dünya - *i.* (Ar. *dunuvv* > *ednā* “en yakın”ın müennes şekli *dunyā*). Türkiye Türkçesinde kullanılan dünya kelimesi Azərbaycan Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Bivəfa dünyada, dəhri-fənada; Fələk məni yetirmədi murada. M.V.Vidadi [5, pp. 716-717]

Helal - *sıf. ve i.* (Ar. *halāl*) Dînin yasaklamadığı. Türkiye Türkçesinde helal şeklinde kullanılan kelime Azərbaycan Türkçesinde **halal** şeklinde kullanılmaktadır. Əsmər yenə şəriətin hökmüncə (Mədmədbağırın) halal arvadı olub qalırdı. S.Hüseyn [5, p. 324]

Haram - *sıf. ve i.* (Ar. *harām*) Dînin kesin bir delille yasakladığı, işlenmesi azâbı, inkâr edilmesi küfrü gerektiren. Türkiye Türkçesinde kullanılan haram kelimesi, Azərbaycan Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaktadır. Haram mal bərəkət tutmaz. (Ata sözü) [5, p. 330]

Gökte yıldızların önü Terazi
Ülker ile aşar gider birazı
Yarın mahşərdə de sorarlar bizi
Hak mizan terazi kurulur bir gün [4, p. 562]

Terazi - *i.* (Fars. *terāzū*’dan) Bir kolun iki ucuna asılı iki kefedən meydana gələn tartı âleti. Terazi kelimesi Azərbaycan Türkçesinde **tərəzi** şeklinde kullanılmaktadır. Tərəzi başında duran kolxozçu tez-tez pambıq kisələrini çəkir, rəqəmləri ucadan deyir, briqada başçısı da dəftərçəsinə qeyd edirdi. T.S.Simurq. [5, p. 321]

Mahşer - *i.* (Ar. *haşr* “haşrolmaq”tan *maşşer*) Âhiret hayâtında bütün insanların, dünyâda yaptıklarının hesabını Allah huzûrunda vermək üzere tekrar dirilip toplanacakları yer. Azərbaycan Türkçesinde **maşşer** kelimesi **məşşər** şeklinde kullanılmaktadır. Vaqifəm, hicrandır mənim məşşərim; Gecə-gündüz canan olmuş əzbərim. M.P.Vaqif [5, p. 326]

Hak - *i.* (Ar. *hakq*) Doğru, gerçek. Türkiye Türkçesinde hak şeklinde kullanılan kelime Azərbaycan Türkçesinde **haqq** şeklinde kullanılmaktadır. Nahaq söz od vurur qəlbə, fəqət haqq söz keçər daşdan.S.Vurğun [5, p. 320]

Mizan - *i.* (Ar. *vezn* “tartmaq, ölçmək”ten *mizān*) Tartı, ölçü âleti, terâzi. Mizan kelimesi Azərbaycan Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır. Hər nə çəksən, çək, bərader, çəkmə düz mizanını; Çəkmə sən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını. M.Ə.Sabir [5, p. 380]

Karac’Oğlan der ki konup göçərsin
Ecel şərbətini bir gün içərsin
Sen Sırat Köprüsü’n bir gün geçərsin
Amelin elinə verilir bir gün [4, p. 562]

Ecel - *i.* (Ar. *ecel*) Her canlı için takdir edilmiş olan ölüm zamânı, ömrün son demi. Türkiye Türkçesinde ecel şeklinde kullanılan kelime, Azərbaycan Türkçesinde **əcəl** şeklinde kullanılmaktadır. Keçinin əcəli çatanda çobanın çomağına sürtünər.(Atalar sözü) [5, p. 56]

Şərbət - *i.* (Ar. *şurb* “içmək”ten *şərbət*) Meyve özü, su ve şekerle yapılan tatlı içecek. Şərbət kelimesi Azərbaycan Türkçesinde **şərbət** şeklinde kullanılmaktadır. Surahılar şərbət və şərablarla doldurulub, sərin bulaqlara qoyulmuş məzələr, xuruşlar boşqablara düzülüşdü. M. Rızaquluzadə. [5, pp. 212-213]

Amel - *i.* (Ar. ‘*amel*) Bir maksatla yapılan iş, eylem, fiil. Türkiye Türkçesinde amel şeklinde kullanılan kelime Azərbaycan Türkçesinde **əməl** şeklinde kullanılmaktadır. Onun sözü ilə əməli düz gəlmir. – (Cənnətəli ağa:) Onu bura çağır görüm, bu nə əməldir, mənim başıma gətirir. N. Vezirov. [5, p. 110]

Şol dergahtan dönsün yüzüm
Ölünce sevmezsem seni
Kan ağlasın iki gözüm
Ölünce sevmezsem seni [4, p. 454]

Dergah - *i.* (Fars. *der* “kapı” ve yer bildiren *-gāh* > *-geh* ekiyle *der-gāh* > *der-geh*) Tarikatlarda dervişlərin zikir ve ibadət etdikləri və içində tarikatın gerektirdiği biçimde yaşadıkları yer, tekke. Türkiye

Türkçesinde dergah şeklinde kullanılan kelime Azerbaycan Türkçesinde **dərgah/dərgəh** şeklinde kullanılmaktadır. (Xaqani:) Nizami! Lütf ilə soruşsan nəyəm? Sənin dərgahında aciz bəndəyəm. M.Rahim [5, p. 593]

Muradıma ermeyeyim
Hak didarın görmeyeyim
Gonca gülün dermeyeyim
Ölünce sevmezsem seni [4, p. 454]

Murad - *i.* (Ar. *irāde* “dilemek, istemek, seçmek”ten *murād*) Erişilmek istenen, olması, gerçekleşmesi arzu edilen şey, istek, dilek, amaç. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kullanılmaktadır. Bir gülən yox bu bu qayğılı dünyadə; Çoxlar nakam olub irməz murada. H.Cavid [5, p. 396]

Hak - *i.* (Ar. *hakk*) Doğru, gerçek. Arapçadan dilimize geçen bu kelime Türkiye Türkçesinde hak şeklinde kullanılırken Azerbaycan Türkçesinde Arapçada olduğu gibi **haqq** şeklinde kullanılmaktadır. Nahaq söz od vurar qəlbə, fəqət haqq söz keçər daşdan.S.Vurğun [5, p. 320]

Didar - *i.* (Fars. *didār*) Yüz, güzel yüz, çehre. Farsçadan dilimize geçen bu kelime hem Azerbaycan Türkçesinde, hem de Türkiye Türkçesinde aynı şekilde kullanılmaktadır. Doymaq olmaz didarından bir zaman; Tamaşası, qaşı-qabağı şirin. M.P.Vaqif [5, p. 618]

Gonca - *i.* (Fars. *günce* – *gonce*) Henüz açılmamış çiçek, tomurcuk. Farsçadan dilimize geçen gonca kelimesi Azerbaycan Türkçesinde **qönçə** şeklinde kullanılmaktadır. Ey qönçə ağızlı, bəni yandırdı hicrin dikəni; Gəl, gəl ki, sənsiz qönçə tək doldu içim qan, qandasən?Nəsimi [5, p. 195]

Gül - *i.* (Fars. *gul*) Gül ağacının güzel kokulu, pek çok çeşidi bulunan çok makbul çiçeği. Azerbaycan Türkçesinde gül kelimesi Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline farklıdır. Azerbaycan Türkçesinde **gül** kelimesi hem çiçek anlamında, hem de Türkiye Türkçesindeki kullanım şekline sahiptir. Ağaclar gül açib. Hər gülün, hər çiçəyin öz adı, öz sureti var.(S. Vurğun) [5, p. 302]

Sırrım aleme faş olsun
Bağrım da biten taş olsun
Gözlerim kanlı yaş olsun
Ölünce sevmezsem seni [4, p. 454]

Sırr - *i.* (Ar. *sırr*) Bilinmesi, duyulması, açığa vurulması istenmeyen, gizli tutulan şey. Azerbaycan Türkçesinde bu kelime **sırr** şeklinde kullanılmaktadır. Biz də deyirik ki,belə olsun ki,sırrımız bayıra çıxmasın. [5, p. 126]

Alem - *i.* (Ar. *‘ālem*) Yeryüzü, dünya. Alem kelimesi Azerbaycan Türkçesinde **aləm** şeklinde kullanılmaktadır. Qış günü qurtarmaqda idi, üfüqlərdən qatı bir qaranlıq aləmə yayılırdı. M. İbrahimov. [5, p. 96]

Karac’Oğlan olur mürde
Sen düşürdün beni derde
Muhtaç olayım namerde
Ölünce sevmezsem seni [4, p. 454]

Mürde - *sıf. ve i.* (Fars. *murden* “ölmek”ten *murde*) Ölü, ölmüş (kimse). Mürde kelimesi Azerbaycan Türkçesinde mürde kelimesi tercih edilmemiştir, bunun yerine **mürdeşir** biçiminde kullanılmaktadır. Mürdeşir kelimesinin anlamı ölü yıkayan demektir. Kelimenin kökü mürdedir; ama görüldüğü gibi mürde kelimesi kullanılmamaktadır, mürde yerine mürdeşir kelimesi tercih edilmiştir. [5, p. 425]

Dert - *i.* (Fars. *derd*) İnsana ızdırıp veren her türlü hal, sıkıntı, zorluk, üzüntü. Farsçadan dilimize geçen bu kelime, Azerbaycan Türkçesinde **dərd** şeklinde kullanılmaktadır. Dərdini dərd bilənə söylə. (Atalar sözü) [5, p. 489]

Muhtaç - *sıf.* (Ar. *ihtiyāc* “yoksul olmak”tan *muhtāc*) Bir şeye veya kimseye ihtiyacı olan, ihtiyaç duyan. Azerbaycan Türkçesinde muhtaç kelimesi möhtac şeklinde kullanılmaktadır. Biz möhtacları da görürük, sizi də. Mir Cəlal [5, p. 389]

Namert - *sıf. ve i.* (Fars. olumsuzluk bildiren *nā-* ve *merd* ile *nā-merd*) Sözüünün eri olmayan, insanlıktan mahrum, güvenilmeyen, korkak, alçak (kimse). Farsçadan dilimize geçen kelime namert kelimesi Azerbaycan Türkçesinde **namərd** şeklinde kullanılmaktadır. Gözəl eşqində könül yanar, sızlar; İnsaf, mərhəmət yox namərd fələkdə. H.Cavid [5, p. 455]

Karacaoğlan’ın üç şiirinde mevcut olan Arapça ve Farsça kelimelerin Azerbaycan Türkçesinde kullanım şekillerine baktığımız zaman çok ciddi bir farkın olmadığını görmekteyiz. Sadece kelimelerin yazılış şekillerinde farklılık göze çarpmaktadır. Bunun da en büyük etkeni Azerbaycan Türkçesinde olan bazı harflerin Türkiye Türkçesi olmamasından kaynaklanmaktadır. Bu harfler şu şekilde belirtilebilir: “ə\q\x\” seslerinin Azerbaycan Türkçesinde kullanım şekilleri ile Türkiye Türkçesindeki kullanım şekillerinin çok farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

1. T. Hacıyev, Azərbaycan Ədəbi Dilinin Tarixi, cilt 1, Bakı: Elm, 2012.
2. E. Əzizov, Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası, Bakı: Bakı Universiteti, 1999.
3. M. Ergin, Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak, 2004.
4. S. Sakaoğlu, *Karacaoğlan*, Ankara: Akçağ, 2012.
5. A. E. A. N. a. D. İnstitutu, Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, cilt 4, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
6. M. Cunbur, *Karacaoğlan*, İstanbul: Çağrı, 2008.
7. D. v. T. Y. K. Atatürk Kültür, Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.
8. S. Sakaoğlu, *Karacaoğlan'ın Türkçesi*, Türk Dili ve Edebiyatı, 1985, p. 96.
9. İ. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Mas Matbaacılık, 2011.

İBRAHİM KURT

Azerbaycan, Kafkas Üniversitesi

17. YÜZYIL AŞIK EDEBİYATI TEMSİLCİLERİNDEN ÇUKUROVALI KARACAOĞLAN ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Anahtar kelimeler: *Karacaoğlan, aşık edebiyatı, hece ölçüsü, halk dili(ağız)*

An Investigation On 17th Century Minstrel Literature Representative Karacaoğlan

Karacaoğlan is one of the most important representative of minstrel literature in 17th century. He was loved like Yunus Emre. By using syllabic meter he published the public language. He used both the language of the day he lived and beforehand. He reminded the words that are forgotten by literature. Some words that he used are forgotten by Turkish but are used in Azerbaijan Language. He used culture of public, beauty of nature, bravery, difficulties of living away from hometown, death and religion as topic.

Keywords: *Karacaoğlan, Minstrel Literature, syllabic meter, Public language.*

Aşık edebiyatının en önemli temsilcilerinden olan Karacaoğlan, yaşamış olduğu dönemin dilini ve kültürel öğelerini şiirlerinde yansıtmayı başarmıştır. Akıcı bir üsluba sahip olan şair, konuşma diliyle şiirlerini kaleme almıştır. Birden çok Karacaoğlan mahlaslı şairin mevcudluğu şahısların birbirine karıştırılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Karacaoğlan'ın hayatı hakkında farklı düşüncelerin oluşmasına neden olsa da, bu düşünceler Karacaoğlan'ın hayatının aydınlatılmasında bizlere yardımcı olmuştur. Karacaoğlan'ın hayatı hakkında mevcut olan düşünceler şu şekildedir:

Bu düşünceler neticesinde 15,16,17 ve 19. yüzyıllarda yaşamış Kar' Oğlan, Karaoğlan ve Karaca Oğlan'ların yaşadığını kabul etmişlerdir. Araştırmacılar Ahmet Kutsi Tecer, Karaca Oğlan'ın 16. yüzyılın başlarında yaşadığını, hatta bu hususta 15. yüzyılın ortalarına kadar inebileceği fikrindedir. Ahmet Kutsi Tecer'in ikinci bulup yayınladığı belge ise, 16. yüzyıla ait yazma mecmuada rastladığı Karaca Oğlan mahlaslı şiirdir. Ali Rıza Yalgın'ın Cenupta Türkmen Oymakları adlı eserinde 17. yüzyıl olarak belirtilmiştir. Sadettin Nüzhet Ergun, önceleri Karaca Oğlan'ın 16. yüzyılda yaşamış olduğunu, Fuat Köprülü'ye karşı müdafaa etmiştir. Ancak son çalışmalarında S.N. Ergun'un da Fuat Köprülü'nün fikrini kabul ettiği görülmektedir. [1]

Ali Rıza Yalgın'ın “ Cenupta Türkmen Oymakları” adlı eserinde yayımlanan şiirinde şu şekilde belirtilmiştir.

“Karac'Oğlan dendi ünüm duyuldu

Bin on beşte göbek adım koyuldu” [1, p. IX]

Yine aynı yazarın Tarsus gazetesinde neşrettiği:

“Bin on beşte beratçığım yazıldı

Seksen beşte belkemiğim bozuldu

Bin doksanda mezarımın başında

Döner baykuş, öter bülbül” [1, p. IX]

Yukarıdaki mısralardan anladığımız kadarıyla Karacaoğlan, hicri 1015, miladi ise 1606 tarihinde doğmuştur.

Karacaoğlan'ın nereli olduğu hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz; ama onun nereli olduğunu belirtmek maksadıyla yapılan çalışmalar neticesiyle bazı bilgilere sahibiz. Bu Karacaoğlan'ı belli bir yere mensup etmek için yeterli değildir. Araştırmacılar, Karacaoğlan'ın yaşamış olduğu yer hakkında şu

kanaatlere gelmiştir: Karacaoğlan'ın Mutlu, Ermenekli, Düziçili, Elbistanlı, Kahramanmaraşlı, Tarsuslu, Feke'nin Gökçeli köyünden, Kilis'in Musa Beyli ilçesinden olduğu hakkında bazı düşünceler mevcuttur; ama şuanda Karacaoğlan'ın Gökçeli köyünden olması daha ağır basmaktadır. Kozanoğulları Karacaoğlan'a kızar ve onu öldürmek isterler; ama Karacaoğlan memleketinden kaçıp Van'a gitmiştir. Karacaoğlan, Gökçeli'nin hasretiyle türküler söylemiştir. Buna delil olarak aşağıdaki iki dördlük gösterilmektedir.

Göğce idi benim yerim durağım.
Yanmaz idi yanar oldu yüreğim
Evvel yakın idim, şimdi ırağım.
Felek beni nazlı yardan ayırdı [2, p. 117]

Öbür türküde ise memleketinden haber beklemektedir:

Gökçe'den mi geldin ey seher yeli
Yârim hasret pınarında gezer mi
Solmuş derler gül yüzünün irengi
Doğru söyle dostum yine güzel mi [2, p. 117]

Karacaoğlan'ın Kozan Dağı civarındaki Bahçe ilçesinin Farsak köyünden olduğu fikri de en çok kabul edilen düşünceler arasındadır.

“Kozan Dağı'ndan neslimiz
Arı Türkmen'dir aslımız
Varsak durak yerimiz
Gurbetde yar eğler bizi” [1, p. XI]

Karacaoğlan'ın adı ise Hasan'dır. Yazmış olduğu şiirde şu şekilde belirtilmiştir:

“Karac'Oğlan Hasan adım
Güzellerde kaldı dadım” [1, p. XIII]

Ama W.Radloff'un derlemiş olduğu hikayede Karacaoğlan'ın adının Sımayıl olduğunu belirtmiştir. [2]

Ozanlık geleneğinin en önemli temsilcisi olan Karacaoğlan, halk kültürünü şiirlerinde mükemmel bir şekilde kullanmayı başarmış ve yaşadığı ortamı çok açık şekilde gözler önüne sermiştir. Şiirlerinde ele almış olduğu konuları gönlünün sesiyle yoğurmuş ve hissiyatını şiirlerine yansıtmayı başarmıştır. Aşk, gurbet, doğa, din vb. konuları şiirlerinde ele almıştır. Kullanmış olduğu kelimeleri halkın dilinden seçmiştir ve bu sebeple onun şiirlerinde ağız özellikleriyle karşılaşmaktayız. Edebi dilin özelliklerini değil, kendi yaşamış olduğu coğrafyanın dil özelliklerini yansıtmıştır. Bu özelliği Karacaoğlan'ın daha çok sevilmesini sağlamıştır.

Divan Edebiyatı'nın etkisinden uzak bir biçimde şiirlerini kaleme almıştır. Şiirlerindeki sade dil dikkati üzerine çekmektedir. Şiirlerinde kullanmış olduğu Farsça terkiplerin esas sebebi ise, bulunmuş olduğu saray çevresinden duyduğu kelimeleri kullanmış olmasıdır. Eğer, Divan edebiyatından etkilenmiş olsaydı hem aruz vezniyle şiirler kaleme alır, hem de edebi dilden istifade ederdi. Bunları Karacaoğlan'ın şiirlerinde görmemekteyiz. O, hece vezniyle yazmış olduğu koşma, varsağı, semai, destan ve türkülerle sadece Anadolu'da değil, Balkanlarda, Kırım ve Azerbaycan'da ünü duyulmuştur. Karacaoğlan, şiirlerinde yaşadığı yörenin yemeklerini, giyim kuşamlarını yansıtmıştır. Bizler onun şiirlerinde Anadolu halkının sadeliğini hissetmekteyiz. O, tabiata, hayata, insanlara, günlük olaylara farklı açıdan bakıp değerlendiren bir kişiliğe sahiptir. Şiirlerinde Türkçeyi çok güzel kullanma becerisi sergilemiştir. Hissettiği duyguları çok rahatlıkla kaleme almıştır. Karacaoğlan'ın dilinde halkın kullanmış olduğu kelimeler hayat bulmuştur. Şiirlerini okurken bizleri kendi iklimine çekerek yaşamış olduğu döneme sessizce sürükler.

Nihat Sami Banarlı, Karacaoğlan'ı şu şekilde ifade etmektedir: “Türk sazşairleri içinde halk dilinin ve halk zevkinin bütün inceliklerini kudretle terennüm ederek bu edebiyatın en sevilen şiirlerini söyleyen şair, Karaca Oğlan'dır” [3, p. 715] Kullanmış olduğu kelimeler konuşma dilinden seçilmiş ve ağız özellikleri ile yazılmıştır. Bu özellikler Karacaoğlan'ın daha çok sevilmesini sağlamıştır.

Karacaoğlan, şiirlerinde aşk konusuna daha çok üstünlük vermiştir. Her zaman sevdiği dilberlerin ateşinde yanmış ve onun yolunda çekmediği sıkıntı kalmamıştır. Onun şiirlerini okurken daima hüznü olduğunu hissederiz. Şiirlerini o kadar güzel kaleme almıştır ki, adeta hem kendisini, hem de bizleri yasa boğmuştur. Kelimeler bizlere Karacaoğlan'ın çekmiş olduğu sıkıntılara şahitlik ettiğini dile getirir. Aşağıdaki şiirde Karacaoğlan, bizlere yar sevgisi yüzünden çekmiş olduğu sıkıntıları anlatmaktadır:

Gece, gündüz dalyorum ben fikre;
Vallahi, sevdiğim del'olacağım.
Korkarım ki, nazlı yarin ucundan,
Adım altun iken pul olacağım. [1, p. 157/1]

Karacaoğlan'ın ifadelerinden anladığımız kadarıyla, o sevdiği yüzünden her daim fikre daldığını ve bu sebepten de deli olacağını belirtir. Bulunmuş olduğu yörede adı çok meşhur olmasına karşılık nazlı yarin

sebebinden değersizleşeceğini anlatmaktadır. Başka bir yerde ise şair, yar uğruna hayatta karşılaştığı güçlüklerden bahseder:

Felek çakmağını eyledi çengel,
Ben yare giderken bırakmaz engel,
Ölürsem sevdiğim üstüme sen gel,
Gözün yaşı ile yu, Leyla, Leyla! [1, p. 127/2]

Bu şiirde anlatıldığı gibi Karacaoğlan, feleğin her dem engellerle yare açılan yolları kapattığından yakınmaktadır. Ve bu yolda ölürse sadece yarının gelip göz yaşıyla bedenini yıkamasını istemektedir.

Karac'Oğlan der: Sınandım
İçtim meyi aşka kandım.
Her güzeli yar sandım,
Bir yaramı yüz ederler. [1, p. 366/4]

Karacaoğlan'ın şiirlerinde işlemiş olduğu konulardan biri de gurbet sıkıntısıdır. O, şiirlerinde gurbetteyken çekmiş olduğu sıkıntıları, sevgili hasretini vb. konuları işlemiştir. Şair, sadece kendini nazara vermemiştir. Genel olarak gurbette olan insanların sıkıntılarını dile getirmiştir.

Gittim gurbet il'e, geri gelinmez.
Kim ölüp de, kim kaldığı bilinmez.
Ölsem gurbet ilde, gözüm yumulmaz.
Anam, atam, bir ağlarım yok benim. [1, p. 219/3]

Karacaoğlan, gurbet ile düşeli ölümden korkmaktadır. Çünkü, öldüğünde arkasında ağlayacak hiç kimsenin olmayacağından endişe etmektedir. Ve bu diğer gurbette olanlar için de geçerlidir. Gurbete giden insanlar orada ölmek istemez. Ve bu sıkıntıyı çeken Karacaoğlan, gurbet illerinde yaşayan ve bu dertten yakınanların da düşüncelerini dile getirmiştir.

Diyar-ı gurbetin sonsuz mihneti,
Şu benim yarime göresim geldi.
Sabah seherinde secde ederken,
Irgalanan tellere göresim geldi. [1, p. 133/1]

Yukarıdaki dörtlükten anladığımız gibi gurbet yerinin mihnetiyle Karacaoğlan, yarini görmek ister, ama gurbet bir engeldir. Görmek istediği yarının sabah secde ederken saçı sallanmaya başlar ve şair o hazzı hissetmek ister; ama gurbet yol vermez. Karacaoğlan da bu dertten muzdaribtir.

Karacaoğlan'ın şiirlerinden yola çıkarak yöre halkının giymiş olduğu kıyafetleri öğrenmekteyiz. Karacaoğlan'ın şiirlerinde belirtmiş kıyafetlerin isimleri şu şekildedir.

“Altına al geyer, üstüne yekte;”
Al beni, sevdiğim, koynunda sakla
Kara kaş altında bir, iki, üç nokta
İra mıdır, ışın mıdır, dil mıdır? [1, p. 91/2]

Yukarıdaki dörtlüğün ilk mısrasında karşılaştığımız “al” ve “yekte” kelimeleriyle karşılaşmaktayız. Bu kelimeler vasıtasıyla o dönemdeki kıyafetler hakkında bilgi sahibi olmaktadır.¹

“Entari geyinmiş, firengiz rengi;”¹³¹.
Yanaklar kırmızı, elmas irengi;
Saçları topukla eyleyor cengi,
Bir hüma bakışlı, on dört yaşlının. [1, p. 131/3]

Bildiğimiz gibi köy yerlerinde bulunan bayanlar genellikle entari giyinmektedir. Aşına olduğumuz bu konuyla ilgili olarak Karacaoğlan, şiirinde bu elbisenin adını çekmektedir. Dörtlükte gördüğümüz gibi şair, on dört yaşında bir genç kızı tasvir ederken giymiş olduğu elbiseyi bizlere hatırlatmaktadır. İşte bu elbisenin adını firengiz renginde bir entari olarak belirtmektedir.²

“Ak savay geyinmiş boylu boyunca;”¹⁴⁴.
İliklemiş düğmesini geyince,
Sevdim ama, saramadım boyunca;
Onun için gönlüm yâre küskündür. [1, p. 144/4]

Karacaoğlan'ın şiirlerini okurken adına ilk olarak karşılaşacağımız giyecek adlarından birisi de “savay”dır. Şiirden anladığımız kadarıyla düğmeli bir giyecektir.³

“Telli mahramasını atmış başına;”

¹al: Kadınların başına bağladıkları yeşilli, kırmızılı ipek örtü. yekte: yelek türü kolsuz bir giyecek.

²entari: Tek parçalı kadın giyeceği, etek

³savay: İpekten dokunmuş bir Hint kumaşı.

Kudret kalemini çekmiş kaşına,
Bir güzel de düşemezse eşine,
Ah çektikçe yüreğinden kan gider. [1, p. 116/2]

Diğer giyecek adı ise mahramadır. Bu kelimeyi çoğumuz duymuşuzdur. Köylerde kadınların yazmasının üstüne örttükleri uzun bir örtüdür. Genellikle siyah renklidir.¹Gördüğümüz gibi Karacaoğlan'ın şiirlerinde güzellerin tasviri anlatılırken giydikleri kıyafetler de belirtilmiştir. Bu kıyafetlerden yola çıkarak, Karacaoğlan'ın şiirlerinde yöre halkında giyim kuşamı hakkında bilgi edinmekteyiz.

Karacaoğlan şiirlerinde tabiatın güzelliklerini ele alarak işlemiştir. Yaşamış olduğu yer itibariyle her zaman tabiatla iç içe olan şairin tabiatı konu edinmesi şiirlerine çok güzel bir hava katmıştır. Şair, tabiatı sadece tasvir etmekle kalmamış aynı zamanda sevgilisinde görmüş olduğu güzelliği tabiatın güzelliğiyle tasvir etmeye çalışmıştır. Aşağıdaki şiirlerinde bunu rahatlıkla görmekteyiz.

Kırmızı gülden rengini almışsın,
Güzellikte kemalini bulmuşsun,
Sallanı sallanı suya gelmişsin,
Güzel senin ziyaretin pınar mı? [1, p. 45/3]

Güller içinde en çok sevileni kırmızı güldür ve Karacaoğlan'da sevgilisinin renginin kırmızı gülden aldığı belirtmektedir. Aslında burada onu ne kadar çok sevdiğini de belirtir. Güzellik bakımından kemale ulaştığını, güzellik bakımından olgunlaştığını, söyler. Bizlere birşey daha hatırlatır. Eskiden kızlar pınarın başına su doldurmak için giderlerdi.

Lale, sümbül biter dağın başında;
Tutu, kumru öter dağın peşinde;
Ulu sular köpük atıp coşanda
Geçemem, artıyor figanım dağlar. [1, p. 110/3]

Karacaoğlan sevgilisinin güzelliğini tasvir ederken kullandığı kelimelerle düşüncemize şekil verir. Hurilerle atbaşı giden, melekleşmiş simaya sahip bir genç kızın şekli aklımızda canlanır.

Kaşların lam-elif, gözlerin ayın;
Esmâ'ya benzettim, misliğin teğın;
Sen bir dilbersin ki, melektir soyun;
Bakışın benzettim cerana dilber. [1, p. 61/3]

Bu dörtlükte Karacaoğlan, sevgilisinin kaşlarını lam elife benzetmiştir. Arap alfabesindeki lam-elif harfe baktığımız zaman bunu tam olarak idrak edemeyiz; ama Karacaoğlan'ın zengin hayal gücü sayesinde bizlere lam-elifin kaşa benzetilebileceğini belirtmiştir. Ve sevgilisinin bir dilber olduğunu aynı zamanda soyunun melekten geldiğini belirtmiştir. Meleklerin güzelliği hakkında hiç kimse bir şey söyleyemez; çünkü melekleri gören olmamıştır. Karacaoğlan sevgilisinin çok güzel olduğunu belirtmek için soyunun melekten geldiğini belirterek bizlere söylemiştir.

Gözlerin şemstir, gül yüzün kamer.
Seni seven yiğit zekatın umar.
İnce bel üstüne cevahir kemer.
Şöyle bir salın ki, bel incinmesin. [1, p. 213/2]

Karacaoğlan, sevgilisinin gözlerini şemse benzetmesinin esas sebebi yakıcı olmasıdır, gözlerine bakanların gönlüne bir od düşürür ve o ateş onun sinisini yakıp kavurur; ama bir taraftan da sevgilisinin yüzünü aya benzetir. Bunun sebebi ise ayın masumiyeti temsil etmesidir. Güneşe bakamazsınız sizi yakar; ama aya bakmak insana bir doyumsuz haz verir, baktıkça bakasınız gelir. Zaten Karacaoğlan, diğer dörtlüklerinde sevgilisinin soyunun melekten geldiğini bizlere söyler ve burada da onun simasının ne kadar güzel olduğunu belirtmek için ayı kullanmıştır, melekler masumiyeti temsil eden varlıklardır. Sevgilisinin masumiyet timsali olduğunu bizlere bir kez daha belirtir.

Hörü, melek var mı senin soyunda?
Arzumanım kaldı usul boyunda.
Şu Kadir Gecesi, bayram ayında
Üstüne gölg'olan dallar öğünsün. [1, p. 189/1]

Yukarıdaki dörtlüklerde güzellerin vasıflarını anlatan ve teşbih sanatını çok güzel kullanan şair, dilberleri bize kendi haliyle tanıtır. Seven sevdiğini istediği gibi görürmüş. Şair de, aşık olduğu genç kızların güzelliklerini anlatırken hissettiği duyguları şiirlerine aksettirmiştir. O, sevdiğinin güzelliğini meleğe, huriye; kaşlarını lamelife, gözlerini ayn ve şemse, boynunu gül dalına benzetmiştir

¹ mahrama: kadınların başlarını örtüp beline kadar uzattıkları örtü.

Karacaoğlan'ın şiirlerinde sadece dünyevi aşk konusu yoktur. Aynı zamanda o, şiirlerinde dini konulara değinmiştir. Nitekim onu hocaya tasavvufla alakalı sorular sorarken görmekteyiz. Buradan da Karacaoğlan'ın tasavvufla alakalı bilgisinin olduğunu anlamaktayız. O bizlere sırat köprüsü hakkında bilgi verir. Ve onun sırata varanlarının halinin nasıl olacağı hakkında sormuş olduğu soruyla da karşılaşırız. Yalnızca bu kadarla sınırlı değildir. Bazı peygamberlerin isimlerini vererek onların mucizeleri hakkında bilgiler vermiştir. Karacaoğlan'ı şiirlerinde dua ederken de görmekteyiz. Aşağıdaki verilmiş olan bazı şiirler, onun dini konulu şiirlerini içermektedir.

Eğlen hocam, eğlen, bir sualım var:
Edeb nedir, erkan nedir, yol nedir?
Benim Karac'Oğlan olduğum belli;
Dede nedir, abdal nedir, kul nedir? [1, p. 142/1]

Karacaoğlan'ın bu dörtlükte hocaya soru sorarak bir cevap aradığını görmekteyiz. Tasavvuf erbabının cevaplayabileceği tarzda soru sorarak “edeb nedir?”, “erkan nedir?”, “yol nedir?” cevap arayışı içerisine girmiştir. Üç ve dördüncü mısradan bunu daha aydın bir şekilde getiren Karacaoğlan, gerçekten de bir arayış içerisindedir. Karacaoğlan olduğum bellidir; ama “dede nedir, abdal nedir, kul nedir?” diyerekten tasavvufla meşgul olan şahıslardan bu soruya cevap vermesini istemektedir.

Yıkılmaz Mevla'nın yaptığı yapı.
Hak Muhammed dini, taptığım tapı.
On iki bahçede kırk sekiz kapı
Eşiğin bekleyen iki kul nedir [1, p. 142/2]

Karacaoğlan, bu dörtlükte Mevla'nın yaptığı yapının yıkılmayacağını ve Muhammed(sav)'in hak dinle geldiğini belirtir. Tasavvuftaki mertebelere değinen şair, aynı zamanda on iki bahçe ve kırk sekiz kapıdan da bahsetmiştir. En esas meselelerden biri de Karacaoğlan'ın bu dörtlükteki son iki mısrası bizleri hayrette bırakmaktadır. Karacaoğlan'ın bu meselelerle alakalı bilgisini nasıl edindiği de çok önem taşımaktadır. Son mısradan eşiğin bekleyen iki kul nedir sorusuna sadece dini bilgisi derin olan ve tasavvufla meşgul olan şahıslar cevap verebilir. Karacaoğlan'ın sadece dünyevi aşkları anlatan bir şair olmadığını bu şiirlerinden anlamaktayız. Ve onun, tasavvufla herhangi bir alakasının olup olmadığının da araştırılması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Urum'dan mı geldin hey poyraz yeli?
Yusuf-ı Ken'an'ı görmeye geldim.
İkinci namazı koca Tebriz'de,
Yatsıyı Kabe'de kılmaya geldim. [1, p. 309/1]

Şair, bu dörtlükte Yusuf (as)'tan bahsetmektedir. Ve bize Yusuf(as)'un kıssasını bizlere hatırlatmaktadır. Burada telmih sanatı da yapılmıştır. Üçüncü dörtlükte ve dördüncü dörtlükte şair, ikinci namazını Tebriz'de, yatsıyı Kabe'de kılmaya geldiğinden bahsetmektedir.

İsa Peygamber de havaya uçtu,
Musa Peygamber de donunu biçti.
Sudan suya köprü kurup kim geçti?
Yusuf-ı Ken'an'ı görmeye geldim [1, p. 309/3]

Şair, bu dörtlükte İsa(as)'ın Allah(cc) tarafından semaya çıkarıldığı mucizesini bizlere hatırlatır. Bir sonraki mısradan ise Musa(as)'ın Firavun'dan kaçarken denizi ikiye ayırma mucizesi hatırlatılmıştır. Son mısradan ise Kenan'ın Yusuf'unu görmeye geldim diyerek Yusuf(as)'ın kıssasını bizlere hatırlatır. Bu beyitte telmih sanatının izlerini görmekteyiz.

Evvel Allah, ahir Allah.
Ondan ulu gelmemiştir.
Hak Muhammed'den sevgili,
Hakk'ın kulu gelmemiştir. [1, p. 444/1]

Karacaoğlan, bu dörtlükte Allah(cc)'in ezeli, ebedi olduğunu ve ondan ulusunun olmadığını söylemiştir. Üçüncü mısradan Muhammed(sav)'den sevgili kulun gelmediğini belirterek bizlere Allah(cc)'in dünyayı yaratmasının hikmetinin sırrını aralamıştır. Karacaoğlan'ın işlemiş olduğu konulardan biri de yiğitlerin vasıfları hakkındadır. Şair, yiğitlerin sahip olması gereken özelliklerini şöyle aktarmaktadır:

Ağacın eyisi özünden olur,
Yiğidin eyisi sözünden olur,
İl için ağlayan gözünden olur,
Ağlama hey gözü yaşın sevdiğim. [1, p. 5/1]

Karacaoğlan, yiğidin iyisini şu şekilde belirtmiştir: Yiğidin iyisinin sözünden belli olacağını ve ilinin problemlerini düşünerek gözünden akıttığı yaşlar dolayısıyla gözünü kaybedenin yiğit olacağını belirtmiştir.

Üç güzel oğludur, şöyle bir yiğit
Söylediği sözü yola getirir.
Yiğit olan, sırrın kimseye demez.
Kötü, kalbindekin dile getirir. [1, p. 313/1]

Bu dörtlüğün ikici ve üçüncü mısralarında yiğidin söylediği sözü tutacağını, sırrını kimseye söylemeyeceğini belirtmiştir. Yukarıdaki dörtlüğün ikinci mısrasında geçen “Yiğidin eyisi sözünden olur” mısrası bu dörtlüğün son mısrasında açıklığa kavuşturulmuştur. Kötü kalbindekini dile getirir diyerek kötü birinin yiğit olamayacağını söylemiştir.

Yiğit olan yiğit kurt gibi bakar,
Düşmanı görünce ayağa kalkar,
Kapar mızrağını meydana çıkar,
Yiğidin ardında duran olmalı. [1, p. 330/3]

Şair, bu dörtlükte yiğit olan şahsın kurt bakışlı olacağını, düşmanı görünce mızrağını kapıp meydana çıkacağını ve yiğidin ardında duracağı mısrasıyla da korkup kaçmayacağını belirtmiştir.

Karacaoğlan’ın şiirlerinde atasözleri ve deyimleri görmekteyiz. Kullanmış olduğu atasözleriyle bizlere öğüt vermektedir. Aşağıdaki dörtlükte Karacaoğlan, bizlere kısmet meselesiyle ilgili hususu gözler önüne sermektedir. Sonuncu mısradan ise alını yazısının silinmeyeceğini belirtmektedir.

Kısmatın var ise gelir Yemen’den,
Kısmatın yoğ ise ne gelir elden?
Hüccetim kadıdan, beratım senden;
Hiç yazılan yazı karalanır mı? [1, p. 95/4]

Karacaoğlan’ın en önemli özelliği dili çok güzel kullanmış olmasıdır. Saim Sakaoglu Karacaoğlan’ın Türkçesi hakkında şunları söylemektedir:

“Bir çamın gölgesinde sessizce çağlayan bir pınar gibi duru ve tatlı Türkçesiyle bizlere seslenen Karacaoğlan’ın, mısra bahçesine girdiğimiz kelimelerdir, Türkçe tamlamalardır, benzetmelerdir, Türkçe deyim ve atasözleridir. Kısaca bunlar, Çukurova insanının Türkçesidir. [4, pp. 94,95]

Saim Sakaoglu, Karacaoğlan’ın mahalli söyleyişleri kullanmadaki başarısını şu şekilde ifade eder: “Karacaoğlan’ın mahalli söyleyişleri o kadar canlı, o kadar sade ve o kadar güzel ki, onun bu tür söyleyişlerini her hanesinde, her mısrasında yakalamak mümkündür. Türkçeyi kullanmak için zaman çemberine sıkışıp kalan her saz şairi gibi, o da bu çemberi kırmış, Türkçemizin peşine takılıvermiştir. [5, p. 96]

Bilindiği Karacaoğlan, Çukurova yöresinin ağız özelliklerini şiirlerinde kullanmıştır. Karacaoğlan’a ait olan aşağıdaki mısralarda mevcut ağız özellikleri incelenecektir.

“Kılınç vurur, kanlar döker gürz ile” [1, p. 7/2] edebi dilde “kılıç” kelimesi “kılınç” şeklinde kullanılmıştır. Karacaoğlan’ın bazı mısralarında ise “vurur” sözü “urur” şeklinde de kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinin ilk dönemlerinde “ur-” şeklinde kullanılan kelime daha sonra edebi dilde “vur-” şeklinde kullanılmaya başlanmıştır; ama Karacaoğlan, şiirlerinde urur şeklini de kullanmıştır.

“Dedim: “Akça ceran gölde ne gezer?” [1, p. 10/2] Karacaoğlan, ceylan kelimesini ceran şeklinde kullanmıştır. Edebi dilde ceylan kelimesi Çukurova ağzında y’nin düşmesi ve l r sesinin kullanımı neticesinde ceran kelimesi kullanılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde bu kelime edebi dilde olduğu gibi kullanılmaktadır. Ceyran çox iti qaçan və həssas heyvandır. [6, p. 396]

“İndi, aşkın deryasını boyladı” [1, p. 12/4] İndi kelimesi edebi dilde şimdi şeklinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise indi kullanım şekli devam etmektedir. Zaman zarfı niteliğini taşıyan bu kelime Karacaoğlan’ın dilinde kullanımı devam etmektedir. Görəsən, indi o haradadır? [6, p. 548]

“Döğünürüm kara bağrım taşınan.” [1, p. 25/1] taşınan kelimesinde bulunun n eki vasıta hali görevindedir. Edebi dilde ile edatıyla karşılanmaktadır. Karacaoğlan’ın dilinde Eski Türkçede olduğu gibi n şekliyle kullanılmaktadır.

“Göğsün cennet, koynun uçmak dediler” [1, p. 27/4] cennet ve uçmak kelimeleri birarada kullanılmıştır. Bu kullanım şekli Karacaoğlan’ın dil zenginliğini göstermektedir. Hem Türk, hem de Arap kökenli kelimenin yan yana kullanımıyla karşılaşırız. Karacaoğlan, bunu kullanarak edebi dilde unutulmuş kelimeyi kendi dilinde korumuştur. Azerbaycan’ın Şamahı dialektinde de uçmak kelimesi kullanılmaktadır. Şamahı’da uçmağ şeklinde istifade edilmektedir. [6, p. 589]

“Aşnası olanlar yolları yolları dener” [1, p. 38/2] Aşnası olmak kelimesi edebi dilimizde aşına şeklinde kullanılmaktadır; Karacaoğlan, bu kelimeyi kullanarak kelimeye işlerlik kazandırmıştır. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde Karacaoğlan’ın kullanmış olduğu şekliyle kullanılmaktadır. “Qəriblikdə yada düşər yanaram; Aşna, yoldaş, yar, yar, müsahib, ellər, hey!” [6, p. 155]

“Tutu, kumru öter dağın peşinde;” [1, p. 110/3] Tutu sözü edebi dilimizde kullanılmamaktadır, ama kumru sözü kullanırlılığını korumaya devam etmektedir. Karacaoğlan, iki sözü de kullanmıştır. Bu sözlerin

ikisi de Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanılmaktadır. “Hər tərəfdə tutu, qumru; Coşur, oxur indən belə.” [6, p. 382]

“İkbal geri döndü, kız iras geldi.” [1, p. 120/2] Bu cümlede ise farklı bir ağız özelliği ile karşılaşmaktayız. Karacaoğlan, rast gelmek kelimesini farklı şekilde kullanmıştır. O, i- sesini artırarak ve sonda olan –t sesini düşürerek kelimeyi kullanmıştır. Bu Çukurova ağızında rast gelmek kelimesinin kullanım şeklini göstermektedir.

“Gözün yaşı ile yu, Leyla, Leyla!” [1, p. 127/2] edebi dilde kullanılmayan “yu-” fiilinin ağızlardaki kullanımını devam ettirmektedir; ama Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanımını devam eden “yu-” fiili Karacaoğlan’ın dilinde de devam etmektedir. “Bahadır üzünü yuyub çay içməyə getdi.” [6, p. 621]

“Hörü, melek var mı senin soyunda?” huri şeklinde edebi dilimizde kullanılan kelime Arapçadan dilimize geçmiştir; ama Karacaoğlan bu kelimeyi ağız özelliğiyle şekil almış biçimini kullanmıştır. Azerbaycan Türkçesinde de huri şeklinde kullanılmaktadır. “Cənnətin hurisi, ərzin mələki; yetiştirməz yüz çala əl ayaq sənə.” Q. Zakir [6, p. 405]

“Şol kara zülfünə kullar olduğum.” [1, p. 220/1] Eski Anadolu Türkçesinde kullanılan şol işaret zamiri ve işaret sıfatı olarak kullanılmıştır. Karacaoğlan, bu mısrasında işaret sıfatı olarak kullanmıştır. Çukurova ve diğer ağızlarda kullanımını devam ettirmekte olan şol işaret zamiri ve sıfatı Azerbaycan dilinde kullanılmıştır. “Şol qamətin yaypınanda gözümdən; Sanasan ki, həsrü qiyamətimdir.” [6, p. 235]

“Zibilligə inip konan kargalar” [1, p. 247/2] Karacaoğlan’ın kullanmış olduğu kelimelerden biri de zibilliktir. Edebi dilimizde unutulmuş olmasına rağmen ağızlarda devam etmektedir. Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanımını devam ettirmektedir. “Vəziri qarğa olanın ağızı zibillikdə gərək.” [6, p. 673]

“Bun deminde gerek olur” [2, p. 491/3] Karacaoğlan’ın dilinde kullanmış olduğu önemli kelimelerden biri “bun”dur. Bu kelimeye Eski Türkçede karşılaşmaktayız. Edebi dilimizde bunal- veya bunak şeklinde kullanımını devam etse de bun şeklinde kullanımını unutulmuştur.

“Topak boylu ak göbelek” [2, p. 30/1] Karacaoğlan’ın şiirinde göbelek kelimesiyle de karşılaşmaktayız. Edebi dilimizde kullanılmayan bu kelime Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanımını devam ettirmektedir. “Uşakları tapıb, çəyələk, göbələk toplamağa, ya dərədə daşlar arasında balıq tutmağa gedirdik.” [6, p. 257] “İnginindən abaz abaz il gider” [1, p. 116/1] Günümüz Türkiye Türkçesinin edebi dilinde karşılaşmadığımız bu söz Karacaoğlan’ın dilinde korunmaktadır. Ağızlarda kendisini gösteren bu kelimenin manası “aşağı, alçak, çukur yer” manalarına gelmektedir.

Karacaoğlan gibi büyük şair hakkında yazmış olduğumuz bilgiler onu tam olarak anlatmamaktadır. Onun hakkında daha çok araştırılma yapılması gerekir. Tarihin sayfalarına ismini yazdıran şair, halkın diliyle yazmış olduğu şiirlerle bizlere kendisi hakkında bilgi vermektedir. Onun şiirlerini okurken kendimizden geçmemek imkansızdır; çünkü betimlemeleriyle, teşbihleriyle insanı kendisine hayran bırakmaktadır. Yaşamış olduğu yerin kültürü hakkında onun şiirlerinden bilgiler edinmekteyiz. Halkın yemek kültürünü, kıyafetlerini, kullanmış olduğu takıları, en önemlisi dil özellikleri hakkında bilgi edinmekteyiz. Onun sadece dünyevi aşk konularına ait şiirlerinin olmadığını da öğrenmekteyiz. Ve bizler için önemli olan en önemli özelliklerden biri de, Karacaoğlan’ın kullanmış olduğu kelimelerin diğer Türk lehçelerinde de mevcuttur. Karşılaştırma yaptığımız Azerbaycan Türkçesinin edebi dilinde kullanımını devam eden bazı kelimelerin Türkiye Türkçesinin edebi dilinde varlığını kaybetmiş olmasıyla karşılaşmaktayız. Bunu diğer Türk dilleriyle karşılaştırmanın daha güzel olacağına inanmaktayım. Karacaoğlan hakkında yapılacak yeni araştırmaların bizlere onun bilinmeyen yönlerinin açılmasını sağlayacaktır.

Kaynakça

1. İ. Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: Mas Matbaacılık, 2011.
2. M. CUNBUR, Karacaoğlan, İstanbul: Çağrı, 2008, p. XII.
3. S. SAKAOĞLU, Karaca Oğlan, Ankara, 2012, p. 117.
4. N. S. BANARLI, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, cilt 1, İstanbul: Milli Eğitim, 1971, p. 715.
5. S. SAKAOĞLU, «Karacaoğlan'ın Türkçesi,» *Türk Dili ve Edebiyatı*, p. 96, 1985.
6. S. SAKAOĞLU, *Karacaoğlan'ın Türkçesi*, 1985.
7. A. M. E. A. N. a. D. İnstitutu, Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
8. E. ARTUN, Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı, İstanbul: Kitabevi, 2008.
9. N. Yıldız, «Karacaoğlan Nail Tapşırıldı?,» *Milli Folklor*, pp. 51-59, 2011.
10. H. YAŞAR, «Karacaoğlan Şiirlerinde Estetik Değerler,» *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, pp. 47-55, 2009.
11. A. E. A. N. a. D. İnstitutu, Azərbaycan Dialoktoloji Lüğəti, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.
12. D. v. T. Y. K. Atatürk Kültür, Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu, 2005.

QAQAUZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI

Açar sözlər: *Oğuz qrupu dilləri, məişət leksikası, Azərbaycan dili, qaqauz dili, Azərbaycan dialektləri.*

Household lexicology of Azerbaijani and Gagauz languages

In the article was investigated household lexicology of Azerbaijani and Gagauz languages comparatively. Those lexical units were coincident close or same meaning in Gagauz literary language and Azerbaijani literary language and dialects. It is due to the fact that majority of Turic words were derived from the same root of those languages.

Keywords: *Oguz group languages, household vocabulary, Azerbaijani language, Gagauz language, Azerbaijani dialects*

Xalqlar arasında birlik dildən başlanır. Bu gün dünya xalqlarının bir-birinə inteqrasiya etməsi, eyni köklü xalqların daha da sıx qovuşmasına şərait yaratmışdır. Bu fakt türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan və qaqauz dilləri üçün də keçərlidir. Doğrudur, bu qrupa Azərbaycan və qaqauz dilləri ilə yanaşı türk və türkmən dillərində aiddir. Lakin bütün bu dilləri birlikdə tədqiq etmək zaman və təcrübə tələb edən bir prosesdir. Məlumdur ki, bir dil qrupuna daxil olandillərin leksikasında ümumi cəhətlər var; məsələn, Azərbaycan və qaqauz dilləri arasında fonetik, leksik və qrammatik yaxınlıq daha çoxdur. “Qohum dillərin lüğət tərkibində də belə ümumi leksik fond mövcuddur, məsələn, türk dilləri üçün ailə, məişət, say, hərəkət və s. ilə əlaqədar söz qrupları ümumi leksik fond yaradır. Bununla belə, hər bir dilin öz spesifik qrammatik quruluşu, lüğət tərkibi, yazısı, tələffüzü, sözdüzəltmə qanunu, sözyaratma vasitələrinin sistemi var” [7, s. 182].

Biz burada yalnız Azərbaycan və qaqauz dillərini leksik baxımdan tədqiq etməyə çalışacağıq, çünki leksika dillərin qohumluğunu sübut edən faktorlardan biridir. Belə ki, lüğət tərkibi, yəni leksika müasir türk dilləri üçün ən qiymətli sərvətdir. Bu qiymətli sərvətdə türk xalqlarının tarixi, etno-mədəni dəyərləri qorunub saxlanılmışdır. Lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Xalqın təsərrüfatı, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir, zənginləşir. “Xalqın məşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı, cəmiyyətdəki rolu, təbiəti və dünyanı dərk etməsi, ona necə yiyələnməsi, müxtəlif dil proseslərinin doğuran səbəblər - bütün bunlar leksikada öz əksini bu və ya digər dərəcədə geniş dairədə tapır” [10, s. 13]. M. Mirzəliyeva doğru olaraq qeyd edir ki, “Dilin leksikası onun təşəkkülü və inkişafı tarixinin güzgüsüdür” [13, s. 3].

Qaqauz və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibi müxtəlif leksik laylardan ibarətdir. Bu leksik laylar içərisində ad bildirən sözlər özünəməxsus yer tutur. Ad bildirən sözlər sırasına - ümumişlək, qohumluq, maddi-mədəniyyət, təsərrüfat, terminoloji, alınma, məişət, kulinariya və s. kimi tematik qruplar daxildir. Bu tematik qruplar içərisində məişət leksikası xüsusilə fərqlənir. Adıdan da görüldüyü kimi məişət leksikasında xalqların həyatı, məişəti, adət-ənənəsi ilə əlaqədar olan sözlər öz əksini tapmışdır. Məişət leksikasına məişətin müxtəlif sahələrilə bağlı sözlər - yemək, içmək, geyim, müxtəlif əşya, çalğı alətləri, bəzək şeyləri, ev avadanlıqları və s. adları daxil edilir. Bütün bu adlar adı çəkilən xalqların həyat tərzini, qazandığı bilikləri əks etdirir. Dilçilikdə məişət leksikasına aid edilən tədqiqat işləri olsa da, bura daxil olan tematik qruplar barədə yekdil fikir olmamışdır.

Belə ki, A.Ə.Rzai “Azərbaycan dilində alınma məişət leksikası” adlı dissertasiya işində alınma məişət leksikasından bəhs edərkən onları a) geyim əşyaları, b) mətbəxt əşyaları, c) bəzək əşyaları, d) evdə və həyətəməxsus sahədə işlənən əşyalar, e) milli xörəkləri bildirən əşyalar adı altında beş bənddə cəmləşdirir [12, s. 34]. M.Ə. Zeynalov isə “Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR ərazisindəki dialekt və şivələrdə məişət leksikası” adlı dissertasiyasında dialekt və şivə materialları əsasında məişət leksikasından bəhs edərkən a) yemək adları, b) geyim adları, v) mətbəx əşyalarının adları, q) əmək alətləri və başqa ev əşyalarının adları - olaraq dörd bənddə cəmləşdirmişdir [12, s. 34-35]. T.Əfəndiyeva “Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı” adlı kitabında danışığı- məişət leksikasını bir başlıq altında verərək qeyd edir: “Danışığı-məişət leksikasına canlı danışığı dilinin əsas nitq vahidləri aiddir. Bu vahidlər xalqın gündəlik həyat və məişəti ilə əlaqədar işlənir və yaxın adamlar (tanış, dost, qohum) arasında əsas ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir” [5, s. 185]. V.İ. Karanfil “Qaqauz dilinin məişət leksikası (paltar və ayaqqabı adları)” adlı dissertasiyasında qaqauz dili materialları əsasında məişət leksikasının tərkib hissəsi olan geyim adlarından bəhs etmişdir.

Qaqauz dilində məişətdə istifadə edilən *anaxtar/anatar* “açar”, *ev*, *çakı* “qatlama bıçaq”, *bıçaq*,

kundura “*ayaqqabı, qaba başmaq*”, *aba* “*qaba parça,palto*”, *biləzik* “*qolbaq, biləzik*”, *başlıq* “*başlıq*”, *başmaq* “*başmaq, ayaqqabı*”, *arkalık* “*arxalıq*”, *mandal* “*cəftə*” vəs. kimi çoxsaylı leksik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilində və ya dialektlərində ya eyni ilə, ya da kiçik dəyişikliklərlə özünü göstərir.

Aba - ərəb mənşəli olan bu söz bir üst geyimi adıdır. *Aba* sözü qaqaüz dilində bu gün də istifadə edilən qədim sözlərdəndir. FPMC-də *aba* sözünün bir neçə mənası verilmişdir: “1) əba (evdə toxunmuş qaba parça); 2) əbadan tikilmiş pləş; 3) keçə, keçədən hazırlanmış; 4) paltó” [11, s. 22].

V.İ.Karanfil tədqiqatında qeyd edir ki: “Müasir qaqaüz dilində *aba* sözü əsasən “paltó” mənasını daşıyır, sözün qalan mənaları isə artıq arxaizmə çevrilib” [9, s. 62].

Qaqaüz ədəbi dilində *aba* fonoformasında rast gəlinən bu söz Azərbaycan ədəbi dilində həm *aba*, həm də *əba* fonoformaları ilə ifadə edilir. Tarixən Azərbaycan ədəbi dilində istifadə olunan *aba/əba* hazırkı dövrdə köhnəlmiş sözlər siyahısına daxildir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *aba* sözünün “Müsəlman rühanilərinin və mömin adamların üstdən geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq uzun kişi paltar (əslində ərəb milli paltarıdır)” [2, s. 26] mənasında işləndiyi qeyd edilir. *Molla nazik, ağ abasını çiyinlərində oynadaraq*: - *Buna heç şəkk-şübhə ola bilməz, - dedi.* (S.Rəhimov) [2, s. 26]; “*Axund əbasını düzəldib dükandan çıxdı, getdi* (C.Məmmədquluzadə)” [3, s. 53]

Arkalık - bu gün də qaqaüz dilində istifadə edilən sözlərdən biridir. FPMC-də *arkalık* sözünün iki mənası qeyd edilib: “1) arxalık (mebel); 2) çul (arxalıq)” [1, s. 53]. Müasir dövrdə bu sözün hər iki mənası aktiv şəkildə qaqaüz dilində istifadə edilir.

Qaqaüz ədəbi dilində *arkalık* formasında olan bu söz Azərbaycan dilində kiçik fonetik dəyişmələrlə *arxalıq* şəklində öz əksini tapmışdır. Bu fonetik dəyişikliyin səbəblərindən biri qaqaüz dilində söz ortasında və söz sonundadır xası kipləşənk samitinin, Azərbaycan dilində isə dilərxası novlu *x* samitinin islənməsidir. Digər bir səbəb geyim adının əmələ gəlməsində istifadə edilən şəkilçinin Azərbaycandilində *-lıq, -lik, -luq, -lük*; qaqaüz dilində isə *-lık, -lik, -luk, -lük* şəklində olması ilə bağlıdır.

Arxalıq sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə belə izah edilir: “Yaxası düyməli, beli büzməli, ya büzməsiz üst paltar” [2, s. 133]. “*Sərin xəzri alınına toxunanda arxalığının yaxasını açıb dərindən nəfəs aldı* (M.Cəlil)” [2, s. 134].

Onu da qeyd edək ki, *arxalıq* sözü müasir dövrdə dilimizdə işlənmir, onun passiv lüğət fonduna - köhnəlmiş sözlərə daxildir. Lakin bədi əsərlərin dilində və Azərbaycanın etnoqrafiyası ilə bağlı yazılarda bu sözə rast gəlinir. H.Həvilov “Azərbaycan etnoqrafiyası” adlı monoqrafik tədqiqatında *arxalıq* haqqında yazır: “Qadın xalq geyimi kompleksində arxalıq xüsusi yer tuturdu. Kübar ailələrdə arxalıq adətən məxmər, daray, qanovuz və s. ipək parçalardan, kasıb ailələrdə isə sətın və ləstikdən tikilirdi. Yaxa kəsiyinin formasına görə qadın arxalıqları düzyaxa, düzbucaqlı və oymalı olmaqla üç variantda hazırlanırdı. Oymalı arxalığın qolları dirsəkdən aşağı xüsusi quruluşlu qolçaqla tamamlandıqından, ona çox vaxt yelpazəli arxalıq deyirdilər. Oymalı arxalığın yaxa kəsiyi boyunca qızıl və gümüş pullar düzür, qızıl qozallardan ibarət yaxalıq bənd edirdilər. Düzyaxalı arxalığın qolları yuxarıdan aşağıya qədər ensizləşərək biləkdə təmamilə daralır və biləziksiz tikilirdi. Bu arxalığın ön hissəsi döş və ətəkdən ibarət olmaqla, arxa hissəsi də eynilə əyindirik və ətəkdən ibarət idi. Əyindirik qoltuqaltı vasitəsilə döşlə birləşirdi. Düzyaxalı arxalığın oymalı arxalıqdan başqa bir fərqi də ondadır ki, birincilərin ətəyi xeyli uzundur. Oymalı arxalığın qabağı döş çıxıntısının altında 2-3 yerdən çarpaz şəkildə qaytanla bağlanırdı. Qarabağ qadınlarına məxsus arxalıqların yaxa kəsiyi düzbucaqlı şəkildə biçilir və döş çıxıntısının altında bir-birinə yaxınlaşırdı. Bu cür arxalıqlar gündəlik geyim tipi olmayıb (əlbəttə kasıblar nəzərdə tutulur), xeyir-şər paltarları sayıldığından onu qoruyub saxlayırdılar. Arxalığın tikişlərinin üstü bafta, sərmə və qaragöz bəzəklərlə bəzədilirdi. Abşeron zonasında qadın arxalığı “don” adı ilə tanınır” [8, s. 145].

Başlıq - türk mənşəli olan bu söz qaqaüz dilində hazırkı dövrdə də istifadə edilir. FPMC-də *başlıq* sözünün bir neçə mənası öz əksini tapmışdır: “1) başlıq, kapuşon (başlıq – paltarların yaxasına tikili başlıq); 2) çarx topu, təkər topu; 3) dəstə, əl ağacının baş” [11, s. 76].

Azərbaycan ədəbi dili üçün *başlıq* leksik vahidinin “1) Yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtü; 2) Keçmişdə: qadınların qızıl və gümüşdən qayrılıb, baş örtüsü altından qoyduqları qızıl və gümüş bəzək; gəlin tacı; 3) sərlövhə, məqalənin adı; əsərin, ya qəzetin başda yazılan qısa adı” [2, s. 243] mənaları səciyyəvidir.

Başlıq sözünə DTS-də də rast gəlinir və “böyük, dəstə başçısı” mənasında işləndiyi qeyd edilir [4, s. 88]. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, *başlıq* sözünün ilkin mənası “dəstəbaşı, öndər” olmuşdur, sonralar sözün semantikasını genişlənməmiş və “baş geyimi, başlıq” kimi ikinci mənası yaranmışdır. Bu sözün ikinci mənası ilə bağlı olaraq V.İ.Karanfil apardığı tədqiqatda yazır: “Bəlkə də *başlıq* sözünün ikinci mənası olan “baş geyimi” insanın bədən üzvlərindən birinin “baş”ın adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bu da türk dillərinə xas olan bir xüsusiyyətdir” [9, s. 86]. Müəllif eyni zamanda təəssüf hissi ilə qeyd edir ki: “Müasir qaqaüz dilində *başlıq* sözü ancaq dar çərçivədə istifadə olunur. Buna səbəb isə alınma sözlərdən geniş

istifadə edilməsi qədim türk sözü olan “başlıg”ı artıq sıxışdırıb, çıxarmaq üzrədir” [9,s. 86].

Kundura - ərəb mənşəli olan bu söz, müasir qaqauz dilində ayaq geyimlərindən birinin adıdır. ГРМС-дә *kundura* sözünün mənası “ayaqqabı”; “qaba başmaq (kobud çəkmələr)” kimi qeyd edilmişdir [11,s. 295].

Müasir Qaqauz dilində işlədilən *kundura* sözünə Azərbaycan ədəbi dilində deyil, onun dialektlərində *qondara* formasında rast gəlinir. Bu söz “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə öz əksini tapmışdır və belə izah edilib: “Qondara – (Basarkeçər, Başkeçid, Borçalı, Cəbrayıl, Füzuli, Göyçay, Xocavənd, İmişli, Qazax, Oğuz, Ordubad, Şərur, Tovuz) – dikdaban ayaqqabı. – *Qondarayı arvad da ge:ər, kişi də ge:ər*(Borçalı); - *Qişdə qadınnar qondara geyməzdər* (Ordubad)” [1,s. 309].

Çakı - qaqauz dilinin məişət leksikasına daxil olan sözlərdən biridir. ГРМС-дә *çakı* sözünün “qatlama bıçaq”, “cib bıçağı” mənalari verilmişdir [11,s. 525].

Müasir qaqauz dilində istifadə edilən bu leksik vahidə Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinmir. Ancaq dilin dialektlərində kiçik fonetik dəyişikliklərlə *çaqqı*, *çaqqu* şəklində ifadə olunur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu sözlər belə izah edilir: “Çaqqı (Meğri, Ordubad) – cib bıçağı. – *Çaqqı polatdan olar* (Ordubad);*Şəhərdən mǎ: bir çaqqı alarsan* (Meğri); *Çaqqu* (Dərbənd) - 1)cib bıçağı. -*Çaqqu balaca ulutdu*; 2) qatlanmayan bıçaq. – *Bir çaqqum var, heç kəsmiyədi*” [1,s. 86].

Bütün bu leksik vahidlərə həm qaqauz ədəbi dilində, həm də Azərbaycan ədəbi dili və dialektlərində yaxın və ya eyni mənalarda təsadüf olunub. Qaqauz ədəbi dilinin Azərbaycan ədəbi dili və dialektləri ilə müqayisəsi qohum olan bu iki dildə ortaq işlənən sözləri müəyyən etməyə imkan verir. Qaqauz və Azərbaycan dillərində ortaq sözlərin olması bu dillərin türk dilləri ailəsinin, oğuz qrupuna aid olması, eyni bir kök dildən törəməsi; onların tarixən yaxın coğrafi areallarda yaşaması; bu dillərin lüğət tərkibində ümumtürk sözlərinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 566s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792s.
4. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: «Elm və təhsil», 2011, 352s.
6. Əzizov E. Oğuz qrupu türk dillərinin ümumi və fərqli xüsusiyyətləri haqqında // Dil və ədəbiyyat. Bakı, 2012, №2, s5-7.
7. Həsənov N. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2005, 452s.
8. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256s.
9. Каранфил Валентина Ивановна. Бытовая лексика гагаузского языка (названия одежды и обуви). Баку, 2004, 142s.
10. Kazımov İ. Müasir Türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild, Bakı, 2010, 400s.
11. Гагаузско - Русско - Молдавский словарь. Москва, Издательство «Советская Энциклопедия», 1973, 664s.
12. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Filol.elm.nam....dis. Bakı, 1992, 345s.
13. Mirzəliyeva M. Dilin leksikasının tədqiqi dilin təşəkkül və inkişaf tarixinə yol açmaqdadır // Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsəlləri. II cild - Karluq qrupu dillərinin leksikası. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2008, s3-5.

İxtisarlər: ГЗМС - Гагаузско - Русско - Молдавский словарь; DTS - Древнетюркский словарь.

UMUXANIM AĞABƏYLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

S.İ.NƏSİMİ DİLİNDƏ İSMİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN SEMANTİK - ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Açar sözlər: *Frazeologiya, Nəsimi yaradıcılığı, ismi frazeoloji vahidlər və onların növləri*

In Nasimi's language are nominal phraseological units

Main means of expressing great poet Nasimi's poetic language are combinations, phraseological units, proverbs and etc. Used in poet's language. According to its grammatical structure phraseological units used in his language are divided into 2 groups: 1. nominal phraseological units: 2. verbal

phraseological units. Great part of phraseological units used in Nasimi's language are nominal phraseological units. Main source in formation of such units is the azerbaijan and turkish words.

Keywords: *Phraseology, The creativity of Nasimi, nominal phraseological units and their types*

Bildiyimiz kimi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas mənbələrdən biri frazeoloji birləşmələrdir. Frazeologizimlərin istifadəsi zamanı insanlar öz fikirlərini qısa və idiomatik ifadə edirlər. Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın koloritini, adət-ənənəsini göstərir. ” Frazeologiya “ termini ilə dilçilik elmində ilk dəfə məşhur dilçi Şarl Balli məşğul olmuşdur. O, ilk dəfə dilçilik sahəsində frazeologiyayı leksikadan ayırmış və onu müstəqil sahə kimi müəyyənləşdirmişdir. Şarl Balli əsərində sabit söz birləşmələrini leksik-semantik və üslubi-məna cəhətdən şərh etmişdir. Dünya dilçiliyində frazeologiyanın tədqiq tarixi Şarl Ballinin adı ilə bağlı olsa da, rus dilçiləri hələ keçən əsrin sonlarından başlayaraq rus dilinin özünəməxsus sabit birləşmələri haqqında fikir söyləmişlər. Ümumiyyətlə, söz birləşmələri haqqında ilk tədqiqat işləri rus dilçilərinin adı ilə bağlıdır.

XX yüzilliyin ikinci yarısından başlayaraq rus dilçi alimlərindən A.A.Şaxmatov, E.Divanov, L.Şerba, V.V.Vinoqradov, B.A.Larin və b. rus dili frazeologiyasını tədqiq etmiş, onun sərhədlərini müəyyənləşdirmişlər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, keçən əsrin ortalarında rus dilçiliyində frazeologiya sahəsində atılan ilk addımlar o qədər uğurlu və əhatəli olmuşdur ki, onun müəyyən bir istiqamətini Avropa dillərinin frazeologiyasının tədqiqi təşkil etmişdir.

Türk dillərində frazeologiya sahəsində olan ilk araşdırmalar lüğətçilik yolu ilə aparılmış, rus dilində yazılmış rus, tatar, kumık, özbək, yakut, türkmən dili lüğətlərində o cümlədən, rus-tatar, rus-türkmən, rus-özbək tipli ikidilli lüğətlərdə hər bir dilin özünəməxsus idiomatik ifadələri qeyd alınaraq, tərcümələr verilmiş və izah edilmişdir.

Bu araşdırmalara misal olaraq türkoloqlardan S.N.Muratxanovun, S.K.Konanbayevin, Ş.İ.Raxmatullayevin, Q.X.Axatovun əsərlərini göstərmək olar. Bu əsərlərdə milli dillərin frazeologiyası ilə bağlı müxtəlif spesifik xüsusiyyətlər müşahidə edilmişdir.

Türk dillərinin frazeoloji sisteminin tədqiqi ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində müşahidə olunur. Belə ki, ilk dəfə olaraq 1995-ci ildə M.M.Mirzəliyeva oğuz qrupu türk dillərinin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz) frazeoloji materialları əsasında “ Elm” nəşriyyatda çap etdirdiyi “ Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri” adlı monoqrafiyasında, həmin dillərin müqayisəli frazeologiyası ilə bağlı bir sıra problematik məsələlərə aydınlıq gətirmişdir. Elmi ədəbiyyatlarda, xüsusən Y.Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” əsərində frazeoloji birləşmələr söz birləşmələri quruluşunda göstərilmişdir. Müəllifə görə: “ Frazeoloji birləşmələrin formaları söz birləşmələri modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini söz birləşmələrindən alır və daima onlardan qidalanır”. (həmin kitab səh 146)

Hər bir dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik. Diaxronik planda - dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişakı öyrənilir. Sinxron planda frazeologiyanın müəyyən zaman kəsiyində durumu, sistemi və strukturu öyrənilir.Yəni biz əgər XII əsr Azərbaycan dilinin frazeologiyasını tədqiqat obyektini kimi seçiriksə, bizi X və ya XVI əsr frazeoloji sisteminin necə olması əlaqədar etmir. Azərbaycan dilində frazeologiyaya daha çox sinxronik aspektdən yanaşılmışdır. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan dilində frazeologizimlərin tədqiqi müasir dövrə aiddir.

Klassiklərimizin xüsusilə də Nəsimi dilində frazeoloji birləşmələrin yeri məxsusudur. XIV əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şeir sənəti tarixində yüksək ideallar şairi kimi tanınır və sevilir. Nəsimi sənəti bütövlükdə insan gözəlliyinə və insan qüdrətinə həsr olunmuşdur. Fəqət onun təsvir etdiyi insan adı insan deyil, yalnız özünün tanınmış və dərk etmiş kamil insan idi. Nəsimi irsinin Azərbaycan xalqı tərəfindən sevilməsinin əsas səbəbi onun şeir dilinin xəlqiliyi və şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı işlətdiyi hikmətli söz və ifadələrdir.

Nəsimi XIV əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin son mərhələsində milli köklərə əsaslanaraq Azərbaycan dilində yazıb - yaradan ilk böyük şairdir. O, Azərbaycan poeziya dilini milliləşdirmək üçün frazeoloji birləşmələrdən bol-bol istifadə etmiş və nəticədə öz missiyasını müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur.

XIV əsrdə böyük şair Nəsimi Azərbaycan dilinin zənginləşməsi üçün milli ana dili söz ehtiyatından geniş istifadə etdiyi kimi dövrün aparıcı şeir dili olan ərəb və fars alınmalarından da məharətlə istifadə etmişdir. Nəsimi dilində işlənmiş frazeoloji vahidləri qrammatik cəhətdən iki qrupa ayırmaq olar.

1. ismi (substantiv) frazeoloji vahidlər
2. feli (predikativ) frazeoloji vahidlər

Həmin frazeoloji vahidlərin böyük bir hissəsini ismi-frazeoloji vahidlər təşkil edir. Nəsimi poetik xəzinəsində substantiv(ismi) frazeoloji vahidlərdən yüksək bədii təsvir və ifadə vasitələri yaratmaq üçün

böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Bir neçə nümunə; *açıq göz*(*duyumlu, gözü açıq*), *ari gövhər*(*paklıq, təmizlik*), *kamil günəş*(*sevgili dilbər*), *eyü ad* (*yaxşılıq*) , *dünya evi* (*həyat, ömür*), *cavidan evi* (*əbədiyyət*) və s kimi obrazlı ifadələr Nəsimi dilinin milli koloritini təmin edən əsas vasitələrdəndir. Bu ismi frazeoloji vahidlərdə komponentlərdən ya biri, ya da ikisi özünün lüğəti mənasından uzaqlaşır və məcaziləşir. İki sözün qrammatik cəhətdən birləşməsi cəhətdən birləşməsi nəticəsində üçüncü məna yaranır.

Birinci növ ismi birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər və onların semantik-üslubi özəllikləri

I növ ismi birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər qrammatik cəhətdən tərəfləri heç bir morfoloji əlamət(şəkilçi) qəbul etmədən yanaşma əlaqəsi əsasında yaranır, semantik baxımdan məcazi məna kəsb edərək sifət+isim quruluşunda birinci tərəf ikinci tərəfin təyin funksiyasını daşıyır, qrammatik təyini olur. Birinci tərəf atributiv(sifət- keyfiyyət) , ikinci tərəf isə substantiv semantika daşıyır. Məs: *Uzun qəsiddə* (*sevgilinin zülfü, sevgilinin saçları*) , *acı qüssə* (*kədər, qəm*), *əgri göz* (*pis nəzər*), *bir nəfəs* (*an, dəqiqə*), *dəli könül* (*vurğun, könül, ürək*) və s.

Zülfü uzun qəsiddədir, kimsə irişməz ucına, Fikir xəta, dili qısa qeylülə qanə düşməsün! (səh 173); *Gəl ara könlümün için, gör, ey can, fərağdən, Nə acı qüssələr yudar, nə ağular içər könlüm!* (səh 136)

Bu beytdə istifadə olunan “*acı qüssələr, dəli könül*” və s kimi frazeoloji vahidlər şairin poetik məqsədinin açılmasında məcazi yolla yaranmış əsas poetik vasitələrdir. Şair *acı qüssələr* deyərək şübhəsiz qəhrəmanlarını (əksər hallarda bu qəhrəman şairin özünü) qəmli, kədərli, iztirablı sarsıntılarını nəzərdə tutur.

Nəsimi öz dilində istifadə etdiyi ismi-frazeoloji vahidlərdə üstünlüyü sifətlər isim quruluşlu I növ ismi frazeoloji vahidlərə verirdi . Bir neçə nümunə; *möhkəm iş* (*məhəbbət*), *kamil günəş*(*sevgili*), *sınıq peyman*(*etibarsızlıq*), *gizli gənc*(*qəlb, könül*), *əgri yol*(*düzgün seçilməmiş həyat yolu*)

Məhəbbət möhkəm işdir, qafil olma, Bu kari sanma ki, hər karə bənzər!(səh185) *Əzəldəndür mənəm eşqində peyman, Bütün peyman, sınıq peyman gərəkmez!* (səh 123)

Bu isim+sifət quruluşlu ismi-frazeoloji vahidinin bir qisminin birinci komponentində istifadə olunan düzəltmə sifətlər quruluş etibarilə müasir dövrdə işlənmə mövqeyinə görə fərqlənir.

Ey xumarlı gözlərindən fitnəyi uyar sanan, Gözləri şol fitnədir kim, fitnəsi xabındadır! (səh 146)

Bildiyimiz kimi , muasir dövrdə *xumarlı göz* birləşməsi əvəzinə *xumar göz* (məftunedici baxış) birləşməsinin işlənməsi ədəbi dil norması hesab olunur. Bu tipli birləşmələrə Azərbaycan danışıq dilində bu gündə təsadüf olunur. Məs; Bu gün danışıq dilində *daş qala* birləşməsi ilə yanaşı *daşlı qala* ismi birləşməsi də işlənir. İkinci birləşmə adi dərəcədə yox, çoxaltma dərəcəsinin məzmununu ifadə edir. Nəsimi burada *xumarlı göz* tipli ismi - birləşmələr istifadə etməklə öz lirik qəhrəmanının gözlərinin qeyri-adi dərəcədə xumar və məstedici olduğuna diqqət çəkmək istəmişdir.

Biz həmçinin Nəsimi poetikasına nəzər yetirdikdə görürük ki, onun poetik dilində işlənmiş I növ ismi birləşmə quruluşlu ismi - frazeoloji vahidlər semantik məna zənginliyinə malikdir. Xüsusilə keyfiyyət bildirən ismi-frazeoloji birləşmələrin sinonim məna növləri daha çoxdur. Məs; *Əgri göz – yavuz göz* (*pis göz, pis nəzər*), *Ari nəzər – səfa nəzər* (*yaxşı münasibət, yaxşı nəzər*);

Hüsnü – cəmalə baxmağa ari-səfa nəzər gərək, *Düşməsün arisiz məzər ayınənin səfasına.* (səh 52) Bu beytdə frazeoloji vahidlərin antonimliyindən də danışmaq olar.

İkinci növ ismi söz birləşməsi quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər və onların semantik-üslubi özəllikləri

İkinci növ ismi birləşmə quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər qrammatik cəhətdən tərəflərində birinci tərəf heç bir qrammatik- morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Eyni zamanda bu birləşmələrin tərəfləri həmişə yanaşı işlənir və onların arasına heç bir söz daxil ola bilmir. İkinci növ quruluşlu ismi - frazeoloji vahidlər də, ismi – söz birləşmələri kimi tərəflər arasında qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi mövcud olur və birinci tərəf yanaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. Nəsimi qəzəllərindən topladığımız nümunələrdə bu birləşmələr semantik cəhətdən məcazi məna daşıyaraq müəyyən bir anlayış ifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq *viüdə evi*, *əcəli yeli* ki birləşmələri misal göstərə bilərik. *Viüdə evi* məcazi məna daşıyaraq (daxili aləm, iç dünya) mənasını, eləcə də (könlü, qəlb) semantik mənasını ifadə edir; *Çün doldu viüdənin evi şənlik, Məhv oldu, ey dost, məndə mənlik!*(səh 42) *Əcəl yeli* (son ölüm) mənasını əks etdirərək, həyatın gözlənilməzliyi işarə olunur; *Yığınca munca əsbabı, yeri, sən bir kəmal istə, Əcəl yeli asər bir gün , ona çox – çox zəval eylər!* (səh 216)

Quruluşca II növ ismi frazemlərin zənginliyi Nəsimi dilində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi göstərir. Nəsimi qəzəllərində eşqi, məhəbbəti ifadə etmək üçün *hava canı* (sevgi, eşq, məhəbbət), *sevda meyi* (məndə sevgi eşq, məhəbbət) və s birləşmələrdən istifadə etmiş və onların anlaşılıqlı olması üçün *könül, qəlb, ürək* kimi sinonim ifadələr işlətməmişdir. Bu proses Nəsimi dilinin eləcə də, bütövlükdə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsini göstərən amillərdəndir. Nəsimi dilində ismi frazemə zəifləmə

quruluşlu variantı da var; *Çün Süleyman mülkünü qoydüyü getdi dünyadan, Qaldı ondan sonra bu mülkü – Süleyman sizlərə!* (səh 20) Bu beytdə *Süleyman mülkü* – dövlət deməkdir.

Quş dili – yalnız Süleyman peyğəmbərin bildiyi dil, məcazi mənada sirt, qapalı bir anlayış məzmununu ifadə edir; *Heç kimsə Nəsimi dilini fəhm edə bilməz, Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq!*(səh 28) Əfsanəyə görə Süleyman peyğəmbər bütün quşların, heyvanların dilini bilirmiş. Nəsimi öz kəlamını quş dili adlandırarkən öz poeziyasının həm fəlsəfi mahiyyətinin dərinliyini, həm də qəzəlin dərin hikmətini və müdrikliyini nəzərdə tuturdu.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilində işlənmiş II növ söz birləşməsi quruluşlu ismi frazemlərin ən gözəl nümunələri Nəsimi poetik dilində öz əksini tapmışdır.

Üçüncü növ ismi söz birləşməsi quruluşlu ismi frazeoloji vahidlər və onların semantik-üslubi özəllikləri

Üçüncü növ ismi birləşmə quruluşlu ismi – frazeoloji vahidlər də normal ismi birləşmələr kimi, birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi ilə, ikinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Həmçinin onlar adi ismi birləşmələr kimi, birinci tərəf idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəf uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur. Bunlar əsasən isim+isim quruluşuna malikdir. Bu qrupa daxil olan ismi – frazeoloji vahidlər leksik – semantik mənasına görə məndə məcazi mənə kəsb edərək frazemləşir. Məs; axirətin sarayı (o dünya), dilbərin xəlvəti (sevgilinin qəlbi) və s frazemlərin ya hər iki tərəfi, ya da tərəflərdən biri həqiqi mənasında uzqlaşaraq ikinci bir mənə – məcazi frazeoloji mənə ifadə edir.

Nəsimi dilində işlənmiş üçüncü növ quruluşlu ismi frazeoloji vahidlərin müəyyən bir qismində birinci tərəfin I komponenti xalq dilinin xüsusiyyəti ilə əlaqədar olaraq ixtisar olunur. Azərbaycan dilində təktərəfli birləşmələr çox geniş həcmdə işlədilir. Bunlar ümumxalq danışq dilinin bədii - ədəbi dilə verdiyi ən gözəl nümunələrdən biridir. Təktərəfli birləşmələr əsasən ümumxalq danışq dilinin ifadə tərzidir və danışqın ixtisarı üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Nəsimi bir xalq kimi xalq dilinin incəliklərindən yeri gəldikcə istifadə etmiş və qəzəllərini milli zəminə uyğunlaşdırdığını nümayiş etdirmişdir.” *Hicrin cəfası, hicrin bəlası, könlüm şişəsi*” tipli klassik ədəbiyyatımızın dilində geniş yayılmış həmin frazeoloji ismi vahidlər əslində (sənin) *hicrinin cəfası* (ayrılıq hicri), *sənin hicrinin bəlası* (ayrılığın dərdi, kədəri) ismi frazeoloji vahidlərin ixtisar olunmuş formalarıdır ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatında belə poetik ixtisar olunmuş söz və ifadələrdən qənaətlə istifadə etmək məqsədilə, geniş dairədə istifadə olunmuşdur.

Nəsiminin söz xəzinəsində qrammatik quruluş etibarilə 3 növ ismi söz birləşməsi strukturunda semantik cəhətdən məcazlaşmış onlarla ismi frazem- frazeoloji vahid işlənmişdir; axirətin sarayı; *Dünyavü mülkü malinə meyl- məhəbbət eyləmə. Çün gecisərsən, ey məlik, axirətin sarayınə!* (səh 213) Məninin güzgüsü(iç dünya, daxili aləm); *Sürətin vəsfini hər tayifədə sordum isə , mənininin güzgüsü sürəti - rəhman dedilər!* (səh 262) Könlümün viranəsi (məhv olmuş məhəbbət) Könlümün viranəsində gənci-pünhan bulmuşam, Olmuşam şam maha qurban, yüz dilü can bulmuşam! (səh 146) Nümunələrdə işlənmiş ismi söz birləşmələri məcaz, metaforik mənə hakimdir. Hər bir üçüncü növ ismi birləşmələrin ya bir, ya da iki komponentini məcazi mənada işlədərək üçüncü bir mənəni yaratmağa nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Həsənov. H.Ə “Azərbaycan dilinin frazeologiyası” Bakı Yeni kitab – 1979 (səh 66)
2. Nəsimi “Divanının leksikası” Bakı 1970
3. “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” III cild Bakı Şərq – Qərb 2007
4. Nəsiminin əsərləri I, II, III cildlər Bakı Elm 1970 (səh 377)
5. Axundov A.A “Ümumi dilçilik” Bakı Şərq – Qərb 2006 (səh 280)
6. Nəsiminin seçilmiş əsərləri. Müqəddimə, H.Araslı Bakı 1973 (səh 345)
7. Əlizadə.S “ Nəsiminin dilində söz birləşməsi” Bakı ADU-nun Elmi əsərləri N° 3 1974 (səh 85)
8. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis Bakı ADU nəşri 1959 (səh 454)
9. Muasir Azərbaycan dili III cild Sintaksis Bakı Elm 1981 (səh 443)

TURKAN ALİEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

WHAT DOES THE POSITION OF THE NATIONAL PEDAGOGY ON THE DEVELOPMENT OF CHILDREN’S PSYCHOLOGICAL PROFICIENCY PROMISE PEDAGOGICAL SKILL (MASTERY) DURING TRAINING?

Keywords: *psychological forces an individual, pedagogical activity, formation, education*

Psixoloji qüvvələr hər bir fərdin həyatında mühim rol oynayır xüsusən də pedaqoji fəaliyyətdə. Pedaqogikanın inkişaf müddətində psixoloji qüvvələrin inkişafı daim diqqət mərkəzində olmuşdur buna baxmayaraq hələ də bəzi müəllimlər bu anlayışdan bəhrələnmə bilmir. Milli Pedaqogikaya əsasən pedaqoji prosesin tamlığını təmin edən amillərdən biridir və təlim prosesinin bütün mərhələlərində istifadə olunur. Təhsil , tərbiyə və təlim kateqoriyalarında hər biri ilə yanaşı psixoloji qüvvələrin inkişafı da həyata keçirilir.

Açar sözlər: *psixoloji qüvvələr, fərd, pedaqoji fəaliyyət təhsil. tərbiyə*

The relationship between training and psychological proficiency has been so long identified in the science. Also the importance of taking the students' age, gender and individual characters into consideration during training does not provoke controversy amongst scientists. All – both children and the aged divine in their privacy that, for instance, the person having strong memory keeps well in mind what he hears, sees or reads; such a person can use the information strongly kept in his mind whenever he wants and the person having such a feature gets success in life. The strength of the memory is particularly necessary in getting education.

The person having a weak memory encounters a series of challenges in communication with others, in activity, as well as in study; the weakness of memory lets him down near others when trying to remember something; those having a weak memory have difficulties in life, in activity and particularly in study.

Differentiation and integration being underway in the category of pedagogical process and the most dialectic processes were unknown to this science during over 200-year history of the development of pedagogical science. That's why the category of nurture has been long considered as research subject of pedagogical science.

A number of innovations, including consideration of the category of pedagogical process as a research subject in pedagogical science, clarifying the dialectic processes flowing in it and etc. are almost linked to the independency of the Azerbaijan Republic. The independency has provided condition for Azerbaijani citizens to freely express what they think. One of the freely-formed ideas has specially linked to the integrity of pedagogical process and the integration and differentiation of its components.

Fortunately, the integrity idea of Pedagogical process is included to the Frame Curriculum and Education Law on the profession of pedagogy and methodology of primary education. However, it was left unexplained as there was no chance for details. It should be reminded that the integrity idea of pedagogical process was thoroughly interpreted in "Pedagogy" manual printed by "Maarif" publishing house in 1996. However, it must be mentioned regrettably that the majority of our teachers cannot take the advantage of the integrity of pedagogical process because they have been based on conventional pedagogy, some of them teach main knowledge and skills predominantly and pay little attention to students' upbringing and psychological development and try to justify it with the presence of head teachers of classes, vice –directors of student affairs and even with the school psychologists.

We consider underlining it our duty as taking into account the modernity of problem and success of reformation in education.

It does not matter if a teacher teaches physics or literature at primary school or university, in teaching all subjects aspects of education, upbringing and psychological development show themselves to some extent. We must admit that the presence of these elements does not depend on a teacher, it conveys impersonal character .Nevertheless, in teaching various subjects their presence levels depend on teachers' pedagogical competence.

If a teacher is aware of the necessity of this interconnection in his teaching the level of education, upbringing and psychological development are usually high or vice versa.

We must take into consideration that in indivisible real pedagogical process education upbringing and psychological development can complete, sustain and substitute one another.

According to the importance of education category the National Pedagogy's conception is like that: Education is the process that under a teacher's purposeful, planned and arranged guidance students acquire organized knowledge, skills and habits and at the same time their behave and psychologies develop.

The innovation of this concept is not only its accurate and obvious explanation of the integrity of pedagogical process, the succession of its elements , their interrelation and sustaining one another , but also it shows the principal roles of teachers and students in education : a teacher's main duties are organizing students' learning process, upbringing and psychological development , instructing and conducting them , a student's main duty is learning knowledge and skills which are able to improve their behave and psychology according to a teacher's conduct .

As it is obvious from the content of education category that acquiring crucial knowledge and skills of subjects is important: but students' upbringing and psychological development are ignored during education process. Especially teachers with lack of pedagogical competence ignore the latter aspects.

Due to the facts which we collected we are able to say drastically that not paying attention to the students' upbringing or psychological development becomes most of teachers' one of the failing reasons during education process.

The same words can be considered about education category. Let's have a look at the National pedagogy on education essentials. Education is one of fields of socio-economic life, it's learned in appropriate educational institutions a certain period purposefully, planned orderly, it has nurture and psychological opportunities and it's the totality of knowledge, ability, customs as well as spiritual qualities which create system of training basic conditional in a case, process in another case and showing itself as a result in the third case.

It's apparently from new conception on education essentials that development issues on training, nurture and psychological have been taken into consideration. However, a highlight draws attention particularly, beginning to move of knowledge, ability and customs which organize the meaning of education that is turning of education which is necessary terms of training to its process gradually is felt precisely, but nurture and psychological development issues aren't felt in so much clearly. Trainer should know this side and it's possible to learn the ways of realizing moral opportunities of education, psychological improvement possibilities on the basis of books which written in National pedagogy spirit, including Applied pedagogy or Problems of pedagogic mastery manuals.

Some innovations were brought on education category essential. Unfortunately, variety teachers are unaware of these innovations.

In the national pedagogy it has been found out that the bringing up first and foremost related to the human behavior, kindness and jealousy, sincerity and vice versa, taking care and indifference, generosity and being mean, keeping all your promises and not doing it, being patriot and not, being hard worker and not and thousands such kind of behavior can be good examples. One of the main source that makes the behave more specific and bring innovations related to the surrounding. According to the national pedagogy for the human bringing up it should be created special conditions. If not, it makes difficult to get the desired goals. At schools where there is no violation of the pupils' rights, where the pupils are not the object of the pedagogical procedure, but the subject of it where the take communication with them takes the priority there is some advanced events.

Finally, the third feature of the modern human bringing up concept is the creation of the trust. This feeling should come from those who take all of this action (bringing up). They should believe in the reality to what they propagate, in the deep of their soul by themselves. When it so, the listeners trust to every single word of the trainer, accept what he/she tells, implement all advice without any doubt. If the trainer increase the voice, cannot create the real imagination of his speech, he lags behind of what he/she says by insincerity of his speech. It is advisable for trainer to avoid bringing up someone.

Taking all of these that were listed above the national pedagogy evaluate the real meaning of the procedure of bringing up by these: Nurture - is a purposeful, planned and organized process that form spiritual reliance that deal with behavior in people.

One aspect should not be forgotten here. It is a point that when the event relating to the moral feature, for instance absolution, is organized the participants get new information about personalities on the patterns of absolution, about their thoughts; pupils' outlook fairly expands; they get genuine knowledge and skill, apart from moral quality.

Besides that, people's psychological proficiency enriched with moral quality inseparable from behavior get activated to some extent; they agree with any thought, but do not agree with others, they express their objection and their point of views. In a word, the signs of training, as well as their psychological proficiency play a role in forming moral features relating to behavior to some extent for the students (pupils) educated by teachers enriched with the traditional pedagogy.

The participation of psychological proficiency to some extent in order for the teachers to achieve higher scores is not considered as satisfying at all in the National Pedagogy. It was proved in the National Pedagogy that the improvement of psychological proficiency in training is not only possible, but also extremely useful. As psychological proficiency the attention, volition, memory, thinking, imagination and etc. are meant. When those psychological proficiency inseparable from training convert to teacher's care, and the teacher patiently and tolerably eliminates the distraction of attention, the weakness of volition and the other psychological deficiencies the psychological proficiency develop, either become the result of the

training or its core; it becomes the reliable aspect of success in education. That's why psychological develop was identified as one of the four categories in pedagogical process in the National Pedagogy.

It can be asked: - What does knowing that categories of training, nurture, education and psychological develop in pedagogical process assemble, i.e. integrate and expose to differentiation at times, i.e. operate as independent categories, give to teacher? First and foremost, it causes the development of teacher's pedagogical mastery; in turn it increases students' (pupils') comprehension level in a significant way.

Bibliography

1. Nurəddin Kazimov. Tətbiqi pedaqogika. Bakı, Çarşıoğlu, 2010
2. Rzayev O.H, Məmmədov S.M, İsmayilov Ş.N. Təhsilin idarə olunmasının əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, Mütərcim, 2010
3. Dəmirov A.H, Məmmədov S.M, İsmayilov Ş.N. Yeni təlim texnologiyaları və müasir dərs . Bakı, 2007
4. Quliyeva Nurlan. Riyaziyyatın konstruktiv təlimlə tədrisi metodikası. Bakı, MBM, 2012
5. Quliyev Baloğlan. Mütəhərrik və əyləncəli oyunlar . Bakı, ADPU, 2011
6. Quliyev Baloğlan. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı, ADPU, 2009
7. Əzizova Z.M Cəfərova R.Q İsmayilov Ş.N. Loqopediyanın nəzəri əsasları haqqında ümumi məlumat (Dərs Vəsaiti). Mingəçevir, 2008
8. Dəmirov Aslan, Məmmədov Səhyəddin, İsmayilov Şahismayıl. Pedəqoji təcrübə proqramı və ixtisas üzrə təcrübənin təşkili (dərs vəsaiti). Mingəçevir , 2007
9. Əliyeva Zərifə. Pedaqogika. Bakı, 2004
10. Методические рекомендации по учебной и производственной практике. Самара, Самарский ун-т, 2003
11. A.Həsənov, Ə.Ağayev. Pedaqogika. Bakı, 2007
12. Pedaqogika və Psixologiya fənninin tədrisinə dair metodiki vəsait. Bakı, 2004
13. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov. Pedaqogika. Bakı, Elm və Təhsil, 2010

FİRUZƏ HÜSÜZADƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

İBTİDAİ SİNİF DƏRSLİKLƏRİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏ İMKANLARI

Açar sözlər: *integrasiya, ibtidai sinif, dərslük, təlim prosesi*

Possibilities of links among the subjects in the primary class textbooks

The article deals with importance of integration among the subjects in the textbook of primary classes. It is mentioned that, alongside the lessons existence of links among the textbooks is one of the successful conditions for insuring the active teaching. In the article the didactic level of link among subjects being analysed states, that each of the teachers should apply these principles in order to achieve perfect results.

Keywords: *integration, primary class, textbook, process of teaching*

Dərslük yeganə vəsaitdir ki, ondan həm şagirdlər, həm müəllimlər, həm valideynlər, həm də, yeri gələndə tədqiqatçılar istifadə edirlər. Bu baxımdan yanaşanda təhsillə bağlı hər hansı tədqiqatda dərslüklərə toxunmamaq mümkün deyil. Dərslüklər təhlil olunmadan yerinə yetirilən təhsillə, təlimlə bağlı tədqiqat istər-istəməz yarımçıq olacaq. Bunları nəzərə alaraq fənlərarası əlaqə baxımından ibtidai sinif dərslüklərinin bəzilərini təhlil etməyi faydalı saydım.

Məlum olduğu kimi, indi məktəblər təkcə dərslüklərlə deyil, dərslük komplektləri ilə (dərslüklər, iş dəftərləri, müəllim üçün metodik vəsaitlər) təchiz olunur. Dərslüklə bağlı həyata keçirilən bu siyasət təhsilin səmərəsinə müsbət təsir göstərdiyi kimi, həm də təhsilə dövlət qayğısının ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Bunu nəzərə alaraq araşdırdığım problemdə yeri gəldikcə, müəllim üçün metodik vəsaitlərə də fənlərarası əlaqə baxımından toxunulmuşdur.

Birinci sinfin "Həyat bilgisi" dərslüyü Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Həyat bilgisi kurikulumu (1-4-cü siniflər)" əsasında hazırlanmışdır (1, s.3) və tam integrativ xarakter daşıyır. Dərslüklə yanaşı, "Həyat bilgisi" (1-ci sinif) dərslüyü əsasında hazırlanıb. Dərslükdə tədris proqramına müvafiq olaraq 29 mövzu öz əksiini tapıb. Hər mövzunun öyrədilməsinə 1 saat vaxt nəzərdə tutulub.

Qeyd edim ki, “Həyat bigisi” üzrə dərslər də öyrənilən məsələlər barədə məlumatların verilməsi və sadə bacarıqların yaradılması yolu ilə gedir. Təsviri incəsənət dərslərində estetik qavramanın da həm incəsənət əsərləri üzrə, həm də təbiətdəki gözəlliklər üzrə aparıldığını nəzərə alanda bu iki fənn üzrə fənlərarası əlaqənin yaradılmasının “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın (2) tələbləri baxımından necə böyük əhəmiyyətə malik olduğu aydın şəkildə üzə çıxır.

Birinci sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinə yeni başladıklarını nəzərə almaq vacibdir. İlk əlaqə, fikrimcə, digər fənlərdən daha çox, şagirdlərin məktəbəqədər dövrdəki həyat təcrübəsinə əsaslanmalıdır. Müəllim birinci mövzunun tədrisi prosesində şagirdlərə özləri barədə danışmağı təklif edə bilər. Bundan sonra uşaqlara onları əhatə edən əşyalar, insanlar barədə sual verə bilər. Təbiidir ki, mövzunun şagirdin şəxsi təcrübəsi ilə əlaqələndirilməsi üçün köməkçi variantlardan istifadə edilməlidir.

“Texnologiya” ilə “Həyat bilgisi”nin əlaqəsi həyati əhəmiyyətli, təhlükəsizliklə bağlı məsələlərin öyrədilməsi prosesində daha çox üzə çıxır. Həm “Həyat bilgisi”ndə, həm də “Texnologiya”da elə mövzular vardır ki, həyat təhlükəsizliyi baxımından demək olar, hər ikisinin məqsədi eynidir. Sadəcə olaraq bu fənlərin xarakterindən asılı olaraq məqsədə çatmaq üçün nəzərdə tutulan məzmununda, vasitələrdə fərq vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, fənlərarası əlaqə imkanı daha çox müxtəlif fənlərdə öyrədilən mövzuların məqsədlərindəki yaxınlıqla bağlı da üzə çıxır. Müəllim bu yaxınlığı gördüyündən, məsələn, Azərbaycan dilindən (sinfdən asılı olmayaraq) bir mövzunu tədris edərkən onu Təsviri incəsənət dərslərində nə vaxtsa (daha əvvəllər) tədris olunmuş uyğun mözü ilə əlaqələndirir. Nəticədə konkret bir dərsin, təlimin nəticəsi müəyyən qədər yaxşılaşır.

Azərbaycan dilinin digər fənlərlə, o cümlədən, Təsviri incəsənətlə əlaqələndirilməsinə də geniş imkanlar vardır. “Əzbər söylədiyən şeirə uyğun rəsm çək!”; “Qarşındakı rəsmdə təsvir olunanları sözlə ifadə et!” və s. kimi tapşırıqlar belə əlaqələrin yaradılmasını tələb edir. Nəticədə şagirdə bir fənnin tədrisi prosesində digər fənlərdə öyrəndiyi biliklərdən istifadə ehtiyacı yaranır. Ehtiyacın yerinə yetirilməsinə yönəlmiş fəaliyyət nəinki bilik əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir, eyni zamanda dünyagörüşün formalaşmasına da olduqca yaxşı kömək edir.

“... Azərbaycan dili üzrə məzmun standartlarından bəzilərinin dərk etmə, digərlərinin tətbiq etmə mərhələsinə aid olması bir çox hallarda fəndaxili inteqrasiyaya yol açır. Məsələn, verilmiş mətndə bir neçə əlamət bildirən söz buraxılır və onları yerində işlətməklə mətni oxumaq tələb olunur” (5, s.15) 4.1.5 standartının (oxunmuş materialın anlanılması və göstərilən əlamətlərin nəyə aid olduğunun müəyyənləşdirilməsi bacarığı) yerinə yetirilməsinə xidmət edən bu tapşırıqda rəng əlamətləri mütləq şəkildə təsviri incəsənət fənni ilə əlaqə situasiyasının yaradılmasını tələb edir.

Azərbaycan dili dərslərində didaktik oyunların təşkili bu dərsi Fiziki hazırlıqla, müxtəlif fiqurların, hərflərin kəsilməsi Texnologiya və Təsviri incəsənətlə, hecalar üzrə iş riyaziyyatla əlaqənin yaradılmasını tələb edir. Bu tələbə əməl olunması təlimin, konkret olaraq bir mövzunun öyrədilməsi ilə bağlı fənn standartlarının yerinə yetirilməsinə yaxşı imkan açır. Əksinə, bu tələblərə əməl olunmaması, yəni fənlərarası əlaqəyə əhəmiyyət verilməməsi bütövlükdə həm təlimin, həm də tərbiyənin nəticəsinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Digər fənləri də fənlərarası əlaqə baxımından bu qaydada təhlil etdik. Belə bir nəticəyə gəldik ki, bu fənlər arasındakı əlaqənin imkanlarını hər bir fənn, hər bir mövzu ilə bağlı standartlar əsasında müəyyənləşdirmək daha faydalıdır. Standartlar fənn və konkret mövzunun tədrisi ilə sıx bağlı olan vəzifələrdən doğur.

Həmin vəzifələr ümumi bir məqsədə - bilik, bacarıq, vərdislər və mənəvi keyfiyyətlər əldə etmək yolu ilə həyatda düzgün mövqə tutmağı bacaran, həyatı, Vətəni, insanları sevən vətəndaşlar yetişdirmək olduğundan, bilik, bacarıq və vərdislərin məzmununu özündə əks etdirən tədris fənləri arasında da əlaqə imkanları vardır.

Azərbaycan dili fənnin tədrisində də, təbiət və cəmiyyət hadisələri müəyyən mövzular, mövzuları açan məzmun əsasında həyata keçirilir. Şagirdlərin uğurları yenə də mövzunu, burada təsvir olunan hadisələrin və əşyaların mahiyyətini necə dərk etməsindən asılıdır. Aydındır ki, eyni məzmunlu mətnlər hər iki fəndə var. Onların əlaqəli tədrisi yenə hər iki fənnin tədrisini yaxşılaşdıracaq.

Təbiidir ki, riyaziyyat dərslərində fəndaxili əlaqə imkanı fənlərarası əlaqə imkanlarından daha genişdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, dərslərdə fənlərarası əlaqə azdır və ya yoxdur. Xeyr. Əksinə, dərslərdəki misallar, xüsusilə mətnli tapşırıqlar elə tərtib edilmişdir ki, onların üzərində iş fənlərarası əlaqədən istifadə olunduqda daha səmərəli nəticələnir.

İbtidai siniflərdə tədris nəzərdə tutulan bu fənlərin hər biri digəri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Sadə şəkildə desək, Azərbaycan dilini bilməyən şagird riyaziyyat üzrə tapşırıqları, məsələlərin mətnlərini başa düşə bilməz. Nəticədə şagirdin istedadından asılı olmayaraq Azərbaycan dili riyaziyyatı öyrənmək üçün baza rolunu oynayır. İlk baxışda sadə görünsə də (nəzərə almaq lazımdır ki, söhbət ibtidai sinif şagirdlərindən, onların öyrənmələrindən gedir) məhz Azərbaycan dili ilə riyaziyyat fənləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə bu

öyrənməni daha səmərəli edə bilir. İbtidai sinif şagirdinin "Həyat bilgisi"ndən aldığı məlumat əsasında sadə bir rəsm çəkməsi hər iki fənnin tədrisinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Fənlərarası əlaqəni səmərəli təşkil etmək üçün həyat bilgisinin tədrisində öyrədilən məlumatlarla digər fənlərdən verilən biliklər arasında hansı bağlılığın olduğunu bilmək vacibdir. Bu baxımdan qeyd edək ki, yuxarıda haqqında bəhs edilən məlumatlarla şagirdlər digər fənlərin tədrisində, o cümlədən, təsviri incəsənət dərslərində də rastlaşırlar. Çünki təsviri incəsənət üzrə tədris proqramında da həmin məsələlərə müəyyən yer ayrılmışdır. Əlbəttə, həyat bilgisində həmin məsələlərin öyrədilməsinin məqsədində müəyyən özünə-məxsusluq vardır.

Həyat bilgisində, qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin diqqəti məişət əşyalarının, məişət texnikasının insanlar üçün əhəmiyyəti, onlardan təhlükəsiz istifadə diqqət mərkəzində dayanırsa, təsviri incəsənət dərslərində artıq həmin əşyaların rəssam (səth üzrə təsvir), yapma (həcmli təsvir) və applikasiya yolu ilə təsvirindən gedir. Amma bu fərq təsviri incəsənətlə həyat bilgisi arasında əlaqə yaratmağa mane olmur. Əksinə, bu əlaqənin vacibliyini göstərir.

Hər iki fənn üzrə oxşar və fərqli cəhətlərin təhlili göstərir ki, konkret halda ümumi məqsədin yaxınlığı aydın şəkildə görünür: şagirdləri yaşadıkları mikromühtlə, ailə, ev, ev şəraitində daha dinc, təhlükəsiz, mehriban yaşamaq qaydaları ilə tanış etmək, davranış qaydaları barədə məlumat vermək, məişətdə gözəllik, davranış estetikası barədə təsəvvür yaratmaqdır. Əlbəttə, söhbət şagirdlərin "estetika", "davranış estetikası" kimi anlayışların şagirdlərə öyrədilməsindən, bu sözlərin onların lüğət tərkibinə daxil edilməsindən getmir. Diqqət həmin anlayışlarla bağlı şagirdlərin yiyələnməli olduqları praktik bacarıqların formalaşdırılmasından gedir.

Təsviri incəsənət üzrə tədris proqramında məişət əşyalarının təsviri, onlardakı gözəlliyin, gözəlliklə faydalılıq arasındakı əlaqənin öyrədilməsi üzrə praktik iş aparılması nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, tapşırıqlar diqqəti gözəlliyə yönəltmədən yerinə yetirilə bilməz. Müəllim bu məsələlər barədə iş apardıqdan sonra deyir ki, uşaqlar, növbəti dərstdə evinizdə gördüyünüz və daha çox xoşladığınız əşyaların şəklini çəkəcəksiniz. Ona görə də çəkəcəyiniz əşyaları bir daha diqqətlə nəzərdən keçirəsiniz.

Adətən, şagirdlər belə tapşırıqlardan sonra daha diqqətli olur, evdə müəllimin verdiyi tapşırıqlarla bağlı valideynlərinə, yuxarı siniflərdə oxuyan bacı-qardaşlarına maraqlı suallarla müraciət edirlər. Belə suallar, onlara alınan ətraflı cavablar tapşırığı daha yaxşı yerinə yetirməyə, ən əsası isə, fənlərarası əlaqənin düzgün təşkilinə kömək göstərir.

Məlumdur ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin təfəkkürü konkretliyi ilə daha çox fərqlənir. Onları əşyaların, hadisələrin mahiyyətindən çox xarici əlamətləri maraqlandırır. Rənginə görə parlaq, emosional təsir göstərən, hərəkətli, yerini, formasını tez-tez dəyişən əşyalar, hadisələr cəlb edir. Hər hansı hadisəni, əşyanı da ibtidai sinif şagirdləri həmin əlamətlərinə görə qiymətləndirirlər.

Dərstdə müəllim bu deyilənləri nəzərə alır, şagirdləri təsvir etdikləri əşyaların əsas əlamətlərini ikinci dərəcəli əlamətlərdən fərqləndirmək məqsədilə onlara istiqamət verir.

Bildiyimiz təhsil üzrə (o cümlədən, ibtidai təhsil üzrə) dövlət standartlarına təlimin necə cavab verdiyi ilk növbədə tədris proqramlarının tələbləri əsasında müəyyənləşdirilir. Ona görə də təlim prosesində hansı üsullardan, vasitələrdən istifadə edilməsindən asılı olmayaraq ilk növbədə bu tələb gözlənilməlidir. Bu, dərstdə fənlərarası əlaqədən istifadəyə də aiddir. Hər bir müəllim nəzərə almalıdır ki, atdığı hər bir addım, istifadə etdiyi hər bir təlim üsulu son nəticədə tədris proqramında nəzərdə tutulan materialın səmərəli şəkildə şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi ilə nəticələnməlidir. Fənlərarası əlaqə də məhz bu məqsədə xidmət etməli, şagirdlərin daha səmərəli şəkildə bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnmələrinə kömək etməlidir.

Mövzu ilə bağlı klassik pedaqoqların- Yan Amos Komenskinin, Konstantin Dmitriyeviç Uşinskinin ideyalarına əsaslanan müəllif yazır: "Hər bir müəllim Azərbaycanın gələcəyi üçün kamil insanlar, öz erudisiyası, intellektuallığı ilə seçilən, milli-bəşəri dəyərləri qoruyub inkişaf etdirən, vətənpərvər vətəndaşlar tərbiyə etməlidir. Yüksək elmi biliklərin, təlim metodlarının tələb olunduğu belə bir dövrdə fənlərarası əlaqənin təmin olunması tədris materialının mahiyyəti haqqında daha geniş təsəvvürlərin formalaşmasına, bilik, bacarıq və vərdislərin sistemli şəkildə aşılmasına geniş imkan yaradır (4) Sonra müəllif fənlərarası əlaqə yolu ilə konkret anlayışların müxtəlif fənlərin tədrisində öyrədildiyini, şagirdlərə yeni bilik qazandırmaqla bərabər, onların tədqiqatçılıq bacarıqlarını da inkişaf etdirdiyini yazır.

Hələ birinci sınıfdən başlayaraq, təlim prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlər ilk gündən başlayaraq tədris proqramında nəzərdə tutulan tələblərə cavab verə bilsinlər. Əlbəttə, tədris proqramı (kurikulum) mücərəd bir anlayış olmayıb, konkret siniflərdə öyrədilməsi nəzərdə tutulan bilik, bacarıq, vərdislərin, həmçinin müəyyən mənəvi keyfiyyətlərin əks olunduğu sənəddir. Bu sənəddə ciddi bir ardıcılıq gözlənilir. Hər sonrakı tədris materialı əvvəlki tədris materialının bazası əsasında formalaşdırılır.

Fənlərarası əlaqə zamanı müasir təlimin qarşısında dayanan tələblər diqqət mərkəzində olmalıdır. Bildiyimiz kimi, təlimin başlıca tələbi onun şagirdyönümlü olması ilə bağlıdır. Şagirdyönümlü təlim

biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini nəzərdə tutmur. Əksinə bunu zərərli bir üsul kimi inkar edir. Doğrudan da, təlimin başlıca məqsədi bilikləri şagirdlərə hazır şəkildə vermək yox, bu bilikləri müstəqil olaraq mənimsəməyin, öyrənməyin yollarını öyrətməyi tələb edir.

Lakin əlbəttə, fənlərarası əlaqə heç də bir fənnin tamamilə başqa bir fənlə əvəz olunması kimi başa düşülməməlidir. Fənlərarası əlaqədə başlıca məqsəd bu əlaqənin köməyi ilə cədvəl üzrə tədris olunan fənnin, onun konkret bir mövzusunun daha yaxşı mənimsənilməsidir. Bu vaxt fənlərarası əlaqədən məhz həmin konkret mövzusunun daha yaxşı qavranılması üçün istifadə olunmalıdır. Fikrimi təsviri incəsənətin həyat bilgisi ilə əlaqəli tədrisindən alınan materiallar əsasında davam etdirirəm.

Dərs bütövlükdə təsvir üçün vacib olan bacarıqların (əşyanın rəsm, yapma, applikasiya yolu ilə praktik təsviri; təsviri incəsənət əsərlərinin qiymətləndirilməsi, əsərin estetik keyfiyyətlərinin, müsbət, mənfi cəhətlərinin göstərilməsi, ifadə vasitələrinin qeyd edilməsi; ətraf aləmlə ünsiyyət prosesində ona estetik, qayğılı münasibət bəslənməsi və s.) yaranmasına xidmət etməli, şagirdləri sonrakı təlim mərhələlərinə hazırlamalıdır.

Fənlərarası əlaqə zamanı əşyanın rəngi, forması, quruluş üzrə işə xüsusi diqqət verilməlidir. İbtidai siniflərdə rəng üzrə işin səmərəli nəticələnməsi üçün müqayisədən istifadə faydalıdır. Müqayisə təbiətdəki rənglərlə bağlı aparıldıqda daha faydalı olur. Şagirdlərə çəkdikləri rəsmləri təbiətdəki rənglərlə tutuşdurmağı, müqayisə etməyi öyrətmək bir neçə cəhətdən faydalıdır. Belə müqayisələr “Təsviri incəsənət” fənni ilə “Həyat bilgisi” fənnini əlaqələndirməyə və təbiətdə baş verən dəyişikliklərlə bağlı ilk gündən başlayaraq alınan biliklərin elmi əsaslarla mənimsənilməsinə imkan açır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova G., İbtidai siniflərdə generalizasiya hadisəsinin bəzi xüsusiyyətləri. *Psixologiya jurnalı*, 2004 N 3-4 s. 117-120
2. Abbasov O.A. Təsviri incəsənət təliminin təşkili xüsusiyyətləri “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı, 1988 N 5 s. 41-45
3. Almaz Rəcəbova, Fənlərarası əlaqə ibtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətini inkişaf etdirən vasitə kimi: *Ped.üzrə fəh. dokt.... Bakı*, 2008, 148 s.
4. Bahar Kərimova, Gülər Mehdiyeva, Həyat bilgisi (1-ci sinif . Müəllim üçün metodik vəsait). Bakı, *Aspoliqraf-2012*, 72 s.
5. Abbasov O.A. Təsviri incəsənət təliminin təşkili xüsusiyyətləri “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurn, 1988 N 5 s. 41-45

GÜLAY ƏZİMLİ
Qafqaz Universiteti

İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: *Innovativ təlim texnologiyaları, ənənəvi təlim, interaktiv metodlar, pedaqoji innovasiyalar*

The essence and content of interactive instruction methods

It is discussed in this article, the essence and content of interactive instruction methods as well as a new approach to education and its difference from the traditional approach, instruction technologies that creates interactivity in the instruction and importance of ICT here. The problem of the correct application of interactive instruction methods is one of the actual issues. Therefore, it is better that teacher should determine exactly how it is implemented when choosing an exercise for each lesson.

Keywords: *innovative instruction technologies, traditional instruction, interactive methods, pedagogical innovations*

İnsan cəmiyyəti yarandığından bəri, tarixin bütün mərhələlərində təhsil, onun problemləri, inkişafı dövlətin, cəmiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər bir tarixi dövrdə həmin dövrə, cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq təhsil sistemi formalaşdırılmış, təhsil islahatları, layihələri qəbul olunmuş, ayrı-ayrı sahələr üzrə mütəxəssislər hazırlanmışdır.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bir sıra sahələrdə dövlət islahatları həyata keçirmişdir. Təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi isə ən aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Həyata keçirilən islahatların əsas məqsədi təhsil sistemini sivil dünyanın təhsil standartlarına yaxınlaşdırmaq və inteqrasiya etdirməkdən ibarətdir.

Ölkəmizdə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi eləcə də milli- mənəvi dəyərlərimiz əsas götürülərək təlim prosesinin sadələşdirilmiş modelinin formalaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə sistemli işlər görülmüşdür.

- Təlimin məzmunu – uşağa nəyi, hansı həcmdə öyrədirik;
- Təlim üsulları – uşağı necə öyrədirik;
- Öyrədici mühit – uşağı hansı şəraitdə öyrədirik;
- Monitoring və qiymətləndirmə - öyrətmə prosesinin durumu, onun nəticəsinin göstəriciləri və proqnozu

[1,s4];

Ənənəvi yanaşmalar daxil olmaqla həyata keçirilən bütün pedaqoji innovasiyalardan istifadə yalnız didaktik prinsiplərə əsaslanmalıdır. Müəllim mövcud innovasiyalardan istifadə edərkən tədris prosesində iştirakçılara didaktik tələb kimi hər şeyi hamıya öyrətməyə nail olmalıdır. Müəllim şagirdi şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün istifadə olunan müasir innovasiyalardan didaktik əsaslarla faydalanmağı bacarmalıdır.

Bəs innovasiya nədir?!

Bəzi mənbələrdə innovasiya sözünün ingilis sözü “innovation” sözündən əmələ gəlmiş qeyd edilir. Lakin innovasiya latın sözü “innovatiōn” sözündən əmələ gəlmişdir. “Innovatiōn” sözü XV əsrin ortalarında (1540- 1550) yaranmışdır. Mənası yeni üsul və metodun kəşfi, yeni və ya fərqli təqdimat, yenilik deməkdir.

Innovasiya təhsilə yenilik gətirir, təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Pedaqoji innovasiyalara təhsilin inkişafını təmin edən üsul, priyom, metod və texnologiyalar daxildir.

Pedaqoji innovasiyalardan istifadə etmədən müasir təlim mühitini təmin etmək mümkün deyil. İndi təhsil standartları həm şagirddən, həm də müəllimdən pedaqoji aktivlik tələb edir. Standartların qoyuluşu və reallaşması müəllim və şagirdlərdən fəal təlim prosesinə qoşulmağı tələb edir. Verilən tapşırıqların müəyyən təlim üsulları ilə həyata keçirilməsi, şagirdlərin müxtəlif formalarda tədris əməkdaşlığı etməsi innovasiyaların tətbiqini labüd edir.

İnnovativ metodlardan istifadə təlimin səmərəliliyini, inkişafyönlümlüyünü artıran əsas vasitələrdən biridir.

Pedaqogikada təhsilin üç modeli var:

- 1) Passiv– təlim zamanı şagird 2 “obyekt” rolunda iştirak edir (eşidir və görür)
- 2) Aktiv – təlim zamanı şagird “subyekt” rolunda iştirak edir. (müstəqil iş, yaradıcı tapşırıqlar)
- 3) İnteraktiv – təlimdə şagirdlər qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar.

“İnteraktiv” sözü ingilis sözü olan “interact” sözündən götürülmüşdür, «inter» - qarşılıqlı, «act» - fəaliyyət deməkdir. Bu söz ilk dəfə XVII əsrin ortalarında (1740- 1750) işlədilmişdir.

“İnteraktiv təlim” şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim prosesidir.

İnteraktiv təlim müasir təlimin prinsiplərinə cavab verir. Müasir təlimin prinsipləri isə aşağıdakılardır:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi – Şagirdin fəallaşması ilk növbədə, onun bir şəxsiyyət kimi təlim prosesinin mərkəzi obyekt kimi çıxış etməsi vacibdir. Təlim uşağın maraq və tələbatlarına, onun bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətlərinə yönəlməlidir. Müəllim tərəfindən şagirdə şəxsiyyət kimi yanaşılmalı, onun fərdi cəhətləri nəzərə alınmalı və ona hörmət əsasında münasibət göstərilməlidir.

2. Fəal idrak prinsipi – tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti doğursun, şagirdə «ilk kəşf» sevinci keçirməyə imkan versin, onda yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaratsın. İdrak fəallığı ilk növbədə təfəkkürün fəallaşdırılması əsasında yaranır.

3. İnkişafətdirici təlim prinsipi – Görkəmli rus psixoloqu, müasir pedaqoji psixologiyanın banilərindən biri olan L.S.Viqotskinin nəzəriyyəsinə görə, təlim inkişafı qabaqlamalı, uşağın «qarşısındakı inkişaf zonasına» yönəlməlidir. Bu inkişaf zonasına uşağın potensial imkanları mərkəzləşib, onları aktualaşdırmaq üçün xüsusi təlim şəraiti yaradılmalıdır. Yeni təlim uşağın özünün müstəqil fəaliyyəti və böyüklərin köməyi sayəsində bilik və bacarıqları əldə etmək üzrə aşkarlanan potensial imkanlarının gerçəkləşdirilməsinə yönəlməlidir.

4. Qabaqlayıcı təlim prinsipi – təlim cəmiyyətin inkişaf meyillərini əks etdirməli və yeni nəsli yaxın gələcəkdə həyat şəraitinə hazırlamalıdır. Məktəb şagirdə baza bilik, bacarıq və vərdisləri verməklə kifayətlənməməlidir. O, eyni zamanda onda idrak fəallığı, hər şeyi öyrənmək həvəsi və digər zəruri keyfiyyətləri formalaşdırılmalıdır. Təlim şagirdə zəruri olan informasiyanı müstəqil əldə etməyi, onu yenidən işləməyi, düzgün istifadə və tətbiq etməyi öyrətməlidir.

5. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi – Təlim- tərbiyə sisteminin çevikliyi ilk növbədə onun real şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətidir. İctimai mühitin və şagirdlərin dəyişən tələbləri nəzərə alınmaqla, tədris planları və proqramlarının məzmunu, təlim- tərbiyə prosesinin təşkili, pedaqoji texnologiyaların seçilməsi sistemli olaraq təzələnməlidir.

6. Əməkdaşlıq prinsipi - «Müəllim- şagird» qarşılıqlı münasibətləri sisteminə bu subyektlərin hər biri təlim prosesində tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər. Əməkdaşlıq ilk növbədə təlim prosesinin kollegial və dinamik keçməsinə öz əksini tapır. Əgər şagird ilk növbədə təlim prosesində müəllimlə bərabərhuquqlu şəxs kimi çıxış

edirsə, bu onun fəaliyyətində yeni bir kefiyyət yaradır: şagirdin özünə inamı artır, o öz fikrini çatdırmağa qorxmur, öz potensial imkanlarını gerçəkləşdirir. Əməkdaşlıq təlim mühitini şagird üçün daha əlverişli, fəallaşdırıcı və ruhlandırıcı edir.

7. Dioloji təlim prinsipi – Məsələlərin birgə həlli gedişində özünün və qrup üzvlərinin fikirlərini, imkanlarını və təcrübələrini bölüşə bilmək və bundan qarşılıqlı faydalanmaq məqsədi ilə hər bir şagirdin müzakirələrdə və qrupun işində iştirakı təmin edilməlidir. Təlim prosesində bütün şagirdlərin müxtəlif nöqtəyi –nəzərlərini və fikirlərini nəzərə almaqla, dioloji təlim fikir müxtəlifliyinə, tədrisin məzmununu daha da zənginləşdirməyə imkan yaradır, nəticəçıxarma prosesinə müsbət təsir edir [2, s9-10].

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə şagirdlərin zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi işi çətinləşir. Ənənəvi təlim prinsipləri isə bu tələblərə cavab verə bilmir.

Ənənəvi təlimdə müəllimlər bir qayda olaraq hazır bilikləri söyləyirlər, şagirdlər isə onları passiv mənimsəyirlər. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllim fəallığına əsaslanır. Ənənəvi təlimin bu xüsusiyyətinə görə onu izahlı illüstrativ təlim adlandırırlar.

Ənənəvi təlimlə interaktiv təlimin fərqli xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fəal dərslərin quruluşu quruluşu tədqiqat prosesinin mərhələlərini xatırladır, ənənəvi dərslərin illüstrativ-izahedici xarakter daşıyır.

- Ənənəvi dərslərdə müəllim yeni məlumatları dərslərin əvvəlində şagirdə çatdırırsa, fəal dərslərdə bu məlumatları dərslərin sonunda şagird özü tədqiqat nəticəsində əldə edir.

- Həm ənənəvi dərslərdə həm də fəal dərslərdə tətbiq etmə mərhələsi axırda olur, lakin fəal dərslərdə bu mərhələ daha yaradıcı xarakter daşıyır.

- Fəal dərslərin fərqli mərhələlərindən biri refleksiya mərhələsidir. Refleksiyanın nəticəsində şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini dərk etmiş olur [2, s129]

Fəal və interaktiv təlimin fərqi məşhur çin hikmətində də daha aydın görə bilərik:

Mənə de – mən yaddan çıxarım.

Mənə göstər – mən yadda saxlayım.

Məni cəlb et – mən öyrənəm.

(Çin hikməti)[2, s3]

Müasir informasiya kommunikasiyalarının təlim prosesinə geniş tətbiq olunduğu, elmin bir çox sahələrinin sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə ənənəvi prinsiplər ilə işləmək əslində mümkünsüzdür.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq fəal təlim ənənəvi təlimi tam inkar etmir. Çünki uzun illərdən bəri istifadə olunan problemlə təlim, inkişafetdirici təlim, kollektiv təlim metodları müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını itirməmişdir. Z.Veysova da müəllimlər üçün hazırladığı fəal təlim haqqında olan vəsaitində fəal təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllimlərin ənənəvi metodların da istifadəsindən tam imtina etməməli olduğunu qeyd edib.

İnteraktiv təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlim şagirdlərin yaddaşını yeni elmi biliklərlə zənginləşdirir, onların düşünmə qabiliyyətinin və müstəqil olaraq bilik əldə etmək bacarığının müntəzəm inkişaf etdirilməsinə əsaslanır.

İnteraktiv təlimin məqsədi odur ki, müəllim tərəfindən elə təlim məqsədi yaradılsın ki, burada şagird həyatın müxtəlif sahələrində öz bilik və bacarıqlarını kəşf etməyə, əldə etməyə qadir olsun [3, s9]

İnteraktiv təlim metodları ilə işləmək, onlardan səmərəli şəkildə istifadə etmək və fəal dərsləri düzgün qurmaq üçün aşağıdakıların nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir:

1. İnteraktiv iş formaları;
2. Fəal dərslərin mərhələləri;
3. Fəal dərslərin strukturu;

Fəal dərslərin prosesində tədqiqat təlimin müxtəlif formalarında aparılır: kollektivlə iş, qrup şəklində (kiçik kollektivlə) iş, cütlərlə iş və fərdi iş. Bu iş formalarının hər birinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Kollektivlə işləməklə şagirdlərdə kollektivçilik vərdisləri formalaşır, onlarda kommunikasiya qabiliyyətləri təşəkkül və inkişaf edir.

Qrup şəklində iş fəal təlim metodunda ən çox istifadə edilən iş formasıdır. Qrup işinin gedişində şagirdlərin birgə fəaliyyəti əməkdaşlıq və müxtəlif problemləri bir yerdə həll etməyi öyrədir. Həmçinin hər bir şagirdin idrak prosesinə cəlb edilməsini təmin edir, onlara öz fikirlərini sərbəst söyləmək və başqalarını dinləmək imkanı verir.

Cütlərlə iş prosesi şagirdlərdə daha yaxından əməkdaşlıq etmək, ünsiyyət qurmaq, məsuliyyəti bölüşmək imkanları yaradır. İşin bu forması zamanı şagirdlər cüt-cüt işləyirlər ki, hər hansı bir tapşırığın, qərarın, problemin yerinə yetirilməsində bir- birinə kömək etsinlər, qarşılıqlı qiymətləndirmə, qarşılıqlı yoxlama keçirsinlər.

Fərdi iş üsulu zamanı isə şagirdin şəxsi potensialını göstərmək üçün və sərbəst düşünməsi üçün geniş şərait yaranır.

Fəal dərslərin prosesində biliyin mənimsənilməsi üç mərhələdə həyata keçirilir:

- ✓ Dərketməyə yönəltmə mərhələsi;
- ✓ Dərketmə mərhələsi;
- ✓ Düşünmə mərhələsi;

Dərketməyə yönəltmə mərhələsi şagirdlərin mövzu ilə bağlı mənimsəmiş olduqları bilikləri üzə çıxarmaq məqsədi güdür [4,s16]. Bu mərhələdə şagirdlər köhnə mövzuları xatırlamaqla biliklərini təhlil edirlər və bu da əlbəttə ki, yeni mövzunun öyrənilməsi üçün zəmin yaradır. Dərketmə mərhələsində məktəblilər dərslər, problemin məğzini, mahiyyətini dərk etməyə səy göstərir, yeni qazandıqları biliyi dərketməyə yönəltmə mərhələsində verdikləri cavablarla müqayisə edirlər. Bu mərhələdə şagirdlər daha çox yeni ideyalar, informasiyalar ilə təmasda olur və yeni biliklər əldə edirlər. Dərketmə mərhələsində müəllimin bu prosesə müdaxiləsi az olur. Sonuncu mərhələ olan düşünmə mərhələsində şagirdlər qazandıqları yeni bilikləri, əldə etdikləri informasiyaları möhkəmləndirirlər. Dərslər sonuncu mərhələsində şagirdlər yeni mövzu, problem haqqında düşünürlər, mübahisələr edir, hər biri öz fikrini əsaslandırır, sonda ümumiləşdirmələr aparıb, nəticə çıxarırlar. Gördüyümüz kimi, fəal dərslər bu üç mərhələsi prosesində şagirdlərin hər biri problem ətrafında düşünüb, öz mülahizələrini, sərbəst fikirlərini irəli sürürlər, onlarda təfəkkürün tənqidi, məntiqi və yaradıcı istiqamətdə inkişafı baş verir və onların təkcə bilikləri deyil eyni zamanda fəaliyyətləri də inkişaf edir.

İnnovativ təlim metodları yeni bilginin kəşfi məqsədi ilə tədqiqatın aparılmasına əsaslanır. İnnovativ təlimdə interaktiv dərslər aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır: 1. Motivasiya, problemin qoyuluşu; 2. Tədqiqatın aparılması; 3. İnformasiya mübadiləsi; 4. İnformasiyanın müzakirəsi və təşkili; 5. Nəticə, ümumiləşdirmə; 6. Yaradıcı tətbiqetmə; 7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya;

İnnovativ təlimin təşkilində öyrədici mühitin (əşyavi, informasiya, sosial, psixoloji), interaktiv iş formalarının, və dərslər növünün (induktiv, deduktiv) müəyyənəndirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

K.D.Uşinski demişdir: “Əgər sinif danışmırsa, onlara şəkil göstərin, bu zaman sinif danışacaq, özü də çox sərbəst şəkildə...”. Uşinskinin dövründən bu yana çox şey dəyişsə də, bu cümlədəki fikir öz aktuallığını qoruyur. İnnovativ metodlara daxil olan İKT- dən istifadə şagirdləri daha da yorulmaz, çalışqan, yaradıcı, biliyə can atan və axtaran edir. Həqiqi təlim üçün metod və texnologiyalar qarşıya qoyulmuş məqsəd və şəraitdən asılı olaraq seçilməlidir [5,s113]. Eyni zamanda bu metodların seçilməsi zamanı təlim materiallarının məzmunu, şagirdlərin bilik, yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınsa daha səmərəli nəticələr verir. Müəllimlər seçdikləri metodları sınaqdan keçirib, tətbiq etsələr, bu zaman vaxt bölgüsünü də düzgün edə bilirlər. Metod və iş formalarının seçimi nə qədər önəmlidirsə, onların hansı şəraitdə, hansı mühitdə tətbiqi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai siniflərdə təlimin təşkili ilk əvvəl şagirdlərin idrak fəallığını artırılmalı, onların psixoloji inkişafına kömək etməlidir. Bu prosesdə İKT özünəməxsus rol oynamalı, şagirdə informasiya axınından baş çıxarmağa, onu başa düşməyə kömək etməlidir. İKT- dən istifadə zamanı kiçik yaşlı məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, uşağın kompüterlə təmasında müəyyən rejimə riayət olunmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev.Ş, Vəliyeva.B. İnnovasiyaların tətbiqində didaktik yanaşma, Təhsil problemləri, 2011.
2. Veysova.Z., Fəal/interaktiv təlim, Müəllimlər üçün vəsait, Bakı unicef-2007.
3. İnteraktiv təlim ensiklopediyası, Bakı-2010
4. Paşayev.A., Cəfərova.F., İnteraktiv təlim Azərbaycan dili və Ədəbiyyat dərslərində. Bakı, Mütərcim-2008
5. Ağayev.Ə.Ə. Seçilmiş pedaqoji əsərlər, I cild. Bakı:Mütərcim,2011.

NƏRMIN BƏKİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BİOLOGİYA TERMİNLƏRİNİN MƏNŞƏYİ VƏ STRUKTURU

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, biologiya, struktur, termin.*

The structure and origin of the biology terms in the Azerbaijan language

The terms of biology in Azerbaijani are talked in article. The origin and the ways of biological terms are informed here, structure of terms are analyzed. The literature about subject is referred.

Keywords: Azerbaijan language, terms, biology, structure, origin.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilində müxtəlif sahələrin terminoloji sistemləri, onun əsas xüsusiyyətləri, spesifik cəhətlərilə bağlı daha geniş araşdırmalar aparılmışdır. Bu istiqamətdə bir sıra tədqiqat işləri aparılırsa

da, terminologiya ilə bağlı aktual problemlərin həlli hər dövr üçün zəruridir. Bu, bir tərəfdən terminologiyanın ayrı-ayrı nəzəri problemləri ilə bağlıdır, digər tərəfdən dilin müxtəlif sahə terminlərinin özünəməxsus, spesifik, fərqləndirici əlamətlərinin əhatəli şəkildə öyrənilməsi ilə bağlıdır.

Müasir dövrün terminoloji tədqiqatları və həyata keçirilmiş araşdırmaların nəticələri göstərir ki, lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi və elmi dilin ən çox məlumat daşıyan informatik xarakterli leksik qatı olan terminologiyada termin yaradıcılığı prosesi xaoslu şəkildə, nizamsız surətdə baş vermir, düşünülmüş formada, şüurlu tərzdə reallaşır və nizama salınaraq sistemləşdirilir.

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı sinxron mərhələlər üzrə araşdırıldığı kimi, diaxron aspektdə - bütöv bir tam halında da nəzərdən keçirilə bilər və əslində, bu təhlil üsullarından biri digərini tamamlayır. İkinci halda lüğət tərkibini xarakterizə edən başlıca əlamətlər onun ümumi strukturunda baş verən hadisələrdir.

Müasir elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər yeni elmi anlayışların yaranmasına səbəb olur. Müxtəlif terminoloji sistemlərin lüğət tərkibində alınmalar üstünlük təşkil edir. Alınmalar Azərbaycan dilinin terminoloji qatına müxtəlif yollarla daxil olur:

➤ heç bir fonetik, leksik, qrammtik, dəyişikliyə uğramadan;

➤ müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq.

XIX əsrdə meydana gələn terminoloji leksikanı yaranma mənbəyinə görə üç qrupa bölmək olar:

1. Ümumxalq dili əsasında meydana gələn terminlər;

2. Ərəb-fars mənşəli sözlər əsasında yaranan terminlər;

3. Rus-Avropa mənşəli terminlər

Bu mənada, Azərbaycan dilində biologiya terminləri məncəcə iki yerə ayrılır:

1. Başqa dillərdən alınmış biologiya terminləri;

2. Milli mənşəli terminlər.

Başqa dillərdən alınan biologiya terminləri dilimizə, əsasən, iki mənbədən keçmişdir:

a) ərəb-fars dillərindən - *hüceyrə, aşı, halqa, heyvan, həlqəli, həyatilik, boranı, xurma, əncir və s.*

b) Rus-Avropa dillərindən – *anti-mutagen, hipotonik, aziqomorf, distrof, bazidial, bonitet, florogenez, felloid, heterohomotalizm, herkoqamiya, endafogen, suksessia, diplobiont, dikarion, emergens, efemer, elater və s.*

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı haqqında müxtəlif mərhələlər və yollar göstərilir. Ancaq daha çox aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur: 1) Leksik-semantik üsul; 2) Sintaktik üsul; 3) Morfoloji üsul. Dilimizdə biologiya terminlərinin yaranmasında da bu üsullardan istifadə olunur.

1) Leksik-semantik yolla biologiya terminlərinin yaranması. Yeni anlayışların ifadəsi üçün dildə hazır materiallardan istifadə etmək lazım gəlir ki, bu da dil vahidlərinin təkmənalılıqdan çoxmənalılığa və omonimliyə doğru inkişaf prosesi nəticəsində baş verir. Sözlərdə baş verən bu proses leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı adlandırılır. Biologiya elminin inkişafı ilə bağlı dilimizin terminoloji qatında leksik-semantik yolla biologiya terminləri meydana gəlir: *cinsi, canlı, toxum, çiçək, meyvə, gül, dən, ot və s.*

2) Morfoloji yolla biologiya terminlərinin meydana gəlməsi leksik şəkilçilər vasitəsilə baş verir. Bu yolla termin yaradıcılığı daha məhsuldar xarakter daşıyır.

-lıq⁴ şəkilçisi ilə: *ağaclıq, otluq, bitkilik, çimlik, meşəlik, üzümlük, daşlıq, bataqlıq, quraqlıq və s.*

-ici⁴ şəkilçisi ilə: *calayıcı, doldurucu, sancıcı, seçici, qırıcı, sorucu, birləşdirici, örtücü və s.*

-vari şəkilçisi ilə: *buynuzvari, ürəkvari, çarxvari, amöbvari, dişvari, böyrəkvari, dərivari, deltavari, barmaqvari və s.*

-cıq⁴ şəkilçisi ilə: *başcıq, dişicik, dəricik, dırnaqcıq, ağızcıq, gözcük, dibcik, boyuncuq, erkəkcik, sütuncuq, qılcıq, bığcıq, dilcik və s.*

-li⁴ şəkilçisi ilə: *biryuvalı, birörtüklü, diffuziyalı, dişli, çəmənlı, sulu, enli, şəhli, çiçəkli, örtülü, yarpaqlı, canlı və s.*

-ma² şəkilçisi ilə: *əkilmə, çoxalma, basma, çiçəkləmə, açılma, tüləmə, göyərmə, cücərmə, böyümə, çarpazlaşma, bərkimə, basma, və s.*

-sız⁴ şəkilçisi ilə: *saplaqsız, dövrəsiz, çiçəksiz, meyvəsiz, cinssiz, yumurtasız, dövrəsiz, və s.*

ıq⁴ şəkilçisi ilə: *sarmaşığı, buruq, örtük, qoruq, cızıq, bölük, dəlik və s.*

-ti⁴ şəkilçisi ilə: *göyərtili, görünüşü, cücərti, axıntı, çürüntü və s.*

-in⁴ şəkilçisi ilə: *səpin, əkin, axın, biçin və s.*

-gə şəkilçisi ilə: *süpürgə və s.*

Sintaktik yolla yaranan biologiya terminləri. İki və daha artıq sözün sintaktik-struktur birləşməsi yolu ilə yaranan belə terminləri quruluş etibarilə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1) Mürəkkəb söz şəklində olanlar;

2) Söz birləşməsi şəklində olanlar.

Mürəkkəb söz şəklində olan biologiya terminləri aşağıdakı yollarla meydana gəlir:

a) İki sadə sözün birləşməsindən yarananlar: *buynuzmeyvə, giləmeyvə, həmişəyaşıl, qaratoyuq, sarıköynək, qızılgül, yaşılbaş və s.*

b) Bir sadə və bir düzəltmə sözün birləşməsindən yarananlar: *inyəyarpaqlı, xaççiçəkli və s.*

c) İki düzəltmə sözün birləşməsindən yarananlar: *enliyarpaqlı, küləşgövdəli, burmayarpaqlı, pulcuqqanadlı və s.*

ç) Tərəflərindən biri mənsubiyyət şəkilçili sözlərin köməyi ilə yarananlar: *çobanyastığı, yerkökü, quzuqulağı, dəvəquşu, baramaqurdu və s.* Göründüyü kimi bu cür mürəkkəb biologiya terminləri struktur etibarilə ikinci növ təyini söz birləşmələrinə bənzəyir.

d) *bir, tək, cüt, çox* sözlərinin köməyi ilə yarananlar: *biryuvalı, birevli, təkçiçəkli, cütlələkvəri, çoxçiçəkli, çoxillik və s.*

e) Adlarla feili sifətin birləşməsindən əmələ gələnələr: *günəbaxan, meyvəverən, diridoğan, dikduran, həşəratyeyən, ətyeyən və s.*

f) İki sözün birləşməsi nəticəsində yaranıb defislə yazılan biologiya terminləri: *aqar-aqar, diş-diş, açılıb-yumulan, sıxılıb-boşalan, kol-kos və s.*

g) Substantivləşmiş *kimi* qoşmasının sözlərə birləşməsi ilə yaranan biologiya terminləri: *nərgizkimilər, zanbaqkimilər, süsənkimilər, qıjıkimilər və s.*

Söz birləşməsi şəklində olan biologiya terminləri aşağıdakı formada özünü göstərir:

I növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlər: *apetal çiçək, apotop yumurtacıq, hipotenik məhlul, hiponukral zolaq, antropogen amil, dominant növ, əlavə tac, həqiqi örtük, akrokarp mamır, bəsit sünbül, aleyron qat, fenoloji xəritə, bipolar spor və s.*

II növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlər: *boy tumurcuğu, hüceyrə divarı, aşı maddəsi, boy hərəkəti, erkəkciq borucuğu, göz calağı, çiçək tacı, apokarp gineseyi, dincəlmə dövrü, arxeqoni qarınıcı, çiçək formulası, hüceyrə lövhəsi, böyümə nöqtəsi, hüceyrə qlafı, dağ bitkiliyi, aleyron dənəsi və s.*

III növ təyini söz birləşməsi şəklində olan terminlər: *bitkinin apikal zonası, gövdənin bərkiməsi, alabəzək yarpaqlılığın müxtəlif halları, bitkilərin gündüz yuxusu, çiçəyin genişlənmiş yatağı, bitki populyasiyasının dinamikası, bitkinin qaz müqaviməti, borucuqların hüceyrələri və s.*

Beləliklə, apardığımız araşdırmadan aydın olur ki, dilimizdə biologiya terminlərinin təşəkkül tarixi əslində qədim dövrlərə gedib-çıxır. Zamanla bu proses daha da təkmilləşmiş, biologiyanın bir elm kimi Azərbaycanda inkişaf etməsindən sonra isə bu sahənin terminoloji qatdakı yeri sabitləşmişdir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı, Ozon, 1997
2. Məmmədli T. Biologiya terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: MBM, 2007
3. Nəbatat terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2010
4. Qasımov M. Ali bitkilərin morfolojiya və sistematikasını. Bakı, 1959
5. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973
6. Qasımov N. Bitki anatomiyası. Bakı: BDU, 2010

NURANƏ HÜSEYNLİ

Bakı Dövlət Universiteti

VI SİNİF "FİZİKA" DƏRSLİYİNDƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARININ POZULMASI HALLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, texniki elmlər, fizika, dərslik*

The violation of the norms of the literary language in the "Physics" textbook for VI class

The article deals with the language of the physics textbook. In the article is investigated the language of the secondary school textbooks.

Keywords: *Azerbaijan, language, technical sciences, physics, norms, textbook*

Ana dilimiz - Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa və zəngin lüğət ehtiyatına malikdir. Ədəbi dilimizin normaları çoxəsrlik inkişaf yolu keçmiş və bu gün sabitləşərək mükəmməl forma almışdır. Bu normalar dialekt və şivələrdəki, xalq danışıq dilindəki qeyri-sabit normalardan, yəni makronormadan fərqlənir.

Məlumdur ki, dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikasi və qrammatikasi təşkil edir. Buna uyğun olaraq ədəbi dilin fonetik (orfoqrafik və orfoepik), leksik (leksik-semantik), qrammatik (morfoloji və sintaktik) normaları var və onlar dilimizin saflığının qorunmasına xidmət edir. Şifahi dildən fərqli olaraq, yazılı ədəbi dildə bu normalara daha ciddi şəkildə əməl olunmalıdır. Bu mənada, orta məktəb dərslərinin hazırlanmasında dövlət dilinin normalarına ciddi şəkildə riayət olunmalı, dərslərin dilinin formalaşmasından ötrü milli dilin bütün imkanlarından maksimum şəkildə istifadə edilməlidir. Təəssüf ki, bu gün dərslərin dilində ədəbi dil normalarının pozulması hallarına rast gəlməmək mümkün deyil. P. Eyvazov yazır: “Nəzərə alsaq ki, orta məktəb şagirdləri ədəbi dili həm də dərsləklər vasitəsilə öyrənir, onda bu məsələnin nə qədər ciddi olduğunu görürük. Şagirdin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsində, onun şifahi və yazılı nitqinin inkişafında orta məktəb dərslərinin mühüm rol oynadığını hamımız yaxşı bilirik. Ancaq orta məktəb dərsləkləri üzərində aparılan müşahidələr və araşdırmalar onu göstərir ki, dərsləklərin dil mənzərəsi heç də ürəkaçan deyil” (2, s. 5).

Xüsusilə son dövrlər elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri əsasında yaranan yeni sahələr üzrə hazırlanmış dərsləklərdə bu cür məqamlarla rastlaşmaq olur. Belə dərsləklərdən biri də 6-cı sinif şagirdlərinin “Fizika” (Bakı: Bakınəşr, 2013) kitabıdır. Dərsləyin dilində ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarına riayət olunmaması ilə bağlı xeyli sayda faktlar vardır.

Fonetik normanın pozulması halları. Fonetik normanın pozulması, əsasən, durğu işarələrinin düzgün işlədilməməsi ilə müşahidə olunur. Bu da redaktorların diqqətsizliyindən və tələskənliyindən irəli gəlir. Eyni zamanda çoxsaylı əcnəbi sözlərin – terminlərin orfoqrafiyasında da ciddi qüsurlar var. Doğrudur, kiçik çap səhvləri o qədər mühüm olmasa da, bəzi hallarda böyük problemlər yaradır. Nəzərə alsaq ki, oxucular orta məktəb şagirdləridir, onda bu, həmin səhvlərin düzəldilməsini kifayət qədər zəruri edir. 5-ci və 6-cı siniflərdən etibarən şagirdlərdə göz yaddaşı formalaşmağa başlayır. Yaddaşa həkk olunmuş bir informasiyanı dəyişdirmək özü də bir çətinlik yaradır. Bu da düzgün yazı vərdişlərinin formalaşmasına əngəl törədir. Nümunələrə baxaq.

1. Əsas anlayışlar, mövzu ilə bağlı izahlar, təriflər, qaydalar, **bir sözlə**, dərslərin əsas məzmunu burada əks olunur (3, s.6). Qaydaya görə *bir sözlə* yekunlaşdırıcı sözdən əvvəl tire, sonra isə vergül qoyulmalı idi.

2. Hələ qədim dövrlərdən insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin səbəblərini anlamağa çalışmışlar: “Küləyin əsməsinə səbəb nədir?”, “Səma nə üçün mavidir?”, “**Yağış** niyə yağır?”, “Atılan daş niyə yerə düşür?”... (3, s.8). *Yağış* sözündə orfoqrafik səhvə yol verilib.

3. Şəkildə təsvir olunmuş hadisəni cütlüklərə bölünərək (və ya evdə **bacıqardaşınızla**) icra edin (3, s.17). *Bacı-qardaş* sözü yaxınmənalı isimlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb söz olduğu üçün defislə yazılır.

4. Təbiətdəki bütün **canlı-cansız** cisimlər maddədən ibarətdir (3, s.37). *Canlı-cansız* mürəkkəb söz kimi deyil, *canlı və cansız cisimlər* şəklində olmalı idi.

5. Nə üçün mətbəxdə **hazırlaan** xörəyin ətri nəinki bütün otaqlara, hətta evdən kənara da yayılır? (3, s.47) *Hazırlayan* sözünün yazılışında səhvə yol verilib.

6. **Tabaşiri** qıraraq iki hissəyə ayırın (3, s. 47). Müasir orfoqrafiya lüğətinə əsasən *tabaşir* deyil, *tabaşir* yazılır.

7. İki rezin şarı eyni **ölçüd** şişirdib 40–50 sm-lik sapla bağlayın (3, s.79). *Ölçüdə* sözü yalnız yazılıb.

8. Cismin hərəkət edib-etmədiyini müəyyənləşdirmək **üçün**, birincisi, elə bir cisim seçilməlidir ki, ona nəzərən baxılan hərəkəti araşdırmaq mümkün olsun (3, s.84). *Üçün* qoşmasından sonra vergül qoyulmalı deyildi.

9. Kvadrat formalı kağız (13×13 sm), karandaş, qayçı, nazik ip (20 sm), elektrik qızdırıcısı (yaxud **geçə** lampası) (s.93). **Geçə** yox, *gecə* olmalıdır.

Leksik normanın pozulması halları. Leksik normanın pozulmasının başlıca səbəbi tərcümə texnologiyasının düzgün qurulmaması ilə bağlıdır. Həmçinin sözlərin yerli-yerində işlədilməməsi də dərsləkdə fikrin dəqiq ifadə olunmasına mane olur. Məlumdur ki, texniki sahələrə aid elmi ədəbiyyatlar, əsasən, digər dillərdən (ingilis, rus, türk) tərcümə olunur. Və bu proses zamanı yaranan diqqətsizlik üslubi normanın pozulmasına gətirib çıxarır. Ona görə də tərcümə zamanı daha ciddi və məsuliyyətli olmaq əsas şərtidir. Bir faktı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində leksik normanın keyfiyyətini milli leksika müəyyən edir. Deməli, leksik normanın pozulması milli leksikaya xələl gətirir.

1. **Küveti*** su ilə doldurun. *Küvet [fransız sözü; cuvette] – çən, tas, ləyən, teşt (3, s. 11). İzahında verildiyi kimi *küvet* əcnəbi sözdür və məna qarşılığı olaraq dörd söz verilib. Nəyə görə bu qədər söz ola-ola əcnəbi dil vahidinə üstünlük verildiyi məlum deyil.

2. Şardan **hava şırnağı** çıxdıqda nə müşahidə etdiniz? (3, s.17) İzahlı lüğətdə şırnaq su ilə əlaqəli olaraq *nazik su axını* mənasında izah edilir. *Hava axını* ifadəsinin işlənməsi daha düzgün olardı.

3. **Təchizat: düz və üçbucaqlı xətkəşlər**, ölçü lenti, yazı lövhəsi, marker, kağız (A3 format), karandaş (3, s.23). Bu ifadəni parçalasaq, düzbucaqlı xətkəş və üçbucaqlı xətkəş birləşmələrini alarıq. Yəni ifadənin birinci tərəfi *düzbucaqlı* şəklində olmalı idi, yəqin ki təkrar olmasın deyərək “edilmiş redaktə”də ədəbi dilin normasına həssas yanaşılmayıb.

4. Bir stəkan mərcimək dənəsini noxudla dolu iri kasaya **daşdırmadan** əlavə etmək olarmı? (3, s. 54) *Daşmaq* feili cümlədə mənasına görə yerinə düşməyib. Cümlənin mənasında qarışıqlıq var.

5. **Təchizat:** silindrik menzurka, bir qab su, çay qaşığı (**bolt və ya qayka**) (3, s.59) Adi danışıqda da işlədilən *bolt və qayka* sözləri rus mənşəlidir.

6. Televizorun işləməsi üçün onun **ştepseli** divardakı yuvaya taxılır (3, s.89). *Ştepsel* də rus sözüdür. Adi danışıqdan fərqli olaraq, bu cür sözlərin qarşılığının, heç olmazsa, termin səviyyəsində müəyyən edilməsi, fikrimizcə, daha yaxşı olardı.

7. Əllərinizi qablardan çıxarıb hər ikisini ilıq su olan qaba **daxil edin** (3, s.68). *Əli daxil etmək* düzgün görünsə də, ifadə dəqiq olmadığından leksik norma pozulub. Burada *çıxarmaq* sözünün antonimi kimi *salmaq* feili olmalı idi.

8. Boksçunun **rezin “armuda”** vurduğu zərbə zamanı hansı cisimlər arasında toxunma ilə qarşılıqlı təsirlər yaranır? (3, s.75). Rus dilindən hərfi tərcümə ilə (kalka üsulu ilə) götürülmüş bu söz uğursuz alınmışdır.

Qrammatik normanın pozulması halları. Qrammatik normanın pozulması isə Azərbaycan dilinin qrammatikasında nəzəriyyə ilə praktik materiallar arasında ziddiyətdən irəli gəlir. Hal-hazırda bir çox mübahisəli məsələlərin öz həllini tapa bilməməsi buna misaldır. Bu səhvlərin aradan qaldırılmaması gələcəkdə daha ciddi fəsadlar doğura bilər.

1. Xətkəşin yerəldüşmə qanunu Təchizat: (3, s.18) Cümlə yarımçıqdır, fikir sonacan ifadə olunmayıb.

2. Qaliley bu eksperimentlə sübut **edir** ki, Aristotelin 2000 il əvvəl irəli sürdüyü “ağır cisimlər yüngül cisimlərdən daha sürətli düşür” fərziyyəsi doğru deyil (3, s.19). Cümlə qrammatik cəhətdən düzgündür. Lakin mənasına görə zaman uyuşmasına görə hərəkət keçmişdə verilməli idi: *Qaliley bu eksperimentlə sübut etdi ki.*

3. Fiziki kəmiyyətlərin qiymətlərinin ölçülməsində cihazların şkalasının ölçü həddini və bir bölgüsünün qiymətini müəyyənləşdirmək çox vacibdir. (3, s.27) 6-cı sinif şagirdlərinin yaş səviyyəsinə görə anlaşılmayan, çox dolaşlıq cümlədir.

4. Təyin etdiyiniz fərqli şkalanın neçə **bölgüsü** (n) yerləşdiyini sayın. (3, s.27) *Bölgüsünün* olsa, daha anlaşılıqlı cümlə alınar.

5. Sıxlıq (**ro**) hərfi ilə işarə olunur (3, s.65). Cümlədə hərf yazılmalı idi, amma əslində səs kimi göstərilib, yəni vahidin qrafik işarəsi verilməyib.

6. Novruz bayramında kəndiri dartmaqda (a), idman dərslərində müxtəlif oyunlarda bir-birinizlə yarışırırsınız (s.74). Cümlədə məntiqi və qrammatik uzlaşma pozulub. Cümlə belə olsa idi, fikir daha düzgün səslənərdi: Novruz bayramında **kəndir dartmaqda** (a), idman dərslərində müxtəlif oyunlar **keçirməklə** bir-birinizlə yarışırırsınız

7. Filmdən və 4-cü cədvəldə (bax: əlavələr, səh. 96) verilən planetlərin xarakteristikalarından istifadə etməklə "Günəş sisteminin möcüzələri" adlı **elmi məqalə yazın** (3, s.78). Elmi üslub anlayışına heç də bələd olmayan 6-cı sinif şagirdlərinə elmi məqalə yazdırmaq nə dərəcədə düzgündür?

Bütün bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərslərin dilində ədəbi dil normalarının pozulması halları heç də az deyil. Biz hələ məqaləmizdə faktların çox az hissəsinə aydınlıq gətirməyə çalışdıq. Təbii ki, texniki sahələrə aid digər dərslərdə də eynilə həmin problemlər özünü göstərir. Ümid edirik ki, gələcəkdə dərslərin hazırlanmasında dilimizin qorunması istiqamətində atılan addımlar sayəsində bu cür nöqsanlar aradan qaldırılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
2. Eyvazov P. Orta məktəb dərslərinin dil mənzərəsinə aid qeydlər/ “525-ci” qəzet, № 65, 14 aprel 2016, s. 5
3. Fizika. Ümumtəhsil məktəblərinin VI sinfi üçün dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2013

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İFRAT ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
Bakı Dövlət Universiteti*

LERMONTOV VƏ AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Əli Kərim, şair, lirik şeirlər, M.Y. Lermontov

Lermontov and Azerbaijan

The article has been devoted creativity of the young poet of 30th years of XX-th century Ali Kerim. The special place is given one of the first poems of the poet «Third horseman». In a poem narrated about travel of known Russian poet M.Y.lermontov to Caucasus.

Keywords: Ali Kerim, poet, lyrical verses, M.Y.Lermontov

50-ci illərin axırlarında hakim ideoloji-siyasi fikrin mövqeyini əks etdirən ədəbi-tənqidli daim həyəcanla və fəallıqla qarşılaşdığı bir ədəbi nəsil yetişməkdə idi. Bundan sonra ədəbi mübahisə və müzakirələrdə “yeni şeir”, “yeni nəsil” anlayışları eşidildi. Öz qələm dostları kimi şair Əli Kərim də belə bir dövrdə ədəbiyyata gəlmiş, yaradıcılığa başladığı ilk gündən ədəbi hadisələrə biganə qalmamış, bu illərin ruhu, ictimai-siyasi ovqatı ilə əhatə olunmuşdur.

Cəmi 38 il ömür sürən Əli Kərim yaradıcılığı zəngindir, əhatəlidir. Poeziya aləmində özünün təkrarsız dəstxətti, bənzərsiz lirik şeirləri öz imzasını təsdiq edən şairin “həyat faktlarına xüsusi poetik yanaşma üsulu” (T.Hacıyev) iri həcmli əsərlərində, poemalarında özünü göstərirdi.

Belə poemalardan biri də böyük rus şairi M.Y.Lermontovun Qafqaza səfərindən bəhs edən “Üçüncü atlı” (1958) poemasıdır.

“Bu poema şairin yaradıcılığının ilk dövrlərinə aid olsa da, fikir və mülahizələrinin səmimi və səlihtəliyinə görə oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Əli Kərim “Üç atlı poeması ilə ədəbi ictimaiyyətdə xoş təəssürat, yaxşı ümidlər yaratdı, öz nəfəsi, öz səsi və istedadı ilə sevildi” (1).

“Həyat faktlarına xüsusi poetik yanaşma üsulu” şairin həcmli əsərlərində, poemalarında özünü göstərir.

Əli Kərim “İkinci simfoniya”dan sonra böyük rus şairi M.Y.Lermontovun Qafqaz səfərindən bəhs edən “Üçüncü atlı” (1958) yazmışdır.

Şair poemaya epigraf olaraq “Sevirəm Qafqazı mən” yarımmissirasını seçmişdir. Bəlkə də elə Əli Kərimə Lermontovu sevdiren də, bu poemanı yazdıran da bu şeirdir və Lermontovun Qafqaza olan sevgisidir. Poemada təkcə Qafqazın deyil, bütünlükdə Şərqi varlığı hiss olunur. Əli Kərim rus şairinin Şərqi vurğunluğunu, adət-ənənələrimizə, abidələrimizə, ulu keçmişimizə olan sevgi və məhəbbətini göstərir. Ədəbiyyatşünas Əhəd Hüseynov yazır: “...Obrazlı ifadələrlə, sözlə canlı lövhə çəkməyə meyl göstərən Əli Kərim bu yeni poemasında da bu zəruri tələbi unutmamışdır. İnsanlara və əşyalara verilən müxtəlif xasiyyət və görkəm saysız-hesabsız epitetlərlə bəzədilmiş, ziynətləndirilmişdir. Şair sadəcə olaraq “Azərbaycan dili gözəldir” demir, bəlkə də onun təmizliyini, uşaq nəfəsi ilə, gözəlliklə, qədimliyini “məcrasında əsrlər axan” Araz çayı ilə müqayisə edir, onu şirinlikdə “xatirə dili”, “sərhəd yuxusu” adlandırır (5).

Bütün bunları yığcam bir süjetdə verən şair çətin və ağır işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. “Qalın, sıx meşədəki bir cığır kimi, bu süjet də poetik ricasların, obrazların, təsvirlərin müxtəlif bədii vasitələrin içindən keçib gedir. Ayrı-ayrı lövhələri, mənzərələri, epizodları, ştrixləri, hadisələri bir-biri ilə sıx bağlayan əsərin bütövlüyünə, möhkəmliyinə xidmət edən məhz bu süjetdir” (6).

Tarixi mövzu üzərində işləmək və tarixilik içində müasirliyi göstərə bilmək bacarığı həmişə məsuliyyətli bir yaradıcılıq işi olmuşdur. Əli Kərim bunun öhdəsindən bacarıqla gəlmiş, təsvir etdiyi dövrün XIX əsrin ruhunu, havasını, ictimai-siyasi məsələlərini qeyri-adi şəkildə əsərinə hopdura bilmişdir. Bu cəhətlər poemada şair tərəfindən güclü işlənmişdir. Çar rejimi, Lermontovun sürgün edilməsi, Puşkinin

ölümü, Səbuhi ilə görüşdəki söhbətləri, onların azadlıq idealları, bir sözlə ö dövrün əhval-ruhiyyəsi poemada öz əksini inandırıcı şəkildə göstərir. Altay Məmmədov qeyd edir ki, “poemada həmçinin fəvqəladə görünlə bilən hadisə qarşı-qarşıya durub mübarizə aparən cəbhələr də görünür. Əli bu əsərində öz qəhrəmanı Lermontovun mənəvi aləmində əks olunan konfliktə göstərmək istəmiş və buna görə də daha çətin yolla getmişdir (7). Əkbər Əlioğlunun da poema haqqındakı fikirləri eyni qətiyyət daşıyır. “Üçüncü atlı” da gərgin konfliktli keçən dramatism, dinamika o qədər də qüvvətli deyil, ancaq bitkin süjet xətti vardır (2).

Şamaxıya gələn şair tək deyil. Ona bir rus zabiti, bir də İsmayıl adlı bir çərkəz bələdçilik edir. Yaxın kəndlərdən birinin kənarında şairin arzusuna görə onlar ocaq qalayırlar. Şair burada düşüncələrə dalır. Bu düşüncələrdə müəllif, onu Tiflisdə Axundovla, Çavçavadze ilə görüşdürür. Özlərindən əvvəl onların (Axundovla Lermontovun) şərqiləri görüşür, əl-ələ verib böyük Puşkinin faciəli ölümünə ehtiram olaraq dərdləşirlər. öz düşüncələrində şair çar rusiyasından şikayətlənir, ona lənətlər yağdırmaqla zamanın qanunları çərçivəsinə sığa bilmir:

Məgər qanununmu quludur insan?
Əyninə gəlməyən bir paltar kimi,
Sıxır, a qardaşım, qanunlar məni,
Çiyinə yük olan paqonlar kimi,
Bir an isitməmiş heç onlar məni. (3, 250)

Qeyd edək ki, belə bir fikir M.Qorkinin “Meşşanlar” pyesində Peşerevin dilindən də verilir. Orada Teterev həyatı, zamanəni əyninə dar gələn paltar kimi səciyyələndirir.

Ocaq başında iki uşaq (Əhməd və Məhəmməd) şairə nar verirlər, ona Şamaxı yolunu göstərirlər. Dostlar Maşaxıya yollanarkən yenə şairin arzusuna görə ocaq söndürülmür. Əli Kərim poemanın sonunda yanar qalan həmin ocağı mənalandırır. Onu həm şairin Azərbaycana gəlişinin üzü kimi, nişanəsi kimi səciyyələndirir, həm də şairin arzularının, ideyalarının qıgılcımından doğan şölə kimi rəmzi xarakterə malik olduğunu bildirir. Şairin qaladığı belə ocaqdan “hər yerdə hər zaman qaladı zaman”. Bu da o deməkdir ki, Lermontov kimi yüksək amallarla yaşayan, “Azadlıq” odasına səs verənlər əyninə gəlməyən paltarları – qanunları parçaladılar. “Sibirə məktub”dakı gələcəyə çağırış, inam hissli ideyanı həyata keçirdilər – hər yerdə azadlıq ocaqları yandırdılar.

Şair Mixali (Lermontovu) öz poemasında el məclisinə aparır, qocanın oxuduğu aşiq mahnısına qulaq asdırır, haqqında Əlidən, M.f.Axundovdan eşitdiyi “Aşiq Qərib” və “Şahsənəm” dastanını qocanın səsinə, onun sazında dinləyir. Azərbaycan gözəlinin (gəlinin) lirik, incə, zərif rəqsinə heyran olur. Gözəlliyə heyranlığın əlaməti olaraq “Dustaq olan gözəlliyə dözə bilmir ürək” – deyən şair ani olaraq məclisi ərk edir, özünün “Demon”dakı şərq gözəlinin buradakı gözəldən nə qədər qeyri təbii olması, cansız, sönük çıxması haqqında düşünür, ordakı rəqsin haqlı olaraq zərifliyi qənaətinə gəlir. Əli Kərim şairi heyran qoyan rəqsi ustalıqla qələmə almış, olduqca təbii və canlı dillə belə təsvir edir:

O nə deyib,
Paltar geyib
Fırlananda coşan zaman
Görünməyirincə beli,
Göydə gəzir bəyin əli.
A tarçı, tarı asta çal,
A zalım oğlu, tel hanı?
İncitmə yarı, bel hanı? (3, 226)

– Bundan sonra şair rəqs edən gəlinin həm vəsfini, həm də hüsnünü tərif edir, bizi gözəlliyə məmnuniyyət dalğalarının qoynuna atır:

Boy ucadır, əllər uzun
Sanki ülvi gözəlliyin,
Güllərini dərmək üçün
Heyran baxan gözlər iri.
Sanki bütün kainatı,
Birdən-birə görmək üçün,
O gözlərdə neçə baxış,
Qovar biri, çəkər biri.
Könüllərin sarayını,
Yıxar biri, tikər biri,
Kipriyinin hərəsində
Qalxıb-enir neçə ürək. (3, 226)

Məclis dağılandan sonra şair çöldə, açıq havada şərq gecələrinin (elə gecələrin ki, onun şeirinə Puşkin də, Tolstoy da, Qorki də, Mayakovski də, lirik rübablı Esenin də məftunluqla qulaq asmışlar, heyranedici seyrinə dalır, “yalan gecəyə keşik çəkir”, “könlünə tökülən cümlələr onu “aşiq Qərib”i yazdırmağa sövq edir.

Şairin Şamaxıdan getməsinə, vida dəminə Əli Kərim heca vəzninin beş bölümlüyünə elə sığışdırmışdır ki, bu gediş uzun müddət insanı öz təsirindən ayıra bilmir. Eyni zamanda bu gediş, lirik bir musiqinin son akkordlarını xatırladır.

Poemada Lermontovun şair təbiəti, onun Səbuhi ilə görüşləri və söhbətləri, Şamaxının və ümumiyyətlə, Azərbaycanın füsunkar, şairanə təbiəti, ürəklərə hakim kəsilən Azərbaycan dilinin, musiqisinin şirinliyi və bir çox başqa təsvir və xarakterlər poemada xüsusi poetikliklə öz idarəsini tapır. Şair dərdi yaradıcılıq üslubuna sadıq qalaraq bir-iki günlük səfərin təsviri fonunda Lermontovun bir çox cəhətləri ilə oxucunun təsəvvüründə canlandırmağa, onun şairliyindən gələn incə və həssas olduğu qədər də dəli-dolu xarakterini, qısa, lakin bir neçə normal insan ömrünü doldurmağa qadir olan hadisə və poeziya zəngin olan həyat yolunu açıb göstərməyə müvəffəq olur. Bununla bərabər, əsərin əsas qəhrəmanını üçüncü atlının xarakterinin təqdim fonunda Əli Kərim onunla yol yoldaşı olan daha iki atlının – kinli bir müqəvva olan rus zabiti, igid çərkəz balası İsmayılı, böyük mütəfəkkir və poemada daha çox şair kimi təqdim edilən M.F.Axundovu, Azərbaycan aşuqlarının tipik bir nümayəndəsini, Şamaxı bəyləri bə hacılarının ümumiləşdirilmiş obrazlarını da bir-iki epizod və təsvirlərdə səciyyəvi xarakter səviyyəsinə yüksəlmişdir, bu da şairin hər şeydən əvvəl xüsusi ümumiləşdirmə və tipikləşdirmə imkanları ilə əlaqədar şəkildə meydana çıxır. Poemanın əsas qəhrəmanı olan Lermontov Əli Kərim şeirinin mahiyyətini daha qabarıq şəkildə üzə çıxaran bitkin bir obrazdır. Şair onu bir tərəfdən konkret bir şəraitdə müəyyən bir milli kökə, zəminə bağlı olan şəxsiyyət kimi göstərir, digər tərəfdən də ümumiyyətlə, tipikləşdirilmiş dünyəvi bir şair poeziya övladı kimi ümumiləşdirir. Həm də bu iki səciyyəvi cəhət bu obrazın təsvirində elə “qarışıq” tellərlə bir-birinə bağlanır ki, millilik və bəşəriyyətin harda başlayıb bitdiyini ayırmaq mümkün olmur. Əli Kərim özünün Nəsimiyə həsr etdiyi şeirində böyük Azərbaycan şairini ömrü və fəaliyyəti ilə hər şeydən əvvəl öz xalqına xidmət etdiyinə görə, xalqını əsl insanlıqdan, insanlığı isə xalqından ayırmadığına görə nəticədə həm xalqının, həm də bəşəriyyətin övladı kimi tanınmış sevilməsinə ümumiləşdirdiyi kimi:

O, altı yüz il qabaq,
Dərisindən çıxaraq
Göylərə baxa-baxa.
Dözüb hər məşşəqətə,
Getdi əbədiyyətə.
Al qanı axa-axa,
Yeridi,
Gücü artdı,
Tarixləri qızartdı. (3, 92)

“Üçüncü atlı” poemasında Lermontovun milli olduğu qədər də bəşəri hiss və duyğularını son dərəcədə təbii cizgilərlə təsvir edir. Lermontovun Azərbaycan torpağında rast gəldiyi hər şeyə valeh olduğu zaman, eyni zamanda assosiativ şəkildə Peterburqu, Puşkinin ölümünü, sevimli nənəsini, uşaqlıq çağlarını anması bu təəssürat və xatirələrdə bir ümumilik, bir yaxınlıq görməsi, xalqını sevdiyi üçün xalqından ayrı salınması, ümumiləşdirmələrdə məhz həmin milli-bəşəri ruh hakimdir.

Əli Kərim başqa əsərlərində olduğu kimi, bu poemasında da bir şair kimi öz milli mənsubiyyətini də unutmur, yeri gəldikcə vətəninə, onun füsunkar təbiətini doğma dilinin və musiqisinin gözəlliklərini, xalqın “vallah üzüldü, bel hanı” kimi obrazlaşdırdığı incəbel Azərbaycan gözəllərini yeri gəldikcə böyük məhəbbətlə təsvir və tərənnüm edir. Lermontovun dili ilə tərənnüm edilən poetik təsvirlərdə bu yerlərin övladı olan Əli Kərimin “arxadan gələn səsi” daha qüvvətlə səslənir:

Bu şirin dilini yaratmış, güman,
İlahi damağı çağ olan zaman.
Tar üstə, saz üstə bəsləmiş onu,
İlk dəfə avazla səsləmiş onu.
Bu dildə varlığın hər sədası var,
Bir neçə sait də düşməmiş kənar,
Nəinki, hər səsi, hər yarım səsi,
Dinlə sədaların zərrəsini sən,
Bu dil təmizlikdə uşaq nəfəsi
Gözəllik utanar bu incə dildən. (4, 203)

Akademik T.Hacıyevin söylədiyi kimi “...Üçüncü atlı” poeması bu gün – Əli Kərimin ölümündən sonra xüsusilə təsirli görünür, daha yandırıcı səslənir – bir şairin ölümündən doğan həsrət yangısı ikiləşir...

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Əli kərimin şeirləri. Bakı qəzeti, 13 aprel, 1961
2. Əlioğlu Ə. Əli Kərim dünyalı poeziya. Kredo qəzeti, 2014, 24 oktyabr
3. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Lider nəşr., 2004
4. Əli Kərim. Qaytar ana borcunu, Bakı, 1970, 203 s.
5. Hüseynov Ə. "Üçüncü atlı". Ədəbiyyat və incəsənət, 1959, 4 aprel.
6. Mahmud T. Ölməz misralar. Kommunist qəzeti, 1971, 20 fevral
7. Məmmədov Altay. Tanıdığım Əli Kərim. Bakı, Elm və Təhsil nəşr., 2012

ALMAZ ƏLİQIZI

*Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti*

VƏTƏNDAŞ-ŞAİR BƏXTİYAR VAHABZADƏ

Açar sözlər: *Bəxtiyar Vahabzadə, poeziya, vətəndaş şair*

Bakhtiyar Vahabzadeh as a civil poet

The article is devoted to Bakhtiyar Vahabzadeh's creativity. There its verses and poems are considered in the light of civil position of poet, which was never forgotten the Azerbaijani people issues, and fought for them.

Keywords: *Bakhtiyar Vahabzadeh, poetry, a civil poet*

Görünür, Tanrı bəndələrinin haqsızlığa düşər olduğunu, haqqın tapdandığını görəndə onların içində seçilmişləri, yəni özünün elçisini göndərir. Göndərir ki, onlara yol göstərsin, yatmış beyinləri oyatsın, milləti böyük yolun yolçusu etsin. Mən belə insanların sırasına həyatını məsələ çevirib, milləti, vətəni üçün pərvanə kimi yanan B.Vahabzadəni də daxil edirəm. B.Vahabzadə kim idi? Bu suala cavab vermək üçün onun bir şair olaraq yaradıcılığına yaxından bələd olmaq lazımdır. B.Vahabzadə hər şeydən əvvəl vətəndaş-şair idi. Yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq əsrin həyəcanlarını, həyatın fəlsəfi məzmununu özündə cəmləşdirən, spesifikliyi ilə seçilən mövzulara müraciət etdi. Böyük tənqidçi Belinski yazırdı: «Eposda predmet (mövzu) subyektə üstünlük edir: lirikada isə subyekt onu öz içərisinə almaqla, öz mənliliyi içərisində əritməklə, ona öz mənliliyini qatmaqla qalmır, həm də onunla təmasdan doğan bütün duyğuları öz dəruni aləminin dərinliklərindən çıxarıb büruzə verir». Burada predmet özü-özlüyündə heç bir qiymətə malik deyildir; hər şey subyektin ona verdiyi qiymətdən, hər şey xəyal və duyğunun predmetə verdiyi ruh və mənadan asılıdır! Bizi əhatə edən bütün gerçəkliyin əşya və predmetlərinin fiziki, kimyəvi xassələri mövcuddur. Deməli, güman etmək olar ki, bizi əhatə edən gerçəkliyin bütün predmetlərinin fəlsəfi-estetik xassələri də mövcuddur. Bu xassələr insan qəlbinin telləri vasitəsilə aşkar olunur. Bu isə insan qəlbinin duyğu yüksəkliyinin dərəcəsiyəndən asılıdır. İnsan qəlbi predmetin dərin qatlarında gizlənmiş bu ultra dalğaları tuta bilirmi? Bunu hansı dərəcədə aşkarlaya bilər? Sənətkar varlığı necə duyur, hansı bədii incəliklər vasitəsilə əks elətdirir.

B.Vahabzadə poeziyasının gücü və fərqi ondadır ki, o hər şeydən əvvəl gerçəkliyə və predmetə poetik münasibətin fəlsəfi-idraki dərinliyi ilə seçilir. Onun poeziyası hər şeydən əvvəl istənilən predmetə, istənilən mövzuya poetik münasibətin fəlsəfi-idraki dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir. B.Vahabzadə şeirinin gücü ondadır ki, onun şeirlərinin pafosu daha çox daxili xüsusiyyətlərlə ifadə olunur. Poetik düşüncə, poetik fikir çox vaxt sözə üstün gəlir. Ola bilər ki, eyni mövzuda bir neçə şeir olsun. Lakin burada əsas məqam eyni mövzuya müxtəlif münasibətin və predmetə verilən mənənin müxtəlifliyidir.¹

Qədim Yunan filosofu Lenon yazırdı: «Qorxu şərin müjdəçisidir. Qorxuya həmçinin dəhşət, mütilik, xəcalət, sarsıntı, xof, əzab aid edilir. Qorxu insanın aqlını başından çıxara biləcək dəhşətdir». Ona görə də qəhrəmanlıq, cəsurluq, vətəndaşlıq kimi mənəvi-əxlaqi fəzilətlər məktəblərdə tərbiyə olunmalı bütün bu xüsusiyyətlər körpə balalarımızın beyinlərinə bahar toxumları kimi səpilməlidir.

Milli-mənəvi intibahının təməl daşları məktəblərdə qoyulmadır. Sovet təhsil sistemi isə kölələr tərbiyə etməklə məşğul idi. M.Ə.Sabir, A.Şaiq, M.Hadi, H.Cavid milli-təfəkkürün formalaşmasında məktəbin rolunun böyük olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdilər. Çünki uşağın cismani varlığı ana bətnində formalaşarsa, mənəvi dünyası məktəbdə formalaşır. Bu həqiqəti yaşdıları içərisində ən çox dərk edən və

¹ B.Q.Belinski. Seçilmiş məqalələri. B.1948, səh.58-59.

böyük sələflərinin yolunu ləyaqətlə davam etdirən B.Vahabzadə birincilərdən idi. Əgər sovet məktəblərində milli kultür, milli ab-havadan süzülüb gələn kökə, əxlaqa, milli dəyərlərə bağlılıq olsaydı, yəqin ki, B.Vahabzadə bu mövzuya müraciət etməzdi.

Bu yolun enişi, yoxuşu da var-
Ancaq zirvəsində yanır çıraqlar
Bir elmin adıdır hər çıraq, qızım,
Get o çıraqlara yaxşı bax, qızım.

Ruhun, əxlaqın və zəkanın tərbiyəsi və ondan süzülüb gələn ürpanəliyin, piranəliyin və nəhayət böyük Vətən sevgisinin balalarımızın beyin və şüuruna yeridilməsi idi bu. Maraqlıdır ki, 1940-50-ci illərdə leksikonumuzda bol-bol işlədilən, Kommunist partiyası, Lenin, oktyabr və s. sözlərə rast gəlmişik. Bu baxımdan onun məktəb şeirlərini istiqlal və küll halında milli-mənəvi intibah poeziyasına keçid mərhələsi kimi qəbul edə bilərik. Şair bu mərhələyə-yeni bir tarixi dönüşün mərhələsinə dil uğrunda apardığı mübarizə ilə daxil oldu. Sözdə dilimizdən danışan, övladlarını isə rus dilində oxudan bir çox şair və ziyalılarımızdan fərqli olaraq B.Vahabzadə çox yaxşı anlayırdı ki, dil millətin varlıq və özünütəsdiq formasıdır. Ölkə həyatının ruslaşdırıldığı, dilimizin yüksək tribunalardan, hücrələrə, daxmalara sıxışdırıldığı bir vaxtda o, dilimizin müdafiəçisi kimi çıxış etdi. Dilmizi namus, əxlaq, balalarımızın qanı ilə suvarılmış vətənin timsalı olduğunu hayqıran şair «Ana dili» şeiri ilə proletar beynəlmillətçiliyinin tüğyan etdiyi bir zamanda kosmopolitlərə qarşı çıxaraq dilimizin müdafiəsinə qalxdı.

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən
fasonlu ədəbazlar;
Qəlbinizi oxşamır qoşmalar, telli sazlar
Bunlar qoy mənim olsun.
Ancaq vətən çörəyi sizlərə qənim olsun.

1960-cı illərin ortalarında şair vətəndaşlıq mövqeyini bütün varlığı ilə önə çəkir. «Gülüstən» poemasına görə incidilən, məşhər ayağına çəkilən şair sonralar milli ruhlu şeirlərində məkan və zamanın yerini dəyişir. Burada unudulmuş kimi görünən latın dili, məkan isə uzaq Atlantika sahilləri götürülür.

Hansı dilə ölü deyək?
Vətən varkən,
Millət varkən
Kiçik, yoxsul komalarda
Dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa uzun əsrlərdən keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

B.Vahabzadənin poeziyasındakı istiqlal mövzusu öz qidasını və mənbəyini onun dilimizin suverenliyi və müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizədən alırdı. Çünki B.Vahabzadə müasirlərindən fərqli olaraq dili dustaq olan bir millətin mənəvi azadlığına inanmırdı.

«Belə bir həqiqət dəfələrlə öz təsdiqini tapıb ki, əsil şair Milli şairə o zaman çevrilir ki, xalqının əsəb nöqtələrini vaxtında tapsın, onun ağrılarına zamanında düzgün diaqnoz qoysun, bu ağrıları üstəlik ürəyindən, köynəyindən keçirib ona məlhəm qoya bilsin, xalqının həm hakiminə, həm də həkiminə çevrilmiş olsun. XX yüzilliyin əvvəllərində M.Ə.Sabir, M.Cəlil, ortalarında isə B.Vahabzadə və əqidədaşları millətimiz qarşısında bu olduqca çətin, lakin şərəfli missiyanı yerinə yetirdilər»¹.

Təsadüfi deyil ki, 1813-cü il Gülüstən kəndində bağlanan bədnam müqavilə B.Vahabzadənin ağrı və qan yaddaşında silinməyən bir ünvana çevrildi: Dərdimizi, ağrı-acımızı bizə şərbət kimi içirdikləri, dırnaqıçı könüllü birləşməni təntənəli bayramlarla bizə yubiley kimi keçirdikləri zamanda korlaşmış, dumanlanmış, iflic olmaq dərəcəsinə çatmış beyinləri silkələyib oyatmaq üçün, diriylən əyninə kəfən geyib, yalın yumruqları ilə zülmün qarısını döyəclədi, 60-cı illərin əvvəllərində öz qəzəbini, sələfləri, Əhməd Cavad kimi Almaz Yıldırım kimi, Umgülsüm xanım kimi alov-alov misralara səpələdi, kin, nifrət, qəzəb dolu səsini qaldırdı.

Tapdamaq olarmı haqqı bu qədər?
Yüz əlli ildir ki, soyurlar bizi
Bu heç, bizə bayram elətdirirlər
Tarixdə ən böyük faciəmizi.
Vətəni satmışıq...buna yanmıram,
Ağır bir kədərlə üzbəüz olduq.

¹ M.Məmmədli. İstiqlal ideali və istiqlal poeziyası. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015, səh.91.

Ona yanırım ki, o gün bu bədnam,

Alverin dəllalı özümüz olduq.

Belə şeirlərində şair fikrin ekspressivliyini, sözün emosionallığını artırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. Onu da qeyd edək ki, şair B.Vahabzadə qəsdin baş verdiyi zamanı ittiham edir, zamanla bu qeyri-adi yarışda tək olduğunu anladığı üçün, bu səhvləri düzəldə bilmədiyi üçün özünü bağışlamır, məhz şüurun yox, kütlə-kölə zehniyyətinin əsiri olduğumuz üçün birinin bizə baran, digərinin «xər»! dediyini söyləyir.

Niyə bəy, xan babadan bir belə qullar törədi?

Niyə qartal babadan sərçə oğullar törədi?

söyləsə də ayıq oxucu bütün bunların ayrılığın nisgilindən, bölünmənin acılığından, işğal rejimində yaşamanın dözülməzliyindən söylədiyini anlayır. Əsərin sonunda B.Vahabzadənin böyük və ustad Şəhriyarın misralarına müraciət etməsini də təsadüfi hal hesab etmək olmaz.

Bir görədim ayrılığı kim saldı

Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı.

Ustad Şəhriyar bu əsəri elə bir dövrdə yazmışdı ki, qadağan olunmuş ana dilində çox az şeirlər yazılır və yazılanlar da çap mərhələsindən keçə bilmirdi. Milli hökumət dövründəki yüksəlişdən, anadilli poeziyanın bolluğundan sonrakı mənəvi aclıq xalqı Milli süquta doğru aparırdı. Bütün idarə sisteminin, o cümlədən maarif idarəsinin Azərbaycan dilinə etdiyi təcavüzkar, dağıdıcı hücumlar qarşısında Şəhriyarın əsəri yanmış ürəklərə su çilədi. Şəhriyarın bu hərəkəti obrazlı desək Qaracuç çobanın təkbaşına düşmən qoşunu ilə qarşılaşmasına bənzəyirdi. 50-ci illərdə ustad Şəhriyar «Heydərbabaya salam» poeması ilə xalqın bağrından və ruhundan qorxu xofunu çıxararaq özünə inamını necə qaytarmışdısa, B.Vahabzadə də böyük Şəhriyar kimi «Gülüstan» poeması ilə həmin işi gördü.

Əsərdə tarixlə bağlı rasional əqli başlanğıcı tədricən emosional başlanğıc üstələyir. Millətinin faciəsini, ağrı-acısını emosional hisslə ifadə edir. Burada sadəcə ifadə yox idi, güclü etiraz, üsyankarlıq, mübarizə əzmi də vardı.

1990-cı il yanvar qırğınından sonra «Şəhidlər» və «Şəhidlik» mövzusu ədəbiyyatımızın ən çevik qolu olan poeziyada işlənməyə başladı. Tarixdə 20 yanvar faciəsi kimi qalan bu qanlı tarixə bir çox sənətkarlarımız müraciət etdilər. Bunların sırasında 20 yanvar faciəsinə bədii-fəlsəfi məzmun verən B.Vahabzadə oldu. Hadisənin mahiyyətindən doğan dərin psixoloji gərginlik, fikrin, düşüncənin emosional izahı poemanın siqlətini artıran cəhətlərdir. Əsərdə həm fəlsəfi ruh, həm daxili hiss və həyəcan, həm də ittiham və nifrət olsa da əslində bu əsər başdan-başa bir ağıdır, şairin şəhidlərimizə oxuduğu bir ağı. Şairin Allaha müraciəti də günahsız qanı tökülən xalqın köməksizliyinə, darda qalmasına bir işarədir.

Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcdə qıldılar,

Haqsızlığın üstündən haqqa körpü saldılar

Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar

Vətəni sevmək niyə günah olub ay Allah?

Haqsızlığa, təcavüzə uğrayan, torpaqlarının uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə qalxan, səsinin qəddarlıqla susdurulmasına, Moskvanın ədalətsiz münasibətinə 70 il ona itaət edən, haqqı zaman-zaman tapdanan bir xalqın hayqırtısı, üsyanı idi bu. B.Vahabzadə xalqın qələbəsinə inandığı üçün əsərini nikbin notlarla bitirir:

İnsan insan olur öz hünəriylə,

Millət millət olur xeyri, şəriylə.

Torpağın bağına cəsədləriylə,

Azadlıq tumunu əkdilər şəhidlər.

2002-ci ildə şairin «Sandıqdan səslər» adlı kitabı dərc olundu. Bu kitaba ön sözü də şair özü yazmışdı.

«Mənim ən böyük mübarizəm sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mücadilə idi». Doğrudan da şair ömrü boyu mücadilə apardı, dilinin, mədəniyyətinin, şanlı tariximizin müdafiəçisi rolunda yorulmadan, usanmadan mübarizə apardı.

Harda sən varsansa, orda mən varam,

Ey mənim ulduzum, hilalım-dilim-

söyləyən şair ədəbiyyat tariximizdə şərəfli bir ad qoydu. 90-cı illər bütün millətin və vətənin talieyində olduğu kimi B.Vahabzadə yaradıcılığında da mühüm bir mərhələdir.

Halal torpağı uğrunda mübarizəyə qalxan xalqa «ekstremist», «narkoman» adları qoyaraq onun haqq işini boğmağa çalışırdılar. Sovet siyasi rejiminin 70 il millətlərin beyinlərinə zorla doldurduqları «beynəlmiləçilik», «xalqlar dostluğu» kimi cəfəng bir ideologiya sabun köpüyü kimi yoxa çıxdı. Xalqımızın haqq bağırın səsi eşidilməz oldu.

Erməniləri müasir silahlarla silahlandırıb, Azərbaycan xalqından hətta ov tüfənglərinin belə yığışdırılmasının səbəbi nə idi görəsən? Bu xristian təəssübkeşliyi idi, yoxsa türkə qarşı çevrilmiş bir qərəz idi? Bəlkə də türkün tarixi qələbələrinin yaratdığı qorxu idi? Təsədüfi deyil ki, B.Vahabzadə 70-ci illərdə olduğu kimi 90-cı illərdə də hər şeyi öz adıyla çağıraraq oxucunun düşüncəsini bu istiqamətə yönəldirdi.

Anladıq, xalqların bərabərliyi,
Kağız üzərində bir quru sözmüş.
Bu qətdən sonra bildik çox şeyi,
Bizim günahımız türklüyümüzmüş!
Millətlər dostluğu! Astar üz imiş,
Bunun nəyi varmış sözümdən özgə?
Atatürk düz demiş, Vallah, düz demiş,
«Yoxdur türkün dostu özündən özgə».

Deyirlər genetik kodlar heç vaxt qırılmaz. Tarixi düşməndən heç vaxt dost olmaz. Bu gün də haqlı olduğumuzu çox çətinliklə, iynə ilə gor qazmaq dərəcəsinə ağır olan bir iş kimi dünyaya çatdırmaq istəyirik. Ancaq bu mübarizədə şairin dediyi kimi hər deyilənə inanmamalı, ancaq özümüzdə güvənməliyik.

Yarım əsrlik yaradıcılığı boyu həmişə millətinin istiqlalını arzulayan, bunu zaman-zaman əsərlərində tərənnüm edən, bəzən buna görə başı bəlalar çəkən, zamanında nə qələm dostlarının, nə də ədəbi tənqiddin müdafiəsini görməyən şair axıradək duruş gətirdi. Tale ona millətinin istiqlala qovuşduğunu göstərdi. Ruhun şad olsun böyük vətənpərvər şair. Ruhun şad olsun əyilməz, qorxmaz, mübariz şair, milli istiqlal şairimiz.

Ədəbiyyat

1. Vahabzadə B. Hara gedir bu dünya. Bakı, 2001.
2. Vahabzadə B. İstiqlal. Bakı, 1992.
3. Vahabzadə B. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, 1991.
4. Vahabzadə B. Hara gedir bu dünya. Bakı, 2001.
5. B.Q.Belinski. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1948.
6. M.Məmmədli. İstiqlal ideali və istiqlal poeziyası. Bakı, 2015.

MAHİRƏ QULİYEVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

AŞIĞ ƏLƏSGƏRİN “VARDIR” QOŞMASINDA İSLAMİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: *Aşiq Ələsgər, Quran, təsir, surə, şeir*

Islamic values in goshma Ashug Alaskar «Vardyr»

The article investigates the influence of the Qur'an on one of the areas of folk literature - on ashug creativity. By the example of the creative heritage Ashug Alesker - based on the poetic text - goshma "Vardyr" explores this effect and comes to scientific conclusions.

Keywords: *Ashug Alasgar, Quran, influence, sura, verse*

Orta əsrlərdə şair və ədiblərin öz yaradıcılığında “Quran”dan faydalanması müxtəlif və rəngarəng olmuşdur. Sənətkarların yaradıcılığında “Quran” ayələri həm islamın müqəddəs kitabı, həm möhtəşəm sənət abidəsi, həm əxlaqi-mənəvi qaynaq, həm də yığcam ibrətamiz ifadələr şəklində işlənmiş və bir çox hallarda şairlər öz sözünün etibarını artırmaq üçün “Quran” ayələrinə istinad etmişlər. “Quran”dan istifadə sadəcə şair və ədibin Tanrı kəlamına olan rəğbətinin bəyanı deyil, həm də sənətkarın ifadə etdiyi düşüncələrin daha təsirli və məzmunlu olmasına xidmət etmişdir. “Quran”ın təsiri eyni dərəcədə özünü aşiq yaradıcılığında da göstərir.

Aşiq Ələsgərin zəngin islami dəyərləri özündə əks etdirən və sadə bir adla adlandırılan “Vardır” qoşmasının təhlili bunu əyani şəkildə sübut edir.

Rişeyi-nübüvvət, nəsl-i-ələya

Əysik qulun ərzi-salamı vardır

Üç yüz altmış altı gündü, qırx səkkiz həftə,

On iki ayın üç əziz bayramı vardır.

**Beş-Pənci-Ali-Əbadı, əzimü əziz,
ON iki imam, çardəh məsum düzbədüz,
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərimiz,
Hər birinin ayrı məqamı vardır.**

**Altı min altı yüz altmış altı gül,
Yüz on dörd surədi Quran, yəqin bil,
Altmış nisbi, otuz cüzi müttəsil,
Doxsan min kəlmədə tamamı vardır.**

**Elmi-ibadətədi əcayib Quran,
On yeddi rəkətədi, on səkkiz xoş xan,
Əlli bir sünnətədi, yerbəyer qılan,
Məxrəci, səktəsi, iqdami vardır.**

**Ələsgərəm, qəmdən olmuşam azad,
Haqdı mizan, Sirat-puli-qiyamət
Üsyan, tuğyan, çaşqın, düşgün, bisavad ...
Ah çəkmək dilimdə müdamı vardır (1, 121)**

Nübüvvətin **rişəsi-nəsli-ələdir**. “**Nəsli-əla**” ifadəsi altında Əhli-beyt nəzərdə tutulur. Bu haqda kitabda “İsmi-əzəm” duası və **“Beş-Pənci-Ali-Əba, əzimü-əzim”** misrası ilə başlanan qoşmada məlumat vermişik. Ona görə də ayrı-ayrı qoşmalar olmasına baxmayaraq, fikir təkrarı olmasın deyərək, bu ifadənin üstündə dayanmağa ehtiyac duymuruq. Qoşmada Aşıq Ələsgər nəsli-əlanın nübüvvətin rişəsi, kökü olduğunu qeyd edərək, özünü əskik qul kimi dəyərləndirməklə, bir növ “yüksək nəsli” və “əysik qul” ifadələri arasında təzadlı bir tablo, məqam yaradırsa, digər tərəfdən isə əskik qulun nəsli-əlaya salam ərzi ilə ibadət edən bəndənin ibadət edilən Tanrıya, bənddə isə onun peyğəmbəri və əhli beytinə olan bağlılığı ilə fikri tamamlayır, bütövləşdirir.

Aşıq Ələsgər bu bənddə ilin gün və həftə baxımından sayını qeyd etməklə, on iki ayın üç bayramını, özü də müsəlmanların əziz bayramlarını (ramazan, qurban və novruz) xüsusi şəkildə vurğulamaq istəmişdir. Sanki aşıq uzun-uzadı “bir ilin cəmi üç bayramı var”, ona yetərincə dəyər verin-demək istəmişdir.

Peyğəmbərliyin xətmə, imamətin başlanğıcı da qoşmada öz əksini tapıb. Aşıq “on iki imam” deməklə kifayətlənməyərək, fars dilində “çardəh məsum” sözünü də işlətməmişdir. Adətən, ədəbiyyatda iki və ya daha artıq dildə misraların işlədilməsi “müləmmə” adlanır. “Çardəh” sözünün işlədilməsi “müləmmə” olmasa da, bu poetik formadan irəli gələn bir element kimi dəyərləndirilə bilər.

İmamət haqqında da bu əsərdə yetərincə məlumat verilmişdir. Yeri gəlmişkən, imamət haqqında Hz. Peyğəmbərin buyurduqlarını bir daha təkrar etməklə İslam dinində imamətin yeri və məqamını göstərməyi öümüzə borc bilirik: **“İnsanların işi o vaxta qədər davam edəcəkdir ki, onlar üçün on iki xəlifə olsun və onların hamısı Qureyşdəndir”** (2, 236).

Ələsgər 124 min peyğəmbərin mövcudluğunu, İslamdakı yerini, əhəmiyyətini də unutmur. Nübüvvət Məhəmməd Peyğəmbər (s) başda olmaqla, 124 min peyğəmbərin Allah tərəfindən insanları haqqa dəvət etmək üçün seçildiyinə, eləcə də mələklərə və onların peyğəmbərlərə gətirdiyi vəhyə, kitablara iman gətirməkdir. İslamın şiə məzhəbində hər bir peyğəmbər kimi, Məhəmməd Peyğəmbər (s) üçün də Allah tərəfindən təyin olunan canişinlərin – 12 imamın haqq olduğuna iman gətirilməlidir (8, 11).

“Altı min altı yüz altmış altı gül” misrası ilə aşıq, Məhəmməd əleyhissalame ramazan ayında nazil olan “Qurani-Kərim”in quruluşuna işarə edir. Ümumiyyətlə, qoşmada müəllif həm “Quran”ın tərtibini, həm quruluşunu, həm də söz tərkibini qeyd etməklə, özünün bu sahədəki biliyini də nümayiş etdirmiş olur.

“Quran” 114 surədən (90 surə Məkkədə, 24 surə isə Mədinədə nazil olub), müxtəlif qiraət variantlarına və bölgülərinə görə 6204, yaxud 6236 ayədən ibarətdir (3, s.VII). Görünür, (əsl həqiqət müəllifə məxsusdur) “altı min altı yüz altmış altı gül”-misrası ilə Ələsgər qiraət variantlarından hansısa birinə işarə edir.

Nəzər diqqətimizi ayələrin məcazi anlama ilə “gül” sözü ilə qeyd edilməsi də çəkdi. Nədən məhz gül?!... Görən gül ilə ayənin müqabilləşdirilməsi Aşıq Ələsgərin öz daxili aləmindən, öz zövqündən irəli gələn təşbehdirmi? Ələsgər ayəni adı ilə deyil, “gül” sözü ilə qeyd etməklə zəngin mənə və məfhumların rəmzi ifadə ilə önə çəkilməsi və poeziyada bədii-estetik məzmunların rəmzi yollarla açıqlamasının önəmliyinə işarə etmişdir?... Yiğcam bir araşdırma apardıq: ...“Gül təsvir olaraq sevgili Peyğəmbərimizi təmsil edir. Peyğəmbərimiz Efendimize (s.a.) dair siyer, siret və şemal kitablarında genelliklə bir gül resmi bulunur. Gül

O'nun teri, gül kokusu da O'nun rayihəsi olaraq düşünölmüşdür" (4). Qurani-Kərim 30 cüzdən ibarətdir. Cüz özü də iki nisbədən ibarət olduğu üçün aşıq tərəfindən altmış nisbə kimi qeyd edilmişdir.

Üçüncü bəndin son **"Doxsan min kəlmədə tamamı vardır"** misrası ilə Quranın söz tərkibi öna çəkilir.

"Qurani-Kərim"ın "Ön söz"ündə Kitabın 77934 sözdən ibarət olduğu qeyd edilir. Aşıq Ələsgər qeyd olunmuş qoşmasında bu rəqəmi yuvarlaqlaşdırılmış şəkildə işlətmişdir. Dördüncü bəndin birinci **"Elmi-ibadətədi əcaib Quran"** misrasında bir elm olaraq Quranın mahiyyəti açıqlanır.

Növbəti iki misrada **"Merac"** məsələsinə işarə edilir. **"On yeddi rəkətdi, on səkkiz xoş xan // "Əlli bir sünnətdi, yerbəyer qılan"** misraları ilə Ələsgər İslam dininin əsas şərtlərindən biri və hər bir müsəlmanın ən bariz əlaməti olan namaza işarə edir. Çünki Allah qatında imandan sonra ən sevimli əməl və kainatda imandan sonra ən yüksək həqiqətdir" (5, 7).

Namaz Rəbbimizlə qurduğumuz ən güclü sevgi rabitəsidir.

Dördüncü bəndin **"on səkkiz xoş xan"** ifadəsi üzərində dayanaq. Aşığın bu ifadə altındakı fikrini çox düşündük, çox axtardıq, mənbələri nəzərdən keçirdikdən sonra bunun "Azan" olduğunu anladıq.

Azan, adətən, namazın vaxtı daxil olandan sonra oxunmalıdır.

Azan aşağıdakı kimi oxunur:

4 dəfə – Allahu Əkbər, 2 dəfə – Əşhədu ən lə iləhə illəllah, 2 dəfə – Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rasullullah, 2 dəfə – Əşhədu ənnə Əliyə Vəliyyullah, 2 dəfə – Həyyə ələs-saləh, 2 dəfə – Həyyə ələ-fələh, 2 dəfə – Həyyə ələ xayril-aməl, 2 dəfə – Allahu Əkbər, 2 dəfə – Lə iləhə illəllah

Yazılan ifadələrin sayı toplum etibarını ilə 20-dir. Lakin nəzərə alsaq ki, **"Əşhədu ənnə Əliyyə Vəliyyullah"** cümləsi azanın tərkib hissəsi olmayıb, amma deyilməsi yaxşıdır. Vacib qəsdilə oxumaq olmaz. Bu cümlə iqamədə də eyni niyyətlə oxunur (5, 38). Əgər Hz.Əlinin vilayətinin şəhadəti haqqında qeyd etdiyimiz cümlə oxunmasa, onda – "Azan"ın kəlmələrinin sayı 18-ə bərabər olar. Yeri gəlmişkən, "Əşhədu ənnə Əliyyə Vəliyyullah"ın deyilməsinin əhəmiyyəti haqqında mənbələrdə çoxlu məlumatlar verilmiş və söylənilən fikirlər Quran ayələri ilə sübuta yetirilmişdir. Məsələn: (Alevilerin inançına görə, Hz. Alinin ilk Halifə olduğunu kabul etməyənler) Saffat Süresi 24-cü Ayete əsasən qeyd edirlər: **"Durdurun onları, onlar sorguya çəkileceklerdir"**(6, 1).

Bu ayet için Ebu İshak dedi ki: "Onlar, Ali bin Ebi Talibin velayətindən sorguya çəkileceklerdir. Sırat körpüsündən ancaq Ali bin Ebi Talibin Velayətini kabul edenlər keçə bilecek". Əli bin Əbu Talibin vilayəti ilə bağlı bir məqamı da qeyd etmək istərdik.

İbni Abdül-Birr dedi ki: "Resullullah (s.a.a) İsrə gecəsində miraca çıxdığında Allah-u Teala onunla birlikdə peyğambərləri bir araya topladı və şöyle buyurdu: "Ey Muhammed, Sendən önceki peyğambərlərə sor, ne üzərə göndərdiniz? "Peyğambər efendimiz sorunca dedilər ki: Biz, La iləhə illəllah şəhadəti, senin peyğambərliyinin ikrarı və Ali bin Ebi Talibin velayəti üzərə göndərdik"(6, 3).

Deməli, Allahın tövhidi, Hz. Məhəmmədin iqrarı qədər Hz. Əlinin vilayəti də İslamda böyük əhəmiyyətə malikdir. Aşıq Ələsgər "on səkkiz xoş xan", yəni avazla oxunan 18 kəlməlik azanı da kənarında qoymamışdır. Dördüncü bəndin son **"Məxrəci, səktəsi iqdami vardır"** misrası ilə Aşıq Ələsgər artıq Quranın qiraətinə, təcvidinə keçir. Bəli, aşıq bu qoşmanı təsadüfən belə adlandırmayıb. Bu qoşmada – **"Vardır"** qoşmasında böyük bir mənəvi-əxlaqi-tərbiyəvi-hikmətamiz xəzinəyə, onun tarixinə, quruluşuna, tərtibinə, söz düzümlü və nəhayət, təcvidinə bir istinad vardır. Son misrada söhbət hərfələrin məxrəclərinin düzgün tələffüzü, sükunətə yerli-yerində riayət, idğamin-samit səslərin qoşalaşmasının düzgün qiraətindən gedir. Fikrimizi Vüqar Qaradağlının **"Təcvid"** kitabındakı bir abzasla bitirsək, son misranın mahiyyətini elmi şəkildə açıqlamış olarıq:

"Əbu Hüreyrədən gəlib çatan hədisdə deyilir: "Allah-Təala Peyğəmbərə (s.) Quranı mahnı kimi ifadə etməyə icazə verməyib," Ümm Sələmədən gəlib çatan hədisdə deyilir: "Allah Rəsulunun (s) qiraəti izahlı, hərf-hərf (oxunan) qiraət kimi səciyyəli idi." Nə Peyğəmbərdən (s), nə əshabdan, nə tabiundan, ətbaut-tabiindən (ardıcılığın ardıcılıqları olan nəsil), nə də məşhur yeddi qaredən təcvid qaydalarına riayət olunmada qiraət formasından bir qeyd də belə gəlib çatmamışdır. Əksinə, yüzlərlə qiraətləri tədqiq edən mənbələrdən təcvidsiz, yəni səsləri tələffüz edərkən məxrəc və sifətlərinə diqqət yetirmədən qiraət etməkdən söhbət belə getmir (7, 75).

Qoşmanın son bəndinin təhlili bizi – İslam əhlini Quranın düzgün qiraətinə dəvət edir.

"Ələsgərəm, qəmdən olmuşam azad" deməklə aşıq **"Vardır"** qoşmasında islami qayda və qanunlardan yaratmış olduğu qısa, lakin zəngin mənzərənin dəyərlərindən xəbərdar olduğu üçün özünü qəmdən azad hesab edir.

İkinci misrada aşıq ölçü, tərəzi, haqq-hesab kimi ifadələrin məcmusu olan qiyamətin məqamlarından birinə – Mizana, onun haqlığına işarə edir.

"Sırat-pulı-qiyamət" ifadəsi altında Ələsgər axirətin üçüncü, haqq-hesab və imtahan məqamı olan

“Qiyamət”ə, “Qiyamət günü”nə işarə edir. Aşiq “Qiyamət” ifadəsi ilə onun əsas məqamları olan dirilmə, mizan, sirat və şəfaəti nəzərdə tutur (2, 260). “Sirat” (Qıl körpüsü) ərəbcə ifadəsi ilə “pul” (pol-körpü) farsca ifadəsi sinonim kimi istifadə edilir.

Hacı Sabir yazır: “Qiyamətin labüdlüyü haqqında təkcə onu demək kifayətdir ki, hər bir iş öz qarşılığını – mükafatını, ya da cəzasını almalıdır” (2, 260).

Quranda:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ

Tərcüməsi: “Bu gün hər kəs öz əməlinə görə cəzalandırılacaqdır. Bu gün heç bir zülm (haqsızlıq) ola bilməz. Allah tez haqq-hesab çəkəndir”. (Mumin: 17)

Mənbələrdə Sirat və şəfaətlə bağlı maraqlı bir məqamla rastlaşdım. Onu qeyd etməyi özümə borc bilirəm. Çünki bu fikrin bir ucu sirat və şəfaətdirsə, digər ucu elmi insana, alimə bağlıdır:

“Rəsuli-Əkrəm (c) alimlərə çox yüksək qiymət verməyilə seçilmiş insanların imamı və rəhbəridir. Uləmaları Peyğəmbərlərin varisi adlandırılan Mühəmməd (s) onların Siratda şəfaət verənlərdən olacaqlarını bildirmişdir”(2, 295).

“Sirat üzərində alim ilə abid birlikdə olurlar. Abidə deyilər: “Cənnətə gir, ibadələrinin müqabilində oradakı meyvələrdən ye!” Alimə isə deyilər: “Sən burada dur və istədiklərinə şəfaət ver. Sənin şəfaətin mütləq qəbul olunar.” Beləcə, o alim peyğəmbərlərin dərəcəsinə yüksəldi” (2, 295).

“Üsyan, tuğyan, çaşqın, düzgün, bisavad...” hələ də eyni qəbildən olan həmcins üzvlərin sayını artırmaq, yenilərinə sadalamaq arzusu ilə nöqtələr qoyaraq sonsuzluğa işarə edən bu misrada aşiq özünün qəmdən azad olmasına baxmayaraq, sadaladıqları üzündən, daima “ah” çəkməli olduğunu qeyd edir. Elə bu-nunlamı Ələsgər kifayətlənir?!... Əlbəttə, yox, əks təqdirdə o el şairi Ələsgər olmazdı. Aşiq misrasının sətir-altı mənası ilə sadaladığı insanlara haqdan sapınsanız, yolunuzdan çıxırsanız, Haqqa gedən karvanın yolçusu olmasanız, Yaradan öz qüdrətini göstərmək zorunda qalar – fikrinə də işarə edir. Bir növ Qurana dərindən bələd olan Ələsgər Lut (əleyhissəlamın) zəlzələsi, dağıntı və aramsız yağışlarını, Nuhun tufanını və s. unutmayın! – demək istəyir. Həqiqətən də, Qurandakı möcüzələr insan övladı üçün ibrət, nəsihət və örnək deyilmi?!...

Ədəbiyyat

1. Aşiq Ələsgər. Şeirlər. Dastan-Rəvayətlər. Xatirələr. “Çinar-Çap”, Bakı, 2003.
2. Həsənli H.S. Haqqa doğru. “Elm və həyat” nəşriyyatı, Bakı, 1998.
3. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. “Kozan-Ofset”, (Ankara) – Məhərrəm, 1418/1997.
4. Dr. Hasan Özönder. Ansiklopedik Hat, tezhip sanatları deyim və terimləri sözlüğü (Ayrıca bkz. “Verdi Muhammedi” mad.)
5. Mərac hədiyyəsi. Namaz. “Nurlar”, Bakı, 2009.
6. Kuranda Hz.Ali(ə.s) Alevilərin Hz. Alinin İlk Halife olduğunu iddaasının Kuranda Ayetlərlə delilləri
7. Qaradağlı V. Təcevid. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 2011.
8. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/usuliddin>

TOFIQ ƏBDÜLHƏSƏNLİ

*Filologiya üzrə elmlər doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

İSTİQLAL DÖVRÜ AZƏRBAYCAN POEZİYASININ TEMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *mənəvi dəyərlər, lirika, poeziya, Azərbaycan ədəbiyyatı*

Thematic features of the Azerbaijani poetry of the period of independence

The article examines the ways and means to display the moral values in the work of modern Azerbaijani poets. The author investigates the problem based on the lyrics of such contemporary poets as Mamed Arif, Gabil, Bakhtiyar Vahabzadeh, Nusrat Kasamanli and others.

Keywords: *moral values, lyrics, poetry, literature of Azerbaijan*

İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ədəbi təcrübələri göstərir ki, bədii fikrin, söz sənətinin inkişafı canlı təbiətlə sıx bağlıdır. Dünya ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan poeziyasında da ən qədim dövrlərdən başlayaraq şairlər təbiətin gözəlliklərindən ilham almış, onu vəsf etmişlər. İstiqlal dövrü Azərbaycan

poeziyasında təbiət mövzusunda olduqca dəyərli bədii nümunələr yaradılmışdır. Yazılan poetik örnəklərdə bir tərəfdən təbiətin sirli, möcüzəli, əsrarəngiz gözəllikləri poetik təcəssümünü tapmış, qarşı tərəfdən onun mühafizə olunması, ekoloji tarazlığın bərpa və s. ilə bağlı məsələlər əks olunmuşdur.

Təbiətin dirçəlişini, bahar fəslinin gəlişini vəsf edən bahariyyələr poeziyanın əsas janrlarından biri olmuşdur. Tənqidçi Rəhim Əliyev «Poeziyanın təbiiliyi» adlı kitabında bu problemə diqqəti cərkərək yazır: «... qədim dövrlərdən başlayaraq təbiət şairlərin ilhamına qanad və qida verən ən mühüm mənbələrdən biri idi: bukolina poeziyası, pastrol poeziyası, idillik poeziya kimi anlayışlar və terminlər «təbiət poeziyası» münasibətlərinin qədimliyini və zənginliyini xatırlatmaq üçün kifayətdir. Bu zənginliyi bizim klassik poeziyamızda da görmək çətin deyildir. Təbiət bütün dövrlərdə poeziyanın başlıca mövzularından biri olmuşdur və bu gün də bu bərədə təzə bir mətləb kimi danışmaq sadələvhlük olardı» (1, 48).

İstiqlaliyyət dövründə yaranan təbiət poeziyası üçün də səciyyəvi olan bu aspekt Bəxtiyar Vahabzadə, Hüseyn Arif, Məmməd Araz, Nəbi Xəzri, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Fikrət Sadıq, Məmməd İsmayıl, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Famil Mehdi, Hüseyn Kürdoğlu, Məmməd Aslan, Abbas Abdulla, Nüsrət Kəsəmənli, Çingiz Əlioğlu və b. şairlərin yaradıcılığında aşkar şəkildə özünü bürüzə verməkdədir.

Prof. Yaşar Qarayev Azərbaycan poeziyasında təbiətə həsr olunmuş bədii nümunələri təhlil edərək yazır: «İndi poeziyamızın təbiət mövzusu ilə bəğlilliyi bir neçə formada özünü göstərir. Lirikamızın böyük bir hissəsini təbiəti müstəqim şəkildə tərənnüm edən şeirlər təşkil edir (Hüseyn Hüseynzadənin, Famil Mehdiyin, İlyas Tapdığın, Məstən Əliyevin, Musa Yaqubun, Hüseyn Kürdoğlunun, Məmməd Aslanın, Tofiq Mütəllibovun bir çox şeirlərini misal gətirmək olar). Lirikamız təbiətlə ünsiyyət axtarıqlarında keçmiş müraciət edir və insanla təbiətin ən böyük birliyi dövrünün hadisələrini qələmə alır (Qobustana həsr olunan şeirləri, N.Xəzrinin «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazdığı «Əfsanəvi yuxular» nümunə göstərmək olar)» (2, 188). Göründüyü kimi, Yaşar Qarayevin son dərəcə dəyərli mülahizələrində poeziyada təbiət mövzusunun işlənilməsinin ayrı-ayrı aspektlərinə diqqət yetirilmiş, onun dəqiq elmi təsnifatı aparılmışdır.

Təbiət mövzusu aktual problemlərdən biri kimi diqqəti cəkmış, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında təbiət mövzusunda çoxlu sayda bədii örnəklər yaranmışdır. Ayrı-ayrı şairlərin şeir yaradıcılığının araşdırılan mövzu kontekstində nəzərdən keçirilməsi aşkar göstərir ki, bütövlükdə istiqlal dövrü poeziyasında təbiət haqqında yazmağa ciddi əhəmiyyət verilmiş, bu mövzuda xeyli bədii nümunələr yaradılmışdır. Müasir Azərbaycan lirikasında insan konsepsiyasının formalaşmasında təbiətin tərənnümünün xüsusi yer tutması, ... tarixi-qneseoloji köklərlə bəğlidir. Bütün qəbildən olan şeirləri, şərti olaraq iki qrupa ayırmaq mümkündür: birinci, təbiətin tərənnümü, tarixi, sosial və milli yaddaş motivlərinin əksi, ikincisi, ekoloji böhran və ondan irəli gələn mənəvi-psixoloji demoqrafik nəticələrin izahı. Əlbəttə, çağdaş poeziyada təbiət mövzusunda yazılmış bütün əsərlərin bu təsnifatda əhatə olunduğunu iddia etmək doğru deyildir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, təbiət mövzusu son dərəcə geniş və əhatəlidir və o, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında özünəxas cəhətləri, çalar və xüsusiyyətləri ilə gerçəkləşmişdir. Eyni zamanda, təbiət mövzusunda yazılan əsərlərin bir çox məqamlarda fəlsəfi məzmun daşdığı, başqa sözlə, bu tipli əsərlərin fəlsəfi poeziya kimi dəyərləndirildiyi nəzərə alınarsa, onun təsnifatında təbii çətinliklərin yarandığı qaçılmazdır.

Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzusuna ardıcıl müraciət edən sənətkarlardan biri Hüseyn Arifdir. Şairin təbiət mövzusunda yazdığı əsərlərin təhlilindən aşkar göründüyü kimi, o, yaradıcılıq fərdiyyətinə görə müasir Azərbaycan poeziyasının bənzərsiz sənətkarlarından biridir. Şairin yaradıcılıq irsi sonrakı dövrün ədəbi prosesinə mühüm təsir göstərmiş və xeyli müddət bədii düşüncəni məşğul etmişdir. Bu, ilk öncə onunla bəğlidir ki, Hüseyn Arif bir şair kimi qeyri-adi istedadla və yaradıcılıq erudisiyasına malik sənətkarlardandır. Bütün bunlardan əlavə, onun doğulub-ərsəyə gəldiyi, uşaqlıq və gənclik illərinin keçdiyi mühitin təsiri, söz sənətinə və bütövlükdə yaradıcılıq dünyasına ciddi münasibət bəsləməsi, öz üzərində ardıcıl, sistemli işləməsi və s. kimi keyfiyyətlər onun bir sənətkar kimi formalaşmasına təsir göstərmişdir. «Obyektiv təbiət gözəlliyi vasitəsilə subyektiv müasir mənəvi-psixoloji duyum və düşüncələrini ifadə edən lirik şeirlərin ideya-estetik təsir gücü qüvvətli olur. Bu tipli şeirlərdə çağırış, adi həyat hadisələri, texniki tərəqqi sıçrayışları qarşısında çıxılmazlıq, çarəsizlik nidaları eşitmirik. Təmkinli, ahəstə lirik təhkiyənin, insanın iliyinə, qanına qədər sirayət edən, obyektiv gözəlliyin ifadəsində mühüm estetik komponentlərdən biri kimi bədii intonasiya çalarlarının və onu əyaniləşdirən söz və səs düzümünün şahidi oluruq» (3, 144). Bütövlükdə Azərbaycan təbiət lirikası ilə bəğli söylənmiş bu obyektiv mülahizələr Hüseyn Arif poeziyası üçün də səciyyəvidir. Həqiqətən də, Hüseyn Arifin təbiət mövzusunda qələmə aldığı əsərlərdə təbiətə o ilahi sevginin orijinal, bənzərsiz təzahürünə təsadüf edirik. Hüseyn Arifin təbiət mövzusunda qələmə aldığı poetik örnəklərdə bir tərəfdən ana təbiətin sirli-sehrli gözəlliyi geniş mənada tərənnüm olunur, qarşı tərəfdən isə təbiət fəlsəfi prizmadan işıqlandırılır. «Hüseyn Arif əsl təbiət şairi, əsl el şairidir. Onun təbiət şeirlərindəki mətləb və qayə Vətən mövzusu ilə çox möhkəm və üzvi surətdə bəğlidir. Xalqın qəhrəmanlıq keçmiş, sazlı-sözlü dünyası, Azərbaycan torpağının zənginliyi, tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti – bütün bu mövzularla bir sırada misilsiz təbiət lövhələri Vətən mövzusunun ayrı-ayrı komponentləridir. Hüseyn Arifin hər

hansı bir şeirində biz Vətənin konkret təsvir və tərənnümü ilə qarşılaşırıq. Bu şeirlərdə təbiət müəyyən fəlsəfi motivlərin, həyat haqqında mənalı düşüncələrin ifadəsinə xidmət edir» (4, 328). İstiqlaliyyət dövrü Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzusunda yazıb-yaradan şairlər içərisində Məmməd Arazın şeirləri də diqqəti çəkməkdədir. Şairin təbiət lirikası ilə bağlı iki cildlik «Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı» kitabında oxuyuruq: «Qədim dövrlərdən Vətən təbiəti Azərbaycan şairlərinin ən çox müraciət etdiyi, sevə-sevə tərənnüm etdiyi mövzu olmuşdur. Təbii ki, klassik poeziyadan fərqli olaraq müasir poeziyada təbiətə qayıdış əvvəlkindən fərqli mahiyyət, məna kəsb edir. Poeziyanın başlıca meyarı olan təbii və səmimi təbiət hissi şairin lirik duyğuları üçün doğmadırsa, onun təbiətə həsr etdiyi əsərlərdə həm dolğun və düşündürücü məzmun, həm də kamil, mükəmməl bədii forma mövcuddur. Əlbəttə, təbiətə vurğunluq Məmməd Araz poeziyasında Vətənə vurğunluq deməkdir. Şair təbiətdən hansı mövzunu seçib qələmə alırsa, orada mütləq vətən və təbiət qovuşur» (5, 486).

Məmməd Araz istiqlaliliyyət illərində də təbiət mövzusunda bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır. Bunların içərisində «Ağac ək», «Özünə baş əyən ağac», «Qorxuram», «İlahi, əfv eylə günahlarımı» və digər poetik örnəklər diqqəti cəlb etməkdədir. «Ağac ək» şeirində müəllif bir növ nəsihətəməz formada insanları təbiətə qayğı göstərməyə, onu gözəlləşdirməyə, yaşllaşdırmağa çağırır:

Ömründə bir ağac əkmisənmi?	Ola nərbənd ağacı, ola.
Ağac əkmisənmi?	Ola sərv ağacı,
Ola palıd ağacı o,	Ola ardıc ağacı.
Ola həmişəyaşıl,	Ağac ək, əllərin baxanda
Zeytun ağacı ola,	Əllərdən utanmasın (6, 19).

Şeirdə müəllifin ayrı-ayrı ağacların adlarını sadalaması bir tərəfdən onun təbiətə məhəbbət bəslədiyini əks etdirmiş, digər tərəfdən gənc nəsilə təbiətə sevgi oyandırmaq niyyətini şərtləndirmişdir. Bu kimi şeirlərində Məmməd Araz təbiəti məharətlə insan həyatının ayrılmaz parçası kimi təqdim etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. İstiqlaliyyət illərində təbiət mövzusunda özünəməxsus poetik örnəklər yaradan şairlər içərisində Musa Yaqub xüsusi yerlərdən birini tutur. Təsədüfi deyil ki, şair haqqında yazılan tədqiqatların əksəriyyətində o, «təbiət şairi» kimi səciyyələndirilmiş, yaradıcılığı bu prizmadan təhlil obyektinə çevrilmişdir. Musa Yaqubun təbiət mövzusunda yazdığı poetik örnəklərin qeyri-adi istedadın məhsulu olduğunu duymaq çətin deyildir. Lakin bu şeirlərin sətirləri arasında ciddi zəhmətin, bitməz-tükənməz yaradıcılıq axtarırlarının izləri də özünü göstərməkdədir. Elə buna görə də Musa Yaqubun yazıları təbii istedadla yaradıcı zəhmətin qovuşduğundan yaranan bədii axtarırlar kimi səciyyələnir.

Musa Yaqubun yaradıcılığının son mərhələsinə məxsus olan «Gəldim şeirimi yazmağa», «Quzey», «İsmayilli kömürü», «Yaşıl faciə», «Qırğın», «Salam, dağdağanım», «Köhnə bağlar», «Dağdağan Daş içində», «Bir ilin bənövşə anı», «Göyərir», «Eləmədiklərim yandırır məni» və başqa şeirlər təbiət mövzusunda qələmə alınmışdır. Şairin təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərdə bir tərəfdən ana təbiətin gözəllikləri vəsf edilir, digər tərəfdən onun məhv edilməsinə etiraz səsi ucaldılır. Lakin hər iki məqamda müəllif təbiətə fəlsəfi prizmadan yanaşır, onsuz cəmiyyət həyatının bütövlüyünə inanmır. Musa Yaqubun fikrincə, dünyanın, yer üzünün mühafizəsi, insanın qorunması elə ana təbiətin qorunması ilə başlayır. Çünki təbiət olmadan insanın mövcudluğu mümkün deyildir. «Gəldim şeirimi yazmağa» adlı poetik örnəkdə şair cəmiyyətin eybəcərliklərindən, çirkinlərindən, ədalətsizliklərindən bezib yorulduğunu, yaşamaq, var olmaq üçün təbiətin qoynuna dönmək ehtiyacını orijinal şəkildə ifadə etmişdir. İstiqlaliyyət dövrü poeziyasında təbiət mövzusunda yazılan özünəməxsus bədii örnəklərdən biri olan bu şeirdə təbiətin sehrinə, möcüzələrinə, qəribəliklərinə diqqət yönəldilməklə kifayətlənilməmiş, həmçinin təbiətə fəlsəfi prizmadan yanaşılmışdır:

Gəldim şeirimi yazmağa,	Qəzəbimi yatırmağa.
Alıb yorğun ürəyimi	Xoş duyğumu ayıltmağa,
Gül yarpağından asmağa.	Öz-özümə qayıtmağa
Bir daş üstə oturmağa,	Nə yaxşı ki, gələ bildim (7, 10).

Musa Yaquba həsr etdiyi «Yaxşı ki sən varsan...» adlı monoqrafik tədqiqatında tənqidçi-ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli şairin təbiət lirikasını təhlil obyektinə çevirərək yazır ki, birincisi, bu poeziyanın tematikası təbiət və cəmiyyət, təbiət və insan paralelləri üzərində qurulub. İkincisi, bu poeziya öz fəlsəfi mahiyyəti ilə də diqqəti cəlb edir və şair dünyaya, zamana, tarixə və gələcəyə təbiət prizması və müstəvisindən boylanır. Deməli, təbiət şeirləri tək-cə təbiətlə bağlı deyil, həm də dünya, zaman və cəmiyyət haqqında düşüncələrdir. Üçüncüsü, şairin təbiətə münasibətində müəyyən, özü də ardıcıl, bitkin bir konsepsiya mövcuddur. Tənqid-ədəbiyyatşünasın qənaətləri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir, çünki bu mülahizələrdə Musa Yaqubun təbiət şairi kimi real ədəbi portreti yaradılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R. Poeziyanın təbiiyi. Bakı: Yazıçı, 1982

2. Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988
3. Alışanlı Ş. Sözün estetik yaddaşı. Bakı: Elm, 1994
4. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Elm, 2006
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Bakı: 2007
6. Araz M. Vətən deyin. Bakı: Adiloğlu, 2003
7. Yaqub M. Ruhumla söhbət. Bakı: Azərənşr, 2004

YEGANƏ İSMAYILOVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

«DƏDƏ QORQUD» MOTİVLƏRİ NƏSRDƏ – ANAR YARADICILIĞINDA MİLLİ ÖZÜNÜTƏSDİQ VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: "Dədə Qorqud" motivləri, Azərbaycan nəsr, milli, özünütəsdiq

"Dada Gorgud" motives as method of self-affirmation

In the article it shown new trend in Azerbaijan prose in 70-s of XX century on bases of "Dada Gorkud". This was a national self-affirmation according to images and ideas of epos. Beginig of the direction was established on the base of famous Azerbaijan writer Anar. In his story "Dada Gorkud" written in 1969-1972 years it is caroled a national awareness like source of national self-affirmation and survival. He used the dastan as method of national self-affirmation.

Keywords: "Dada Gorgud" motives, Azerbaijan prosemetgod, national, self-affirmation

"Dədə Qorqud kitabı" Oğuz tarixinin yazılı dərslidir.
Akad. Tofiq Hacıyev

Azərbaycan ədəbiyyatında "Dədə Qorqud" motivləri əsasında yaranan milli özünütəsdiqin Anarla başlaması təsadüfi deyildir. Milli ədəbiyyatda (nəsrdə) «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yaranan bu milli özünütəsdiq istiqaməti M.Rzaquluzadə ilə başlanan, Ə.Muğanlı ilə davam etdirilən «mənəvi istiqamətin» həm davamı, həm də ondan fərqlənən müstəqil düşüncə axarı idi. Onun yazıçı Anarla başlanması təsadüfi deyildir. Belə ki, Anarın «Dədə Qorqud» istiqamətindəki yaradıcılığı bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında, sözün gerçək anlamında diqqətəlayiq hadisədir. Onun yaradıcılığının əhəmiyyəti və roluna ulu öndər, cənab Heydər Əliyev çox böyük qiymət vermişdir: «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ictimaiyyəti, kütlə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, biz bu gün müəyyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki axtarışlarına, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik» (1).

Akad. T.Hacıyev yazır ki, Anarın povesti və filmi Azərbaycan cəmiyyətində "Dədə Qorqud kitabı"nın özü boyda bir hadisə oldu. 50-ci illər yaşağından sonra Qorqudun azərbaycanlı (əslində: Azərbaycan türkü) pasportuna sahiblənməsində bu povest və film çox iş gördü. Ən əsası da o oldu ki, "Dədə Qorqud kitabı"na müxtəlif yönlərdən diqqət verilməyə başlandı. Anarın əsəri dövrünün mükəmməl bədii hadisəsi oldu. Tarixi mövzuda yazılmış əsərlər içərisində tarixiliyin saxlanma dərəcəsi, müasirləşdirmə tipi və bədii səviyyəsinə görə Anarın povesti nadir örnəklərdən oldu. Anar "Dədə Qorqud kitabı"nın bir mühüm əlamətini diqqətlə qorudu. Bu "Kitabın" dilinə məxsus gözəllik, şeiriyyət və təmiz türk intonasıyasıdır. Anarın sintaksisində "Kitab"ın ucdantutma şeir dilinə məxsus ritmik dil, o cümlədən alliterasiya aydın duyulur və qavranır: dibi dərin dar dərələr kimi" (2).

Anarın yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın xüsusi səhifəsi olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da Anar yaradıcılığının xüsusi səhifəsidir. Eposu «Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı» adlandıran yazıçı (3, s. 11) üçün «Qorqud» dastanı, əslində, sirlə-sehrlə bir dünyadır: «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatının, xalqımızın yaradıcı dühasının ən böyük və ilkin ifadəsidir. «Kitabi-Dədə Qorqud» xalq həyatının ən erkən dövrlərini saysız-hesabsız təfərrüatı, ayrıntıları, çalarları ilə əks etdirən bilgilər toplusudur, bütöv bir dövrün heyranedici zənginliyə malik ensiklopediyasıdır. Ən çılğın ehtirasların və incə hisslərin, ən xəfif duyğuların, ziddiyyətli insan münasibətlərinin və zərif təbiət təsvirlərinin, igidliyin və cömərdliyin, xəyanətin və satqınlığın, məhəbbətin və ölümün, qəzəbin və gülüşün, şadlığın və ələmin qaynayıb-qarıxdığı bir dünyadır Dədə Qorqud dünyası» (4, s. 5).

Artıq ömrünün müdrilik dövrünə qədəm qoymuş Anarın «Dədə Qorqud» yaradıcılığı, əslində, onun «Dədə Qorqud» düşüncələrindən başlanır. Bu düşüncələr isə bir möhtəşəm «an»la bağlıdır. Həmin «an» yazıçı Anarın «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə ilk tanışlıq anıdır: «Xanım hey. Bu ilk sözləri oxuyan gündən Dədə Qorqud dünyasına daxil oldum. O uzaq illərdən bəri Dədə Qorqud məni ovsunlayıb və heç vaxt bu əfsundan, sehrdən, tilsimdən çıxıb bilməyəcəm. Hər beş-altı ildən bir dastanın Azərbaycan, türk nəşrlərini oxuyuram və hər dəfə o mənimlə mənim yaşımnda olan adam kimi danışır, hər dəfə ondan indiyənəcən eşitmədiyim sözləri eşidirəm, hər dəfə «Kitab»da bunacan görmədiyim, duymadığım gözəlliklər, dərinliklər, dəyərlər tapıram.» (5, s. 127).

Dünya ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan Anarın eposla bağlı bir müşahidəsi onun müasir Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından əlamətdardır. O, müsahibələrindən birində deyir: «Mənə ən çox təsir eləyən, təbii ki, dünya ədəbiyyatında Tolstoydu, Dostoyevskidi, Zoşşinkodu, Trustdu. Amma onu yüz faiz dəyə bilərəm ki, ən böyük təsir bizim ədəbiyyatda «Dədə Qorqud» dastanı və Mirzə Cəlilin əsərləridir» (6).

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposu Anarın tək-cə bədii yaradıcılığında deyil, eyni zamanda elmi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Başqa sözlə, epos Anarı tək-cə onun bədii motivlərindən istifadə baxımından yox, həm də elmi baxımdan cəlb etmişdir. Məsələnin bu cəhəti etibarilə Anar, əslində, onaqədərki ənənəni uğurla davam və inkişaf etdirmişdir. Ədəbiyyatşünas alim N.Ələkbərli yazır ki, XX əsrin 40-50-ci illərində eposla tək-cə ədəbiyyatşünaslar deyil, yazıçı və tarixçilər də maraqlanmış, öz mülahizələrini müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirmişlər. Görkəmli şair və yazıçılardan S.Vurğun, M.Hüseyn, R.Rza, M.İbrahimov və b. «Kitabi-Dədə Qorqud»a böyük maraq və məhəbbət bəsləmiş yazı və məqalələrində dastanları yüksək qiymətləndirmişlər» (7, s. 45).

Eposu eyni zamanda həm elmi, həm də bədii düşüncənin obyektinə çevirmək ənənəsi, əslində, Ə.Dəmirçizadədən başlanır. O, «Dədə Qorqud» mövzusunda dram əsərləri ilə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivlərinin əsasını qoyduğu kimi, eposun dili ilə bağlı qiymətli və fundamental əhəmiyyətə malik olan əsərlər yazmışdır. Bu ənənə sonradan müxtəlif formalarda davam etdirilsə də, həmin yanaşma parlaq formada iki ədəbin – Anarın və K.Abdullanın yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Anarın «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna elmi marağı ilə bədii marağı məzmun və ideya baxımından qovuşuqdur. Eposa başdan-başa milli ideyalarla süslənmiş möhtəşəm abidə kimi yanaşan Anar onu öz bədii yaradıcılığına gətirməklə, əslində, dastandan milli düşüncələrinin ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Bu, təsadüfi olmayıb, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi taleyi ilə bağlıdır. Tale elə gətirmişdir ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı milli ziyalılarımız üçün həm də milli düşüncənin yaşadılma vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan xalqının tarixi taleyi ilə bağlı böyük həqiqətlərin rəsmi tribunalardan deyilməsinin yasaq olduğu bir vaxtda ədəbiyyat bu rolu öz boynuna götürmüş, milli həqiqətlər bədii həqiqətlər şəklində təcəssüm olunaraq xalqa çatdırılmışdır. Öz xalqının milli mənafeyinə qırılmaz tellərlə bağlı olan Anar öncə eposun milli motivlərindən milli özünü təsdiq və oyanış vasitəsi kimi istifadə etmiş, daha sonra eposda yaşayan tarixi həqiqətləri öz elmi axtarışlarının predmetinə çevirib, Azərbaycan xalqının varlığı uğrunda açıq elmi mübarizə başlamışdır. Bu cəhətdən, yazıçının 1985-ci ildə qələmə aldığı və elə həmin ildə «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş «Dədə Qorqud dünyası» tarixi-fəlsəfi əsəri Azərbaycan ictimai mühitində sanki bir bomba kimi partladı (bax: 8)

Mühiti ilk növbədə silkələyən əsərə qoyulmuş epigraf idi: «Öz eli olan xalq idim, elim indi hanı? Öz xaqanı olan xalq idim, xaqanı hanı? Orxon yazıları. «Gültəkin abidəsi» (8, s. 11). Türk tarixinin ulu həqiqətini ifadə edən bu epigraf bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin əlindən alınmasının açıq-aşkar bəyanı idisə, o biri tərəfdən əsərin məzmununun xalqımızın tapdanan, təhrif edilən ulu tarixi həqiqətləri ilə bağlı olduğunu bildirirdi.

Anarın «Dədə Qorqud dünyası» əsərində Azərbaycan xalqının minillər boyu yaşadığı doğma torpağında «yad», «gəlmə» olduğunu əsaslandırılan «rəsmi tarixi» məhz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının milli həqiqətləri ilə ifşa və inkar olunur. «Kitabi-Dədə Qorqud» tariximizin təməl məsələsi – Azərbaycan xalqının mənşəyi və məskəni məsələsiylə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu, bu məsələlərin tam dəqiqliyi ilə açılması üçün ən etibarlı mənbə və məxəzdir» – deyərək bəyan edən müəllif (3, s. 27) eposun Azərbaycan tarixi üçün iki mühüm və tələyüklü əhəmiyyətini göstərir: «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan oğuzlarının əsəridir və Dədə Qorqud oğuzları Azərbaycan ərazisində məskun olan azərbaycanlılardır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir. «Kitab»ın ikinci xidməti isə ondan ibarətdir ki, Dədə Qorqud oğuzlarının, yəni Azərbaycan ərazisində yaşayan oğuzların qədimliyi, başqa sözlə desək, «Kitabi-Dədə Qorqud»un qədimliyi – bu torpaqda yaşayan azərbaycanlıların bu torpaqda yaşamalarının çox uzaq tarixinə ən tutarlı dəlildir» (3, s. 29).

Fikrimizcə, Anarın «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri əsasında bədii yaradıcılığını qiymətləndirərkən onun tarixi-elmi mövzuda yazdığı «Dədə Qorqud dünyası» əsəri hökmən nəzərə alınmalıdır. *Alim Anarın*

sonralar (1985-ci ildə) «Dədə Qorqud dünyası» adlı elmi əsərində tarixi dəlillərlə ortaya qoyulan milli özünü təsdiq həqiqətləri ondan daha öncə (1970-1973-cü illər) *yazıçı Anarın* «Dədə Qorqud» povestinin bədii ruhunu təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, Anarın «Dədə Qorqud» yaradıcılığı eposun xalq arasında yayılmasında çox böyük rol oynayıb. Tənqidçi Ə.Cahangir yazır ki, «1939-cu ildən üzərinə tabu qoyulan, yalnız 1960-cı ildən sonra yenidən nəşri, təbliği və tədqiqinə icazə verilən, lakin arxaik dilinə görə filologiya sahəsinin məhdud sayda adamları dairəsində qalan «Kitabi-Dədə Qorqud» Anarın kino-dastanı əsasında ekranlara çıxan filmin hesabına ümummilli səviyyədə populyarlıq qazanıb» (9, s. 40).

Anarın «Dədə Qorqud» yaradıcılığının əsasında «Dədə Qorqud» povesti durur. Başqa sözlə, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinossenari (özünün adlandırdığı kimi: «kinodastan») işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir «bütöv əsəri» (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığının mərkəzində «Dədə Qorqud» povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur (bax: 10-18 və s.).

Anarın yaradıcılığında povestə «bütöv» yanaşma var. Yəni ilk baxışdan elə təsir bağışlayır ki, onun povestində «Dədə Qorqud» dastanı, müəyyən yaradıcı əməliyyatlarla, müasir nəsr təhkiyəsi əsasında, sadəcə olaraq, bədiiləşdirilmişdir. Əslində isə məsələ göründüyündən daha mürəkkəbdir. Povesti diqqətlə oxuduqda biz yaradıcı müəllifi əsərin hər bir səhnəsində aydın şəkildə müşahidə edirik. Anar sanki özü əsərin bir obrazıdır, ancaq gözə görünmür. Burada müəllif subyekt ilə eposun canı və ruhunu təşkil edən Dədə Qorqud obrazı arasında bir bağlılıq var. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda Dədə Qorqud obrazı boyların hamısının süjetində iştirak etmir, bəzən gəlib igidliyə görə ad verir, Beyrəyin elçiliyini edir və s. Əsas rolu isə boyların sonunda gəlib «boy-boylamaq, soy-soylamaq, oğuznamə düzüb-qoşmaq»dır. Yəni bu obrazın süjet fəallığı yoxdur. O, süjet hadisələrinə birbaşa daxil olan digər obrazlardan fərqlidir. Onlarla həm bir sırada (süjetdə), həm də onların fəvqündə (süjetin üstündə) durur. «Oğuznamə» yaradan Dədə Qorqudun digər obrazlardan fərqli olaraq «müəllif» statusu var. Dədə Qorqud – müəllif-obrazdır. Yazıçı Anarı da biz povestdə «müəllif-obraz» kimi «görürük». Ancaq bu, gözlə müşahidə olunan görüntü deyil. O, sanki povestin süjetinin içindədir, ancaq zahirən gözə görünmür. Burada çox maraqlı obraz kombinasiyası var. Eposun obrazlar sistemi «*Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud*» kimi *ikiqatlı prinsiplə* qurulmuşdursa, povestin obrazlar sistemi *üçqatlı quruluşa* malikdir: «*Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud + Müəllif-obraz Anar*». Burada (povestdə) «hər kəsin» öz süjet yükü var. «Bütün obrazlar» öz süjet funksiyaları ilə süjetin funksional sistemini hərəkətə gətirirlər. Anar «müəllif-obraz» Dədə Qorqudun eposdakı funksional strukturunu povestdə olduğu kimi saxlamışdır. Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündədir. Anar özü də povestin mətnində iştirak edir. Lakin onun iştirakı mətnin quruluşunun süjet qatında deyil, ümumi mətn səviyyəsindədir: Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqündə olduğu kimi, Anar da həm mətnin içində, həm də fəvqündədir. Onun mətnin quruluşunu təşkil edən elementlərin hamısı kimi öz «məna yükü» var. *Başqa sözlə, yazıçı Anarın ilk baxışda «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun sadəcə bədiiləşdirilməsi təsirini bağışlayan povestinin ən əsas və başlıca özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada «mətnin müəllifi» Anar eyni zamanda mətnin poetik qurumunun struktur elementi – obrazıdır.*

Anarın bir müəllif kimi mətnin çölündən mətnə «müdaxiləsi» tək əsəri beynində bədii konstruksiya kimi qurub kağıza köçürməklə bitmir. «Mətn müəllifi» öz «məna yükü» ilə mətnin içərisinə daxil olaraq «mətniçi elementə», başqa sözlə, mətnin yaradıcısından həm də onun iştirakçısına çevrilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun Anar yaradıcılığında qazandığı yeni cazibədarlığın sirri də elə bunda – müəllif-obraz Anarın məndəki xüsusi «məna yükündədir». Bu «yük» nədən ibarətdir?

Bu – milli tarixi tale yüküdür. Anar milli mədəniyyətin «ana kitabını» povestdə milli tarixin ana sütununa, milli taleyin məhvərinə çevirmişdir. Həmin milli tale yükü əsərdə qatbaqat quruluşa malik mürəkkəb müəllif konseptini təşkil edir. Burada milli tale epoxal-tarixi layların üzvi sistemidir. Bizim təhlilimizdə Anarın mətnə daxil etdiyi «milli tale yükünün» hələlik üç qatı aşkarlına bilir:

1. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposundan gələn *oğuz milli tarixi*;
2. Oğuz tarixinin də onun içərisinə bütövlükdə daxil olduğu *ümumtürk milli tarixi*;
3. Oğuz-Türk taleyinə daxil olan *Azərbaycan milli tarixi*.

Bu üç qat biri-birinin içində olub, vahid orqanizmi təşkil etməklə «ümummilli taleyi» yaradır. Həmin ümummilli tale «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «oğuzların tarixi» kimi təəcəssüm olunmuşdur. Anar isə öz povestində hər üç layı – oğuz tarixi, ümumtürk tarixi və Azərbaycan tarixini həm ayrılıqda, həm də bütöv bir orqanizm kimi əsərə daxil etmişdir. Əslində, Anarın povestinin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarından «yaradıcı fərqi», başqa sözlə, müəllif «payı» məhz bu rolla müəyyənləşir. Povestdə biz ümumtürk tarixi, yaxud Azərbaycan tarixi məişəti ilə bağlı çoxlu bədii detallara təsadüf edirik. Bunu tədqiqatçılar yazıçının

tarixi-etnoqrafik detallardan istifadə bacarığı kimi, yaxud əsərə tarixi kolorit qatmaq istedadı kimi də qiymətləndirirlər. Əslində, bu, yazıçı Anarın povestin mətnində bir müəllif-obraz kimi iştirak «yüküdür». O, daim povestdəki hadisələrin «yanındadır». Öz «məna yükü» ilə qədim eposdan gələn süjet və motivləri «ümummillə taleyin» enerjisi ilə süsləndirir. Onları oğuz tarixinin sxemlərindən ümumtürk, ümumazərbaycan tarixinin sxemlərindənkə inkişaf etdirir.

Povestdə bir ciddi məqam da ümumnəzəri aspekt kimi diqqəti cəlb edir. Anar eposun obrazları üzərində sanki «cərrahi korreksiya» aparır. Müəyyən obrazları bir obrazda birləşdirir, birinin funksiyasını digərinə «verir» və s. Bütün bunlar zahiri görünüş planında yazıçının yaradıcılıq sərbəstliyidir. Və hər bir yaradıcı subyekt kimi Anarın da belə «əməliyyatlardan» istifadə etmək hüququ vardır. Lakin məsələnin kökləri bir qədər də dərinədir. Anar bu yaradıcı əməliyyatları apararkən eposun poetik quruluşunu pozmur. Hər bir eposda olduğu kimi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında da təsadüfi obrazlar ola bilməz. Məndəki obrazlar epik dünya modelinin quruluşunu əks etdirir. Bu cəhətdən dünya modelində nə qədər həyati funksiya varsa, o sayda da həmin funksiyaların daşıyıcı obrazı olmalıdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə bütün yaradıcı ömrü boyu bədii-intellektual ünsiyyətdə olan Anar eposun poetikasını bütün ruhu ilə duyur. Ona görə də onun obrazları üzərində apardığı əməliyyatlar, əslində, epos poetikasının quruluşunu, funksiyaların sistemini pozub-dağıtmır. **Anarın povestdə gördüyü iş məhz funksiyaların təbiətinə uyğun obraz yaratmadır.** Onu da vurğulamaq lazımdır ki, məhz bu cəhəti Anarın «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı əsasında yazdığı «Dədə Qorqud» povestini yeni bir eposa – «povest-dastana», yaxud kino dilində özünün düşündüyü kimi «kinodastana» çevirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Zəngin tariximizin hər səhifəsini açmaq, geniş tədqiq etmək, onu xalqımıza və dünyaya təqdim etmək məqəddəs vəzifədir («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illik yubileyi üzrə Dövlət Komissiyasının iclasında yekun nitqi) // «Azərbaycan qəz.», 1999, 18 fevral
2. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2004/III, səh. 3-14
3. Anar. Sızsız Bakı: Gənclik: 1992, 592 s.
4. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı: YNE, 1999, 192 s.
5. Anar. Dünya bir pəncərədir. Bakı: Gənclik, 1986, 536 s.
6. Xalq yazıçısı Anarla müsahibə // Yeni Azərbaycan» qəz., 2006, 4 mart
7. Ələkbərli N. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 42-50
8. Anar. Dədə Qorqud dünyası. Tarixin yaddaşı. // «Azərbaycan» jur., 1985, № 11, s. 79-145
9. Cahangir Ə. Ağ saç, qara saç. Bakı: Nurlan, 2006, 173 s.
10. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) // «Azərbaycan» jur., 1974, № 1, s. 45-104
11. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) / Anar. Adamın Adamı. Bakı: Azərənəşr, 1977, s. 415-503
12. Anar. Dədə Qorqud (povest və pyes). Bakı: Gənclik, 1983, 168 s.
13. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) / Anar. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərənəşr, 1988, s. 203-280
14. Anar. Dədə Qorqud. Bakı: Yurd, 1999, 84 s.
15. Anar. Деде Коркуд (киноэпос). Перевод Э.Везировой и В.Портнова // Жур. «Литературный Азербайджан», 1974, № 10, с. 74-106; № 11, с. 71-96
16. Anar. Деде Коргут: повесть по мотивам азербайджанского эпоса. Москва: Детская литература, 1980, 126 с.
17. Anar. Деде Коргут: повесть по мотивам азербайджанского эпоса. Баку: Гянджлик, 1988, 124 с.
18. Anar. Деде Коргут / Перевод Э.Везировой и В.Портнова. Баку: Юрд, 1999, 84 с.

AFAQ XÜRRƏMQIZI

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu*

MODERNLƏŞDİRMƏ DÖNƏMİ TÜRKİYƏDƏ “ARZU-QƏMBƏR” DASTANI

Açar sözlər: *Arzu-Qəmbər, Türkiyə, modernləşdirmə, uyğunlaşma*

“Arzu and Kamber” during modernization in Turkey

In article are investigated process of modernization of national dastan after the law on modernization of 1937 in Turkey. The author considers all changes to which samples of national literature, in particular

love dastan "Arzu and Kamber". In article modernization process, followers and opponents of this process is also studied.

Keywords: Arzu and Kamber, Turkey, modernization, adaptation

"Arzu və Qəmbər" dastanının Türkiyə versiyası haqqında danışarkən mütləq bir məqama toxunmaq lazımdır. Bəllidir ki, bu dastan XX əsrin 20-ci illərindən sonra Türkiyədə dəfələrlə çap olunmuşdur. 1931-ci ildə M.Zeki Kurqunal, 1936-cı ildə Təvfik Özsoeroğlu və Selami Münir Yurdatap, 1937-ci ildə Daniş Rəmzi Korok, 1940-cı ildə Təvfik Özsoeroğlu və Bekir Sıtkı Kunt, 1963-cü ildə Selami Münir Yurdatapın müəllifliyi ilə "Arzu-Kamber" dastanı işıq üzü görür. Bu kitablara nəzər salanda onların məzmunundan bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz klassik dastan olmadığına fərqi nəzərə almaq mümkündür. Xalq dastanlarının bu şəkildə eyniləşdirilməsinin səbəbinin araşdırılması zamanı məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə xalq kitablarında reform aparmaq siyasəti geniş yayılmışdır. Bu siyasətin ilk addımı 1922-ci ildə Kazım Karabəkir tərəfindən atılmışdır. Türkiyənin görkəmli siyasi və ictimai xadimi Kazım Karabəkirin "İstiklal harbimiz" adlı xatirələrində oxuyuruq: "Anadolunun hemen hər köyündə, ve hatta kasabasında bilhassa şark mıntıkası dahilinde eskiden kalma üstün eserli "Battal Qazi", "Koroğlu", "Aşık Qarib" kitabları okunmaktadır. Halkın elinden bunları kaldırmak çok zaman içinde qayri-mümkündür. Bu gibi kitapların yazıları arasında aynı vezin ile faydalı satırlar ilavesi pek muvafik olur. Bunların vatan muhabbeti, hissiyyati-diniyye, cengaverlik, binicilik, nişan, güreş gibi şair idman hususatını, hifzisihiha iktisad gibi şeyleri ictimai fena adetlerimizi gidermeye şaik şeyler olmasına dikkat olunmalıdır. Bu tarzda ilavelerden sonra aynı nam ve isim ve tarzi tabi ile birçok nushaların her tarafa neşrini arz ve teklif ederim" (1). Amma o zaman Kazım Karabekirin Milli Eğitim bakanlığına göndərdiyi bu təklifə onun xatirələrində qeyd edildiyi kimi, "yalnız iktisad vekili ilgi gösterdi fakat menfi olarak".

Bundan sonra, türk ziyalıları arasında iki cəbhə yaranır:

- *Daşbasması və əlyazması şəklində olan dastanları sadələşdirərək yeni əlifba ilə çap edən aydınlar*; - *Bu işin müsbət nəticə verməyəcəyini ilk gündən düşünənlər*. Dövlətin heç bir qərarı olmadan Peyami Sefa, Meherrem Zeki Korqunal kitabları modernləşdirməyə başlayırlar (2). Beləliklə, 1931-ci ildə M.Zeki Kurqunal, 1936-cı ildə Təvfik Özsoeroğlu, Selami Münir Yurdatap, 1937-ci ildə Daniş Rəmzi Korok özlərinə-məxsus şəkildə dəyişdirdikləri "Arzu-Qəmbər" dastanını nəşr etdirirlər. 1937-ci ildə Türkiyənin Mətbuat Ümum Müdürlüyü "Halk kitablarını modernləşdirmə projesi"ni xalqa təqdim etdi. Həmin ilin əvvəlində o zamanın daxili işlər naziri Şükrü Kaya dönəmin məşhur ədəbiyyatçılarına məktub ünvanladı ki, bu məktubda deyilirdi: "Türkiyədə aydınlara yonelik bir kitabın satışı iki bini keçmezken Koroğlu Tahir ile Zuhre, Ferhat ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Kamber ile Arzi, Battal Qazi gibi pek çok hikaye ve destansi nitelikli, halkın düzeyine hitap eden eserlerin basımının elli bine ulaşması, siyasal iktidar katında rahatsızlık yaratmıştı" (1).

Burada maddələr üzrə ziyalıların görəcəyi işlər verilmişdir:

1. Halk kitablarının kahramanlarını halk seviyor. Bu kahramanlar aynen birakilsin. Yalnız bunlar rejimin ruhuna uyğun, yüksek manalı yeni vakalar içinde gösterilsin. Böylece halka sevdiği kitaplar vasıtasıyla telkin etme imkanı hazırlansın.Yukarıda adları gecen ve halkın gayet iyi tanıdığı tipleri yep yeni mevzular içinde kullanmak ve böylelikle halkın alışık olduğu kahramanları yeni türk inkilap ve medeniyet gayelerine uygun telkinler yapan maceralar içinde yaşatma istiyoruz.

2. Bu esasa göre ilk olarak şu kitaplar hazırlanacaktır: Aşık Karib, Koroğlu, Ferhat ile Şirin, Leyla ile Mecnun, Yedi alimler, Tahir ile Zuhre, Arzu ile Kamber, Şahmaran, Kerem ile Aslı, Nasrettin Hoca.

Süleyman Təvfik, Muharrem Zeki, Selami Münir bu işə ilk qoşulanlardan olmuş və az bir zamandan sonra Pertev Naili Boratavın haqlı tənqidinə məruz qalmışlar. Modernləşdirmənin ilk illərində bu işin tərəfdarı olmuş və hətta bəzi dastanları adaptasiya etmiş Peyami Sefa qəzetlərdə çıxış edərək bu prosesə çox kəskin bir şəkildə etiraz edir. O Molla Nəsrəddinə smokinq geyindirmək, Leyli ilə Məcnuna tanqo oynatmaq, Koroğluya qaz maskası yəni əleyhiqaz geyindirmək əvəzinə "modern halk kitabları" yazılması fikrini irəli sürür. Belə ziyalılarından biri Halit Fəhri Ozansoy isə yazırdı: "Çıkan eser yeni bir eser olur ama, eski eserden bir şey kalmaz. Mesela Leyla ile Mecnunu alalım. Bunlar modern tipler degildir. Koroğlu belki modern hayata tatbik edilebilir; ama Kerem Leyla gibileri için bu imkansızdır. Çünkü bunlar birer sembol olmuştur. Modernləşdirildikleri taktirde bütün hüviyetlerini kaybederler" (2). Modernləşdirmə dövründə ən çox dəyişikliyə uğrayan isə "Arzu Qəmbər" dastanı olur (3). Mətbuat Ümum müdürlüyünün nəşriyyatında 1940-cı ilə nəşr olunmuş Bekir Sıtkı Kuntun "Arzu ile Kanber" əsərinin nəşrindən dərhal sonra ciddi tənqidlərə məruz qalır. Türk xalq dastanlarının tədqiqatçısı Otto Spies "Türk halk kitabları" əsərində yazırdı: "Bekir Sıtkı Kuntun "Arzu Kanber"i pek fazla modernize edilmiş, XX asır ve propaganda elinde pek fazla deyişmişdir" (4). Bu tənqidlərin haqlı olduğunu göstərmək üçün bəzi misallara nəzər salaq. Bekir Sıtkı Kuntun modernləşdirdiyi "Arzu Kamber"də belə bir epizod vardır: "Koyün mektebi yeni bir yapı idi.....

Kanber de Arzu ile beraber bu memlekette cumhuriyyət devrinde kardaş olaraq doğdukları başlarında Atatürk gibi büyük bir adam olduğu için çok mesut olduqlarını anlıyorlardı” (3, 5).

Bu modernləşdirmə “qurbanı” olmuş əsərdə “Arzu-Qəmbər” dastanının əksər versiya və variantlarında qəhrəmanların bir yerdə təhsil aldığı köhnə üsullu məktəbdən əsər-ələmət qalmayıb. Artıq qarşımızda “yeni yapı bir köy mektebi” vardır. Bu məktəbdə “duvarlara haritalar asılmıştı.... Mektebin muallimi Ankaradaki Muallim mektebindən yeni çıkmış gənc, bilgili bir adamdı. Məktəp çocuklarına çox iyi bakıyordu. Onlara çox şeylər ögretiyordu. Cümhuriyyət bayramında mektebi bayraklarla süsleyordular. Gənc muallim bütün köylüləri oraya toplayıp onlara eski padişah idaresinin zülmündən, bundan sonra Cümhuriyyətin iyiliklərindən bahsediyor, Atatürkün bütün dünyaya ün salmış böyüklüğünü, Türk olaraq dünyaya gelmenin niyetlərini anlatıyordu” (3, 5).

Və ya sözügedən əsərin sonunda qəhrəmanların toyu “Halkevi köycülük guşesi”nde (bizim təbirimizcə, şadlıq sarayında) keçirilir, toyda Kamber smokinə, Arzu isə ağ gəlinlik paltarı geyinir. Matbuat Ümum Müdürlüyünün çağırışına səs verənlərdən biri də Rəmzi Korok olur. 1937-ci ildə İstanbulda onun müəllifliyi ilə dastanın digər bir dəyişdirilmiş nəşri - “Arzu ilə Kanber hikayesi” işıq üzünə görünür (5). 1941-ci ildə yeni adaptasiyanı Muharrem Zeki Korgunal aparır. Həmin il “Bozkurt” kitabevi “Arzu ilə Kanber”in Muharrem Zeki Korgunal variantını oxuculara təqdim edir (6). Mətbuat Ümum Müdürlüyünün bu addımı o zamanlar Pertev Naili Boratavın da tənqidinə məruz qalmışdır: “gerek matbuat umum müdürlüyünün, gerekse sözkonusu yazarların halk kitablarını modernləşdirmə yönündəki çabaları hikayelerin özgün karakterinin yitirilməsinə yol açmış, ən onemlisi de halkın kitaplara olan ilgisini azaltmışdır” (7). Nə qədər tənqid olunsada, xalq dastanlarının modernləşdirmə prosesi 30-cu illərdə bitməmiş və XX əsrin 90-cı illərinə qədər davam etmişdir. “Leyli və Məcnun”, “Fərhad və Şirin”, “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə” kimi məhəbbət dastanları ilə bərabər “Arzu-Qəmbər” son illərə qədər dəfələrlə bədii əsərlərə süjet xətti kimi seçilmişdir.

1968-ci ildə Fevzi Görgen dastanının Türkiyə kitabxanalarında qorunan əlyazmalarından təsirlənərək yeni bir “Arzu ilə Kanber” romanı yaradır (7). Bu kitabların hamısının öz və ya son sözündə xalq ədəbiyyatına müraciətin səbəbi özünəməxsus şəkildə açılmış, dastanların modernləşdirilərək oxucuya yenidən təqdim olunmasını şərtləndirən amillər nəzərdən keçirilmişdir. Məsələn, “Ögün” yayınları tərəfindən “Türk halk masalları” seriyasından işıq üzünə görmüş H.Zekai Yiğitlerin “Arzu ilə Kamber” kitabı bu sözlərlə bitir: “Bazan bir hökəmdar sarayından fıskıran, bazan bir yörük çadırından, sazdan söze sözden saza aktarılan, aşiq hikayelerimizin kahramanları, birer aşiktir. Sözlü halk edebiyatımızın başladığı gündən bugüne dildən dile söylenip gelenleri olduğu gibi yazılı olarak taşbasmaları da bulunanlar vardır. Türk halkı, halkın balözündə şiire ve şaire büyük saygı, sonsuz sevgi duyduğu için bu hikayelere de ifadesi güç bir ilgi duyar. Bazan kendi bal peteğinde, bazan düşünce eleğinde bir çok saz şairlerinin hayatlarını acı ya da tatlı olaylarla ve sazla sözle süsleyerek, oba oba anlatır. Tele verir, sele, yele verir; çin çin öttürür kulağını, halk gülünün; halkın yine kendisine dinletir. Kimi aşıklar da halkımızın bu ilginç geleneğine uyarak, kendi yaşamlarını, kendi sevdalarını, saza verip tellendiren, dile verip dillendiren hikayeler oluşturmuştur. ...Halk edebiyatımızın gönlünde ya da bir türkü dilinde yatan duygulardan, bir esinti sunabilirsek, kendimizi başarılı və mutlu sayacağız” (8).

2000-ci ildə maraqlı adaptasiyalardan biri işıq üzünə görünür. Timaş yayınları Necdet Ekicinin “Arzu ilə Kanber. Gül mevsimine uyanmaq” romanını nəşr edir (9). Bu nəşrin maraqlı tərəfi ondadır ki, müəllif bu romana vaxtilə “Türk edebiyatı” dərgisində məqalə şəklində çap etdirdiyi “Yazar ilə toplum arasında kırılan fay hattı və ya “Arzu ilə Kamber” hikayesinde tahrifat” adlı geniş bir ön sözü də əlavə etmişdir. Bu ön sözdə özünəqədərki adaptasiyaları tənqid edən Necdet Ekici Muharrem Zeki və Bekir Sıtkı Kuntu tənqid etmiş, onların əsərlərindəki sarpmaları göstərərək xalq dastanlarına yenidən qayıdışın zəruri olduğunu qeyd etmişdir: “Meselenin özü şudur: Bu hikayeler yeni baştan ele alınmal, üslup sahibi kalemlere “kahramanlar” və “hikayenin özü” aynı kalmak şartıyla yeniden yazdırılmalıdır. Yazar hikayeleri halkın zevk imbiğinden koparmamaya, özündəki lezzet ve iksiri öldürmemeye ve dilin iyi kullanılmasına dikkat edilmelidir. Ancak o zaman varisi olduğumuz medeniyetin sözkonusu değerini bir sanatçı sorumluluğuyla bugünün ve geleceğin insanlarına gelenekteki değişme diyalektiğini de yakalayarak aktarmak ve benimsetmek mümkün olur” (10,11).

“Arzu-Qəmbər” dastanını 2010-cu ildə adaptasiya edərək eyniadlı roman yazmış Sadettin Kaplan kitabın epigrafında Kazım Karabekirin yuxarıda qeyd etdiyimiz xatirəsini verərək “seksenyedi yıl sonra, merhumun bu arzusunu bilmeden yerine getirmenin huzuru içindeyiz” fikri ilə tamamlayır (12).

Ədəbiyyat

1. Öztürk S. Cumhuriyyətin ilk yıllarında halk kitablarının modernləşdirmə çabaları // // Kebikeç insan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi, sayı 21, 2006, s. 47-72

2. Çakan İ. Tek parti döneminde devrim eğitimi tartışmaları bağlamında halk kitaplarının modernizasyonu ve yeniden üretimi // İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye araştırmaları dergisi, sayı 9, 2006, s. 53-88
3. Kunt B.S. Arzu ile Kanber. Ankara: Alaeddin Kırıl Basımevi, 1940, 35 s.
4. Spies O. Türk Halk Kitapları. İstanbul: 1941
5. Korok D.R. Arzu ile Kanber hikayesi. İstanbul: Türk neşriyat yurdu, 1937, 16 s.
6. Korgunal M.Z. Arzu ile Kanber. İstanbul: Bozkurt, 1941, 48 s.
7. Boratav P.N. Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği. İstanbul: 1946
8. Görgen F. Arzu ile Kanber. İstanbul: Sağlık kitabevi, 1968, 48 s.
9. Yigitler H.Z. Arzu ile Kanber // "Türk halk masalları" seriyası (ili namelüm)"
10. Ekici N. Arzu ile Kamber. Gül mevsimine uyanmak. İstanbul: Timaş yayınları, 2010, 95 s.
11. Ekici N. Yazar ile toplum arasında kırılan fay hattı ve ya "Arzu ile Kamber" hikayesinde tahrifat // Türk edebiyatı dergisi, şubat, 2000
12. Kaplan S. Arzu ile Kanber. İstanbul, Alioğlu yayınevi, 2010, 127 s.

АЙЗАТ ИБРАЕВА

Казахстан, КазНПУ им. Абая, кандидат филологических наук

K ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ФЕНОМЕНА НЕОМИФА В СОВРЕМЕННОМ ИСКУССТВЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Ключевые слова: *мифология, неомифологизм, массовое сознание, искусство, характер*

To a question about the content of the myth of the phenomenon in contemporary art and literature

The article discusses the phenomenon of new myth, which includes diverse phenomena of contemporary socio-cultural life. New myth manifests itself as a means of management of society, propaganda in politics; technology of manipulating the mass consciousness associated with the consumption ritual, social communication and advertising; way to update the poetic language of art. The focus is a myth as a significant anthropological category. Understanding of the contemporary socio-cultural situation more often leads to the need to study the phenomenon of mythological consciousness, which cause particular worldview and social behavior. Mythological consciousness produces an initial understanding of the world, as a kind of an organized whole, sets benchmarks of world perception and behavior, thus ensuring the mental stability of the human mind, not only during volatile situations, and throughout the existence of human culture.

Keywords: *mythology, neomifologizm, mass consciousness, artwork, character*

В традиционном понимании миф - это возникающее на разных этапах повествование, в котором явление природы или культуры предстает в одухотворённой или олицетворённой форме. В более поздней трактовке – это исторически обусловленная разновидность культурного сознания. В новейших воззрениях под мифом подразумевают некритически воспринятое воззрение. Таким образом, это понятие в обыденном и культурном языке имеет три значения: «1. Древнее предание, рассказ; 2. Мифотворчество, мифологический космогенез; 3. Особое состояние сознания, исторически и культурно обусловленное». [1, с. 384].

Являясь одним из центральных феноменов в истории искусства и литературы и древнейшим способом восприятия окружающей действительности и человеческой сущности, а также первичной моделью всякой идеологии и различных видов культуры – литературы, искусства, религии и философии, миф в течение многих столетий привлекал к себе внимание ученых.

Согласно Мелетинскому Е.М.: «Мифология» есть необходимое условие, и первичный материал для всякого искусства... Мифология есть не что иное, как универсум в более торжественном одеянии, в своем абсолютном облике, истинный универсум в себе, образ жизни полного чудес хаоса в божественном образотворчестве, который уже сам по себе поэзия и все-таки сам для себя в то же время материал и стихия поэзии. Мифология есть мир и, так сказать, почва, на которой только и могут расцвести и произрастать произведения искусства» [2, с.18].

В основе этого процесса оказалось формирование нового апологетического отношения к мифу как вечному живому началу (Ф.Ницше, З.Фрейд, К.Юнг). Одновременно встал вопрос о различиях

между первобытным миром и современной мифологизацией, о соотношении мифологизма с конкретно-исторической действительностью, его порождающей, об отношении мифа, древнего и современного, к литературе.

Как выявила психоаналитическая школа изучения мифа (З.Фрейд, К.Юнг), в основе мифологического опыта лежат психологические «измененные состояния сознания». Они вызваны как эффектами массового сознания, так и невротической конституцией личности, которая для коррекции социально-психической реальности формирует миф, компенсирующий ее ущербность [3].

В настоящее время актуальными становятся проблемы мифотворчества в связи с возрождением мифа в культуре и многообразием его проявления в философии, науке, искусстве, политике. «Изменяется онтологический статус мифа: из наивного пред-мышления эпохи архаики миф становится значимой реалией современной культуры, природа и специфика функционирования которой требуют культурфилософского осмысления» [2, с.20]. Согласно выводам психоаналитиков, касающимся мифологического мышления, каналов трансляции архаического материала в современность, изучения творчества писателя с учетом психологических особенностей личности творца, зачастую служит ключом к парадоксальному углублению психологизма путем использования мифа как средства характеристики персонажей художественного произведения, средства создания характеров.

Углубила и обогатила представление о своеобразии мифологического мышления символическая теория мифа немецкого философа Э. Кассирера. Рассматривая миф как автономную символическую форму культуры, отмеченную особым способом символической объективизации чувственных данных, Э. Кассирер считал мифотворчество ведущим проявлением духовной деятельности людей. При этом «миф выступает как замкнутая символическая система, объединённая характером функционирования и способом моделирования окружающего мира». Э.Кассиреру принадлежит и суждение о том, что «конкретно-чувственное мышление может обобщать, только становясь знаком, символом». Отсюда вытекает мысль о колоссальном значении мифотворчества в процессе самопознания человека и социума [4].

В центре внимания оказывается миф как значимая антропологическая категория. Осмысление современной социокультурной ситуации всё чаще приводит к необходимости исследования феномена мифологического сознания, обуславливающего особенности мировоззрения и социального поведения человека. Стремление понять сущность мифологических представлений о мире, рассмотреть их влияние на развитие культурного универсума, раскрыть внутренние механизмы функционирования мифа в культуре главным образом связано с осмыслением бытия человека в мире культуры. К феномену мифа относят многообразные явления современной социокультурной жизни, миф проявляет себя как средство управления социумом, идеология и пропаганда в политике; инструмент создания брендов в экономике; технология манипулирования массовым сознанием, связанная с ритуалом потребления, в социальной коммуникации и рекламе; проявление архаичности самосознания в науке; способ обновления поэтического языка в искусстве. В целом, до начала XX века в истории культуры доминировало представление о мифе, как особом типе мировоззрения, присущем преимущественно архаическим культурам. Миф исследовался как продукт человеческого воображения на начальных стадиях эволюции культуры. М. Мюллер, А. Кун, В. Вунд, Э. Тайлор, Дж. Фрезер рассматривали миф главным образом как донаучный, наивный способ объяснения первобытным человеком окружающего мира, что преодолевалось в связи с появлением научного познания. Во многом благодаря эстетическому интересу романтиков к мифу, он начинает исследоваться как универсальный феномен. Впервые психоаналитическая концепция (З. Фрейд, К. Юнг), изучая миф как символическое выражение области бессознательного, обратила внимание на возможность существования мифа в современной действительности [3].

По мнению Погребной Я.В.: «Неомифологическое сознание стало одним из главных направлений культурной ментальности XX века» [5]. Она подчеркивает что, «В культуре и литературе начала XX века, формируются те качественные особенности мифологизма XX века, которые позволяют определить его как феномен «неомифологизма». Если в литературе XIX века отчётливо осознавалась дистанция между мифом архаическим и его современной интерпретацией, то мифы XX века выстраиваются на основе современной истории, современного бытия и быта, следуя общим схемам мифологического мышления. Мифологическое мышление априори ориентировано в глубину культуры, направлено на раскодирование архаических истоков как собственно явлений действительности, так и образов, порожденных фантазией художника» [5, с.5].

Социальный аспект функционирования мифологического сознания раскрывают Э. Дюркгейм, Л. Леви-Брюль, Б. Малиновский. С появлением термина «коллективные представления» миф исследуется не только как первая форма постижения социальной реальности, но и как феномен,

имеющий важное практическое значение в жизни современного общества. Структуралистская интерпретация мифа К. Леви-Строса окончательно разрушила представления о принципиальном различии мышления первобытного человека и современного. Э. Кассирер, Дж. Кэмпбелл, Ф.Х. Кессиди, Е.М. Мелетинский, В.В. Налимов, Ф. Ницше, М. Элиадэ в своих работах допускают наличие мифологических элементов в сознании современного человека и говорят о возможности воспроизведения некоторых особенностей мифологического мышления в современной культуре.

Исследование мифа как феномена современной социальной жизни началось в XX веке в связи с интересом к различным формам общественного сознания, и, прежде всего, политической идеологии. Впервые теорию социальных мифов сформулировал Ж. Сорель, который отмечал способность мифа к управлению и конструированию социальной реальности.

Пожалуй, одним из самых значительных исследований в этой области является работа Р. Барта «Мифологии», в которой он провозгласил современную эпоху «привилегированной областью мифических значений» [1, с. 264].

Мифологию массового сознания, которая формируется на основе культа потребления, исследуют Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ж. Бодрийяр. Сегодня всё актуальнее становится исследование взаимосвязи мифа и массового сознания, что обусловлено всё большим влиянием средств массовой коммуникации на человека и общество.

Более того, сегодня поднимается вопрос о существовании мифов и в области современного научного познания. Работы К. Поппера, Т. Куна, И. Лакатоса подвергли критике концепцию объективности научного знания. В настоящее время активно дискутируется вопрос о необходимости переосмысления ценностно-познавательных установок науки, в частности, посредством сближения научного познания и мифа.

Современная социокультурная ситуация демонстрирует устойчивость структурных элементов мифа и их включенность во все сферы культурной деятельности человека. Значительный вклад в осмысление мифа в контексте современной культуры внесли Т.А. Апинян, Ю.М. Антонян, Н.А. Бердяев, Дж. Бирлайн, К.А. Богданов, Л.Н. Воеводина, А.Ф. Косарев, М. Лифшиц, А.М. Лобок, Е.М. Мелетинский, М.Ж. Найдорф, Е.Я. Режабек, К. Роже, М. Стеблин-Каменский, И. Тренчени-Вальдапфель.

Мифологическое сознание производит первичное осмысление мира, как некоего организованного целого, задаёт ориентиры восприятия мира и поведения, обеспечивая тем самым психическую устойчивость человеческого сознания, не только во время нестабильных ситуаций, а на всем протяжении существования человеческой культуры.

«Миф – это фундаментальная онтологическая данность, выступающая основой культуры. Современный миф не вторичен, он не образуется как деформация первоначальных культурных смыслов. Он сам выступает истоком культурного смыслопорождения» [6], - утверждает Э. Я. Голосовкер.

Основоположник «неомифологизма» Р.Вагнер считал, что народ именно через миф становится создателем искусства, что миф – поэзия глубоких жизненных воззрений, имеющих всеобщий характер.

Как отмечает Алтыбаева С.М.: «Современное искусство отличается большим разнообразием и синкретизмом художественных методов, жанрово-стилевых решений, специфических подходов, поиском и нахождением новых изобразительных средств и приемов для выражения авторской концепции, сложных взаимосвязей между миром, космосом, природой и человеком. В данном аспекте мифологическое сознание выступает одним из важных компонентов формирования и развития качественно нового художественного мышления: мышления экстраординарного, способного посредством мифа (как традиционного, так и сотворенного художником) и других образно-стилевых решений выразить концепцию сложных взаимоотношений мира и человека, показать возможные пути и модели развития человечества» [7, с. 209].

Таким образом, сфера употребления термина «неомиф» («современный миф») является чрезвычайно широкой: научные теории, философские концепции, культурно-исторические феномены.

Список литературы

1. Руднев В.П. Словарь культуры XX века: ключевые понятия и тексты. – М.: АГРАФ, 1999. – 384 с.
2. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – М.: Наука. – 1976. – 408 с.
3. Юнг К.Г. Психология бессознательного. М., 1994.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. В 3-х т. М. ; СПб. : Университетская книга, 2002. — Т. 2. (Мифологическое мышление). -280 с.

5. Погребная Я. В. Аспекты современной мифопоэтики. - Учебное пособие. Практикум. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2010. – 178 с.
6. Голосовкер Я. Э. Логика мифа. М. : Наука, 1987. - 217 с.
7. Алтыбаева С.М. Казахская проза периода независимости: традиция, новаторство, перспективы. Монография. – Алматы, 2009. – 352 с.

LALƏ ƏLİZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ədəbiyyat İnstitutu

QƏSİDƏ JANRI PROFESSOR QAFAR KƏNDLİ-HERİSÇİNİN TƏDQIQATINDA

Açar sözlər: *qəsidə, Xaqani, Qafar Kəndli-Herisçi, III Mənuçehr, Füzuli*

Genre Kasidah in research of professor Kafar Kandli-Herischi

The article focuses on the study of the genre Kasida by Kafar Kandli-Herischi. He studied Kasidas of the Divan of Khagani in chronological order and defined their recording dates. The manifestation of some questions related to the biography of the poet in a new interpretation was presented as an important fact. He clarified the hidden nuances of Khagani Shirvani's life relying on Kasidas of the poet.

Keywords: *Kasidah, Khagani, Kafar Kandli-Herischi, III Manuchehr, Fuzuli*

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin tarixini araşdıran tədqiqatçılar sırasında öz dəst-xətti ilə seçilən, klassik irsimizi incəliklərinə qədər araşdıran, onu ilkin qaynaqlara, orijinala istinadən təhlil edən nadir alimlərimizdən sayılan professor Qafar Kəndli-Herisçinin yaradıcılığında qəsidə janrı geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Alim qəsidə janrını tədqiq edərkən XII yüzilin qüdrətli söz ustadı Xaqani Şirvaninin yaradıcılığına və ölməz şairimiz Məhəmməd Füzulinin “Ənis-ül qəlb” əsərinə müraciət etmişdir.

Qafar Kəndli Xaqani Şirvaninin bioqrafiyasını öyrənərkən qəsidələrdə anbaan əksini tapmış faktoloji materiala söykənərək, belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, “Xaqani şeiriyyəti dövrünün, zamanəsinin aynasıdır. Şairi hər şeydən qabaq əsərlərindən öyrənməli, başqa qaynaqlardan, çağdaşlarının şeirlərindən yardımçı yazılar kimi istifadə edilməlidir” [1;5]. Alim, Xaqani divanındakı şeirlərə, xüsusilə, şairin qəsidələrinə, məktublarına və “Təhfətül-İraqeyn” məsnəvisinə əsasən, onun həyatını üç dövrə ayırır. Xaqani qəsidələrindəki avtobioqrafik cizgilərin təhlilindən doğan məlumatlar şairin yeni obrazını göz önündə canlandırır. Bu məlumatlar şairi əhatə edən mühit haqqında da geniş təsəvvür əldə etmək üçün imkan yaradır. “Xaqani şeiriyyəti dövrünün, zamanəsinin aynasıdır. Şairi hər şeydən qabaq əsərlərindən öyrənməli, başqa qaynaqlardan, çağdaşlarının şeirlərindən yardımçı yazılar kimi istifadə edilməlidir” [1;5] – söyləməklə, alim, Xaqaninin bir şair, “şeiriyyət ustası” kimi “türk, ərəb və İrənin əsətiri keçmişini, inam və baxışlarını, yaşayış tərzini bir çox cəhətdən canlandırmış, ədəbiyyatda yeni yol açaraq, ayrıca bir məktəbin yaradıcısı” [1;4] olduğunu vurğulamışdır. Qafar Kəndli irəli sürdüyü fikri belə təsbitləyir: “Belə ki, orta əsr ədəbiyyatının qızıl çağı və Şərq ədəbiyyatının qəsidə və məsnəvisindən söz açdıqda, Azərbaycanın intibah ədəbiyyatını izlədikdə Azərbaycan mədəniyyətinin altın dövrünün iki qoşa böyük dühası –“türkani-parsiquy” –“Türkanə-soxən” Xaqani və “türkanə-nəzm” Nizamini nəzərimizə gətiririk” [1;4].

Qafar Kəndli, 22 yaşında ikən III Mənuçehrin sarayında ədəbi qulluğa dəvət olunan böyük sənətkarın məmduhuna ithaf etdiyi qəsidələrə əsasən, onun istedadı qarşısında hökmdarın etinasız qalmadığının, tezliklə, onu əmirlik rütbəsinədək ucaldığının, məclislərdə şərab dolu camın padşahın özü tərəfindən böyük şairə təqdim olunmasının təsvirini verən pərakəndə beytləri də ayrı-ayrı qəsidələrdən üzə çıxarmışdır. Qafar Kəndli, Xaqaninin qəsidələrinə əsasən, Şirvanşahlar dövlətinin XIX hökmdarı, xaqani əkbər III Mənuçehrlə Xaqani arasında olan münasibətlərə də aydınlıq gətirmişdir. Şairin qəsidələrindən anlaşılır ki, saraya ilk gəlişindən az sonra, “Şirvanşahlar sarayı rəsmi qəbul mərasimlərində əmir Xaqaninin əyləşməsi üçün ən görkəmli dövlət xadimlərinə məxsus olan qızıl kürsülərindən birini ayırmışdı” [1;198]. Mənuçehr, Şirvan dövlətinin ən mühüm siyasi vəzifəsi sayılan Xaqanın xüsusi dəbirliyini də öz sevimli şairinə həvalə etmişdi [1;198]. Qafar Kəndli şairin qəsidələrini tədqiq edərkən, hər bir beytə çox dəqiq və zərif yanaşmış, Xaqaninin 50 illik Şirvan həyatını gün, ay, il nəzərə alınmaqla, xronoloji ardıcılıqla izləmişdir. Bu zaman şairin fəlsəfi dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklərə də nəzər salınmışdır. O, belə nəticəyə gəlmişdir ki, 50 illik Şirvan həyatının 29 ili 30 il hakimiyyətdə olmuş III Mənuçehrlə bağlı idisə, qalan 21 ili Axsitan şahlığının bütün illərini əhatə etmişdir [1;197]. Şairin qəsidələrində təsvir olunan bir sıra faktoloji

məlumatların “Töhfətül-İraqeyn”lə də müqayisəli şəkildə tədqiq edilməsi, daha dolğun təsəvvürün yaranmasına səbəb olmuşdur.

Alim, Xaqani Şirvaninin evlilik həyatını da işıqlandırır, ədəbiyyat tarixi kitablarında bu kitabdən o kitaba təhrif olunmuş şəkildə yol tapan, guya Xaqaninin Əbül-Ülanın qızı ilə ailə həyatı qurması haqqında olan fikrin tamamilə yanlış olmasını tutarlı dəlillərlə sübut edir.

Xaqani Şirvaninin qəsidələrinə istinadən, şairin elmi tərcümeyi-halını XII

yüzlü Azərbaycanının ictimai-siyasi, tarixi olayları ilə müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edən alim, özünə qədər digər tədqiqatçılar tərəfindən əhəmiyyət verilməyən maraqlı detalları üzə çıxarmışdır. Xaqani Şirvani ilə Əbül-Üla Gəncəvi arasında olan münasibət məlum “müəllim-şagird” müstəvisində deyil, hər iki şairin qəsidələrinə müraciətlə tamamilə başqa bir yönümdə tədqiq və təhlil edilmişdir. Alimin gəldiyi nəticəyə görə, Əbül-Üla yaradıcılığında yer almış “onun Xaqaniyə uzun müddət tərbiyə verdiyindən və şairdən söz” gedən şeirlərində “bir çox səbəb”dən “həqiqətdən uzaq görünə” bilən mətləblər vardır [1;195]. Professor Qafar Kəndli məsələyə münasibət bildirərkən “Xaqani 19-20 yaşlarında, 540 (1145/46) -cı ildə saraya yol tapdıqda Əbül-Üla Gəncəvi bir neçə il idi ki, Arandan Şamaxıya gələrək Şirvanşahlar sarayının xidmətində idi” [1;195] fikrini irəli sürərək faktlarla öz mülahizəsini təsdiqləyir. Belə ki, alim fikrini davam etdirərək yazırdı: “Mahmud bəy Əbül-Üla azı-çoxu 545 (1150/151)-ci ildə Mənuçehrə göndərdiyi “Andda” yaşının 55-ə çatdığını göstərmiş, təxminən 550 (1155/56)-ci ildə yazdığı şeirində yaşının 60-a çatdığını, 16 il qabaq “Arandan Şirvana düşdüyünü” söyləmişdir. Əbül-Ülanın bu iki şeiri bu illərdə yazıla bilərdi. 545-550-ci illərdə Əbül-Üla ilə Xaqaninin Şirvanşahlar sarayındakı qulluq illəri bir-birindən 6-7 il fərqli idi” [1;217]. Xaqaninin öz dostu Nəcməddin Əhməd Simgərə ünvanladığı qəsidəyə əsasən, Qafar Kəndli “549-552 (1154/55-1157/58)-ci illərdə “...Əbül-Ülanın başçılığı ilə şairə qarşı çıxanlar”dan bəhs edir [1;241]. “Burada da, Əbül-Ülanın müəllimlik və qayğısından yox, yalançı dostluğundan söhbət gedir” [1;241] – fikrini irəli sürür. İki böyük sənətkarın birini digərinə qarşı qoyan səbəb isə onların birinin hakim dairələr tərəfindən daha artıq qiymətləndirilməsi, digərinin ona qısqanc münasibəti zəminində yaranmışdı.

Xaqani qəsidələri sırasında xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilən, “qəsideyi tərsaiyyə” adlandırılan şeirin Qafar Kəndlinin araşdırmasına qədər Rum qeysəri Andronik Komnenə ünvanlandığı ədəbiyyat tarixində özünə yer almışdı [2;94]. Bu məsələ bir çox tədqiqatçıların Xaqaniyə həsr etdikləri araşdırmalarda da təkrarlanmaqdadır [3.,4.,5]. Qafar Kəndli yazır: “...qəsidədə Xaqaninin məmduhu Andronik deyil, Bağır Qumayi Zəkandır. Onun ölkəsi Şirvan və İraqa tabedir. Abxaziyaya da meyl göstərməkdədir. Şair məmduhuna: “Ey gövhərində Bəhramilər məmləkətinin mərzibanı sayılan, sənin astanansız hər hansı bir ölkə üçün ürəyim yoxdur – getmək istəmirəm. Və ey gövhəri ilə, soyu ilə Davudilər padşahlığının pəhləvanı, sənin kiçiyin olmağa layiqliyəm ki, Bədgöhr deyiləm – pis soyum yoxdur” – deyərək müraciət edir. Bağır Qumayi dini etiqadca nəsturi olduğu əsərdən duyulmaqdadır. Bəlkə də, o nəsturi qırpaqlardandır [1;349-350,550]. Beləliklə, burada da şairin qəsidə yaradıcılığına, onun məmduhunun adının müəyyənləşdirilməsi baxımından fərqli münasibətin şahidi oluruq ki, bütün bu elmi mülahizələrin arxasında yorulmaz, dəqiq araşdırıcı Qafar Kəndli-Herişçi dayanır.

Xaqaninin qəsidələrinə əsasən, şairin müxtəlif ölkə və şəhərlər haqqında olan təəssüratını da təhlilə cəlb edən Qafar Kəndli şairin dünyagörüşünün formalaşmasında həmin məkanlarda görüşdüyü şəxsiyyətlərin də rolunun olduğunu göstərir [1;295, 297-298]. Xaqaninin dünyagörüşünə onun Məkkə səfərlərinin də təsiri olmuşdur. Məkkə səfərindən sonra böyük şair, dövrünün hakimi “Mənuçehrə bir məsələni dönə-dönə çatdırmaqdadır: “Ümmül-xəbəisə çoxdan bəri talaq verdiyindən, ona yenidən içki içmək fitvasını verməsin” [1;303]. Xaqani, artıq Məkkəyə səfər etməsinə əsasən mey-ışrət məclislərindən uzaq olmasını bəhanə gətirərək şahın yaxın ətrafından uzaqlaşdı. Gəncədə olduğu zaman, III Mənuçehrin qasidi ona şahın “təcili olaraq Şirvana qayıtmasını əmr edən” məktubunu çatdırır. Şair, " زعدل شاه که زد پنج نوبه در آفاق " – mətləli qəsidəsində “Mənuçehrin ədalət və şücaətindən söz açaraq... ondan başqa kimsəni öymədiyini bildirir. Şahdan uzaq düşdüyünə acımaqdadır. Çox güman ki, Xaqani bu şeiri cavab məktubu ilə birlikdə Xaqani-əkbərə göndərmişdir”- fikri ilə Qafar Kəndli “şairin bu qəsidəni Mənuçehrdən “Amannamə” aldıqdan sonra” qələmə aldığını da vurğulayır [1;300].

Xaqaninin qəsidələrini tədqiq edərkən həyatı ilə ilgili maraqlı detalları aşkarlayan Qafar Kəndli, “XIX-XX əsrdə yazılmış əsərlərdə Xaqaninin Axsitanın hakimiyyəti illərində həbsə alındığı fikri müdafiə olunur. Bədiüzzəman Foruzanfər Xaqaninin Axsitan dövründə bir dəfə həbsə alındığını söyləyir. Mənuçehr zamanında dustaq kəsilməsinə tərəddüdlə baxır” - fikri ilə razılaşmayaraq, şairin həbsiyyətlərinə əsasən, onun iki dəfə zindana salınmasına diqqəti yönəltmişdir [1;276-277]. Alim, bu məsələdə “orta əsr qaynaqları və dövrümüzün xaqanişünaslarının şairin həbsə alınması ilə bağlı olan mülahizələri birtərəflidir. Xaqani birinci kərə Mənuçehrin hakimiyyət illərində, ikinci kərə Mənuçehrin ölümündən az sonra Axsitan tərəfindən həbsə alınmışdır. Xaqaninin Mənuçehr hakimiyyətinin hansı ilində həbsə alındığını dəqiq müəyyənləşdirmək hələlik mümkün deyildir. Xaqaninin 552 (1157/1158)-ci ildə Mənuçehrin hakimiyyəti illərində ilk dəfə həbsə

alındığına güclü bir əsas vardır” fikrini irəli sürür və onu şairin “Təhfətül-İraqeyn” əsərindən nümunə gətirilən sitatlarla təsdiqləyir [1;277].

Qafar Kəndli-Herisçinin Xaqaninin qəsidə yaradıcılığına əsasən irəli sürdüyü “İlklər” yetərincədir.

Qafar Kəndli-Herisçi qəsidələri tədqiq edərkən Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına da biganə qalmamış, “Füzulinin “Ənis-ül-qəlb”i haqqında” adlı məqalədə “Orta əsrlərdə qəsidə janrı geniş və dərin mənalı fikirləri ifadə edə biləcək ədəbi şəkillərdən biri idi. Buna görə də Füzuli “Ənis-ül-qəlb”i qəsidə şəklində yazmışdır” [6;176] – fikrini irəli sürmüşdür. Lakin fikrimizcə, əsər Xaqaninin “Merat-üs-səfa” qəsidəsinə nəzirə olaraq elə həmin əsərin janrına müvafiq şəkildə qələmə alınmışdır. Alim, “Fars dilində yazılmış “Ənis-ül-qəlb” Füzulinin qəsidələrinin ən görkəmlisidir. Böyük şair bu əsərini çox sevirdi. Ona “özünün məhbubu”, “ürək həmdəmi” adını vermişdi” [6;174] – yazmaqla, növbəti səhifələrdə əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Müxtəlif ölkələrin ədəbiyyat tarixində bu qəsidəyə önəm verilmiş, XII yüzildən XX əsrədək keçən uzun bir zamanda müxtəlif məkanlarda Xaqaninin “Şiniyyə” adı ilə məşhurlaşan “Merat-üs-səfa”sına çoxlu nəzirlər yazılmışdır. Qafar Kəndli yazır: “Füzulinin bu bərədəki mülahizəsi mənalıdır: “Bu binanın banisi yalnız mən deyiləm. Məndən əvvəl kamilani-Hind, Şirvan, Xorasan, Xosrov, Xaqani və Cami onun üç rüknünü tikmişlər. Mən Bağdaddan onun ərkanını təkmilləşdirməyə çalışdım. Füzuli yalnız öz səyilə bu ağır işi yerinə yetirmişdir. Ona böyük ustadların ruhu kömək etmişdir” [6;175-176].

Orta çağlar ədəbiyyatımızın əvəzsiz tədqiqatçısı Qafar Kəndli-Herisçinin tədqiqləri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Əksinə, ədəbiyyat tariximizdə əks olunmuş təhriflər bu böyük alimin elmi əsərləri əsasında yenidən araşdırılaraq dəqiqləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Qafar Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani (Həyatı, dövrü və mühiti) B., Elm, 1988
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. B., 1960
3. مینورسکی، ولادیمیر، شرح قصیده ترسائییه، ترجمه رساله مینورسکی دفتر ۲، فرهنگ ایران زمین ۱۳۳۲
4. Март Ю.Н.; Чайкин К.И. Хакани, Низами, Руставели – Тбилиси, 1966.
5. Вильчевский О.Л. Общественно – политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Народы Азии и Африки. – Москва 1963, №2
6. Məhəmməd Füzuli. Elmi-tədqiqi məqalələr. Vəfatının 400 illiyi münasibətilə. B., 1958

ЭЛЬМИРА ФАРАДЖУЛЛАЕВА

Доктор философии по филологии, доцент
Бакинский государственный университет

БУНИН И БАНИН

Ключевые слова: Умм – эль – Бану, Бунин, Франция, Толстой

The presented article deals with the famous Azerbaijan millionaire Shamsi Asadullayev and Musa Naghiyev's granddaughter, one of the ministers of Azerbaijan Democratic Republic, millionaire Mirza Asadullayev's daughter, the azerbaijani writer Asadullayeva Ummulbanu (in some sources Umm Al-Banu) who lived and worked in France. From Banu's personal daybook in French language some interesting facts about Ivan Bunin - the Nobel Prize laureate on literature were discovered. We are going to translate these facts and present to you.

Keywords: Umm Al-Banu, Bunin, France, Tolstoy

**"Дорогая 2-жа Бунин! Как видите, нас разделяет всего лишь одна только буква.
(Иван Бунин, 30 июня 1947 года)**

«Когда я 13 июня 1946 года я вошла в комнату Тэффи, Бунин не без труда встал с кресла, предназначенного для почётных гостей...Весь он был царственно величав; этому способствовало выражение лица... либо надменное, либо агрессивное, либо и то и другое сразу. Надменность эту он натягивал на себя, как некую тогу, призванную показать дистанцию, отделяющую гения от простых смертных. Но стоило гению немного разойтись, а к этому его быстро приводил его кипучий темперамент, и тога слетала как ветошь... Должна признаться, что мне нравилась его надменность, я даже восхищалась ею - она напоминала мне мою первую любовь: князя Андрея Болконского, холодного и гордого героя «Войны и мира»...».

Так описывает Банин свою первую встречу с великим Буниным в Париже в произведении «Последний поединок Ивана Бунина».

Умм – эль - Бану (литературный псевдоним-**Банин**) родилась в 1905 году в Азербайджане. И по линии отца, будущего министра торговли Азербайджанской Демократической Республики, и со стороны матери умершей во время родов, Банин являлась внучкой миллионеров-нефтепромышленников Мусы Нагиева и Шамси Ассадуллаева. Судьба Банин, выдающейся женщины эпохи разрушений и становлений, воистину необычна и богата. Получив в родительском доме блестящее по европейским стандартам образование (английский, русский, французский, немецкий, музыка, литература), Банин тем не менее подчиняется восточной традиции ранних браков и в 15 лет выходит замуж за влиятельного человека. В 1924 году в возрасте 19 лет она покидает Родину, разводится с нелюбимым мужем и эмигрирует в Париж. Именно Париж становится второй родиной Банин - связано ли это было с великолепным знанием французского языка, или какой – то удивительной химической реакцией произошедшей в ней, неким симбиозом восточного и западного мышления, ясно одно - Париж Банин полюбила навсегда и безоглядно.

Жизненные перипетии эмиграции не особенно удручали Банин- Париж помогал ей выживать легко и радостно. Будучи натурой очень энергичной и деятельной Банин бралась за любую работу - продавщица, секретарша, манекенщица, переводчица (кстати блестящие переводы на французский язык Достоевского, а также с английского и немецкого), журналист.

В литературу Банин пришла довольно поздно, лишь в 1942 году вышел её первый роман «Нами». За ним в 1945 году выходит роман «Кавказские дни» и сразу неожиданный успех. Её общества начинают искать многие литературные жемчужины той эпохи. Сартр и Юрсенар, Казандзакис и Юнгер, Элюар и Триоле. Она становится известной среди русских писателей – эмигрантов - Иван Бунин, Тэффи, Мережковский, З.Гиппиус, Куприн, М.Цветаева.

Впервые Умм-Эль-Бану увидела Бунина на фотографии в гостях у Тэффи, снимавшей комнату на соседней улице. В ее квартире повсюду стояли, висели, лежали фотографии. Одна из них заинтересовала Банин - на ней был снят худощавый "занятный господин", стоявший у окна и глядевший вдаль с мечтательным видом. "Кто это? Писатель?" - поинтересовалась она у Тэффи. "Как, вы не знаете?! - воскликнула та. - Посмотрите на надпись, это же наш великий Иван Алексеевич Бунин!" Бунин был очарован восточной красотой Банин. Называл ее то "шемаханской царицей", то "черноокой газелью". Спустя два месяца после знакомства он подарил ей свою фотографию - в мягкой шляпе, надвинутой на глаза, выражение лица мечтательное и надменное, усталое и ироничное. Под фото вечным бунинским пером выведено: "Что перед этим ваш немецкий писатель?" (своеобразное проявление ревности по отношению к Эрнсту Юнгеру), а на обороте - "Позвольте, Джаным, сказать словами Карла Ивановича из "Детства" Толстого: Помните близко, Помните далеко, Помните еще и навсегда Как верен я любить умею! Ив.Б., 18 августа 1946 года, Париж".

Неслучайно, что именно Толстого цитирует Бунин в своем обращении к Банин. "Нас с Иваном Алексеевичем объединяла любовь к Льву Толстому, - говорила Умм-Эль-Бану. - В юности он считал себя его учеником. Бунин говорил, что как только слышал имя Толстого, его душа воспламенялась, ему сразу хотелось писать. Он снова верил в литературу. На столике у изголовья умирающего Бунина лежал томик Толстого. Он перечитывал "Войну и мир" 50 раз. Мы всегда говорили о Льве Николаевиче с великой любовью за радости, которые он нам доставил..."

В гостях у Банин Бунин садился в кресло, они пили чай и говорили о литературе. Его возмущало, что она пишет на французском, а не на "родном русском". Когда он сердился (а это с ним случалось часто), то стучал по полу тростью и громко кричал. Бунин подарил Банин две свои книги: сборник рассказов "Речной трактир", изданный на русском языке в Нью-Йорке в 1945 году, и "Избранные стихи".

На первой книге сразу две дарственные надписи: одна по-французски: "Мадам Банин от ее покорного слуги Бунина 15.VI.46. Париж", вторая - по-русски: "У одного человека сердце ушло из рук, и он сказал ему: "Прощай!" - слова Саади о человеке, плененном любовью".

Удивительно складываются отношения Бунина и Банин. Отношения, которые выпестовались в удивительный роман «Последний поединок Бунина» воссоздающий великого писателя с близкой дистанции. Этот роман, очевидно, удался Банин - история любви от первого знакомства до новых встреч, от надежды на взаимность до горького ощущения бесперспективности взаимоотношений.

Банин описывает случай произошедший после войны в Париже, когда Советы посылали сватов с целью заманить людей с обрубленными корнями назад. Послами для Ивана Бунина были Константин Симонов и его супруга. Бунин, пообещав Банин познакомить с четой Симоновых, приглашал её на все сеансы оболъщения.

Симонову пришла в голову забавная идея дать обед у Бунина, и тот согласился. Симонов заказал изысканные блюда, которые прибывали самолетом из Москвы и "приземлялись" на столе наших хозяев.

«Передайте мне этот буржуазный предрассудок, - говорил Бунин, показывая на икру. Или: «Соцколбаса, пожалуй, не хуже капколбасы»...

К моему удивлению, и Бунин и Тэффи, обычно такие суровые в отношении Франции, сейчас защищали её изо всех сил, по принципу «сам ругаю, а другим не дам». В глубине души они, видимо любили страну своего изгнания. Или им хотелось показать этим красным миссионерам, что марксистский рай уступает капиталистическому аду? Они настойчиво расхваливали климат свободы и терпимости здешних нравов, которыми мы наслаждаемся. Они всячески старались смутить граждан страны, в которой Сталин управлял не только внешней политикой, армией, экономикой, партией, но и литературой, а главное совестью».

Из этой затеи ничего не вышло. Бунин не прельстился на посулы, хотя в то время был опять очень беден - Нобелевская премия была давно истрачена. Благородство такого поступка невозможно отрицать. Сам Бунин говорил Банин об этом так: "Как мне вернуться в страну, где я не смогу ни говорить, ни писать, ни печатать то, что хочу?"

Бунина удивлял тот факт, что Банин пишет на французском. В своих письмах к ней, а всего он написал ей 33 письма, он настоятельно просит писать на русском языке.

В первой записке Банин Бунин, после нескольких комплиментов сообщает ей о допущенной ошибке, которую следует исправить в новом издании ее книги: "Ни один русский нигде и никогда не мог произнести такую фразу. Это было бы кощунством пить "за святую церковь", это все равно, как если бы мусульманин воскликнул - "выпьем за аллаха". В другом письме Бунин отмечает: "Пишите вы по-русски все лучше и лучше, только в последнем письме есть маленькая чепуха - французская. Вы говорите об узбекском романе: "Перелистывая его, он мне показался занятым". Кто кого перелистывал? По-русски надо было сказать так: "Перелистывая его, я нашла его занятым". Впрочем, и сам Толстой ошибался в подобных случаях (благодаря тому же французскому языку)". Еще в одном письме среди прочего опять о литературе: "...Все еще чувствую полынь в душе от того, как слабо оценили вы мои рассказы - восхитились одной "старухой", да и то только в силу гуманитарно-социальных соображений (на которых в искусстве далеко не уедешь)".

Еще через день он вновь возвращается к этой теме: "Боюсь, дорогая моя, что то, что я написал вам вчера насчет моих рассказов, вы истолкуете неверно - подумаете, что я огорчился за себя, из честолюбия: нет, я опять огорчился за ваше равнодушие к художественной стороне нашего ремесла".

В одном из писем Иван Алексеевич "позволил себе" посоветовать Банин, как завершить ее маленький рассказ, и привел концовку - письмо "его к ней".

Но Бунин не только "менторски наставлял" Банин, но и, несмотря на огромную разницу в возрасте, имеющийся опыт, очень интересовался мнением Банин о собственном творчестве. "Эту книгу, - пишет он в сборнике своих произведений, - хотят переиздать в немецкой Швейцарии. Пожалуйста, посмотрите в ней хоть что-нибудь - хорошо ли звучит перевод, не надо ли сделать новый?"

В 2015 году Банин исполнилось бы 110 лет. Эта женщина-легенда была незаслуженно предана забвению исследователями творчества Бунина.

Более того, о ней узнали на Родине, в Баку лишь благодаря усилиям работающего в 80-е годы во Франции представителя Азербайджана в ЮНЕСКО Рамиза Абуталыбова .

Её романы - «Я избрала Опиум»(1959), «После»(1961), «Чужая Франция»(1968), «Зов последней надежды», «Встреча с Эрнстом Юнгером» и «Портрет Эрнста Юнгера»(1971), «Эрнст Юнгер в разнообразных лицах» (1989), «Что мне сказала Мария»(1991)- тесно переплетаются с её судьбой и ещё ждут своих переводчиков, исследователей и издателей.

ЕЛЕНА ТЕЕР

Доктор философии по филологии

Институт литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана

ИЗУЧЕНИЕ И ПЕРЕВОД ТВОРЧЕСТВА КАТРАНА ТЕБРИЗИ И ШАХА ИСМАИЛА ХАТАИ В ПОЛЬШЕ

Açar sözlər: *Ədəbi əlaqələr, Azərbaycan ədəbiyyatı, Polyak ədəbiyyatı, bədii tərcümə, şərqşünaslıq*

The study and translation of creativity Katran Tebrizi and Shah Ismail Khatai in Poland

Polish-Azerbaijani literary relationships have a long tradition. The article highlights the problem of study and translation of works of Azerbaijani poets of the classical Azerbaijan literature - Katran Tebrizi and Shah Ismail Khatai in Poland in the 20th century. The author analyzes Polish scientific works devoted to these poets. Also there are fragments of the Polish translation of the ghazals and poems of these authors. The article praised the works of Polish Orientalists and translators.

Keywords: *Literary interrelations, Azerbaijan literature, Polish literature, literary translation, Oriental studies*

В польской Антологии азербайджанской поэзии под названием «Złote kamienie» (Золотые камни), изданной в г. Лодзь в 1975 г., представлена поэзия Азербайджана с древнейших времен до текущего момента. Сюда вошли произведения как классиков азербайджанской поэзии таких, как Катран Тебризи, Хагани Ширвани, Низами Гянджеви, Имададдин Насими, Мухаммед Физули и др., так и поэты XX века.

Предисловие к Антологии написано выдающимся польским ученым проф. Б.Барановским. Оно представляет собой исторический обзор развития Азербайджана с древнейших времен до второй половины XX века.

Автор начинает свое эссе со знакомства польских читателей с вопросом этногенеза азербайджанцев. По мнению автора, это необходимо по той причине, что «слово Кавказ ассоциируется в Польше, обычно, с грузинами, армянами и, особенно, колоритными черкесами. Тогда как знания простого поляка об Азербайджане, стране, расположенной в юго-восточной части Кавказа и вдоль Каспийского моря, совсем незначительны». И это кажется автору удивительным, ибо «контакты между нашими народами в некоторые периоды были достаточно оживленными, а еще более оживленные они стали теперь».

В Антологии дана информация о каждом поэте, чьи стихи в нее включены. Таким образом, читатель имеет возможность одновременно получать необходимые сведения об интересующем его авторе.

Информация о поэтах классического периода содержит основные данные. Надо подчеркнуть, что авторы биографического справочника использовали все имеющиеся у них возможности. Особенно это касается поэтов средневековья, о которых не так много известно. Приводятся сведения из разных источников, цитируются мнения известных востоковедов.

Отсутствие обширной информации о Катране Тебризи составители Антологии объясняли наличием о нем лишь обрывочных сведений. Известно, что это поэт конца X – начала XI в. Писал по-персидски. Автор исторических поэм и любовной лирики. Родился в Тебризе в аристократической семье. В молодости он приехал в Гянджу и был принят при дворе хана. Затем вернулся в Тебриз. А в 1043 г. написал свое известное произведение «Описание землетрясения в Тебризе». В Антологии представлен отрывок из этой поэмы.

Представленные в Антологии переводы были выполнены как непосредственно с оригинала, так и с помощью филологических переводов благодаря помощи Союза Азербайджанских советских писателей.

Переводчики, стремясь достичь компромисса между «необычайно специфической восточной поэтикой» и необходимостью верной передачи содержания, все-таки разработали определенные правила, которых придерживались все без исключения.

Было решено, что при переводе произведений лирического жанра следует сохранять сложное строфическое построение оригинала и конечный тахаллус. Тогда можно без борьбы отказываться от игры слов, связанной с их многозначностью, и звуковой аллитерации, невозможной для воспроизведения на польском языке.

При переводе эпических фрагментов было принято решение сохранять форму бейта, отдавая предпочтение сложноподчиненным предложениям, в количестве не более двух строк, парных и без переносов. Однако все эти принятые нормы и компромиссы распространялись только на классическую поэзию.

Катран Тебризи, по словам доктора филологии А.Багирова, непревзойденный мастер стиха, поэт с особым лирическим даром и утонченным вкусом, влюбленный в природу родного края, чьи касыды можно назвать жемчужинами пейзажной лирики в азербайджанской поэзии.

В представленной в Антологии касыде «Землетрясение в Тебризе» поэт с болью описывает разрушительное тебризское землетрясение 1042 года, очевидцем которого он был, и с сожалением констатирует факт беспомощности человека перед стихией.

Перевод выполнен поэтом Игорем Сикирицким. Переводчики отказались от традиционного польского 13-сложного силлабического стиха для передачи персидского аруза. Он находил этот размер недостаточным для полной передачи поэтических образов оригинала.

Поэтому перевод фрагмента из стихотворения Катрана Тебризи написан 16-сложным силлабическим стихом. Например:

Ten, kto zginął, już na zawsze przed troskami zdołał skryć się.
Żywi w smutku pogrążeni niby w mrocznej morza toni,
Nikt nieszczęścia nie uniknął; jeden łzy nad dzieckiem roni,
Inny, który uszedł cało, oplakuje siostry, braci
I twarz bruźdząc paznokciami, resztę sił daremnie traci .
(Тот, кто погиб, уже навсегда сумел скрыться от забот.
Живые погрузились в печаль, как в морскую пучину,
Никто не избежал несчастья; один проливает слезы над ребенком,
Другой, оставшись в живых, оплакивает сестер, братьев
И, расцарапывая лицо ногтями, остаток сил напрасно тратит)

О шахе Исмаиле Хатаи (1485-1524) написано, что это монарх, меценат искусств, поэт. Он вступил на трон в шестнадцатилетнем возрасте. Подчинив себе мелких иранских и кавказских властителей, шах Исмаил создал сильное государство и положил начало династии Сефевидов. Он покровительствовал ученым, артистам и поэтам. В свободные минуты занимался наукой, а также писал на тюркско-азербайджанском языке стихи под псевдонимом «Хатаи». Им были написаны дидактические поэмы, направленные на воспитание подданных, гошмы и газели. По мнению составителей, лирика Хатаи свободна, непретенциозна и полна очарования.

Поэт Ежи Загурский перевел газели «Miłość twa, o ukochana...» (Любовь твоя, о любимая...), «Stałem się już bałwochwalcą...» (Я стал уже идолопоклонником...), «Czy do księżycy w pełni twą przyrównać twarz...» (Сравнить ли твое лицо с луной...), «Prócz siebie, o ukochana...» (Кроме тебя, любимая...). Гошму «Mój saz» (мой саз) перевел поэт Ежи Енджеевич, а гошму «Kamień» (Камень) - поэтесса Анна Каменская.

Вот, например, перевод газели «Czy do księżycy w pełni twą przyrównać twarz...» (Сравнить ли твое лицо с луной...). Перевод включает 5 двустиший, каждое четное из которых заканчивается рефреном *так albo nie?* (да/так или нет?). В каждой строке по 12 слогов:

Czy do księżycy w pełni twą przyrównać twarz?

We włosach moc kuszącą masz, tak albo nie?

Biada mi, piękna jest i tyle czaru w niej.

Bogata, można niby bej, tak albo nie?

(Сравнить твое лицо с луной?)

Włosy twoje iskuшают меня, так или нет?

Горе мне, прекрасна она и столько очарования в ней.

Богата, могущественна, как бей, так или нет?)

Отрывок «Bacharia, czyli opiewanie wiosny» (Бахария, или воспевание весны) из поэмы «Дехнаме» переведен поэтом Е.Енджевичем традиционным польским 11-сложником с цезурой после 5 слога. Фрагмент состоит из 22 четверостиший и одного заключительного двустишия. Клаузулы традиционно женские, рифмы строго не выдерживаются. Переводчик высказывал мнение, что в точности воспроизводить схему строф Исмаила Хатаи в польском варианте небезопасно: такая строфика не соответствует польским традициям и непривычна для польского читателя, а кроме того, это может лишить прекрасные стихи естественности и лирического очарования.

Minęła zima, wiosna już na świecie,
Różami ogród znowu się rozkwiecił;
Ptaki zaczęły głośno kwilić, jęczeć,
A mnie miłości ogień zaczął dręczyć.
W szatę odświętną ubrała się ziemia;
Gadają ci, co dotąd byli niemi;
Woda korzenie cyprysu obmywa,
A na gałęzi turkaweczka śpiewa.

(Прошла зима, весна уже на земле,
В саду вновь распустились розы;
Птицы начали громко плакать, стенать,
А меня начал мучить огонь любви.
В праздничную одежду оделась земля;
Заговорили те, кто до сих пор молчали;
Воды омывают корни кипариса,
А на ветке горлица запела)

В заключении хочется отметить не только вклад польских ученых и переводчиков в дело популяризации азербайджанской литературы за рубежом, но и историческую необходимость данного рода деятельности, особенно актуальной в наше время, в эпоху тесных межнациональных контактов, многополярности нашего мира и политики мультикультурализма, успешно осуществляемой нашим государством.

ŞAKİR ƏLİFOĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

MULTİKULTURALLIĞIN ƏNƏNƏVİ NÜMUNƏSİ: NOVRUZ BAYRAMI

Açar sözlər: *Novruz, multikulturalizm, mərasim, adət-ənənələr*

The traditional pattern of multiculturalism: The holiday of Novruz

Novruz holiday each year is widely celebrated in Azerbaijan. This festival has a wide range of rituals and customs, taboos and traditions, a kind of cooking, etc. The article investigates the ceremonial complex of Novruz holiday in the multicultural aspect.

Keywords: *Novruz, multiculturalism, ceremony, custom, tradition*

Novruz bayramı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan ilaxır çərşənbələr hər il ölkəmizdə böyük coşqu ilə qeyd olunur. Novruzqabağı nəğmələrin ikinci qrupunu çərşənbələrlə bağlı ritual və mərasim nəğmələri təşkil etdiyini bildirən mərhüm folklorşünas Azad Nəbiyev ilaxır çərşənbələrdən söz açarkən göstərirdi ki, “ilaxır çərşənbələrlə bağlı görüşlər ulu əcdadın ilkin insanın yaranmasında iştirak edən Su, Od, Yel və Torpaq mifizmi ilə bilavasitə bağlıdır. Tərəniş düşüncəsi təsəvvürünü formalaşdıran bu ünsürlər mərasim folklorunda müxtəlif kult və mif sistemləri şəklində öz əksini tapdı. Onların hər biri ilə bağlı silsilə nəğmə və miflər yarandı, çərşənbələrin hər biri milli yaddaşda insana uğur və xoşbəxtlik gətirən rəmzlər kimi geniş mənə, məzmun mündəricəsinə yiyələndi.

Mərasim folklorunda çərşənbələrin sayı və sıra düzümü ilə bağlı müxtəlif mülahizələr vardır. Bir sıra hallarda çərşənbələr 5-7-12 arasında göstərilir. Bu isə ümumilikdə Novruz mərasimi, onun keçirilməsi vaxtı və ölçülərinə uyğun gəlmir. Mərasim sistemində Novruza hazırlıq dekabrın 21-dən (yeni təqvimlə) başlayır və üç mərhələdə bayram davam etdirilir. Birinci mərhələ Böyük Çillə və Kiçik Çillənin arası (21 dekabr-1 fevral), ikinci mərhələ Kiçik Çillənin davam etdiyi müddət (1-20 fevral), üçüncü mərhələ isə 4 həftəlik axır çərşənbələri əhatə edən Boz aydır. Bundan sonra isə Novruz gəlir”.

Göründüyü kimi, Novruz bayramı sadəcə yaz fəslinin gəlişi ilə məhdudlaşmır. Novruz bayramı kimi geniş əhatə tutumuna malik olan ikinci bir bayram tapmaq çox çətinidir. Onun əhatə arealı öz başlanğıcını ən azı qış fəslinin gəlişindən götürür, belə olduqda isə miladi təqvimlə hesablanan Yeni il şənliyini də öz əhatə dairəsinə alır. Bəlkə elə bu hikmətdəndir ki, hər il ölkəmizdə böyük təntənə ilə qarşılanan və keçirilən Novruz bayramı təkcə ümumxalq bayramı kimi yox, təkcə milli bayram səviyyəsində yox, ölkəmizin ərazisində (hətta ölkəmizin hüduqlarından çox-çox uzaqlarda belə!) yaşayan bütün dinlərin və irqlərin nümayəndələri tərəfindən də böyük sevgi ilə qarşılır, bəriş və həmrəyliyin nümayişinə çevrilir. Daha dəqiq ifadə eləsək, Novruz bayramı multikultural dəyərlərə malik cəhanşümul əhəmiyyətli bir bayramdır. Xristian aləminin Yeni il bayramı ilə Şərq-İslam, Türk dünyasının Yeni il bayramını öz əhatə ağışuna alan Novruz bayramı öz təbiəti etibarilə də bəşəri-humanist dəyərləri özündə daşıyır. Özü də bu dəyərlər təkcə ictimai sfera ilə qapanıb qalmır, ictimai aləmlə təbii aləmi vəhdətdə götürərək dünyamızın bütövlükdə kosmik bir nizamlə yaşamasını şərtləndirir.

Dövlət başçısı tərəfindən 2016-cı ilin Multikulturalizm ili elan olunması da bir tərəfdən multikultural dəyərləri özündə yaşadan Novruz bayramına verilən önəmin bir təcəssümü hesab oluna bilər. Tədqiqatçı Niyaz Niftiyevin bu xüsusda söylədiklərinə diqqət ayırısaq, multikulturalizmin ta qədimdən xalqımızın bir yaşam tərzini olduğu və buna bu gün də dövlətimiz tərəfindən böyük bir dəstək verildiyinin aydın şəkildə fərqi varə bilərik:

“Multikulturalizm milli, dini, irqi və mədəni çeşidliliyin və fərqliliyin qarşılıqlı hörmət və anlaşma zəminində qəbul edilməsi, bir cəmiyyətin bütün üzvlərinin konstitusion mədəni hüquqlarının qorunması və adı çəkilən müxtəlifliyin xalqın ümumi rifahına və sabit inkişafına xidmət etməsinə nail olan təbii və düşünülmüş həyat tərzinin nəticəsi kimi başa düşülür. Məhz Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın timsalında multikulturalizmi xalqımızın həyat tərzini kimi ifadə etməsi məsələnin dəqiq tərifini vermiş olur, həmçinin bu yaşam tərzinin təbii və milli xasiyyətimizin bir parçası olmasını təsdiqləyir. Ölkə başçısının multikulturalizmin milli sərvətimiz olması deməsi isə artıq dövlətin bu məsələyə yanaşmasının düşünülmüş siyasətə söykəndiyini nümayiş etdirir”.

Beləcə, Novruz bayramı öz bətnində multikultural zəminə əsaslanan milli ənənələri qoruyub yaşadır. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, bunun bir səbəbi Novruzun təkə bir, ya bir neçə günlə, yaxud da bir fəsilə bağlı olmayıb, özündən əvvəlki qış fəslini də və qış fəslini qarışıq milad bayramı olan Yeni il də öz tərkibinə qatması ilə müəyyən olunursa, digər səbəblərdən biri də ölkə ərazisində yaşayan azsaylı xalqların məskunlaşdıqları etnik regionları da əhatə etməsi ilə müşayiət olunur. Novruzun ilaxır çərşənbələrindən birinin su stixiyası ilə əlaqələndirilməsi – Su çərşənbəsi adı ilə tanınıb-adlandırılması da öz nüvəsində-mayasında su elementini (suyun kristal forması olan qarı və buz) gəzdirən qış fəslinin obrazlı təcəssümüdür. Hətta Novruz ərafəsində xalça-kilimlərin, palazın, digər yataq dəsti avadanlıqlarının eşiyə çıxardılaraq üstünə qar ələnməsi-tökülməsi və üstündən də süpürgə ilə süpürülmə təmizlənməsi faktı suya – suyun kristal forması və həm də qış rəmzi olan qara saflıq, saflaşma vasitəsi kimi baxışları özlüyündə əks etdirir. Xalça-palazın qar vasitəsi ilə süpürülmə-təmizlənməsi bir tərəfdən reallığa əsaslanmaqla qarın dondurucu şaxtası ilə yorğan-döşək arasına düşə biləcək cücüləri-həşəratları, güvəni və s. məhv etməklə sanitariya-gigiyenik qaydalara riayət etməyin göstəricisidirsə, digər tərəfdən də su ilə bağlı mifik görüşləri özündə əks etdirir. Belə ki, ev şəraitindən – mənzildən çölə daşınan-çıxarılan məişət əşyaları da öz “canlarında” fiziki olaraq qar (qışın simvolu olan qar) gəzdirməklə beləcə qış fəslini rəmzi olaraq yola verdiklərini (yola saldıqlarını) səciyyələndirirlər. Sanitariya baxımından təmizliyə bu cür riayət olunma həm də mifik görüntü olaraq su əyəsi (yiyəsi) ilə - su əyəsinin təbiətdə canlı görüntüsü olan qış fəslini təməna girməni xarakterizə edir. Bununla həm də qışın – qarın, suyun könlü oxşanılır-alınır və qışdan sonra gələcək yaz fəslinə- Novruza keçid almaq funksiyası bir mərasim aktı olaraq icra olunmuş olur. Bu, həm də Novruz bayramının qış fəslindən keçərək özünə yol aldığı və beləliklə öz tərkibində qışı da (Yeni il təqvimini də) ehtiva etdiyini təzahür etdirməsidir. Bu, eyni zamanda xristian dünyasının Yeni il ilə İslam-Şərq aləminin Yeni il olan Novruzun bir-birləri ilə qarşılıqlı təması – ünsiyyət kodudur. Bu, mərasim hadisəsi olaraq Novruz bayramının özünün multikultural ənənələrə əsaslanmasının bir göstəricisidir, dinlər və dünyagörüşləri arasındakı qarşılıqlı rabitənin mövcudluğudur, bir-birlərindən köklü şəkildə təcrid olunmadığının nümayişidir, ənənələrin bir-birlərinə qarşılıqlı təsir və inkişafının təsdiqidir.

Möhtərəm Prezidentimizin təbiri ilə desək, xalqımızın həyat tərzini kimi özünü göstərən multikulturalizm Novruz bayramının keçirilməsi zamanı daha aşkar şəkildə görünür. Belə ki, ayrı-ayrı etnik toplumların yaşadığı regionlarımızda da bu bayramın özünə xas çeşidlərlə təmtəraqlı şəkildə qeyd olunması dediyimizə əyani sübutdur. Bu məqamda Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin aşağıdakı fikirləri də öz layiqli yerini alır: “Azərbaycanın varı-dövləti təkə onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, onun ərazisində yaşayan xalqlarıdır”. Bu mənada hər bölgə, hər etnos ümumxalq bayramımız olan Novruza öz dəyərlə təhfələrini verməklə onu daha da rəngin, əlvən edib, zənginləşdirir. Məsələn, Lənkəran bölgəsinin spesifik, özünəməxsus, başqa bölgələrdə müşahidə olunmayan Novruzla bağlı gözəl adətlərindən biri də nişanlı qızlara aparılan bayram xonçasında balığın ağzında qızıl üzüyün olmasıdır. Qızıl üzük balığın ağzına keçirilir və bayram xonçasında qız evinə aparılır.

Qeyd edim ki, Novruz bayramında qız evinə aparılan xonçada balığın ağzında qızıl üzüyün olması adətində su ilə bağlı inancın izləri dolayısı ilə də olsa, özünü göstərir. Belə ki, balıq su ilə bağlı məbuddur, balığın vətəni suda və suda yaşayan canlı olan balığın ağzında nişanlılıq-əvlilik əlaməti kimi üzüyün aparılması da sevginin də su kimi saf olmasını, eləcə də qurulacaq ailənin də dirilik rəmzi olan su kimi sağlam və əbədi olması arzusunu simvollaşdırır. Eləcə də ilaxır çərşənbədə su ilə bağlı digər ayin və hərəkətlərin icrası da suya olan müqəddəs mifik görüşlərdən qaynaqlanır. Həmçinin Novruz bayramında mal-qaraya baş çəkilməsi, üstlərinə su çilənməsi, meyvə ağacları ilə bağlı inanca söykənən hərəkətlərin icrası və s. kimi məsələlər də bir daha Novruz bayramı və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan ilaxır çərşənbələrin nəinki ölkəmizdə yaşayan ayrı-ayrı etnik qruplar və xalqlar arasında əhəmiyyətli ictimai hadisə

olaraq anlaşma, həmrəylik vasitəsi olduğunu göstərir, eləcə də təbii aləmdə də- canlı və cansız təbiətdə də bir canlanma, yenilənmə əhval-ruhiyyəsi yaradan bayram olduğunu açıq şəkildə göstərir.

Bəli, multikultural ənənələrin daşıyıcısı olan Novruz bayramı nəinki ictimai baxımdan ayrı-ayrı xalqlar, millətlər, dinlər və mədəniyyətlər arasında bir mənəvi bağlantı vasitəsi, qarşılıqlı anlaşma və mehriban dialoq hadisəsidir, həmçinin də ki, bizi əhatə edən təbii coğrafi mühitdə bioloji sferanın da harmoniyasını qoruyub-saxlamağa xidmət edən sosial mədəniyyət hadisəsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşdıqda milli olduğu qədər də dünyəvi məzmun daşıyan Novruz bayramı öz geniş qoynunu bütün bəşəriyyətə açıb, dünyamızı salamlayır.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: 2002
2. Novruz bayramı - milli mənəvi dəyərlərin əbədiyaşarlıq rəmzidir // <http://www.sherg.az>
3. Niftiyev N. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı: 2015

ÜLKƏR ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu*

BAYATILARIN ONOMASTİKASI (Güney Azərbaycan materialları əsasında)

Açar sözlər: *bayati, Cənubi Azərbaycan, janr, leksika*

Onomastics of bayati (based on South Azerbaijan texts)

It is known that, bayati is one of the wide spread genres of Azerbaijani folk literature. Bayati accompanies the existence of man, his moral world from birth to death. This genre is the most favorite genre in the north and south of Azerbaijan. In the article the author touches upon the etnonym, antroponym, toponym and oronyms in the bayaties collecting from South Azerbaijan and gain interesting scientific results.

Keywords: *bayati, South Azerbaijan, genre, lexics*

“Bayatı” sözü bir termin kimi həm “köhnə, boyat” kəlməsi ilə əlaqələndirilmiş, həm “ulu Tanrı” kimi mənalandırılmış (Mahmud Kaşğarlı), həm də Oğuz xanın nəvəsi, Gün xanın ikinci oğlu Bayatın, sonralar isə soy-kökümüzdə önəmli rol oynamış eyni adlı boyun adı ilə bağlanmışdır (Salman Mümtaz). Bayatıların ən qədim növlərindən hesab edilən saya isə eyni zamanda el nəğməkarı, aşığın əcdadı, ulu babası sayılmış, bu ifadə-sənətkar bir çox dastanların yaradıcısı – müəllifi kimi dəyərləndirilmişdir (1, 5-11).

Bayatılar Azərbaycan folklorunun ən qədim janrlarından hesab olunur. Belə hesab edilir ki, eramızın birinci minilliyində Azərbaycanda yaşamış və Azərbaycan xalqının enogenezində böyük rol oynamış hunlar, xəzərlər, avarlar, savirlər və başqa türk boylarının dilində geniş şifahi ədəbiyyat nümunələri olmuş və bu günə qədər gəlib çıxmış bayatıların, laylaların, ağıların çoxu o dövrdə yaranmışdır (2. 76). Maraqlıdır ki, Güney Azərbaycanın Sulduz mahalından toplanmış bayatılar içərisində “hon” formasında hunların, eləcə də xəzərlərin adına rast gəlinməkdədir:

Maral qaçır, hon qovur,
Yayı çəkib, ox qoyur.
Yazıx maral neynəsün,
Ovçu cana son qoyur (3. 19).

İşin ən maraqlı tərəfi isə budur ki, elə bu bayatının ardınca onun bir qədər başqa formada variantı hesab edilə biləcək daha bir bayatı təqdim edilib. Bu bayatıda maralı qovan artıq hun deyil, xəzərdir:

Maral qaçır xəzərdən,
Ox-yay düşmür əlindən.
Yazıx maral neynəsün,
Qanlar axır belindən (3. 19).

Tarixi ədəbiyyatda xəzərlərin hunlarla eyniləşdirilməsi və ya onların hun ittifaqına daxil olan boylardan biri kimi göstərilməsi geniş yer alıb. Musa Kağankatlının “Alban tarixi” kitabında da bu iki etnonimin sinonim kimi işləndiyinin şahidi oluruq. Təqdim etdiyimiz bayatılar da bu faktı təsdiq edir.

“Xəzər” etnoniminə Sulduz mahalından toplanmış başqa bir bayatıda da rast gəlirik:

Göyçək üzlü xan qızı,
Xəzər xanın bal qızı.
Qürbət elə düşübdü,
Kim oxşasın yalqızı? (3. 19).

Qeyd edək ki, Güney Azərbaycandan, daha doğrusu Urmu gölü hövzəsindən toplanmış bu bayatılar ilk dəfədir ki, tərəfimizdən təhlilə cəlb edilir. Nümunə kimi təqdim edilən hər üç bayatı Əhməd Sulduzi tərəfindən Sulduzdan toplanmış və “Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları” adı altında 1980-ci ildə Məşhəd şəhərində cəmi 150 nüsxə tirajla basılmışdır (3). Kitab cəmi 32 səhifədən ibarətdir. Bayatılar bir qədər sistemsiz halda 7-31 –ci səhifələrdə dərc olunub. Üst-üstə 196 nümunədir. Fəqət onların içərisində bayatı formasında olsa da, başqa janrlara aid olan nümunələrə də rast gəlinməkdədir ki, bu da müəllifin folklor sahəsində yetəri bilik və təcrübəyə sahib olmamasından və bu işə sadəcə vətənpərvərlik duyğusunun təsiri ilə girişməsindən qaynaqlanır. Onun bu fəaliyyətini ürəkdən təqdir edərək və əməyini qətiyyənlə kiçiltməyərək bildirməliyik ki, kitabda dərc edilmiş bayatılara bayatı kimi təqdim edilən bir tapmaca və bir dənə də sayacı nəqməsi qarışmış. Səhvən bayatı kimi təqdim edilən tapmaca aşağıdakıdır:

Atdım atana,
Dəydi kotana,
Suda balığa,
Düzdə ceyrana (1, 22).

Bu folklor nümunəsi Azərbaycanın Quzeyindən də toplanmış və tapmaca kimi təsbit edilmişdir (4, 41).

Bayatı kimi təqdim edilən sayacı nəqməsi isə aşağıdakı kimidir:
Sayacı Əhməd gəldi,
Xeyir-bərəkət gəldi.
Siz sayadan qaçmırsız,
Xeyri sizə dəymədi.

Fakt budur ki, sayacı nəqmələri bayatı janrının ilk forması hesab edilir və “Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları” kitabında təqdim edilən folklor nümunəsi müqayisəyə çəkdiyimiz variantdan fərqli olaraq, sırf bayatı formasında söylənmişdir. O, həm vəzn, həm də misraların qafiyələnməsi baxımından bayatı hesab edilə bilər. Fikrimizcə, bu iki nümunə sayacı sözlərini bayatının ilk mərhələsi hesab edən tədqiqatçılara haqq qazandırır və sayacı nəqmələrindən bayatıya doğru təkamülü tam dolğunluğu ilə əks etdirir.

Mövzudan uzaqlaşmayaraq, qeyd edək ki, sözügedən kitabda toplanmış bayatıların beşində daha bir etnonim – “tatar” etnonimi diqqət çəkməkdədir. Söhbət aşağıdakı bayatılardan gedir:

Tatar çapır atını,
Yırtıb yəhər altını.
Çadır-otaq yandıdı,
Yatır gözəl xatını (1. 8).

Bu bayatılardan ikincisinin yerləşdiyi elə həmin səhifədəcə onun başqa bir variantı verilib və burada “tatar” əvəzinə 24 Oğuz boyundan biri olan bayat boyunun adı keçməkdədir. Daha doğrusu, burada hər iki etnonim yanaşı işlənir, sadəcə ikinci variantda köç edən “tatar eli” yox, “bayat eli”dir. Tatar eli isə seyrçi kimi təqdim edilir:

Bayat eli köç edir
Tatar eli seyr edir,
Qoyun-keçisi boldur
Yenə də artsın – deyir (1. 8).

Bayat boyunun adına başqa bir bayatıda da rast gəlinməkdədir. Bu barədə bir qədər sonra söz açacağıq. Hələlikse təqdim etdiyimiz “tatar” etnonimli bayatılardan dördüncüsünün üzərinə qayıdaraq, burada işlənmiş “Xan Çoban” ifadəsinin üzərində durmaq istəyirik. Fikrimizcə, bu bayatıda işlənmiş “Xan Çoban” ifadəsilə sadə bir çobana deyil, XIV əsrdə Azərbaycanda hakimiyyətə yiyələnən və Çobanilər sülaləsinin əsasını qoyan Çoban xandan gedir (10. 26-27). Yəni bayatıda işlənən ifadə əslində sadə bir söz birləşməsi yox, şəxs adıdır. Deyilən fikri bu adın keçdiyi başqa bir bayatının məzmunu da sübut edir:

Xan Çoban elin xanı,
Yıxdı, əzdi elxanı.
Oba köçüb, yurd qalıb,
Görən varmı el hanı (1. 31).

Fikrimizcə, bu bayatıda söhbət Sulduz qəbiləsindən olan Çoban adlı feodalın “elxan” (elin xanı) titulu daşıyan Hülakülərə (Elxanilərə) qarşı üsyanından və hakimiyyəti ələ keçirməsindən gedir.

“Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları” kitabında toplanmış bayatıları incələyərkən, vaxtilə Azərbaycanın şimalından toplanmış və dərc edilmiş bayatılarla səsleşən və ya üst-üstə düşən çox sayda paralellərə və variantlara rast gəldik. Onlardan yalnız toponomoka baxımından maraq çəkə bilən bir neçə nümunəni gözdən keçirək:

Muğanda təhərim var,
Altımda yəhərim var.
Əyül üzündən öpüm,
Şirvana səfərim var (1. 12.)

Göybulaq oronimi və Xızır antroponimi ilə üzləşdiyimiz bu bayatının paralelinə bir qədər fərqli şəkildə Qaraqoyunlu folklorunda da rast gəlirik:

İlyas deyər Göybulaq,
Göy talada Göybulaq.
Suyunna içən xəstə,
Şəfa tapar, Göybulaq.

Ədəbiyyat

1. Folklordan çap materialları toplusu üzrə (bayatılar) metodiki iş. Bakı, 1982.
2. Aslanov V. XII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, “Elm”, 1983.
3. Əhməd Sulduzi. “Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları”, Məşhəd, 1368. 32 s.
4. Xalqın söz xəzinəsi. / Tərtibçi P. G. Əfəndiyev /. Bakı: Maarif, 1985, 268 s.

GÜLGÜN ƏLİYEVƏ

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti*

MÜASİR ÖZBƏK DRAMATURGIYASININ İLK PYESİ

Açar sözlər: *Müasir özbək ədəbiyyatı, özbək teatrı, “Bay və muzdur”, sinfi mübarizə, realizm, özbək qadınları*

The first play in modern Uzbek dramaturgy

The article discusses the problems of national life society, separate persons. In 1918 H.H.Niyazi wrote his mature dramatic work, called “Bay and farmhand”. The play is directed against the injustice, roistering power of the wealthy. At the end the author showed the awakening of consciousness of the masses.

Keywords: *Modern uzbek literature, uzbek theatre, “Bay and farmhand”, class conflict, realism, uzbek women.*

Müasir özbək ədəbiyyatı ifadəsi ilə bugünkü Özbəkistanda yaşayan özbəklərin XX əsrin başlarından günümüzdə qədər olan yazılı ədəbiyyatı nəzərdə tutulur. XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Həməzə Həkimzadə Niyazi yalnız özbək ədəbiyyatına deyil, bir çox türk xalqlarının ədəbiyyatına da öz təsirini göstərə bilmişdir. Türküstanı bürümüş cədidçilik hərəkatının təsiri ilə formalaşan yeniyetmə Həməzə milli ruhlu şeirlərini Nihan təxəllüsü ilə yazaraq “Turan” və “Türküstan” qəzetlərində çap etdirir. Həmin şeirləri “Divani Nihan” adıyla da nəşr etdirir. O, Nəvai, Babur, Firqət kimi şairlərin yaradıcılığını dərinlən öyrənmiş, Özbək və Azərbaycan ədəbiyyatının iki dahi sənətkarı-Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzulini isə özünə müəllim seçmişdir. Mətbuatda isə ilk dəfə “Ramazan” adlı şeirilə çıxış edir.

Həməzə Niyazi özbək xalqının maariflənməsi uğrunda mübarizə aparırdı. H.H.Niyazi gənc nəslin təlim tərbiyəsində yaxından iştirak etmişdir. O, 1911-1915-ci illərdə geniş pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. O, əvvəlcə Kokandda, sonra isə Mərgilanda yeni üsullu məktəb açaraq, hər iki məktəbdə pulsuz dərs demişdir. Bu məktəblərdə təhsil alanlar üçün “Oxu kitabı”, “Qiraət kitabı”, “Yeni ədəbiyyat” adlı dərsliklər də hazırlamışdır. Mürtəcə ruhanilər feodal-bayların maraqlarını ifadə edərək elm nurunun xalqa çatdırılmasında maneçilik törətsələr də, özbəklərə savadlı adamlar tələb olunurdu. Onların tələbinə uyğun olaraq bəzi yerlərdə Yeni üsul məktəbləri açılırdı. Lakin burada yalnız bəy, molla və məmur uşaqları oxuya bilirdilər. Belə siyasətdən narazı qalan Həməzə Niyazi hələ 1915-ci ildə yazırdı ki, “Kasıb uşaqları üçün zamanın

tələbinə cavab verən yaxşı və pulsuz məktəblər yoxdur. "Alicənab" bəylərə belə məktəblərin açılışının heç bir əhəmiyyəti yoxdur." [5, s.25] 1911, 1914, 1915-ci illərdə Həmzə tərəfindən açılan məktəblərdə kasıb ailələrin övladları ilə yanaşı, əhalinin yaşlı və savadsız nəslinin nümayəndələri də təhsil alırdılar. 1915-ci ildə nəşr etdirdiyi "Yeni səadət" kitabı şairin maarifçi-pedaqoji fəaliyyətindən xəbər verirdi. "Xorəzm inqilabı" adlı pyesində həmin ərəfədə yaranmış vəziyyəti təhlil edərək daxili düşmənləri ifşa etmişdir. Bu mərhələdə çap edilmiş bir sıra şeirlərində də o, maarifdən qorxan burjua millətçilərinə qarşı çıxmış, onları "ışıqdan qorxan yarasalar" adlandırmışdır." [5, s.69]

H.H.Niyazi özünü həm şair və pedaqoq olmaqla bərabər, həm də, pyeslər müəllifi kimi tanıtmayı bacardı. Onun özbək dramaturqiyasına verdiyi töhfələr indi də xatırlanır və Daşkənddəki ən böyük teatr binasına onun adı verilmişdir. Mirzə İbrahimov yazırdı ki, "Mən Həmzə Həkimzadəyə minnətdaram və onun coşqun istedadı, estetik və vətəndaşlıq ideyalarının təmizliyi və özünəməxsusluğu qarşısında baş əyirəm. Biz Həmzədən əbədiyaşar xalq ənənələrindən istifadə, beynəlmiləl və ümumbəşəri hadisələri milli koloritdə təsvir etmək bacarığını öyrənməliyik." [7, c.131] H.H.Niyazinin əsərləri bizi özbək xalqının milli-azadlıq hərəkatının tarixini, adət-ənənələrini daha dərinədən başa düşməyə və hərtərəfli öyrənməyə kömək edir. Onun yaradıcılıq yolu çətin, enişli-yoxuşlu olmuşdur.

İlk dram əsərlərindən onun estetik konsepsiyası kamilliyi baxımından diqqəti cəlb edirdi. Bu pyeslərdə nadanlıq və cəhalətləri üzündən çətin həyat sınaqlara düşən insanların obrazları yaradılmış, ədalətsizlik, köhnə adət ənənələr ifşa olunmuşdur. Bütün səhnələrdə sadə xalqın ağır vəziyyəti ürək yangısı ilə təsvir edilmişdir. Bu əsərlərin qəhrəmanları vətənlərini ürəkdən sevən insanlardır. Əli qabarlı fəhlə və dehqanların, muzdurların, çobanların bir devizi vardır: "Doğma torpaqda dilənçi olmaq qürbət eldə şah olmaqdan yaxşıdır."

Onun dramaturji fəaliyyətinin 1917-ci ildən sonrakı dövrə bağlasalar da, o, 1915-ci ildən etibarən bu sahədə qələmini sınaqdan çıxarmışdı. Həmzə 1917-ci ilə qədər 4 səhnə əsəri yazmışdır. "Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları", "Elm hidayəti", "Molla Nurməmməd domlanın küfr xətası və "Ölüm faciələri" adlı pyesləri bu mərhələnin məhsullarıdır. Dramaturq xalqın zülm və əsarətdən qurtulması yolunu yalnız onun maariflənməsində görürdü.

1918-ci ildən isə Həmzə Niyazinin həyatında yeni dövr başlayır. Türküstanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra şair fəhlə və dehqanları yerli feodallara qarşı daha fəal mübarizəyə qoşulmağa səsləyir. Uzaq kənd yerlərində-qışlaqlarda bu mübarizə daha çətin və amansız idi. Məsələn, "Bəy və muzdur" pyesində Həmzə inqilabaqədərki Özbəkistanda muzdurların ağır vəziyyətini əks etdirən mənzərələr yaratmışdır. Pyesdə bəy, molla, məmurların ikiüzlülüyü və yalançılığı da ifşa olunurdu. Fəhlə-kəndli sinfinin bu ideoloqu əmin idi ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq, gələcək xarici və daxili düşmənlərlə vuruşan fəhlə və kəndlilərə məxsusdur. Onlar əsrlər boyu davam edən despotizmi dağıdaraq birlikdə möhkəm bir dövlət quracaqdılar.

"Bəy və muzdur" dramında baş verən hadisələr Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində cərəyan edir. Həmin illərin ziddiyyətləri personajların münasibətlərində, ictimai konfliktdə, şəxsi və sinfi maraqların qarşıdurmasında əks olunur. Müəllif əsərdə ictimai oyanma prosesini ustalıqla göstərə bilmişdir.

Əsərdə konflikt nöqərlə bəy, nöqərlə ruhani, nöqərlə məmurlar arasındakı sinfi ziddiyyətdən irəli gəlir. Konfliktdə bir ucu üç arvad alıb dördüncüsünü də zorla nöqərindən qoparmağa çalışan Saleh bəyin ailəsinə bağlıdırsa, onun ikinci tərəfi hakimlə-məhkum münasibətlərində, hakim təbəqələrin öz daxili ziddiyyətlərinə bağlıdır.

Pyesin əvvəlində bəy "guya" pulsuz toy edib evləndirdiyi muzduruna oğlum, onun arvadına gəlinim desə də, əslində onun məqsədi başqadır. Bəy oğlum dediyi Qafuru tələyə salmaq istəyirdi. Toydan üç gün keçmiş Qafurun arvadı Cəmiləni görən Saleh bəy özünü nə qədər mərhəmətli və səxavətli göstərmək istəsə də iç üzünü tezliklə açılır. Nöqər var-dövlət sahibi olan bəylə, molla ilə, məmurlarla görüşdükdə əzilənlərlə əzənlər arasındakı sinfi ziddiyyət meydana çıxır.

Pul sahiblərini təmsil edən Saleh bəydən tutmuş din və dövlət nümayəndələrinə qədər bütün tüfeyli surətlərə qarşı yeganə bir personaj - Qafur durur. Bu yoxsul oğlanın həyatı bütün zəhmətkeşlərin həyat yoludur. Hər bir tüfeyli ilə üz-üzə gəldikdə mühitin rəzalətini, haqsızlıq və zülmü açıq-aşkar görən Qafuru müəllif dinamik surət kimi baxmışdır. Saleh bəyin bütün əmrlərini və göstərişlərini sözsüz yerinə yetirən Qafur getdikcə bəyin əmrlərinə tabe olmaqdan boyun qaçırır. Bəy özünəməxsus şəkildə hərəkət edərək Qafuru özündən tam asılı vəziyyətə salır. Müəyyən vaxtdan sonra isə ona sədaqətlə xidmət edən muzdurunu padşaha qarşı üsyan etməkdə günahlandıraraq Sibirə sürgün etdirir. Bəyin etdiyi hərəkətlər tək qalan Cəmiləni zorla ələ keçirmək istəyə idi. Sibirdə Qafur siyasi cəhətdən xeyli fəallaşır, sinfi düşmənləri tanımağa başlayır. O, Vətəninə geri qayıtdıqda Saleh bəyi cəzalandırır.

Qafurun əsər boyu özünü göstərən mənəvi inkişafı tamaşaçıya nikbin təsir bağışlayır. "Bəzi xatirələrdə deyilir ki, Niyazi pyesin bir variantında Sibirdən qayıdan Qafuru inqilabçı kimi, azadlıq hərəkatına başçılıq

edən gənc kimi yaratmışdır. Bu təbiidir, çünki Qafurun son pərdədəki mətanəti onun gələcəyinə ümid oyadırdı.” [5, s.286]

Bu pyesdə Qafur, Cəmilə müsbət obrazlardır. Cəmilə obrazında inqilaba qədər olan Şərq qadının taleyi, onların xəzan olmuş sevgisi, arzu və ümidləri öz əksini tapmışdır. Gənc qadın pyesin finalında məhv olsa da, irtica ilə mübarizədə qalib kimi çıxır. O, öz məhəbbət və namusuna sədaqət rəmzidir. Nə var-dövlət, nə də güc onu xəyanətə sövq etmir.

Bəy və onun yalanlar, münaqişələr, var-dövlət uğrunda mübarizə ilə dolu ailəsi dramda tamamilə ifşa olunmuşdur. Bəyin kiçik arvadı Gülbaharın körpə oğlunun varis ola biləcəyi qorxusundan alçaq və hiyləgər Xonzadə, Poşşo aim tərəfindən öldürülməsi səhnəsi dəhşət doğurur. Saleh bəy böyük arvadı Poşşo aimin üstə Xonzadəni gətirəndə Poşşo aim günüdən intiqam almaq istəyir. O, qaynanasının köməyi ilə Saleh bəyi şirnikləndirib Gülbahar adlı kasıb qızını Xonzadənin üstünə almışdı. Gülbaharı cana doydurub intihar etmək məqamına çatdıran Xonzadə isə bu rəqibindən yaxasını qurtarar-qurtarmaz Cəmilə məsələsi meydana çıxır. Əsilzadə gəlin yeni tor qurmağa başlayır.

Adətən, Həməzinin əsərlərində sinfi qarşıdurmanın olduğunu qeyd etsələr də, burada insan ağırları, uzun əsrlər boyu alçaldılaraq istismar olunanların öz milli-mənəvi hüquqları uğrunda apardıqları mübarizə öz əksini tapmışdır. Despotizmə qarşı mübarizə ilə qəhrəmanlar təbliğati yük daşıyırlar. "Bəy və muzdur" pyesində mənsub olduğu sinfin acılarını, çəkdiyi əziyyətləri və düşüncə tərzini belə ifadə edir: "Muzdurlar mənim dostlarımdır. Onlar ac və dilənçi, yersiz-yurdsuz sənətkarlardır. Muzdurlar o yoxsullardır ki, mənim kimi günün işıqlı vaxtını görmədən işləyirlər. Onlar molla və baylara verilən vergilərdən, rüsvətlərdən, sədəqələrdən dilənçi halına düşən insanlardır. Onlar mənə atılan böhtandan qəzəblənmiş və öz kasıb, köməksiz, lakin hüquq və şərəfini qoruyan dostlarını-məni müdafiə etməyə toplaşmışlar. Mən haqq uğrunda alova atılmışam..." [10, s.136] Əsərin sonunda Qafurun xarakterində və dünyagörüşündə baş verən dəyişikliklər onun siyasi fəallığının artmasından xəbər verir.

"Pyesin birbaşa təbliğati xarakter daşmasına baxmayaraq, əsər Həməzinin bir dramaturq kimi püxtələşməsindən xəbər verir. "Bəy və muzdur" pyesi müasir özbək dramaturgiyasının zamanın sınağından çıxmış, indi də öz aktuallığını saxlamış ilk əsəridir." [7, s.25] Həməzə muzdur və kəndlilərin üzərində bayların, mollaların, rus müstəmləkəçilərinin amansızlıqla hökmranlıq etdiyi köhnə dünyanı ifşa edirdi. "Bəy və muzdur" pyesində dramaturq kasıbların və varlılara və onların müstəmləkəçi müdafiəçilərinə olan kəskin nifrət hissini ifadə edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, pyesin orijinalı itirilmişdir. Əsərin mətni sonradan 1939-cu ildə Kamil Yaşın tərəfindən bərpa edilmişdir. Kamil Yaşın yazırdı ki, "Mənə Həməzinin yubileyinin keçirilməsi ərəfəsində "Bəy və muzdur" pyesinin bərpa edilərək böyük səhnə üçün hazırlanması tapşırılmışdı. Bu şərəfli işin hazırlanmasında mən Həməzinin digər pyeslərindən fraqmentlər götürməklə əsərə əlavə etdim və ustadın əsərini genişləndirməyə və yeniləməyə başladım. Həməzinin 1926-cı ildə yazdığı "Əvvəlki seçkilər" pyesi vardır ki, buradan bir sıra epizodlar, personajlar və süjet xətləri götürərək "Bəy və muzdur" dramına daxil etdim. Qədirqul-minbaşı, hakim, Həsən-əllibaşı, Dalla qarı, seçkiqabağı hadisələr, nöker Xolmatın Saleh bəyin arvadları ilə etdiyi istehza və kinayə dolu zarafatları, imamın savadsızlığı kimi detallar "Bəy və muzdur" pyesinin yeni variantında öz əksini tapdı." [8, s.139]

Fəhlə-kəndli sinfinin bu ideoloqu əmin idi ki, bütün çətinliklərə baxmayaraq, gələcək xarici və daxili düşmənlərlə vuruşan fəhlə və kəndlilərə məxsusdur. Onlar əsrlər boyu davam edən despotizmi dağıdaraq birlikdə möhkəm bir dövlət quracaqdılar. 1925-ci ildə Özbəkistanda torpaq-su islahatının aparılması hər iki sinif arasında əlaqə və dostluğun möhkəmlənməsində irəliyə atılan bir addım oldu. Müəllif bir sıra əsərlərində, məsələn, "Torpaq islahatı" adlı pamfletində torpaq payı alan insanları təbrik edir və xalqın azadlığı, xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparanların kim olduğunu yaddan çıxarmamağa çağırırdı.

Həməzə Niyazi dramaturgiya sahəsində böyük işlər görmüşdür. "Bəy və muzdur", "Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları", "Elm hidayəti", "Ölüm faciələri", "Fərqanə faciəsi", "İstibdad qurbanları" kimi 40-a yaxın əsər onun qələminin məhsuludur. Ölkədə dinə qarşı mübarizə başlayanda "Keçmiş qazılar, yaxud Maysaranın kələkləri", "Qazının sirləri", qadın azadlığı uğrunda gedən gərgin mübarizə zamanı "Jenotdel", "Pəncərə sirlərindən bir lövhə" pyes və komediyalarını yazmışdır. O, dramaturgiyanın hər üç növündə əsərlər yaradaraq xalqına təqdim etmişdir. "Bəy və muzdur" dramı, "Çadra işləri" faciəsi və "Maysaranın kələkləri" adlı komediyası onun özbək dramaturgiyasının bütün sahələrində xidmətinin böyüklüyündən xəbər verir.

Həməzə Həkimzadə Niyazi öz yaradıcılığı ilə özbək ədəbiyyatında, mədəniyyətində sosialist realizminin əsasını qoydu. XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə, sosial-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər uğrunda inqilabi mübarizə Həməzə Həkimzadənin realist sənətinin inkişafına təkan verdi və böyük bir ədəbi məktəbin yaranmasına səbəb oldu. Bu məktəb özbək xalqının azadlıq həyatından, inqilabi dünyagörüşündən istifadə etməklə öz bədii inkişafı üçün əsas və ideya zəmini yaratdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, “müasir özbək ədəbiyyatı irs-varislik ənənəsinə sadıq qalaraq milli, vətənpərvər, eyni zamanda beynəlmiləl bir yolla inkişaf edir. Bu ədəbiyyat H.H.Niyazi, A.Qədiri, Çolpan, M.Aybək, A.Qəhhar, Ş.Rəşidov, M.Şeyxzadə, Mirtemir və digər sənətkarların sırasında yüksək yaradıcılıq mənbəyinə çevrilmiş və çevrilməkdə davam edir.” [3, s.6]

Ədəbiyyat

1. Almaz Ü. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri: Dövlər, simalar, janrlar. Bakı: Qartal, 2008, 326 s.
2. Cəlilli Ş. Azərbaycan-Türküstan ədəbi əlaqələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 151 s.
3. Quliyev E. Müasir Özbək ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1999, 108 s.
4. Quliyev E. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Qismət, 2009, 400 s.
5. Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1966, 409 s.
6. Базаров У. Идейные основы творчества Хамза Хаким-заде Ниязи. Ташкент: Академия Наук Узбекской ССР, 1960, 117 с.
7. Иванов У. Творчество Хамзы послереволюционного периода /Хамза и современность / Хамза и современность. Ташкент: Фан, 1990, с.25-29.
8. Мирзаев С. Узбекская литература 20 века. М.: Восточная литература, 2010, 376 с.
9. Нинель В. Хамза и современность. Ташкент: Фан, 1990, 155 с.
10. Ниязи Х.Х. Избранные. Ташкент: Госиздат Уз.ССР, 216 с.
11. Султанов Ю. Хамза. Очерк жизни и творчества. Ташкент: Фан, 1973, 173 с.
12. Узбекская литература. М.: Высшая школа, 1976, 326 с.

SƏBİNƏ AĞAYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

TÜRK DRAMATURGİYASINDA AVROPA TƏSİRİ

Açar sözləri: epic dram, Qərb-Şərq konfliktı, qarbləşmə

The European influence on Turkish dramaturgy

The article deals with an influence of Western literature on Turkish in the early twentieth century, as well as an emergence of the dramatic genre in Turkish literature. Another important theme of the article is the direct influence of the German playwright Brecht's works, who was a founder of the theory of epic theater, on the Turkish novelist and playwright Haldun Taner's creation.

Keywords: *epic drama, west-east conflicts, westernization*

Cəmiyyətdə baş verən proseslər hər zaman ədəbiyyatda öz əksini tapır. 1839-cu ildə Türkiyədə Tənzimat adlanan bir dövr başladı və ölkə yeni ədəbi prosesə qoşuldu. Bu dövürdə bədii ədəbiyyata yeni forma və yeni məzmun gəldi. Bir çox gənclər Avropa ölkələrinə təhsil almağa göndərilir və bunun nəticəsində Qərb mühitində təsirlənmə çoxalır, ədəbiyyatın hər bir janrında öz təsirini göstərməyə başlayır. Avropalaşma hərəkatı dramaturgiya sahəsində də izlənilir.

Türkiyədə Avropa tipli teatrlar XIX əsrin 40-cı illərində yaransa da, türk dilində yerli tamaşalar 60-cı illərdən başlanılmışdır. Osmanlı teatrında öncə xarici müəlliflərin, sonralar isə yerli dramaturqların əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur.

Avropa tərzində teatr yaratmaq üçün hər şeydən əvvəl yazılı mətn lazım idi və bununla belə ilk addımlar atılmağa başlanılır. Tənziman dövrünün ilk nümayəndələrindən sayılan İbrahim Şinasi 1859-cu ildə «Şair evlənməsi» adlı bir pərdəlik komediyası ilə türk dramaturgiyasının əsasını qoyur. Əsər Avropa sənət ölçülərinə uyğun yazılan ilk səhnə əsəridir. Bu əsəri yazarkən ədib fransız yazıçısı Molyerdən təsirlənmişdir.

Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid və başqa türk ədibləri XVII-XVIII əsr türk fransız yazıçılarından təsirlənərək romantik dramlar yazmışdılar. Avropa dramaturqlarının bir çox əsərləri türk dilinə tərcümə edilmişdir. Yeni əsərlər bitkin deyildi. Dramatik növün ilk yazılı nümunələrinin qaynağı xarici əsərlər idi və cümhuriyyət dövrü dramaturgiyasının püxtələşməsində əhəmiyyətli oldular.

Türk cümhuriyyətinin ilk illəri dramaturqlar daha çox tarixi mövzuları, ictimai problemləri, milli-mənəvi dəyərləri əks etdirməyə çalışırdılar. Digər mövzulardan biri pulun cəmiyyəti, insanı dəyişdirdiyi məsələ, pula olan hərisliyin şəxsiyyətdə yaratdığı əyintilikləri göstərirdilər.

Bu dövrün ilk dramaturqlarından olan R.N.Güntəkin, Yaqub Qədrə kimi sənətkarlar qarbləşmə ilə qələndə dəyərlər dəyişimini qələndə alırdılar. Yazdıqları pyeslərdə Qərb-Şərq ziddiyyətləri, qarbləşmənin yanlış anlaşılması kimi mövzuları işləyirlər. Xüsusən də avropalaşmanın türk ailə sistemindəki yaratdığı mənfi təsirlər dramaturgiyada geniş işləndən mövzulardan olur.

Türk ziyalıları qadın kişi münasibətlərində yaranan fərqləri, dəyərlərin dəyişməsinə avropalaşmanın yanlış anlaşılması ilə əlaqələndirirlər. Bu dövrün pyeslərində yazarlar qadın-kişi münasibətlərində təhsil məsələsinə yer verirlər. Əhməd Qüdsi Tecerin «Satılıq ev» adlı pyesində Qərbə bənzəməyə çalışan bir ailənin mənəvi dəyərlərinin cəmiyyətə yadlaşdıqlarından bəhs edilir.

Avropa həyat tərzinə uyğunlaşmağa çalışan ailələrdə yaranan uçurumu və bunun acı sonluğunu R.N.Güntəkin «Yarpaq töküümü» pyesində böyük ustalıqla göstərmişdir. Əsərin mövzusunu Avropadan gələndə adət-ənənələrin təsiri nəticəsində türk mənəviyyətinə dəyən ziyan təşkil edir. Pyesdəki hadisələr bir ailə çərçivəsində cərəyan etsə də, R.N.Güntəkin böyük məharətlə yaşadığı cəmiyyətin real mənzərəsini canlandırmışdır. Əli Rza bəylə onun yaşadığı cəmiyyət arasında ziddiyyətlər var. O namuslu bir insandır və meşən həyat tərzini sürən insanları tənqid edir. Öz övladlarının xarici təsirlərin toruna düşərək dəyişdikləri üçün qəlbi ağrıyır.

1960-ci illərdən sonra türk dramaturgiyasında Avropa təsirləri də hiss olunurdu. Bertolt Brext - alman şairi, dramaturqu, teatr islahatçısı türk dramaturgiyasında 1960-cı illərdən tanınmağa başladı. Bu illər Türkiyədə ictimai və siyasi problemlərin çox olduğu illər idi. Epik dram anlayışını ilk dəfə türk dramaturgiyasına gətirən Haldun Taner olmuşdur. Haldun Taner uzun illər Almaniyada təhsil almış və Vyanada teatr sahəsində çalışması onun dramaturq kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Bu illərdə Avropada teatr həm rəğbət görür, həm də yeni inkişafına yol açırdı. Bertolt Brextin bir metod olaraq yaratdığı epik teatr – epik dram Avropada rəğbət görməyə başlamışdır. Teatr anlayışını qaynağından görərək öyrənən Haldun Taner epik teatrı türk teatrının ənənəyə bağlı qolu ilə birləşdirərək yeni bir teatr tərzini Türkiyəyə gətirmək istəmişdir.

O «Keşanlı Əli dastanı» ilə epik teatr növündə sanballı bir əsər ortaya qoymuşdur. Bu əsər gecəqondu insanların həyatından bəhs edir. Burada ədib yeni obrazlar yaratmış, onların danışıq, davranış, həyat-məişət anlayışlarını böyük məharətlə göstərmişdir.

Gecəqondular Türkiyədə 1950-ci illərdə başlayan və getdikcə böyüyən bir problemdir. 1950-ci illərdə kəndlərə kəmbaynların gətirilməsi ilə torpaqsız kəndlilər işsiz qalır. Bu kəndlilər iş tapmaq ümidi ilə şəhərlərə üz tutur.

Kənddə ağaların zülmündən yenidən qurtaran bu yoxsul insanlar bu dəfə də şəhər qoçularının zülmü ilə qarşılaşırlar. Gecəqondu ağaları bir necə gecəqondu düzəldirib bu insanlara kirayə verirdilər. Kirayə pulunu heç bir sənəd-subut olmadığı üçün ürəkləri istedikləri vaxt və nə qədər pul istəyirlərsə o qədər tələb edirdilər. Gecəqondulərdə yerləşə bilmək üçün qoçulara xərki verməli olurlar. Beləcə onlar nə kəndli olaraq qalıb öz yurdlarında yaşaya bilirlər nə də şəhərdə sənədli evdə yerləşib şəhərli ola bilirlər.

Əsərin ilk səhnəsi Əlinin həbsxanadan qayıtması xəbəri və gecəqondu sakinlərinin onu qarşılamağa çıxması ilə başlayır. Əli Sinəkliyə çatanda hamı onun gəlişinə sevinir.

Sinəkliyə dərəbəyliyən, qanunların işləmədiyini yerin nümunəsi olmaqla yanaşı həm də cəhələtin, iqtisadi cəhətdən zəifliyin, əxlaq pozğunluğunun məhsulu kimi simvolizə edilmişdir.

Sinəklinin axtardığı və yaratdığı qəhrəman Əliydi. Əli Sinəkliyə gələndə burada kəndxuda seçkiləri başlayır. Əli də namizədlüyünə verir. O öz tərəfdaşlarıyla birgə hiylə yolu ilə qalib qəlirlər. Pyesin tənqid hədəflərindən biri də siyasət adamlarıdır. Əli işlətdiyi qəhvəxanayı idarəetmə aparatına çevirir. Seçkilər zamanı ona yaxınlıq göstərən, kömək edən adamlara özlüyündə imtiyazlar vermiş, dövlətin yada salmadığı Sinəkliyə gecəqondulərində vergi, pay, xərək kimi qaydalar yaratmışdır. Şəhərə işləməyə gedən hamballar, xadimələr Əlinin nəzarəti altında olur. Məsələn evlərə təmizliyə gedən bir qadın göstərilir ki, çoxlu sənəd hazırlamalı, onları imzalamalı və hətta xəstəxanadan arayış almalı olur. Və rüşvət verdikdən sonra gedib xadiməlik edə bilər. Bu səhnələrdə müəllif nəinki Türkiyədə bütövlükdə dünyadakı ədalətsiz hakimiyyəti, demokratiyanın yalnız kağız üstündə olduğu ölkələri tənqid atəsinə tutur.

Bu pyes bir çox ölkələrdə səhnələşdirilmişdir. Çexiyada tamaşadan sonra tənqidçilər, izləyicilər Haldun Taneri öz yaradıcılığında türk millətinə xas olan xüsusiyyətləri cəmləşdirən bilən bir söz ustası kimi qiymətləndirmişlər.

Türkiyənin özündə bu pyes 800 dəfə oynanılmış və başqa ölkələrdə də rəğbət qazanmışdır. Gecəqondu sakinlərinin həyatı fonunda müəllif bütövlüklə şəhər həyatını təsvir edə bilib. Haldun Taner özünəməxsus,

dinamik bir yazardır. Baxmayaraq ki, pyes ictimai-siyasi, sosial mövzulara toxunur, burada məhəbbət motivi də var.

Keşanlı Əli Zilhaya aşıqdır. Bu sevgi qarşılıqlıdır. Lakin Zilha dayısının qatili ilə evlənmə bilməz. Əli ona günahsız olduğunu sübut etməyə çalışsa da Zilha ona inanmır. Əli Zilhaya məsum olduğunu, günahsız yerə həbs olunduğunu və buna görə də həbsxanada «gözü yaşlı Əli», «ana quzusu Əli» kimi adlarla çağrıldığından danışır. Həbsxanada nərd oynadıqları zaman kamera yoldaşının hiylə işlətdiyini başına nərd taxtasını çırparaq onu huşsuz hala saldıqlarını, özünə gəldikdən sonra səbir kəsəsi daşan Əlinin əlində qayçı hücumu keçdiyini və bu zaman da Çamur Ehsan cinayətini öz boynuna çəkdiyini Zilhaya danışır. Bu hadisədən sonra Əli hər kəsin gözündə qəhrəmana çevrilmiş, hörmət qazanmışdır. Əli özünə bir həyat fəlsəfəsi yaratmışdır.

Pyesin əsas qadın surətlərindən biri Zilhadır. O ürəyində xoşbəxt gələcək xəyalları ilə yaşayan yoxsul gecəqondu qızlarını təmsil edir. Zilha Əlini sevir, lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən o ondan küsmüşdür. O taleyindən şikayət edir. Bu bataqlıqda özünü solan gülə bənzədir.

Pyesdə Büləndbəy adlı bir obraz da var. O Sinəklidə su anbarı tikilişi zamanı gəlir. Bülənd bəyin arvadı qonşuları Əhsən bəyə qoşulub qaçmışdır.

Nəvvarəni qaçıdırıb onunla ər-arvad kimi yaşadıqdan sonra Əhsən darıxmağa başlayır və əvvəlki həyəcanlı günlərinə qayıtmaq üçün Nəvvarəni ər evinə geri qaytarır.

Əhsən və Nəvvarə yanlış avropalaşmış insanların nümayəndələridir. Onların arasındakı bu münasibətdə avropalaşmağa meyilli, müasirliyi yalnız anlayaraq əxlaqi süquta doğru addımlayan insanların, dağılan ailələnin vəziyyətini görürük.

Bülənd bəy Zilhanı gördüyü zaman onu arvadı Nəvvarəyə oxşadır və huşunu itirərək yerə yıxılır. Yaşlı professorun məsləhəti ilə psixoloji sıxıntılar keçirən Büləndi sağaltmaq üçün Zilhanı özləri ilə bərabər şəhərə aparırlar və Zilhanı Nəvvarənin yerinə qoyurlar. Zilha Bülənd bəyin malikanəsində arzuladığı həyata qovuşur. Bu evdə keçirdiyi günlər, onun burada ədəb qaydalarını öyrəndiyi səhnələrdə Haldun Tanerin cəmiyyətdə yanlış anlaşılan avropalaşmaya olan münasibətini, adını müasirlik qoyub əxlaqsızlığa düşərək uçuruma gedən türk cəmiyyətinə olan tənqidi fikirlərini bildirir.

Zilha «şəhərli» olduqdan sonra gecəqonduya qayıdır. Onun geyimi, bəzəyi, danışığı da əvvəlkindən fərqlənir. Müəllif avropalaşmış gecəqondu sakinini satirik cizgilərlə yaratmışdır. Zilha onların planını başa düşdüyü zaman öz qüruruna buna sığıdırmır və toy günü öz yoxsul gecəqonduşuna qaçır. Digər tərəfdən də Zilhanın toyundan xəbər tutan Əli onu qaçıрмаq qərarına gəlir və Bülənd Onaranların evində Zilha zənn etdiyi Nəvvarəni götürüb qaçır. Hadisənin üstü açıldığı zaman Bülənd əsl Nəvvarəni qəbul edərək evlərinə qayıdır. Onun xəyanəti isə heç yada da düşmür. Əli isə Zilhaya qovuşur.

Pyesdə Bülənd bəyin atası İhya Onaran ona fəhlə vermədiyini üçün, manyak Cəfərə pul verərək Əlini öldürmək istəyir. Zilha ilə evləndiyi gün Əli Cəfərlə qarşılaşır. Əli özü də yaralansa da tapança ilə Cəfəri yerə yıxır və həbs edilir. Sinəklidə gecəqonduşları yenə də sahibsiz qalır.

Haldun Tanerin Ankaranın Altındağ səmtindəki gecəqondu həyatından təsirlənib alman dramaturqu Bartold Brextin epik teatr metodunda qələmə alınmış bu ryes qanunsuzluğun, dərəbəyliyin, qayda-qanun yerinə yumruq gücünün işlədiyi həyatın real səhnələrini əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Buttanı Müzeyyen. Cümhuriyyət devri türk tiyatrosunda bati etkisi.
2. Doğan Abidə . Türk tiyatrosunda Brecht etkisi.
3. Gariper Cafer. Haldun Tanerin Keşanlı Ali destanı üzerine bir inceleme. İlmî araştırmalar dergisi, sayı 20, 2005.
4. Taner Xaldun. Keşanlı Ali destanı. Yapı kpedi yayınları, İstanbul, 2015.
5. Töre Enver. Türk tiyatrosunun kaynakları.
6. İnci Enginin. Cümhuriyyət dönemi Türk ədəbiyyatı. Dergah yayınları.

MƏTANƏT ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

XALQ ŞEİRİNİN POETİK SİSTEMİNDƏ RƏNG SİMVOLİKASI

(“Ağ” və “qara” rənglərin simvolik məzmunu əsasında)

Açar sözlər: *poem, model rəng, simvol, milli, poetika, sehirli*

Symbolics of color in poetic system of national lyrics

The artistic model of the world, creation is expressed in various colors and their shades in poetics informativeness in the folk poem. The color symbolism dealing with the national and spiritual values gains artistry in the context of the space, its restoration, good and evil confrontation in the system of folk beliefs, ideas. The colors in the text formulas are symbolized on the base of comparative and artistic attributes with transforming to the special language unit in a folk poem.

Keywords: poem, model, color, symbol, national, poetics, magic

Dünyanın bədii modelinin təşkilində ayrı-ayrı predmet, canlılar, say sisteminin poetik informativliyi sırasında rəng simvolikası da ayrıca mənə və məzmun qazanmaqdadır. Bu mənada tarixən insanlar ətraf aləmin “kəşfi”ni digər cəhətlərlə yanaşı, həm də rənglərin işığında dərk etməyə cəhd göstərmişlər. Müxtəlif xalqların mədəniyyətində olduğu kimi, rənglər türk xalqlarında da milli və mənəvi dəyərlərdə qorunmuş, ilkin inanclarda Dünyanın mərkəz və dörd bir yanı rənglərlə uyğunlaşdırılmışdır. Bu sistemdə sarı rəng – dünyanın mərkəzi, şərq – yaşıl (mavi), qərb – ağ, cənub – qırmızı, şimal – qara rəngdə ifadə olunmuşdur (7, 5) Mifopoetik düşüncənin sinkretik qavramında dünyanın dörd bir tərəfi həm də heyvan və rənglərlə təmsil olunur: “Uyğurlarda doğu (mavi-yaşıl) əjdaha, Batı (ağ) pars, Güney (qızıl) sağsağan, Qüzey (qara) ilandır” (8, 22-26). Etnik-mədəni sistemdə göy türklərin qədim kurqanlardan tapılan geyimlərində kişi skeletinin üzərindəki üst geyiminin qırmızı, ondan sonrakının yaşıl, iç geyiminin isə sarı atlasdan ibarət olmasında rənglər haqqındakı ilkin bilgi və dini təsəvvürlər qorunmaqdadır (6, 8). Arxaik düşüncədə çoxşaxəli rəng mövzusu bu baxımdan xaosu, onun kosmosa çevrilməsi, dünyanın yaradılması, nizama salınması kimi bütöv bir sistemi əhatə etməkdədir.

İlkin təsəvvürlər sistemində magik çevrədə rənglərin rəmzləşməsi zamanla bu günə kimi öz əski mənalarını xalq məişətində qorumaqdadır. Magik düşüncədə qara, göy, bütövlükdə tünd rənglər (xalq danışığı dilində də elə bu qrup rənglər “bəd” rənglər adlanır – M.M.Abbasova) canlılar (qara pişik, qara ilan və s.), müxtəlif predmetlər (qara daş, qara sap, göy sap, qara saç, qara qıfıl və s.) üzərinə köçürülməklə əlavə məzmun qazanır. Məsələn, tofahılar bədxah ruhlardan qorunmaq üçün ağ, mavi, sarı materiallardan ibarət lenti qapı üzərinə bağlayırlar (10, 57). Azərbaycan məişətində müxtəlif rəngli parça hissələrindən hazırlanan qurama ornamentinə məxsus bəzək əşyaları həmçinin dekorativliyi deyil, bilavasitə pis, bədxah ruhlardan qorunma inancının təsəvvürlərinə bağlıdır.

Əski türk təsəvvürlərində simvolik mənə qazanan rəng sistemi daha sonrakı tarixi dövəndə İslama transformasiya olunmaqla müxtəlif xalq rəvayət və əfsanələrində yer almışdır. Qara rəngin Allahın Qüreyşlərə bəxş etdiyi bir rəng olması, yaşıl və qırmızının imam Həsən və imam Hüseynin faciələri üzərində (İmam Həsənin zəhərlənərək öldürülməsi, İmam Hüseynin şəhidliyinə bağlı-M.M.Abbasova) mənəvi inanca çevrilməsi də ayrıca yer tutur. Bu mənada bədii informasiyanın ötürülməsində poetik dil imkanları həm də rənglər üzərində xüsusi mənə qazanır. Bütün hallarda poetik dilin müxtəlif yarusları bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və qanunauyğunluqda bütöv sistemləşdirilmiş fikir, mətnləri formalaşdırır. Rənglərin məcazlaşması mətn intonemlərinin emotiv (emosional) semantik qrupunda daha çox aktivlik ifadə edir. Ayrıca linqvistik prinsiplə mətn formullarından söz, müqayisə və bədii təyinlərdə xüsusi dil vahidinə çevrilir.

Dünyanın idarə olunması, kaos-kosmos qarşılaşmasında xeyir və şərin rəng düşüncəsi xalq şeirinin poetik məzmununda daha geniş şəkildə işlədilməkdədir.

Çoxçalarlı rənglər sistemində qara rəng poetik düşüncədən kənar hər şeydən əvvəl torpağın rəngidir. Türk dil sistemində torpaq həm də qara adlandırılır, müasir Türkiyə türkcəsində sulu yerin torpaqdan ayrılması “qaraya çıxma” şəkildə ifadə olunmaqdadır. Xalq arasında işlənən bir çox qarğışların yerin alt qatı-torpaqla əlaqələndirilməsi də eyni rəng çalarının məzmunundan irəli gəlir. “Qara”nın matəm, uğursuzluğu ifadə etməsinin qoşulduğu ritual formalardan biri ovsunların oxunması və icrasında seçilən rəng üstünlüyüdür. Sehrin, magik ritualın qara rəng üzərində aparılması, eləcə də magiya üçün amulet, nəsnələrin eyni rəngdə secilməsini şərtləndirir. Magik predmetlər qrupunda “şərin rəngi” kimi götürülən qara tarixən güc, qüvvət mənasını ifadə etmişdir. Məlumdur ki, folklorlarda xüsusi güc, qüvvələri ilə seçilən devlər, sehrli qüvvələr “qara qüvvəli” obrazlar kimi təqdim olunur ki, qara burada bu obrazların əməlləri ilə yanaşı, həm də insan gücüylə müqayisədə fəvqə qabiliyyətlərini ifadə edir. Şər qüvvələrlə yanaşı, ayrı-ayrı dastan mətnlərində qara obrazların qəhrəman mövqeyini təqdim etmək baxımından daha işləkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, sonrakı dövr epik folklor ənənəsində (“Qara Tanrıverdi” dastanı və s.) qaranın tarixi mənası bilavasitə yenilməz, ıgıd, qəhrəman məzmununda ümumiləşir. Eyni məzmununda xalq qəhrəmanlarının geyim, silah-sursatları, emosional davranışları, eləcə də adlarının çağırılması da daxil obrazlaşdırılmasındakı rəng çaları uyğun simvollaşmadan qaynaqlanır. Ərənlik dövrünün mənəvi qavramında insan gücü onun

sahibinə ucalıq, şan-şöhrət gətirdiyindən qədim yuxuyozma mətnlərində də qaranın anlamı ucalıq, var-dövlətə yozulmuşdur (5, 54).

Qara rəng xalq məişəti, mərasimlərində daha çox matəm, hüznin ifadəsində mətnlərə qoşulur. Burada yalnız qara rəng deyil, tünd boyaların çalarları-tünd göy, yaşıl, ayrıca ağ rəng simvolik mənə daşıyır. Qaranın matəm rəngi yas mərasim rituallarında “qara yaylıq”, “qara bəxt”, “qara xəbər”, “qara yazı”, “qara gün” kimi obrazlı ifadələrlə lirik şeirlərin məzmununda ifadə olunmaqdadır:

Dünyanı qar alıbdır,
Yağıbdır, qar alıbdır.
Heç kimdə günah yoxdu,
Öz bəxtim qaralıbdı. (2, 162)

Rəng kontrastları, onların tarixi mənada əlaqələndirilməsi bayatı mətnlərinin bədii quruluşunda saxlanılmaqdadır. “Qara”nın matəm, uğursuzluq çaları ilk bayatı mətnində bir-birilə əks mövqedə dayanan qar, daha dəqiq şəkildə desək, “ağ”la uyğunlaşdırılıb. Bir şox hallarda ağın xoşbəxtlik, uğur mənası burada uğursuzluq üçün bədii “izah” rolunu oynayır. Məlumdur ki, apaylarda “ağ” rəng həm də matəm rəngi kimi qəbul olunmuşdur (11, 114).

Yas mərasim nəğmələrində emosionallıq və ekspressivliyin ifadəsində qara və göy rənglərin birgə ritual situasiyada nitq aktına çevrilməsi qədim yum mərasim ənənəsindən irəli gəlir. “Qəbilə birləşmələrinin, xalqların tarixində inamların, dinlərin xoş və zorla əvəz olunması, etiqadların çarpazlaşması, qarışması, görüşlərin birləşməsi, hərdən bir-birini həyat və görüşlər səhnəsindən vurub çıxarması bu və başqa mifik, dini baxışın ömrünü müəyyənləşdirir. Ağ, göy, qara rənglərinin ictimai, mifoloji inamlarının ömrünü təyin edən başlıca amillərdən biri də, elə belə bir görüş dəyişikliyi olmuşdur” (4, 152).

Folklorda rənglərin simvollaşmasında ağ rəngin də özünəməxsus mənə –semantikasına mövcuddur. Ağ rəng Dünyanın mifopoetik dərkində hər şeydən əvvəl yaradılış və xeyrin rəmzləşmiş ifadə tərzidir. Tanrı, göy qüvvələrinin rəngi olaraq bu kontekstdə Türk yaradılış miflərində Ülgenə xasdır. Tanrı, göyə bağlılıq məqamına uyğun olaraq ağ rəng yüksəlmək, günahsızlıq, arınmaq kimi mifoloji mənaları ifadə etməkdədir. Buddizmdə ağ rəngli at buddanın simvoludur. Türk mifoloji sistemində bir çox müqəddəs adların- Ağ ana (Dəniz tanrısı), Ağ ata (Dəniz tanrısı), Ak Erlər, Ağ Qızlar (Altay mifologiyasında xeyirxah tanrılar), Ağ xan və s. adlandırılması bu mənada müqəddəslik, Göyə bağlılıq kimi simvolik mənaları ifadə etməkdədir. Məşhur “Kitabi-Dədə-Qorqud” abidəsində türk qəhrəmanlarının silah- sursatlarının bir çox hallarda ağ rəngdə təsviri döyüş uğurunun həm də ilahi-fetiš predmetin özəlliyində izah olunur. (“Ağ lələkli tiğ- oxunu ver mənə”, “Ağ tozluca tutacaqlı bərk yayını mənə ver” və s.) Ağ rəngin mifoloji semantikasının qoşulduğu obrazlar sistemi bütövlükdə canlılar, geyim əşyaları və ayrı-ayrı predmet, hadisələri əhatə edir. Mərasim folklorunda “Yağış yağdırma” mərasimində Qoduya müraciətlərin bir çox mətnlərdə “ağ yağış” diləyi üzərində fatik ünsiyyətə qoşulur. Eyni situativ şəraitdə nəğmə mətnlərində müxtəlif canlı, xüsusilə at və dəvə obrazlarının ağ rəngdə təsviri mifoloji obraz strukturunda əlavə simvolik mənəni yaradır. Türklərin məişət, bütövlükdə milli mədəniyyətində yer alan atların bir çox hallarda ağ rəngdə təsviri burada bir çox çəhətlərlə yanaşı, ovsun-dua təcrübəsi formullarından irəli gəlir. Şamanizmdə kamın ağ at dərisi üzərində dua etməsi (9, 166) sakral status assosiallığında magik effektin gücləndirilməsidir.

Ağ rəngin qoşulduğu mifopoetik təcrübənin digər variantı, xalq şeirində tez-tez rast gəlinən dəvə obrazında da ümumiləşir. Qeyd edək ki, türk xalqlarının məişətində dəvəyə olan bağlılıq zamanla ona aid bir sıra inam, düşüncələri formalaşdırmışdır. Qırğızların inamlarında dəvənin nə zamansa insan olması mifik görüşü əsas götürməklə köşəyin doğuluşu ayrıca mərasimlə qarşılanmışdır. Şamanizmin xüsusi kultu kimi də qəbul olunan ağ dəvə qırğız şamanlarının qoruyucu ruhu olaraq mifikləşdirilmişdir.

Ağ rəngin müxtəlif geyim əşyalarında yer alması da uyğun məzmunla əhatələnir. Tarixən hökmdarların bir çox hallarda ağ libasda taxta təsviri burada hakimiyyət, gücü simvolizə etdiyi kimi, el ağsaqqalı, müqəddəslərin bu rəngdə olan geyimlərdə təsviri də etibar, hörmətin göstəricisi olaraq rəmzləşir. Azərbaycan xalq mərasimləri, xüsusilə toy törənlərində gəlinin ağ libası, ağ baş örtüyü arınma, təmizlənmə, uğuru ifadə etməklə tale, bəxtin eyni rəng qavramında uğurluluğunda da mərasim nəğmələrində yer almaqdadır:

Qızın bəxti ağ olsun,
Qohumları şad olsun.
Qızın getdiyi yollar,
Yansın çil-çiraq olsun. (1, 35)

Xalq danışığı dilində bir sıra hadisə, əlamət, predmetin daha kəskin obrazlı ifadəsində rəng yerdəyişmələri emosional təəssüratda dilin ritual funksiyasını daha effektiv edir. Qaranın nitq aktlarında mənfi semantik çaları “qara pusqu”, “qara eyib” və s. ifadə, deyimlərinə qədim oğuznamələrin dilində saxlanıldığı kimi, bu rənglə kontrast quran ağ vəziyyətin xüsusilə hiperbolik səviyyəsini müəyyənləşdirir:

Bağrım başı ağ yara,

Tiğ alıbən ağ yara.

Məhşəridir qurbanın

Yar qalanda ağyara. (2, 50)

Qeyd olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, rənglər şeir mətnlərinin obrazlı-semantik strukturunu təşkil etməklə bir sıra leksik, poetexnik vasitələrin arxaikləşməsi və dəyişilməsini izah etməkdədir. Bütün hallarda rənglərə bağlı dilin leksik yaruslarının şeirin formal strukturundakı poetik rolu daha zəngindir.

Poetik dilli şeir mətnlərində rənglərin mənə və məzmununun fərqli ifadəsi semantik prinsiplə müəyyənləşən formulların ritual qrupundan bilavasitə asılıdır. Toy, yas, mövsüm rituallarının semantikasında rənglər bu mənada müxtəlif işarəvi funksiyada ifadə olunur. İnformasiyanın bədii ifadəsi burada yalnız adi poetik ənənəyə əsaslanmır, daha çox ilkin təsəvvür və inanclardan qaynaqlanan təcrübənin mahiyyətinə bağlıdır. Başqa sözlə desək, rənglərdə toplanan poetik dil təcrübəsi yeni mənaların, ifadələrin yaradılması ilə bağlı hər şeydən əvvəl dünyanın ifadə şəkli imkanlarının tarixi təcrübəsini əks etdirir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (Antologiya). İki kitabda, I kitab.(Tərtib edən: Bəhlul Abdulla. Redaktor: Cəlal Bəydili) Bakı, XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 376 s.
2. Azərbaycan Folkloru Antologiyası, V kitab - Qarabağ Folkloru (Toplayanı: prof. İsrəfil Abbaslı, Təhmasib Fərzəliyev, Nəcəf Nazim), Bakı, Səda, 2001, 415 s.
3. Mərəsimlər, adətlər, alqışlar (Toplama, müqəddimə və qeydlər professor Azad Nəbiyevindir). Bakı, Gənclik, 1993, 352 s.
4. Seyidov Mirəli. Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərkən. Bakı, Yazıçı, 1989, 496 s.
5. Yuxu yozumları (Tərtib edən, çevirənlər, redaktorları: Hidayət, Müzəffər Talıblı), Bakı, AAMM, 1999, 285 s.

Türk dilində

6. H. Barışta Örcün. Türk işleme sanatı tarihi. Ankara, Gazi Üniversitesi Yayınları, 1984, 96 s.
7. Reşat Genç. Türk inanışları ile milli geleneklerinde renkler ve sarı, kırmızı, yeşil. Ankara, 1997, 75 s.
8. Sümeyya Çelik. İslam öncesi türk sanatında heyvansal ve bitkisel kültür öğeleri. Konya, 2007, 90s.
9. <https://turandursunkutuphanesi.files.wordpress.com/2013/04/turk-mitoloji-ansiklopedisi-deniz-karakurt.pdf>

Rus dilində

10. Н.А.Алексеев. Ранние формы религии тюрко-язычных народов Сибири. Издательство «Наука», Сибирское отделение, Новосибирск, 1980, 318 с.
11. Мифы, культы, обряды (Народов зарубежной Азии), Издательство «Наука», Главная редакция Восточной литературы, Москва, 1986, 256 с.

SİMİZƏR İSMAYİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

R.RZANIN “QIZILGÜL OLMAYAYDI” POEMASINDA REPRESSİYA VƏ İNSAN TALEYİ EPİK TƏSVİRİN PREDMETİ KİMİ

Açar sözlər: *Rəsul Rza, repressiya, Mikayıl Müşfiq, sərbəst şeir, poema*

Repression and human's destiny as a subject of the epic description in the poem

“If there were not a rose...” by Rasul Rza

In the paper R.Rza's attitude towards social-political events taking place in Azerbaijan in the 30-s of the 20th century is discussed on the background of the tragic destiny poet Mikail Mushfig, the hero from the poem “If there were not a rose...” R.Rza, the people's poet was one of those who had a risk to take responsibility on himself to reveal the real situation in the society during the total regime which oppressed human's freedom.

It is indicated that the main goal of the poet in the mentioned poem was to reflect the dramatic nature and tragedy of the time through this image. This poem is a monument dedicated to the memory of hundreds Azerbaijani intellectuals, not only the tragedy of Mushfig, victim of the repression.

Keywords: *Rasul Rza' repression, Mikail Mushfig, poem*

Danılmaz bir faktür ki, repressiya mərhələsində təqibə məruz qalanlar arasında ən çox zərər çəkənlər siyasi xadimlər, ədəbiyyat və sənət adamları, digər təbəqənin təmsilçiləri olmuşdu. Məqsəd isə Azərbaycan xalqının ziyalı övladlarını qırmaq, yaxud sürgünlərdə çürütməklə millətin özünüdərkinə mane olmaq, onu öz kökündən ayırmaq, sosializm ehkamlarının icraçısına çevirməkdən ibarət idi.

60-cı illərdə keçmiş sovet ədəbiyyatında 37-ci ilin repressiya hadisəsinə həsr olunmuş bir sıra əsərlər meydana çıxdı. Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan belə əsərlərdən biri də xalq şairi Rəsul Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poeması idi.

Poema başdan-başa sərbəst vəznə yazılmış bir əsərdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sərbəst şeir XX əsr poeziyasında əsas və aparıcı istiqamətlərdən biri olmuşdur.

“Sərbəst şeir” haqqında ilk söz” məqaləsinin müəllifi M. Rəfil Azərbaycan sərbəst şeirinə təsir göstərən şairlər sırasında böyük türk şairi Nazim Hikmətin də adını çəkir və bir çox gənc şairlərə onun şeirlərinin müsbət təsir göstərməsini qeyd edirdi (2,s.128). Sonrakı mərhələlərdə bu şeir cərəyanının inkişafında R.Rzanın böyük rolu olmuşdur.

Retrospektiv formada yazılmış “Qızılgül olmayaydı” poeması R.Rzanın uzunmüddətli duyğu və düşüncələrinin, ağrı və acılarının, xatirə və həsrətlərinin məhsulu olaraq yarandı. Poemanın əsas mövzusu həyatdan çox vaxtsız ayrılan görkəmli Azərbaycan şairi Mikayıl Müşfiqin taleyinə həsr olunsada, əsərdə ümumiyyətlə, 30-cu illər cəmiyyətinin faciələri göstərilmiş, insan şəxsiyyətinə vəhşicəsinə divan tutulması ön plana çəkilmişdir. Müşfiq və onunla bərabər eyni tale və müsibətlərə düşər olan onlarla əhməd cavadların, cavidlərin, seyid hüseynlərin...faciəli ömür sonluqları poemanın mövzu və ideya istiqaməti kimi müəyyənləşdirilir:

Bir zaman ki,
Mircəllad cəlladın əlini sıxıb,
ədalətə qənim çıxıb,
qanunları yumruğunda sıxıb
dövran sürürdü.

Bir zaman ki,
cinayətin qanlı ləpirlərini
cinayət süpürürdü.

Bağırmaq olardımı
elə bir gündə?

Bir gündə ki,
Xorenlər iş başındaydı,
Ruhullalar zirzəmidə, can üstündə! [4, s.268]

Ədəbiyyatda həmişə öncüllərdən olan novator şair R.Rza bu poemasında da həmin faciəsini böyük ustalıqla açıb. R.Rza bu mövzunu bütün həqiqətlərlə, son dərəcə obyektiv, təbii və səmimi boyalarla təqdim edir:

Doğrudur,
Müşfiqi apardılar,-deyib
kitablarını
ev-ev qaçırmadım.
Şəklini, məktubunu cırmadım.
Ancaq götürdüm onları
ilk baxışda
gözə görünə bilən
qəfəsəindən kitabxanamın.
Gizlətdim,
göz yaşında
məhrü çaylaq daşı kimi hamarlanmış
köhnə canamazında anamın [4, s.270].

Poema əsasən Müşfiqin həyat yoldaşı Dilbərə müraciətlə yazılmışdır. Əsərdə R.Rza M.Müşfiqlə tanış olub dostlaşdığı günləri, müxtəlif görüşləri, söhbət və mübahisələri, Müşfiqli illərinin ağı-qaralı məqamlarını maraqlı, səciyyəvi detallarla canlandırır. Bundan əlavə, o illərin müxtəlif hadisə və vəziyyətləri Müşfiq taleyilə az və ya çox dərəcədə bağlı olan obrazların portretləri də poemanın ümumi ruhunu tamamlamaqla, mövzu dairəsini də genişləndirir. İlk baxışda elə görünə bilər ki, “ədəbi portretlərin” ümumi mətləbə o qədər də dəxli yoxdur. Ancaq poemanın Müşfiqin tutulması ilə bağlı hissələrini oxuduqca açıq-aşkar hiss edirsən ki, şair ayrı-ayrı obrazlardan ibarət həmin ədəbi mühitin təsvirini verməsəydi, əsərdə

müəyyən bir natamamlıq yaranardı. Müşfiq bu ədəbi mühitdə yaşamış və bu mühitdə onu sevnənlərlə yanaşı, sevməyənlər, qısqananlar, gözü götürməyənlər də olmuşdur. Ömür yolunun yarıda kəsilməsində də sözsüz ki, bu mühitdəki münasibətlərin rolu az olmamışdır. Əsəri oxuduqca oxucunun gözləri qarşısında 30-cu illər Bakısının siyasi-ictimai mənzərəsi, dövrün drammatizmi, faciəsi və ziddiyyətlərlə dolu ədəbi mühiti canlanır. Poemada eyni zamanda yaradıcı insanların taleyinə amansız divan tutulması faktları göstərilir və belə məqamda müəllifin dövr haqqında mühakimə və qənaətləri repressiyaya məruz qalmış şair qarşısında şəxsi məsuliyyəti kimi motivlər ön plana çəkilir.

Ədalətsizliklərlə dolu zaman kimi, Müşfiqin və həmkarlarının fəaliyyət göstərdikləri ədəbi proses də çox mürəkkəb və çətin olmuşdur. Poemada müəllif dövrün ədəbi mühitini belə səciyələndirir:

Vaxt oldu ki,
araya girdi qor-qoduqlar.
Sənəti yumruqla,
İlhamı zirzəmilə qorxutdular.
Bir də gördün,
əldə möhürlü mandat,
gəldi ədəbiyyat darğaları.
Bağırdılar:
-Hey, fa-ra-ğat!
kim sıraya düzülmədi,
kim yarımağın
kirli dilini bilmədi,
min bir bəla çəkdi başı.
Necə mərd oğulların
adı silindi
dillər sadalığından [4, s.252].

Lakin ədəbi mühitin belə kobud və qəddar metodlarla idarə olunmasına baxmayaraq, həqiqi istedadlar yazıb-yaradır, böyük sənətin yolu ilə irəliləyirdilər.

“Qızılgül olmayaydı” poemasının ideya məzmunu tariximizdə baş verən fərəhli hadisələrlə bərabər, faciəli məqamları aşkarlayıb işıqlandırmaq, ümumiləşdirib qiymətləndirmək məqsədi daşıyır. İlk baxışda qəribə görünsə də tənqidçi M. Arif poemada çətin, əziyyətli və məşəqqətli həyat və tale yolu təsvir olunan nəslə x o ş b ə x t nəsil adlandırır: “Bu nəsil böyük məhrumiyyətlər və qurbanlar bahasına olsa da, nəticədə qalib gəlmiş üçün xoşbəxtlikdir. Onun qazandığı xoşbəxtlik hissən və şüurən dərk edilmiş bir xoşbəxtlikdir” [1, s.573]. Tənqidçi daha sonra yazır: “Bu nəslin qəlb aləmini şair Rəsul Rza öz lirikasının sinirlərə işləyən proyektoru ilə işıqlandırır, onun keçirdiyi sınaq günlərinin canlı mənzərəsini qarşımızda açır” [1, s.573].

M. Arifə görə nikbinlik R. Rza poeziyasının, bəlkə də geniş ölçüdə, onun poetik dünyaduyumunun qiymətli bir əlaməti idi. Ancaq bu nikbinlik ağır və əzabların üstünü örtən, çətinlik və məhrumiyyətləri gizlədən nikbinlik də deyildi. Tənqidçi göstərir ki, bu nikbinlik elə bir insani nikbinlikdir ki, bu insan böyük və qorxunc düşmənlərlə döş-döşə gəlmişdir, ağır imtahanlardan keçmişdir; qalibiyyət ona asanlıqla yox, ağır zəhmət, yuxusuz gecələr, səhvlər, əzablar və qırılmayan ümidlər bahasına nəsib olmuşdur [1, s.573].

Əsərdə Müşfiq poeziyaya da, dostluğa da, sevgisinə də, həyata da son dərəcə sadıq, inamlı bir vətəndaş kimi təqdim edilir. Bu obrazın təqdimində xüsusi bir ümumiləşdirmə meyli hiss edilir və əsərdə bu cəhət aparıcıdır. R. Rza həqiqi dostda, şairdə görmək istədiyi bütün xüsusiyyətləri Müşfiqdə görür, onu əsl insanlıq timsalı kimi ümumiləşdirir:

O, hamıdan sadəydi,
hamıdan açıqürək.
Uşaq kimi inanan,
yetim kimi kövrək.
Dilindəydi çox zaman
acığı, qəzəbi.
Dosta sadıq,
ülfəti yumşaq idi.
Nə deyim, necə deyim,
yaşlı bir uşaq idi...[4,s.256]

“Qızılgül olmayaydı” poeması təkcə Müşfiqin yox, xalqın mənafeyini müdafiə edən, milli təfəkkür tərzinə malik, minlərlə günahsız Azərbaycan ziyalısının xatirəsinə həsr olunmuş bir əsərdir.

Tarix göstərdi ki, rus imperiyasının dərbəder saldıdığı milli ruhlu Azərbaycan ziyalıları vətənə dönməməkdə haqlı imişlər. Çünki vətəndə onları da müşfiqlərin, cavidlərin, əhməd cavadların taleyi gözləyirdi.

Ədəbiyyat

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, c. I Bakı, Azərb. E A nəşr. , 1967.
2. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi. Bakı, “Elm” nəş, 1980.
3. İsmayılova S. “Rəsul Rza ədəbi tənqidə”, “Elm və təhsil”, Bakı, 2011.
4. Rəsul Rza Seçilmiş əsərləri, 4 cildə, c. 3 Azərnəşr, Bakı, 1969.

SOLMAZ HƏYATOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

İBRAHİMBƏY MUSABƏYOVUN YARADICILIĞINDA EMOSİONALLIĞIN VƏ EKSPRESSİVLİYİN İFADƏ FORMALARI

Açar sözlər: *üslub, məna, bənzətmə, işıq, gözəllik, bülbül*

Emosional and expressive forms in the literacy of Ibrahimbey Musabeyov

Literacy of XX century was formed on realist directions. For this sake of, literacy of I.Musabeyov used varieties of azerbaijani folk language high. I.Musabeyov knew that if he wants get achievements about giving knowledge to people, he must use forms and types of native language widely.

Keywords: *style, instruction, mean, light, beauty, nightengirl*

İbrahimbəy Musabəyovun hekayə və povestləri yalnız ideya və mövzu xüsusiyyətlərinə görə deyil, bədii forma cəhətdən də XX əsr nəsrinin maraqlı hadisəsidir. XX əsr Azərbaycan nəsrinin forma-üslub rəngarəngliyi onun realist istiqamətdə inkişafının təzahürlərindən biridir. İ.Musabəyovun yaradıcılığı bu baxımdan son dərəcə zəngindir. M.F.Axundov realist nəsr, poeziya, dramaturgiya onun janr nöqtəyindən yaradıcılıq imkanlarının nə qədər geniş olduğunu, realizmin estetikasına uyğun olaraq dil və üslub cəhətdən ədəbiyyatı zənginləşdirdi, bu sahədə qiymətli ənənələr yaratdı. Bu cəhətin ən mühüm tərəflərindən biri dilin təmizliyi, saflığı uğrunda mübarizədən ibarət idi. Bu cəhəti İ.Musabəyov nəsr əsərlərində daha aydın və geniş şəkildə görmək mümkündür.

M.F.Axundovdan sonra N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, A.Şaiq, A.Səhət və başqa görkəmli yazıçılarımız ana dilinin saflığını qoruyub saxlamaq, onu daha da zənginləşdirmək məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmiş ədəbiyyatımızda ərəb, fars sözlərinin təmizlənməsi uğrunda daim mübarizə aparmış və bədii dilimizin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Demokratların ədəbi dil məsələlərinə fəal münasibət bəsləmələri səbəbsiz deyildi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq dil məsələsi Azərbaycanda ictimai-siyasi və mədəni həyatın çox müxtəlif sahələrini özündə cəmləşdirən bir amilə çevrilmişdi. Siyasətdən, iqtisadiyyatdan, mədəniyyətdən yazanlar da bu məsələyə toxunmadan keçinə bilmirdilər.

Dil məsələsi ona görə siyasi səciyyə daşıyırdı ki, bəzən Azərbaycan xalqı müstəqil bir xalq kimi, dili isə müstəqil bir dil kimi inkar edilirdi. Xalq özünü “qövəm”, “taffa” hesab edənlər, dilini də “şivə”, “Qafqaz şivəsi” adlandırırdı, “sənin milli bir lisanın yoxdur”(8.300) – deyə onu öz milli zəminindən ayırmaq istəyirdilər. Müxtəlif siyasi təmayül və əlaqələrə mənsub olanlar Azərbaycan dilini osmanlaşdırmağa, farslaşdırmağa çalışırdılar.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi fikirli şəxsiyyətləri isə canlı xalq dilinin zəngin lüğət tərkibindən istifadə edərək, müəyyən söz və ifadələri cəsarətlə ədəbiyyata gətirərək onun “vətəndaşlıq” hüququ qazanmasına çalışmışlar. Çünki onlar dildə ilk növbədə sadəlik, bədiiilik və zəriflik axtarmışlar. Ədiblər az, yığcam sözlə dərin mənalar ifadə etmək tərəfdarı olmuşlar. M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə bu işi ardıcıl surətdə davam etdirmiş, Azərbaycan dilinin müstəqilliyi uğrunda fəal mübarizə aparmışlar” (7.186).

İbrahimbəy Musabəyov öz həmkarları kimi Azərbaycan xalq dilinin zənginliklərindən, onun yüksək ifadə gücündən sənətkarlıqla istifadə etmiş və özünəqədərki ənənəni davam etdirmişdir. İ.Musabəyov başa düşürdü ki, yazıçı xalqının maariflənməsi yolunda mübarizədə o zaman müvəffəqiyyətlər qazana bilir ki, xalqa onun öz doğma dili ilə, bu dilin ifadə, üslub və məna incəliklərindən geniş istifadə edərək danışsın.

Fərdi dili, sakit, rəvan təhkiyə, yeri gəldikcə bu təhkiyəni xalq bədii təfəkkürünün ünsürləri, atalar sözü və məsəlləri ilə zənginləşdirmək İ.Musabəyovun bədii əsərlərinin xarakterik üslubi xüsusiyyətləridir.

Hər bir sənətkar dildən istifadə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir, bu cəhətdən İ.Musabəyovun öz sənətkarlıq məharəti, öz fərdi siması vardır. O, dilinin yığcamlığı, fikri ifadə dəqiqliyi ilə fərqlənir.

Professor A.Yefimov yazır ki, “Bədii əsərlərinin dili, nümunəvi ədəbi ifadələri və üslubları yaymaqla yanaşı, ədəbi dilə müxtəlif ifadə vasitələrini gətirmək, işində bir nümunə və meyar rolunu oynayır”(6.147).

İ.Musabəyovun nəsr dilində də milli kolorit güclüdür. İşlətdiyi söz və ifadələr canlı, həyati olmaqla bərabər, həm də milli gerçəkliyə, milli həyat təcrübəsinə çox sıx şəkildə bağlıdır. Ədib bütün nəsr əsərlərində, təbdil və tərcümələrində sadə oynaq söz və ifadələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. O, gördüyü, duyduğu hadisə və faktların xarakterik cəhətlərini açmaq, əsərlərinin təsir qüvvəsini artırmaq üçün bədii dilin – məcaz, bənzətmə (təşbeh), müqayisə, metafora, epitet kimi formalarından lazımınca istifadə etmişdir. Bu da obrazların açılması işində müəllifə kömək etmiş, fikrin bədii inandırıcılıq və təsirlik gücünü artırmışdır.

Yığcam ifadə forması olan məcaz bədii yaradıcılıq nümunəsidir. İ.Musabəyov surətlərin daxili aləmini, xarakterlərinin, hissələrinin şəkildən-şəklə düşməsinə açmaq üçün məcazın bir növü olan bənzətmə (təşbeh) yolu ilə ifadə priyomundan yerində istifadə etmişdir.

Məsələn: “Neft və milyonlar səltənətində” əsərindən bir neçə detala diqqət edək: öz məqsədinə nail olmaq üçün Cəlil ağanı araç içməyə razı salan və beləliklə planlarının həyata keçməsinə görə Lütfuli bəyin siması aşağıdakı bənzətmədə aydın verilir: “Bu sözləri Lütfuli eşidən kimi neft tökülmüş lampa kimi şadlığından işıqlanıb güldü”(4.26). Cəlil Ağanın ilk dəfə olaraq başqa yerdə, yad bir qadının yanında gecələyərək evə gəlməməsindən narahat olan Şəfiqənin vəsiyyətini tam aydınlığı ilə çatdırmaq üçün belə bir konkret və obrazlı bənzətmə işlədir: “Zavallı Şəfiqə düz axtaran maral kimi o evdən bu evə, bu evdən o biri evə gedib gəlirdi”(4.30).

Əsərin başqa bir yerində isə təəssüf duyğularıdır. Qurban dayı yuxarı təbəqənin nümayəndələrinə nifrətini bu sözlərlə bildirir: “Araq öz işini görmüşdür, şikarını dəhşətli caynaqlarına almışdı” (4.27) və yaxud “İlanın başı dəliyə girəndən sonra onu dartıb geriye çıxartmaq mümkün olsaydı, Cəlil ağanın da damarlarına təsir etmiş araqın zəhərini və qəlbində kök salmış qəbil adətləri tərkdirmək mümkün olardı (4.43). Qurban dayının dili ilə verilən bu təəssüf duyğuları oxucunu diqqətə, həyəcana gətirir.

Əsərdə insanı kədərləndirən ictimai həyat lövhələri ilə bu dəhşətləri törədən Lütfuli bəy və Cəlil qarşı-qarşıya qoyulsa da ədib yuxarıdakı müqayisə yolu ilə bir daha cəmiyyətdəki bu ədalətsizliyə biganə baxmağını sübuta yetirir. Çünki həmin müqayisələr müəyyən lövhəni, əhvali-ruhiyyəni canlandırır, əyaniləşdirir.

“Xoşbəxtlər” əsərindən gətirdiyimiz misallarda isə güclü lirik ahəng var, dilin emosionallığını təmin etmək üçün bu ahəng bir qədər hüznü və kədərlidir. Məsələn: “...bəslədiyim ümidlər puç oldu, əkdüyün güllər tez soldu. Bundan sonra təzə ümid, təzə bahar ... təzə güllər. Və yaxud “Cahan öz bağçasına gedib orada əkdüyü çiçəkləri sulayıb sığal edə-edə öz-özünə deyirdi ki, “əziz çiçəklərim, bugün – sabah mən gedəndən sonra sizi kim sulayıb tumar edəcək, sizin nazınız ilə kim oynayacaq? Mən indi çiçəklər bəsləyəcəyəm, ayrı çiçəyə xidmət edəcəyəm, ayrı çiçəyin nazı ilə dolanıb, tumar verəcəyəm”. “Bu halda onun ürəyi ov başına toplanan tərhan kimi Aslanın ətrafında dövr etməkdə idi”(3.149). Göründüyü kimi müəllif bənzətmələrdən məharətlə istifadə etmiş bənzətmələrə müvafiq bənzətmələr tapıb işlətməmişdir.

Və yaxud başqa bir misala diqqət edək: “Bir dəqiqə də ömründən olsa, onun xəyalında Aslanın gözəl üzü, ulduz kimi parlaq gözləri çıxmıyrdı. O, həmişə öz xəyalında onu oxşayıb, sünbül kimi bığlarına tumar verməkdə idi”(5.97).

Bədii əsərdə metafora (istiarə) ən qüvvətli məcazlardan hesab edilir. Metafora hadisənin mahiyyətini bənzətmə yolu ilə daha yığcam və qısa şəkildə ifadə edərək, əyani, konkret bir obraz yaradır. İ.Musabəyov metafora vasitəsilə qəhrəmanlarının daxili aləmini, xarakterini, əhval ruhiyyəsini, üsvi gözəlliyini işıq, təbiət, səma cisimləri ilə müqayisə edir. Məsələn, “Gözəllərin vəfası” əsərindən bir neçə nümunə gətirək. “O güllər ki, mənim qəlbimdə sən əkib, sən də açmışdın o güllərin üstündə və arasında olan bülbül də ancaq sən ola bilərsən, qeyri bülbül oraya daxil ola bilməz. Və yaxud: “Qardaşları daş atıb, başlarını tutdular ki, boylu sözü ata və analarına açıb söyləyə bilməzlər” (5.105), “Tutunun ay kimi üzünü, lələk qırmızı yanaqlarını görüb heyran oldu” (5.85), “Firuz torpaq kimi qaralıb, gah da heyva kimi saraldı” (5.93). Göründüyü kimi ədib metaforada müqayisə obyektini üçün seçdiyi sözlərin xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə nəzərə almışdır.

Yazıçıların fikirlərini məntiqi üslubda oxucuya çatdırmaq bədii vasitələrdən biri epitetdir. Hərgah qrammatik təyinlərdə söz məcazı mənada işlədilir. Əlbəttə, təyinin bədii olması sənətkarın ona verdiyi mündəricə, məzmun və mənadan asılıdır. İ.Musabəyov epitet və yaxud bədii təyinlərdən də müvəffəqiyyətlə faydalanmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, İ.Musabəyovun nəsr dili obrazı - əyanidir. Bu cəhət onun təhkiyəsində tez-tez təsadüf olunan epitetlərinə də xasdır. “Gözəllərin vəfası” povestində fikri gücləndirən, ona bədii kəskinlik aşılacaq çox müvəffəqiyyətli epitetlər vardır. Məsələn: “Oğlan şikar görmüş pələng kimi onun üstünü alıb, cəld sıçrayıb atdan düşdü (2.70). “Amma bununla belə camaat buna heç inanmayıb, indi quzu dərisi geymiş qurd deyirdilər”(2.71).

Birinci təsvirdəki pələng kimi detallı surətin vəziyyətini təsəvvürdə dəqiq canlandırırsa quzu dərisi geymiş epiteti obrazı konkretləşdirir. Bütün bunlara rəğmən belə qənaətə gəlmək olar ki, fikir ardıcılığı yaşadığı mühitin obyektiv təhlili, güclü məntiq, ədəbin bütün obrazlarında özünü biruzə verir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi üç cildə, I cild, Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1960.
2. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi üç cildə, II cild, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960.
3. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi üç cildə, III cild, Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1960.
4. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi iki cildə, II cild, Bakı, ADU-nun nəşriyyatı, 1960.
5. İbrahimbəy Musabəyov. “Neft və milyonlar səltənəti”, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı, 2006.
6. Геюшев Л. Этическая мысль в Азербайджане в первой половине XX века В кн: этическая мысль в Азербайджане. Баку, Гянджлик, 1968.
7. Мəmmədov Kamran. Ə.Наqverdiyev. Bakı, Uşaqgənclərnəşr, s.1950.
8. Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1966.

ŞÖHRƏT BƏDƏLOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XƏTAYI YARADICILIĞININ MƏRİFƏT ZƏNGİNLİYİ

Açar sözlər: *Quran, Xətayi, sufizm, şair, simvol*

Sufi semantics of creativity Khatai

Azerbaijan poetry of the Middle Ages is characterized by its Sufi semantics. In this connection, we can emphasize the creativity of Shah Ismail Khatai. The article investigates the semantics of the Sufi art of this great statesman and poet. Author on the extensive material from the work of Khatai raises some questions about the semantics of the Sufi poet. He comes to the conclusion that the semantics of the Sufi art Khatai primarily associated with the Sufi environment of the period. The author reveals the formation of the concept of Safavid-kyzylbash literature.

Keywords: *Koran, Hatai, Sufism, poetry, symbol*

Xətayi yaradıcılığı sistemli və mükəmməl bədii – poetik məntiq dəlaləti ilə ədəbi məktəb səciyyəsinə malikdir. Söz yox ki, səfəvi – qızılbaş epoxasının ədəbi məktəb anlamı sistemli şəkildə klassik irsimizin tərkib hissəsi olaraq öyrənilməmişdir. Belə ki, «Danışməndani – Azərbaycan», təzkirəçi Bicinin «Cahanarayı – Şah İsmayıl Səfəvi», Katib Çələbinin «Kəşfüz – zünun» və bu qəbildən olan konkret tarixi mənbələrdə səfəvi – qızılbaş mərifət mədəniyyətinə dair müəyyən sənədlər əldə etmək mümkün deyil. Lakin, sovetlər dönəmində qələmə alınmasına baxmayaraq, Salman Mümtaz kimi əzmkar tədqiqatçıların araşdırmalarında isə müəyyən məlumatları izləmək mümkündür. Bu mənada görkəmli alimin elmi axtarışlar irsini özündə ehtiva edən «Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları» adlı zəngin monoqrafiyasında məhz Şeyx Səfinin və Xətayi irsinin təfərrüatı ilə diqqəti cəlb edən tarixi faktları əhatə edərək Salman Mümtaz yazır: «Nəsihətnamə» bitdikdə (katiblər tərəfindən üzü köçürülən əlyazma nəzərdə tutulur – Ş.B.) Dərgahqulu Şah Xətayiyə xitabən bir rübai söyləyərək özünün Hüseyni – məzhəb, yəni Sadat Hüseynidən və Şah Səfiəddin Ərdəbilinin dərgah qullarından və bu münasibətlə adının Dərgahqulu qoyulduğunu söyləyir:

Mən Hüseyni – məzhəbəm, şahın qulu,

Yəni kim mənində Allahın qulu.

Ey Xətayi, padişahımız kişi

Olmayınca uş bədrəhın qulu (1, 328 – 329)

Yarımfəslin sərəlvhə planında nəzərdə tutduğumuz «Xətayi ənənələri» müştərək olaraq həm Xətayiyə qədər «Səfəviyyə» təriqətinin xanəgah sakini olan bəlli və yaxud tanış olmayan müəlliflərin (əsasən adsız – Şeyx Səfi təzkirəsində) nəzm nümunələrindəki irfani mərifət qavramlarının daha sonrakı dövrlərdə – Xətayinin təsəvvüf mündəricəli şeirlərinin təzahür çağlarında Şeyx Səfinin mərifət baxışları ilə uyarlıq təşkil edən ərkan kontekstini məntiqi assosiativliklə əhatə edən mərifət məzmunlu ənənəviliyi müqayisəli olaraq nəzərdən keçirməyi zəruri sayırıq. Belə ki, təriqətlər məcmusunda – səfəviyyə və qızılbaşlar dönəmi üçün mərifət zəminində ədəbi – irfani leytmotivlə elmi, bədii və poetik məzmun və forma vüsəti qazanmaqla

qızılbaş – səfəvi ədəbiyyatı sözün geniş mənası ilə özünün konkret leytimotivini məzmun və mənacə əhatə etmiş oldu. Məhz bu tarixi səciyyəviliyi elmi təqdimatla ifadə edən Ç.Sadiqoğlunun fikirləri xüsusi ilə diqqəti cəlb edir: «...Şeyx Səfiəddindən Şah İsmayıl kimi «Səfəviyyə» uzun inkişaf yolu keçərək bir sıra başqa fikr axınları ilə birləşib siyasi, ictimai və əxlaqi məfkurəcə təkmilləşmiş bir sufi təriqəti kimi formalaşmışdır. Əxilərin böyük axınla «Səfəviyyə» təriqətinə daxil olması nəticəsində əxiliyin ictimai əxlaqi görüşləri XV –XVII əsr Azərbaycan səfəvi ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir» (2, 44,69)

Elmi işin tədqiqat istiqamətinə müvafiq olaraq həm Xətayiə qədər, həm də Xətayi epoxasından sonra Xətayi ədəbi əxlaqi və manerasının; hansı ki ədib və şair olaraq ilham və əxz edə bildiyi Xətayinin ədəbi və irfani poetikasının «Səfəviyyə»dən nəşət tapması və nəhayət «Səfəviyyə –Qızılbaş» ədəbi, mədəni və ictimai mühitində irsi müştərəkliklə ənənələr prinsipini bu yarımfəsildə məxsus olduqları tarixi gerçəkliklə təqdim etmək başlıca məqsəddir. Bu mənada Xətayi dövrlərinə qədər izlədiyimiz səciyyəvi «Səfəvi – Qızılbaş» ədəbiyyatının Xətayi çağlarından sonra da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki davamedici təzahürlərini izləməyə zəruri ehtiyac vardır. «Qızılbaş – Səfəvi» ədəbiyyatı özünün intişar və daha sonrakı dövrlərdəki inkişaf vüsətini Xətayinin sələfləri, müasirləri və eyni zamanda xələfləri qismində vüsətli və dinamik əxlaqi mündəricə ilə davam etdirə bilmişdilər. Bu mənada xələflərindən yaradıcılığı daha çox diqqəti cəlb edən təsəvvüf şairi Şah Qasım Ənvardır. Təzkirə və qədim mənbələrdə adı Müinəddin Əli ibn Nəsir ibn Harun ibn Əbulqasım Şah Qasım Ənvar kimi tanınan Qasım Ənvar Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhərində anadan olmuşdur. Məşhur təzkirəçi alim Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkirətüs – şüəra»sında bu barədə yazır: «... Təbrizin Sərab vilayətində anadan olmuşdur... şeyxlər şeyxi Sədrəddin Ərdəbili qüddüsə sirrihünün müridi olmuşdur... Şeyxin yanında müridlik etmiş, təsəvvüf və fəqr məsələlərində hərtərəfli riyazət çəkmiş və yüksək mənəvi tərbiyə almışdır... Şeyxin tapşırığı və razılığı ilə Gilana getmiş, bir müddət o ölkədə yaşamış, tələb səhrasının susuzlarını irfanın şəffaf suyu ilə sirab etmişdir» (3, № 4)

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər təriqət şairləri kimi Şah Qasım Ənvar yaradıcılığında da eşq və aşılıq anlayışları geniş mövzu əhatəsi ilə diqqəti cəlb edə bilər. Eşqin idrak olunmaz əsrar qavramları Şah Qasım Ənvar şeirlərində aparıcı xətt olmaqla özünün irfani hikmət zənginliyi ilə təriqət yolçusunun dünyagörüş kitabəsinin ümumi məcmusunu təşkil edir. Bu zaman saqi piri – mürşidlər ərkanına hamı mərifət tərənnümçüsü olmaqla Şah Qasım şeirinin əsas obrazlarından hesab edilə bilər:

Saqiya, dur mey gətir, başə çəkim,
Məst olub sirlər açım mən an bə an.
Ver yenə saqi iki – üç cam mey,
Gəlmişəm canə xumardan, əl – aman! (4,189)

Şah Qasım Ənvar yaradıcılığının baş kitabəsi olan «Ənisül – arifin» poeması Azərbaycan klassik poeziyasında didaktik – irfani fəlsəfi düşüncə bədiyyətinin ən kamil nümunəsi olmaqla şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Xətayinin həm «Dəhnamə» və «Nəsihətnamə» məsnəviləri Şah Qasımın «Ənisül – arifin» poeması ilə mərifət biçimlərinə görə səciyyəvi oxşarlıqla diqqəti cəlb edir. Həm Xətayi, həm də Şah Qasım Ənvar məsnəvisində panteizm fəlsəfəsinin mərifət frazemləri və ümumilikdə panteist düşüncə tərzini özünün irfani poetika səciyyəsinə görə «Səfəviyyə» və «Qızılbaş» təriqətlərinin təsəvvüf ərkanından təzahürlərinə görə «qan qohumluğu» ilə panteist mərifət əhatəsinə malikdir.

«Ənisül – arifin» poemasındakı hekayətlər sırasında «Şeyx Sədi ilə Səfi» hekayəti özünün irfani qavramlar və təsəvvüf mündəricəsinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, poemada hər iki mütəsəvvüfün özlərinə məxsus düşüncə tərzinin sufiyanə üslubda təhkiyə edilməsi poemanın məzmun mündəricəsinə kafi dinamizm vüsəti verə bilmişdir:

Soruşdu ondan bu düşüncəli insan,
Ey camalından cisim, can işıqlanan.
İrfan çölünə düşməkdən istək nədir?
Bu qədər qüssə, möhnətdən dilək nədir?
Məna göyündə uçan o qızıl tərlan,
Şair Sədiyə faş etdi sirri o an.
Eşidib Sədi bu əhvalatı ondan,
Onun bu yüksək fikrinə qaldı heyran

Aydın göründüyü kimi Şah Qasım Ənvarın bir təsəvvüf şairi olaraq Şeyx Səfiyə, ümumilikdə Səfi təriqətinə və bu mənada səfəviyyə ədəbiyyatının hikmət xəzinəsinə mükəmməl bələd olması şairin ciddi ədəbi – fəlsəfi və ictimai mövqeyi ilə bağlı bir xüsusiyyətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, qızılbaş – səfəvi ədəbiyyatı ümumi mərifət anlayışlarına görə sələf və ya xələf mərhələlərinə ideya – əxlaqi baxımdan təriqətin və eləcə də bu təriqətdəki özünəməxsus piri – mürşid mərifətinə görə bütün dövrlər üçün öz vahid irfani ideya – estetik səciyyəsinə mühafizə edə bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, səfəvi – qızılbaş ədəbiyyatında ədəbi irsi ənənəvilik bütün dövrlər üçün davamedici irtibati varisliklə özünü nümayiş etdirə bilmişdir.

Ümumilikdə «Səfəviyyə»nin və tam əksəriyyətlə təriqət ədəbiyyatının ənənəvi eşq mövzusunun Şah Qasim Ənvar misralarında da bu baxımdan izlənməsi mümkündür:

Hər kəsdə olan surət xəlq oldu əzəl gündən,
Sən hüsnünə aşıqsən, mən də sənə divanə.

Qızılbaş – Səfəvi ədəbiyyatında ənənələr əxlaqi irfani mərifət çalarları baxımından nə qədər sistemli səciyyəviliyə malikdirsə, şəkli, forma biçimləri və hətta müəyyən rədif «irsiyyəti»nə də bir o qədər eyniyyət və oxşarlıqla izlənilən ənənəviliklə müşahidə olunur. Belə ki, anlayışları özünün «Səfəviyyə qəliblərində» poetik leksikonun oxşar şəkildə davamını Şah Qasim Ənvar misralarında təzahür etdirə bilməsi ilə diqqəti cəlb edə bilir:

Çatdırır eşq bizi həqqə bu gün,
Görməmişdir belə bir eşqi bəşər.

Daha yar vəsli üçün qəm çəkmə,
Elə et ki, olasan əhli nəzər (4,189-190)

Daha oxşar irsi «qohumluq» təzahürləri Şeyx Səfi «nəfəsinə» uyarlı tərzdə eşqin mərifət qavramlarını Xətayi şeirlərində də izləmək mümkündür:

Çün əzəldən eşqiniz canımda həqdəndir nəsib,
Həq bilür kim, ta əbəd könlümdə vardır ol həvəs.

Qeyd etdiyimiz «irsi qohumluq» anlamının mərifət nişanı sayılmaqla «fəryadrəs» deyimi eyni ilə Şeyx Səfinin poetik qəlib oxşarlığı ilə də maraq doğura bilər:

Gər biləsən eşqünün yolu təriqü rəsmi,
Dilsizlərnün hədisin eşidəsən hər nəfəs.

Mənligi tərək edəsən, eşqin rümuzin istəsən,
Eşqdür kim, aşıqün hər işdədür fəryadrəs (5, 503)

Həm Xətayi, həm də ki «Şeyx Səfi» təzkirəsinin beytlərinin mərifət anlamı kimi ərkani qəlibi olmaqla «fəryadrəs» deyimi dini və təriqi inanclar rümuzatı baxımından «köməyə yetən» mənə ezoterizmi ilə haqqa tapınmanın, haqqa sığınmanın klassik mərifət inanclarındandır.

Qeyd etmək lazımdır ki, səfəvi ədəbiyyatının nümayəndələri bəzən təriqi baxımdan konkret təkkə, zaviyə və yaxud xanəgah nöqtəyi – nəzərdən təşkilati mənsubiyyətləri olmadan belə, ya «Səfəviyyə» təriqətinin, ya da ki, ümumilikdə təsəvvüf poeziyasının yolçularından olmaqla, ərkani mərifət təyinatlarına görə ideoloji fəlsəfi düşüncə tərzinə qailiklə ərkan səciyyəsinə tərənnüm edə bilmişlər. Bu baxımdan Mirzə Cahan Şah Həqiqi yaradıcılığının təriqi ideoloji təyinatları məhz Səfəvi ədəbiyyatından təzahür edən ideya irfani təzahürlərinin zənginliklərinə görə diqqəti cəlb edə bilər:

Cahanı tutdu niyaz ilə zahidi təqva,
Onun həqiqətini saliki – riya bilməz (4,196)

Cahan Şah Həqiqinin dövrümüzə qədər gəlib çatan şeirlərində təriqət mənsubiyyəti tam aydınlığı ilə özünü təzahür etdirmir. Lakin, şairin təriqi – irfan əxlaqının şeirlərindəki mərifət uyarlığına diqqət edilirsə, səfəviyyə və hürufilik mündəricəsi daha aydın və əhatəli şəkildə nəzərə çarpa bilər. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Cahan Şah Həqiqi yaradıcılığında hürufilik bir sistem mündəricəsi ilə deyil, əsasən «Qurani – Kərim» məzmunundakı əxlaqi ezoterizmi daha qabarıq, daha vüsətli irfani obrazlar siqlətini artırmaq istiqamətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada əksər səfəviyyə şairlərinin təsviri təqdimatları ifrat sadəliyi, hətta, daha çox sadəliyin bəsitlik dərəcəsinə qədər elat düşüncə tərzinə uyarlığı ilə görüntüyə gələ bilər:

Yüzünün ayətinin əvvəli çün fatihədir,
Yaz onun hərfini sərnameyi – Quranə dedim.
Qılmışam qamətini sidreyi – rizvanə misal,
Aşıqəm can ilə ol sidreyi – rizvanə dedim. (4, 197)

Göründüyü kimi, Mirzə Cahan Şah Həqiqi özünün təsəvvüf görüşlərinin bədii – poetik vüsətinə Əbdürrəhman Cami münasibətini öyrənmək və bu ustad mütəsəvvüfün fikirlərinə ehtiyac duymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Cahan Şah Həqiqinin və eləcə də Əbdürrəhman Caminin təriqət mənsubiyyəti önəm daşımaqla bərabər əsas götürülən ümumi əxlaq – mükaşifə, seyr – suluk və təsəvvüf kontekstində həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, «Qızılbaş» təriqəti özünün ad mərifətini Ühüd döyüşündə Məhəmməd peyğəmbərin aldığı yaradan saqqalının, Həzrət Əlinin isə İbn Mülçəm tərəfindən başından aldığı qılınc zərbəsindən saçının al qana bulaşaraq qızıl rəngə çalmasına istinadən qəbul etmişdilər. Bu barədə təsəvvüf tarixinin tanınmış simalarından sayılan Mühəqul – məruf Şeyx Razi Quveydi (1587 – 1638) özünün «Bəqaul – məsani» kitabında geniş təfərrüata bəhs etmişdir.

Qaynaqlar

1. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatına dair qaynaqlar. Bakı: Yazıçı, 1986, 445s.
2. Şah İsmayıl Xətayi. Məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1988, 236 s.
3. Abbaslı M. Şah Qasim Ənvarın Səfəvilər və «Səfəviyyə» ilə əlaqəsi məsələsinə dair. Azərbaycan EA-nın xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət), 1964, №4
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005, 405s.
5. Şeyx Səfi təzkirəsi; “Səfvətüs-səfa”nın XVI əsr tərcüməsi. Tərtib və nəşrə hazırlayan M. Nağısoylu və b. Bakı: Nurlan, 2006, 932 s.

AYBƏNİZ HƏŞİMOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

MİFOLOJİ SİMVOL VƏ YARADICI USTALIQ PROBLEMİ

Açar sözlər: *mifologiya simvol, yaradıcı, şair*

Mythological symbol and problem of creative skill

The article investigates the mythological characters and imaginative creativity. Research problems of mythological characters and imaginative creativity in philology starts from the beginning of the twentieth century. Archetypes in these studies is considered as the primary source of the world.

Keywords: *mythology, symbol, creative, poet*

Sənətin mif düşüncəsinin müxtəlif formalarının aktiv qarşılıqlı əlaqələri XX əsrdə onun inkişafının magistral tendensiyalarından biridir. Müxtəlif yaradıcı metodlar, istiqamətlər və üslubi axınlarda olan əsərlərə bədii mifologizm xarakterikdir. O yazıcının bir, yaxud bir neçə dini-mifoloji sistemlərlə dialoqu nəticəsində, bu və ya digər dərəcədə Yeni dövrün bədii ənənələri ilə əlaqəlidir.

Baş a çatmış XX yüzillikdə bu dialoq sənətin humanitar elmlərlə, hər şeydən öncə etnologiya və “dərindənşdirilmiş psixologiya” ilə bu qarşılıqlı əlaqələri mürəkkəbləşdirilmişdir: 1920-1950-ci illərdə bu fənlər çərçivəsində mifin mürəkkəb mədəni fenomen kimi kompleks tədqiqi ortaya çıxır. Yeni konsepsiyalar mifi ümumi psixomental matrisa (Z. Freyd, K. Q. Yunq, K. Kerenyi, C. Kempbell), yaxud universal ritual-davranış sxemi (A. Van Qenner, M. Eliade), yaxud da daha tutumlu məntiqi struktur (E. Kassirer, K. Lev-Stross) kimi populyarlaşdırır. Əksər elmi məktəblər üçün ümumi olan ideyanın mahiyyəti onda idi ki, mifologiya obrazlı şəkildə insan şüurunun fundamental, doğum (əski) xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Mifoloji modellərin simvolikliyi və konseptuallığı onların sosial-tarixi konkretlikdən asılı olmayan müxtəlif “metofizik başlanğıc”ların bədii məhsuldarlığını müəyyən etdi. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində mifik düşüncənin müxtəlif sxemləri Qərbi Avropa və rus modernizm sənətində (Q. Lourens, D. Merejkovski, A. Remizov və b.) fəal şəkildə tələb olunurdu. Dini düşüncə böhran vəziyyətinə düşdüyü “sərhəd” dövründə, fəlsəfi sistemlər bir-biri ilə döyüşdüyü (A. Benua), “faciəvi dıbsizliklərin kənarında dayanmaq hissi daha da kəskinləşəndə” (F. Solloqub) mif sənətkarlara varlığın dərin əsaslarını dərk etmək “açarı kimi göründü: mifdə həyatın yenidən dərkini və yeni şəkildə ortaya çıxmasını gördülər. (1;11).

Mif nəzəriyyəsinin intensiv inkişafı nəinki keçmiş əsrin bədii mədəniyyətinə, həm də sənətşünaslıq fənlərinə, xüsusən ədəbiyyatşünaslığa təsir etdi. 1930-1950-ci illərdə qərb ritual-mifoloji tənqidinin nümayəndələri (M. Bodkin, N. Fray və b.), bədii mətnlərin təhlilində etnoloji və psixoanalitik terminalogiya tətbiq etməklə bədii əsərlərin spesifik tədqiqi metodu və interpretasiyasını işləyib hazırlamışlar. Yeni dövr sənəti onlar tərəfindən müəllif nöqtəyi-nəzərindən ritual-mifoloji sxem və arxetipik obrazlar kimi istifadə edilmiş kimi öyrənilmişdir. 1960-1970-ci illər Rus ədəbiyyatşünaslığında bədii mətnin mifoloji səviyyəsi Tartu-Moskva Semiotik Məktəbinin nümayəndələri (Y. M. Lotman, V. V. İvanov, V. N. Toporov, Z. Q. Mints və b.) tərəfindən geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Keçmiş yüzilliyin mədəni “mifosentrizminin” paradoksu artıq tədqiqatçılar tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Burada Z. Q. Mints və Y. M. Lotmanın müşahidələri daha maraqlıdır. Bu müşahidə onların birgə hazırladıqları “Ədəbiyyat və mifologiya” məqaləsində ortaya qoyulmuşdur və müəyyən mənada bu fenomeni özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. Onların fikrincə “etnologiya və folklorşünaslıqda mif və mərasimin öyrənilməsi ilə bağlı dar tutumlu xüsusi əsərlər, yaxud ədəbiyyatşünaslıqda sənətin mifoloji-ritual təhlili XX

əsr mədəniyyətinin ümumi “neomifoloji”yə canatmanın ümumi törəməsi və bütün sənətdə mifə yeni müraciətin stimulyatoruna çevrildi” (4;51).

Keçən əsrin ikinci yarısında xarici ölkə ədəbiyyatlarında bədii mif yaradıcılığı modernizmi nümayəndələri, daha sonra isə postmodernizm nümayəndələri tərəfindən fəal şəkildə həyata keçirilir (C. Coys, C. Faylz, K. Volf və b.). 1940-1950-ci illər sovet yazıçılarının yaradıcılığında mifologiyaya acıq müraciət son dərəcə nadir hadisədir. Bu zaman mifopoetik motivlər daha çox təhkiyənin “ikinci plan”ını yaratmaq üçün istifadə olunurdu. Buna nümunə kimi biz B. Pasternakın “Doktor Jivaqo”, L. Leonovun “Rus meşəsi” və digər əsərlərini nümunə kimi göstərə bilərik. Xalq şüurundakı arxaik qatlar sovet ədəbiyyatında sonralar aktuallaşmağa başlayır. Daha doğrusu, bu 1960-1970-ci illərdə baş verir. Bu zaman mifoloji strukturlar adətən realist bədii sistemin elementləri kimi çıxış edir ki, onlar buraya “üzvi şəkildə daxil olmaqla onun imkanlarını genişləndirir”(5;213). Demək olar ki, mifopoetik obrazlar eyni bir zaman kəsiyində xeyli yazıçıların əsərlərində ortaya çıxır, o cümlədən bu Asiya mədəni regionundan çıxmış rusdilli yazıçıların əsərlərində-Ç. Aytmatov, T. Pulatov, O. Çiladze, T. Zülfıqarov, Ç. Amireçibi, F. İskander, Ə. Nurpeisov, B. Sinnuba və başqalarının ədəbi baxışlarında özünü biruzə verir. Onların yaradıcılığında “milli folklor, yaxud lirik-meditativ xarakterli” mifologizm canlı etnik ənənələrin daha üstün cəhətini onların nəsr əsərləri əldə edir (3;225).

Bədii mifologizmin güclənməsi qeyd etdiyimiz dövrün digər yazıçılarının yaradıcılığı səciyyələndirir. 1970-ci illərin sonlarında rus realizmi sistemində şərti-mifoloji axın yaranır ki, onun tərkib hissəsi “qırxyaşlılar nəslı” adlanan nəsr oldu ki, onların sırasında V. Makanin, A. Kim, V. Krupin, A. Kurçatkin, V. Orlov kimi sənətkarlar vardır. Onların əsərlərində “realla irrealın sərbəst yaşaması mövcuddur” (2;241). Mifoloji strukturlara müraciət “fantastik imkan verimə”ni yaradır “reallığın əsl mahiyyətini daha aydın göstərməyə” kömək edir (5;113). “Qırxyaşlıların” bədii mifologizmi V. Orlovun “Altist Danilov” və “Anteqçi”, V. Krupinin “Canlı su” əsərlərində təqdim olunmuşdur. Bundan başqa A. Kimin povest və romanlarında da yer almışdır. Müxtəlif mifopoetik priyomların şərt-metoforik nəsrin poetikasında ön plana çıxmasına baxmayaraq, bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, onların aktuallaşması “kənd nəsrı” nümayəndələrinin əsərlərində daha əvvəllər aktuallaşmışdır. (6;225).

Mifologiya şüur tarixi fəaliyyəti simvolizə edən kimi fikrin inkişafını özündə əks etdirməklə, həm də ona obrazlı və məna çoxmənalılığı xasdır. Fikri vahid bir yerə toplayan nüvə mifin səsləndirilməsinin dəyəridir. Etnoloqlar və mifoloqlar bir fikirdə yekdildirlər ki, qədim insan yalnız özü üçün əhəmiyyətli olanı mənalandırırdı. Hesab edirdilər ki, simvolizmə görə insanı fərdi mənəvi-əxlaq əhəmiyyətli təcrübə fərqləndirirdi. Dünya mifologiyasının tipik obrazları dəyər və əxlaq kateqoriyalarının işlənməsi kimi maraqlıdır. Beləliklə, klassik terminlər dili ilə desək mifologiya eyni dərəcədə ağılın nəzəri və praktik (əxlaq) köklərini ortaya çıxarır. Baxmayaraq ki, etnologiyada uzun zaman kəsiyində belə bir mübahisəli məsələ gündəmdə dayanır ki, mifin reallığı nəzəri xarakter daşıyırmı (mifin idraki dəyəri E. Taylor yaxud K. Levi-Stross), yaxud yalnız praktikdir (E. Dyürqeyni və B. Malinovskinin funksional yanaşmasına uyğun olub cəmiyyətin daha da möhkəmlənməsinə şərait yaradaraq). Mifologiyanın praktik rolu sosial dəyərləri müəyyənləşdirməklə adətən ön plana çıxır. Bütün hadisələri dəyərlə mənalandırmaqla mifoloji düşüncənin xarakterik xüsusiyyəti bu gün də tələb olunandır.

Fəlsəfə və mifologiya eyni şeyə müxtəlif vasitələrlə yiyələnir. Fəlsəfədə bu vasitələr daha çox obyektivləşdirilmişdir, mifologiyada isə subyektivləşdirilmişdir. Mifoloji allahlar “mahiyət fəlsəfi ideyalar olmaqla obyektiv, yaxud real şəkildə əks olunanlardır”. Mif yaradıcılığı daxilində fəlsəfənin, poeziyanın, sənətin təşəkkülü gedir. Şelling belə bir fikir söyləməyi sevirdi ki, Homer bizə göstərdi ki, mifologiya poeziyada sona yetdi, Hesioda görə isə mifologiyanın fəlsəfə sona çatması ilə başa gəldi. Şellingin nöqteyi-nəzərindən mif yaradıcılığının xüsusiyyəti bu “təhtəşüurdakı sonsuzluqdur (təbiətin və azadlığın sintezi); burada universumdakı kimi keçmişlə gələcəyin mahiyyəti birdir”. Mifologiya ümuminin bədii obrazlı ibtidadi təhtəşüur üsulunun dərkidir. Mif bütöv xalqın yaradıcılığının nəticəsidir. “Mif xalqın taleyidir”-deyə Şelling təkrarlamayı sevirdi. Kollektiv yaradıcılıq kimi mif yaradıcılığı məntiq qanunlarından kənarında gedən şüuraltı yaradıcılıqdır.

Mifologiya daxili, xüsusi simvolizmin içindən başa düşülməlidir. Mifologiya obrazları, mifoloji allahlar kimi bizə varlığın başlanğıcının bəzi məlum simvollarını verir ki, Şellingə görə, o transendent xarakter daşımaqla “şəxsiyyət təcrübəsinə mütləq yaddır. Mifologiyanın daxili mənası elə şüuraltı qüvvələrlə müəyyənləşir ki, onlar uzaq, tarixəqədərki dövrə qədər gedib çıxır ki, bu qaranlıq və aydın olmayan”, olması ilə zaman isə “şüurun dərinliklərindən” ortaya çıxmaqdadır.

Mifologiyada sənətlə ümumi olan bir əsas vardır ki, burada ilahiyə şüuraltı cəhd vardır. Lakin sonsuzluğa canatma-bu, ilahi qüvvəyə canatmadır. Mifologiya insan hərəkətini ifadə edən simvolların daşıyıcısıdır ki, burada insan bilavasitə konkretdən Allahın ifadələrinin mücərrəd ümumi formalarına gedib çıxır.

Şelling mifoloji simvolizm prinsipini tarixilik prinsipi ilə dolduraraq təsdiqlədi ki, mifologiyani “tarixi kimi başa düşmək lazımdır”. Başqa sözlə desək, mif cəmiyyətin və onun tarixinin bütövlüyünü pozmamla onun real tarixlə çoxsaylı əlaqələrdə görülməsinə ehtiyac vardır. Dil kimi mifologiya da bir bütöv şəkildə birdən yaranır. Bununla belə Şelling mifologiyasının mənbələrinin elmi-rasional, onun yaranma şəraitinin imkanlarına inanır.

Mifin öyrənilməsini simvolik əsərlərdə onlardan istifadə əlaqələrində aparmağa ehtiyac vardır. Y. M. Meletinski haqlı olaraq göstərir ki, “mifologizm XX əsr ədəbiyyatının xarakterik hadisəsi kimi və bədii priyom kimi, onun arxasında dayanan dünya dərkidir”. Simvolistlərin mifə müraciəti heç də təsadüfi hesab edilməməlidir. Bəs belə olduğu halda simvolist ədəbi məktəbinin nümayəndələri tərəfindən mifologiyanın bu qədər geniş istifadə olunmasının səbəbləri nədən ibarətdir? Bu, birinci, miflə simvolun dialektik şəxşılıqlı əlaqələri ilə şərtlənir ki, bunu əksər tədqiqatçılar təsdiqləyirlər.

Əvvəl simvolistlərin “simvol” termini adı altında nəyi başa düşdüklerini nəzərdən keçirək. Məsələn, rus simvolisti Andrey Bely “simvol” anlayışına xeyli diqqət yetirmişdir. Belinin “Simvolizm dünya dərkimi” kitabında biz simvolun xarakterik üç xüsusiyyətləri ilə rastlaşırıq:

-Simvol gerçəkliyi əks etdirir.

-Simvol-bu, hisslərlə dəyişən obraz görüntülərdir.

-Bədii obrazın forması məzmunundan bölünən deyil.

Bely simvolu “abc” triadası (üçlüyü) kimi təqdim edir ki, burada:

a) bölünməz yaradıcı birlikdə;

b) təbiət obrazı səs, rəng və sözlə təcəssüm olunur;

c) hiss səslərin, rənglərin, sözlərin materialını sərbəst təqdim edir ki, bu material bütövlükdə hissi ifadə edir.

Bryusov qeyd edir ki, simvol elə bir şeyi ifadə edir ki, onu “demək” mümkün deyil. “Simvol elə bir eyhamdır ki, ondan çıxan oxucu şüuruna müstəqil olaraq gəlməlidir ki, bu tipli “deyilməmiş” ideyalardan müəllif yola çıxmalıdır”.

Beləliklə, simvolun başlıca xassələri.

1. Xüsusi strukturdur: burada obraz və məramın bölünməz birliyi vardır (daha doğrusu forma və məzmun ortadır).

2. Simvol hisslər sahəsinə aid olan “təsvir olunmayan” nə isə dumanlı, çoxmənalı bir şeyi ifadə edir ki, bu daimi və həqiqi, hansısa ideal məzmununa aiddir.

Tədqiqatçıların əsərlərində biz məhz belə nəticələrlə tanış oluruq. Onlardan biri-Yermilova simvola simvolistlərin düşüncəsinə söykənərək belə bir tərif verir: “Simvol elə bir obrazdır ki, o eyni vaxtda konkretliyin bütöv tamlığını, hadisələrin maddi mənasını və “şaquli şəkildə” yuxarı və dərinliyə gedən həmin hadisələrin ideal mənasını eyni zamanda ifadə etməlidir”. Simvol varlığın iki planın bütövlüyünün (realın və idealın) bölünməzliyidir ki, o məcazi mənanın hər hansı rəngindən kənarıdır. Y.İ.Kiriçenko isə demişdir: “Predmet, motiv onun özünün olduğu deməkdir və eyni zamanda digər məzmunun ümumünün və əbədinin başqa məzmunudur. Xarici və daxili, görünən və görünməyən bir-biri ilə bağlıdır”. Sarıçev qeyd edir ki, simvol qeyri həmcins olanların bir yerə birləşdirilməsidir. “Simvol ardıcılığın iki qaydasının birləşməsidir: obrazların ardıcılığı və obrazları ortaya çıxaran hisslərin ardıcılığı”dır. Sarıçev həm də eyni zamanda hesab edir ki, simvol bütün hallarda gerçəkliyi əks etdirir. Ədəbiyyat ensiklopedik lüğətində biz belə bir deyimlə rastlaşırıq ki, simvol kateqoriyası obrazın öz hədlərindən kənara çıxmasını göstərir, orada mənanın iştirak etdiyini, onunla eyni olmadığını söyləyir. Fəlsəfə ensiklopediyasında isə simvol açılmamış işarə kimi nəzərdən keçirilir.

Belə olduğu halda biz simvolla mif arasında qarşılıqlı əlaqələri daha rahat müəyyən edə bilərik. Birinci, struktur baxımından. Burada məhz ilk növbədə onların quruluşu simvolla mifə yaxınlaşdırır. Simvolistlərin özü buna daha çox diqqət yetirmişdilər. Brunsov təsdiqləyirdi ki, miflərin böyük əksəriyyəti simvol prinsiplərinə görə düzülüb, baxmayaraq ki, başqa simvolistlər hətta öz poeziyasını “mif yaradıcılığı”, yeni miflərin yaranması kimi adlandırmağı sevirdilər.

Ədəbiyyat

1. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса // М. М. Бахтин. – М., 1990. – 527 с.
2. Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Прага, 1982.
3. Курбатов В. Предчувствие // В. Курбатов // Наш современник. – 1992. - №1. – с. 186 – 191.
4. Лебедева С. Н. Мирозренческие истоки творчества В. Распутина / С. Н. Лебедева // Русская словестность. 2001. №4. С. 33-40.

5. Маркин П. Художественный опыт Достоевского в творчестве Распутина В. / Маркин П. // Алтай. 1994. - №6. – с. 137-146.
6. Хализов В. Е. Теория литературы: учебное пособие / В. Е. Хализов. М.: Высшая школа, 1999. – с. 37 – 44.

SAMİRƏ QULİYEVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti*

TƏBİƏT ANADIR

Açar sözlər: *Təbiət, ekologiya mövqə, amil, təsvir*

Nature is a mother

One of important and global problems of the XX-th century is the ecology, environment the humane relation of the person to the nature. The article is devoted public lyrics of Fikret Sadiq/

Keywords: *Nature, ecology, position, factor, discription*

XX əsrin 70-80-ci illərinin ən mühüm, bəlkə də global problemlərindən biri də ekologiya, ətraf mühitin mühafizəsi, insanın təbiətə humanist münasibətlərinin artması məsələsi idi. Çünki artıq insana gün kimi aydın idi ki, Elmi-Texniki Tərəqqinin özü ilə gətirdiyi təzadlar təbiət və təbiətin timsalında insanı ekoloji fəlakətlər və global təhlükələr məngənəsinə sürüyə bilər. Buna görə də insan təbiətə münasibətindəki mövqeyini təzədən, yeni dövrün abı-havasına uyğun qurmalı və bu mövqeyin humanist prinsiplərini özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Bu mənada poeziyanın funksiyaları da yeni keyfiyyət dəyişmələri kəsb edirdi. Dünyanın gözəlliklərinin ideya-estetik prinsiplərlə yox, poeziyanın qanunları ilə dərk, xüsusən əlamətdar idi. Bu amilin güclənməsində lirik qəhrəmanın vətəndaşlıq mövqeyi, fəallığı mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. "Ana təbiətin insan və bəşər həyatında nəinki əxlaqi-estetik amil kimi, hətta ictimai vətəndaşlıq amili kimi də rolunu xüsusilə aşkar, göz qabağında, qabarıq olmağa başlamışdı. Və bizi də bugünkü təbiət lirikası birinci növbədə məhz humanizmin və vətəndaşlığın təzahür etdiyi və ifadə olunduğu lirika kimi maraqlandırır" (1, 68).

Fikrət Sadiqın ictimai məzmunlu lirikasında özünün təsvir və tərənnümünü tapan lirik qəhrəman da məhz təbiətə olan münasibətində humanizm və vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Onun "Girdiman qayalarında payız" başlığı altında qələmə aldığı «Lahıcın yolları», «Namazgan körpüsü», «Girdiman», «Buz üzərində qız», «Girdiman qayalarında payız», «Qarlı şeirlər», «Daş-ağac-insan» və s. şeirləri dərin humanizm və əsl vətəndaşlıq pafosunun poetik təqdimatı idi. F.Sadiqın «Girdiman qayalarında payız» şeirində bir harmoniya, uyğunluq və simmetriya var. Bu ahəngdarlıq təbiət və insanın mövcudluğunu şərtləndirirsə, onun bəzi üzv və hissələrində özünü göstərən antiteza mahiyyəti də nəticədə təbiətin xeyrinə olur, onun digər üzvləri üçün faydalılıq kəsb edir:

Lahıcın yolları nağıl körpülü,
Baxırsan elə bil izlər hörülüb.
Yollar kənarına köbə yerinə
Gözəllik hörülə harda görülüb (2, 32).

Fikrət Sadiq kiçikli-böyükli bütün yazılarında Azərbaycan torpağının füsunkar gözəlliyini vəsf edərkən sözü yonub cilalayır, sözlə oynayır, ondan istədiyi fiquru yarada bilir. Ocaq da, torpaq da, işıq da poeziyanın ümumi ahəngində eyni məqsədə xidmət edir, eyni bir xətlə birləşir, insan olmadan bunların heç biri gərək deyil: – Bunların hər biri isə özlüyündə insanın varlığı deməkdir. Baxın başı qarlı uca dağlarda bitən gülə, bu təbiətdir! Baxın təbiətə, o da güldür-çiçəkdir. O da Şirvan – Azərbaycan gözəlidir.

Bu gül Baba dağıdır, bu gül Şirvan düzüdür.
Bu gül gözdür, bu gül qaş, bu da yarın üzüdür
Bu qılçıq-sünböldür ha! Bu top da tofpaq imiş.
Bu şaxələr xan çinar, bu ləçək yarpaq imiş!
Bu xalçam bir zaman görüb
Sultan Məhəmməd
Gör nə danışır naxış, gör nə deyir sınıq xətt.
Bunun adı yazılıb, özü görünmür burda... (2, 19)

Fikrət Sadığın təbiət şeirləri yalnız təsvir, peyzaj lirikası deyil. Bu şeirlər əsgər papağı geyinmiş bir şairin vətəndaş çağırışı, harayıdır. Təbiətə əl qaldıran insan təkcə palıdı, vələsi qırmır, əslində özü oturduğu budağı kəsir, təkcə quşun qanadını qırıb, ceyranı didərgin salıb, bulağı nəğməsiz qoymur, öz nəfəsini daraldır, öz çiçəyini zəhərləyir, ömrünü tüstüyə bükür. Şair çox gözəl deyib: «Ehtiyatlı olun quşlar! Tora düşmək... yaralanmaq qorxusu var».

Şairin bir çox şeir və poemalarında vətən və torpaq mövzusu, azadlıq və mübarizə motivləri maraqlı səslənir və vətənindən, torpağından didərgin düşmüş yurddaşlarımızın ah-naləsi, Vətən harayı poetik deyimlərlə açılır. Onun Bakıda özünə yeni-yeni yurd salan qumrularla bağlı şeiri ürəyi çəkib haralara aparmır?

Bütün quşlar oxuyur da!

Alışmırsan təzə yurda.

Gecə-gündüz səni burda

Boğan qəhərdən ötürsən. (3, 39)

«Bütün quşlar oxuyur» – qınağa baxın! Qınalığın incəliyinə, incəliyin gözəlliyinə baxın! Sonra gələn dözülməyən dərdi görün. Qınağın ardınca gələn bu ağrı-acı nədir? Doğrudanmı bu, bir qumra quşunun ağrı-acısıdır, yurdunu itirmiş, dəyişmiş qumru quşunun? Yox, inandırıcı deyil, yurdunu itirdiyinə görə belə quş ağrı-acısı olmaz. "Bu, yurd-yuvasını itirmiş bir qız Qumrunun, gəlin Qumrunun, qaçqın Qumrunun qəhərdən boğula-boğula yanıqlı səsə, sözə çevirdiyi ağrı-acısıdır (6).

Oğlu ölən bir il ağlar

Yüz il ağlar

Min il ağlar

Yurd itirən. (3, 55)

Yurd itirəndən sonra hamı ağlamaqla ürəyini boşalda bilmir; "Yüz il", "min il" ağlasa belə, ürəyi boşalmayanlar olur. Ağlamaqdan ürəyi boşalmayanların ürəyi dolur, dolur... Sonra ürək bu yükə, bu ağırlığa dözə bilməyənlərdən biri Qarabağda doğulmuş, Qarabağda boya-başa çatmış İsi Məlikzadə idi. Dünyanın bütün təmiz adamları kimi İsi Məlikzadə, Xudu Məmmədov, Fərman Kərimzadə və b. nəyə desən dözərdilər: yurd itkisi, Qarabağ itkisi bir araya sığmadı ikisi – odur ki, hər üçü getdi.

Fikrət Sadığın İsi "üçün acı" şeiri Bizim Qarabağ itkisi ilə bağlı bütün itkilərimizin acısıdır; can acısı, görklü acısı, ürək yandıran acısı...

Nəsrimizin bir

budağı sən idin

Torpaqların Qarabağı

məlum:

dustaq, əsir...

Adamların Qarabağı

Sən idin. (3, 102)

Bu məqamda Xalq Bahadurun bir fikrini xatırlatmaq istərdim: "Adamların Qarabağı sən idin" – sözüne gəlirəm. İndi özünüz deyin: gecənin bir aləmi bu sözlə üzləşənin yuxusu ərsə çəkilməzmi? Bax, bu sözdən sonra o gecə mənim yuxum ərsə çəkildi. O gecə mən söylənən, döyülən, alçaldılan, ayaqlar altına atılan Qarabağ əsirinə, bəlkə əsir Qarabağın özünə çevrildim – ruhum dara çəkildi; bir Qarabağ da mən oldum o gecə" (6).

F.Sadiq poeziyasında müxtəlif təbiətli, çox zaman bir-birinə bənzəməyən iki qəhrəman var. Biri real həyatla, gündəlik qayğılarla yaşayan, ictimai-siyasi hadisələri, cəmiyyətlə xüsusilə müasiri olan insanlarda baş verən dəyişmələri, mənəvi-psixoloji tənəzzülü həssaslıqla izləyən bu mənərdən qəzəblənən əsəbi, narazı insandı.

İkincisi, həyatda və təbiətdə gözəllik arayan bu gözəlliyi gücü ilə kövrək, ağırlı ürəyinə işıq, qüvvə toplayan başqa bir insandır. Onun dünyaya baxışında ancaq sevgi, heyranlıq və ümid var. Belə məqamlarda o, insanın yalnız müqəddəs, təmiz, ilahi əməllərini görür. Məsələn, "Əlifbanı bilməyən nənəmin əlyazması" şeirində insanı yaradan, quran, gözəlliyi əbədiləşdirən, ilmələrin dili ilə min bir nağıl söyləyən, hikmət, fəlsəfə nümayişdirən pak və ali bir varlıqdır:

Xalça-qədim xəritə, hikmətlə dolu şeir

Burda zərrəcə nöqtə bir kitablıq söz deyir.

Xalça uzaq dünənin bu günə gül xonçası,

Min bir əfsanə söylər hər gülü, hər qönçəsi.

Əlifbanı bilməyən nənəmin əlyazması,

Bir gülünə həkk olub həm özü, həm dünyası (4, 34).

Assosiativ təfəkkürlə əlaqələndirdiyimiz şeirlərin hamısını həmin ikinci lirik qəhrəmanın düşüncələrinin məhsulu hesab edirik:

Gələn Göy gölə baxır,
Mən də gözələm axı».
Düşündü hər gün Kəpəz.
Başındakı dumanı
Çiyinlərindən atdı.
Heç özü də bilmədən
Bir möcüzə yaratdı. (5, 62-63)

Müəllifin özünün lövhə adlandırdığı «Göy göldə duman» şeiri hər hansı bir rəssam üçün hazır eskizdir. Biz bunu nağıla da çevirə bilərik. Biri vardı, biri yoxdu, gözəl, aydın səma kimi məsmavi bir göl vardı. Göy rəngin, bəlkə də göy üzünün ən təmiz, ən cilalanmış çalarlarını göz yaşı kimi hüznü romantik bir mənzərə yaradan suyunda əks etdirən bir gölə «Göy göl» deyirdilər. Bu məkanı gəzənlər ona heyran-heyran tamaşa edirdilər. Qonşusu-başı dumanlı Kəpəz buna dözmədi. «Niyə mənim də gözəl olduğumu görənlər yoxdu? Yəqin başıma bürüdüyüm duman məni görünməz edib» və başındakı dumanı örpək kimi açıb atır.

Qoy qolun üstünə.
Duman örpək sürüşüb,
Düşdü Göy gölün üstə. (5, 42)

Şeirdə obrazlı ifadələrin doğurduğu assosiativ yozumlara diqqət yetirək: "duman örpək". Duman ədəbiyyatda çox zaman tutqunluğun, bədiiliyin anlaşılmazlığın, rəngsizliyin və s. bu kimi mənfi anlamda işlənən rəmzinə çevrilib. Bu şeirdə də duman zərif – tül, ipək qiyaafəsində təqdim olunur. Göy göl hamını ovsunlayan, cazibədar bir gəlin imiş, bu tül – duman örpək isə ona daha da abırlı, həyalı görkəm verir və gözəlliyini qoruyur. Müəllif bu mənzərəyə şairanə baxışını belə davam etdirir:

Bir yarpaq çətir oldu,
Bir qönçə gülün üstə. (5, 44)
Göy-göl – qönçə güldür, duman isə onu yarpaq kimi qoruyan çətir:
Dumanın saçaqları
İlişdi ilmə-ilmə
Sahil ağaclarına
Ağ bir sükut yayıldı
Gölün yamaclarına. (5, 53)

Sahil ağacları duman-örpəyi saçaqlarından tutub saxlayıb – gözəl gülün qoruyucuları, çətir örpəyin dayağı ağaclar... Gölün yamaclarına çökən bu duman həm də təbiətə bir ağ sükut yayır. Duman ağ bir sükut... Şeirin sonrakı misralarında da məcazlar sistemi belə uğurlu şəkildə davam etdirilir:

Qayıqlar ulduz-ulduz,
Səpələndilər gölə.
Göy yerə düşdü birdən
Yer də qovuşdu göyə və s. (5, 58)

F.Sadiq poeziyasında lövhə yaratmaq bacarığı, eyni zamanda şeirlərində əlinə fırça götürüb bir rəssam məharətilə peyzaj çəkmək məharəti olduqca güclüdür. «Həyat eşqi» şeirinə diqqət edək. Payızın son günləridir. Bütün ağaclar yarpaqlarını töküb. Bircə budaqda sarı ləkə düşmüş təkə yarpaq qalıb. Onun canındakı həyat – yaşamaq eşqi o böyüklükdə ağaca da, payıza da, təbiətin pozulmaz qanunlarına da güc gəlir:

Yarpaqsız ağacda
Yaşamaq istəyir sonuncu yarpaq,
Tək əliylə bərk-bərk
Yapışıb budaqdan,
Tək əldə gücə bax! (5, 45)

Müəllif düşünür ki, «belə getsə bu yarpaq solmaz, payız ona toxunmamış keçib gedər».

Ümumiyyətlə, F.Sadiq poeziyasında payıza özünəməxsus bir baxış var. Özünü ömrün payızında-qışında hesab edən şair «payız mənə daha əzizdir, kəşişib ömrümün payızı ilə» – deyir. Və yenə lövhə yaradan misralar:

Gör, nə gur yağır başıma
Xəzəl yağışı.
Örtür ağ saçlarımı
Yarpaqların qızılı.
Sönmüş saçlarım
Solmuş yarpaqlarım
Soyuğunda qızınır. (5, 104)

«Sönmüş saçlarım» ömrün sonunda dayanmış yolçunun kədəri... Müəllif qocalığa işarə edən bu ifadəni «ağ saçlarım» formasında işlətmir, çünki ağı hamı görür. Sönmüş – sözü ilə təkcə saçlar haqqında yox, bu saç sahibinin taleyi, ömrü, gün-güzəranı haqqında nələr demir? Hiss və düşüncələrimiz istər-istəməz bu sözü doğruldur, assosiasiyalar cığırına yol alır. Qara, gur, parlaq, od-alov saçan-yanan saçlar. Qaynar, coşqun, ümidli, inamlı, gələcəkli bir həyatı əks etdirən işarə.

Xəzəl yağışında itən bu insanın payızın pəncəsində boğulub saralan təbiətə qoşulmasında bir harmoniya var. Bizə təəccüblü görünən «solmuş» yarpaqların soyuğunda qızınmaq (soyuqda necə qızınmaq olar?) təsəllisi də elə həmin oxşarlığın, tale yaxınlığının bəyanıdır. Maraqlıdır ki, payızın soyuq, laqeyd, sönük münasibətinə tablaya bilməyən insan dünyadan daha amansız sınaq müddəti istəyir:

Yarpaq bilib, qoparıb at,
Lap qarlı qışına məni.
Göstər mənə sərt üzünü,
Tuş et qarğışına məni.
Təki yarı yolda qoyma,
Çatdır mənzil başına məni. (5, 104)

İnsan xilqətinin mürəkkəbliyindən doğan ziddiyyət nə qədər əzilsə də, tükənsə də son nəfəsinə qədər çarpışmaq, sonuncu ümidini xərcləyəndək yaşamaq istəyir. Ümidin sonuncusu isə heç vaxt gəlib çıxmır, onun dalınca insan özür gəzməli olur...

Qar yağır-çiçək-çiçək,
Qar yağır qu tükü tək.
Qar sapa da bənzəyir,
Ağ saplar torpaqdakı
Kələ-kötür yerləri
Zərif-zərif közəyir. (5, 86)

Bu təsvirdən sonra səmadan səpələnən qar bahar tərəvəti, bahar ətirli, çiçək təsiri bağışlayır. Bu şeyrdə uğurlu məcaz isə qarın ağ saplara bənzədilməsidir. Çünki bu ağ saplar incə-incə çözülmüş qar naxışları torpaqdakı kələ-kötür yerləri zərif-zərif közəyir.

Bu məqamda türk şairi Nəci Fazil Qısakürəyin aşağıdakı misraları da yada düşür:
Burulan bir tüstü, bir nəfəs buğu,
İncə iplik kimi hərə boşluğu.

Qarın bu cür incə hisslərlə təsvirindən sonra onun üzərində gəzməyi, onu ayaqlamağı kobudluq kimi qəbul etməli oluruq.

Küçə qarla döşəndi
Necə gəzəsən indi
Qarın şaxı sınımaya
Ayaq altmda çiçək
Yerisən əziləcək. (5, 85)

Təəssüf ki, qıyıb ayaq basmadığımız qarın aqibəti yaxşı olmur:
Dalanı süpürdülər...
Səkidəki qan da
Qazıyb kürüdülər,
«Sürüşkəndi» dedilər. (86)

Daha bir lövhə Ay haqqında. Şair Ayı bütün cizgiləri ilə poetikləşdirir. Onu «İşiq şəlaləsi», «göylərin nuru», «yaraşığı» adlandırır. «Aydan arı» təmizliyi, «Ay parçası», «Ay üzlü» gözəlliyi bənzətmələrinin mənalarını açıqlayır. 14 bəndlilik bu şeirin doqquzuncu bəndinə keçəndə şair sanki ayı o biri üzünə çevirir və biz indiyənəcən görmədiyimiz şeyləri görürük:

Göylərin yaxasından
Gündə bir ulduz qopur.
Ulduz qəlpələrindən
Ay üzü çopur-çopur.
Ay üzü qazıq-qazıq,
Ay üzü dərə-dərə,
Göydən yağın daşları,
Ay qoymur düşsün yerə.
Demə, Ay ləkələri –
Yağın daşların yeri.
Ay göyün – fədaisi

Yerin cəsur əsgəri. (5, 88)

Göylərin fədaisi, yerin göydəki qoruyucusu Ay! Sinəsini ulduz qəlpələrinə, yerə-başımıza yağacaq daşlara hədəf edir və bizi qoruyur.

Bayatı çağıranda

Eşitmişəmni barı!

Bu sadə sualların arxasında Fikrət poeziyasının həyatdan gəlməsi və həyata bağlılığı dayanmışdır, torpağa, xalqın güzəranına bələdlik dayanmışdır. Fikrət öz xalqının psixologiyasını, təfəkkür tərzini yaxşı bilir və duyur, əslində onun poeziyasının özü də həmin milli təfəkkür tərzinin yetişdirməsidir. Elçindən gətirdiyimiz misalın öz mənası var. Məsələ burasındadır ki, Fikrət Sadıqın son illərdə yazdığı şeirlər məhz həyata, gerçəkliyə bağlılığın, torpağa, xalqın güzəranına bələdliyin ifadəsidir.

Təbiət anadır, onun övladı, son beşiyi şairin şeirlərində şanın mənəvi dünyası onu əhatə edən təbiətdən – daşların, ağacların, otların dünyasından ayrı görünür və ən ümdəsi, şair bunlarsız insanın insan ola biləcəyinə inanmır.

Ədəbiyyat

1. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, Yazıçı, 1989, s.68
2. Fikrət Sadıq. Yerdən göyə ümid. Bakı, Yazıçı, 1981, s.32
3. Fikrət Sadıq. İşlə ev arasında. Bakı, Gənclik, 1997, s.39. 174 s.
4. Fikrət Sadıq. Gözlədiyim ömür. Bakı, Şirvanəşr, 2001, 260 s.
5. Fikrət Sadıq. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1991, 380 s.
6. Xalq Bahadır. Şeirimizin Dədə Qorqudu. "Azadlıq" qəzeti. 1997, 10 oktyabr

QƏNİRƏ ƏMİRCANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

XALQ YAZIÇISI İ.ƏFƏNDİYEVİN "GERİYƏ BAXMA, QOCA" ROMANININ İDEYA – BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *ideya, bədii xüsusiyyətlər, roman, mövqe*

The idea and literary peculiarities of the novel "Don't look back, the old man" speaks about Ilyas Efendiyev's literary creation

In the article the attitude to the historic roots between the past and the present is identified and Ilyas Efendiyev's position as a citizen of his country is revealed. Describing each of his characters on the national moral basis Ilyas Efendiyev also explains political social events as a historian. The main character of the novel Murad as a prototype of the author always makes the future generations think and fosters them to love their motherland and their nation. Therefore Ilyas Efendiyev's works are highly valued as examples of art on a world wide scale.

Keywords: *idea and literary peculiarities, novel, pozision*

İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında xüsusi mövqeyi olan "Geriyə baxma, qoca" romanı tədqiqatçıların yazdığına görə, tərcümeyi-hal məzmunludur. Roman " Möhnət qocanın nağılları" adlanan hissə ilə başlayır. Ayrı-ayrı kiçik hekayə və əhvalatlardan ibarət bütöv roman tarixi mövzuda yazılıb.

"Kürdobaadakı Səkinə ilə Mahal Murovun əhvalatı" adlanan hissədə hadisələr Kürdoba deyilən tərəkəmə obasında baş verir. Vəkil Kərbəlayi İbixanın qızı Səkinə qızlar bulağından su içəndən sonra gözəlliyi birə-min artmışdı. O, Gülməmməd adlı bir igidlə bir-birlərini sevərək evlənilər. Onların dörd oğlu, bir qızı olur. Ailəcanlığı və mərdliyi ilə hamının hörmətini qazanan Səkinə haqqında deyilirdi ki, o, ağılda, kamalda atası Kərbəlayi İbixana çəkib. O, görür ki, zamanə dəyişib, xanların, bəylərin övladları oxuyub böyük nəçərnik olurlar və qərar verir ki, oğlu Bayram da oxuyub dövlət qulluğunda olsun. Odur ki, Səkinə onu ailə dostu Nəcəf ağanın sayəsində gimnaziya təhsilindən sonra nəçərnikin idarəsində qulluğa işə düzəldir. Bundan sonra Səkinənin hörmət-izzəti birə-on artdı, zarafat deyildi, onun oğlu, Kərbəlayi İbixanın nəvəsi qızıl paqon taxıb, padşahın idarəsində qulluq edirdi. Savadsız olmasına baxmayaraq, çox uzaqgörən olan Səkinə seçimində düzgün idi. Çox sonralar Bayramın öz xalqı üçün nə qədər dəyərli insan olduğunu əməli ilə sübuta yetirən müəllif onu sevə-sevə yaradır. Sövqi-təbii olaraq hamının "Bayram bəy" deyə müraciət etdikləri bu şəxs nəçərnikin divanında qulluqda idi. Romanda təsvir olunan surətlər Bayram

bəyin müxtəlif vaxtlarda tanıyıb-bildiği insanlardır. Ətrafında olan hər kəsə böyük sayğı ilə yanaşan Bayram bəy ata-babalarından ona miras qalan mənəvi dəyərləri ömrünün sonunadək qoruyub saxlayır.

Romanda müəllifin diqqət yönəldiyi məsələlərdən biri də torpaqların qeyri-qanuni zorla başqaları tərəfindən mənimsənilməsidir. Bağdad bəy ata- babasından ona miras qalmış torpaqların Şahmar bəy tərəfindən mənimsənilməsinə etiraz edir. Namərdliyi ilə ad çıxarmış Şahmar bəy bu heyfi Bağdad bəydə qoymur, onu doğratdırıb öldürür. Həmişə oğul həsrəti ilə yanan Gülnisəni əri Bağdadın ölümü sarsıdır, “Əgər oğlum olsaydı, bu heyfi düşməndə qoymazdı,”- deyərək ah-vay edir. Lakin onların oğul bərabəri qızı Xanım bu heyfi Şahmar bəydə qoymur, onu öldürüb qisas alır, hətta torpaqlarını da geri qaytarır.

Tarixə söykənən real həqiqətləri bir hadisə kimi təsvir edən İ.Əfəndiyev Azərbaycanın başına gətirilən bu müsibətləri vətəndaş mövqeyi ilə təhlil edir, gələcək nəsilləri ayıq- sayıqlığa səsəlayir.

Müxtəlif adlar altında təsvir olunan hadisələr bir- birinin davamıdır. 1980 - ci ildə yazılmış “Geriye baxma, qoca” romanında müəllif sanki əsrlərdən gələn əsrarəngiz səsləri eşidir:

“Qarabağ xanəndələr, sazəndələr yurdu dur. Yayda Şuşa qalasının hər gəzməli yerində bir dəstə sazəndə çalib-oxuyurdu. Onda görərdin ki, Xəzinə qayasının ən uca zirvəsi olan Uçmıxdan kimsə zil səslə bir “qatar” oxudu. Buna cavab olaraq, Ərimgəldidən kimsə bir şikəstə çağırırdı. Qulaq asardın, deyərdin, bəs, bu səslər dünyanın o tayından, yəni, bizə məlum olmayan ayrı bir dünyadan gəlir. Özü də nə qədər möhkəm adam olsaydı, ürəyini yumşaldıb muma döndərərdi. Eh... sizi inandırırım ki, Xəzinə qayasının uçurumunda, Topxana meşəsində, Ərimgəldiyə gələn aran yollarında o səslər hələ də durur... Bəli... bəli, durur! Mən o səsləri zaman –zaman eşidirəm. . (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı- 2005, səh.195)

Romanda təsvir olunan hadisələr silsiləsində sonadək Bayram bəy surəti əsas obraz olaraq qalır. “Nadiri taxta görmüş Kamirxan qarının əhvalatı və Bayram bəyin Qarabulağa gəlməsi” əhvalatında da təsvir olunan hadisə yenə də kürdobalı Bayram bəylə bağlıdır. Cəmi Qarabağ elində çox hörmət və nüfuz sahibi olan Bayram bəyi bütün camaat sevirdi.

“Cavan tacirlə pristav qızının əhvalatı” hissəsində Bayram bəyin qızı Yaqut “qızlar bulağından su içəndən” sonra gözəllikdə ad çıxarmışdı. Elçilərin ardı-arası kəsilmirdi. Uzun məsləhətdən sonra onu (anası Səkinə xanımın razılığı ilə) Muradxanlı obasından olan Hacı Hüseynin oğlu Məhərrəmə nişanladılar. Məhərrəm el-obada sayılan-seçilən cavanlardan idi. Hacı Hüseyn varlı-karlı adamlardan idi. Odur ki, ad-sanına uyğun Bayram bəyin qapısına nişan gətirir.

Hadisələrin bu məqamında müəllif “Qarı dağı” əfsanəsindən istifadə edir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək istərdik ki, “Qarı dağı” hekayəsi dərsliyə daxil edilmiş və şagirdlərin çox maraqla oxuduğu əsərlərdəndir. Əhvalat maraqlı süjet xətti üzərində qurulduğundan ayrıca hekayə kimi tədris olunur. Müəllif maraqlı manevr edərək yenidən yarımçıq qoyduğu hadisənin təsvirinə başlayır: “Sən saydığını say, gör fəlakət nə sayır.” Günlərin bir yaz axşamında əynində bahalı parçadan kostyum, belində qızıl toqqa, ayaqlarında par-par parıldayan çəkmə, başında qiymətli sur dərisindən papaq, qaragöz, enlikürək bir oğlan olan Abdulla dostu ilə Molla Yaqubun bağında gəzməyə çıxarkən qız-gəlinlərin arasında Bayram bəyin qızı Yaqutu görür və ilk baxışdan ona vurulur. Tez-tez Bayram bəyin evinin qabağında görünən Abdulla Yaqutun da diqqətini cəlb edir. Füzulinin aşiqanə qəzəllərindən istifadə edərək Yaquta məhəbbət dolu məktub yazan Abdulla onun ürəyini fəth edir. Gizli məktublaşmalar öz təsirini göstərir. Və bir gün onlar bir-birinə qoşulub qaçmağa qərar verirlər. Çətinliklər də bundan sonra başlayır. Lakin müəllif təsvir etdiyi qəhrəmanları müəyyən problemlərin içərisindən çıxarıb, qarşıda qoyduğu məqsədinə çatır. Məqsədi isə aydındır: bəşəri insan tərbiyəsi.

“Bizim təzə evə köçməyimiz “ hekayəsində əsərin qəhrəmanı Muradın təzə evə köçmələri təsvir olunur. Hesab edilir ki, gözəl və rahat ev xoşbəxtliyin yarısıdır:

“Mən həmişə anamı şən görəndə özümü xoşbəxt hiss edirdim. Həmişə çox ciddi, işgüzar bir adam olan atam da bu gün deyib-gülürdü. Təzə evimizin, bağçamızın barəsində anamın tərifinə məmnuniyyətlə qulaq asırdı. Atamın bu cür şadlığı, tez-tez gülüb zarafat eləməyi məni sevindirirdi.” (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı- 2005, səh.231)

Təzə evlərinin sevincini yaşayan Muradın əhval-ruhiyyəsinə mahiyyətini dərk edə bilmədiyi çar Nikolayın taxtdan salınması “kölgə salır.” İkibaşlı qartalın hakimiyyətinə son qoyulması inqilabçıların çoxdankı mübarizəsinin nəticəsi idi:

“Atam həyəcanla dedi:

- Nikolayı taxtdan salıblar!

- Heylə şey olmaz, - deyə anam təcəübülə səsləndi.

Binamızın o başında işləyən erməni usta Qara dedi:

- Niyə olmur?! İnqilabçılar çoxdan əlləşirdilər ki, ikibaşlı qartalın boğazını üzünlər.” (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı -2005, səh.231)

Tarixi hadisələrin təsvirinə şərh verən müəllif uşaqların tərbiyəsini də gündəmdə saxlayır, milliliyə söykənən “böyüklər danışanda kiçiklər susar, onların söhbətinə qarışmaq olmaz” kimi ifadələr kiçik yaşlı Muradla yetkinləşmiş Murad arasında bir bağlılıqdır. İstər kiçik Muradın, istər böyük Muradın qürurudur Bayram baba. Həmişə baba ilə nəvə arasında olan qeyri-adi istək əsərin sonunadək davam edir və oxucunu izləyir. Tut ağacına qonmuş sağsağanın oxumasında da məhz “yəqin ki, sağsağan babamın gələcəyini mənə xəbər verir,”- deyərək şadyanılıqla düşünən Murad ömrünün sonunadək Bayram baba ilə fəxr edir.

Roman sovet dövründə yazıldığı üçün ermənilərə olan münasibət üstüörtülü şəkildə təsvir olunub. Tarixin bütün mərhələlərində ermənilərin türklərə münasibəti işğalçı mövqedən olub və bu, romanda da müəllif tərəfindən gözlənilib. Erməni surəti olan Santinin dediyi sözlərdə azərbaycanlılara olan gizli nifrəti dərhal hiss olunur:

“Atam dedi:

- Görünür, qoşun atışa-atışa yoluna davam edir, şəhərdə işləri yoxdur.

Dərzi Santi hərərlə dedi:

- Canım, o yazıqlar öz başlarının hayındadırlar. Axı, şəhərlə nə işləri var?.. Sizinkilər dinc durmurlar da.” (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı- 2005, səh.236)

“O yazıqlar” deyəndə dərzi Santi Nikolayın rus əsgərlərini nəzərdə tuturdu. “Sizinkilər dinc durmurlar da” ifadəsində müəllif ümumiləşmiş erməni Santi surətində onların azərbaycanlılara olan nifrətini əks etdirib. İstər tarixi, istər də ədəbi mövqedən yanaşdıqda bu mənfur düşmənlərin türklərə olan düşmənçilik mövqeyini sübut edən belə faktların sayı həddən ziyadə çoxdur. Bütün dövrlərdə erməni 3

2 İ.Əfəndiyev yaratdığı əsərlərlə ölümündən sonra da insanları, xüsusilə xalqını daima düşündürür. Bu isə əsl vətəndaşlıq mövqeyidir.

Müəllifin prototipi olan Muradın kiçik qəlbində vətənpərvərlik duyğuları bağçalarında olan ağaclardan başlayır. Hələ fərqi nəvara bilmədiyi bu duyğular illər keçdikcə daha da möhkəmlənir, el, oba, vətən sevgisində bütövləşir. Heç kəslə dost ola bilməyən Murad öz fikirlərini bağçadakı tut ağacı ilə bölüşərək “mən heç vaxt başa düşə bilmirəm ki, nə üçün o saldatlar uzaq-uzaq ellərdən gəlib İrana bizim aramızda olurdular. İndi də çıxıb gedirdilər? Niyə bizim camaat onları qırmaq istəyirdi? Nə üçün o qədər barıttı, dinamiti, patronu yerin altındakı anbarda gizləyib saxlayırdılar ki, onlar da partlayıb adamları göyə sovursun? Yazıq adamlar... Lakin elə bu anda da mənim həlak olan adamlara acığım tutdu. Axı onlar nə üçün anbarı dağıtdılar? Oradakı şeylər ki, onların deyildi. Məşədi Qurban əminin öz nöqərlərini anbardan qarət şeyləri daşımağa göndərməsi buradaca yadıma düşdü və bu əhvalat mənim gizli bir maraqla tamaşa edədiyim ucaboşlu, enlikürək, qartalburun Məşədi Qurbanı sanki gözümə saldı. Sanki onun təkini, əzəməti yox olub getdi. Mən həyatımda birinci dəfə olaraq adamların daxilində nə isə mənə məlum olmayan yırtıcı-qorxulu bir şeyin varlığını hiss eləyirdim... Və mən bu gərgin hisslərlə yarpaqları güllədən deşik-deşik edilmiş tut ağacına baxırdım. Mənə elə gəlirdi ki, o da mənim kimi fikrimdən keçənləri düşünür... O da təəccüb edir və elə yenə buradaca aşıqların Qaçaq Nəbi haqqında oxuduqları bir mahnı yadıma düşdü:

Nəbinin bığları eşmə - eşmədi,

Papağı güllədən deşmə - deşmədi...” (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı- 2005, səh.238)

Tarixinə və mədəniyyətinə ürəkdən bağlı İ.Əfəndiyev fəxarət hissi ilə Qaçaq Nəbinin adını çəkir, xalqın dilində əzbər olan nəğmələrdən nümunə gətirməklə onları dönə-dönə yaşadır. Bununla o, getdikcə iblisləşən dünyaya etiraz edir, insan övladını mənəvi təmizliyə səsəyir. İ.Əfəndiyevin bənzərsizliyi bir də onda idi ki, ən sadə adamların surətini də sevə-sevə yaradır. “Suçu İman kişi” əhvalatında suçu İman Muradın bacısı Mahtabla qarşılaşdırılır. İnsanlardan daima uzaq qaçan İman kiçik qızcıqaz Mahtabı ürəkdən sevir, onu “papılı balam” deyərək əzizləyir, qayğısına qalır. Mahtab anası icazə verməsə də, gözdən yayınıb İmanın yanına qaçırdı. Nahaq yerə deyilməyib ki, “it əppəyə, uşaq məhəbbətə”.

“Mən və ağaclar” əhvalatında Muradın ata və anasına münasibəti təsvir olunub. Bu isə əslində əxlaq və tərbiyə məsələsi kimi bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayır. Anası Yaqutun xəstəliyi kiçik uşaq qəlbində böyük bir dərdə çevrilir. Murad hər cümləsində anasına olan məhəbbət və istəyindən şövqlə danışır. Anası Yaqut xanım onun həmişə müdafiəçisidir. Lakin atası Abdullanın Murada olan ciddi münasibəti həmişə onu narahat edir, getdikcə qaradınmaz edir. Övlada olan münasibətdə valideynlərin qayğı və diqqəti əsas məsələdir. Uşaqların yaşına görə öz fikirlərini sərbəst ifadə edilməsinə şərait yaradılmalı və ata-ananın fikirləri övlad tərbiyəsində üst-üstə düşməlidir. Əks halda, övlad üçün arzu edilən nəticə əldə edilməyə bilər. Sözüün həqiqi mənasında, valideynlər övladları ilə dost olmağı bacarmalıdır:

“Ananın xəstələnməsi həmişə mənim üçün son dərəcə qəmgin bir hadisə olardı. Onun gözəl, şəffaf gözləri qızdırmadan alışıb-yananda mən özümü dünyanın ən bədbəxt adamı sayır və saatlarca yastığının böyründən uzaqlaşmırdım. Anam xəstəlikdən sağalıb ayağa qalxanda isə ürəyimdəki fərəhin həddi-hesabı olmurdu. Lakin kədərim kimi, fərəhim də həmişə ürəyimdə qalırdı. Yəni mən onları izhar eləməkdən

çəkinirdim. Ona görə çəkinirdim ki, mənim ortaboylu, enlikürək, qaraqaş, qaragöz, gözəl və çox qüvvətli bir oğlan olan atam başqa adamlarla zarafat eləməyi, deyib-gülməyi sevdiyi halda, biz uşaqlarla, xüsusən mənimlə çox sərt rəftar edirdi. Nə üçünsə, mənim zarafatım, deyib-gülməyim həmişə onu acıqlandırır. Ona görə də, yavaş-yavaş məndə bir qapalılıq əmələ gəlirdi. Mən heç bir sirrimi, sevinc və kədərimi büruzə verməməyə çalışırdım və atamın yanında öz hərəkətlərim özümə yöndəmsiz görünürdü. Özümə, öz hərəkətlərimə inamım azalırdı, mən bir növ, fağır, çəkingən olurdum, bu isə, atamı acıqlandırır və onun mənə qarşı daha sərt rəftarına səbəb olurdu. Mən üsulsuz bir hərəkət eləyəndə, məsələn, nahar elədiyimiz zaman stəkana toxunub çayı süfrəyə dağıdanda, o, qəzəblənib, mənə “maymaq,” “filinti,” “çolaq” adlandırır danlayırdı. Bu zaman:

- Yaxşı. Dünya dağılmadı ki?- deyə anam mənə müdafiə edərdi.” (“Seçilmiş əsərləri” III cild, Bakı - 2005, səh.242)

Özünü atasının yanında hiss etməyən Murad meylini bağçaya, həyətdəki ağaclara salır. Özünün dediyi kimi, “bağla mənim aramda gizli bir ünsiyyət yaranırdı.”

Romandan nümunə gətirdiyimiz sitatların izahında dönə - dönə bir yəqinlik hasil olur: Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev, sözün həqiqi mənasında, qüdrətli sənətkardır. Ona görə də əsərləri əsrləri də adlayıb keçir, təbliğ və tərənnüm olunan ideyalar hər insanın mənəvi tələbatına çevrilib həyat amalına dönür.

GÜLDANƏ PƏNAHOVA

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyası*

BƏRPA DÖVRÜ İNGİLİS ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *İngilis ədəbiyyatı, Bərpa dövrü, poema, klassisizm*

English literature of the XVII century (Literature of the Period of Restoration)

English literature of the period of Restoration managed to prove that possesses a sharp-sighted look and a sufficient insight to make out the tragic element hidden behind a respectable facade. In article creativity of such English writers of John Bunyan (1628–1688) and Semyuel Butler, John Dryden (1631–1700) and other English writers of that period are investigated.

Keywords: *English literature, period of restoration, poems, classicism*

İngilis ədəbiyyatının Bərpa dövrü əsasən klassisizm əhval-ruhiyyəsi altında inkişaf edirdi. İngilis klassisizmi fransız klassisizmindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. İngilis klassisizmi ideoloji fikirlərin təbliğində fransız klassisizmi qədər güclü olmadı. İngilis klassisizminin poeziya və nəsrə yalnız xarici görünüşcə klassisizmin prinsiplərinə riayət edirdi, antik klassisizm obrazlarından da səthi formada istifadə edirdilər.

XVII əsr İngilis ədəbiyyatının ikinci dövrünün görkəmli nümayəndələrindən biri Jon Drayden (1631-1700) olmuşdur. J.Drayden İngilis klassisizminin ən əsas nümayəndəsi sayılır. Draydenin bədii yaradıcılığı siyasi baxışlarının qeyri-sabitliyi, mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Yaradıcılığının ilk mərhələsində o, Oliver Kromveli vəsf etmişdir. Amma ölkədəki siyasi vəziyyət dəyişəndə o dərhal siyasi baxışlarını dəyişmiş və II Karlı mədh edən odalar yazmağa başlamışdır. Onun bu mədhiyyə xarakterli yazıları dərhal kralın diqqətini cəlb etmiş, Kral ona fəxri ad vermişdir. Bu odalar onun yüksək vəzifəyə təyin edilməsinə də şərait yaratmışdır.

Draydenin əsərlərinin hamısında dövrün siyasi, dini və fəlsəfi baxışları əks olunmuşdur. Bu poemalar içərisində “Avvessalom və Axitofel” (1681-1682), “Medal: üsyançılara qarşı satira” (1682), “Bəşərin inamı” (1682) və s. əsərlərin adını çəkmək olar.

Drayden Bərpa dövrünün ən məhsuldar şairi hesab olunur. Öz bədii yaradıcılığında o müxtəlif janrlı iyirmi yeddi fərqli pyes yazmışdır. Bunların içərisində tragediya, komediya, tragikomediya da vardır. Onun yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri öz pyeslərinə poema şəklinə proloqlar yazmaqdan ibarətdir.

Bu şairin yaradıcılığında onun tənqidi görüşlərini əks etdirən əsərləri də mövcuddur. Belə əsərlərdən “Dramatik poeziyanın təcrübəsi” (1668), “Qəhrəmanlıq pyeslərinin təcrübəsi” (1672) və s. əsərlərinin adını çəkmək olar.

Bu əsərlərdə dramaturq İngilis klassisizmi ilə intibah dövrü arasında bərişdiricilik mövqeyi tutur. Drayden klassisizm nümayəndələrinin hissələrin, fikirlərin, obrazların ülviliyi barədə fikirlərini bölüşür, amma klassisizm estetikasına zidd olaraq əsərə müəllifin fəal müdaxiləsini də məqbul sayır. Bu baxımdan o, Şekspirin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir.

XIX əsrdə vətəndaş müharibəsinin bitməsinə baxmayaraq ölkədə siyasi mübarizə bitmir və bu mübarizə ingilis ədəbiyyatında öz əksini tapır. Siyasətdə və dində mövcud olan puritan və antipuritan tendensiyalar həmin dövrün iki görkəmli simalarının – Jon Benyan (1628-1688) və Samuel Batlerin (1612-1580) yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Öz siyasi və dini mənsubiyyətindən asılı olaraq bu iki yazıçı XVII əsr İngilis mühitini özünəməxsus şəkildə əks etdirmişlər.

“Abidin yolu” əsəri Bərpa dövrünün bütün naqislikləri ifşa edildiyi üçün ingilis ədəbiyyatı tarixinə daxil edilmişdir.

Samuel Batler ingilis ədəbiyyatında daha çox satirik “Qudibras” poemasının müəllifi kimi tanınır. Poemanın birinci hissəsi -1663, ikincisi- 1664, üçüncüsü – 1678-ci ildə çap edilmişdir. Batler katib, məhkəmədə məmur, zabıt evində iş icraçısı işləmişdir.

Batlerin sözügedən poemasında intibah realizminin çarları öz əksini tapmışdır. O, qatı antipuritan kimi, puritanlığın ehkamlarına qarşı Dirçəliş dövrünün humanist incəsənətini qoyurdu. Bu əsərin yazılmasında Batler özünəqədərki ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərindən təsirlənmişdir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, əsərin qəhrəmanının Qudibras adı XVI əsr ingilis şairi Edmund Spenserin “Pərilər şahı” əsərindəki Ser Qudibrasın adından götürülmüşdür. Bir qisim müəlliflər isə Batlere Servantesin böyük təsirinin olduğunu qeyd etmişlər. Onun qəhrəmanı Qudibrasla servantes arasında kifayət qədər oxşarlıqlar və eyniyyət tapmaq mümkündür. Məsələn, Servantesin Don kixotu kimi, Qudibras da öz dostu Ralfo ilə səyahətə çıxır və bu səyahət zamanı onlar arasında müxtəlif söhbətlər və mübahisələr baş verir. Bu mübahisələrin əsas mövzusu həmin dövr siyasi ab havası, puritanlığın tənqidi və s. Batlerin qəhrəmanları “şən İngiltərə və ingilislərlə” rastlaşırlar. Bu dəstə şənlənmək üçün və ayı ovuna çıxmaq üçün toplaşır. Ayı ovu isə puritanların kəskin və qəti şəkildə qəbul etmədiyi və hər zaman tənqid etdiyi bir məşğuliyyət növü olmuşdur. Buna görə də qatı puritançı sayılan Qudibras bu dəstə ilə savaşa girir və təbii ki, uduzur. Onları cəzalandırmaq istəyirlər və bu zaman onları varlı bir dul qadın cəzadan xilas edir. Qoca riyakar Qudibras onunla evlənməyə söz verir, amma sonda məlum olur ki, bu evlənməkdə məqsəd bu dul qadının var-dövlətinə sahib olmaqdır. Bütün bu epizodlar kəskin satira ilə təsvir edilmişdir. Satira ilə təsvir olunmuş digər epizod Qudibrasın yalançı astroloqla görüşüdür. Bu astroloq Qudibrasa öz gələcəyi barədə “ağlabatan” proqnozlar verir.

Qudibras obrazı ilə Batler dini avamlığı və puritan burjuaziyasının riyakarlığını tənqid etmişdir. Alimlər bu əsərdəki tənqidlərin hamısının haqlı olaraq edildiyi fikrindədirlər. Bəzən Batler öz qəhrəmanlarının dili ilə - yaxın keçmişin siyasi hadisələrinə toxunur, vətəndaş müharibələrini təsvir edir, parlamentdəki çaxnaşmaları göstərir.

Batlerin bu poeması İngiltərə tarixi üçün ağır, çətin bir dövrün təsviridir. Əsərdəki ironiya - kinayə və grotesk əslində müəllifin dövrə və tarixi hadisələrə inamsızlığının ifadəsidir.

XVII əsr İngilis ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri bu əsərlərdə qaldırılan bütün problemlər həll olunmamış qalmışdır. Çünki bu ədəbiyyatın nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti gördükləri qüsurların aradan qaldırılmasının yollarını bu qüsurları kökündən düzəltmək deyil, sadəcə bəzi problemlərin həllində görürdülər.

Amma buna baxmayaraq XVII əsr İngilis ədəbiyyatı – bərpa dövrünün nümayəndələri həmin dövrün bütün çatışmazlıqlarını görmüş və bacardıqları kimi təsvir etmişlər.

Bərpa dövrü ədəbiyyatında faciə janrında Nataniel Li (1653-1692) və Tomas Otvey (1652-1685) də məhsuldar çalışmışlar.

Həmin dövr ədəbiyyatının komediya janrı isə Jorj Eteric (1634-1691), Vilyam Ucherli (1640-1716) və Vilyam Konriv (1670-1729) və başqalarının bədii fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edirdi.

Ədəbiyyat

1. Английская литература // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
2. Луков Вл. А. Английский романтизм // Электронная энциклопедия «Мир Шекспира» [2010].
3. История английской литературы, тт. 1–3. М. – Л., 1943–1958
4. Аникст А.А. История английской литературы. М., 1956
5. Английская лирика первой половины XVII века» «Издательство Московского университета» М. 1989.
6. Английский сонет XVI–XIX веков: English Sonnets 16 to 19 Centuries. М., 1990

OFELYA İSMAYILOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

ELÇİNİN “AĞ DƏVƏ” ROMANINDA TARİXİ KEÇMİŞİMİZƏ BAXIŞ VƏ ƏSƏRİN RUS DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Açar sözlər: *Elçin, “Ağ dəvə”, roman, tərcümə*

The observation of the historical past in Elchin’s novel “The white camel” and its interpretation into russian language

Elchin’s literary work has a special position in Azerbaijani literary studies. As a novelist, he is distinguished through his writing style, he has a tough and critical approach towards problems of the society, and with great skill he uses the power of language.

The focus of the novel is literary reflection of the civic dignity of an individual in the context of the problems of society. Fortitudes and mistakes of the translation are shown with the help of example passages from the novel.

Keywords: *Elchin, novel, “The white camel”, interpretation*

Elçinin nəsr yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan nəsrində özünəməxsus bir yer tutur. O, bir nasir kimi fərqli yazı tərzinə, xüsusi üslub xüsusiyyətlərinə, bədii düşüncə tərzinə malikdir. Yazıçı Mirzə Cəlili, Ə. Haqverdiyevi, N. Vəzirovu özünün böyük ustaları sanır, onların gerçəkliyi əks etdirmək üsullarından, xarakter yaratmaq, cəmiyyət hadisələrinə sərt tənqidi münasibətlərindən, xüsusilə dilimizin imkanlarından, ən incə calarlarından böyük ustalılıqla istifadə etmələrindən bəhrələnir. Lakin ənənəyə sadıqlıq heç də o ənənəyə-ədəbi-mədəni sərvətə kor-koranə itaət və təqlid demək deyildir. «Yeni Azərbaycan nəsrinin»nin nümayəndələri, o cümlədən Elçin də, ilk növbədə həmin ənənələrdən yeniliyə və novatorluğa getmişlər.

Sovet ədəbiyyatının təbliğat gücü ilə yaradılan müsbət qəhrəmanlar artıq 60-cı illərdə öz təsir gücünü itirmiş, obrazların təsvirində birtərəflilik, yalançı nikbinlik, pafos, əmək prosesinin ön plana keçməsi artıq şablona, sxemə çevrilmişdi. Elçinin qəhrəmanları isə sanki əvvəlki «müsbət» qəhrəmanlara müxalif kimi meydana gəldilər, onlar öz adiliyi, sadəliyi və hər şeydən əvvəl təbiiliyi ilə diqqəti cəlb etdilər. Lakin Elçin bu qəhrəmanlarda gizli qalan potensialı – qeyri-adilikləri üzə çıxartdı, o həyatın elə anlarını, elə məqamlarını bədii təhlilə gətirib çıxartdı ki, bunlar ənənəvi nəsrə yox idi. Yazıçı bu qəhrəmanları yaradarkən öz fikir və duyğularını, cəmiyyət və gerçəklik haqqında düşüncələrini ifadə etdi.

Elçinin nəsr yaradıcılığında roman janrı xüsusi yer tutur. Roman nəsrin ən çətin və ən mürəkkəb bölməsidir. Onun romanları dünya roman sənətinin ən yaxşı nümunələri ilə səsleşə bilən əsərlərdir desək, elə bilirəm ki, yanılmırıq. Yazıçı təkcə bədii nəsrin mövzu imkanlarını genişləndirməklə kifayətlənməmiş, romana yeni bədii vasitələr, obrazlılıq, daxili monoloq və yeni çalarlar gətirmişdir. Onun əsərlərinin başlıca missiyası insana dünyada yaşamağın fəlsəfəsini aşkarlamaqdır. Bu baxımdan «Mahmud və Məryəm», «Ağ dəvə» və «Ölüm hökmü» romanları dediklərimizə əyani sübutdur.

Elçin “Ağ dəvə” romanında milli-tarixi keçmişimizə müraciət edir və bu müraciətdə tarixə müasir baxış, izah və yozumla bərabər, tarixə yanaşmada obyektivliyini də itirmir. Konkret bir dövrün və Bakının adı bir məhəlləsinin həyatından bəhs edən bu romandakı problemlər nə həmin dövrün, nə də həmin məhəllənin hüduqlarına qapanıb qalmır. Məhz bədii vasitələrlə yazıçı onları keçmişin və gələcəyin problemlərinə çevirə bilir.

Repressiya dövrü faciələrini və Böyük Vətən müharibəsi illərində baş verən hadisələri dəhşətləri ilə canlandırın bu əsərin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, xalq öz tarixinin ən qanlı, ən ləkəli səhifələrini də unutmamalı, öz keçmişi haqqında ən sərt həqiqətləri də bilməli və bunlardan ibrət dərsi götürməlidir: çünki keçmişsiz, bu keçmişin necəliyindən asılı olmayaraq gələcək yoxdur. Yaxın keçmişimizin, ötən əsrin 37-ci illərinin hadisə və əzablarını yaşamış xalq təmizlənmədən, etirafdan keçməlidir. Romanın ümumi pafosundan doğan nəticə, qənaət belədir.

Elçinin qəhrəmanı Ələkbər də qəbiristanda köhnə qonşularını gördükdən sonra öz uşaq yaddaşını ələk-vələk edir. Bu yaddaşın hüduqları genişdir. Oraya yalnız gözlə görünənlərin deyil, balaca Ələkbərin oxuduqlarının, eşitdiklərinin, düşündüklərinin, arzularının da uşaq ağı prizmasından keçmiş əksi hopubdur.

Onun uşaq yaddaşının köməyi ilə həm yaxın 60-70 ilə, həm də uzaq tariximizə səyahət edə bilirik. Müəllif buna həqiqətlə əsərətin, gözəgörünənlə xəyaldakının, realizm ilə mifoloji xəttin sintezi vasitəsilə nail olmuşdur. Gəlin əsərdən bir parçanı gözdən keçirək.

«... Günorta vaxtı məhəlləyə belə bir xəbər yayıldı ki, Muxtar Xanım xalanın oğlu Əbdüləlini tutdurub. Məhəllənin bütün camaatı bu işə lap məəttəl qaldı, çünki Muxtar gəlmə də olsa, hər halda bizim məhəllədə yaşayırdı və öz məhəlləsinin cavanını tutdurmaq, əlbəttə, kişiyyə yaraşan iş deyildi. Əbdüləli lap adam öldürsəydi də, Muxtar gərək belə iş tutmayaydı, amma bir azdan məlum oldu ki, səhər «qara emadin»də iş gedəndə Əbdüləli «polutorka» ilə sürüb onu keçib və çirkab su təkərlərin altından sıçrayıb «emadin»in üstünə tökülüb» (1, s. 428).

«... в полдень по округе разнеслась весть о том, что Мухтар велел посадить Абдулали - сына тётки Ханум. Все соседи были совершенно ошеломлены, потому что хоть Мухтар и был пришлым, но он жил в нашей махалле, и арестовывать парня из своего квартала мужчине не подобало; даже если бы Абдулали убил человека, Мухтару не следовало так поступать, но через некоторое время выяснилось, что утром, когда «эмка» везла Мухтара на службу, Абдулали на своей «полуторке» обогнал её и уличная слякоть брызнула из-под колёс «полуторки» на «эмку» (2, с. 197).

Tərcümə yığcam edilmişdir, məna tamamilə saxlanılmışdır. Tərcüməçi Vladimir Portnov tərəfindən mətnin iki yerində işlənən «məhəllə» sözü bir yerdə «okruq» kimi çevrilmişdir ki, bu da balaca bir məkanda (yəni: məhəllədə) cərəyan edən hadisələrə uyğun gəlmir: «okruq» sözü «dairə» - inzibati bölgü vahididir, yəni daha böyük məkanı əhatə edir. Tərcüməçi, yəqin ki, iki dəfə «maxalle» sözünü təkrar eləməmək üçün belə etmişdir, lakin tapılan sinonim mənəni ifadə etmir.

Ələkbər anası Sonanın qəbrini ziyarət edib qayıdan zaman yolunun üstündəki digər bir qəbrin başında dərin hüzn içərisində altı kişinin dayandığını görür və onları tanıyır. Bu onlarla bir həyətdə yaşamış, qarşı bir qonşuları olmuş Xanım xalanın oğlanları - Cəfər, Adil, Əbdüləli, Tağı, Cəbrayıl və Ağarəhim idi. Qəbir də Xanım xalanın qəbri idi.

Və əslində yazıçı Ələkbərin xatirələrini oyadan, onları kağıza köçürməyə və bu barədə əsər yazmağa ruhlandırın da elə onlar olur. Xanım xala mərd, bir elin qeyrətini çəkə biləcək qədər kişi hünərli bir qadın idi. Onun oğlanları həyətlərinə su kəməri çəkdirən, asfalt salan, ağac və meyvə əkən, talvar düzəldən zəhmətkeş, məhəllədə baş verən heç bir hadisəyə biganə qalmayan, bir-birinə güvənən, cəsarətli və igid oğullar idi və onlar Ələkbərin yaddaşında qeyrət, namus və ləyaqət rəmzi kimi yaşayırdılar.

Qəbiristanlıqda bu görüşdən sonra Ələkbəri nostalji hisslər bürüyür, uşaqlıq dünyasının doğma, əziz insanlarla yaşamış acılı-şirinli günlərin həsrəti romanın əsas leytmotivinə çevrilir. Ələkbərin çox sevdiyi atası-provadnik Ağakərimin «qəribçiliyi» yadına düşür, çünki onun bu nostalji hissi bir növ atasının «qəriblik» hissinə oxşayır. Və balaca Ələkbərin xatirində Atası belə yaşayır:

«... Atam bizim məhəllədə qərib idi və ümumiyyətlə... təkcə bizim məhəllədə yox, bütün dünyada qərib idi... həтта bir şeyə sevinəndə və sevinclə adama baxanda gözlərinin dərinliyində həmişə bir qüssə olurdu» (1, s. 356).

Gəlin görək bu parça tərcümədə necə səslənir.

«... Мой отец в нашей махалле был чужой, и вообще мне иногда казалось, что он был чужаком не только в нашем округе, но и во всем мире: даже он когда радовался чему-то и смотрел на человека радостно, в глубине его глаз таилась печаль» (2, с. 150).

Çevrilən bu parçada Ələkbərin düşüncələri düzgün ifadə olunmuşdur, lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi «okruq» sözü «məhəllə» sözünə ekvivalent olaraq düzgün tərcümə olunmamışdır, «çünki məhəllə» sözü bu parçada öz milli koloritini itirmiş olur.

Əsərdə rəmzi məna daşıyan Ağ dəvə dərin mətnaltı mənaya malik simvolik obrazdır. Ömrü boyu gəzdirdiyi yolları və yolçunu tərək edərək səhranın ortasında harasa naməlum istiqamətə, qeybə doğru gedən Ağ dəvə tarixin axını içində xalqın inkişaf yolunu itirərək, çətinliklər girdabına düşməsinə işarədir. Ağ dəvə həm də həqiqətin, mənəvi paklığın və üzüağlığın rəmzidir. Elə məhəllədə yaşayan, kürəyini xar tut ağacının gövdəsinə söykəyib yanıqlı tütək çalan, çaldığı havaları dünyanın kədərli işlərindən xəbər verən, axşamlar məhəllənin uşaqlarını başına toplayıb sirli-möcüzəli əhvalatlar danışan Balakərim Ağ dəvə haqqında rəvayətləri ilə Ələkbərin gözünü dünyaya açır, onun uşaq beynini pərvazlandıraraq, ürəyində yazıçı olmaq həvəsini oyadır.

Ağ dəvə öz aram, təmkinli addımları ilə sanki romanın bütün səhifələrindən keçir və buradakı hadisələrin, xarakterlərin düzlüyünə təminat verir.

Gəlin romanın sonunda cərəyan edən epizodlara müraciət edək:

«mən özümü görmürdüm, amma mən də haradasa o karvanın yanında idim, bəlkə də o karvanı ötürürdüm, bilmirəm və mən o karvandan soruşdum...»

... hara?...

Karvan cavab verdi:

...*Gələcəyə gedirik!..*

Mən bu sualı niyə verdim, mən ki lap əvvəldən bilirdim o karvanın hara getdiyini, bilirdim ki, o karvan Gələcəyə gedir...

... *o uşaq sevinirdi, o uşaq gülürdü və həmin karvanı yola salırdı...*

...*yox...*

... *o uşaq Gələcəkdə dayanmışdı və Gələcəkdən görünən o karvanı qarşılayırdı... yola salan isə qalın qaşların altından baxan iri və qara gözlər idi...*

Keçmiş, o Ağ Dəvə karvanını Gələcəyə yola salırdı» (1, s. 587).

«... *себя я не видел, но я тоже где-то был рядом с караваном: может быть сопровождал караван, не знаю, и я спросил у каравана...*

-куда лежит твой путь?

Караван ответил:

... *в Грядущее идем!..*

... *зачем я или кто-то ещё задали этот вопрос? Я же с самого начала знал, куда идет: этот караван идет в Грядущее...*

... *теперь ребенок радовался, теперь ребенок смеялся и провожал караван...*

...*нет...*

... *этот ребенок стоял в Грядущем и встречал караван, видимый из Грядущего...*

... *а провожали его большие черные глаза, глядевшие из-под широких бровей...*

... *провожали Белых Верблюдов в Грядущее» (2, с. 302).*

Tərcümə çox təbii və maraqlı səslənir və orijinalın ruhuna uyğun gəlir. Bu dialoq əsərin əsas ideyasını, məzmununu açmağa kömək edir. Tərcüməçi V.Portnov müəllifin özünəməxsus psixolojiyasını, daxili dünyasını düzgün başa düşmüş və uğurlu tərcüməyə nail olmuşdur. Lakin iki ifadədə səhvə yol verilmişdir: «**mən bu sualı niyə verdim**» cümləsi rus variantında «**зачем я или кто -то еще задали**» kimi cəm halında çevrilib, halbuki sual tək şəxsin adından verilir; «**теперь ребенок радовался, теперь ребенок смеялся**» cümlələrinin azərbaycan variantında «**indi**» sözü yoxdur.

Xırda qüsurlara baxmayaraq «Ağ dəvə» romanı və onun tərcümə variantı Azərbaycan romanlarının ən uğurlu nümunələrindəndir. Fərqli üslub və mövzuda qələmə alınmış bu əsər oxucunu lap ilk sətirlərdən özünə cəlb edir. «Ağ dəvə» romanına gədər tarixi keçmişimizə həsr olunmuş çoxsaylı kitablar nəşr olunmuşdu. Elçin isə bu hadisələri zamanın ümumi, səciyyəvi hadisələri kimi təqdim edir, muasir dövrün doğurduğu bir çox suallara tarixi keçmişimizin «dərsləri» ilə cavab verir. Ona görə də yazıçı cəmiyyətin xeyirxah qüvvələrini, ziyalıları daha sıx birləşməyə, işıqlı gələcək uqurunda birgə mübarizə aparmağa çağırır. Müəllif özü də bu amalla yaşayır və əsərdə bu xətt yazıçının mövqeyində hiss olunur.

Elçin yaradıcılığı daim müasirdir, onun qəhrəmanlarını düşündürən problemlər həyatımızın daimi problemləridir. İnsanlıq, həyatı bütün dolğunluğu ilə təsvir edə bilmək, qələmin qüdrətilə zamanın çətinliklərini üzə çıxarmaq, əslində, çox yüksək sənətkarlıq tələb edir ki, bu keyfiyyətlər Elçin nəsrinə xas olan başlıca meyarlardır.

Ədəbiyyat

1. Elçin. Secilmiş əsərləri. "Ağ dəvə". Bakı: Çinar-çap" nəşr., 2005, IV cild.
2. Эльчин. Романы. "Белый верблюд". Москва: "Аввалон", 2003.

АЙТЕН МАМЕДОВА

Bakı Dövlət Universiteti

«ВОСТОЧНАЯ ПОЭМА НА СМЕРТЬ ПУШКИНА» М.Ф. АХУНДОВА В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ

Ключевые слова: *М.Ф.Ахундов, перевод, восточная поэма*

MFAxundovun «East poem on the death of Pushkin " is dedicated to translations. The poem was first published in Russian in MFAxundovun work; therefore, interpreters and researchers were the focus of more attention. A comparative analysis of all the translations of this work is the dissertation.

Keywords: *M.F.Akhundov, translate, east poem*

Самым ранним по времени своего напечатания литературным произведением Ахундова на русском языке является его собственный перевод вышеупомянутой поэмы «На смерть Пушкина» в журнале «Московский наблюдатель» (1837). Это, собственно говоря, был построчный перевод. Интересно отметить, что авторский перевод на протяжении многих лет не переиздавался, и читатели были лишены возможности с ним ознакомиться. Причиной предания забвению авторского перевода был один интересный факт из биографии Ахундова, датируемый апрелем 1837 года, когда на обеде Главноуправляющего Кавказом барона Розена судьба свела его с известным русским писателем-декабристом, автором широко известных кавказских повестей «Аммалат-бек» и «Мулла-Нур» А.А. Бестужевым-Марлинским, который за восемь лет жизни в населенном азербайджанцами городе Дербенте в совершенстве овладел азербайджанским языком и переводил образцы азербайджанского фольклора на русский язык. Как пишет в своих воспоминаниях близкий знакомый Ахундова А. Берже, барон Розен поинтересовался, читал ли Бестужев-Марлинский «Восточную поэму на смерть Пушкина» Ахундова, и, получив отрицательный ответ, рекомендовал ему не только прочесть эту поэму в авторском переводе, но и переложить ее на русский язык. Большой знаток Кавказа Бестужев-Марлинский взялся за это поручение, ограничившись, правда, только литературной правкой представленного ему авторского перевода. Известно, что в скором времени Бестужев-Марлинский погиб во время перестрелки близ города Адлер на Черноморском побережье, и, таким образом, правка авторского перевода Ахундова оказалась его предсмертным трудом. В Российской империи чаще публиковался именно отредактированный Бестужевым-Марлинским перевод как более благозвучный. Что же касается советского времени, то поскольку декабристы воспринимались как деятели первого этапа русского освободительного движения, рыцари без страха и уперка бросившие вызов самодержавию, то было очень эффективно говорить о совместной работе двух видных представителей русской и азербайджанской литературы – декабрист Бестужева-Марлинского и основоположника азербайджанской реалистической литературы Ахундова над произведением, посвященным памяти родоначальника новой русской литературы Пушкина.

Именно этим обстоятельством объясняется тот факт, что «Восточная поэма на смерть Пушкина» Ахундова больше известна не в авторском переводе, а в отредактированном Бестужевым-Марлинским ее варианте.

Заметим, что первую публикацию этого перевода пришлось ждать долго, что, по всей вероятности, объясняется негативным отношением тогдашней власти к декабристам.

Только в 1874 году перевод этот благодаря стараниям А.В. Берже был опубликован в журнале «Русская старина» (книга 1X, сентябрь, с. 77-79). После этого, авторский перевод поэмы с правками Бестужева-Марлинского в царской России несколько раз переиздавался на страницах периодических изданий, к газет «Кавказ» (1974, № 137, от 22 ноября), «Ведомости Одесского градоначальства» (1880, № 152, от 9 июля), «Кавказ» (1899, № 137 от 22 ноября), «Каспий» (1899 от 26 мая) и «Тифлисский вестник» (№ 120 от 26 мая) и журнала «Исторический вестник» (1899, май, с. 660-661), а также в книгах П.Д. Драганова «Пятидесятиязычный Пушкин» (Санкт-Петербург, 1899, с. 27-28) и В.В. Каллаша «Материалы и исследования об А.С. Пушкине» (Киев, 1903, с. 10-12), что, однако, не сделало его достоянием широких читательских масс, поскольку тиражи вышеназванных газет, журналов и книг, как известно, были не очень большими.

Зато в советский период отредактированный Бестужевым-Марлинским авторский перевод «Восточной поэмы на смерть Пушкина» неоднократно переиздавался массовым тиражом как на старницах периодических изданий, так и в изданиях произведений Ахундова. Его публикации приурочивались к «всенародно» отмечаемым юбилеям Ахундова, Пушкина, декабристского восстания, Туркменчайского договора и так далее, включались в состав учебников и учебных пособий для средних школ.

В последующие годы именно к этому подстрочнику обращались поэты-переводчики, как профессиональные, так и непрофессиональные, пытавшиеся осуществить его поэтическую переработку на русский язык (в 1880 году А.А. Соколов, в 1938 году Георгий Строганов, в 1950 году Павел Антокольский). Нелишне заметить, что среди русских стихотворных переводов «Восточной поэмы на смерть Пушкина» следует особо выделить вышедший их-под пера известного поэта и переводчика П.Г. Антокольского.

Отредактированный А.А. Бестужевым-Марлинским авторский построчный перевод поэмы использовали и те поэты, которые переводили поэму Ахундова на другие языки народов СССР.

Это, в свою очередь, привело к тому, что отредактированный Бестужевым-Марлинским авторский построчный перевод «Восточной поэмы» публиковался в виде приложения к выходившим

на азербайджанском, украинском, грузинском, таджикском языках изданиям этого ахундовского произведения.

В 1938 году, при подготовке к изданию томика Сочинений Ахундова, литературовед Азиз Шариф впервые основательно был вовлечен в интересное, хотя и нетипичное для него дело – работу над переводом стихотворного произведения, «Восточной поэмы на смерть Пушкина» Ахундова, белой автограф которой считался утерянным и о чем еще при жизни Ахундова сообщал издатель поэмы А.Берже, и это заявление не было опровергнуто автором. К счастью, в ноябре 1936 года Азизу Шарифу удалось найти подлинник поэмы в Тбилиси, у внука Ахундова, хранившего часть его бумаг. И при издании сочинений писателя (Тбилиси, 1938) из-за того, что найденный оригинал оказался близок к переводу Бестужева-Марлинского, было решено оставить в этом издании именно его перевод.

«Непосредственно перед обнаружением подлинного текста поэмы, - пишет Азиз Шариф, - в издаваемой в Баку «Ədəbiyyat qəzeti» («Литературной газете») был опубликован прозаический перевод поэмы на азербайджанский язык, сделанный нами с русского текста Бестужева-Марлинского».

Затем по этому подстрочнику А.Шарифа (на азербайджанском языке) «целый ряд азербайджанских поэтов, познакомившись с содержанием тогда еще не найденной в подлиннике поэмы великого писателя по нашему прозаическому переводу, переложил его на стих» .

Продлав над обнаруженным автографом большую текстологическую работу, успешно преодолев трудности, Азиз Шариф переписал ее текст сперва арабским алфавитом, затем латинским алфавитом, затем построчно перевел ее непосредственно с персидского на русский язык. Если добавить к этому и ранее переведенный им же прозаический перевод построчника Бестужева-Марлинского на азербайджанский язык, станет понятным его выдающийся вклад в историю ахундоведения и в целом в азербайджанское литературоведение. По существу прозаический перевод поэмы, осуществленный Бестужевым-Марлинским, был своего рода усовершенствованным подстрочником Ахундова, над которым Бестужев-Марлинский сделал некоторую стилистическую правку.

Ответственная и скрупулезная работа над текстом поэмы обеспечила высокий профессиональный уровень и качество перевода Азиза Шарифа, о чем свидетельствует исследователи, сопоставлявшие его переводов. Следует отметить, что А.Шариф сам проделал большую текстологическую работу.

С другой стороны, можно утверждать, что многочисленные переводы, осуществленные на протяжении последующих десятилетий, не исказили и не «отдалили» их смысл, содержание и формальные признаки (ритм, темп, интонация и т.д.). И, что показательно, первоначальный подстрочник, осуществленный самим Ахундовым в 1837 году и давший жизнь многочисленным переводам, как бы идентифицировался или совпал в главном (дух, смысл, содержание, точность и т.д.) с построчником, осуществленным Азизом Шарифом.

Анализ русских переводов Ахундова обстоятельно произведен литературоведами Ш.К. Курбановым и Азизом Шарифом. Учитывая этот факт, мы в настоящей диссертации не останавливаемся на анализе всех русских переводов этого произведения. Заметим только, что как в авторском переводе, так и в его отредактированном варианте бросается в глаза тот факт, что и Ахундов, и Бестужев-Марлинский старались избегать непонятных русским читателям реалий. В противовес им, Антокольский ввел в свой перевод две реалии – турач (в начальных строках поэмы) и бейт (в заключительных строках произведения), а также псевдоним автора Сабухи (в издании 1938 года Сабухий). Первая означает одну из распространенных в Азербайджане птиц, вторая – восточное поэтическое двустишие.

Действительно, если в переводе, отредактированном Бестужевым-Марлинским, указанные восточные реалии соответственно заменены понятными русским читателям словами попугай и стихи, а упоминание имени автора пояснено публикатором А. Берже как «псевдоним Мирзы-Фетх-Али» (35, с. 304): «Отчего замолк попугай твоего красноречия!» и «Седовласый старец кавказ отвечает... в стихах Сабухия», то Антокольский не только не разъяснил, что означает Сабухи, но и включил в текст вышеназванные реалии:

«Не разглагольствуют, как прежде, турачи»

«Пусть в бейтах Сабухи Кавказ сереброкудрый».

Турач – это птица, распространенная в Азербайджане, но незнакомая иноязычному читателю. Ясно, что реалия эта требует пояснения, но переводчики «Восточной поэмы на смерть Пушкина» не

приняли во внимание этот факт, впрочем, как и переводчики комедии «Медведь, победитель разбойника», как это будет показано в соответствующем месте следующей главы.

Ответственная и скрупулезная работа над текстами поэмы обеспечила высокий профессиональный уровень и качество перевода А.Шарифа, о чем свидетельствует сличение фрагментов перевода и оригинала. Рассмотрим саамы, пожалуй важный и интересный отрывок из поэмы, в котором Ахундов даёт собственную оценку деятельности классиков русской литературы (М.В. Ломоносова, Г.Р. Державин, Н.М. Карамзин, А.С. Пушкин).

В переводе на азербайджанский язык Джафара Хандана читаем:

Lomonosov gətirərkən sənətə hüsnü düha,
Puşkinin nurlu xəyalı ona qonmuş. Əcəba
Şeirlər səltənəti Dərjavinə göylərdən
Kim imiş hökm alaraq bir yeni hakim kəsilən.
Biliyi, elmi Karamzin əzəldən seçmiş,
Bir şərab bədəsi yapmış, onu Puşkin içmiş.
Səddi-Çindən Tatarıstana qədər çar yli var,
Lakin ol şairin aləmdə yanan məşəli var.

Построчный перевод:

Ломоносов украсил поэтический трон,
А Пушкин восседает на нем.
Державин покорила поэзию,
А небесаназначила Пушкина ее властителем.
Карамзин знаниями, науками наполнил бокал с вином,
Который до дна осушил Пушкин.
Власть царя расстилается от китайской стены до Татарстана,
Но повсюду разошлась слава Пушкина.
Авторский построчный перевод, отредактированный Бестужевым – Марлинским:
Ломоносов красота гения украсил обитель поэзии –
Мечта Пушкина водворилась в ней.
Державин завоевал державу поэзии –
Но властелином в ней Пушкин был избран свыше.
Карамзин наполнил чашу вином знания –
Пушкин выпил вино этой полной чаши.
Разошлась слава его по Европе,
Как могущество царское от Китая до Татарии .
Поэтически перевод П.Г. Антокольского:
Чертог поэзии украсил Ломоносов,
Но только Пушкин в нем господствует один.
Страну волшебных слов завоевал Державин,
Но только Пушкин в ней державный властелин.
Он смело осушал тот драгоценный кубок,
Что неполнял вином познания Карамзин.
Пусть Николай царит от Волги до Китая,
Но покорила весь мир лишь Пушкин-исполнин.

Как видно из сопоставления этих, столь различных по форме текстов, они в смысловом и содержательном отношении, можно сказать, идентичны. Переводы Джафара Хандана и Павла Антокольского достаточно близки к отредактированному Бестужевым-Марлинским авторскому переводу, можно сказать, верно, воспроизводят его.

Лексика и фразеологические конструкции этих текстов, можно сказать, синонимичны и идентичны. Так, смотри соответственно: «обитель поэзии» - «чертог поэзии» - «храм поэзии»; «украсил» - «украсил» - «украсил»; «мечта Пушкина водворилась» - «Пушкин в нем господствует» - мечта его (Пушкина) укрепилась»; «Державин завоевал» - «завоевал Державин» - «завоевал Державин»; «избран свыше» - «державный властелин» - «властелином... стал»; «наполнил чашу вином знания» - «наполнил вином познания» - «наполнил бокал вином познания»; «могущество царское» - «Николай царит» - «могущество Николая» и т.д., и т.п.

Сличение синтагм и словосочетаний позволяет сделать вывод, что в процессе многочисленных переводов (в том числе «переводов с перевода», которые имеют место и в русских переводах восточной поэмы Ахундова). Тексты переводов поэмы не претерпели существенных изменений,

сохранили дух и смысл оригинала, лишены «вольностей» и поэтических излишеств, хотя, разумеется, они сохраняют свои отличия по форме (как прозаический, поэтический и подстрочный переводы).

С другой стороны, можно утверждать, что приведенные переводы, осуществленные на протяжении разных лет, не исказили и не «отдалили» их смысл, содержание и формальные признаки (ритм, темп, интонация и т.д.). И, что показательно, первоначальный подстрочник, осуществленный самим Ахундовым в 1837 году и давший жизнь многочисленным переводам, как бы идентифицировался или совпал в главном (дух, смысл, содержание, точность и т.д.) с оригиналом, обнаруженном Азизом Шарифом в середине 1930-х годов.

Список литературы

1. Ахундов М.Ф. На смерть Пушкина. Восточная поэма. Баку: изд. АН Азерб ССР, 1962, 196 с.
2. Ахундов М.Ф. Избранное. Перевод поэзии П.Г. Антокольского и А.А. Бестужева-Марлинского, прозы и драматургии Азиза Шарифа, статей и писем автора. Москва: ГИХЛ, 1963, 420 с.
3. Халилова Т. А. Азербайджанская проза на русском языке. Баку: Язычы, 1986, 216 с.
4. Ахундов М.Ф. Сочинения. Перевод поэзии П.Г. Антокольского, драматургии автора, отредактирован В. Ю. Эльснером, прозы Азиза Шарифа. Тбилиси: Заря Востока, 1938, 367 с.
5. Ахундов М.Ф. Комедии. Проза. Поэзия. Литературно-критические статьи. Баку: Азернешр, 1987, 293 с.
6. Антология азербайджанской поэзии. Москва: ГИХЛ, 1938, 426 с.
7. Ахундов М. Ф. Избранные философские произведения. Перевод автора. Баку: Азернешр, 1982, 328 с.

TƏRANƏ RƏHİMLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İSA HÜSEYNOV NƏSRİNİN BƏDİİ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ ƏDƏBİ TƏNQİDDƏ

Açar sözlər: müasir nəsr, ədəbiyyat, forma, struktur, milli, tənqid

Art workshops characteristic prose Isa Huseynov

The study tells the story of an art workshop characteristic prose Isa Huseynov, stories and novels which gained popularity in the 60s. From 1961 to the present day articles about stories, it was the point of view of research, these opinions are reflected in fundamentalnyh monographs, we were evaluated in this article from the perspective of modern science. The article based on the well-known critics and Research work on the Mahdi Hussein, Mammad Jafar, Bakir Nabiye, Tofiq Guseynoglym et al collected and written carefully studied to this day. Prose Writers assessed as the most significant samples of dedicated national-spiritual topics in the Azerbaijani prose 60s decades. Article is applied on the value of scientific seminars philological faculties of higher schools, dedicated to issues of special courses and seminars.

Keywords: *contemporary, prose, literature, form, structure, national criticism.*

Ədəbi tənqid İsa Hüseynov nəsrinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri içərisində janr, süjet və kompozisiya, üslub, bədii dil məsələlərinə diqqət yetirir, bu yaradıcılıq komponentlərini yazıcının sənət əsərlərinin mükəmməlliyini təmin edən cəhətlər kimi araşdırma mərkəzinə gətirir. Yazıcının nəsrinin ilk növbədə janr xüsusiyyətlərinə nəzər salınır, onun hekayə və povestləri tənqidimizdə bu janrların gələcək inkişafına güclü zəmin hazırlayan, onun məzmun və struktur yeniliyini təmin edən, formanı hazır şəkildə müasirlərinə və ədəbi varislərinə ötürən yaradıcılıq örnəkləri kimi yüksək dəyərləndirilir. Məhz bu zəmin sayəsində istər “altmışıncılar”, istərsə də növbəti onilliklərdə ədəbiyyata gələn yazıçılar hekayə və povest üçün yeni forma axtarışına qüvvə və vaxt sərf etməyə ciddi ehtiyac duymadılar. Buna görə də təbii olaraq “sonrakı nəsillər yaradıcılıq qüvvələrini artıq stereotip təfəkkürün dəf edilməsinə, povest və hekayələrin inkişafına, təkmilləşdirilməsinə sərf etmiş” oldular. (1, 129) Ədəbi tənqidin İsa Hüseynovun bu janrdə yazılan əsərlərinə münasibəti də maraqlıdır. Bəkir Nəbiyev yazıcının “Saz”, Tütək səsi” və “Quru budaq” əsərlərini müəyyən hadisə və surətləri, xronoloji ardıcılığı, ümumi məqsədə tabe olması cəhətdən bir-birinə bağlı olan miniatür povestlər hesab edir. Tənqidçi yazıçı məqsədinin aydınlığı ilə seçilən bu əsərlər içərisində “Quru budaq” povestindən “ümidləri doğrultmayan”, İsa Hüseynovun “yaradıcılıq imkanlarından aşağıda” dayanan,

bədiilik baxımından “Saz” və “Tütək səsi” ilə “ayaqlaşma bilməyən” əsər kimi bəhs edir, bu uğursuzluğun başlıca səbəbini isə yazıçı rəğbətini mərkəzləşdiyi, lakin az qala sadist kimi təqdim edilən müsbət qəhrəmanın – Şöşü obrazının qüsurlu alınmasında görür. “Saz” və “Tütək səsi” povestləri isə milli ədəbiyyatımızda miniatur povest janrının ən mükəmməl nümunələri kimi dəyərləndirilmişdir. Bəkir Nəbiyev həmin povestlərin janrın tələblərinə hansı səviyyədə cavab verdiyini aşkarlayaraq yazır: “Quru təsvirçilikdən qaçmaq, yığcam yazmaq, xırdaca epizodlar, bəzən isə bir-iki mükəllimə vasitəsilə bədii mətləbi ifadə etmək bacarığı İsanın bu povestlərində aşkar görünən səciyyəvi keyfiyyətdir. Elə yazıçılar var ki, “Saz”ın qaldırdığı məsələnin bədii həllini vermək, İsfəndiyar kişi və Hacı surətlərini yaratmaq üçün ona bir neçə kitab da azlıq edə bilər. İsa Hüseynov isə bu vəzifənin öhdəsindən cəmi üç çap vərəqi həcmində olan bir povestdə müvəffəqiyyətlə gəlmişdir.” (2, 100) Ümumiyyətlə, Bəkir Nəbiyevin İsa Hüseynovun “Saz” və “Tütək səsi” povestləri ilə bağlı qeyd etdiyi müsbət cəhətlər bütövlükdə miniatur povest üçün səciyyəvi hesab olunurdu, bu normalara cavab verməyən əsərlər kəskin tənqid edilirdi.

Ədəbi tənqid 60-70-ci illərdə İsa Hüseynov nəsrinin qəhrəmanlarının mənəvi dünyasını həm konkret əsərdəki hadisələrin inkişafı, həm də onların daxili aləmlərinə yazıçı müdaxiləsi ilə əlaqəli təhlil edir, obrazların dialoqlarını psixoloji ovqatla yükləməyə üstünlük verən sənətkarın bəzən təhkiyə prosesində onların daxili monoloqlarını fəallaşdırdığını göstərirdi. İsa Hüseynovun əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə manasibət bildirən Akif Hüseynov yazır: “Yazıçının əsərlərindəki ilk siqnet bədii ümumiləşdirmələrin sıxlaşdırılmış enerjisində, təsvirlərin, təhkiyənin “havasında” duyulur, burada düşüncə tərzində dərinlikdən sirayət edən, üslubu müəyyənləşdirən psixologizm və drammatizm, arabir eşidilən kiçik notlar həyatın dolğun, dialektik şərhinə xidmət edir.” (3, 203)

Tənqid İsa Hüseynovun əsərlərinin dilində 60-70-ci illərdə bir “ağırlaşma” hiss edir, bu cəhətin daha çox yazıçının “Məşhər” romanında qabarıq göründüyünü vurğulayır. Tənqiddə görə, bu ağırlaşma “Məşhər”də əsərin məntiqindən irəli gəlir, “əks olunan dövrün mürəkkəbliyi, bizdən 600 il əvvəlki zamanın koloriti, nəhayət, müxtəlif tarixi cərəyanların və dini təriqətlərin mübarizəsi ilə” bağlıdır. (4, 55) İsa Hüseynovun “Teleqram” povestinin dil xüsusiyyətləri də tənqidi düşündürmüş, yazıçının cümlələrinin quruluşu narazılıq doğurmuşdur. Əsərdə uzun, “nəfəs darıxdıran” cümlələrin çoxluğuna etirazını bildirən Məmməd Cəfər Şekspir Dostoyevski kimi böyük sənətkarların məhz cümlələri ilə tanındığını yazıçının nəzərinə çatdırmaqla onu sadə və düşündürücü cümlələr qurmağa çağırır. (5, 188)

Ədəbiyyatşünaslıq və tənqid İsa Hüseynovun janr, süjet-kompozisiya məsələlərinə xüsusi diqqət və özünəməxsus münasibətinə nəzəri cəlb edir, onun bir sənətkar kimi yüksəlişində bu amilin də önəmli rol oynadığını vurğulayır. Ümumiyyətlə, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tənqidində süjet bədii yaradıcılığın mühüm problemlərindən biri olaraq dərk edilir, bədii əsərin bu önəmli komponenti məzmunun mükəmməl təqdimində zəruri amillərdən ən başlıcası kimi dəyərləndirilir. Süjet quruluşundakı özünəməxsusluğu öyrənmədən hər hansı əsərin estetik mahiyyətinin dərinə, ifadə etdiyi mətləblərin çözülməsinə nail olmağın mümkünsüzlüyü 70-80-ci illər tənqidində dönə-dönə vurğulanır.

Tənqid kifayət qədər mürəkkəb, dinamik və cəlbədicə süjet qurmağı İsa Hüseynov nəsrinin poetikası üçün ən xarakterik əlamətlərdən biri kimi dəyərləndirir. L.Həsənzadənin qənaətinə görə, “İ.Hüseynovun nəsrində süjet-kompozisiya özəlliklərindən biri burada ekzistensialist əsərlərdə tez-tez rast gəlinən retrospeksiyanın çox geniş yer tutmasıdır. Qəhrəmanlar, yaxud təhkiyəçi həmişə nəyi isə xatırlayır, keçmişə, ötüb keçmiş olaylara qayıdır və həmin xatırlamalar mütləq birbaşa şəkildə əsas süjetdəki hadisələrlə bağlanır. Bu xatırlamalar oxucunu dünyanın və insanın mahiyyətinə yönləndirir. Hər dəfə qəhrəmanların taleyi ilə bağlı mühüm bir məqam, əhvalat, hadisə xatırlanarkən, onun arxasınca süjetdə bir dönüş baş verir. Bəzən bu cür retrospeksiya əsərdə o qədər mühüm yer tutur ki, bədii qayənin açılışında əsas yük məhz onun üzərinə düşür.” (6, 23) Bu cəhətdən yazıçının “Kollu Koxa” povestində müəllif qayəsinin bütövlükdə “əvvəl olanlarla indi baş verənlər arasındakı adi müqayisədə” aşkarlanması, Cəfalı Cavanşirin “limbuz Cavanşir”ə, Qılınc Qurbanın “podrat Qurban”a, “kökə” nənənin “Cında qarı”ya və s. çevrilməsi səbəblərini Koxanın retrospektiv qarşılaşdırmalarda “açıb-çözəlməsi” kimi misallar tamamilə yerinə düşür. Yazıçının “Teleqram” povestində verilən təfsilatlar (“Birinci təfsilat”, “İkinci təfsilat” və s.) mahiyyət konteksti ilə “assosiativ yönlü retrospeksiya”, “süjet xəttini zəruri şəkildə tamamlayan mühüm kompozisiya hissələri” kimi dəyərləndirilir. “Doğma və yad adamlar” povestində isə retrospeksiyanın əsərin həm məzmun, həm də süjet-kompozisiya cəhətdən mükəmməlliyini təmin etdiyi vurğulanır, oxucunun əsərdəki obrazlarla bağlı əsas məlumatları məhz təhkiyəçinin bu tipli xatırlamalarından aldığı qeyd edilir. Tənqid əsassız olaraq 60-cı illər nəsrinin böyük rəğbətlə qarşılanan bu nümunəsini “yeksənəq bədii priyomla”, “süni süjet quruluşunda yazılmış əsər” hesab edir.

Ədəbi-nəzəri təhlil materiallarında İsa Hüseynovun süjetqurma üsullarının müxtəlif məqamlarına diqqət yetirilir, mürəkkəb ikixətli süjet bu nəsr üçün səciyyəvi hesab olunur. L.Həsənzadə bu münasibətlə yazır: “İstər romanlarında, istərsə də povestlərində İ.Hüseynov qəhrəmanlarının şəxsi və ictimai həyatlarını

qovuşuqda, bir-birini tamamlayan mürəkkəb quruluşlar kimi təqdim edir... Fabulada asanca seçilən bu ikiplanlılıq, əslində süjetin özündə aydın surətdə differensiallaşır. Mövzunun iki tərəfli, iki yönümlü işıqlandırılması, şübhəsiz, süjet xəttinin qurulmasında da bəzi özəlliklər yaradır. Əksər hallarda bu, süjetin bir növ “spiralvari”, “dalğalı” inkişafına səbəb olur, yəni əsərdə qəhrəmanın şəxsi həyatı ilə bağlı motiv, epizod və situasiyalar onun ictimai mövqeyini ifadə edən səhnələrlə əvəzlənir. İlk nəzərdə sanki süjetdəki dinamizmə əks təsir göstərməli olan bu cür əvəzlənmələr, əslində konfliktin drammatizmini gücləndirməkdə xüsusi rol oynayır.” (6, 22) Tənqid İ.Hüseynovun əsərlərində konfliktin, hadisə və mövqelərin iki istiqamətdə, iki planda açılmasının oxucu baxışı ilə müəyyən edildiyini, qəhrəmanın özü üçün isə belə “ikiyə parçalanma”nın mövcud olmadığını vurğulayır.

“Doğma və yad adamlar” povestində yazıcının süjetə münasibəti fərqli görünür. Tənqidçilər bu əsərdə təhkiyənin aparıcı mövqeyinə diqqəti cəlb edir, povestin əsas məzmununun bilavasitə süjet xəttinin inkişafında, hadisələrin dinamikasında deyil, “təhkiyəçinin bir-birini əvəzləyən təəssüratlarında” açıldığını vurğulayırlar. Həqiqətən də, əsərdə gənc yazıçı Rəşidin qarşılaşdığı Nailə, Murad, Bəkir, Bəhlul Cəlalov, Qara Canbalayev və b. surətlər, onların davranışları və s. haqqında “xatırlamaları, düşüncələri povestdə nəql olunan əhvalatın özündən daha artıq yer tutur, süjet isə qəhrəmanların həyatından cəmisə bir neçə günlük dövrü əhatə edir, onların taleyi əsərdə axıracan açıqlanmır.” (6, 22)

“Məhşər” romanında da yazıcının süjetqurma məharəti tənqid materiallarında xüsusi vurğulanır. Əsərin mürəkkəb konstruksiyası – bütövlükdə “süjetdə, kompozisiyada, bədii konfliktin quruluşunda və həlində, obrazların səciyyələndirilməsində, istifadə olunan tarixi sənəd, fakt və hadisələrin əlaqələndirilməsində, şərhində və mənalandırılmasında, bütün məqam və hallarda tarixiliyin və müasirliyin gözlənilməsində” (7, 138) özünü göstərən mürəkkəblik əsərdə haqqında bəhs edilən dövrün xarakteri ilə izah edilir. T.Hüseynoğlu romanın konfliktini fərqləndirən cəhəti konkret şəkildə belə xarakterizə edir: “Romanın konflikti üz-üzə dayanan məlum tarixi qüvvələrin mübarizəsi əsasında qurulmuşdur, lakin bu, humanizmlə antuhumanizmin mübarizəsi kimi fəlsəfi məna ilə əlaqələndirilərək dolğunlaşdırılmış, ümum bəşəri məzmun və əhəmiyyət kəsb edə biləcək bir səviyyədə ümumiləşdirilmişdir.” (7, 138)

Ədəbiyyat

1. Əliyeva S. Sənətkarlıq dərsləri. // Azərbaycan, 1979, № 12, s. 119-142.
2. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı: Azərneşr, 1976.
3. Hüseynov A. Zamanın və nəsrin hərəkəti. Birinci məqalə. // Azərbaycan, 1976, № 7, s. 195-208.
4. Nəbiyev B. Roman və müasir qəhrəman. Bakı: Yazıçı, 1987.
5. Cəfər M. Ədəbi qeydlər. // Azərbaycan, № 9, 1962, s. 180-195.
6. Həsənzadə L.H. 50-60-cı illər Azərbaycan nəsrinin poetikası (İsa Hüseynovun yaradıcılığı əsasında). Filol. elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün diss. avtoreferatı, Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 2007.
7. Hüseynoğlu T. Söz – tarixin yuvası. Bakı: Azərneşr, 2000.

ŞƏHANƏ SARI

Bakı Dövlət Universiteti

HÜSEYN ARİF YARADICILIĞINDA TƏBİƏT MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ İNKİŞAFI VƏ TƏBİƏT MÖVZUSUNUN ELMİ-NƏZƏRİ MÜSTƏVİDƏ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: *Poeziya, şair, şeir, təbiət, lirik qəhrəman, mənəvi-əxlaqi problem*

Poetic samples written in theme of love has the main importance in the modern poetry from the aspects of reflection of the spiritual - moral problems.

In the article is dealt with originality and unique of Chingiz Alioghlu's poems, who give attention to the theme of love with considerable extent in his works.

As well as in creative works of the poet as well as previous time and at last time the theme of love raises very interesting as one of the leader themes.

Keywords: *poetry, poet, poetry, nature, lyrical hero, spiritually - moral issue*

Çağdaş Azərbaycan poeziyasında mənəvi-əxlaqi problemlərin bədii təcəssümü, eyni zamanda, təbiət mövzusunda yaranan əsərlərdə bu və ya digər kontekstdə diqqəti cəlb etməkdədir. Bütövlükdə təbiət poeziyasında müşahidə olunan bu amil H. Arif, N. Xəzri, M. Araz, F. Qoca, M. Yaqub, Ç. Əlioğlu və s.

şairlərin yaradıcılığı üçün daha çox səciyyəvidir. İnsanın cismən və ruhən bağlı olduğu təbiətə bu cür yanaşma, şübhəsiz ki, çağdaş Azərbaycan şeirinin ideya-estetik səviyyəsini şərtləndirir.

Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzusunda yaranan bədii örnəkləri elmi-nəzəri müstəvidə səciyyəvləndirən professor Y. Qarayev belə bir məqama diqqəti çəkir ki, poeziyamızın təbiət mövzusu ilə bağlılığı bir neçə formada özünü göstərir. Lirikamızın böyük bir hissəsini təbiəti müstəqim şəkildə tərənnüm edən şeirlər təşkil edir. Lirikamız təbiətlə ünsiyyət axtarışlarında keçmiş müraciət edir və insanla təbiətin ən böyük birliyi dövrünün hadisələrini qələmə alır. Nəhayət, poeziyamız xalqın taleyini, təbiətini, tarixini və musiqisini vəhdətdə xatırlayır, muğamda təbiətlə xalqın birliyini görür. Hər üç təmayül təbiətə yaxınlıq axtarışlarında kənd, əcdad, meşə, baba obrazlarına da tez-tez müraciət edir. Professor Y. Qarayevin sərrast müşahidədən qaynaqlanan mülahizələrində bəhs olunan bədii örnəklərdə mənəvi-əxlaqi aspektin önə çəkilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu cəhət çağdaş ədəbiyyatda təbiət mövzusunda qələmə alınan şeirlərin aparıcı xüsusiyyətlərindən birini təşkil etməkdədir.

Çağdaş poeziyada təbiət və insan probleminə bəhs edərəkən bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki, əvvəlki dövrlərdə təbiət poeziyasının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, burada şair təbiətdən təcrid olunmamışdı, uzaqlaşmamışdı, ayrılmamışdı: o, təbiətin ağuşunda idi, onun üzvi parçası idi. Çünki bu şair təbiəti “ayrıca təbiət kimi”, “təcrid edilmiş təbiət” kimi qavraya bilmirdi. Təbiət onun üçün daha çox gündəlik təəssüratın başlıca mənbəyi idi. Şair öz nəğmələrini təbiətin qoynunda oxuyurdu. Təbiət onun gündəlik məişətinin həyat tərzinin ayrılmaz bir parçası, onun tərənnümü isə şairin gündəlik estetik təəssüratının poetik təəcəssümü demək idi. Müasir təbiət poeziyası üçün başqa bir vəziyyət xarakterikdir: indi şairlərimiz çox vaxt təbiətə, əgər belə demək mümkünsə, uzaqdan, kənardan nəzər salır. Hazırda poeziya təbiətlə insanın üzvi vəhdətini yox, bir-birindən uzaqlaşmasını, yadlaşmasını təsvir edir, həm də kədərlə, məyus-məyus.

Şübhəsiz ki, çağdaş Azərbaycan şeirində insan konsepsiyasının formalaşmasında təbiətin tərənnümünün xüsusi yer tutması tarixi-qneseoloji köklərlə bağlıdır. Bütün qəbildən olan şeirləri, şərti olaraq iki qrupa ayırmaq mümkündür: birinci, təbiətin tərənnümü, tarixi, sosial və milli yaddaş motivlərinin əksi, ikincisi, ekoloji böhran və ondan irəli gələn mənəvi-psixoloji demoqrafik nəticələrin izahı təbiətə münasibətin təməlinə mənəviyyat amilinin dayanması məsələsi yazıçı-ədəbiyyatşünas Elçini də düşündürməkdədir. Məlumdur ki, təbiətin çirklənməsi, flora və faunanın tələf olması müasir dövrümüzdə hamımızı dərinədən düşünməyə vadar edən mühüm ictimai-etik məsələlərdəndir. Şairlərin bu mövzuya müraciət etməsi qanunauyğun və vacibdir, lakin bir şərtlə ki, şair sözü bizim qəlbimizə hakim kəsilsin, elə söz oxuyaq ki, o bizi bəzən qədri bilmədiyimiz və qiymətləndirmədiyimiz təbiətin qarşısında vicdan əzabı çəkməyə vadar etsin”. Bu mülahizələrin maraqlı doğuran cəhəti təbiətin problemlərinə ictimai-etik müstəvidə yanaşılmasıdır. Həmçinin Elçinin təbiət və insan probleminə həsr olunmuş əsərlərin yaranmasında bədii sənətkarlıq məsələlərinə diqqət yetirməsi mühüm amil kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan poeziyasında təbiət mövzusunda daha çox yazıb-yaradan şairlərdən Hüseyn Arifin şeirlərində insan və təbiət problemi, müasir sivilisasiyanın təsiri və nəticəsi kimi təbiətin məhv olması, insanın təbiətdən uzaqlaşması, təbiəti itirməkdə olan insanın daxili-mənəvi həyəcanları özünəməxsus şəkildə bədii təəcəssümünü tapmışdır. Hüseyn Arif poeziyasının tarixi xidməti də elə bundadır. Urbanizasiya nəticəsində təbiətdən ayrı düşüb ona can atan insanın hiss və həyəcanını poeziya səviyyəsinə qaldırdığı üçün əhəmiyyətli, böyükdür. Bu poeziya təbiətdən zövq almaqla kifayətlənməyib onun yaratdığı hər şeyi qorumaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün narahatlıq keçirir. Doğrudan da, Hüseyn Arifin şeirlərində lirik qəhrəman təbiət və insanın qarşılıqlı münasibətindən narahatlığını həyəcan təbili çalaraq ifadə etməyə çalışır. Şairin təbiət şeirlərinin bir çox hallarda pessimist əhvali-ruhiyyəyə köklənməsi məhz bu amildən qaynaqlanır.

Tənqidçi Vaqif Yusifli Hüseyn Arifin anadan olmasının səksən illiyinə həsr olunmuş “O elə şairdi bir də tapılmaz” adlı məqaləsində şairin təbiətə vurğunluğunu onun təbiiliyi ilə bağlayaraq yazır ki, Hüseyn Arif son dərəcə təbii şair idi. Həyatdakı təbiiliyi, şəxsiyyətindəki saflığı poeziyasına da keçmişdi. Hüseyn Arifi Səməd Vurğundan sonra ən təbii şair adlandıranlar bu mənada haqlıdırlar. Ancaq Hüseyn Arif özünəməxsus şair idi və Azərbaycan təbiətini də özünəməxsus təsvir edirdi. Hüseyn Arif şeirində təbiət ayrı bir poetik hüsn kəsb edir. Hətta deyə bilərik ki, Hüseyn Arifdən danışanda təbiət düşünülür. Qeyd etmək zəruridir ki, Hüseyn Arifin şeirlərində insanla təbiət bir vəhdət halında dərk olunmaqdadır. Bu, şairin bəhs olunan problemlə bağlı qələmə aldığı əksər şeirlərində özünü büruzə verir:

Varlığımdan keçərəm,

Bu ana torpaq üçün.

Dönüb tikan da ollam

Gülü qorumaq üçün.

Filologiya elmləri doktoru, professor Cəlal Abdullayevin qənaətinə, təbiətin solması və sarılması, bahar gələndə yenidən canlanması kimi adi bir hadisə şairi təbiətlə insan arasındakı bənzərlik və doğmalığa barədə düşündürür. Hüseyn Arif təbiətin sirlə dolu olan, insanlara nəvaziş bəxş edən hadisə və mənzərələrini

poetik detallarla canlandırma bilir. Dəqiq və sərrast mülahizələrdir. Doğrudan da, Hüseyn Arifin şeirlərində təbiət elə canlı şəkildə təqdim olunur ki, onun insanla vəhdətinin ayrı-ayrı ştrix və çalarları oxucunu düşündürür. Şairin təbiətlə insanı bir-birinə bağlayan ən mühüm amil kimi torpaq obrazını canlandırmaqla bu bağlılığın fəlsəfi aspektlərini aşkarlamağa çalışır.

Professor Rəhim Əliyev poeziyada təbiətin bədii təəcəssümü probleminə bəhs edərək yazır ki, bukolina poeziyası, pastrol poeziyası, idillik poeziya kimi anlayışlar və terminlər “təbiət poeziyası” münasibətlərinin qədimliyini və zənginliyini xatırlatmaq üçün kifayətdir. Bu zənginliyi bizim klassik poeziyamızda da görmək çətin deyildir. Təbiət bütün dövrlərdə poeziyanın başlıca mövzularından biri olmuşdur və bu gün də bu barədə təzə bir mətləb kimi danışmaq sadələşmələrdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Cəlal. Əsərləri, 7 cildə, I cild, Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2010, 344 səh.
2. Abdullayev Cəlal. Əsərləri, 7 cildə, IV cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 208 səh.
3. Abdullayev Cəlal. Əsərləri, 7 cildə, VI cild, Bakı: «Elm və təhsil» nəşriyyatı, 2012, 316 səh.
4. Abdullazadə Arif. Şairlər və yollar, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1984, 224 səh.
5. Axundlu Yavuz. Ədəbi estafət, Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2013, 560 səh.
6. Alışanlı Şirindil. Sözü estetik yaddaşı, Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1994, 228 səh.
7. Arif Hüseyn. Dünya fikir dünyasıdır, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1992, 280 səh.
8. Arif Hüseyn. Seçilmiş əsərləri, Bakı: «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2004, 224 səh.
9. Elçin. Ədəbiyyatımızın yaradıcılıq problemləri, Bakı: «Təhsil» nəşriyyatı, 1999, 564 səh.
10. Elçin. Vilayət Quliyev. Özümüz və sözü, Bakı: Azərnəşr, 1993, 115 səh.
11. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: «Mütərcim» nəşriyyatı, 2008, 360 s.
12. Əliyev Rəhim. Poeziyanın təbiəti, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1982, 96 səh.
13. Qarayev Yaşar. Meyer şəxsiyyətdir, Bakı: «Yazıçı» nəşriyyatı, 1988, 456 səh.
14. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan, Bakı: «Sabah» nəşriyyatı, 1996, 712 s.
15. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIX və XX-yüzlər), Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 2002
16. Yusifli Vaqif. Məmməd Araz dünyası, Bakı: «Şur» nəşriyyatı, 1994, 155 səh.
17. Yusifli Vaqif. Yollar hayana aparır, Bakı: «Gənclik» nəşriyyatı, 1999, 140 səh.
18. Yusifli Vaqif. Özünü itirməyən adam, «Azərbaycan» jurnalı, 2001, № 11, səh. 90-92
19. Yusifli Vaqif. Tənhalığın poeziyası, «Azərbaycan» jurnalı, 2003, № 2, səh.91-94
20. Yusifli Vaqif. «O elə şairdi bir də tapılmaz!», «Azərbaycan», 2004, № 6, 157-159 səh.
21. Yusifli Vaqif. «Şimşəkdən qanad al, yolun uzaqdı», «Axşam» qəzeti, 8-15 sentyabr 2006, № 76
22. Yusifli Vaqif. Fikrət Qoca: XX və XXI əsrin şairi, «Ulduz» jurnalı, 2015, Avqust, səh. 22-28
23. Yusifli Vaqif. Yaxşı ki sən varsan, Bakı: «Çaşıoğlu» nəşriyyatı, 2007, 188 səh.

İRADƏ YUSİFOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ YOLLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan, dövlət, dil, ideologiya, tarix*

Azerbaijani development stages and ways

Ideology is the history of every nation, the state, plays a big role in her. In this sense, played a significant role in our nation's history, national ideology. This ideology has played a major role in the formation of the national ideology, the basis of Azerbaijan's statehood. According to the ideology of development has a long history. The history of the researchers, Azerbaijani learners in this field divided into two parts: pre-Islamic and Islam period. It is deeply explore periods shows that the establishment of the Azerbaijani people to its conclusion. The Azerbaijani language and ideology - Azerbaijanism, was a period of national formation. Today we can say with confidence that the historic achievement of the national people's suffering, a lot of wealth. To maintain and strengthen Azerbaijan in Azerbaijani on the tool.

Keywords: *Azerbaijan, state, language, ideology, history*

Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafında azərbaycanşünaslığın bir elm kimi formalaşmasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Azərbaycanşünaslıq Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini, dilini və s.

öyrənməklə məşğul olan elmlərin məcmusudur. Buradan belə bir məntiq ortaya çıxır ki, azərbaycanşünaslıq ölkəşünaslığın tərkib hissəsidir. Bu sahə ilə geniş tədqiqatlar aparmış Nizami Cəfərov bunları yazır: «Azərbaycan haqqında müxtəlif mənşəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi bu və ya digər dərəcədə elmi məlumatlar qədim dövrlərdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı (bəlkə də daha çox) azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlı mütəfəkkirlər türklük, müsəlmanlıq və müasirlikdən ibarət bir məmləkət barəsində düşünməyə (hətta döyüşməyə!) başlamış, təsəvvürlərində yaratdıqları həmin məmləkəti — Azərbaycanı ilk dəfə 1918—1920-ci illərdə bütün reallığı ilə gördükdən sonra onların düşüncələri (və döyüşləri, mücadilələri) daha konkret, daha məqsədyönlü, daha elmi xarakter almışdır» (2, s.3-6).

Azərbaycanşünaslıq elminin kökündə təbii ki, azərbaycançılıq ideyası dayanır. Bəllidir ki, hər bir millətin tarixində, onun dövlətçiliyində ideologiya əhəmiyyətli rola malikdir. Bu mənada Azərbaycanda bizim bir millət kimi formalaşmağımızda azərbaycançılıq ideologiyası mühüm rol oynamışdır. Azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasında böyük rol oynamış bu ideologiya, Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşması isə uzun bir tarixi yol keçmişdir. Bu sahə üzrə araşdırıcılar Azərbaycan tarixində iki dövrə üstünlük verirlər: islamaqədərki və islamiyyət dövrü. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı bu bölgüyə təsir edə bilməmişdir. Onların fikrincə, bu dövrlərin ən böyük tarixi ideoloji yekunu olaraq, Azərbaycan xalqı yarandı. Eyni zamanda bu dövrlər Azərbaycan dilinin və ideologiyasının – azərbaycançılığın inkişaf dövrü olmuşdur. Biz problemə bu aspektdən yanaşsaq, L.Qumilyovun ortaya qoyduğu nəticə ilə razılışmalı oluruq. Özünün «Qədim türklər» kitabında o, bu problemə belə bir münasibət bildirir: «Hər bir xalqın köklərinin ən qədim dövrlərə gedib çıxmasına baxmayaraq, tarixçilər bütün bu epoxaları xalqın yaranmasını müəyyənləşdirən vaxtdan başlamağı üstün tuturlar» (7, s.32; 4, s.34-35).

Tarixdə xalqların tarixinin öyrənilməsi göstərir ki, ayrı-ayrı eynimənşəyə malik tayfaların, hətta tayfa birliklərinin tarixi ilə vahid xalqın tarixi fərqlidir. Bununla bağlı Y.Yusifovun gəldiyi nəticə maraqlıdır: «Dünyanın digər xalqları kimi Azərbaycan xalqı da Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapıb. Xalqımızın yarandığı ərazi Şimalda Dərbənddən tutmuş Cənubda Zəncan – Qəzvin bölgəsində (daxil olmaqla) Şərqdə Xəzər dənizindən Qərbdə İrəvan, Tiflis və Urmiya gölünün qərb sahillərini əhatə edir. Tarixi baxımdan «Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III-VII əsrlərdə baş vermiş, VII-VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdi » (9, s.209-235).

İslamın gəlişi Azərbaycanın həyatında da dəyişikliklərlə müşayiət olundu. Azərbaycan türkləri İslamın gəlişi ilə bu dini özününkü kimi qəbul etdilər. Eyni zamanda türklərin bir sıra qədim yerli adət-ənənələri də islam dininin tərkibinə daxil oldu. Bu həqiqətdir ki, Azərbaycanın islam çevrəsinə daxil olması onun ərazi bütövlüyünü saxladı və özünün mədəniyyəti, adət-ənənələri, vahid ərazisi olan ölkə kimi başqa ölkələrlə, qonşu etnoslarla siyasi-iqtisadi, mədəni münasibətlər üçün münasib şərait yaratdı (9, s. 235). Bu dövrlərdə etnik və dil baxımından türkdilli areala daxil olan Azərbaycan siyasi cəhətdən Sasani imperiyasının hakimiyyəti altında idi. Onu da unutmayaq ki, həmin dövrlərdə Bizans imperiyası ilə Ərəb xilafəti arasında Azərbaycanda nüfuz uğrunda mübarizə gedirdi. Bu mübarizə hər şeydən öncə xristianlıq və müsəlmanlıq arasında mübarizə ilə səciyyələnirdi. Bu mübarizədə son nəticədə müsəlmanlıq qalib gəldi. Beləliklə, ideoloji baxımdan Azərbaycan ümummüsəlman kontekstinə daxil oldu.

Azərbaycançılığın mənşəyi və təşəkkülünün inkişaf tarixini izləmək üçün üç əsas problemin və onların arasında tarixi-mənəvi münasibətlərin aydınlaşdırılması vacibdir. Bunlara Azərbaycan (ölkə adı - ərazisi), Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətçiliyi məsələləri daxildir (7, s. 32-33). Bu üç əsas problemin və onların arasında tarixi-mənəvi münasibətlərin aydınlaşdırılması bizə mühüm bir tarixi nəticəni ortaya qoymağa imkan verdi. Bu da azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasının Azərbaycanda milli burjuaziyanın fəaliyyəti sayəsində mümkün olmasıdır. Bunun nəticəsində isə Bakı şəhəri təkə iqtisadi qüdrətinə görə yox, həm də ictimai-siyasi nüfuzuna görə Qafqazda yeganə dünya şəhəri səviyyəsinə yüksəldi. XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılıq ideologiyasının milli-fəlsəfi təlim kimi formalaşmasında o dövrün mətbu orqanlarının rolu əvəzolunmazdır. Bunların içərisində «Molla Nəsrəddin jurnalı xüsusi rol oynayır. Qısa zaman kəsiyində molla-nəsrəddinçilik bir jurnalın adından qoparaq bir məsləkin adına çevrilmişdir. Molla-nəsrəddinçilik – ictimai fikirdə azərbaycançılıq, ədəbi-bədii fikirdə realizm deməkdir. Molla-nəsrəddinçilər – C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, S.Mümtaz bu yolun sədaqətli davamçıları, inadkar mübarizləri olmuşlar (7, s.57-58).

O zaman azərbaycançılığın kökündə də türkçülük dayanırdı. Türkçülük bütün insanları bir araya gətirən məfkurə olmaqla azərbaycançılığa xidmət edirdi. Təsədüfi deyildir ki, o zaman türkçülüyn məfkurə kimi təbliğində digər xalqların nümayəndələri də az rol oynamırdılar. Bunlardan biri olan və türkçülüyn atası sayılan Z.Göyalp yazırdı: «Rusiyadakı iki böyük türkçü» - M.F.Axundzadə və İsmayıl bəy Qaşpıralı öz

«Tərcüman» məcmuəsi ilə türkçülüüyü təbliğ edir, XX əsrin əvvəllərində isə Hüseynzadə Əlibəy İstanbuldan və Ağaoğlu Əhmədbəy Parisdən Bakıya gəlmiş və orada fikir savaşı üçün əl-ələ vermişdilər. Topçubaşov da bunlara qoşulmuşdur. Bu üç şəxs o zamana qədər hakim olan sünnilik və şialik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq, türkçülük və islamçılıq fikirləri çevrəsində – ətrafında bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar (3, s.29).

Həmin dövrdə Azərbaycan ictimai-siyasi həyatının iki böyük şəxsiyyəti sayılan Cəlil Məmmədquluzadə və M.Ə.Rəsulzadə türkçülük və islamçılıqla yanaşı azərbaycançılıq ideyasını da irəli sürdülər. M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığında azərbaycançılıq – «Azərbaycan qayəsi» başında «Müsavət»in dayandığı milli hərəkət isə «Azərbaycan milli hərəkəti» kimi mənə kəsb etdi. Onun görüşlərində azərbaycançılıq intensiv olaraq 1913-cü ildən sonra başlayır. Doğrudur, o, hələ 1911-ci ildə İstanbulda «Türk yurdu» məcmuəsinin 4-cü sayında çap etdirdiyi «İran türkləri» məqaləsində Cənubi Azərbaycanın əhali və ərazisindən bəhs edərkən Qafqaz Azərbaycanı məsələsini də qaldırır (5, s.14-15).

Azərbaycançılığın tarixi baxımdan araşdırılması göstərir ki, bu ideya hələ M.Ə.Rəsulzadədən xeyli əvvəl də mövcud idi. Məsələn, 1890-cı ilin yanvarında «Tərcüman» qəzetində, həmin il noyabrın 16-da isə «Kəşkül»də «azərbaycanlı» imzası ilə məqalələr çap olunmuşdur. 1891-ci ilin mayın 1-də «Kaspi» qəzetində Məhəmmədəğa Şaxtaxtının «Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırılmalı» məqaləsində bu xalqı «azərbaycanlı» adlandırmaq tələbi irəli sürülürdü. Belə faktları artırmaq olar. Lakin bunlar o zaman azlıq təşkil edirdi. Azərbaycançılıq ideyasını tarixi-siyasi ideya kimi formalaşdıran bədii yaradıcılıqda C. Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir, publisistikada «Əkinçi», elmi siyasətdə M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində azərbaycançılığa ehtiyac doğuran obyektiv tarixi səbəblər və şərtlər var idi. XX əsrin əvvəllərində Bakı ən gərgin siyasi proseslərin mərkəzinə çevrilmişdi. Bu şəhərdə ciddi tarixi-ictimai proseslər gedirdi. M.Ə.Rəsulzadə və digər mütəfəkkirlərin görüşlərində azərbaycançılıq ideyası belə bir tarixi-ictimai kontekstdə meydana çıxmışdı. M.Ə.Rəsulzadə 1917-ci ildə «Açıq söz» qəzetində Azərbaycan anlamının varlığını müdafiə etməklə, onu açıq şəkildə ortaya qoyurdu. Bu məsələni o, milli məsələ ilə vəhdətdə işləmişdi. Hələ 1914-cü ildə görkəmli şair və jurnalist Əlabbas Müznibin çap etdirdiyi «Dirilik» jurnalına yazdığı «Dirilik nədir?» adlı baş məqalədə, habelə «Milli dirilik» adlı silsilə məqalələrində M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli intibahının əsas aspektlərini işləyib hazırlamışdı. 1918-ci il 28 may İstiqlal Bəyannaməsi ilə Azərbaycanın bir xalq kimi varlığı bəşəriyyətə elan olundu. Əsrin milli mücahidləri milli dövlətin yaranması ilə nəticələndi. Bir ay sonra – iyunun 17-də Azərbaycan milli şurasındakı nitqində M.Ə.Rəsulzadə demişdi: «Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə əkiz doğulmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsi əhatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir» (1).

Bütün bunlar göstərir ki, əsrin əvvəllərində məhz azərbaycançılıq başlıca istiqlal ideyası olmuşdur. İndi dəbiizm ideologiyamızın mərkəzində türkçülük və islamçılığa dayanan – azərbaycançılıq olmalıdır.

Azərbaycançılıq təliminin inkişafında, azərbaycançılıq məfkurəsinin dərinləşməsində H.Əliyevin əvəzsiz xidmətləri vardır. H.Əliyev öz çıxışlarında bu barədə dəfələrlə öz fikirlərini bildirmişdir. Onun fikrincə, «Azərbaycan dövlətinin milli ideologiyasının özəyini, əsasını təşkil edən azərbaycançılıqdır. Dövlətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, bunlar hamısı azərbaycançılıq anlayışının tərkib hissələridir» (8, s.59; 6, s.1-3). Azərbaycançılıq ideyası 1995-ci ilin payızında qəbul olunan Ana Yasamızın başlıca maddələrində əksini tapdı. Belə hesab edirik ki, azərbaycançılıq təliminin Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən və həyata keçirilən dövlətçilik konsepsiyası ilə vəhdət halında, beynəlxalq miqyasda artıq qərarlaşmış olan başlıca ideoloji kurslarla müqayisəli şəkildə təhlil edilməsinə müasir mərhələdə böyük ehtiyac vardır. Özünün həyata keçirdiyi siyasətlə Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində müstəsna xidmətləri olan bir şəxsiyyətdir.

Məqələmizin sonunda bir daha Nizami Cəfərovdan sitat gətirməklə azərbaycanşünaslığın hansı əsaslar əsasında yaranmasına qayıtmağı məqədəuyğun saydıq: «Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarixşünaslıqdır. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmin elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarından, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!) haqqında ümumi elmi təsəvvür yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Elə etnososial, etnokulturoloji əlamətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, onların məhz Azərbaycana (və Azərbaycan xalqına!) mənsubluğu bir kompleks olaraq şübhə doğurmasın. Lakin bir məsələ də var ki, bütün bunlar Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) mədəni-mənəvi, siyasi-ideoloji mənafeyinə xidmət etməlidir. Azərbaycan xalqının tarixini dərindən öyrəndikcə türkologiya azərbaycanşünaslığın nəinki metodoloji "qida mənbəyi" nə, bütövlükdə kontekstinə çevrilir. Buna görə də azərbaycanşünaslıq getdikcə daha çox türkologiyanın üzvi tərkib hissəsi olacaqdır. Bununla belə, nə iranşünaslığı, nə semitologiyayı, nə qafqazşünaslığı azərbaycanşünaslıqdan ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Azərbaycanşünaslığın elə problemləri vardır ki, həmin elm sahələrinin bilavasitə iştirakı olmadan keçinmək olmaz» (2, s.3-6).

Göründüyü kimi azərbaycanşünaslıq bir elm sahəsi kimi uzun bir tarixi mərhələ keçmişdir. Onun formalaşması isə azərbaycançılıq siyasətinin həyata keçirilməsi hesabına olmuşdur. Bu bizim həyatımızda ən doğru yol sayılır!

Ədəbiyyat

- 1.«Azərbaycan» qəzeti. 1918, № 41.
- 2.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005, 256 s.
- 3.Göyalp Z. Türkcülüyn əsaları. Bakı: Maarif, 1991, 176 s.
- 4.Qumilyev L.«Qədim türklər. Bakı : Gənclik, 1993, 536 s.
- 5.Rəsulzadə, Məhəmməd Əmin. Qafqaz türkləri. Bakı : Təknur, 2012, 112 s.
- 6.Respublika” qəzeti. 24 noyabr 1998,№229.
- 7.Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Bakı : Nurlar Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2006, 192 s.
- 8.Türkel, Yadigar. Azərbaycan və azərbaycançılıq. Bakı, 2003, 130 s.
- 9.Yusifov Y. Azərbaycan tarixi, I cild. / Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı : Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 688 s.

ZEMFİRA HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

M.F.AXUNDOVUN “KƏMALÜDDÖVLƏ MƏKTUBLARI”NDA PEYĞƏMBƏRLİK MİSSİYASI

Açar sözlər: *M.F.Axundov, Maarifçilik, peyğəmbər, Şərq, mütəfəkkir*

The prophetic mission M.F.Axundov’s “Kamaluddovla letters”

The Azerbaijan literature of nineteenth century is distinguished for its Enlightenment ideas. One of the most prominent representatives of the nineteenth century Enlightenment is M.F.Axundov. This work is a philosophical treatise. But here the author give a wide range of membership to the religious issues. One of these issues is the prophetic mission. All these issues are widely investigated in this article.

Keywords: *M.F.Axundov, Enlightenment, prophet, East, thinker*

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı özünün maarifçilik ideyaları ilə fərqlənir. Əsrlərdən bəri təbliğ olunan maarifçilik ideyaları artıq XIX əsrdə adi ideyadan böyük bir hərəkata çevrilmişdir. XIX əsr maarifçilərimiz də peyğəmbərlik missiyasına dair fikirlər söyləmişlər. Ola bilsin ki, onlar peyğəmbər obrazının təqdimində bir qədər tənqidi mövqe tutmuşlar, ancaq bu heç də bəşər tarixində peyğəmbərlərin xoş niyyətinə kölgə salmaq məqsədi daşımır. Həmin klassiklərimizdən biri M.F.Axundovdur. O özünün “Kəmalüddövlə məktubları” adlı elmi traktatında peyğəmbərin tarixi missiyasından bəhs edib, dünya sivilizasiyasında onun dini mövqeyini açıqlamışdır. Bu əsər barədə mənbələrdə belə məlumat var: “Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, müəllif (M.F. Axundov – Z.H.) ömrünün axırına qədər öz əsəri (“Kəmalüddövlə məktubları” – Z.H.) üzərində işləmiş, onun bir sıra müddəalarını genişləndirərək elmi-tarixi faktlarla əsaslandırılmış, eyni zamanda, fars və rus dillərinə tərcümə etmişdir”. Hal-hazırda AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda “Kəmalüddövlə məktubları”nın Azərbaycan dilində iki, farsca beş, rusca iki əlyazması saxlanılır.

Bu əsər XIX əsr maarifçiliyinin ən nadir nümunəsidir və bundan sonra Azərbaycan maarifçilik hərəkətində yeni bir güclü qol yarandı. Onlara tədqiqatçılar adətən maarifçi-realistlər deyir. Həmin maarifçi-realist ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri olan Talıbov, Zeynalabdin marağayi, C. Məmmədquluzadə, Ə. Haqverdiyev və başqaları məhz M. F. Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində irəli sürdüyü ideyaların təbliği ilə məşğul olmuşlar.

M.F.Axundov bu əsərində çox mətləblərə toxunur və İranda, Azərbaycanda olan mövhumatın, cəhalətin bütün təzahürlərini tənqid edir. Eyni zamanda mütəfəkkir, ümumiyyətlə, dini düşüncədən bəhs edib, bu sahədə də tənqidi fikirlər söyləməyi məqsəduyğun hesab etmişdir: “Fransız allahsızlarından Volter, Reno və başqalarının xristian dininin uydurma olması haqqında neçə-neçə kitablar yazıb, xristianlar arasında yaymaları bütün dünyaya məlumdur. Ancaq nə dövlət başçıları, nə də xalqın başbilənləri onları bu işdən çəkəndirmək üçün təzyiqə əl atmağı lazım bilməmişlər. Onlar yaxşı başa düşmüşlər ki, bu işin çarəsi...ağıl və məntiqə uyğun dəlillərə əsaslanan hikmətli cavablarla rədd etməkdir. Necə ki, məqamı yüksək olan imam Əli ibn Əbutalib əleyhissalam bir dinsizlə mübahisə edərkən əsla acıqlanmayıb, onun tutduğu iradları hikmətli cavablarla rədd etmişdir”.

M.F.Axundovun bu fikri əsil maarifçi-realist fikridir. Onlar həyata bu prizmadan baxırdılar. İstəyirdilər ki, insanlar ayinlərə kor-koranə deyil, ağılla, məntiqi düşüncə ilə yanaşsınlar. Maarifçi-realistlər cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi, peyğəmbərlik missiyası məsələsində də rəşional düşüncənin tərəfdarı idilər və çalışırdılar ki, fırıldaqçılar öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün dindən mövhumatı, cəhaləti yaymaq üçün istifadə edə bilməsinlər.

M.F.Axundov şəriət məsələlərinə də maarifçi nəzərləri ilə baxmış və barədə yazmışdır: “Protestantizm – elə bir məzhəbə deyilir ki, Allahın hüquq və Allah bəndələrinin vəzifələri bütünlüklə aradan qaldırılır, yalnız insanların hüququ nəzərdə tutulur. Belə bir məzhəbi müsəlman xalqları arasında ilk dəfə tətbiq edən Əlazikrühüssləmə İsmaili olmuşdur. Onun haqqında şairlərdən biri demişdir: - Zamanın böyük başçısı Əlazikrühüssləmə Allahın köməyi ilə şəriət zəncirini qırdı. Son zamanlarda avropalılardan bir qismi də bu məzhəbə meyl göstərib onu qəbul etmişlər”.

Sözün həqiqi mənasında, M.F.Axundovu bir maarifçi kimi belə dini düşüncə qane edirdi. Onlar düşünürdü ki, sosial həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, şəriət qanunlarında da ciddi islahatlar aparılmalıdır. Çünki Adəm övladı daim tərəqqidədir və yeni-yeni kəşflər onun sosial həyatına tətbiq olunur. Ona görə də yeniliklə ayaqlaşan şəriət qanunları da olmalıdır ki, cəmiyyətin harmonik inkişafı təmin edilsin.

Maarifçi-realistlərin fikrincə cəmiyyətin inkişafı bütün bəşəriyyətdə eyni təmplə olmalıdır. Ondən geri qalan xalqlar, irəli getmiş xalqların quluna çevrilir. Sonra bu fikir hətta qabaqcıl düşüncəli siyasətçilərin də əsas şüarına çevrildi və Mustafa Kamal Atatürk, M.Ə. Rəsulzadə kimi dövrün qabaqcıl siyasətçiləri siyasi mübarizələrində bu fikri deviz kimi götürdülər. Bu mənada, M. F. Axundov yazır: “Zəlil və bədbəxt olan təkə İran deyil, baxın, ərəblərin özləri nə günə qalıblar. Bu gün bütün dünyada ərəblərdən bədbəxt, ərəblərdən unudulmuş xalq tapa bilməzsən. İslam dini nə üçün onların səadət və tərəqqisinə səbəb olmadı?... Kim bilir, bəlkə də bütpərəst olaraq qalsaydılar, özlərinə gün ağlaya bilərdilər. Daha çox zənn edirəm ki, islam dini əqidələri ilə bağlı olan əfsanələr bizim kimi onları da mədəni xalqlardan ayırıb geridə qoymuşdur”.

Maarifçilər belə fikirləşirdilər ki, müasirlik ilk növbədə dini düşüncədən başlayır və islam dini ilə bağlı yaranmış “əfsanələr” insanların qabaqcıl düşüncəsinə mənfi təsir etmiş və onlar mövhumat içində qalmışlar. Bəs bu “əfsanə” nədən ibarətdir? M.F.Axundov bu məsələni də dəqiqliyi ilə şərh edir: “Bütün İran camaatı elə zənn edir ki, dünyada onlardan bilikli tayfa yoxdur. Onlar iddia edirlər ki, axirət elmlərini çox yaxşı bilirlər. Bu axirət elmindən başqa bütün biliklər faydasız və mənasızdır. Dəfələrlə təbrizlilərdən eşidirəm ki, deyirlər: avropalılar zahiri, yəni dünyəvi elmlərdə həqiqətən böyük tərəqqi etmişlər. Lakin onlar mənəvi, yəni dini elmlərdən xəbərsiz olub qaranlıqda qalmışlar. Ancaq bunun nə faydası vardır”.

Beləliklə, məlum olur ki, müsəlmanın düşüncəsində əsas məsələ axirət haqqında elmlər öyrənməkdir. Avropalı isə əksinə, dünyəvi işləri dərindən öyrənir. Maarifçi-realistlər insanları dünyəvi işlərə sövq etməyi özlərinin vətəndaşlıq borcu hesab edirdilər. Elə maarifçilik hərəkətinin mahiyyəti də bundan irəli gəlirdi. Yəni insanların dünyaya gəlməsində məqsəd dünyanı dəyişdirməkdir. Onların fəlsəfi düşüncəsində insanın tarixi missiyası dünyanı bəzəməkdir. Kim dünyanı çox bəzəyə bilirsə, o da qabaqcıl xalqdır. Bunu bacarmayan xalqlar isə cəhalətin əsiridir. Azərbaycan maarifçiləri xalqlarını belə işlərdə qabaqda görmək istəyirdilər.

Onların düşüncəsində peyğəmbərlik missiyası da bu nəcib məqsədləri həyata keçirməyə xidmət etməlidir. Onlar peyğəmbərlərin axirətə çağırışlarını qəzəblə qarşılayır və onları mövhumatın nümayəndəsi hesab edirdilər. Bu iddia hətta o dərəcəyə çatırdı ki, onlar bir çox dini-fəlsəfi müddəalara tənqidi yanaşırdılar. Məsələn, müəllif islam dininə dərindən nüfuz edən vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasını Quran ayələri əsasında belə izah edir: “Vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinə inananların əksəriyyəti bu əqidədədir ki, həqq-təalanın laməkən olması sözlərinin mənası o deməkdir ki, vahid bir şey öz-özünə məkən ola bilməz. başqa sözlə desək, vahid bir şey öz-özünə qazan ola bilməz. “Biz ona boynunun şah damarından da yaxınıq” ayəsinin mənası budur... “Hər kəs öz nəfsini tanıyarsa, həqiqətdə Allahını tanımışdır” kəlamının izahı budur ki, onun şəxsi varlığı ilə Allahın arasında ayrılıq yoxdur. Əgər bir şəxs öz mənlini tanıyarsa, Allahını da tanımışdır”.

M.F.Axundov peyğəmbərlik missiyasının özünə də tənqidi yanaşır: “Siz deyə bilməzsəniz ki, o yaradıcı ərəblərdən, ibrənilərdən, səryənilərdən, türklərdən və ya fransızlardan bir nəfərini seçib bəyənmiş və buyurmuşdur ki, seçdiyim bu adam nə çalsə, gərək siz onun sazı ilə oynayasınız. Ona görə ki, bu cür arzu və istəklər ancaq sizin özünüzdə ola bilər“. Mütəfəkkirin fikrincə peyğəmbərlik missiyası xeyirxah arzuların, sağlığın ifadəsidir. Bunu sağalam düşüncəli hər bir insan edə bilər. M.F.Axundov fikrini bununla əsaslandırır ki, vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasına görə bütün varlıq bir küllün cüzləridirsə, deməli, ayrışçılıq etmək olmaz. Hər bir insanın varlığında küllün ifadəsi var və o ali yaradanın bir cüzlüdür. Bu mənada, mütəfəkkir Allahın ayrı, insanın isə ayrı varlıq olması ideyasına həqarətlə yanaşır: “Quranda deyilir: “Mən cinləri və insanları ancaq ona görə yaratdım ki, mənə pərəstiş etsinlər” Demək o bizi yaratmışdır ki, bizim

ibadətımızdən ləzzət aparsın. Yəni biz öz ibadətımızdə onun zövq almasına səbəb olduqda, o bizdən razı qalacaq, bizi mükafatlandıracaq və bizi behiştə aparacaq, üzümüzə də huri bağışlayacaqdır. Əksinə, əgər ona ibadət eləməsək, ona şərək qərar versək, bizdən acığı tutacaq... cəhənnəmə atacaq”.

Bu fikirlə M. F. Axundov qətiyyənlə razılaşmır və belə qərara gəlir ki, “əgər biz həqiqətdə yeganə və misilsiz yaratıcı olan bir Allahın varlığına inansa, şək və şübhəsiz o Xaliq və o yaratıcı bizim peyğəmbərin Quranda bizə xəbər verdiyi Allah deyildir”. Mütəfəkkir iddia edir ki, adil Allah heç də Quran mətnlərində deyildiyi kimi ola bilməz: “Cəbrayıl vasitəsilə peyğəmbərə hökm etdi ki, gərək Bəniqureyzə qəbiləsini mühasirə edəsən. Peyğəmbər onların üstünə hücum etdi, onların qalasını tutdu, var-yoxlarını qarət etdi, arvad-uşaqlarını əsir edib, kişilərinin boynunu vurdu... Bu xəbərlərlə bərabər biz kainatın Allahını necə ədalət sahibi hesab edə bilərik... Məgər onun bu qədər qəddarlıqla öldürdüyü insanlar onun bəndələri deyildilər?” (30, 97) Belə tənqidi yanaşma, XIX əsr maarifçiliyinin xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Məhz həmin ideyaların dalğasında sonra materializm fəlsəfi konsepsiyası inkişaf edib kommunistləri meydana gətirdi və onlar da yaratdıqları dövlətlərin ideologiyasında ateizmi də əsas siyasi xətt kimi götürdülər. Həmin dövr maarifçilərinin fikrincə cəmiyyəti inkişaf etdirən dinlər deyil, elmdir. Elm inkişaf etdikcə özü ilə texniki tərəqqini gətirir və nəticədə, dinlərin vəd etdiyi cənnət insanlar üçün o dünyada deyil, bu dünyada yaranır. Bunun üçün onlar hər hansı bir peyğəmbərin zühurunu zəruri hesab etmirlər: “Səfeh əfsanələrə əsaslanaraq deməyəsən ki, yaratıcıya bir peyğəmbər göndərmək lazımdır ki, insanları doğru yola hidayət etsin. Xeyr, peyğəmbər göndərmək yaratıcının heç nəyinə lazım deyil... həppərəstlik və bütperəstlik onun nəzərində fərqsizdir... Yengi-Dünyada onun sənin kimi milyon-milyon insanlar çıpaq və ayaqyalın meşələrdə yaşamışlar, heç bir Allaha etiqad etməmişlər. Allah da onlara peyğəmbər göndərməyi lazım bilməmişdir. nəhayət bu yaxın zamanlarda Xristofor Kolumb gedib Yengi-Dünyanı tapıb, insanlar oraya yiyələnmişlər. İndi Yengi-Dünya elm və sənaye cəhətdən köhnə dünya xalqlarından xeyli üstün olmuşdur”.

Maarifçilərə məhz belə dünya lazım idi və onlar bu ideallar üçün çalışırdılar. Onların fikrində modernizmin özü bir əqidədir və onu dini-əqidə adlandırmaları da mahiyyət etibarilə din kimi insanlara düz yol göstərərək, rifah hallarını yüksəltməyə xidmət edən əqidədir. “Ağıl və hikmət əsasında qurulmayan bir əqidəyə necə etibar etmək olar? Belə bir əqidənin səbatına necə bel bağlamaq olar?” (30, 99) Maarifçilər belə iddia edirdilər ki, ağıl yüksək elm və mədəniyyət yaradır və yalnız onun əsasında ideal cəmiyyət yaratmaq olar: “İndi insanlara elm lazımdır, mədəniyyət lazımdır, yəqin et ki, puç əqidələrə əsaslanan bu məzhəbə etibar yoxdur”. Maarifçilərin fikrincə, dini məzhəblər insanları ayırır, cəmiyyətdə elmin, mədəniyyətin inkişafına mane olur. Ona görə də yeni məzhəblər yaradıb insanları çaşdırmaq lazım deyil, əksinə, onlara elm öyrədin, dünyanı dərk etməkdə insanlara kömək etmək lazımdır.

M.F.Axundov heç də dinin cəmiyyətdə rolunu inkar etmir, sadəcə olaraq köhnə dini düşüncələrdə islahat aparılmasını vacib hesab edirdi: “İslam dini ancaq o zaman yaşayıb davam edə bilər ki, insanlar dinin mahiyyətini şüurlu və mərifət əsasında anlamış olsunlar... Onun ehkamlarını dəyişdirməli, artıq şeyləri atmalı, Allah hüququ sayılan bütün məşəqqətli təklifləri tamamilə rədd edərək, onlardan azad olmaq lazımdır. Necə ki, ingilislər, amerikalılar və bir sıra başqa Avropa xalqları zahirən xristian olsalar da, həqiqətən protestantdırlar. Yəni onlar aqla, məntiqə tabedirlər”.

Mütəfəkkir bu işin artıq ismaililər tərəfindən vaxtilə edildiyini də göstərir: “Necə ki, Umid İsmaili filosofların nəzəriyyəsini və elmlərini öyrənməyə həvəs göstərirdi. Əqli və nəqli elmlər sahəsində çox dərin bir alim, zəmanəsinin irəliddə gedən fəzilət sahibi olduğundan sonra öz məlumatlarını qələmə alıb, təbələri arasında yayaraq, protestantizm məzhəbini islam dinində icad etmişdir”. XIII əsrdə ismaili hərəkatının başçısı olan Ummid İsmaili bu işi vaxtilə görmüş və onun təcrübəsi islam dünyası üçün bir örnək ola bilər. M.F.Axundov da bir maarifçi kimi bu prizmadan dini islahatlara yanaşırdı və bir maarifçi kimi, iddia edirdi ki, bəşəriyyətə nur bəxş edən adi bil alimin kəşfi də peyğəmbərlik missiyası qədər alidir.

M.F.Axundov özünün “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində Məhəmməd peyğəmbərdən, onun yaratdığı islam dinindən, həmin dinin ehkamlarından kifayət qədər bəhs etmişdir. Ancaq peyğəmbərin bədii obrazını yaratmamış və yalnız onun şəxsiyyəti ilə tənqidi fikirlər geniş yer vermişdir. Onun tənqidi fikirlərinin əksəriyyəti peyğəmbərin çoxarvadlılığı ilə bağlıdır: “Bütün sünni və şiə müctəhidləri peyğəmbərin xüsusiyyətləri haqqında yazırlar ki, peyğəmbərin gözü bir qadına sataşsaydı və onun xoşuna gəlsəydi, onu boşamaq ərinə vacib olduğu kimi, peyğəmbərə ərə getmək də haman qadına vacib idi... Bu böyüklükdə də rüsvayçılıq ola bilər? Bu fitvanı oxuduqdan sonra dost və düşmən sizin Allahınızın və sizin peyğəmbərinizin haqqında nə deyər bilər? Başqa xalqların Allahı böyük işlərlə məşğul olduğu halda, sizin Allahınız da bu cür boş-boş işlərlə məşğuldur” Fikrini davam etdirən mütəfəkkir deyir: “Əgər siz riyakarlıqla deyil, doğrudan da, inanaraq yerin-göyün Allahına bu cür sifətləri bağışlayırsınızsa, mən sizinlə razılaşa bilmərəm. Nə belə bir Allaha inana bilərəm və nə də elə bir peyğəmbərə iman gətirə bilərəm”. Mirzə Fətəli Allahın dərk üçün inandırıcı, ağıllı müddəalara üstünlük verirdi. Onun fikrincə Allahın iradəsi insanların xoşbəxtliyidir. Onun iradəsini cahilliklə şərh edib, adından məntiqsiz fikirlər söyləmək olmaz. bu kimi işlər

Allaha olan etiqadı azaldar.

Mirzə Fətəli iddia edirdi ki, Şərqdə başlanan faydalı işləri sonra Avropa davam etdirib, ağ günə çıxmışdır, Şərq isə hələ də yerində sayır: “Hal-hazırda İngiltərə sənin əkdüyün toxumun bəhrəsini yığanlar sayılırlar. Sən protestantizm məzhəbini elə bir əsrdə yaratmışdın ki, avropalılar inkvizitor məhkəmələrinin atəşkədələrində yanırıdılar. Yəni onlar səndən çox-çox sonra sənin yaratdığı məzhəbin üstünlüklərini başa düşüb inqilab yolu ilə bu məzhəbi qəbul etdilər” Mirzə Fətəliyə görə Allahın dərk üçün ən optimal dini konsepsiya tərəqqipərvər bəşəriyyət üçün optimal olmalıdır. Məsələn o belə bir fikir söyləyir: “Hindistanda yaşayan çarvak tayfasının əqidə və məzhəbi bəzi cəhətlərdən Əlazikrihüssələmin məzhəb və əqidəsinə uyğun gəlir. Doğrudur, çarvaklar öz dini əqidələrində həddindən artıq xəyalata yol verirlər” (30, 117) Fikrini davam etdirən Mirzə Fətəli cənnəti, huriləri xəyal adlandırır və bir maarifçi kimi söyləyir: “Dünya həyatında sizə hər şeydən əvvəl bilik, bilikdən sonra azadlıq və azadlıqdan sonra var-dövlət lazımdır ki, beş gün ömrünüzü rahat və asudə yaşayasınız. Daha özünüzü, istər peyğəmbər olsun, istər imama və istərsə də despot, heç bir Ömrə və Zeydə zəlil, axmaq və nadan qul etməyəsini”.

Beləliklə, M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları” traktatında peyğəmbərlik missiyası və insanların şüurunda olan peyğəmbər obrazı barədə fikirləri belə səciyyələndirmək olar:

- peyğəmbərlik missiyası ağıla və məntiqə əsaslanmalıdır;
- mövcud dinlərdəki bir çox xoşagəlməz mətnlər islah olunmalıdır;
- maarifçilik ideyaları insanların rifahının yüksəldilməsinə xidmət etdiyi kimi, dini müddəalar da elmi, mədəniyyəti təbliğ etməlidir;
- dini ideyalar insanların hüquqlarını, onların azadlıqlarını məhdudlaşdırma-malıdır;
- peyğəmbərin rəftarı insanların sağlam həyat tərzini üçün nümunə olmalıdır və əgər onların fərdi həyatında neqativ hallar olubsa, bunlar nəzərə alınma-malıdır;
- şəriət qanunları müasir tələblərə uyğun olmalıdır, M. F. Axundov bunu protestantlıqla əsaslandırır;
- dini islahatlar qabaqcıl maarifçilik ideyaların həyata keçməsinə zəmin yaratmalıdır;
- insanlar xəyallar üstündə qurulan dini müddəalarla Allahı və dünyanı dərk etməməli və yalnız sağlam məntiqlə bunu etməlidirlər;
- dünya həyatında vacib olanlar: bilik, azadlıq və sərvət;
- insanlar itaət üçün deyil, bu dünyanı dəyişmək üçün zübur ediblər;
- əsil peyğəmbərlər xeyirxah ideyaların daşıyıcılarıdır və s.

Ədəbiyyat

1. M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Azərneşr, 1969, 226 s.
2. İbrahimov M. Niyəsiz, necəsiz, bir yazısan sən kitabında. Bakı: Yazıçı, 1985, 195 s.
3. Qasımov M. M.F.Axundov və XIX əsrin inqilabi-demokratik estetikası. Bakı: 1954, 150 s.
4. Qasımsadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: 1962, 150 s.
5. Sadıqov M. Axundov Mirzə Fətəli. Bakı: 1987, 200 s.
6. Гусейнов Ч. Фатальный Фатали (роман). М.: Советский писатель, 1983, 463 стр.

AYSEL NADİROVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

XURŞİDBANU NATƏVANIN POEZİYA DİLİNDƏ TƏBİƏT LİRİKASI

Açar sözlər: *Xurşidbanu Natəvan, təbiət gözəllikləri, təbiət lirikası, peyzaj lövhələr, lirik qəhrəmanın daxili aləmi*

The article is about Khurshidbanu Natavan`s ghazals dedicated to the beauty of nature. Description of nature`s beauty by romantic, effective poetic means is one of the major features of her works. Landscape boards in Natavan`s ghazals play the role of artistic and aesthetic means to reveal the psychological inner world of the hero. It is also said in the article that in terms of artistic mastership Natavan`s ghazals dedicated to the beauty of the nature is derived benefit from Fuzuli`s poetry.

Keywords: *Khurshidbanu Natavan, beauties of nature, poetry of nature, landscape, inner world of lyrical hero*

XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında təbiət həmişə cəmiyyət həyatı və humanist ideyalarla əlaqələndirilir; poeziyada o, insanların zahiri gözəlliyini və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini dərindən

səciyyəvləndirən bir vasitə kimi işlənir. Təbiət gözəllikləri insanın həyatı, mənəvi aləmi, ruhi vəziyyəti, sevgi hisləri, vüsal arzuları, sevinc və kədəri ilə əlaqələndirilir. Təbiət insanla daha da zinətlənir, güllər, çiçəklər insanla əlaqədə daha gözəl olur. İnsansız təbiətin gözəlliyi heçdir. Bu şeirlərin bir qismində aparıcı xətt ayrı-ayrı fəsillərin təsviridir. Belə şeirlərdə bahar - ürəkləri təzələyən, ruha fərəh, nikbinlik gətirən, həyatı yeniləşdirən, payız - bütün gözəllikləri uçurub-dağıdan, insan qəlbini kədərləndirən bir mövsümdür. Qış ömrün sonudur. Yay isə bədii surət kimi XIX əsr şeirində yox dərəcəsinədir. [1, 12]

XIX əsrin 50-ci illərindən bədii yaradıcılığa başlayan Xurşidbanu Natəvanın *təbiət gözəlliyinə, bənövşəyə, qərənfilə, bülbülə* həsr etdiyi şeirləri bədii sənətkarlıq baxımından kamil sənət nümunələri olub incə mətləblər, dərin hislər təlqin edən qüvvətli lirika, poetik yüksəkliyə malik zəngin mənəvi irsdir. Natəvanın təbiət gözəlliklərinə həsr etdiyi qəzəllərində gül-çiçək adları fitonimlər mühüm yer tutur. Natəvanın “*Gülün*”, “*Bənövşə*”, “*Qərənfil*” və s. şeirlərində şairə təbiət gözəlliklərini insanın könül dünyası ilə əlaqədə təsvir edir. Doğma təbiətin gözəlliklərindən ilham alan Natəvanın düşüncələrinin bədii inikası kimi yaradılan bu əsərlərdən həyat ətri, gülün, çiçəyin xoş rəyihəsi gəlir. Şairə təbiət gözəlliklərini sevən aşiqin mənəvi dünyası, qayğıları ilə təmasda, möhkəm əlaqədə təsvir edir. Təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr edilməsinə baxmayaraq, bu şeirlərdə həm də güclü bir insan əhval-ruhiyyəsi vardır. Onlarda insana və təbiətə məxsus xüsusiyyətlər, əyilməyən, məğrur mənəviyyat, nəcib duyğular, incə hislər, ehtiras və məhəbbətlə dolu həyat, hicran, vüsal, etiraf, narazılıq, göz yaşları, yalvarış, ümid, nisgil, səadət həsrəti görmək mümkündür. Bu şeirlərin mərkəzində insan əhval-ruhiyyəsi, onun könül dünyası, mənəvi tələbatı dayanır. Şairənin təbiət gözəlliklərinin təsvir və tərənnümünə həsr edilmiş əsərlərində *çöl, çəmən, gül, çiçəklə* bağlı təsvirlər çox vaxt sevən aşiqin ürək cırpıntıları, keçirdiyi hiss və duyğularla əlaqələndirilir. Bu şeirlərin mərkəzində insan, onun böyüklüyü və əvəzsizliyi ideyası dayanır.

Təbiətə ilk bahar müjdəsi gətirən *bənövşə* həmişə öz incə gözəlliyi və xoş ətri ilə şairlərin, rəssamların və bəstəkarların mövzusu olmuşdur. XVI əsrdə yaşayıb-yaradan Qurbanidən bu günə qədər bir çox şairlər, ustadlar baharın elçisi olan *bənövşə* gülü haqqında şeirlər yazmışlar. Ona həsr edilmiş bir sıra lirik mənzumələr içərisində Natəvanın şeiri xüsusilə seçilir. Onun şeirində *bənövşə* yeni səpgidə, yeni bədii formada canlanır.

Şairə özünün “*Bənövşə*” rədifli qəzəlində təbiət gözəlliyinə məftunluğunu poeziyanın sehrkar dili ilə tərənnüm edir “*Bənövşə*” rədifli şeirdə şairə əvvəlcə hər yeri tutmuş *bənövşə*nin gözəlliyindən, sonra isə öz sevgisindən danışır, təbiətlə məhəbbəti birləşdirir:

Fələk rənginə bənzər bu *bənövşə*,
Tutub səhraları hərsu, *bənövşə*!
Nəçün gülşənlərin tərkin qılıbsan?
Düşübsən çöllərə dilcu, *bənövşə*! [5, 54]

Ətirli, zərif olduğu qədər də vəfalı, sevimli olan bu çiçək nakamlıq rəmzi kimi də tanınır. Səma rəngli bu gülün çöldə, qayaların, kolların dibində bitməsi gülşəndən küskünlük kimi mənalandırılır. *Bənövşə* boynu bükükdür, çünki aşiqi vəfasızdır. *Bənövşə* ətirlidir. Ətri yarın zülfünün ətrini xatırladır. Natəvan *bənövşə* kimi kövrək, qəmli hislərini “*Bənövşə*” şeirində belə dilə gətirir:

Belə qəddin bükülmüş, pirlər tək,
Deyirsən sübhü şam “yahu”, *bənövşə*!
Səni şövqü bahar aşüftə qılmış,
Çəkər aşiq olan qayğü, *bənövşə*!
Dilər ətrin könül badi-səbadan,
O zülfi – yar tək xoşbu, *bənövşə*! [5, 54]

Onu da qeyd edək ki, klassik şeirlə yanaşı, aşiq yaradıcılığı da Natəvan irsində özünəməxsus yer tutur. Xüsusilə təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərində biz Natəvanı adi bir aşiq kimi görürük, baxmayaraq ki, şairə əsasən qəzəllər yazmışdır. Bu mənada Natəvan poeziyası aşiq şeiri ilə klassik şeirimizin sintezidir. Aşiq şeir üslubu onun yazdığı qəzəllərdə də özünü büruzə verir.

Şairənin lirik şeirlərində də aşiq üslubuna məxsus sadəlik, lirizm, saf duyğuların ifadəsi var. *Qərənfilə* həsr etdiyi şeirində də şairə təbiət gözəlliyinə münasibətini daha hərarətli bir məhəbbətlə bildirir. Ümumiyyətlə, bu şeir həyat eşqilə yaşayıb yaradan, real təbiət gözəlliklərindən təsirlənən bir ürəyin nəğməsidir.

Səni kimdir sevən bica, *qərənfil*?
Sənə mən aşiqi – şeyda *qərənfil*!
Səni gülşən əra asüftə gördüm,
Yəqin bildim dutub sevda, *qərənfil*! [6, 35]

Son dərəcə bu lirik şeirində şairə şəxsi hislərinin, həyəcanlarının təmsalında *qərənfil* dindirir və onun “*pəjmürdə-halı*”nın səbəbini soruşur. Bir gülün təmsalında insanın yaşadığı mənəvi-psixoloji gərginlikləri

təsvir edir. Dərdə düşmüş qərənfilə təskinlik verib onu ovudur və yadına onu sevənləri salır. Bu adi qadın psixologiyasının əlamətləridir. Şeirdəki sadəlik onu aşıq şeiri ilə birləşdirirsə, “pəjmürdə hal”dan doğan qüssə isə klassik poeziya ilə birləşdirir. [3, 28] Klassik ədəbiyyatda Leyli də dərdini şama, pərvanəyə danışır, Natəvan isə insanın kədərini qərənfilin simasında verir. Natəvan “Qərənfil” şeirində “üzündən pərdəyi-nazın kənar et”, deyə sanki qərənfilə yalvarır.

Belə pəjmürdə hal ilə durubsan,
Düşər güllər əra qovğa, qərənfil!
Driğa kim, vəfasızdır bu gülşən,
Gedər bu tələti – ziba, qərənfil!
Üzündən pərdəyi – nazın kənar et!
Unutma aşıqi, haşa, qərənfil! [6, 35]

Natəvanın doqquz beytdən ibarət olan “Səfası gülün” rədifli qəzəlinde el arasında gözəlliyin, zərifliyin və vəfasızlığın timsalı olan gül təsvir və tərənnüm edilir. Biz burada bahar güllərinin, çiçəklərinin qoxusunu alır, eləcə də şair qəlbinin çırpıntılarını eşidirik. Müəllifin ürəyindən qopan bu lirik və mənalı sətirlər təbiət gözəlliklərinin şair üçün əsas ilham mənbəyi olduğunu sübuta yetirir. Xurşidbanu Natəvan şeiri, incəsənəti varlığın bədii inikası hesab etdiyi üçün gülə həsr etdiyi şeirində gül çöhrəsindəki zərifliyi, nəzakəti sənətkarı yazmağa sövq edən bir qüvvə kimi tanıdır. Təbiətdə şair qəlbinə yaxın, sənətkar ruhuna oxşar cəhətlər tapdığına sevinir, güldəki zahiri gözəlliyin mahiyyətcə də gözəl olmasına inanır. Şairə sanki gülü gözələ, bülbulü isə aşıqə bənzədir. Bu gülün, yəni gözəlin ətri, səfası xoş olduğu kimi, cəfası da çoxdur. Ancaq təəssüf ki, bir çox gözəllərdə olduğu kimi bu gözəlin də heç bir vəfası yoxdur. Gülə aşıq olan bülbul isə əzab-əziyyəti gördükdə bağdan köçür. Şairəni düşündürən isə odur ki, görəsən, bülbul getdikdən sonra bu gülün aşinası, yaxın yoldaşı kim olur? Çox keçmir ki, gülün cəfası, fəraqı bülbulə yetişir. Gül ağlayarkən göz yaşı əvəzinə, sanki al qan tökür. Həsrətdən hal-əhvalı büsbütün dəyişmiş gülün könlü qəmə düşər olmuşdur. O həm özünə, həm də aşıqinə cəfa çəkirmişdir.

Bu cür həzin, səmimi lirika, təbiət gözəlliklərinin və insanın könül dünyasının bəzən real, bəzən isə romantik, təsirli poetik vasitələrlə təsviri şairənin yaradıcılığının başlıca keyfiyyətləridir

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün.
Cəfayı-xarı görüb köçdü bağdan bülbul,
Görən kim oldu bir gülşəndə aşinası gülün?
Xəzanə meyl elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbulə çox-çox qəmü cəfası gülün.
Tökər sirişk əvəzində gözüm üzə al qan,
Olubdu çünkü könül zarü mübtəlası gülün.
Yazılsa nöqtəbənöqtə, deyilsə hərfbəhərf,
Qutarmaz həsrə qədər halü macərəsı gülün. .
Üzari-alinə baxdıqca qan olur dillər,
İlahi, həddən aşır möhnəti bəlası gülün.
Xətə yoluna düşüb bülbulə cəfa qıldı,
Xətaya saldı özün aqibət xətası gülün.
Cahanda zərrə qədər olmaz, ey könül, xəndan
Ki, xuni-bülbul əgər olmasa gəzası gülün.
Tutardı xuni-cigərdən olaydı gər sirab
Günəş tək hər tərəfi, Natəvan, ziyası-gülün. [5, 30]

Ədəbiyyatda lirik qəhrəmanla təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinin bədii təqdimi də əsasən ənənəvidir. Yəni əgər insan şaddırsa, o öz istəyinə yaxındırsa, məqsədinə nail olursa, bu zaman təbiət də cəlvələnir, gözəllik göz oxşayır. Əgər qəhrəman kədərlidirsə, öz arzusuna çata bilməmişsə, onda təbiət də tutqundur. Gülüstan solmuş, xəzan yarpaqlar tökülmüş, hər tərəf üryan qalmışdır. Lakin bəzən bunun əksi də olur. Şairlər təbiət hadisələri ilə insanın daxili-mənəvi əhvali-ruhiyyəsinə qarşılaşdırmaqla qüvvətli bədii təzad yaradırlar. Bu cəhətdən Natəvanın "Sənsiz" rədifli qəzəli yaxşı bir nümunədir. Bahar gəlmiş, güllər açılmışdır. Ancaq bu gözəllik şairəyə sevinc yox, hədsiz kədər və izzirab gətirir. Çünki bu gözəllik insansızdır. Şairənin sevimli övladı həyatda yoxdur. Ona görə də təbiət cah-cələla büründüyü halda, lirik qəhrəmanın qəlbi xəzan görmüş bülbul kimi nalə edir, fəryad qoparır:

Bahar əyyamıdır, açıldı güllər, ey cavan, sənsiz!
Təəccübdür, nədən divanə olmaz Natəvan sənsiz?
Güli-röymdən ayrı neylərəm mən gülüstan seyrin?
Edər bülbul kimi nalə bu zarü Natəvan sənsiz. [5, 46]

Belə şeirlərdə təbiət hadisələri insanların maddi həyatı və dolanışığı ilə əlaqələndirilir, şairlər yağış, isti, qar, soyuq kimi təbii hadisələrin təsviri fonunda xalqın çətin, dözülməz yaşayışını əks etdirirlər.

Nətəvan da qəzəllərində tez-tez təbiət hadisələrinin təsviri fonunda insanın daxili-mənəvi aləmini vəsf edir, peyzaj lövhələrdən lirik qəhrəmanın psixoloji qəlb aləmini açmaq üçün bir bədii-estetik vasitə kimi istifadə edir. Bu baxımdan şairənin sevimli övladının vaxtsız ölümünə həsr etdiyi "Əfsus" qəzəli də maraqlıdır.

Keçibdi mövsimi-gül, getdi növbəhar, əfsus!
Qalıbdı bülbüli-biçarə xarü zar, əfsus!
Riyazi-izzü şərəfətdə bir gül açmışdı,
Qopardı ol gülü gülçini-ruzigar, əfsus!
Gül ki, qibtə edərdi ona behişt-i-çəmən
Tutubdu indi yer altında o, qərar, əfsus!
Gülbədən ki, ipək köynək incidərdi onu,
Olubdur indi o, torpaqla xakisar, əfsus!
Sən allah, ey qara torpaq, onu əziz saxla!
Odur mənim gözümün nuru, ey məzar, əfsus!
Taza ay hələ bədr olmamış tamamü-kamal
Batırdı ol ayı bu çərxi-ruzigar, əfsus!
Pak olan uca göylərdə bürci-Xurşiddən
Parıladı uca bir ulduz, oldu tar, əfsus! [5, 63]

Nətəvan yaradıcılığı boyu Füzulinin poetik cazibəsindən uzaqlaşma bilməmişdi. Hətta təbiət gözəlliyinə həsr etdiyi şeirlərində belə Nətəvanın bədii sənətkarlıq baxımından Füzuli lirikasından bəhrələndiyi göz qabağındadır.

M.Füzulinin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də təbiət təsvirlərindən məharətlə istifadə etməsidir. Füzuli yaradıcılığında bahar anlayışı həqiqi eşq, məhəbbət, gözəllik anlayışları ilə eynidir. Bahar dahi şair üçün həyatdır, sevgidir, ilham mənbəyidir. Bizi əhatə edən dünya, yer, göy, ay, ulduz, gül-çiçək, bir sözlə, təbiətin min bir əsrarəngiz gözəlliyi onun lirikasının ilham və mövzu mənbəyidir. Təbiət təsviri, peyzaj Füzuli lirikasında məqsəd və vasitədir. Baharın təsviri, təbiətin oyanması, güllərin açması, bülbüllərin oxuması Füzuli şeirində bədii-poetik qayə kəsb edir.

Füzulinin qəzəllərində aşiqin öz sevgilisini gülə, sərvə bənzətməsi, onun hüsnünə bahar donu geyindirməsi halları çoxdur. Yəqin bahar elementlərindən, peyzaj təsvirlərindən istifadə etməklə şair bu fəslin məhəbbət, sevgi dövrünü olduğuna işarə etmişdir. Baharda təbiət oyanıb, hər yer gül-çiçək açan kimi aşiqin də qəlbində sevgi hissi oyanır, onun məşuqəsi ilə məhəbbəti gül açır, daha konkret desək, lirik qəhrəmanın qəlbində bahar fəslə var.

*Aşiq oldum yenə bir tazə güli-rənayə,
Ki, salır al ilə dəm məni yüz qovğayə.* [4, 267]
Yaxud da:

*Ey gül, nə acəb silsileyi-mişki-tərin var,
Vey sərv, nə xoş can alıcı işvələrin var.* [4, 118]

Füzulinin qəzəllərində bu cür istiarətlərlə yaradılan portret səciyyəli bahariyyələrə çox rast gəlmək olar. Birinci beytdə aşiq öz sevgilisini "tazə güli-rənayə, - yəni yeni gül açan, gözəl rahiyyəli bir gülə bənzədir. Aşiq isə bülbül olub bu gülün üstündə öz nəğməsini deyə bilmir, hər an dərd çəkir, iztirab çəkir, onun ucbatından "yüz qovğayə" düşür.

İkinci beytdə də aşiq məşuqəni güllə, sərv ilə müqayisə edir. Burada məşuqə "mişki-tərə" - tazə gül açıb ətir verən gülə bənzədilir. Lakin sərv boylu bu gözəlin də "can alıcı" işvələri var və bu ona artıq iztirab gətirir. [2, 166-167]

Buradan görüldüyü kimi, Füzuli lirik qəhrəmanın obrazını yaratmaq, onu vəsf etmək, daxili-mənəvi və psixoloji əhvali-ruhiyyəsini açmaq məqsədilə peyzaj-lövhələrdən ustalıqla istifadə edir, bədii əsərdə psixoloji və emosional təsir oyadır. Füzuli yaradıcılığında olduğu kimi Nətəvanın da qəzəllərində peyzaj-lövhələr qəhrəmanın psixoloji qəlb aləmini açmaq üçün bir bədii-estetik vasitə rolunu oynayır

Təbiət şeirlərində əsas bədii obraz gülüstandır. Başqa surətlərin hamısı orada mövcuddur. Gülüstan - gözəllik, məhəbbət məkanıdır. Baharın nəfəsi ilk dəfə orada duyulur. Şairlər cəmiyyətdə olmayan rahatlıq və gözəlliyi çox vaxt gülüstanda, bu kiçik bağçada arayıb tapırlar. Lakin XIX əsr şərinə səhra, biyaban kimi yerlərin də təsvirinə təsadüf edilir. Məhəbbət qəhrəmanları istək və arzularına çata bilməyəndə çölə, biyabana salır, cəmiyyətdən uzaqlaşırırlar. Nətəvanın "Bənövşə" rədifli qəzəlində də həmin motivə rast gəlmək olar.

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,

Tutub **səhraları** hərsu, bənövşə!

Nəçün gülşənlərin tərkin qılıbsan?

Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə! [5, 54]

Beləliklə, XIX əsr şairlərinin yaradıcılığında təbiət həmişə cəmiyyət həyatı və humanist ideyalarla əlaqələndirilir. XIX əsr qadın şairlərimizdən olan Natəvanın yaradıcılığı buna gözəl nümunədir. Natəvanın poeziyasında təbiət insanların zahiri gözəlliyini və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini dərinlən səciyyələndirən bir vasitə kimi işlənir.

Ədəbiyyat

1. XIX əsr Azərbaycan şeri antologiyası, Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 424 səh.
2. Babazadə Baba. Ədəbiyyatda lirik növ (dərs vəsaiti). Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008, 178 səh.
3. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası 2014, №2 236 səh.
4. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 səh
5. Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 88 səh.
6. Natəvan Xurşidbanu Qəzəllər , Gənclik, 1981, 36 səh.

AYNUR FƏRƏCOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA QƏHRƏMAN VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİNİN QOYULUŞU VƏ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuznamə” Oğuz eposu, Oğuz Kağan, qəhrəman, cəmiyyət

Statement Of Heroism And Society In “The Book Of Dede Korkut” And Theoretical Bases

The Book of Dede Korkut forms the main part of historical creation of epos in Azerbaijan. Reflecting the views of the old mythical beliefs of our nation and the world, the ancient legends and tales, stories of heroism later formed up Oguz epos under the name of "Oğuzname" (Oğuz history). There is a special place and weight of «The Book of Dede Korkut» between 20 known variants of oğuznames, including historical and literary oğuznames. “Oğuzname”, reflecting classical heroic saga writing traditions, beside being a valuable resource on the history of Oguz's, is a spectacular literary monument gathering artistic thinking of our Oguz grandfathers. As for every national epos heroism and social problems are essentials of “The Book of Dede Korkut”.

Keywords: "The Book of Dede Korkut", "Oguzname", Oguz epos, Oguz Kagan, hero, society

“Kitabi-Dədə Qorqud” qədim tarixə mülk Azərbaycan epos yaradıcılığının əsas mərhələsini, bel sütünunu təşkil edir. Xalqımızın həyata və dünyaya baxışlarını əks etdirən əski mifik inancları, qədim əfsanə və rəvayətləri, qəhrəmanlıq hekayətləri birləşərək sonradan tarixə “Oğuznamə” adı altında daxil olmuş oğuz eposunu yaratmışdır. Elmə tarixi və ədəbi oğuznamələrdən ibarət olmaqla 20-yə qədər variantı məlum olan oğuznamələr içərisində “Kitabi-Dədə Qorqud”un xüsusi yeri və çəkisi vardır. Klassik qəhrəmanlıq dastançılığı ənənələrini əks etdirən bu dastan bir tərəfdən oğuzların tarixinə aid qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, o biri tərəfdən oğuz babalarımızın bədii təfəkkürünü inikas edən möhtəşəm ədəbi abidədir. Hər bir milli epos yaradıcılığı üçün qəhrəman və cəmiyyət problemi əsas olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da qəhrəmanın cəmiyyətlə münasibətləri dastanın ictimai mahiyyətinin əsasını təşkil edir.

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud”da “qəhrəman və cəmiyyət” münasibətlərinin elmi problem kimi qoyuluşu və elmi nəzəri əsaslarını şərh etməkdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət probleminin qoyuluşu ilk növbədə *mövzunun aktuallığı* məsələsinə toxunmağı tələb edir. Problemin aktuallığından danışarkən iki əsas cəhəti göstərmək olar:

Birincisi, mövzunun elmi aktuallığı;

İkincisi, mövzunun müasir zaman, milli dövlət quruculuğu, milli-mənəvi dəyərlər və müasir mənəviyyatla müəyyənleşən aktuallığı.

Aktuallığın birinci tərəfi “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan folklorşünaslığı və filologiyası, ümumiyyətlə isə, bütün humanitar-ictimai elmlər üçün əhəmiyyəti ilə ortaya çıxır. Belə ki, Azərbaycan folklorunu, ədəbiyyatını, dilini, tarixini, etnoqrafiyasını, etnopsixologiyasını və s. bu abidədən kənarında

təsəvvür etmək mümkün deyildir. “Kitabi-Dədə Qorqud” bu cəhətdən ən etibarlı qaynaq, ən mükəmməl şifahi tarixdir. Abidəyə böyük önəm verən Ulu Öndər Heydər Əliyev göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Gözəllik və eybəcərlik, üvlilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da «Kitabi-Dədə Qorqud»a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır» (1, 8).

Folklorumuzun, ədəbiyyatımızın, dilimizin və tariximizin kökləri bu dastana gedib çıxmaqla qalmır, ondan da keçməklə tarixin ən dərin qatlarına doğru uzanır. Prof. Yaşar Qarayev yazır: “Min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətrində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti, min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu «ana kitabın» bətnində və ruhunda qorunub saxlanır. Müstəqillikdə minillik və əbədlilik üçün əsaslar, xalqlarla kulturlar, yer və göy, torpaq və millət, təbiət və ekologiya arasında davranış və rəftar kodeksi, qanun və ana yasa... hamısı, hamısı öz əksini bu kitabda tapır. Və müstəqillik dövründə də Qorqud yenidən mənəvi intibahın simvolu, milli heysiyyətin və özünüdərkən sənədi olur» (2, 4).

Dastanşünas alim Yeganə İsmayılova da yazır ki, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı «Kitabi-Dədə Qorqud»la sıx və qırılmaz tellərlə bağlıdır. XIX əsrdən elm aləminə bəlli olub, Azərbaycan elmi və ədəbi düşüncə dövrüyyəsinə XX əsrin birinci yarısında daxil olmuş «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsi elə həmin zamandan milli ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətimizə güclü şəkildə təsir etməyə başlamışdır. Həmin təsir fasiləsiz olmuş, onilliklər keçdikcə abidənin ədəbiyyatımıza təsiri getdikcə güclənmiş, «Kitabi-Dədə Qorqud»un obrazlar aləmi, ideya və mövzuları ilə bağlı çoxsaylı nəsr, nəzm və dram əsərləri yazılmış və bu proses indi də davam etməkdədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan tarixinin bütün kəşməkeşlərini özündə inikas edərək onun ayrılmaz, qopmaz parçası olmuş və bizimlə birgə milli müstəqilliyə qovuşmuşdur. Abidə XX əsr sovet totalitarizminin, stalinizmin bütün amansız zərbələrinə sinə gərərək milli varlığımızı dağılmağa qoymamışdır. Özündə Azərbaycan-oğuz xalqının birliyi və vəhdəti ideyalarını daşıyan «Kitabi-Dədə Qorqud» XX əsr tarixinin ən dəhşətli çağlarında ziyalılarımızı sınımağa qoymamış, abidədə daşınan milli birlik, vəhdət və bütövlük ideyaları ədəbiyyat və incəsənətimizə nüfuz edərək kütlələr arasında yayılmış və xalqın mənəviyyatını dağılıb məhv olmaqdan qorumuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir ədəbi düşüncəni daim milli ideyalarla zənginləşdirmiş və ədəbiyyatda yaşayan bu ideyalar xalqımızı müstəqillik uğrunda mübarizəyə qaldıraraq müstəqilliyə qovuşdurmuşdur. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbiyyatı öz ideya-məzmun və ədəbi-estetik əsasları ilə qırılmaz şəkildə «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinə bağlı olduğu kimi, bu ədəbiyyatın tədqiqi də bütün istiqamətlərdə «ana kitabımıza» bağlanır (3, 4-5).

Mövzunun aktuallığının ikinci cəhətinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövlət quruculuğunu, milli-mənəvi düşüncəmizi və tərbiyə işini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından kənar təsəvvür etmək olmaz. Ulu Öndər H.Əliyev yazır: “Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərindən bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər də çox sevməkdir” (1, 8).

Göründüyü kimi, qəhrəman və cəmiyyət münasibətləri bu dastan və ümumiyyətlə oğuz eposu üçün əsas məsələlərdəndir. Dastanın aparıcı qəhrəmanları olan Bayındır xan, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Basat, Uruz və başqaları abidədə elin mənafeyi uğrunda mübarizə aparan igidlər kimi təsvir olunurlar. Şübhəsiz ki, hər bir insanın ictimai həyatı olduğu kimi, şəxsi həyatı da var. Ancaq “Dədə Qorqud” dastanındakı obrazlar bütün hallarda ictimai prizmadan təqdim olunurlar. Bu da onu göstərir ki, dastanda əsas dəyər verilən məsələ qəhrəmanların öz elinə, vətəninə, mənsub olduqları cəmiyyətə olan münasibətləridir. **Yəni “qəhrəman və cəmiyyət” münasibətləri “Dədə Qorqud” dastanındakı obrazların vətəndaşlıq mövqeyini müəyyənləşdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz eli üçün əlləşən, vuruşan, elin mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan, öz varlığını elin-cəmiyyətin varlığı ilə qovuşduran igidləri əsil Oğuz vətəndaşları kimi təqdim edir.** Bu cəhətdən dastanda Azərbaycan milli mənəviyyatı üçün xarakterik olan vətəndaş obrazı öz əksini tapmışdır. Həmin vətəndaş obrazının milli-mənəvi dəyər, milli keyfiyyət, xarakter kimi öyrənilməsinə, təbliğinə və təşviqinə böyük ehtiyac vardır. Bu, həm də tədqiqatın mövzusunun aktullaşdıran əsas iki cəhətdən biridir.

“Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət probleminin qoyuluşu və elmi-nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi *tədqiqatın obyektini və predmetinin* müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Heç şübhəsiz ki, tədqiqatın obyektini ilk növbədə Azərbaycanda fundamental nəşrləri həyata keçirilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının özü təşkil edir. Lakin tədqiqatı yalnız bununla məhdudlaşdırmaq olmaz. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” “Oğuznamə” adlanan oğuz epos sisteminə daxildir. Bu sistemdə “Dədə Qorqud”dan

başqa digər oğuznamələr də vardır. Həmin oğuznamələrin əsas qəhrəmanı oğuzların ulu əcdadı sayılan Oğuz kağandır. O, ilk insan, ilk əcdad kimi həm də ilk qəhrəmandır. Onun igidliyi, el-obaya münasibəti “Kitabi-Dədə Qorqud”un qəhrəmanları da daxil olmaqla bütün oğuzlar üçün nümunədir. “Dədə Qorqud” dastanının öz igidliyi, alplığı ilə seçilən istənilən oğuz qəhrəmanının obrazı öz başlanğıcını Oğuz kağan obrazından götürür. Yəni Oğuz kağan qəhrəmanlığın müqəddəs nümunəsi, modelidir. **Hər bir oğuz igidinin qəhrəmanlığı onun Oğuz kağana nə qədər bənzəməsi ilə ölçülür.** Bu cəhət aydın şəkildə göstərir ki, tədqiqatın obyektini “Kitabi-Dədə Qorqud” mərkəzdə durmaqla oğuz eposuna daxil olan digər oğuznamələr də təşkil etməlidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət probleminin qoyuluşu və elmi-nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi *tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinin* dəqiq şəkildə müəyyənləşdirilməsindən keçir. Göründüyü kimi, tədqiqatda əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət probleminin tədqiqıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə reallaşa bilər:

Birincisi, arxaik oğuz eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin tədqiqı;

İkincisi, klassik oğuz eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazının poetik quruluşunun tədqiqı;

Üçüncüsü, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin təzahür tiplərinin tədqiqı.

“Dədə Qorqud” dastanında qəhrəman və cəmiyyət probleminin öyrənilməsi *araşdırmanın nəzəri-metodoloji əsaslarını* müəyyənləşdirməyi aktuallaşdırır. Bu cəhətdən biz belə hesab edirik ki, problemə yanaşma ilk növbədə tarixi-müqayisəli metoddan istifadəni məqsədəuyğun edir. Çünki problem ilk növbədə tarixi xarakterlidir. Başqa yandan, tədqiqatda problem təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı əsasında deyil, digər oğuznamələr əsasında da öyrənilməlidir. Bu da öz növbəsində məsələni bütövlükdə müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənmək deməkdir.

Qeyd etməyi lazım bilir ki, mövzunun nəzəri-metodoloji bazasını ilk növbədə Azərbaycan fiolklorşünaslarının, konkret desək, dastanşünas alimlərin araşdırmaları təşkil edir. Belə ki, Azərbaycanda prof. Məmməd Hüseyn Təhmasib, Kamal Abdulla, prof. Tofiq Hacıyev, prof. Nizami Cəfərov, prof. İsrafil Abbaslı, prof. Bəhlul Abdullayev, prof. Şamil Cəməşidov, prof. Paşa Əfəndiyev, prof. Məhərrəm Cəfərli, prof. Ramazan Qafarlı, fil.üz.e.d. Cəlal Bəydili, prof. Kamran Əliyev, prof. Füzuli Bayat, prof. Mahmud Allahmanlı, fil.üz.e.d. Seyfəddin Rzasoy, fil.üz.f.d. Rüstəm Kamal, fil.üz.f.d. Elçin Abbasov və başqa alimlərin tədqiqatları əsasında zəngin epos nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Bu ədəbiyyatlarda formalaşmış nəzəri fikir, bizcə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda qəhrəman və cəmiyyət problemini hərtərəfli işləmək üçün kifayət qədər sanballı nəzəri-metodoloji baza verir.

“Oğuznamə” bizə ilk oğuz qəhrəmanı olan Oğuz kağanı oğuz cəmiyyətinin *ilk əcdadı* kimi təqdim edir. Başqa sözlə, oğuznamələrdə təqdim olunan Oğuz kağan bütün oğuzların atası – əcdadıdır. Bütün digər oğuzlar və ümumiyyətlə Oğuz dünyası Oğuz kağandan yararır.

Oğuznamələrin tədqiqı göstərir ki, Oğuz xan öz mifoloji tipi etibarilə həm də *mədəni qəhrəmandır*. Mifologiyada mədəni qəhrəman cəmiyyət üçün lazım olan maddi əşyaların və mədəni ənənələrin yaradıcısıdır. Oğuz kağanın ad verməsi də onun mədəni quruculuq fəaliyyətinə aid aktdır.

Bundan başqa, Oğuz kağanın mədəni quruculuq fəaliyyətinə onun Oğuz elinin siyasi, inzibati strukturunu müəyyənləşdirməsi də aiddir. O, özünün 6 oğlunu və 24 nəvəsini Bozoqlar və Ucoqlar olmaqla 2 qrupa ayırır, onların arasındakı siyasi-ictimai münasibətləri müəyyənləşdirir.

Oğuz kağan həm də bir qəhrəman kimi həm də cəmiyyətin qoruyucusudur. O, Oğuz etnosunu qorumaq üçün mifoloji və real düşmənlərə qarşı mübarizələr apararaq Oğuz elinin təhlükəsizliyini təmin edir.

Qəhrəman və cəmiyyət problemini klassik oğuz eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsasında öyrənilməsi aşağıdakı məsələləri nəzərdə tutur:

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının klassik epos kimi səciyyələndirilməsi;

“Dədə Qorqud”da qəhrəman obrazının mənəvi quruluşunun tədqiqı. Buraya oğuz qəhrəmanlıq kodeksindəki hünər və ərđəm kateqoriyalarının təhlili aiddir;

Oğuz qəhrəman obrazının sosial status kimi səciyyələndirilməsi. Burada bəyliyə keçirilmə mərasimi nəzərdə tutulur;

Oğuz qəhrəman obrazının alp igid kompleksi kimi səciyyələndirilməsi. Burada qəhrəmana aid olan at, silah, köməkçi, igidlik, xilaskarlıq kimi kateqoriyaların təhlili nəzərdə tutulur.

Klassik Oğuz eposunda qəhrəman və cəmiyyət münasibətlərinin konkret təzahür səviyyələri vardır. Bu səviyyələr aşağıdakıları əhatə edir:

Qəhrəman dövlət başçısı kimi: xanlar xanı obrazı;

Qəhrəman sərkərdə kimi: bəylər bəyi obrazı;

Qəhrəman ata kimi;

Qəhrəman oğul kimi;
Qəhrəman ər, ailə başçısı kimi;
Qəhrəman qardaş kimi;
Qəhrəman dost kimi;
Qəhrəman elin oğlu kimi və s.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 6-17
2. Qarayev Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 4-10
3. İsmayılova Y. “Dədə Qorqud kitabı” və müasir Azərbaycan ədəbi düşüncəsi. Bakı: Elm, 2011, 368 s.

SƏBİNƏ HACIYEVA

Gəncə Dövlət Universiteti

“KENTAVR” ROMANINDA KENTAVR-XİRON (KOLDUELL) MİFİK OBRAZ KİMİ

Açar sözlər: *mifoloji başlanğıc, mifoloji düşüncə, mifoloji psixologizm*

Centauer Khiron(Colduell) as a mythological personage in the novel “Centauer”

The article deals with the main character of John Updikes novel “Centauer” Colduell(Khiron). In the novel he was described as a mythological character. The novel describes him at the same time as a real personage.His autobiography was also touched upon in the novel. Different authors give various comments to him. We also come across his biography in this novel.

Keywords: *mythological begining, mythological thinking, mythologyzm, psychologyzm*

C.Apdaykın “Kentavr” romanında sinkretizm yaradan bir neçə cəhət var; bu əsər mifik və müasir planda yazılıb; burada mifologizm və bioqrafizm qaynayıb qarışır; əsərin üslubunda detal və təfərrüat birligini izah edir; reallıq 50-ci illərin Amerika gerçəkliyi və irreallıq – Xironun mənsub olduğu mifik aləm real müstəvidə təqdim olunur... və sair Amerika tənqidinin bütün iddialarına və ehtimallarına baxmayaraq bütün dünya ədəbiyyatında – xüsusilə dünyanın yarısını həm ərəzi, həm də ideya-fəlsəfi baxımdan əhatə etmiş SSRİ-də yeni ədəbi-tarixi prosesin təşəkkül tapdığı 60-cı illədə meydana gəlmiş “Kentavr” mifə müraciətin zəruriliyi haqqında təsəvvür yaratdı. Bu təkcə əslə, kökə, mənşəyə müraciət deyil, həm də XX əsrdə insan və cəmiyyət probleminə zərurətin nəticəsi idi.

“Torpaqla səma arasındakı sərhəddə” (Karl Bart) bərqərar olan İnsanın taleyi romanın əsas problemidir. Lakin Con Apdaykbu insanı təkcə yer adamı – təbiətsünaslıq müəllimi Amerikanın kiçik Olincer şəhərciyində,orta məktəbdə təbiətsünaslıq müəllimi Con Kolduellin obrazı olaraq məhdudlaşdırmır, onu ikiləşən obraz – Kentavr Xiron kimi çox məharətlə işləyir. Qədim yunan əsətirində “heç bir günahı olmadığı halda zəhərli oxla yaralanan” “kentavrın ən alicənab” Xiron ağrıya dözmədiyini üçün onu ölməzliyin əzabından qurtarıb öləri etməyi allahlar allahı Zevsdən xahiş edir. Con Apdayk öz qəhrəmanı kiçik Olincer şəhər orta məktəbinin təbiətsünaslıq müəllimi Kolduelli də beləcə ağrı ilə əsərə daxil edir; “Kolduell geri çevrildi və həmin anda ox onun baldırını deşib keçdi. Gülüş sinfi başına gətirdi. Ağrı baldırının nazik özəyi ilə yuxarı qalxdı dizinin əyri-üyrüsünü dəlib keçdi və artaraq qarnına təcildə... Ağrı ensəsindən nəmli qanadlarını açaraq caynaqlarını buraxdı və o, qəfildən qanlı dumanla kor edilmiş, guya yuxudan səksənib oyanan iri quş olmasından heyrləndi...”

O dəhlizlə ayaqlarını sürüyür və quyruğu lələkli ox hər addımında döşəməni cızır. Metal cingiltisi bərk xışıltı iyirənc səslə birləşirdi. Qarnındakı sancı içini bururdu. Dəhlizin uzun, boğuc-sarı divarları gözləri qarşısında yırğalanırdı, kvadrat donuq şüşəli və siniflərin nömrəsi vurulmuş qapılar radioaktiv mayeyə salınmış və fransız sözlərini avazla tələffüz eləyən dini himnlər oxuyan, sosiologiya dərslindən məsələləri həll eləyərək uşaq səsləri buraxan hansısa təcrübəli avadanlığın lövhəsi kimi görünürdü” (1, 306-307). Romanın bu ilk sətirləri sadəcə təsvir deyil – psixoloji təsvir prosesidir. Həmin prosesi insane ağrısı hərəkətə gətirir. Eynən kentavr Xironun ağrısına bənzəyən bu ağrı müəllif daha geniş fəlsəfi – psixoloji planda təqdim edir: dəhlizin uzun boğuc sarı divarları gözləri qarşısında yırğalanırdı! Bu ağrı olmasaydı Kolduell Xirona – kentavra çevrilə bilməzdi. Əgər belə bir həqiqəti qəbul etsək ki, “Bədi ədəbiyyat ağrı yaddaşının

təcəssümüdür” (Yaşar Qarayev) onda demək olar ki, “Kentavr” fiziki ağrının mənəvi ağrıya, oradan da sosial-ictimai və nəhayətdə bəşəri ağrıya keçmənin təkamülü əks etdirən fəlsəfi-psixoloji romandır. «Апдайк прекрасно описал изнуренность нервной системы Колдуелла, озабоченность его проблемами самых различных рядов, качество, порядков. В символическом – мифологическом плане Колдуелл герой несущий в себе страдание не только свой эпохи, но и всего человеческого вне конкретных форм цивилизации» (2, 128).

Şübhəsiz ki, “Kentavr” ilk növbədə mifik, sonra isə mövcud reallığın psixoloji laylarını qaldıran, cəmiyyətin sifətini bütün xırda detalları ilə təsvir edən – varlığın obrazını səciyyələndirən psixoloji romandır. Vaxtilə onu psixoloq kimi təhlil edənlərə cavab olaraq dahi F.M.Dostoyevski belə “Məni psixoloq adlandırırlar: doğru deyil, mən ancaq ən ali mənada realistem, daha doğrusu, insan qəlbinin dərinliklərini təsvir edirəm” (3, 70). Əlbəttə, yazıçını, şairi filosof, psixoloq və s. adlandırmaq olar. Lakin yazıçı ilk növbədə məhz yazıçıdır, bədii ədəbi fəlsəfədir. Təsədüfi deyil ki, hələ 2400 il bundan əvvəl dahi Aristotel öz “Poetika” əsərində “Poeziya tarixdən daha ciddidir” nəticəsinə gəlirdi. Ədəbiyyatşünas A.Əmrahoğlu bədii əsərin mahiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Bədii əsər humanist ideya və idealların, mühüm sosial-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi problemlərin sənətkarlıq və kamil poetik sistem daxilində ifadəsidir. Yaradıcı şəxsiyyətin – sənətkarın böyüklüyü də, orijinallığı da onu ideya konsepsiyasının ifadəsinə xidmət edən bədii-estetik prinsiplərinin, təsvir və ifadə vasitələrinin, poetik sisteminin özünəməxsusluğu və bənzərsizliyində, başqa sözlə desək, yalnız nə deməsində yox, eyni zamanda necə deməsində daha aşkar nəzərə çarpır” (4, 3). Psixologizm zəminində, metafora, irreal – mistik təsvirlər əsasında “sıxılmış zaman” hüdudlarında həm mifik aləmi, həm də 1947-ci illərin Amerika gerçəkliyini bədii-fəlsəfi baxımdan strukturlaşdıran “Kentavr” romanı öz orijinal təhkiyəsi ilə fərqlənir. 60-80-ci illərin bəzi ən yaxşı povest və romanlarında, məsələn, Anarın “Dairə”, Elçinin “Ağ dəvə”, Ç.Aytmatovun “Ağ gəmi”, “Əsrdən uzun gün”, “Cəllad kötüyü”, C.Steynbekin “Həyəcanlarımızın qışı”, E.Hemenqueyni “Qoca və dəniz”, U.Folknerin “Küy və qəzəb” olduğu kimi “Kentavr” romanında da təhkiyə “sıxılmış zaman”ı üyüdür. “Bədii əsərdə hadisə zamanı ilə təhkiyə zamanı heç vaxt üst-üstə düşmür, eyniləşmir: həmişə baş verib qurtarmış hadisə nəql olunur” kimi maraqlı və bir qədər də mübahisəli başlanğıcdan çıxış edən ədəbiyyatşünas Arif Məmmədov (Əmrahoğlu) təhkiyə ilə bağlı belə bir mülahizə irəli sürür: “Bədii mətn - əsər müəyyən bir sistem, müxtəlif poetika kateqoriyalarının əlaqəsindən ibarət bütöv bir strukturdur. Bu sistemi, strukturu əhatə edən ən mühüm kateqoriyalardan biri isə məhz təhkiyədir. Təhkiyə kiminsə, nə haqdası danışması, söyləməsidir. Deməli, təhkiyədə - bədii əsərdə söyləyənin varlığı əsas məsələdir. Çünki bunsuz təhkiyəni təsvir etmək qeyri-mümkündür” (4,10). Belə bir doğru fikrə istinadən təhkiyənin sayəsində bədii güclü “Kentavr” romanına yanaşsaq maraqlı bir vəziyyətlə üzləşərik: yazıçı həm öz adından, daha çox yeniyetmə Piterin adından və Kolduell – Xırnonun – kentavrın adından danışır. Və qəribəsi budur: romanı oxuyarkən lap sona qədər elə görünür ki, təhkiyəçi yeniyetmə Piter Kolduellidir. Doğrudur bəzi səhifələrdə onun yaşına uyğun olmayan mülahizələrə də rast gəlinir. Məsələn, səhifə 368-dəki təsvir, yaxud belə bir cümlə “Sözlər - caynaqlar zərbədən yıxılan kimi büzüşmüşdü”.

Rus ədəbiyyatşünası V.A.Kostyakov romanda təhkiyə problemindən bəhs edərək yazır: «чрезвычайно важной оказывается функция повествования в структурировании произведения без рассмотрения которой не решить проблемы жанра. На первый взгляд может показаться, что проблема эта решена в романе довольно просто: повествователем является Питер Колдуелл... и лишь к концу романе выясняется, что им является темнокожая возлюбленная рассказчика» (2, 140).

Beləliklə, romanda təhkiyənin vahid müəllifi – Ç.Apdayk müxtəlif səslərdən – nitq zonalarından istifadə edir. Müəyyən mənada “Kentavr”ı məşhur nəzəriyyəçi M.Baxtinin termini ilə “polifonik roman” da adlandırmaq olar. Nəzəri fikirdə təhkiyəyə münasibət də donuq, birmənalı deyil: “Mətnin “təsvirçiyə” – təhkiyəçiyə və hekayəçiyə görə təşkili məhz təhkiyədir. Təhkiyə, birincisi mətnin ədəbi təşkili, ikincisi, mətnin əşya-məkan baxımından, daha doğrusu, söz olmayanların – bütün realilərin hekayəçiyə görə yerləşdirilməsi daxildir” (5, 5).

Şübhəsiz ki, bütün hallarda səbəbkar, “günahkar” müəllifdir. Məsələn, “Əlvida Gülsarı” povestində Ç.Aytmatov atı, “Dolça” povestində Elçin iti danışdırır. Təhkiyənin 10-14 yaşlı yeniyetmələrin müşahidələri əsasında təşkili isə daha çox yayılmış üsuldur. Nəzəri ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir yer alır ki, üslub yazıçının yaradıcılıq fərdiyyətini müəyyən edən başlıca amildir. Bu problemin görkəmli tədqiqatçısı yazır: «творческая индивидуальность – это личность писателя в ее важнейших социально – психологических особенностях, ее видение и художественное претворение мира, это личность художника слово в ее отношении к эстетическим запросам общества, в ее внутренней обращенности к читательской аудитории, к тем, ради кого создается литература» (6, 80).

Bədii əsərin bütün sistemini müəllifdən sonra özündə birləşdirən, bu sistemi idarə edən, bədiiyin bütün komponentlərini özünə tabe edən obrazdır.

Bədii əsərin tarixi və poetik mahiyyətini müəyyən edən obrazlılıq məhz obrazla bağlıdır. Materialist estetikaya görə ədəbiyyat gerçəkliyi obrazlı tərzdə əks etdirən söz sənətidir. Görkəmli nəzəriyyəçi obraza həsr etdiyi fundamental monoqrafiyasında yazıb: «Художественный образ – одно из важнейших внутренних начал искусства, начал активных, динамичных. Эстетическое действительности неотъемлемо от развития образного творчества, история которого раскрывает его, поразительное богатство и разнообразие, его неограниченные возможности» (6, 10). Amerika yazıçısı С.Апдайк “Kentavr” romanında mifoloqizm daha çox kentavr - adam təbiətsünaslıq müəllimi Core Kolduell, Kentavr Xiron obrazı ilə bağlıdır. Bu mürəkkəb obrazın təhlilinə keçmədən öncə qeyd edək ki, Amerika tənqidi “Kentavr” romanına və onun müəllifinə müxtəlif “izm”lər mövqeyindən yanaşmışlar. Amerika tənqidçisi Core Xait “Kentavr”ı teoloji – mistik əsər, L.Teylor ekzistensialist roman adlandırmışdır: «Джон Андаик написал то, что может быть названо экзистенциалистической пасторальной элегией» (2, 139).

Qeyd etməliyik ki, bu əsəri postmodernizm müstəvisində dəyərləndirmək cəhdləri də olmuşdur. Bütün bu tipli mülahizələri “Kentavr” romanının 50 illik (1963-2013) ədəbi tarixi həyatı birmənalı şəkildə qəbul etməmişdir. Əsər mifologizm və bioqrafizmin müasirliyin vəhdətindən yaranmış roman kimi oxunmuş, qəbul olunmuş və dəyərləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Апдайк Дж. Кентавр. Москва: АСТ, 2009
2. Костяков В.А. Американский роман середины XX века, с.128).
3. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского М. Советская Россия, 1979
4. Мəmmədov А. Nəsrin poetikası. Bakı: Elm, 1990
5. Чудаков А.П. Поэтика Чехова. Москва: Наука, 1971
6. Харченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Москва: Советский писатель, 1975

ŞAHANƏ MƏHƏRRƏMOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ANA DİLİNİN İNKİŞAFINDA F.KÖÇƏRLİNİN ROLU

Açar sözlər: *Köçərli, milli dil, ədəbiyyat, əsər*

Role of F.Kocharli in the development of Native language

One of the most actual issues that engages literary-cultural and pedagogical environment of Azerbaijan in XX century, may be first it was fight for native language. The struggle begun since from the second half part of XIX century, enlarged its scales and limits in XX century and it also had a sharp character. Firudin bey had done a lot of works in the training and teaching process of native language as an pedagog-teacher, he was diligence to write works of art simple and understandable national language as a researcher.

Keywords: *Kocharli, native language, literature, art work*

F.Köçərlinin ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyəti yalnız Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixini araşdırmaq, həmçinin müasiri olan qələm sahiblərinin “böyüklər üçün” yazdıqları əsərlər barədə məqalə və rəylər yazmaq, müəyyən fikir və mühazirələr yürütmək, tövsiyə və göstərişlər verməklə məhdudlaşmır. O, eyni zamanda ədəbi fikir tarixində uşaq ədəbiyyatının inkişafına nəzəri və əməli şəkildə xidmət göstərən bir şəxsiyyət kimi də diqqəti cəlb edir.

Fərqli dünyagörüşə və məsləkə malik ziyalı qruplarının, demək olar ki, böyük əksəriyyəti böyüməkdə olan nəslin mənəvi sərəvətə, mütaliə üçün əsərlərə ehtiyacı olduğunu və bu sahədə əməli tədbirlər həyata keçirmək lazım gəldiyini dərk edirdilər. Lakin millət balalarına necə əsərlər vermək, onları hansı məzmun və mündəricəli ədəbiyyatla təربiyələndirmək məsələsində onlar bir-birindən ayrılırdılar. Firidun bəy bir pedaqoq-müəllim kimi ana dilinin təlim və tədrisi prosesində böyük işlər gördüyü kimi, bir tədqiqatçı olaraq da bədii əsərlərin sadə, anlaşılın xalq dilində yazılması üçün canfəşanlıq göstərirdi. Uşaq əsərlərinin saf və aydın Azərbaycan dilində yazılması məsələsi ədəbiyyatşünas alimi ciddi şəkildə məşğul edirdi. O, istər “böyüklər”, istərsə də “kiçiklər üçün” əsər yazan müəlliflərdən fikirlərini açıq və sadə dildə yazmağı “təvəqqe” edir, bunu milləti sevməyin, onun mənəvi diriliyinə çalışmanın və onun tərəqqisi yolunda əmək sərf etməyin başlıca şərti hesab edirdi. Tənqidçi şair və yazıçıları elə yazmağa çağırırdı ki, “oxuyan anlasın,

düşünsün və ayılsın” (1, 295). Köçərli onları başa salmaq istəyirdi ki, “ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanların arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər” (1, 235). Firidun bəy dilə “hörmət və əhəmiyyət” tələb edirdi və onu “fəna və pozğun” (2) hala salanlardan ürək yangısı ilə şikayətlənirdi. “Kaspi” qəzetində dərc olunan “Yakov Semyonoviç Qoqebaşvili” məqaləsində bu görkəmli gürcü pedaqoq və sənətkarının sadə, lakin canlı və xoşagələndirici dildə dərsliklər tərtib etmək və əsərlər yazmaq bacarığını onun “öz vətən dilinin ruhuna və incəliyinə” (3) dərinlən bələdliyi ilə əlaqələndirirdi. Tənqidçi əlavə edirdi ki, bu, o dildir ki, onda sadə xalq və uşaqlar danışır. O zamanki mədəni-maarif həyatında uşaq ədəbiyyatı sahəsində məhsuldar fəaliyyət göstərən A.Şaiqin kiçiklər üçün yazdığı əsərlər tənqidçinin diqqət mərkəzində idi. A.Şaiqə məktublarında o sənətkara bu sahədə dəyərli məsləhətlər verir, onun uşaq əsərləri ilə bağlı təqdirə və ya tənqiddə layiq cəhətlərini obyektiv meyarlarla, güzəştə getmədən bəyan edirdi.

A.Şaiqə 26 may 1911-ci il tarixli məktubunda Köçərli Q.Zakirin uşaqlar üçün münasib və faydalı hesab etdiyi təmsil və hekayələrini bəyənsə də, bəzi məqamlarda qəliz ibarələr işlətdiyi üçün şairə irad tutur. Sadəlik naminə nümunə kimi bir misrada düzəliş aparır. Köçərli Q.Zakirin hekayə və təmsillərini nəzərdə tutaraq yazır: “Bu nağıllar pis deyil, məzmunu dəxi öz dolanacağımızdan götürüldür. Eybi ancaq ondadır ki, bəzi məqamlarda mərhum Zakir çox qəliz ibarələr işlədibdir ki, onları türk (Azərbaycan – Ş.M) sözləri ilə dəyişdirmək olardı. Məsələn, Zakir “Tülkü və qurd” hekayəsini bu sayaq başlayır:

Bir rubəhi-kühənsalə gedirdi,

Qismət üçün seyri-ələm edirdi.

Bu beytin əvvəlinci misrasındakı “rubəhi-kühənsalə” sözlərini dəyişdirib belə də yazmaq olar:

Bir dəfə bir qoca tülkü gedirdi.” (4, 404)

Köçərli A.Şaiqin uşaq əsərlərinin “ədibənə” yazılmasını, yəni onların sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tərifləyirdi. Lakin əsərlərin dili tənqidçini qətiyyətlə razı salmırdı və o dəfələrlə bu barədə öz məramını izhar etmişdi. Tənqidçi A.Şaiqin nəzərinə çatdırırdı ki, “Sizin yazdığınız gözəldir – amma qüsurlu tərz-kələmdə və sözlərdədir”. (4, 405) Səlis və şirin dilə malik əsərlər yazmaq və bu yolla millət balalarının ruhunu oxşamaq üçün Firidun bəy M.P.Vaqif, Q.Zakir, İskəndər ağa Şair kimi “milli şairlərimizin əsərlərini oxu”mağı (4, 404), sadə yazmağı onlardan öyrənməyi təklif edirdi. Bu şairləri oxumağın “ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazım” (4, 404) gəldiyini qətiyyətlə israr edirdi.

A.Şaiqin kiçiklər üçün yazılmış bəzi əsərlərinin, habelə o zaman uşaqlara aid bir sıra mənbələrdəki nümunələrin Köçərliyə narazı salan cəhətini daha yaxşı təsəvvür etmək üçün Şaiqin “Gülzar” (1912) dərsliyinə “Bəxtiyarlıq” sərlövhəsi ilə daxil edilmiş “Köç” hekayəsindən bir parçanı burada misal gətiririk: “Mayısın gözəl bir sabahı idi. Dan yeri yenidən açılmağa başlamışdı. Yatağımda uyuyurdum. Birdən-birə validəmin kamali-əhtiramla, oğlum, qalx, qalx! Yaylağa gediriz” sədasından gözlərimi açdım. Validəm analara məxsus bir nəzəri-şəfqətlə bənə baxaraq “Qalx, oğlum, qalx! Yalnız səndən başqa hər kəs hazırdır, araba da gəlibdir”- dedi”. (4, 9). Dil tərzindəki “osmanlısayağı”lıq və bəzən, hətta ərəb-fars tərkib və ifadələri işlətdiyinə görə Firidun bəy “Köç”ün “məalini və ədibənə yazılmasını dilin çətinliyi və əcnəbiliyi”nin (4, 415) pozduğunu Şaiqin nəzərinə çatdırırdı. Dillə bağlı ədəbiyyatşünas alimin yazıçıya məsləhəti belə idi və bu məsləhəti ümumiyyətlə, uşaqlar üçün əsərlər yazan bütün müəlliflərə müraciət kimi qəbul etmək olardı: “Gələcəkdə yazdığınız nağıl və hekayələri daha da sadələşdirib osmanlı ibarələrinin əvəzində bizim öz sözlərimizi və tərz-kələmi işlətsəniz, daha da yaxşı olar.” “Yukarı” əvəzinə “yuxarı”, “bakar” əvəzinə “baxar”, “akıtma” yerinə “axıtma”, “bən” yerinə “mən” yazsanız, daha da övzadı”. (4, 404). Sağlam ruhlu təlim və tədris kitablarında olan ehtiyacın ödənilməsi və bu yolda təxirəsalınmaz vəzifələri yerinə yetirmək o dövrün zəruri problemlərindən idi. Bu kitabların məzmun və mündəricə etibarını ilə əlverişli, yararlı olması nə qədər lazım idisə, onların dilinin sağlamlığı və saflığı da o qədər əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki anlamadıqları, başa düşmədikləri kitablar, təbii ki, kiçik oxuculara faydalı bir şey verə bilməz. Bu mühüm mətləb dövrün görkəmli pedaqoq və tənqidçisini ciddi surətdə düşündürürdü. Ədəbiyyatşünas alim təəssüf hissi və ürək yangısı ilə mövcud təlim və qiraət kitablarının dil qüsurlarından gileylənirdi: “Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə bir çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsilə ana dilini ancaq unutmaları olar. Üç-dörd yüz səhifəlik təlim-qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi çox işlənən və əziz sözlər dərman üçün belə axtarılsa, tapılmaz”. (1, 294) Köçərli bu cür təqlidçilik və rəftarı “millətə xəyanət” adlandıırırdı. “Ana dili” adlı məqaləsində müəllif yazırdı ki, biz bir tərəfdən levinskilərə, ilminskilərə, miropyevlərə “nifrin edib nalayiq sözlər deyirik ki, dilimizi atıb, bizi ruslaşdırmaq istəyirlər (1, 294), digər tərəfdənsə özümüz ana dilinin başına oyun açıb “pozğun hala düşüb unudulma”ğımıza (1, 294) səbəb oluruq. Firidun bəyin burada Levinski, İlminski və Miropyevin adını çəkməsi təsadüfi deyildi. Qatı şovinist olan bu imperiya buyruqçuları o dövrdə Azərbaycan dilinə qarşı kəskin hücumlar edir, Azərbaycan dilini və Azərbaycan dilində tədris qadağan etməyi lazım bilir, Rusiyada milli azlıqda qalan xalqları ruslaşdırmaq siyasəti yeridirdilər. Dərsliklərin təchiz olunduğu əsərlərin dili Köçərliyə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. A.Şaiqə 10 fevral 1913-cü il tarixli məktubunda müəllif narazı bir tərzdə yazırdı:

“Gülzar” barəsində bir şey yazmaq istəmədim, vəqtəki, “Ədəbiyyat-məcmuəsi” də meydana çıxdı, daha doğrusu ki, kəriyə bilmədim”. (4, 414). Tənqidçi üsyankar və bir qədər də əsəbi şəkildə hər iki dərsləyin dilinə öz etirazını bildirirdi: “Guya siz Ağazadə (Fərhad Ağazadə – Ş.M) ilə sözbir olubsunuz ki, bizim ana dilimizi əlimizdən alıb bizi Osmanlı edəsiniz.” (4, 414) Köçərli belə bir fəaliyyətlə bağlı öz mülahizə və qənaətini ifadə edərək kəskin tərzdə yazırdı: “Vahid bir şəxsən haqqında zülm və cövr olunsə, keçər-gedər. Amma, ümumiyyətlə, zülm qəbul olunmaz, nə Allah yanında və nə də bəşər. Allah bizə verən dili əlimizdən almağa heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Amma hamı borcludur o dilə rövneq verib onu dövlətləndirsin”. (4, 414)

Firidun bəy A.Şaiqə ana dilimizdə olan, uşaqların anlayacağı sadə və asan sözlərin daha gözəl olduğunu xatırladıb irad tuturdu ki, “siz isə “ana” sözünü... “validəyə” və ya “annəyə”, “ata” sözünü “pədərə”, “uşaq” sözünü “cocuğ”a, “bala” sözünü “yavruya” çöndərməklə dilimizi əlimizdən almaq istəyirsiniz. Məgər “ana” “anna”dan pisdir? Qərək bu məsələdə böyük səhvəniz var”. (4, 414). F.Köçərli uşaq əsərlərinin dilində üslubi aktların yerli-yerində, düzgün olmasına, üslubi səlisliyinə və gözəlliyə də xüsusi diqqət yetirirdi. Tənqidçiyə görə “dilin şivəsini itirmək və üslubunu pozmaq böyük fəsaddır.” (4, 406) Normal və məqbul cümlə quruluşu, sözlər və ifadələr arasında əlaqənin nizamı və düzgünlüyü, cümlədə rabitə sisteminin dürüslüyü, məndə dilin təbii axarını və qanunauyğunluğunu qorumaq Köçərliyə uşaq əsərlərindən tələb etdiyi əsas üslubi prinsip idi. Alimin Şaiqə məktubunda (28 may, 1911) yazıçıya uşaqlar üçün yazdığı əsərlə bağlı tutduğu irad bu mənada çox tipikdir. Həmin məktubunda müəllif yazırdı: “Meşə içi gedirdi” – “meşə ilə”, ya “meşə ilə” yazsanız yaxşı olar. Türk dilində (Azərbaycan dilində-Ş.M.) deyilir: “Günün qulağı söndü”, yəni “batdı”.

Yavaş-yavaş büründü

Dumanlarla çayırlar

Dərə, dağlar, bayırlar.

Bu mətləb başqa bir tərzdə və özgə bir donda deyilsə, yaxşı olardı. “Duman” cəm siğəsində az işlənilir və bir də “dumanlarla büründü” deyilmir, “dumanlara büründü” deyilir; “çayırlar ilə” deyilmir, “çayırlara büründü” deyilir. (217, 405)

Tənqidçi A.Şaiqin “Bahar xanım” pyesinin dilindəki üslubi yanlışlığa da irad tutmuş və bu cür namünasib halları aradan qaldırmağı məsləhət görmüşdü. Pyesin “nəzmində bir para qüsurlar”ın (4, 407) mövcud olduğunu nəzərə çatdıran Köçərli bu qüsuru yazıçının “bəzi məqamlarda milli şivədə yazılmış şeirlər ilə ədəbi lisanı biri-birinə qarışdırma”ında (4, 407) görür. A.Şaiqi “bizim dilin ruhuna bələd olma”ğa (4, 406) çağırən alim ona uşaq əsərlərində sözlərin seçilməsi prinsipinə ciddi əməl etməyi, kiçik oxuculara yarayan sözlər seçməyin daha əhəmiyyətli olduğunu, söz və ifadələrin mənə dəqiqliyinə riayət etməyi, yad sözlərin əvəzində öz dilimizə məxsus sözləri işlətməyi məsləhət görür: “Şətarət”, “sitvət” sözləri xırdaca uşaqlar üçün yaramaz. Ağacların açılmamış düymələrinə çox yerlərdə “bucur” deyilir. “Tumurcuq” ayrı məzmununda işlənilir: “Tumurcuq-tumurcuq tər tökür”. “Tumurcuq” nahəmvar mənəsində də işlənilir. Suyun sözlərində yalnız: “Ey bəm budur ki, çox bibəkəm” misrası başqası ilə dəyişilsə, yaxşı olar. Çünki “bibək” olmaqlıq eyb deyil, hünərdir. “Həp”, “həpsi” sözlərinin yerinə öz sözlərimizi işlətsəniz yaxşı olar.” (4, 107). Firidun bəy Y.V.Çəmənəzəminliyə 17 mart 1913-cü il tarixli məktubunda ona “təbə verdiyi” (çap üçün) əsərləri bacardığı qədər “sadə və açıq dildə” yazmağı məsləhət görürdü. (5)

Ədəbiyyat

1. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 340 s.
2. Köçərli F. Məişətimizə dair. «Tərəqqi» qəz., Bakı, a) 1908, 17 noyabr, 23 noyabr, 1 dekabr; b) 1909, 27 yanvar, 5,19 fevral; c) «Yeni iqbal» qəz., Bakı, 1915, 28 dekabr
3. Кочарлинский Ф. Яков Семенович Гогенбашвили. Газ. «Каспий», Баку, 1912, 26 июня
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1981, 457 s
5. Köçərli Firidunbəyin Y.V.Çəmənəzəminliyə məktubları. AMEA RƏİ, Arx. 26, Q-13 a) 269; b) 270; c) 271

KAMRAN AHMADOV

Qafqaz Universiteti

AMERICA AND AMERICANS IN O. HENRY'S CREATIVITY

Keywords: *O. Henry, morality, short story, humanity*

Mövcud çalışmada tədqiqat predmeti O. Henrinin novellalarındakı sadə amerikalılardı. O. Henri (1862-1910) orta təbəqəli Amerika vətəndaşlarının həyatını öz əsərlərində təsvir edən qərbin ən məhsuldar novella yazıçılarından biridir. Bu hekayələrin sujet xətti gerçək həyatın hissəciklərindən götürüldüyü üçün bütünlü növ oxucu qrupları arasında məhsurdur. Əsərlərdə göstərilən hadisələrin və təsvir olunan

personajların oxucu kütləsinə doğma olmasına səbəb yazıcının yaradıcılığının əsas mənbəyi olaraq sadə və göstərişsiz insanları götürməsidir. Tədqiqat əsasən ümumi sosial və mənəvi problemlər üzərində fokuslanır və onlara həll yolu tapmağa çalışır.

Açar sözlər: *O. Henry, əxlaq, novella, insanlıq*

It is not a secret that literature had a great influence over people before the invention and popularity of television and other mass media tools. Humanity is controlled with the help of ideas created by governors. But what was the best way to convey ideas to big masses? Scientific and philosophical thoughts were only eligible for elite category of people, because of illiteracy and high education expenses. Chance of getting education was not available for all classes due to hard living conditions. In this period, literature was playing a significant role since it had a big audience and great influential power. Everyone could find something in literature since it managed to meet expectations of all type of people.

Starting from the beginning inhabitants of the world have been divided into two categories. First type are people seeking for material wealth, property, power, and ascendancy. On the other hand, the other type always try to gain spiritual growth, intellectual and moral superiority by refusing all type of material wealth that they contemplate as a burden to develop morally. As time, technology, and requirements change, these two groups of people also alter their form but keeping their bases same.

O. Henry creativity ironically describes all these people and portrays degeneracy caused by passion for money. America was considered as a country of freedom and equality, yet new opportunities created by capitalism prevented development of morality. Decayed morality and spoiled ethics tried to enter through the doors of new world.

In the beginning of XX century America was improving in an exponential pace. The first of capital accumulation in Europe also caused great controversies between money and morality. These contradictions found their fictional and philosophical reflections in classical literature. Some novels written by world classics such as Victor Hugo, Balzac, Dreiser and Jack London to portray these problems are quite familiar to Azerbaijani readers.

Because of economic growth in the end of XIX and beginning of XX centuries, socio-economic relations in Capitalist America started a new stage. In its turn, the role of money in the life of Americans' started to increase exponentially.

The desire of earning more money never ends and it makes people use different ways most of which are immoral. Mostly they try the easiest methods and want to find shortcut to affluence. Since there is no such a way generally they meet the dark side of the world where rules of humanity have already disappeared. Economic growth and money like flood wipe out all dams and curtains between right and wrong. They destroy all social norms and values making it hard and long to reestablish again. O. Henry was an ordinary citizen and he was always spending time among other Americans, which urged him to face all degeneracies caused by the controlling power of money. These processes in turn was really plaguing conscience of writer and made him think profoundly.

O. Henry was writing about young America. Of course here 'young' was an epithet and it was noting a very significant point. It was not actually old colonial America carrying all problems of Ancient World. America had already completed his struggle for independence. It had gained his external independence and internal independence as well. This America had already defined all necessary rules and regulations and started to perceive its potential.

After civil war, this country gained complete independence and gained victory over slavery. Still it was difficult to comprehend general environment, yet it started to struggle for proving its existence. Hence, O. Henry's stories main characters were people who were trying to survive and find a way to a new and better environment.

On the other hand, we can say that to define the boundaries of our rights by ourselves leads getting pleasure from our freedom. The main issue is not the way we chose rather what makes us to choose this way.

Colossal part of O. Henry stories were dedicated to 'little Americans'. These stories were describing life stories of ordinary citizens. Protagonists of the writer were 'little Americans' because they were the class that suffered most from ongoing processes.

His heroes, who act with benevolent feelings and try to spread love, friendship and other positive feelings, are always ready to sacrifice themselves. Yet antagonists act under the influence of detest, anger, envy, and greed. In the stories of O. Henry, usual things are always hidden under extra-ordinary things. The writer made a difference in commonsense by visualizing real life realities in a different aspect.

Although in one of his interviews O. Henry confesses that he writes for money, he always protected his works from aesthetic damage. His hard working schedule and weekly-published stories confirm writer's words. It was an extra-ordinary working pace to create such beautiful stories with short intervals. However, he managed to keep aesthetic value of his works and differentiated them from other literary works, which were written only for commerce value. Those samples were the product of perfect pen and were far away from banality and superficiality. Delicate humor and the ability of reflecting realities in satiric tone were the main feature of these stories besides being the self-expression method of the writer. The author shows his opinion and attitude with the help of satire. In the lower layer of satire, profundity of social troubles are hidden. Bitter moments of human fate and adverse sides of human life do not emerge after reading it for the first time. The features that cannot be noticed from the first look do not only force the readers but also literary experts to think profoundly and make clear observations. Analysis of these stories shows that they are based on realities and genuine facts of the life.

The concept of human introduced by the writer stays in the center of events. The essence of this concept reveals gradually and sequentially from story to story. The characters of the writer can belong to any type of profession and can have different type of personalities. Benevolent swindler of the writer can be easily involved in robbery and fraud becomes his lifestyle. Nevertheless, despite his characteristic features he conserves humor in himself and keeps his funny way of speaking. In the basement of this humor, one can see dozens of significant matters. Generally, while we make a research on his creativity we can observe that he always struggles against exploiter capitalism and its aim of dictating same point of view to people in order to control them easily. Mostly optimistic view, hope for future, avoiding disillusionment, and bravery are shadowed by satire and irony, yet they are also praised and promoted secretly. It must be noted that his stories were written for the mass media forms such as newspapers and magazines, and thousands of people read them. He was referring to his audience by sowing realities of life under the curtain of satire and irony. He was calling his readers and contemporaries not to remain indifferent toward their fate. For this reason, he created exhausted human model in his small-scale stories. Although the problem of human started from the very first stories of the writer, as time passed and he gained mastery the expression of this problem gained a new viewpoint. Nevertheless, the problem of human finds a specific place in O. Henry's creativity.

The 'man' of O. Henry does not only deal with fraud. There are many different jobs and distinct directions in his activity field. The protagonist of the author does not have to be subjected to financial distress – he can be wealthy as well. Yet he is a 'human' and perhaps he can face some obstacles and fall into a predicament. The writer was trying to teach people how to fight against these obstacles, find solutions for the problems, and behave logically. This target is the main plot of most O. Henry stories.

O. Henry was criticizing exploiter side of American life consecutively. He could not accept inhuman features of the society and fighting implacably against it. The world writer described mostly started from home. Home, in most novels of O. Henry was the entrance to the world even the world itself. The man is not the owner of this world. Thus, main heroes of these short stories were not chief in their homes. They are just tenants in this world. Actually, the writer wanted to show that if the man does not own the house he lives, he could not possess the world he live in. Inside of home, one can face ordinary features of the world. There is a pain, tears, death, love, and suffer in the house. All these things exist outside of the house as well. The man shows effort, struggles, and fights. O. Henry reveals his own viewpoints and socio-philosophical thoughts in his works. When we get acquainted with this stories we can see that the author has a great knowledge about the scientific innovations of the period, ancient and mediaeval cultural events, and delicate samples of Eastern literature. Human, the place of individual in the society and related topics are interpreted in O. Henry's works.

Thus, we define that main theme of O. Henry's creativity is human. The man and the world, the man and the God, the man and the society are always in the center of focus in his stories and catches the attention of readers as main direction. The writer shows big interest to the personality, spiritual world and personal feelings of the human. The man in these stories is a tragic creature who struggles between financial distress and passion of life. Although great respect of the writer to human personality gives us opportunity to describe him as a contradictory creature with twisted mind. Since protagonists of the author are tragicomic creatures, they always remain unwillingly ineffectual in front of unexpected events. O. Henry always emphasizes humor in the process of encountering between protagonists. The laugh of O. Henry is benevolent; it is not imprudent or impolite behavior. He does not laugh at physical disabilities or real misfortune of people. Cruel humor of some western writers is far away from him.

His laughter is benevolent because profound trust to a man, love, and hate to all injustice stay on the base of this laugh.

A man who does not think about his future always meets failure in his life. O. Henry endures to show perishability of mundane life, and unfaithfulness of the world. He tries to trigger the struggle of man against spiritual and social thralldom with the help of his fictional characters and events. The images of the writer with the rich character gallery play a significant role for the later periods of the world literature. Behaviors, approaches, outlooks, and spiritualities of these characters bring O. Henry creativity not only to the tops of XX century American literature but also make it one of the best samples of all times.

Literature

1. Clarkson, Paul S. A Bibliography of William Sydney Porter (O. Henry). Caldwell, ID: Caxton, 1938.
2. Current-Garcia, Eugene. O. Henry. New York: Twayne, 1965.
3. Henry, O. The Complete Works of O. Henry. Garden City, NY: Doubleday, 1953.
4. Homberger, Eric. Mrs. Astor's New York: Money and Social Power in a Gilded Age. New Haven: Yale University Press, 2002.
5. Shi, David E. Facing Facts: Realism in American Thought and Culture, 1850–1920. New York: Oxford University Press, 1995.

FATMA HÜSEYNOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA KLASSİK İRSƏ MÜNASİBƏTİN FƏLSƏFƏSİ

Açar sözlər: *Molla Nəsrəddin, faktor, ədəbi hərəkət, ədəbi məktəb, gülüş, üslub, satira*

"Molla Nasreddin" magazine in the early twentieth century, became the mirror of the social and political surrounding at the time. The publication of that journal was based on necessity of an public life in that period. That important literary event united writers, combining different styles in their creativity and played the role of a literary school. Journal "Molla Nasreddin" was unprecedented phenomenon earlier in national literature. So that journal by means of publications mixed actively in public life and supported the renewal of existed literary and aesthetic relationship, directed the engendering and development of new trends and styles.

Keywords: *Mollah Nasraddin, factors, literary movement, literary school, laugh, style, and satire*

Molla Nəsrəddin” jurnalı birbaşa klassik irsdən qidalanır və qaynaqlanır. “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilən yazılar janr, üslub və digər baxımlardan araşdırıldıqda aydın olur ki, yeni ədəbi xüsusiyyət və keyfiyyət klassik irsə münasibətdə, onunla qarşılaşdırıldıqda böyük məna qazanır. Elə olur ki, cəmiyyət həyatında hər hansı ədəbi hadisə, yaxud ictimai hadisə sadəcə meydana gəlir, onun keçmişdəki hadisələrlə bağlantısı o qədər də nəzərə çarpmır. Ancaq “Molla Nəsrəddin” jurnalında bu məsələ başqa səpkidə qoyulurdu. İnsanın həyatına mane olan, onu əzən şeylərdən xilas olmaq üçün sanki bu yükü yaradan şeylərdən yardım məqsədi ilə istifadə edilirdi. Müsəlmanın həyatı real dəyərlərə deyil, illüziyalara əsaslanırdı. Reallıqda həyatı, güzəranı nə qədər ağır olsa da, bu qəflətdən ayılmağa çalışırdı və tərslikdən klassik ədəbiyyat da onun bu yükün altında qalmasına kömək edirdi. Belə olduqda “Molla Nəsrəddin” jurnalı üzünü klassik irsə tutur, onun materiallarını parodiya edirdi. Bütün bu kimi məsələləri müvafiq kontekstdə araşdırma bilmək üçün “Molla Nəsrəddin jurnalı – klassik irs” münasibətlərinin öyrənilməsi əlahiddə əhəmiyyətə malikdir. Cəlil Məmmədquluzadə dövründə ictimai həyatın mənzərələrinin detalları ilə (yəni, həm də ən xarakterik detalları ilə) öyrənilməsi bu işdə ən mühüm nöqtələrdən biri sayılmalıdır. Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin 1966-cı ildə nəşr edilmiş üç cildliyinə akademik Əziz Mirəhmədovun yazdığı ön sözü nəzərdən keçirərək. Müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə qısa bir ekskurs edir, onun Mirzə Cəlilə qədər hansı mərhələlərdən keçməsinə xülasə edir və yazır ki, “... Cəlil Məmmədquluzadə isə Azərbaycan tənqidi realizmini tamamilə yeni mərhələyə qaldırdı, ona qüdrətli satirik istiqamət verdi; ictimai mənası etibarilə son dərəcə dolğun və əhatəli, həyatın hər tərəfini və bütün janrlarda əhatə edən parlaq bir ədəbi məktəb yaratdı. İdeyalılıq, xəlqilik, xalqa və mütərəqqi ideallara nəhayətsiz sədaqət, inkişafa mane olan, cəmiyyəti geri çəkən, mənəvi çürüntüləri törədən, insanı səfil və rəzil edən hər cür zülmə, ədalətsizliyə, riyakarlığa barışmaz nifrət bu məktəbin, bu parlaq, dolğun mənalı, kəsərli realizmin əsas keyfiyyətlərindəndir.” Əziz Mirəhmədovun bu dolğun xülasəsi Mirzə Cəlil ədəbi məktəbinin ideya və ictimai mündəricəsini əhatəli şəkildə əks etdirir. Bu parçadan aydın şəkildə hiss edilir ki, Mirzə Cəlilin və onun yaradıcılığının, xüsusən “Molla Nəsrəddin” jurnalının simasında o dövr üçün Azərbaycan ədəbiyyatının müqəddəratının həll edildiyi bir sıra fundamental

hadisələr baş vermişdi. Ədəbi düşüncənin paradigması əsaslı şəkildə dəyişmiş, həyatın, gerçəkliyin yeni rakurs daxilində bədii əksinə çox böyük ehtiyac yaranmışdı. Yəni, XX əsrin əvvəllərində baş verən inqilablar kimi, ədəbiyyat, ədəbi düşüncə də bir sıra təbəddülatlara məruz qalmış, daha doğrusu yenilənmək, yeni məzmun və forma daxilində görünmək sadəcə ədəbi günün tələbinə çevrilmişdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında klassik irsə münasibətin fəlsəfəsi qısa şəkildə ifadə edilməli olsa, bunu cəmiyyət həyatının real dəyərlər əsasında qurulması ilə izah etmək olar.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının klassik irslə əlaqələri birbaşa yox, mürəkkəb xarakter daşıyır. Burada lirikadan satiraya, gülüş aləminə dönüşün bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır. Məsələnin mürəkkəbliyi təkcə bu məqamla da məhdudlaşmır. Biz şübhəsiz ki, bu keçidin xarakterini təyin etməli, onun ən ümdə cəhətlərini müəyyənləşdirməliyik.

Hər hansı cərəyanın xarakterini, onun malik olduğu üslubun necə dəyərlər keçdiyi “döngələri” müəyyənləşdirərkən bu və ya digər adlanmanın (“molla nəsrəddinci”, “fyuzatçı” və sair) təsadüfiliyini (və şərtliliyini!) nəzərə almalı və bu və ya digər yazıçıların formalaşdırdıqları qrupla bağlı ədəbi hadisələrin induktiv analizini nəzərdən keçirməliyik. Bu halda ədəbi-bədii nəzəriyyəni (məsələn, ayrı-ayrı yazıçıların manifestlərini) və ədəbi-bədii praktikanı fərqləndirmək, ayrı-ayrılıqda dəyərləndirmək lazımdır. Birincisi, yəni, ədəbi-bədii nəzəriyyə bədii yaradıcılıqda təşkilədiçi məqamdır, ancaq, nəzərə almaq lazımdır ki, o, heç də həmişə bədii təcrübə ilə ideal uyğunluq təşkil etmir. Yəni, sən manifestində o qədər nəzəri prinsipləri sadalaya bilərsən ki, təcrübədə bunların çox az qismi ifadə edilə bilər. Ədəbi-bədii təcrübədə hər hansı bədii hadisənin analizi prosesində tematik (məzmun) və üslubi cəhətləri vurğulayırsan, bir cərəyanın digərindən fərqi fərqli kontekstlərdə nəzərə çarpa və faktlaşa bilər. Bir sosial hadisə kimi ədəbi-bədii cərəyanlar bənzərsizdir; onların təkamülündə tipoloji qanunauyğunluqları nəzərə almaq lazımdır. Bu halda poetik nəzəriyyələrin, ədəbi nümunələrin və tematik hadisələrin tipologiyasını müəyyənləşdirmək olar. Təqdim edilən material əsasında nəzəri deuksiya işini həyata keçirməli olsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “Molla Nəsrəddin” hadisəsi ilk növbədə üslubi, sonra isə tematik hadisədir və burada ədəbiyyatın, ədəbi düşüncənin sosial məzmununun dəyişməsi hadisəsi baş verir. Aşağıda təqdim edilən mətnə XX əsrin əvvəllərində dünyada baş alıb gedən prosesləri bir nöqtəyə düymək, onlardan lazımi doğru nəticələri çıxarmaq cəhdləri var. Müəllif – molla Nəsrəddin şərh vermək istədiyi hadisəyə, düz qarşısında olsa da birbaşa, göz-gözü deyil, hansısa məsafədə dayanıb güzgüdə baxmağa üstünlük verir. Qeyd etmək lazımdır ki, son dərəcə müasir, o gün üçün çox aktual olan problemlərdən bəhs edərkən molla Nəsrəddin gah mollalara, onların leksikonuna, gah da klassik dünyanın şairlərinə - Sədiyə müraciət edir. (...O səbəbə ki, Sədi nə deyibdir: hər bir meşəni sən xali hesab etmə, çünki orada şayəd pələng də yatmış ola) Ən müxtəlif yönlü işarələrin bir mətnə birləşməsi qəribə, çox yönlü effekt yaradır. “Dəyirman” adlı mətn belə başlayır: “Vallah, billah, bu ingilislərin qanı artıqlıq eləyir. Kişilərin gözü gör necə qızıb ki, bir-iki nəfər ingilis təbəələrini Çində mühafizət etmək bəhanəsilə milyon nüfusu şəhərləri topa tutur, neçə minlərlə günahsız fəqir-füqəranı tələf edirlər. Mədəni amerikalılar da ingilislər ilə bu işdə əlbirdirlər. Amma mollalar demişkən, bu işin axırı boşdur. Çünki yenə mollalar demişkən, dünya belə qalmaz, sən bu gün İrənin başına çöküb, ona sahiblənmək üçün cürbəcür hiylələr düzəldirsən. Sabah Misiri, Hindi, Ərəbistanı, Afrikanı qarışdırırsan ki, oradan özün üçün mənfəət aparasan. Biri gün Çinə əl uzadırsan ki, oranı bir girişməyə udub yeyəsən və lazım olanda bu xalqın şəhərlərini oda tutub yandırırısan, amma mən sənə cürət ilə deyirəm ki, sən qəflət yuxusundasən. O səbəbə ki, Sədi nə deyibdir: hər bir meşəni sən xali hesab etmə, çünki orada şayəd pələng də yatmış ola. Onu görə biləsən ki, Şərqi milyard əhalili məmləkətlərində çox-çox pələnglər yatıbdır ki, sən indi onları qəddar zülmərlərlə yuxudan oyadırsan. O necədir ki o pələnglər bir gün oyanarlar və gözlərini cəhalət yuxusundan açıb sənənin rəftarını dərk edirlər. O vədə qorxuram peşiman olsan, çünki hər bir dəyirman tərsinə də işləyə bilər və sən indi məzlumlara tərəf tuş etdiyən atəşin topla və tüfənglər o vaxt sənənin öz üstünə qayıda bilər. Bəhər hal inqilab pələnglərindən bir az ehtiyat etməlisən”

“Molla Nəsrəddin” jurnalında klassik irsə münasibət çoxqatlı və çox funksiyalı idi. Bu münasibəti şərtləndirən bir sıra amillər mövcud idi. Burada bir neçə mərhələni ayırmaq lazımdır. Birincisi odur ki, jurnalda çap edilən yazılar janr, üslub və başqa aspektlərdən baxıldıqda aydın olur ki, yeni ədəbi istiqamət məhz klassik irsə münasibətdə və onunla qarşıdurmada müəyyənləşir və funksionallıq qazanır.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İsa. Cəlil Məmmədquluzadə :mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
2. Mirəhmədov Əziz. “Azərbaycan Molla Nəsrəddini”. Bakı: Yazıçı, 1980
3. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 8 cildə, 7-ci cild, Bakı, 2010.
4. [http://az.wikipedia.org/wiki/Molla_N%C9%99sr%C9%99ddin_\(jurnal\)](http://az.wikipedia.org/wiki/Molla_N%C9%99sr%C9%99ddin_(jurnal))
5. <http://www.azadliq.org/content/article/24719393.html>

ДРЕВНЕРУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА
(для студентов-иностранцев филологических факультетов)

Ключевые слова: летопись, житийная литература, народные предания

The Old Russian literature
(For students-foreigners of philological faculties)

The Old Russian literature is a literature of the formed great Russian nationality gradually developing in the national. The Old Russian literature totals seven centuries of the existence (XI-XVII centuries). It is the literature of an epoch of feudalism. It was formed and developed as the literature of a dominated class. The religion which held down creativity freedom was dominating ideology medieval.

Keywords: Old Russian literature, church writing, ideology, a historicism

Изучение древнерусской литературы и предлагаемые упражнения развивают навыки научной речи и обогащают словарный запас учащихся.

Древнерусская литература насчитывает семь веков своего существования (XI-XVII вв.). Эта литература эпохи феодализма. Она формировалась и развивалась как литература господствующего класса. Господствующей идеологией средневековая была религия, которая сковывала свободу творчества.

В отличие от литературы нового времени древнерусская литература имеет ряд специфических особенностей:

- 1) рукописный характер ее бытования и распространения;
- 2) анонимность;
- 3) связь с церковной и деловой письменностью и устным поэтическим народным творчеством;
- 4) историзм (не допускает вымысла, следует факту)

Повесть временных лет

Величайшим историческим и литературным памятником древней Руси является «Повесть временных лет». Она была создана в первые десятилетия XII века, но дошла до нас в составе летописных сборников более позднего времени: Лаврентьевской летописи 1377 года и Ипатьевской летописи¹, составленной в 20-х годах XV века, а также I-й Новгородской летописи 30-х годов XIV века.

Содержание всего произведения напоминает современникам о славе, могуществе, величии и единстве Русской земли. Летописец прославляет мудрую политику старых князей, боровшихся за единство и могущество Русской земли.

Тема Родины, родной Русской земли – центральная тема «Повести временных лет».

Более двух веков многие поколения ученых занимались изучением вопроса о возникновении и развитии русского летописания. В настоящее время, благодаря исследованиям академика А.А.Шахматова², мы можем с уверенностью говорить об истории летописания на Руси. Гипотеза А.А.Шахматова сводилась к следующему.

В 1039 году в кругах, близких к киевскому митрополиту и князю Ярославу Мудрому, был создан Древнейший Киевский летописный свод, доведенный до 1037 года. В его основу легли многочисленные устные народные предания, византийские хроники и отдельные записи о важнейших событиях русской истории. Независимо от Древнейшего Киевского свода 1037 года в Новгороде в 1036 году создается Новгородская летопись, на основе которой в 1959м году был составлен Древнейший Новгородский свод.

Текст 1

Задание 1.

Образуйте сочетания, сохраняя последовательность слов.

¹ Лаврентьевская и Ипатьевская летописи – древнейшие из дошедших до нас летописных сборников. Лаврентьевская летопись //названа по имени ее составителя монаха Лаврентия /была создана в 1377 г. Ипатьевская летопись /названа по Ипатьевскому монастырю/ была составлена в 20-х годах XV века

² Академик Алексей Александрович Шахматов – русский ученый филолог, занимавшийся, в частности, и вопросами древнерусского летописания, им гипотетически восстановлен Древнейший Киевский летописный свод 1037 года.

а/ запись /события – по - годы /
запись о /первый-русский-князя, княжеский-усобицы/
памятник /большой-исторический-и-культурный-ценность/
защита /единство-и-независимость-русская-земля/
писатель /древний-Русь/
описание /путешествия/
сочинение /купец-Афанасий-Никитин/
с /точка-зрения-историко-литературный/
опыт /очерковый-литература/
проповедник /передовой-идеи/
проповедник /то-время/
показатель /высокий-уровень-ораторский-й-литературный-мастерство/
пора /ранний-расцвет-культура/
б/ призывать /князя-и-весь-народ/
призывать к /защита/
создать /житийный-литература/
описать /подробный-описание/
останавливаться на /моменты-связанный-с-религиозный-интересы/
упоминать /этот-произведение/
упоминать о /некоторый-виды-промыслы/
принадлежать к /незнакомый-страна, люди, нравы, обычая, культура/

Задание 2. Ответьте на вопросы, используя конструкции: «что – это что», «что есть что», «что является чем», «что представляет собой что»

1. Что такое летопись?
2. Что характерно для жанра воинской повести?
3. Что такое житийная литература?
4. К какому жанру относится «Хождение за три моря» Афанасия Никитина?

Задание 3.

Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения, употребив следующие конструкции: «что включает /в себя / что», «что входит во что».

1. Летописцы включали в летопись художественные произведения.
2. В «Повесть временных лет» включены записи о первых русских князьях, народные предания, поговорки, легенды, песни.

Задание 4.

А. Составьте словосочетания с данными ниже словами:

ценный : автор
энергичный : человек
смелый : произведение
интересный : легенда

Б. Образуйте от прилагательных, данных в задании А, краткие формы. Составьте с ними предложения.

Задание 5.

А. От данных ниже глаголов образуйте полные и краткие страдательные причастия.

Представить, включить, канонизировать, причислить, распространить, объявить, связать, перевести, упомянуть.

Б. Образуйте словосочетания с полными и краткими страдательными причастиями из задания А.

Задание 6.

Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения с краткими прилагательными и причастиями.

1. Летопись, широко представленная в древнерусской литературе, имела большое литературно-художественное значение.
2. В начале XII-го века летописец Нестор, широко образованный человек, составил «Повесть временных лет».
3. Летописец включил свое повествование интересные народные предания.
4. Распространенным жанром в древней Руси были «хождения».

Задание 7.

Используя лексику данных предложения, составьте новые предложения с полными прилагательными и причастиями.

1. Сочинение Афанасия Никитина очень ценно и историко-археологической и историко-литературной точек зрения.

2. В XIX-ом в. «Хождение» было переведено на западно-европейские языки.

3. Сыновья князя Владимира Борис и Глеб после их смерти были объявлены церковью святыми.

Задание 8.

Замените причастные обороты придаточными определительными предложениями.

1. В начале XII-го в. Летописец Нестор, широко образованный человек, имевший литературный талант, составил летопись.

2. Очень интересны включенные летописцем в повествование легенды, песни, пословицы, поговорки.

3. К житийной литературе относятся, например, «Сказание о Борисе и Глебе», двух сыновьях князя Владимира, убитых их старшим братом Святополком и объявленных церковью святыми.

Задание 9.

Замените придаточные определительные предложения причастными оборотами.

1. Игумен Даниил, который описал своё путешествие в «Хождении игумена Даниила святую землю», совершил это путешествие в самом начале XII-го века. В повествовании автор останавливается на таких моментах, которые связаны с его религиозными интересами.

2. Ораторское искусство Иллариона, Кирилла Туровского – показатель высокого уровня литературного мастерства, какого достигла Русь в пору раннего расцвета своей культуры.

Задание 10.

Замените действительные обороты страдательными.

1. Летописцы рассказывали в летописях об истории Русского государства.

2. Летописцы включали в летопись художественные произведения.

3. Летописец Нестор составил «Повесть временных лет» в начале XII-го в.

4. Писатели древней Руси создали житийную литературу.

5. Игумен Даниил в начале XII-ого в. Совершил путешествие в Палестину и затем описал его.

Автор дает подробную топографию Иерусалима и его окрестностей.

Задание 11.

Замените страдательные обороты действительными

1. Летописи велись в разных городах древней Руси.

2. Первые летописи начали вестись в Киеве и Новгороде в первой трети XI-го века.

3. В XIX-ом в. «Хождение игумена Даниила в святую землю» было переведено на французский, немецкий, английский и греческий языки.

Задание 12.

Замените данные конструкции другими, близкими по смыслу.

1. Летопись Нестора – памятник большой исторической ценности.

2. В этой летописи имеется много исторических сведений.

3. К интересным памятникам древнерусской литературы принадлежит и сочинение Афанасия Никитина «Хождение за три моря».

4. Ораторское искусство древней Руси – показатель высокого уровня литературного мастерства.

Задание 13.

Используя лексику данных предложений, составьте новые предложения, близкие по смыслу. Обратите внимание: факт наличия чего-либо кроме глагола «быть» передают глаголы «существовать», «встречаться», «имеется», краткие прилагательные «известен», «распространен», «представлен», а также конструкции «надо /необходимо, следует, можно/ отметить, назвать, упомянуть что».

1. Широко представлена в древнерусской литературе летопись.

2. Писатели древней Руси создали житийную литературу.

3. распространенным жанром в древней Руси были «хождения».

4. В числе жанров древнерусской литературы надо упомянуть и проповеди.

5. Видное место в древнерусской литературе занимает жанр исторической воинской повести.

Задание 14.

Прочитайте предложения, выразив отношения перечисления с помощью союзов «и», «также» /в

значении «кроме того», «вместе с тем»/, сложных союзов «как..., так и...», «не только..., но и».

1. В летописи имеется много исторических сведений – записи о первых русских князьях, о княжеских усобицах, о борьбе русских со степными кочевниками.

2. Очень интересны народные предания, легенды, песни, пословицы, поговорки.

VÜSALƏ NƏSİBOVA

Bakı Dövlət Universiteti

XIX - XX ƏSRLƏRİN KLASSİKLƏRİ İLƏ BAĞLI MİRZƏ İBRAHİMOVUN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKİRLƏRİ

Açar sözlər: *Mirzə İbrahimov, klassiklər, qəzəl, Azərbaycan ədəbiyyatı*

The literary-critical sights of Mirza Ibrahimov connected with classics XIX-XX of centuries

Many scientists have researched nineteenth-century classics. Mirza Ibrahimov literary-theoretical work of a prominent scientist in the classics - surprised Heyran khanum, Mirza Fatali Akhundov, Sabir, Jalil Mammadguluzadeh, Nariman Narimanov, Najaf bey Vezirov. M.İbrahimov wrote about the classics "Great poet-struck lady", "Revolutionary-writer" "Good ideas herald", "Love and humanity," "Immortal poet Sabir", "Master of satire," "Writer, journalist, teacher", "Najaf bey Vezirov creative ideas of humanism and freedom" from the scope of the articles did not lose their interest today .

Keywords: *Mirza Ibragimov, classics, a gazelle, the Azerbaijan literature*

Bu dövrün klassiklərini bir çox alimlər tədqiqata cəlb etmiş və bir-birindən fərqli, maraqlı mülahizələrlə çıxış etmişlər. Görkəmli alim Mirzə İbrahimov da ədəbi-nəzəri fəaliyyətində dövrün bir çox klassikləri – Heyran xanım, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Nəcəf bəy Vəzirov haqqında yazdığı “Böyük şairə-Heyran xanım”, “İnqilabçı-yazıçı”, “Qabaqcıl fikirlərin çarçısı”, “Məhəbbət və insanıyyət”, “Ölməz şairimiz Sabir”, “Satira ustası”, “Yazıçı, jurnalist, müəllim”, “Nəcəf bəy Vəzirovun yaradıcılığında humanizm və azadlıq ideyaları” adlı məqalələr bu gün də öz maraq dairəsini itirməmişdir. XVIII əsrin sonları, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış şairə Heyran xanım haqqında görkəmli alimin “Böyük şairə - Heyran xanım” adlı məqaləsi onun fikir və düşüncələrini, hiss və duyğularını peşəkarcasına təcəssüm etmişdir. Yüksək sənətkarlığın, həyat və təbiətin həssas münasibətin, gözəlliyə estetik dəyərin Heyran xanım yaradıcılığının əsas qayəsi olduğunu qeyd edən müəllif onun seçilmiş əsərlərinin çap olunmasını klassik ədəbiyyatımızı ətraflı və dərinləndirən öyrənmək işində qiymətli bir addım hesab etmişdir. Alimin fikrincə, şairənin əsərlərindəki fəlsəfi ruh və məna dolğunluğu onun yaşadığı dövrün zehniyyət və şüurunun qəzəllərində əks olunmasından irəli gəlir. Mirzə İbrahimov burada Qulam Məmmədlinin şairə haqqında məqaləsini xatırlayaraq qeyd edir ki, tədqiqatçı öz məqaləsində Heyran xanımın həyatı ilə yaradıcılığı arasındakı üzvi əlaqə və vəhdəti peşəkarcasına göstərmişdir. Görkəmli alim məqalədə Heyran xanımdan nümunələr verməklə şairənin qələmindəki təbiiliyi, axıcılığı, insanı aludə edən ürək çirpintisini ahəngdar bir çaya bənzətmişdir. Bu cəhətdən Heyran xanımın qəzəllərinin Vaqifin qoşmalarını xatırlatdığını deyən Mirzə İbrahimova görə onun ənənəvi Şərq şeiri üslubunda yazmış olduğu qəzəlləri mövzu etibarilə klassik ədəbiyyatın çərçivəsindən kənara çıxmamışdır. “Qabaqcıl fikirlərin çarçısı” adlı məqaləsində Mirzə İbrahimov XIX əsrin 10-cu illərindən 70-ci illərinə qədər ömür etmiş, ədəbiyyat tariximizdə müstəsna xidmətləri olan Mirzə Fətəli Axundova həsr etmişdir. Burada müəllif dahi sənətkarın yaşadığı dövrü, mühiti, onun ədəbi-nəzəri görüşləri haqqında məlumat vermişdir. Görkəmli alim Mirzə Fətəli Axundovu xalqını, vətəninə sevmə və sədaqətlə ədəbi prosesə, qabaqcıl fikirlərə xidmət edən ölməz bir yazıçı, dramaturq, filosof kimi xarakterizə etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundovun ilk dəfə olaraq tamamilə düşünülmüş həyatilik, ictimai mənalılıq proqramı ilə çıxış etdiyini, müasir mənada proza və dramaturgiyanın yoxluğunu qeyd edən alim onun bu böyük tarixi dönüşü yaratmasını yüksək qiymətləndirərək ədəbi-bədii irsini peşəkarcasına bitkin, dolğun və ardıcıl şəkildə işıqlandırmışdır: “Mirzə Fətəli Axundov yeni Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcısı, zəmanəsində qabaqcıl fikirlərin çarçısı, böyük realist yazıçı və materialist bir mütəfəkkir idi. Əlbəttə onun görüşlərində tarixən məhdud cəhətlər vardır. Marksizmə qədər olan bütün materialistlər kimi o, ictimai hadisələrin şərhində idealist idi, elmi sosializm nəzəriyyəsinə və dialektik-materializm fəlsəfəsinə gəlib çıxma bilməmişdi” (2, 329). Alimin bu fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, o, Mirzə Fətəli Axundovu burada nəinki yazıçı, dramaturq kimi, eyni zamanda ictimai xadim, filosof, nəzəriyyəçi kimi səciyyələndirmişdir. Mirzə İbrahimov görkəmli ədibin bədii

yaradıcılığına, bədii xüsusiyyətlərinə o qədər də toxunmamışdır. Onun sənət və ictimai fikir tarixindəki mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır və buna da nail olmuşdur. Qeyd edək ki, bu cəhəti görkəmli alimin Nəriman Nərimanov, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Nəcəf bəy Vəzirova həsr etdiyi əsərlərdə də görmək mümkündür. Mirzə İbrahimov Mirzə Ələkbər Sabirin ədəbiyyat, ictimai fikir tariximizdəki rolunu “Böyük şairimiz Sabir” kitabında, eyni zamanda ayrı-ayrı məqalələrində açmışdır. Belə ki, görkəmli alim Mirzə Ələkbər Sabiri inqilabi-satirik poeziyanın klassik nümunələrini yaradan, köhnə şeirin əsaslarını qıran, dil, üslub, bədii ifadə və sənətkarlıq cəhətdən böyük bir novator sənətkar kimi qiymətləndirmişdir: “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Ələkbər Sabirin xüsusu yeri var. O, yaradıcılığının parlaq xüsusiyyətləri ilə heç kəsə oxşamayan, heç kəsi xatırlatmayan tamamilə novator keyfiyyətləri ilə başqalarından seçilir. Bu orijinalıq, bu novatorluq əsərlərinin həm mündəricəsinə, həm əks etdirdiyi həyat lövhələrinə, həm də obrazlar silsiləsinə, bədii boyalarına aiddir. Sabir ədəbiyyatımızın ictimai fikir çərçivəsini genişləndirməklə, onu həyata, xalqın mübarizəsinə, mənəvi ehtiyaclarına, dərdlərinə, sevinclərinə yaxınlaşdırmaqda, kəskin, əhatəli, qollu-qanadlı realizm cərəyanının qələbəsini təmin etməkdə misilsiz xidmət göstərmişdir” (1, 413). Sabir sənətini Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi sənətkarların zirvəsinə qaldıran görkəmli alim onun bədii irsini hər tədqiqatçı və alim, hər dövr və hər nəsil, hər vətəndaş və şair üçün əvəzsiz bir xəzinə hesab etmişdir. O xəzinə ki, qiymətli inciləri ilə, açılmamış sərvətləri ilə yeni tədqiqatçıları və yeni nəsilləri cəlb etmişdir. Mirzə İbrahimov Sabiri Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərlə yanaşı tutmaqla kifayətlənməmiş, sənətkarı klassiklərdən ayıran bir sıra keyfiyyətlərlə dəyərləndirmişdir: “Sabir zəmanəsini əks etmişdir, həm də mübariz, döyüşkən bir şair kimi əks etmişdir. O, köhnə cəmiyyəti uçuran, köhnəlikləri rədd edən bir şairdir” (2, 414). Azərbaycan cəmiyyətinin təlatümlü dövrünün şairi olduğunu qeyd edən alimin fikrincə sənətkar məhz bu keyfiyyətlərin nəticəsində Sabir olmuşdur. Sabirin şeirə, sənətə olan münasibətinə Mirzə Fətəli Axundovun materialist estetikası prinsiplərinin davamı kimi baxan Mirzə İbrahimov onun bir şair kimi yüksəlməsində 1906-cı ildə Azərbaycan dilində nəşr olumağa başlayan “Molla Nəsrəddin” adlı satirik jurnalın müstəsna xidməti olduğunu vurğulamışdır. Ədəbiyyatımızdakı novatorluq və klassik ənənə, yeni mənəvi-əxlaqi və milli dəyərlər ətrafında olan mübahisələri nəzərdə tutan Mirzə İbrahimov yazır: “Bizdə bəzən novatorluq və klassik ənənə, yeni mənəvi əxlaqi keyfiyyətlər və milli xüsusiyyətlər ətrafında mübahisələr olur. Bizcə, Sabir yaradıcılığı bu məsələni dərinlən öyrənmək və daha doğru izah etmək üçün zəngin material verir. Sabir klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının gözəl, bədii ənənələrinə etinasızlıq göstərmədi, onları məhəbbətlə öyrəndi və mənimsədi. Lakin onları mexaniki olaraq təkrar etmədi, inkişaf etdirdi, yeni fikirləri, yeni həyatı, yeni dövrü kəskin və qabarıq əks etdirmək üçün yeni bədii priyomlarla zənginləşdirdi. Sabirdə formanın, ənənənin və milli xüsusiyyətin yaxşı-pisliyini müəyyən edən yeganə və ən doğru bir mizan vardı: həyatın və xalqın tərəqqisinə kömək edən məqbuldur, yaxşıdır, mane olan pisdir, onu yarmağa dəyməz” (2, 421). Mirzə İbrahimovun tədqiqatlarında Sabir zəmanəsini, mühitini, adamların psixoloji, fikri, əxlaqi keyfiyyətlərini geniş şəkildə köhnəliklə yeniliyin, inqilabi düşüncə ilə mürtəce düşüncənin, tərəqqi ilə tənəzzülün, ətalətlə hərəkətin qızgın mübarizəsini öz bədii yaradıcılığında əks etdirən bir realistdir; dilə ideya silahı kimi baxan qəhrəmandır. O qəhrəman ki, ümumxalq tərəqqisi və istiqlaliyyəti mündəricəsinə təşkil edir. Mirzə Fətəli Axundov XIX əsrin ortalarında səpdiyi toxumları əlli il sonra, yəni XX əsrin əvvəllərində Sabirin simasında Azərbaycan ədəbiyyatı gülüstanında pardaqlanıb açıldı, son dərəcə ətirli və rəngarəng güllər bitirdi. Mirzə İbrahimov məhz bu cəhətlərinə görə Sabiri misilsiz bir novator, ədəbiyyatda hər baxımdan inqilab yaratmış bir sənətkar kimi görürdü. O sənətkar ki, Azərbaycanın yeni nəsilləri onun böyüklüyünü, yaradıcılıq cəsarətini fəxarətlə alqışlayır və alqışlayacaqlar. Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadənin həyatını və ədəbi-bədii fəaliyyətini, ictimai fikir tarixində rolunu ilk dəfə tədqiq edən yazıçı-alimdir. Eyni zamanda görkəmli alim “Böyük demokrat” adlı ilk elmi-tədqiqat əsərini Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığına həsr etmişdir. Belə ki, Mirzə İbrahimov Cəlil Məmmədquluzadə haqqında araşdırmalarına 1938-ci ildə yekun vurmuş, 1939-cu ildə “Böyük demokrat” adlı tədqiqat əsərini çap etdirmişdir. Müəllif bununla kifayətlənməyərək yenidən ədibin yaradıcılığına qayıtmış və ilk tədqiqatı olan “Böyük demokrat” kitabı üzərində işləyərək onu təzə variantda 1957-ci ildə oxucularına çatdırmışdır. Bu kitab başlanğıc və on fəsildən – “Cəlil Məmmədquluzadəyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar”, “İlk addımlar”, “Molla Nəsrəddinə qədər Azərbaycan mətbuatı”, “Molla Nəsrəddin”, “İlk üslubun mübarizəsi”, “Ölülər və dəlillər aləmi”, “Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrini”, “Cəlil Məmmədquluzadə sovet yazıçısı və jurnalisti kimi”, “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında”, “Bəzi yekunlar” ibarətdir. Kitabın başlanğıc hissəsində alim Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbiyyatımızda rolunu yalnız böyük bir klassik yazıçı kimi deyil, eyni zamanda Azərbaycan mətbuatı tarixində böyük və istedadlı jurnalist kimi səciyyələndirmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin birdən-birə, öz-özünə yetişmədiyini, göydən düşmədiyini deyən Mirzə İbrahimov onun Azərbaycan xalqının ən qızgın mübarizə illərində, “imperializm və proletar inqilabları”, sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi dövrdə yetişdiyini qeyd etmişdir. “Mirzə Cəlilə qədər

Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar” fəslində Mirzə İbrahimov görkəmli sənətkara qədər Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi inkişaf yolunu işıqlandırmışdır. Burada müəllif XII əsrdən Nizami və Xaqanidən başlayaraq böyük demokrat Mirzə Fətəli Axundov da daxil olmaqla Mirzə Cəlilə qədər parlayan Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simalarından, onların yaradıcılıq yolundan bəhs etmişdir. Bu fəsildə diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri də görkəmli alimin Azərbaycan ədəbiyyatının nə vaxt meydana çıxması məsələsinə öz münasibətini bildirməsidir: “Bir zaman Azərbaycan ədəbiyyatının ancaq Vaqifdən və daha sonra Füzulidən başladığı iddia olunurdu. Bu sahədəki tədqiqat işləri göstərdi ki, Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıc tarixini daha da dərinlərdə axtarmaq lazımdır. İndi də bu məsələdə bir-birinə zidd, müxtəlif fikirlər vardır. Azərbaycan ədəbiyyatı XII əsrdə Nizami və Xaqani kimi cahanşümül və XIV əsrdə Nəsimi kimi böyük bir klassik şair etmişdir. Heç şübhəsiz ki, Nizami, Xaqani və Nəsimi kimi böyük sənətkarlar müəyyən tarixi-ədəbi hazırlıq olmadan meydana çıxa bilməzdi. Bu şairlərin yaradıcılığı yüksək sənət nümunəsi olub, dərin, kamil bir mündəricəyə malikdir. Azərbaycan xalqı Nizami, Xaqani, Həsənoğlu və ya Nəsimi kimi ölməz şairlər yetişdirmək üçün nəinki müəyyən ictimai-iqtisadi inkişaf, həm də xüsusi ədəbi inkişaf yolu keçməli idi, yəni Xaqani və Nizami müəyyən mədəni və ədəbi mühitdə yetişmişdir, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın müəyyən inkişaf dövrünün məhsuludur. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin xeyli əvvəllərdən başladığını göstərir” (1, 9). Bu fikirləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, alimə görə Azərbaycan ədəbiyyatının yaranma tarixi hələ Xaqani və Nizamidən xeyli əvvəl başlanmışdır. Mirzə İbrahimov “Böyük Demokrat”ın “İlk addımlar”, “Molla Nəsrəddin”, “Molla Nəsrəddin”ə qədər Azərbaycan mətbuatı”, “Ölülər və dirilər aləmi”, “İki üslubun mübarizəsi”, “Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr”, “Cəlil Məmmədquluzadə sovet yazıçısı və jurnalisti kimi”, “Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılıq xüsusiyyətləri haqqında” fəsillərində Mirzə Cəlilin ədəbi və ictimai fəaliyyəti haqqında hərtərəfli, dolğun, bitkin məlumat vermişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin böyüklüyünü, əzəmətini təcəssüm edən “Böyük demokrat” kitabı Məmmədquluzadəşünaslığı daha da dərinləşdirmiş, yeni tədqiqatlara yol açmışdır.

Klassik ədəbiyyata müraciət Mirzə İbrahimovu müdrikləşdirmiş, hətta onun bədii yaradıcılığına milli ruh, milli kolorit gətirmişdir. Görkəmli alim müasirlərinə yol göstərmək üçün klassik ədəbiyyata öz elmi-nəzəri publisistik fəaliyyətində müraciət etmiş və buna da peşəkarcasına nail olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov Mirzə. Sənətin qüdrəti // Vətən uğrunda, 1945, № 6, s. 11-14.
2. İbrahimov Mirzə. Səhər açılacaq // Azərbaycan, 1945, № 3-4, s. 16-18.
3. İbrahimov Mirzə. Həyat və ədəbiyyat. Bakı: Azərneşr, 1947, 212 s.
4. İbrahimov Mirzə. Böyük Demokrat. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1957, 211 s.
5. İbrahimov Mirzə. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1961, 524 s.

HUMAY MƏMMƏDOVA

Qafqaz Universiteti

TÜRK NƏSRİNİN İLK ÇAĞDAŞ QADIN TƏMSİLÇİSİ - ZƏFƏR XANIM

Açar sözlər: *roman, qadın, vətən, nəsr*

Zafar Khanum - the first woman representative of Turkish modern prose

Zafar khanum who lived at the end of 19th century and at the beginning of the 20th century was first female writer in Turkish-islamic East with her novel “Love for Home country” written in 1877. Though the excuse for writing the novel was love for home country, the main subject of work was woman’s life and woman’s destiny.

Keywords: *novel, woman, homeland, prose.*

Fikir tarixində qadın dünyasına açılmış ilk pəncərə roman hesab edilir. Rus və Avropa ədəbiyyatında qadın romanı 18-ci əsrin sonlarından yaranmağa başlasa da, Türkiyə ədəbiyyatında onun ilk nümunələrinə xeyli sonralar-19-cu əsrin sonlarında rast gəlirik.

Bu dövrdə türk ədəbiyyatının əsas qadın nasirləri Zəfər Xanım, Fatma Aliyə Xanım və Əminə Səmiyə Xanım olmuşdur. Lakin bunlar arasında ilk əsər müəllifi məhz Zəfər Xanımdır. Zəfər Xanım qələmə aldığı “Vətən eşqi” adlı əsəri ilə İslam dünyasında bir qadın tərəfindən yazılmış ilk roman müəllifidir. Əsər 1877-ci ildə osmanlıca çap olunmuşdur. İlk türkcə roman “Vətən eşqi” 1994-cü ildə Zəhra Toska tərəfindən ərəb

əlifbasından Latin əlifbasına transliterasiya edilmiş və sadələşdirilmiş mətn orijinal mətnlə birgə yenidən nəşr olunmuşdur. (3-1)

Zəfər Xanımın həyatı haqqında bir neçə sətirik məlumat var. Muasiri olmuş Mustafa Zihni Əfəndinin “Məşahirün-Nisa” adlı əsərində Zəfər Xanımın 19-cu əsrin ən güclü sədr-əzəmlərindən və dövlət adamlarından olan Fuat Paşanın yaxın qohumu və Osmanlı səfirlərindən Kabuli Paşanın zövcəsi olması haqqında məlumatdan savayı bioqrafiyası tamamilə naməlumdur. “Vətən eşqi” əsərinin önsözündə “İfadeyihal” başlığı altında Zəfər Xanım əsəri yazma səbəbini açıqlayır. Buradan, müəllifin vətənpərvər bir xanım olduğu və o dövrdə gedən döyüşlərə qatılmaq, savaş meydanlarında vətənpərvər igidlərlə birgə canını qurban verməyi xəyal etdiyini, lakin silah tutmaqdan məhrum, aciz bir qadın olması səbəbindən onların yanında olmadığı məlum olur. Məhz bu səbəb dolay onlara “hədiyyəcik” olaraq bu kitabı yazdığını və əsəri də vətən uğrunda gedən döyüşlərə, mübarizələrə həsr etdiyini qeyd edir. Həmçinin əsərdən əldə olunacaq gəlirlərin şəhid olmuş və ya itkin düşmüş əsgərlərin ailələrinə kömək məqsədilə bağışlanacağını bildirmişdir. Zəhra Toska məhz bu səbəbdən əsəri “hədiyyə əsərlərinin ilki” adlandırmışdır. (2-1)

Zəhra Toska “Vətən-eşqi” romanının bədii xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Zəfər xanımın Ərəb və Farsca bildiyini, divan şeirinə hakim olduğunu qeyd edir. Romanda işlənmiş xeyli sayda alınma sözlər Zəfər xanımın Qərb dillərinə də bələd olduğunun göstəricisidir. Müsəlman qızların oxuduqları qız rüşdiyyələrinin 1859-cu ildə açıldığını nəzərə alsaq, Zəfər xanımın ya özəl dərslər aldığı ya da qeyri-müsəlmanların oxuduğu məktəblərdə təhsil ala biləcəyi güman olunur. Kitabın yazılış şəklinin məsnəvi formasının xüsusiyyətlərini daşması, həm də hekayə içində hekayə verilməsi və qəhrəmanların hekayələri biri-birinə gecələr danışılması “Minbir Gecə” nağıllarının kökünün dayandığı Hind nağıllarının yazılma formasını bilməsi, yazıcının qədim-şərq ədəbiyyatının incəliklərinə yaxından bələd olmasının sübutudur. (6-s.6,7) Həmçinin əsərin “Giriş” hissəsində verilmiş beyt də yazıcının divan ədəbiyyatına olan aşinalığını göstərir:

Muktezâ yı tâliimdir dūr eden senden beni

Yoxsa ey çeşm-i siyâhım bî-vefâ denmez sana

(Talehimdir bilirəm ayrı salan səndən məni/ Yoxsa ey qara gözlüm vəfasız demək olmaz sənə) (5-s.8)

Əsər və müəllif haqqında bir sıra mübahisəli məsələlər mövcuddur. Əsərin müəllifinin bir qadın olması bu mübahisələrdən biridir. Belə ki, 19-cu əsr Osmanlı mühitində bir qadının roman yazdığı və nəşr etməyi cəmiyyət tərəfindən heç də asanlıqla qəbul edilmirdi. Bu səbəbdən qadınlar yazdığı əsərləri ya gizlədir ya da kişi müəllifi kimi təqdim edirdilər. Məhz Zəfər Xanım Osmanlı cəmiyyətində ilk dəfə yazdığı əsəri bir qadın ismi olaraq çap etdirən ilk qadın nasir olaraq adını ədəbiyyat tarixinə həkk edə bilmişdir. Mehmet Zihni Əfəndi “Məşahirunnisa” adlı əsərinin 1-ci cildinin son səhifəsində yazır “ “Vətən eşqi” Zəfər Xanım tərəfindən qələmə alınmış, qadınlar tariximizin ilk romanı olmaq vəsfini qazanmışdır”. (5-s.7) Lakin türk ədəbiyyatşünaslığında əsərin bir qadına məxsus olması hələ də mübahisəli məsələ olaraq qalır. (5-s.8)

Digər mübahisəli məsələlərdən biri də əsərin roman janrına daxil edilib- edilməməsidir. Mehmet Zihni Əfəndi əsər haqqında bir yerdə “gözəl bir hekayənin təsviri”, başqa bir yerdə isə “gözəl bir risalə” ifadəsini işlətməmişdir. Həmçinin əsərin bir tərcümə əsəri olduğu da iddia olunur. Zəhra Toska əsərin tərcümə əsəri olacağını güman edərək, Zəfər xanımın həyat yoldaşı Kabuli Paşanın bir çox yerlərdə səfir işləməsindən dolay müxtəlif ölkələrə səyahət etməsi nəticəsində belə bir mövzuyla rastlaşdığını və ya əvvəllər cariyə olmuş bir qadıncıqdan dinləmiş ola biləcəyini yazır.

Qeyd etdiyimiz kimi əsər 1877-ci ilin aprel ayında “Mərhum Kabul Paşa hərəmi Zəfər xanımın əsəri-həməsidir” imzası ilə çap olunmuşdur. Lakin əsər bir yaradıcılıq məhsulu olaraq qəbul edilməmiş və ilk qadın yazıçı olaraq Zəfər Xanım deyil məhz Fatma Aliyə xanımı hesab olunmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri də Fatma Aliyə xanımın dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əhməd Cəvdət Paşanın qızı olması və yaradıcılığının daha məhsuldar olması idi.

Roman giriş, “Hekayəyi-sərgüzəşt” adlı və “Kısmı-sani” adlı iki fəsildən ibarətdir. Giriş hissəsində baş verən hadisələr 1868-ci ildən başlayır. Özünü “alinyazım səbəbindən ömrümün yarısını yalnız keçirmiş və yenə tək başına qalmış olan mən” olaraq ifadə edən yazıçı dünyaya aid real düşüncələrini dilə gətirir. (5-s.11) Bu təsvirlərdən sonra əsərdə cərəyan edən hadisələr başlayır. Əsərin əsas süjet xətti Refia xanım adlı bir qadının öz həyatı haqqında danışdığı hekayə ilə başlayır. Refia xanım bu hekayələri adı məlum olmayan bir qadına nəql edir ki, həmin qadın elə məhz müəllifin özü yəni, Zəfər xanım olduğu güman edilir.

Refia xanım İspaniyadan Cəzayirlilər tərəfindən əsir olaraq gətirilmiş bir qadıncıqdır və Laz Əhməd Paşa tərəfindən alınır. Laz Əhməd onu oğluna almaq istəsə də, oğlu tez vəfat edir. Oğlunun ölümündən sonra da Dilbər adını verdiyi bu qıza ömrünün sonuna qədər qızı kimi baxır. Daha sonra isə “Gülbəyaz” adlı digər bir hekayədən bəhs edir. Gülbəyaz da Laz Əhmədin köşkünə gətirilmiş on yeddi yaşlarında bir qızıdır. Dilbərin də ispan olduğunu bildikdən sonra ona dərini danışan Gülbəyazın adının Loranza olduğu və atasının general Kont Ferdinando olduğu bəlli olur. Loranzanın ən yaxın dostu olan Marya ilə Roberto bir-

birinə aşıqdir. Lakin Kont Ferdinando da Maryaya aşıq olmuş və onu əldə etmək üçün Roberto ilə Lorenzanı evləndirmək qərarına gəlir. Ferdinandonun bu qərarı gözlənilməyən fəlakətlərə yol açır və Marya toy günü intihar edir, lakin sağ qalır. Maryanın öldüyünü düşünən Roberto ölkəni tərk edir. Hər gün Maryanı ziyarətə gedən Lorenza və Ferdinando bir gün bu ziyarətlərin birindən qayıdarkən Cəzayirli bir nəfər tərəfindən öldürülür, Lorenza isə qaçırılır. Beləliklə Lorenza əsir düşür və Laz Əhmədə satılır. Əsərin ilk hissəsi bu sonluqla bitir.

“Kısmı-sani” adlı son hissədə hadisələr yenə Refia xanım tərəfindən nəql olunur. Bu hissədə daha çox Gülbəyazın Laz Əhmədin evindəki həyatından bəhs edir. Laz Əhməd hər gün Dilbər və Gülbəyaza dəyərli hədiyyələr göndərsə də Gülbəyaz bunların heç birini qəbul etmir və vətən həsrətiylə hər gün ağlayır.

Bir gün Gülbəyaz pəncərədən ətrafı seyr edərkən, İspan gəmisinin sahilə yan aldığı görünür və bundan çox şad olur. Vətəninə yenidən qovuşmaq ümidi yaranan Gülbəyaz bir gün təsadüfən ispan bir hərbiçi ilə qarşılaşır və onun Roberto olduğunu anlayır. Roberto Gülbəyaza onu xilas edərək vətəninə aparacağına dair söz verir və ertəsi gün başına gələn bütün hadisələri bir məktuba yazaraq, Gülbəyaza yollayır. Romanda məktublaşmalar önəmli yer tutur və bu məktubdan sonra yeni bir hekayə - “Robertonun hekayəsi” başlayır.

Gülbəyaz Robertonun məktubunu oxuduqdan sonra çox sevinir və artıq qaçmaq üçün hazırlıqlar görür. Dilbər də onun qaçmasına yardım edir. Üç gün sonra isə Gülbəyaz onu dalınca gələn qardaşı Lorenza və Roberto ilə birgə qaçır. Əsər Gülbəyazın əsirlikdən qaçaraq vətəninə qovuşması ilə sona çatır.

Əsərin adı “Vətən eşqi” olmasına baxmayaraq, əsərdə tamamilə vətən eşqindən bəhs edilməsini və vətənpərvər hisslərin aşılандığını söyləmək mümkün deyildir. “Vətən eşqi” əsərini “ayrılıq hekayəsi” adlandırmaq daha doğrudur. Əsərdə Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətinə uyğun olaraq Şərq və Qərb mədəniyyətinin qarşılaşdırılmasını görmək mümkündür. Bu qarşılaşdırma hər iki cəmiyyətdə - İspaniya və İstanbulda yaşamış, hər iki mühitə və mədəniyyətə şahid olmuş Gülbəyazın simasında verilmişdir.

Romanın yazılma səbəbi vətən sevgisi olsa da, əsərin əsas mövzusu qadın həyatı və qadın taleyidir. Yazıçı açıq şəkildə olmasa da, hər iki mühitdə qadın və qadın həyatının müqayisə etdiyini və qarşılaşdırıldığını görmək mümkündür. Lakin Zəfər xanım hər iki mühitə qarşı tənqidi yanaşaraq, qadının hər iki mühitdə müstəqil həyatının olmadığını, öz haqq və hüquqlarını tələb etməkdə aciz olduqlarını, həyatları ilə bağlı qərar qəbul edə bilmədiklərini qeyd edir. Beləliklə müəllif bu fikirləriylə qadının əslində hansı mühitdə hansı mədəniyyətdə yaşamasına baxmayaraq haqq və hüquqlarının tapdalandığını və özünə lazımı və layiqi yer tapa bilmədiyini söyləmək istəyir. Zəfər xanım bu fikirləri ilə qadınların səslərini duyuran, onların dərdlərini insanlığa car çəkən ilk şərq qadın yazıçısı olmuşdur. Bu səbəbdən dolayı, əsər qadınlar tərəfindən daha böyük maraqla qarşılanmış və rəğbət görmüşdür.

Romandakı qadın obrazlarının təhlili zamanı biz həm o dövr üçün və həm də müasir dövrümüz üçün aktual olan bir çox məsələlərlə rastlaşırıq. Əsərdəki əsas obrazlardan biri olan Refia xanım Əhməd Paşa tərəfindən satın alınmış cariyyədir. Belə demək mümmünsə, “cariyyəlik müəssisəsi” Osmanlı cəmiyyətində mövcud olan acı reallıqlardan biri idi. “Tənzimat Ədəbiyyatında Kələlik” adlı kitabında kələliyin və dolayısıyla cariyyəliyin Tənzimat ədəbiyyatında bir ictimai mövzu olaraq yer aldığı qeyd edən İsmayıl Parlatır, əsərlərin adını qeyd edərək, ətraflı şəkildə izah edir. (4-s.200)

Refia xanım, yəni Dilbər cariyyə olmasına baxmayaraq, halından şikayətçi deyil, əksinə Paşanın evində yaşamasından olduqca məmnundur. Hətta yazıçı qadına həyatını danışarkən, Paşanın sağ olduğu dövrləri xatırlayaraq, ömrünün ən xoşbəxt və huzurlu günləri olduğunu dilə gətirir. (5-s.27)

Gülbəyaz da Dilbər kimi cariyyə olsa da, lakin heç zaman taleyi ilə barışmaq istəmir və hər zaman vətəninə qayıdacağı günləri xəyal edir. Paşanın göndərdiyi hədiyyələri qəbul etməyən Gülbəyaz üçün var-dövlətin önəmi yoxdur, onun üçün hürr yaşamaq, azadlığına qovuşmaq ən böyük amaldır. Dilbərin əksinə olaraq, Gülbəyaz zəngin ailənin qızıdır və var-dövlətlə onu əldə etmək mümkün deyildir. Laz Əhməd Paşanın onu hərəmi etmək istədiyini bildikdə isə buna qarşı çıxır və razılıq vermir. Hər iki obrazın timsalında biz cəmiyyətimizdə olan iki müxtəlif və biri-birinə zidd olan qadın tiplərini də görürük. Biri mübariz, vətənpərvər, azadlığını hər şeydən üstün bilən, məğrur, qürurlu bir qadın tipidir. Digəri isə aciz, taleyi ilə tamamilə barışıq və ömrü boyu kələliyə məhkum olan bir qadın tipidir. Əsərin sonunda Gülbəyaz xəyal etdiyi azadlığına, vətəninə qovuşur.

Əsərdəki qadın obrazlarından biri də Gülbəyazın yaxın dostu Maryadır. Yazıçı Maryanın hekayəsini verməklə həm də qərb cəmiyyətindəki qadınların taleyini işıqlandırmaq istəmişdir. Marya gənc, gözəl və tərbiyəli bir qızıdır. Valideynlərini uşaq ikən itirmişdir. Gülbəyazın atası Ferdinando Maryanı görərək bəyənir və var dövləti, adı-sanı sayəsində Maryayla evlənmək istəyir. Buradan da görüldüyü kimi, Şərq cəmiyyətində olduğu kimi qərb cəmiyyətində də kişilər var-dövlətləri sayəsində, qadınların fikirləri alınmadan istədikləri qadınlara sahib ola bilirlər.

Marya obrazı əsərin ən müsbət obrazlarından biridir. Beləki, Marya da öz acı taleyi ilə barışmaq istəmir və sevdiyi insana- Robertoya xəyanət etməmək üçün öz həyatından vaz keçir və ölümü seçir. Lakin

xoşbəxtlikdən sağ qalır və sevdiyi insana qovuşur. Marya da Gülbəyaz kimi taleyinə boyun əymir, lakin, o Gülbəyaz qədər mübariz deyil.

Yazıçı romanda yaratdığı hər üç qadın obrazı vasitəsilə, qadınları güclü olmağa, haqq və hüquqlarını tələb etməyi, cəmiyyətdə özünü müdafiə etməyi bacarmağı və xeyalları uğrunda mübarizə aparmağa səsəylir.

Ədəbiyyat

1. Ahmet Hamdi Tanpınar “19-cu Asır Türk Edebiyyat Tarihi”. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006.
2. Ayşe Çamkara “Zafer Hanımın Aşk-ı Vatan Romanı Bağlamında Kadın” htm.edebiyatokyanus.tr
3. Fatih Altuğ “Zafer Hanımın Vatan Aşkı” www.5harfliler.com
4. Parlatır, İsmail. Tanzimat Edebiyyatında Kölelik. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
5. Zafer Hanım “Aşk-ı Vatan” Antik Türk Klassikleri, İstanbul, 2008
6. Zafer Hanım. Aşk-ı Vatan. (ed.) Zehra Toska. İstanbul: Oğlak Yayınları, 1994.

MAYA AXUNDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

ŞEYX QALİBİN «HÜSN VƏ EŞQ» MƏSNƏVİSİNDƏ FÜZULİ YARADICILIĞI İLƏ SƏSLƏŞMƏ

Açar sözlər: *Füzuli, Şeyx Qalib, təsəvvüf, alleqoriya, rəmz, «Leyli və Məcnun», «Səhhət və Məraz», «Hüsn və Eşq».*

Fuzuli is one of the most important poets of classical Divan literature. The poet of XVIII century Sheikh Galib is the last greatest poet of Ottoman poetry. He was one of the poets who influenced Fuzuli's poetic legacy. In this article, it is tried to identify Fuzuli's influence in the long poem of «Husn and Ashk» by Sheikh Galib.

Keywords: *Fuzuli, Sheikh Galib, sufism, allegory, symbol, «Layli and Majnun», «Sehhat and Maraz», «Husn and Ashk».*

Şeyx Qalib (1757-1799) Osmanlı divan poeziyasının son böyük çınarı adlandırılır. Hələ uşaq yaşlarından şair kimi ad qazanan Şeyx Qalib 24 yaşında divan bağlamış, iki il sonra klassik ədəbiyyatda xüsusi bir yeri olan “Hüsn və Eşq” məsnəvisini altı aya yazmışdır. Mövləvi təriqətinə bağlı olan bu böyük sənətkar sələflərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuş və bu tanışlığını öz əsərlərində də hiss etdirmişdir. Şeyx Qalib “Hüsn və Eşq” məsnəvisində Nizaminin, Füzulinin, Nəvainin adını çəkmiş, Füzulinin Nəvai yolu ilə getdiyini, ondan təsirləndiyini qeyd etməklə sələfinin yaradıcılığına nə qədər yaxından bələd olduğunu bir daha sübut etmişdir.

Ayin-i Nevayide Fuzuli

Bulmuş sühana rehi vüsuli.

“Hüsn və Eşq” Şeyx Qalibin yaradıcılığının şah əsəri olmaqla bərabər divan ədəbiyyatında M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindən sonra ikinci məşhur əsər hesab olunur. Əsərdə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasının təsiri açıq-aşkar görünməkdədir. Baxmayaraq ki, Şeyx Qalibin məsnəvisi alleqorikdir və obrazlar simvolik xarakter daşıyır. “Hüsn və Eşq” məsnəvisində M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərinin həm ideya-məzmun, həm də forma və üslub cəhətdən təsirini görə bilərik.

Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisi də Füzulinin “Leyli və Məcnun”u kimi əruz vəzninin həzəc bəhrində “məf’Ulü məfA’ilün fə’Ulün” qəlibində yazılmışdır. Divan poetikasının tələblərinə uyğun olaraq hər iki məsnəvi ənənəvi girişlə, tövhid, münacat, nətlə başlayır, zəmanənin hökmdarı mədh edilir, şair öz günahlarının bağışlanması üçün Allaha yalvarır. Daha sonra isə əsərin yazılış səbəbini verərək mövzuya keçirlər. “Leyli və Məcnun” türk dilində Füzulidən əvvəl qələmə alınmışdı. Füzuli fars dilində geniş işlənmiş “Leyli və Məcnun” mövzusunda rum zəriflərinin xahişi nəticəsində öz qələmindən türklərə bəxş etmək üçün müraciət etmişdir.

Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur,

Ətrəkdə ol fəsanə yoxdur.

Təqirə gətir bu dastanı,

Qıl tazə bu əski bustanı [2, s.40].

Şeyx Qalibi 26 yaşında məsnəvi-poema yazmaq üçün əlinə qələm almağa vadar edən hadisə də xeyli maraqlıdır. “Hüsn və Eşq”in “Dər bəyani-səbəbi-təlif” (Əsərin yazılma səbəbi) hissəsində şair qeyd edir ki, bir məclisdə Nabinin “Xeyrabad”ını bənzərsiz bir əsər kimi tərifləmələrini qəbul edə bilmir. Nabi bu

mövzunu F.Əttarın “İlahinamə” əsərindən götürdüyü üçün Şeyx Qalib əsəri orijinal saymır və hətta onun dilini də ağır hesab edir.

El-hak çalıp alma kissadır ol,
Hırsızlara hayli hissedir ol.

Buna görə də məclisdəkilər ondan bacarırsa, özü yeni bir əsər yazsın deyə tələb edirlər. Nəticədə, Şeyx Qalib altı aya 2101 beytlik “Hüsn və Eşq” poemasını ərsəyə gətirir.

“Leyli və Məcnun”da Leyli ilə Qeys məktəbdə tanış olur, bir-birilərinə aşiq olurlar. Leylisinə qovuşa bilməyən Qeys səhralara düşür, divanə olur, Məcnun adlandırılır. Sonda Leyli ilə Məcnunun qovuşması bu dünyada-fani aləmdə deyil, ruhlar aləmində baş verir və əbədi bərabərlik kimi yozulur. “Hüsn və Eşq”in aşiq qəhrəmanları da eyni məktəbdə oxuyurlar. Eşq də Hüsnə asanlıqla qovuşa bilmir, çətin sınaqlarla qarşılaşır. Bunlar sözü gedən əsərlərin üzdə görünən oxşar cəhətlərinin bəzilərindəndir. Füzulinin “Leyli və Məcnun”u ilə Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq”ini belə motiv bənzərlikləri ilə deyil, ideya cəhətdən müqayisə etmək daha çox maraq verir və hər iki ustad şairin əsas məqsədini anlamağımıza işıq tutur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” əsəri təsəvvüfi alleqorik bir poemadır, obrazlar simvolik xarakter daşıyır. Bu məsnəvi təsəvvüf ədəbiyyatının əsas ideyası olan “seyri-süluk”u təsvir edir. Sufizmdə “seyr-süluk” deyəndə mənəvi yolçuluq nəzərdə tutulur. (Seyr-getmək, süluk isə girmək deməkdir). Seyri-süluk etmək bir şeyxin, mürşidin nəzarəti altında sufizmin şəriət, təriqət, mərifət mərhələlərini keçib həqiqətə çatmaq-Allahla qovuşmaq deməkdir. “Hüsn və Eşq” poemasında mövləvi şair Şeyx Qalib “insanın axtardığı həqiqət öz içindədir” ideyasını olduqca maraqlı bir əhvalatla təqdim etmişdir. Əsərdə Eşq adlı gəncin sevdiyi qıza, yəni Hüsnə qovuşması yolunda çəkdiyi cəfalar və bu hadisənin fonunda Şeyx Qalibin təsəvvüfi görüşləri, sufi rəmzləri təsvir olunur. Bəni-məhəbbət (sevgi oğulları) qəbiləsinin ağsaqqalları Eşqə yalnız Qəlb şəhərinə gedib oradakı kimyanı gətirəcəyi təqdirdə Hüsnü ona verəcəklərini bildirirlər. Bu hadisə ilə Eşqin mənəvi yolçuluğu, yəni seyri-süluku başlayır, salik olur. Eşq dərindən quyuda əsir qalır, cadugər onu çarmıxa çəkir, Qəm şəhərinə çatıb orada şər qüvvələrlə döyüşür, divlərə, əjdahalara qalib gəlir. Huşruba (ağıl oğurlayan) adlı Çin şahzadəsini Hüsnə bənzədərək onunla eys-ışrətdə olur. Huşruba əsərdə nəfsin rəmzidir. Eşq öz nəfsi ilə də mübarizə apararaq Huşrubadan qurtulur. Sonda Eşq öz lələsi Qayretin-əzmin və Suxənin-sözün yardımı ilə nəfsinə və digər daxili-mənəvi düşmənlərinə qalib gələrək kamil insan olur. Yalnız bu zaman da əslində axtardığının özündə olduğunu anlayır:

Bulmağa zuhur bu mebahis
Bir geç-nazar olmuş idi bais.
Kim Aşk Hüsndür ayn-i Hüsn Aşk
Sen rahı-galatda eyledin meşk.

(Bu hadisələrin meydana gəlməsinə əyri, yanlış bir baxış səbəb olmuşdu. Çünki Eşq Hüsn idi, Hüsn də Eşqin özü idi. Sən qələt-səhv yolda özünü yordun (məşq elədin).

Füzulinin “Leyli və Məcnun”u məhəbbət mövzusunda ən gözəl əsərlərdən biri olmaqdan ziyadə, ilahi eşqi tərənnüm edən təsəvvüfi əsərdir. Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” poemasını Leyli və Məcnuna yaxınlaşdıran və Füzuli ənənələrinin izlərini hiss elətdirən də məhz ilahi eşq, vəhdəti-vücuda anlayışıdır.

Sufilərə görə Allah görünmək və sevilmək üçün yaratmışdır: “Mən gizli bir xəzinə idim, tanınmaq, dərk olunmaq istədim” [7, s.74]. Bu fikirlər XX əsrdə N.Fazilin sufi görüşlərində də davam edir:

Səni axtarmaq üçün məni uzağa atdın!
Aləmi mənim, məni özün üçün yaratdın! [5, s. 261].

Füzuli “Leyli və Məcnun”da hüsn və eşq anlayışlarını izah edir və bildirir ki, hüsn eşqin səbəbidir.
Hüsn olmasa, eşq zahir olmaz,
Eşq olmasa, hüsn mahir olmaz.
Hüsn olmasa, eşqdən nə hasil?
Məşuq edər əhli-eşqi kamil. [2, s.165]

N. Məmmədli yazır ki, “əsərdə (“Leyli və Məcnun”da-M.A.) Leyli və Məcnun hüsn və eşqin rəmzidir” [7, s.72]. Leylinin üzündə hüsnü-Tanrının gözəlliyini görə Məcnun ona aşiq olur və bu eşq onun seyri-sülükunun səbəbinə çevrilir. Yəni həm Leylinin gözəlliyi, həm də Məcnunun eşqi əslində Tanrının təcəllası, Onun üzüdür. “Sufilərə görə, Allah insana öz hüsnündən nur, yəni gözəlliyi görmək və duymaq qabiliyyəti verir və bu qabiliyyət nəticəsində insan bəşəri gözəlliklərə aşiq olur, kamala çataraq Tanrını dərk edir” [7, s.72].

Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.
Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən. [2, s.160]

Məcnun da Eşq kimi divlərlə mübarizə aparmışdı, nəfs adlanan şeytana qalib gələrək kamilləşmişdi. Təsəvvüfdə “div” deyiləndə insanın nəfsi, tamahı nəzərdə tutulur. “Leyli və Məcnun”da Məcnun öz Leyli-sinə-Hüsnə qovuşmaq üçün dünya nemətlərinə göz yumaraq səhraya üz tutur. Qafillər isə ona Məcnun ləqəbini verirlər. Məcnun da Eşq kimi döyüşdə (özünə) qalib gəlir. İbn Səlamın ölümündən sonra Leyli gəlib ona qovuşa biləcəklərini dediyi zaman Məcnun artıq həqiqəti dərk etmişdi, Leyli ilə öz içində birləşmişdi:

Məndə olan aşkar sənsən,
Mən xud yoxam, ol ki var - sənsən!
Gər mən mən isəm, nəsen sən, ey yar?
Vər sən sən isən, nəyəm məni-zar? [2, s.199]

“Hüsn və Eşq” ilahi eşqin tərifi verən təsəvvüfi-alleqorik bir poemadır və bu cəhətdən M.Füzulinin “Səhhət və Mərəz” (“Sağlamlıq və Xəstəlik”) əsərini də xatırladır. Füzulinin “Səhhət və Mərəz” əsəri də təsəvvüfi-alleqorik xarakter daşıyır. Təsadüfi deyil ki, “Səhhət və Mərəz” bir sıra mənbələrdə “Hüsnü-Eşq” və ya “Ruhnamə” də adlanır. Dahi sənətkar bu əsərində insanın bədən üzvlərini obraz kimi təqdim etmiş və tibb elminə də bələd olduğunu göstərmişdir. “Xəstəliklər insanın sağlamlığı, yəni cismi üçün təhlükə yaradır. İnsan nəfsinə nəzarət edə bilmədikdə isə ruh korlanır, nəticədə insan mənəviyyatsızlaşır” [6, s.85].

Füzulinin “Səhhət və Mərəz” əsərində ruhun iki sifətini təmsil edən Hüsn və Eşq obrazları vardır. Fars dilində yazılmış bu nəsr əsərində əsərində Ruh Eşq ilə birlikdə Hüsnü axtarır. Lakin Ruh hələ qafil olduğu üçün Hüsnün özündə olduğunu görə bilmir. Əsərin sonunda Ruh özünə çatır, Hüsnü görür. Həqiqəti dərk edən Ruha Eşq belə deyir: “Əvvəlcə özünə baxdığın zaman qafil idin! Özünü tanımayıb öz arzunla yürürdün. Axırda özünə çatdın! Həm Aşiqliyə məzhər sənsən, həm də Məşuqluğa zinət sənsən! Mərifət, aşinalığın (həqiqəti tanımağın) sürməsidir və bu mənzilə yaxınlaşmaq (üçün) əlaqələrdən ayrılmaq lazımdır” [3, s.78].

Göründüyü kimi, Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisi Füzulinin “Leyli və Məcnun” və “Səhhət və Mərəz” əsərlərinin təsirini hiss elətdirir. Şeyx Qalibin dahi sələfinin yaradıcılığına dərinləndən bələd olması, adı çəkilən məşhur əsərlərini oxumuş olması şübhəsizdir. Əminliklə qeyd edə bilərik ki, üç əsərin mahiyyəti, əsas ideyası eynidir. Buna baxmayaraq, “Hüsn və Eşq” məsnəvisinin mövzusu başqa bir müəllifin əsərindən götürülməmişdir və tamamilə orijinal bir poemadır. Şeyx Qalib bu ideya ilə “Leyli və Məcnun” adlı ənənəvi məzmunlu əsər yazsa da bilərdi. (Əslində, yazmışdı da. Şairin divanında “Hekayəyi-Leylivü-Məcnun” adlı 18 beytlik kiçik bir məsnəvisi vardır. Bu kiçik əsərdə sadəcə Leyli eşqi ilə yanıb-tutuşan Məcnunun halı təsvir olunur.) Lakin öz şairlik qüdrətini sübut etmək, Nabinin “Xeyrabad”ından daha böyük əsər yazsa biləcəyini göstərmək üçün Səbki-hindinin görkəmli nümayəndəsi təkrar yolla getmədi və “xayidə ədaya” (çeynənmiş sözlərə) möhtac olmadığını, “təzə ədaya” qadir olduğunu, sələflərin üslubundan irəli gedərək yeni sözlər söyləyə bildiyini bütün dünyaya sübut etmiş oldu.

Tarzı-selefe tekaddüm etdim
Bir başqa lügət tekellüm etdim.
Billah bu özge maceradır
Sen sanma ki defteri-beladır.
Zannetmə ki şöle böyle bir söz
Gel sen dahi söyle böle bir söz.

Türk Divan poeziyasının son böyük şairi cəmi 42 il yaşasa da özündən sonra böyük bir ədəbi məktəb qoydu. Füzuli kimi Şeyx Qalibin ədəbi təsiri bu gün də öz gücünü göstərməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Alparslan A. Şeyh Galib. Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, 184 s.
2. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. Füzuli M. Əsərləri. 6 cildə, V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 224 s.
4. Galib Ş. Hüsn ü Aşk [hazırlayan: Muhammet Nur Doğan]. İstanbul: Yelkenli, 2008, 496 s.
5. Qısakürək N.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 552 s.
6. Qocayeva S. XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf. Bakı: [n.y.], 2010, 129 s.
7. Məmmədli N. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 184 s.
8. Farsca-azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 640 s.
9. Şeyh Galib Divanından seçmələr [hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı]. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2001, 274 s.

TOFIQ HACIYEV - GÖRKƏMLİ TÜRKOLOQ

Nizami Cəfərov. Akademik Tofiq Hacıyev.....	3
Elbrus Əzizov. Tofiq Hacıyevin elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	6
Rasim Özyürek. Türkolojinin öndə gələn bilim adamı prof. dr. Təvfik Hacıyev.....	9
İsmayıl Məmmədli. Akademik Tofiq Hacıyevin yaradıcılığında bədii dil məsələləri.....	11
Sevil Mehdiyeva. Böyük alimin vətəndaşlıq qayəsi.....	12
Elçin Məmmədov. Akademik Tofiq Hacıyevin həyat və fəaliyyəti.....	14
Məhərrəm Vəliyev. Akademik Tofiq Hacıyev orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqatçısı kimi....	16
İslam Vəliyev. Azərbaycan dilinin tarixi üzrə məktəb yaratmış alim.....	19
Qızılgül Abdullayeva. Elmi yeniliklərin qovşağında daşlaşan əsər (2 hissəli «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» adlı monoqrafiya haqqında).....	24
Rəhilə Quliyeva. Akademik Tofiq Hacıyev türkologiyasının canlı ensiklopediyası idi.....	29
Məhbubə Qurbanova. Unudulmaz insan.....	33
Sevda Sadıqova. Tofiq Hacıyevin araşdırmalarında “Şan qızı dastanı”.....	35
Sultan Seyidova. Mənim əziz müəllimim!.....	39
Mahmud Mahmudov. Səmada ulduz idi.....	43
Sima Quliyeva. Terminoloji tədqiqatlar akademik Tofiq Hacıyevin ortaq türk dili ideyası kontekstində.....	44
Afaq Məmmədova. Dövrümüzün Dədə Qorqudu – akademik Tofiq Hacıyev “Dədə Qorqud Kitabı”nın qədimliyi haqqında.....	47
Pərvin Eyvazov. Türkologiyasının iftixarı – akademik Tofiq Hacıyev.....	50
Vüsal Ağayeva. Akademik Tofiq Hacıyevin ədəbi dilin yazıyaqədərki dövrü haqqında araşdırmaları.....	52

DİLÇİLİK

Məhərrəm Məmmədli. Zaqatala-Şəki bölgəsi şivələrində qərb elementləri (fonetik xüsusiyyətlər).....	57
Məsud Mahmudov, Rəna Məmmədova. Azərbaycan dilinin tədqiqində yeni istiqamətlər.....	62
Necati Demir. Oğuzca / Batı Türkçesinin Anadolu’da yazı dili haline gəlməsi.....	64
Zemfira Şahbazova. Xitablar və onların linqvistik xüsusiyyətləri.....	67
Mətanət Abdullayeva. “Dil” fenomeninə ikili yanaşma.....	72
İsmayıl Temiroğlu. Dildə (və lüğət tərkibində) inkişaf meyilləri haqqında.....	75
Abbas Abbasov. Ortaq türk dili, ortaq türk leksikoqrafiyası və milli korpus haqqında.....	80
Fikrət Şiriyev. Azərbaycan dilində qənaət və artıqlıq: norma, yoxsa, qanun.....	82
Gülxanım Vəliyeva. Ayrımlar və ayırım şivəsi haqqında.....	84
Nağdəli Zamanov. Heydər Əliyevin nitqində təhsil etik kateqoriya kimi.....	87
Ульвия Гусейнова. Национально-культурная специфика концепта «смерть» (на материале древнетюркских памятников).....	89
Rəfiqə Qasımova. Ümumazərbaycan danışq dili və ekspressivlik.....	92
Светлана Новрузова. О способах перевода реалий.....	95
Natəvan Hüseynova. M.F.Axundov və termin yaradıcılığı məsələləri.....	97
İnnara Tarzumanova. Dil faktlarının müqayisəsi və onların əhəmiyyəti.....	100
Firəngiz Kərimli. Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubu 1920-ci illərdə.....	101
Fikrət Əlizadə. Kök samitlərində spontan fonetik əvəzlənmələr söz yaradıcılığı vasitəsi kimi (dünya dilləri nümunəsində).....	105
Turan Hüseynova. “Dədə Qorqud Kitabı”nda mənə və səslərin harmoniyası.....	109
Dürdanə Səmədova. İngilis dilində idiomatik ifadələr.....	111
Ирада Абдуллаева. Принцип языковой экономии в современной лингвистике (на примере универбации как одного из видов компрессивного словообразования).....	113
Aysel Qəribli. Azərbaycan təriqət şeirinin leksikası: klassik yazı üslubundan xalq danışq üslubuna.....	116
Sürəyya Həsənova. Müxtəlif sistemli dillərdə sifət.....	118
Mələhət Məhərrəmovə. Müasir alman dilində sifət düzəldən alınma suffikslər (Azərbaycan dili ilə müqayisədə).....	120
Гюльтекин Гарабаглы. Новые формы обучения в образовательном процессе.....	122

Səmayə Cəlilova. Füzulinin dil xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər.....	124
Anar Fərəcov. Cəmiyyətin strukturunun dilin sosial diferensiallaşmasında rolu	128
Pərvin Eyvazov. Orta məktəb dərslərinin dil mənzərəsi: norma və üslub problemləri.....	130
Ramil Bayramov. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin sinonimliyi məsələsi.....	133
Recai Ünal. Çağdaş Türkiyə Türkçesinde bağımlı ögeli birləşik cümle	135
Könül Fərəcbəyli. İngilis dili fakültələrində yuxarı kurs tələbələrinin eşidib-anlama vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aparılan eksperimental tədris və onun nəticələri.....	140
Gülnarə Əliyeva. Maşın tərcüməsində polisemantik sözlərin semantik təhlili və quruluşu	143
Elnarə Məmmədova. Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji birləşmələrində əl somatizminin semantik və simvolik tərəfləri	150
Pərvin Bayramova. Danışqıda istifadə olunan sözlü və sözsüz vasitələr	152
Şahnaxanım Şükürzadə. Nəsimi dilində sözlərin tematik qrupları	155
Elmira Süleymanova. Mənsubiyyət anlayışının semantik strukturu	161
Nazilə Rəhimova. Mətn dilçiliyi, sintaktik bütöv anlayışı	164
Rəsmiyyə Hacıyeva. Nitq mədəniyyəti və üslubi fiqurlar.....	166
Mətanət Əmrahova. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun dilçilik görüşləri	169
Aysel Əhmədova. Orxon abidələrində feildən ad düzəldən məhsuldar şəkilçilər və onların qarşılıqlı əlaqəsi	171
Rəxşanə Babazadə. Yad bildiyimiz doğma ədatlar.....	175
İlham Əliyev. Orxon-Yenisey abidələrində saytərkibli birləşmələr	178
Samirə Məmmədova. Türk və fars mənşəli dini leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətləri	180
Pərvanə Paşayeva. Milli mədəniyyət ingilis dilinin leksikasının mənbəyi kimi	182
Sənəm Fərəcova. Mətn və cümlə	185
Pərvanə Abbasova. Dialoq mühitində ümumi şəxslərarası yarımçıq cümlələr.....	187
Giləxanım Paşayeva. XIX əsr rus mənbələrində Naxçıvana aid adları dəyişdirilmiş bəzi yer adları	189
Cəmilə Fətəliyeva. Ortaq türk dili, yaxud öz-özündən tərcümə.....	192
Günəl Orucova. Orta əsrlər farsdilli lüğətlərdə ictimai-siyasi-hərbi leksika	194
Gülərə Şirinova. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan frazeologizmlər	197
Anar Nağıyev. XIX əsrdə leksikoqrafiyanın inkişafında rol oynayan mütəfəkkirlər.....	200
Ülkər Aslanova. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə bağlı prof. Y.Seyidovun fikirləri	202
İlahə Həsənova. Nitq hissələrinin tarixi inkişafı və təsnifatı problemi	205
Könül Xəlilzadə. Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi istiqamətləri	207
İbrahim Kurt. Karacaoğlan'ın şiirləri'nde keçən arapça və farsça kelimələrin Azərbaycan Türkçesinde kullanım şəklləri (üç şiiri əsasında)	210
İbrahim Kurt. 17.Yüzyıl aşık edebiyatı temsilcilerinden Çukurovalı Karacaoğlan üzerine bir araştırma	215
Zülfiyə Ağayeva. Qaqauz və Azərbaycan dillərində məişət leksikası.....	222
Umuxanım Ağabəyli. S.İ.Nəsimi dilində ismi frazeoloji birləşmələrin semantik-üslubi özəllikləri	225
Turkan Alieva. What does the position of the national pedagogy on the development of children's psychological proficiency promise pedagogical skill (mastery) during training?	228
Firuzə Hüsüzadə. İbtidai sinif dərslərində fənlərarası əlaqə imkanları	230
Güləy Əzimli. İnteraktiv təlim metodlarının mahiyyəti və məzmunu.....	233
Nərmin Bəkirli. Azərbaycan dilində biologiya terminlərinin mənşəyi və strukturu.....	237
Nuranə Hüseynli. VI sinif "Fizika" dərslərində ədəbi dil normalarının pozulması halları	239

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İfrat Əliyeva. Lermontov və Azərbaycan.....	242
Almaz Əliqızı. Vətəndaş şair Bəxtiyar Vahabzadə.....	245
Mahirə Quliyeva. Aşıq Ələsgərin “Vardır” qoşmasında islami dəyərlər.....	248
Tofiq Əbdülhəsəni. İstiqlal dövrü Azərbaycan poeziyasının tematik xüsusiyyətləri	251
Yeganə İsmayılova. “Dədə Qorqud” motivləri nəsrədə – Anar yaradıcılığında milli özünütəsdiq vasitəsi kimi.....	254
Afaq Xürrəmqızı. Modernləşdirmə dönəmi Türkiyədə “Arzu-Qəmbər” dastanı.....	257
Айзат Ибраева. К вопросу о содержании феномена неомифа в современном искусстве и литературе.....	260
Lalə Əlizadə. Qəsidə janrı professor Qafar Kəndli-Herisçinin tədqiqatında.....	263
Эльмира Фараджуллаева. Бунин и Банин.....	265
Елена Теер. Изучение и перевод творчества Катрана Тебризи и Шаха Исмаила Хатаи в польше	267
Şakir Əlifəoğlu. Multikulturallığın ənənəvi nümunəsi: Novruz bayramı	270
Ülkər Əliyeva. Bayatıların onomastikası (Güney Azərbaycan materialları əsasında)	272
Gülgün Əliyeva. Müasir özbək dramaturgiyasının ilk pyesi.	274
Səbinə Ağayeva. Türk dramaturgiyasında Avropa təsiri.....	277
Mətanət Abbasova. Xalq şeirinin poetik sistemində rəng simvolikası (“Ağ” və “qara” rənglərin simvolik məzmunu əsasında)	279
Simuzər İsmayılova. R.Rzanın “Qızılgül olmayaydı” poemasında repressiya və insan taleyi epik təsvirin predmeti kimi.....	282
Solmaz Həyatova. İbrahimbəy Musabəyovun yaradıcılığında emosionallığın və ekspressivliyin ifadə formaları	285
Şöhrət Bədəlov. Xətayi yaradıcılığının mərifət zənginliyi.....	287
Aybəniz Həşimova. Mifoloji simvol və yaradıcı ustalıq problemi.....	290
Samirə Quliyeva. Təbiət anadır.....	293
Qənirə Əmircanova. Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyevin “Geriyə baxma, qoca” romanının ideya-bədii xüsusiyyətləri.....	297
Güldanə Pənahova. Bərpa dövrü ingilis ədəbiyyatının ümumi məsələləri.....	300
Ofelya İsmayılova. Elçinin “Ağ dəvə” romanında tarixi keçmişimizə baxış və əsərin rus dilinə tərcüməsi.....	302
Айтен Мамедова. «Восточная поэма на смерть Пушкина» М.Ф. Ахундова в русских переводах	304
Təranə Rəhimli. İsa Hüseynov nəsrinin bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ədəbi tənqiddə.....	308
Şəhanə Sarı. Hüseyn Arif yaradıcılığında təbiət motivlərinin bədii inikası və təbiət mövzusunun elmi-nəzəri müstəvidə səciyyəsi.....	310
İradə Yusifova. Azərbaycanşünaslığın inkişaf mərhələləri və yolları	312
Zemfira Hüseynova. M.F.Axundovun “Kəmalüddövlə məktubları”nda peyğəmbərlik missiyası	315
Aysel Nadirova. Xurşidbanu Natəvanın poeziya dilində təbiət lirikası	318
Aynur Fərəcova. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət probleminin qoyuluşu və elmi-nəzəri əsasları	322
Səbinə Hacıyeva. “Kentavr” romanında Kentavr-Xiron (kolduell) mifik obraz kimi.....	325
Şahanə Məhərrəmovə. Ana dilinin inkişafında F.Köçərlinin rolu	327
Kamran Ahmadov. America and americans in O. Henry’s creativity.....	329
Fatma Hüseynova. “Molla Nəsrəddin” jurnalında klassik irsə münasibətin fəlsəfəsi.....	332
Улдуз Бабаева, Эльмира Рзаева. Древнерусская литература (для студентов-иностранцев филологических факультетов)	334
Vüsalə Nəsimova. XIX - XX əsrlərin klassikləri ilə bağlı Mirzə İbrahimovun ədəbi-tənqidi fikirləri	337
Humay Məmmədova. Türk nəsrinin ilk çağdaş qadın təmsilçisi - Zəfər xanım.....	339
Maya Axundova. Şeyx Qalibin «Hüsən və Eşq» məsnəvisində Füzuli yaradıcılığı ilə səsleşmə.....	342

Çapa imzalanmışdır 28.10.2016.

Kağız formatı 60x84 1/8. Həcmi 43,25 ç.v. Sayı 200.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov, 23.